

ÚJ
MAGYAR MUZEUM.

EGYSZERSMIND

A MAGYAR AKADEMIA KÖZLÖNYE.

KIADJA

TOLDY FERENC.

..... peragit tranquilla potestas
Quae violenta nequit . . . Claud.

HETEDIK FOLYAM : 1858.

MÁSODIK KÖTET.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIÁ
KÖNYVTÁRA

PEST.

EMICH GUSZTÁV NYOMTATÁSA.

1858.

A. M. T. AKADÉMIA
KÖNYVTÁRSÁGA

MAGYAR

AKADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XVIII. Év.

1858.

I. Sz.

A LAPP NYELV,

VAGY AZ IGAZOLT ÉS MEGIGAZÍTOTT SAJNOVICS.

Olvasta az akademiában oct. 5. és nov. 2. 1857.

HUNFALVY PÁL.

Ez egyszer, a nyelvostály engedelmével, bevezetést bátorkodom a bevezetés elibe bocsátani. Mert a magyar nyelvtudománynak kétfelé kell hatnia, a külföldi előítéletek s a belföldi elfogultság ellen, s arra lehető biztos alap kell neki. A külföldi előítéleteket azon kérdéssel támadja meg nyelvtudományunk : *Lehet-e a helytelen tudás vagy nemtudás az igazság mérve?* A belföldi elfogultságnak pedig azt kiáltja : *Lehet-e a valóság bármiben és bármikor ellensége az igazságnak?* Ha nyelvtudományunk akként jár el, hogy méltán tesse a két kérdést, mert azokra magában hordja a feleletet, t. i. helyes tudást, mely a valóságot felfogta : akkor megvan neki lehető biztos alapja, melyen mint köszálon inghatlanul áll. De fáradságos a helyes úton való járás ; nyugös azon fegyezettség, melylyel a vizsgálódó léleknek birnia kell, hogy a fáradságos uton mendegélés megkaphassa a kívánt sikert.

Legteljesben lévén meggyőződve, hogy a helytelen tudás vagy nem-tudás soha sem lehet mérve az igazságnak, s hogy a valóság sohasem árthat neki : a tudományosan vizs-

gálódó egész nyugalommal, s minden önző érdek nélkül folytatja munkáját. Az önző érdek, legyen az hiúság, legyen akármilyen, csak nem-tudásból vagy ferdeségből származhatik; azért ellenkőzik az igazsággal, s nem találhat a valóságra. Innen van, hogy a külföldi előítéletek, s a belföldi elfogultság, bármennyire harcoljanak egymással, még is ikrek, s egymást ki nem írthatják. A külföldi előítélet azt hirdeti, hogy az áltaji nyelvek, azaz, mint tudjuk, a mandsu, mongol, török, magyar, finn stb, tökéletlen nyelvek, az emberi szellem nem teljeskoru szülöttei, tehát az illető népek vagy nemzetek alábbvalóságát jelentők. A belföldi elfogultság neki böszül erre, s azt vitatja: én nem is vagyok áltaji nyelv, én undorodom a gagyogó lapptul, megvetem a piszkos finnet; én árjai vagyok, Nimrod az ősem, Perzsiában laktam stb. A külföldi előítélet igen jól tudja az árja nyelveket, s az áltaji nyelvekből is annyit tud, hogy biztossággal állíthatja: de biz a magyar nyelv is áltaji. Mint a tűznél melegedő Pétert a katonák és szolgáló megismérék, s egyik a másik után mondogatá neki: Te is azon ember tanítványa vagy, nyelved árul el téged; — úgy mondja nekünk a külföldi tudomány, hogy áltajiak vagyunk. Péter, azaz a magyar elfogultság, szitkozódik, átkozódik, hogy ő soha sem látta a lappot, nem is kívánja látni; az én nyelvemről ne ítéljen senki, a ki magyar anyát nem szopott! — Ki döntse el a vitát? A valóság kakas-szava, a helyes tudomány, mely megmondja a külföldi előítéletnek, hogy a galilaeai nyelv és nép korántsem érdemel gyűlölséget és megvetést; s mely a magyar elfogultság Péterét eszire hozza, hogy a valóságot keresvén s azt vallván, megszégyeníti a vádoskodót.

E két ellennek, a külföldi előítélet s a belföldi elfogultság háborgásai közben a magyar nyelvtudomány ingathatlan meggyőződéssel keresi a valóságot. Érdeke nem önző, kümben od a volna fáradtságának gyümölcse; érdeke csak a valóság, mely soha semmiben sem árthat az igazságnak.

Minap barátságos beszélgetésben elmondám, hogy kezdődő akademiái üléseinkben a lapp nyelvet fogom ismertetni, s ez úttal Sajnovicsot igazolni és megigazítani. Azt felelék nekem: „Tudja, mennyire tisztetem a nyelvtudományt, még

sem szeretem, hogy örökké a finnekkel bajoskodik. Hallottam egyik történet-vizsgálónktul, mennyire óhajtja már a nyelvtudomány eredményeit, a melyeket a történettudomány is használhasson: de önök mind csak Gyarmathinál vannak. Elhiszem, hogy elébbre vitték a nyelvtudományt: de a történet-nyomozásnak nem használtak még. S aztán az csakhogyan ellenközik a történeti tudással, hogy a magyar a finnektől származzék. Így kénytelen a történeti nyomozás megelőzni a nyelvtudományt.“ — Én azt viszonzám: „Sajnálom, hogy annyszor hijába fárasztottam az akademiát, ha még most is népszármaztatásról beszélленek.“ — „De, úgymondának, kijött Pécselt egy könyvecske, a mely önök működését derekasan világosítja, s a melyre önöknek felelni kell. Csaknem rossz hírbe hozzák az akadémiát is.“ — Olvastam a könyvcimet, s tettem rendelést, hogy megkapjam, meglátom mit mond; mi nem restelünk tanulni. Mert a valóságot keresvén soha sem vetünk meg semmit, a mi arra vezérel!

Megkaptam a könyvecskét: *A magyar nyelv finnitési törekvések ellenében.* Irta Mátyás Flórián. Pécselt 1857. Az író személyesen ismervén, tehát tudván, hogy a szanszkrit nyelvvel és tudományyal ismérősebb bármelyikünkknél, jót vártam a könyvtől. — Azomban már a címet sem értém jól. Mi lehet: a magyar nyelv finnitési törekvések! — A cím nem az ember, nem a könyv. — Olvasom az előszót. Az hazafiui melegséggel és anyatejbe mártott tollal van írva. Elmondja, hogy a magyarok nyelvrokonai, a kúnok, besenyők stb. ide ez országba jöttek a magyarok után; a kik nem jöttek, ott veszttek. Mégis a lappokban, finnekben gondolják némelyek fölismerni azokat. Ez nagy bűn. „A finnezés honunkban is divatossá, sőt általánossá kezd válni, úgy mond a XIV. lapon, egyetlen nyelvészeti intézetünkön uralg, — segíelyeztetik. Fölösleges gondoskodás! Megjutalmazná azt a sokkal gazdagabb orosz kormány is!“ stb. Kérdezi, vajjon vezet-e ezen finnezés nemzetiségünk szilárdítására, fejlesztésére. „Azt hiszem, folytatja, hogy édes anyanyelvünknek, sok más veszteségek után, mai napiglan el nem vitázhatott *osztatlan birtokunknak*, áldozatkész kegyelettel tartozunk; s a róla terjesztett álhíreket nem csak szóval, hanem tettelesen közben-

járással is megcáfolni kötelességünk.“ — „Azon következ-
tetésre, hogy ősi nyelvünk Árpád és vezértársai után elve-
szett, s jelenleg csak finn, — fájdalmasan felsohajtunk. Méltó
büntetése ez a hanyagságnak, mely a magyar-finnitést elnézte,
s a nemtudommi-ségnek, mely azt folyton pártolja.“ — Idézi
Jerney után Kunik Ernő (orosz tudós) nyilatkozatát, mely-
ben többek közt áll: „Die alte türkische (magyarisch-tür-
kische) Dynastie, und der alte Adel der Ungern, haben im
Laufe der Zeit ebenfalls die finnische Sprache ihrer Unter-
thanen angenommen.“

Ez előbeszédben két fő dolog van. Kunik állítása, hogy
a régi magyarok valamikor finn alattvalójik nyelvét fogad-
ták el, — s Mátyás állítása, hogy a magyarok nyelvrokonai,
kik ide nem jöttek, ott veszttek. — Nyelvvizsgálataink sem nem
tagadják sem nem állítják ezt. Miazon nyelvkört kutatjuk és ta-
nulgatjuk, melyhez a magyar nyelv tartozik, teszszük pedig azt
legelőször a magy. nyelvtudomány érdekében, azután az őstör-
ténettudomány érdekében is, melyben nemcsak a magyarokról,
hanem az egész áltaji nyelvfaj népeiről, s az árja és sémi né-
pekről is van szó. Hogy ezen körben benn van a magyar nép
őstörténete is, arrul Mátyásnak sem lehet kételkedése: mi és
mennyi tartozik belőle különösen a magyarra, azt még most
mondani sem akarhatja nyelvtudományunk. Előttünk Kunik
állítása csak kérdés, melyet be kell bizonyítani: de nem le-
hetetlenség, sok esetet tudván, hol a győző a győzöttnek nyelv-
vét elfogadta. Azomban az ilyen nyelvek fajbeli rokonok;
a gót győző Olasz- és Spanyolországban a latin nyelvet fo-
gadta el, mert fajbeli rokon a két nyelv; így a magyar a finn
nyelvet fogadhatta el, mert rokonok a nyelvek. De hogy va-
lóban megtörtént-e? más kérdés, melyet hadd bizonyítson be
Kunik. — Mit ér előttünk Mátyás állítása, hogy a magyarok
nyelvrokonai, a kik ide nem jöttek, elveszttek? Az is kérdés,
melyet be kell bizonyítani, s a ki állítja, annak hihetőkép
módjában is van a bizonyítás. Nem lehetetlen, hogy elvesz-
tek, tudván mennyi sok és nagy nép veszett már el. — Azom-
ban ha valaki azt is állitaná, hogy a lappok és finnek volná-
nak az Ázsiában maradt magyar nyelvrokonok maradékai:
abban sem volna lehetetlenség. Hogy valóban így van, bi-

zonyítsa be az állító. — De még félretévén a kérdést az állító után, tekintsük magában az állítást, vagy alajtást, hogy az odamaradt magyar nyelvrokonok nem vesztek ki utolsó emberig, hanem maradékaikat a lappokban és finnekben találjuk fel: mi haza-árulás volna ebben? Nagyobb dicsőség-e azt mondani: rokonink kivesztek! mint azt: rokonink a lappok és finnekben megmaradtak? A népek erőnyeihöz azt is számítja a világ, ha minden bajon keresztül tudnak gázolni: hát a magyar-rokonok azért érdemelnének-e megvetést tőlünk, hogy a legzordonabb égalj alatt is meg tudtak maradni, s a győzők által fel nem hagyták magokat emésztetni! Micsoda logika, micsoda érdemfogalom szól Mátyásbul. Nem fiú-beszéd-e az, melytől ítéletet nem várunk még? S ilyen beszéddel hányjuk vessük a nemzetiséget férfiak előtt?

Lássuk most, ki állítja azt, hogy a lappok és finnek azon magyar nyelvrokonok maradékai, kik nem követték Magyarországra a kúnokat és besenyőket. K. állítja azt? Kunik? Mi közünk van ahhoz, ha állítja, miután nem tehetünk róla. — Vagy én állítottam? mert tulajdonkép ellenem van írva a könyv. Mit mond erre nézve Mátyás? Azt írja a 45. lapon: „Hunfalvy úr a finn-magyar történelmi viszonyról *merészen* nyilatkozik (figyelmet kérek! Az előszóban elmondottak után mit várhatunk merész nyilatkozatomtól?) *merészen* nyilatkozik: „*A finn népek és a magyarok között a történelem nem tud érintkezést felmutatni; a két nyelv tehát távol egymástól fejtelt.*“ Készséggel járulnánk ezen bizonyára őszinte nyilatkozathoz (úgymond Mátyás), ha azt tény-erejű adatok ellenében képesek volnánk föntartani.“ — Ugyan kérjük a gondolkodva olvasót, megértheti-e Mátyás úr ítéleteit? Ő a magyar finnezés ellen hazafiúi buzgalommal sikra kél, a gonosz finnezők rettentő példájára idézi Kunik szavait, hogy a magyar győzők elfogadták volna finn alattvalójik nyelvét; csaknem hazaárulással bélyegzi azon állítást is, miszerint a magyar nyelvrokonok nem vesztek volna ki Ázsiában, hanem maradékaikat a lappokban és finnekben találják fel; engem, mint ki feje volnék azon veszedelmes, nemzetiséget aláásó iránynak, kitül tehát a nyelvünkről „terjesztett álhírek“ erednének, engem meg akar cáfolni, s — merésznek mondja idé-

zett állításomat, hogy a finn népek és a magyarok közt a történelem nem tud érintkezést felmutatni, — melyet „tényerejü adatok ellenében alig vagyunk képesek föntartani.“ Ha én allítottam : „a finn népek és a magyarok közt a történelem nem tud érintkezést felmutatni, a két nyelv tehát távol egymástúl fejtett“ : akkor engem nem cáfolnia, hanem dicsérnie kellene Mátyás urnak. S ezen állításomat nem kellene merésznék neveznie, hanem egyezőnek saját maga állításával, miszerint az ide nem jött rokonok elvesztek volna !

De nem is akarja tudni, mit beszéltek azok, kiket cáfol. Ő csak az 1852-ki Értesítőben megjelent munkámat idézi, a többit nem isméri. Hisz a 60-dik lapon írja: „Mit Müller az árja, sémi és áltaji nyelvosztály jellemzéseül ír, honi hasonlító nyelvészeink tudomását is megérdemli.“ S előadván Müller osztályozását a turáni (áltaji) nyelvek között, azt írja a 63. lapon: „Helytelen ezen osztályzat; mert a magyar nem vogulok és osztyákok közé való, s legalább is oly külön osztályt képez mint a török vagy finn. Csak magyar-finnitök ős tévedése mutatkozik a különben jeles nyelvbuvárnál.“ — Én az 1854. oct. 20-kán kezdve 1855. martius 19-kéig „Török magyar és finn szók egybehasonlítása“ cím alatt értéközém a *gyakorlati és bölcselmi nyelvtudományról; a magyar őstörténet- és nyelvtudomány egymáshoz viszonyáról a múltban; a török, magyar és finn nyelvek viszonyáról egymáshoz* (l. az 1855-ki Értesítő 61—67; 99—152; 191—246. ll.) Ott előadám nézetemet, tudásomat az árja, sémi és áltaji nyelvekről, miután nyelvtudásainkat jellemeztem vala; ott a 132—135. lapon szólék Müller osztályozásáról, s alkalmam vala erősen nyilatkoznom: „A magyarok nem származnak a finn dalos búbajosoktól, valamint a finnek nem származnak sem a magyar méltóságos és nagyságos uraktól, sem az alföldi csikósoktól és kanászoktól. A közös fészekből eredő s rokon nyelveken beszélő népek külön hazájok és történeti fejlődésök által lettek azokká, mik mostanság: az ős történeti nyomozások tiszte az összehasonlító nyelvészet-nyújtotta szálakat tudva és látva kézbe venni, s azokon menni a sötét előkorba.“ S a 235—246-dik ll. jellemezém és osztályozám az áltaji nyelveket is, azt mondván a végén: „Ezeknél fogva lehetetlen a magyar nyelvet ak-

ként a szuómihoz számítani, hogy egyszersmind elkülönözzük a török- tatár-jakuttól, hanem ha van különbség ezek közt — mit tagadni nem lehet — tehát a magyar inkább különbözik a szuómitól mint a töröktől; s láttuk, a szuómi is akkor közeledik a törökhöz, mikor leginkább különbözik a magyartól. E szerint a külföldi írók nem csoportozzák helyesen ezen nyelveket.“

Müller, ki 1854-ben Oxfordban írt, nem tudhatá, mit írtam én ugyan ezen évb. Pesten, s olvastam 1855. martiusában: de Mátyásnak, ki 1857-ben ellenem ír, s Müller állítólagos tévedéseit a finnezőknek tulajdonítja, mellőzhetlen kötelessége tudni, mit írt a finnezők bajnoka, azaz én. Ha pedig nem méltatja figyelmére dolgozataimat—mi ellen nincs jogom kifogást tenni —: akkor csudálkozással csudálkozunk, mint akarhat engem megcáfolni! Minthogy pedig csak ugyan akar cáfolni, sőt *azt áldozatkész kötelességnek* adja ki: olyan hiányt veszünk benne észre, mely miatt nem igen boldogulhat a tények és okoskodás mezején. Mindazáltal a vészharang kongatásához fog, s fölrezzenti a nem-nyelvészeket, sőt gyanúsítani meri némileg az akademiát is, mely engem maga kebelében megszenved. Tanácslom tehát neki nyilvánosan, olvassa meg sőt tanulgassa értéközéseimet; de főkép tanulja meg a finn nyelveket, hogy ne mások könyveiből, hanem magából a finn nyelvből merítthesse a cáfoló okokat. Hozzá mint nyelvészhez, ez lesz illő fegyver; a ráfogást engedje át másoknak.

Az előszóban megemlíti Mátyás úr Fessler is, ki a finn rokonság ellen nyilatkozott, s kit még meg nem cáfoltunk. — Egyenkint sorban nem lehet megcáfolni az írókat; ha az épen szőnyegen lévő dolog valamelyikre vonatkozik, akkor tekintettel vagyunk nézeteire is. Különben nyelvésznek nem azt kell számba vennie, hogy kit nem cáfoltunk még, hanem azt, mit írtunk mi: mert abban alkalmasint megtalálja cáfolatát minden ellenkezőnek, ha igazat és valót írtunk. — Kétségbe hozza Mátyás úr, vajjon szilárdítjuk-e a nemzetiséget a finnezéssel! Erre nékem egyszerű válaszoló kérdésem van: veszteszük-e a nemzetiséget igazsággal és valósággal? A mi való és igaz van a nyelvtudományban, azt keressük mi; lehet hogy rosszúl keressük, ámde épen azért szólítom fel nyilvánosan Má-

tyás urat, hogy olvassa meg sőt tanulgassa is, a mit mi finne-
zők irunk, de főkép tanulja meg magát a finn nyelveket. Lám
igen vétközik a nyelvészek szokása ellen, hogy olyasmiről
ítél, a mit nem tud; így a *nem-tudomi-ság* vádja önmagára
esik. Meg akarja mutatni, hogy a magyar és árja nyelvek közt
annyi vagy több hasonlat van, mint a finn és magyar közt;
erre a finn nyelv tudása okvetetlen szükséges. Ne higgyen ne-
kem, se Fábíán Istvánnak se másnak, hanem csak a finn
nyelvnek!

Kell még azon kérdésre is válaszolni, miért bajosko-
dunk mindig a finn nyelvekkel? Azért, mert komolyan nyelv-
tudományt keresünk. Valamely tények rendszerének kitanu-
lása és okszerű felfogása nem kis munkába és időbe kerül.
Az áltaji nyelvek tényei pedig oly nagy rendszert tesznek, s
azok számai, melyeknél fogva összefüggnek, annyira nincsenek
még mások által felfogva, hogy nekünk kell az első nyomo-
zás fáradságát elvállalnunk. Ez idén a törököt vagy mandsut
gondoltam behozni az akademiába: de megint a lappra kel-
lett visszamennem, mert a történeti tanulság igen nagy lesz,
s a török-tatár nyelvek a finn és magyar nyelv felfogása után
világosabbak lesznek előttünk. Csak egy tárgyat említek an-
nak megértésére. Ha, mielőtt a magyar ige tárgyi ragozását
a mordvin nyelv segítségével kifejtöttem, a török ige ragozását
feszegetem, merő sötétségben jártam volna, mint például Má-
tyás úr, ki igen nagy szanszkrit ismerete mellett nagyokat vét.
Ő például az 58-dik lapon így ír: „Az aligmultnak hangzó
raga *sano-i szól-a* idomhasonlat magyarban hajdan *ava eve* di-
vatozott: *hadl-ava*, *feled-eve*, mihez szépen hasonúl latin
abam, *ebam*: *am-abam*, *hadl-avam* stb.“ T. i. Mátyás úr elle-
nemben be akarja bizonyítani, hogy a magyar nyelv inkább
hasonlít a szanszkrithez mint a finnhöz; felhozza tehát ezen
képzőket is. Már itt azt mutatja, hogy a finn hasonlat csak
i-ben van: *sano-i* = *szól-a*, ellenben a szanszkrit hasonlat:
abam = *ava* (*am-abam* = *hadl-ava*), tehát sokkal nagyobb.
De Mátyás úr mindenben csalatkozik. Először a magyar-finn
aligmult (mint ő nevezi) képzője *a*, *e*, *i* (*szól-a*, *kér-e*, *sano-i*):
a szanszkrit-latiné (*a*)-*bha*, *ba*; itt tehát nyelvtudományilag a
mi *a*, *e*, *i* képzőnknek a szanszkrit-latin *bha*, *ba* felel meg. A

latin *a*, *e* az *am-a-bam*, *doc e-bam* idomban nem tartozik a *ba* képzőhöz, hanem kötbötű, mely a szanszkrit I, IV, VI és X. ige-osztálynál a ragok és törzs közzé járul, vagy a *bha* előrag: *abha*, így: *leg-(abha) eba* = olvas-*vala*. Másodszor a magyar tárgyi ragozásban *va*, *ve* is előfordul (hadl-*a-va*), mely a tárgyra vonatkozik, milyen rag nincsen a szanszkritban. A miben tehát Mátyás úr hasonlatot vélt találni a magyar, és szanszkrit között, abban áll épen a magyar nyelv legnagyobb különbözőése a szanszkrittól; lássa a Magyar. Nyelv. II. 345—352 és 362—370. l.

A mi nyelvészködésünk alapos akar lenni, azért halad lassan, mert mélyre ás. Ne is követeljen tőlünk senki egyebet annál, hogy erőnk és képességünk arányában haladjunk, nem rezzenve föl a külföldi előítéletek által, sem nem csökkenve a belföldi elfogultság előtt; s hogy semmitül se óvakodjunk annyira, mint a nyelvtudomány könnyelműségétől. Így munkálkodva reménylünk megfelelhetni az akadémia rendeltetésének, s általa közvetve szilárdíthatni nemzetiségünket is. Mert a valóság soha sem árthat az igazságnak: úgyde nemzetiségünk csak az igazságban bizhatik.

Majdnem nyolcvan éve mult el annak, hogy *Sajnovics János*, Hell Tóddorral *), a magyar születésű bécsi csillagászsval a

*) Hell Tódor viselkedék leginkább nagy érdekléssel a nyelvrosszág iránt; ő ösztönözgette Sajnovicsot, és segítgeté, s mi, látván, mily ügyetlenül és készüllet nélkül fognak a munkához, sajnálkoztunk rajtuk, de megvetni nem szabad sem Sajnovicsot sem Hell-et; ez gondolta észrevenni, hogy a magyarok *Karjala* földről származnak, mit Sajnovics megmond: „Etsi autem noverim Lappones Finmarchiae, cum Lapponibus Sveciae et Russiae, omnes vero hos cum Fennis in idiomate conspirare; et certis praeterea argumentis, a R. Patre Hell in *Expeditione Literaria* in publicum proferendis, compertum habeam, Fennos, praesertim Carelios (rectius Carjelios). . ad dialectum Ungarorum proximius accedere, mihi tamen in praesenti dissertatione de Lapponibus solum Finmarchiae atque Ungaris sermo erit, tum ne opus in molem excrescat (erre ugyan nem kellett volna Sajnovicsnak néznie), tum quia, si Lappones hos ab Ungaris maxime remotos, cum iisdem tamen in idiomate convenire ostendero, sponte quasi fluat, Lappones quoque Sveciae, Russiae et Fennones cum Ungaris conspirare.” (Az előszó végén).

lappok legéjszakaiabb földjerül visszatérve, előbb Kopenhágában (1769) azután N.-Szombatban 1770 kinyomatá híres „Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse“ című könyvét. A nyelvtudomány sokra ment azólta mindenütt; nálunk is kötelességemnek tartom immár, némi készüllettel szólni a lapp nyelvről, s ez által igazolni Sajnovicsot. De midőn a lapp nyelvet ismértetem, s így igazolom Sajnovicsot, nem lehet nem igazítanom is a sokszor megtámadott író, kinek alkalmasint az legnagyobb hibája, hogy a nyelvtudomány kora előtt írta meg könyvét, s megírása után letette az ügyet; pedig olyan közönség elibe bocsátotta volt azt, ki legkevesbbé vala képes ítélni a dologról, vagy hajlandó tudomást szerezni magának azon tényekről, melyekre alapíthatta volna ítéletét. Tulajdonkép ma sem jobb még a közönség: de mi vagyunk tán tolakodóbbak Sajnovicsnál. Nem szűnünk meg dolgozni, s több több tárgyat nyújtani a kétkedőknek, a miből azok meggyőződhessenek. Még kis időt kérünk, föltéve hogy egészséget ad az Isten; -- s annyit tárunk fel, hogy kiki alapos cáfolásunkra gondolhat, ki cáfolni akar. Ekkor a történeti egybehasonlító nyelvtudomány ügye diadalmaskodni fog, mert az ilyen cáfolók, mind történeti-egybehasonlító nyelvnyomozókká lesznek. Tehát, hogy a lapp nyelvet jobban tanulhassuk, mint Sajnovics könyvéből, azért terjesztem jelen tanulásomat a magyar nyelvtudományi osztály elé.

De vajjon nem zúz-e agyon a kifogás: hogy soha lapp embert nem láttam, annál kevesbbé tudok lappul beszélni? Ezen kifogás sok, különben derék, embert csábított el köztünk. Avvagy mi külömbre megyen ki azon vitatkozás, melyet Szász Károly Parthenonja ellen, az 1840-ben Nagy-Enyeden kijött könyv *) 4. és több lapjain olvasunk? „Az író (Szász Károly) a finn törzsökű nyelveket a magyarral rokonoknak nevezi. Ugyan hogy tud író ilyet beszélni, folytatja vitatkozó, ha ugyan olvasta a Budai Ézsaiás magyar Historiáját (1. Dar. 42—49. l.) hol alaposan megmuttatik, hogy Sajnovics János a Pater Hell Maximilián wardhusi segéde, s ezen finn atyafiság terjesztője, *hazudott*, és semmi után indult meg?

*) „A magyar nyelvtudománynak és nyelvphilosophiának a Parthenon magyar grammatikájában felfedezett uj elvei“ stb.

..... Nevezetes a többek közt az is, és valóban megérdemli, hogy itt megemlítsük, folytatja vitatkozó, a mit Bergezsászi (ki Sajnovics ellen írta „Über die Aehnlichkeit der hungarischen Sprache mit den morgenländischen. Leipzig, 1796) ezen mérhetetlen becsű*) munkájának 170-dik lapján beszél. Ugyanis alkalom szerint felhozza volt koronaőr gr. Teleki Józsefnek egy hozzá írt érdekes levelét, melyben a dicső emlékű gróf elbeszéli párizsi híres astronomus Clairauttal a magyar nyelv eredete iránti vitatkozását, miszerint ő a Clairaut által erősen oltalmazott finn atyafiságot semmiképen nem akarta elfogadni. A dolog végre oda ment ki, hogy mintegy 2000 közéletbeli szót magyarul és franciául leírván, azokat Stockholmba Clairaut-nak egy finn születésű tudós barátjához küldötték, azon kéréssel, hogy ugyan azon szókat a finn nyelvből leírván küldje vissza. Ez meg is történt s azt mondja gróf Teleki, hogy a 2000 finn szó között csupán egy találkozott, melynek valami kicsi, és épen nem szembeötlő hasonlatossága volt a magyarral. Erre, azt mondja, Clairaut is töstént megváltoztatván értelmét felhagyott a magyarok finnus atyafiságával.“ Ezen érdekes adat után, nézzük még Budai Ézsaiás helyét. Ott ez azt mondja többek közt, hogy *az egész nyelv természetének megegyezése kívántatik* meg a rokonság kitudására, Sajnovics pedig a lapponok nyelve természetébe igazán belé nem nézett. Mert azok nyelvét utazásában meg nem tanulta, hanem a mint maga megvallja, csak grammatikából és lexikonból szedte ki a szókat**), és egynehány részint született lapponnal, részint lapponúl értő emberekkel mondatván ki azokat, úgy vetett hozzá, hogy magyarosan hangzanak-e vagy sem. Hogyha a lapponok nyelve a magyarokéval egy volna, a mint Sajnovics állítja: lehetetlen

*) Lásd erről az 1855 ki. Értesítőt.

**) Pedig Sajnovics jó okbul tette azt. „In hoc elencho nullum vocabulum Lapponicum adduco, quod non in Nomenclatore Leemii existeret. Neque ullum Ungaricum, quod non in Lexico Ungarico Molnarii reperiretur. Idque propterea, ne quis existimet, me ad augendum catalogum voces aut Lapponicas aut Ungaricas mala fide retulisse.“ pag. 55.

volna a lapponok nyelvén lévő úri imádságban, legalább egy vagy két nyomát nem találni a magyar szónak vagy magyar ejtegetésnek stb. . . . „Ezekből kiki általláthatja, hogy Sajnovics a lapponoknak a magyarokkal való atyafiságát elégséges fundamentum nélkül vette fel, melylyel sok europai tudósokat tévelygésbe ejtett, kiknek vélekedése szerint már ma nemcsak a lapponok, hanem az esthiusok, lettusok, ingrusok, cseremisek, permusok vagy biármiaiak, csuvaszok, mordvinok, a votjákok, vogulok és condinai osztiakok is, mint finnusi nemzetek, a magyaroknak atyokfijává lettek.“

Nevezetes dolog. Teleki, Clairaut, Budai Ézsaiás, az erdélyi író, Beregszászi Pál is, mind a tudományt tisztelő, tehát az igazságnak készséggel hódoló férfiak voltak, még is csatlakoztak, ha nem Sajnovics iránt is, kinek munkája ellen lehetett kifogás, de a tárgyra nézve, a nyelvrokonság iránt. Budai helyesen mondta, hogy a nyelvi rokonság kisütésére az egész nyelv természetének megegyezése kívántatik: még is mellőzte Sajnovics könyvének alapos megolvasását, mert abban valóban több van, mint ő benne talált. Ezzel pedig, hogy az 1715-ben kijött tamsterdामी könyvből a lapp miatyánkot tévé bírónak maga és Sajnovics közt, nem jutván eszébe, hogy éppen ez utóbbi panaszkodott vala a helytelen írás ellen, melylyel még Leem is leírta a lapp szókat; ezzel, mondom, készületlenségét vallá ki olyan kérdésben való ítélésre, mely külső akadályokkal el van borítva, s melybe okvetlen be kell bocsátkozni, mielőtt valamit is merjünk felőle állítani. Budainál még inkább vétkezik az erdélyi író, ki nyelvtudományt kérkodik. Neki már elengedhetlen kötelessége volt, nemcsak Sajnovics könyvét alaposabban tanulgatnia, mint Budai, hanem Révait is tekintetbe vennie, s a finn nyelvekből merítenie támogató vagy cáfoló okokat. E helyett a restek útjára ment, s ott mások okoskodásait harsogtatta. Teleki és Clairaut, mint műkedvellők, talán a kérdést sem tudták jól feltenni; talán szintén csak műkedvellőhöz intézék kérdéseket. Az ilyen közlekedésből csuda volna, ha igazság sülné ki. Mégis tanulságos volna látnunk a 2000 közéletbeli szót, s a stockholmi ember 2000 szónyi feleletét. Alkalmasint a közéletbeli szók többnyire szlávok voltak, mire a finn

felelő, hol svéd, hol finn szóval felelt. Mert csaknem lehetetlennek kell mondanom, hogy 2000 igazán magyar szónak csak egy finn feleljen meg „*ralami kicsi, és épen nem szembe-ötölő hasonlatossággal.*“ Beregszászi is út és ösvény nélkül tántorgott, s nem volt az az ember, ki a tudományos kérdést úgy tehesse, hogy mind maga okszerűen dolgozzék annak megfejtésén, mind másokat is erre ösztönözzön.

De hát én hogyan feleljek a kifogásra, miszerint soha sem láttam lappot, s nem tudok lappul beszélni, vagy lappok közt szónokolni, mint egyszer kívánták tőlem? Hogyan taníthatom alaposabban a lapp nyelvet Sajnovicsnál?

Meglátja az olvasó ezen munkámbul. Mert ismértetni akarván a lapp nyelvet s ez úttal igazolni és megigazítani Sajnovicsot: a nyelvtudomány azon készületével fogok a dologhoz, mely már rendelkezésemre áll; ezen készület pedig az, mi nélkül nyelvtudományi kérdésben ítélni nem lehet. Mi bizonyosabb a közértelem előtt annál, hogy a nap és a csillagos ég forognak a föld körül, még pedig naponkéd egyszer? még is az ezer meg millió szem által igazolt mindennapi tény hamis látszat! Gyakran vannak ilyenek a tudományok mezején; a nyelvtudomány is nem kevésbbé a csillagászatnál, nem egyszer ellenkezőjét tanítja annak, mit a közértelem állít, mely nem isméri a tudományt.

Készületem legelőbb a finn és eszt nyelv, melyek nélkül a lappot nem lehet felfogni; azután lapp forrásaim (Sajnovicson kívül) 1) *Rask lapp nyelvtana* (Raesonneret lappisk Sproglaere, efter den Sprogart, som bruges af fjeldlapperne in Porsanger-Fjorden i Finmarken. En Omarbejdelse af Prof. Knud Leems lappiske Grammatica. Köbenhavn 1832. = Okszerű lapp nyelvtan, azon nyelv szerint, melyet a mezei (hegyi) lappok beszélnek a finmarki Porsanger-fjordban. Leem Knud tanár lapp nyelvtanának átdolgozása.) 2) *Friis lapp nyelvtana*. (Lappisk grammatika. Udarbeidet efter den finmarkiske Hoveddialekt eller Sproget, saaledes som det almindeligst tales in norsk Finmarken. Christiania 1856. = Lapp nyelvtan, kidolgozva a finmarki fő nyelvjárás vagy azon nyelv szerint, melyet közönségesen éjszaki Finmarkon beszélnek.) Friis, még Rasknál is inkább, a többi nyelvjá-

rásokat is tekinti. Rask nyelvtanában lapp nyelvmutatványok is vannak. E két nyelvtan, mint látjuk, a finnmarki lapp nyelvet tárgyalja. Ezt teszik 3) *Leem Nomenclator lapponicus-a* (En lappisk Nomenclator, efter den Dialect, som bruges af Fjeld-lapperne in Porsangen-Fjorden stb. Tronheim 1756.) s 4) *Stockfleth norvég-lapp szókönyve* (Norsk-lappisk Ordbog af Nils Nibe Stockfleth, Christiania 1852). A 3. szám alatti Nomenclatort használta Sajnovics a lapp szók kijegyzésire. — A svéd Lappország nyelvére nézve használhatom 5) *Lindahl és Öhrling lapp lexiconát* (Lexicon Lapponicum cum interpretatione Vocabulorum sveco-latina stb. illustratum praefatione latino-svecana Johannis Ihre. Holmiae 1780.); 6) *A lapp Új testamentumot* (oddo testament tate ailesz csalogeszt, szame kiälei puoktetum = új testament a szent írásbul, szame nyelven kiadva. Hernösand, 1811.). Végre 7) *Vom Einflusse des Accents in der Lappländischen Sprache*, von Dr. M. A. Castrén. St. Petersburg 1845.

S mielőtt hozzá fognánk, el kell hallgattatnunk némely előítéletet. Az elsőt Sajnovics táplálta, miszerint *a lapp nyelv azonos a magyar nyelvvel*. Hogy a lapp nyelv milyen rokona a magyarnak, s különösen a finn és eszt mellett a rokonság mely helye jut neki? ezt a jelen előadás ki fogja mutatni. De azonosságrul szó sem lehet rokonok között. A második előítéletet a mi közönségünk táplálja, mely a rokonságot az eredettől nem akarja megkülönböztetni. A lapp nyelv rokona a magyarnak, mint a finn, eszt, mint a keleti finnek, mint a török-tatár, mongol, mandsu. Hogy ezen rokonságnál gondolni sem lehet olyatén eredetről, mint ha a magyar nyelv előbb a lapptul, azután a mandsutul stb. származott volna, pusztá okoskodás által is ki lehet hozni. Az úgynevezett ányanyelvek eredete (nem bölcselmi tekintetben, hanem történeti származás szerint) csak azon embereket vagy kort foglatoskodtatja, kik és mely a nyelvek természetét, történeti fejlődéseit s a nyelvrokonság értékét nem tudják. De ugyan ők nem is képesek felfogni és használni azon temérdek felvilágosító adatokat mind a nyelvtanra, mind a rokon nyelvű népek történeteire nézve, melyek a rokon nyelvek tanulása által kerülnek elő, s melyek nélkül valódi nyelvtudományrul

szó nem lehet. Mi nem is kérdezzük : melyik nyelvtől eredt a rokonok közzül a magyar nyelv? Ilyen kérdésnek nincsen okos értelme, arra okos feleletet sem lehetne találni. Egyedüli feladatunk a lapp nyelv ismertetése, mi által a lapp nyelv ilyen vagy olyan rokonsága ki fog tűnni; ebben pedig megtalálja nyelvtudományunk a használni valót. De a történeti hasznót sem fogjuk hajhászni; ki fog az is bukkanni, ha meg lesz az áltaji nyelvtudomány. Addig is ezer meg ezer adatocska csillámlik ki a munka forgácsai és cserepei közzül, melyeket a nyelvész fölszed : de az egész és egybefüggő oktatást a nyelvtudománynak egésze fogja szolgáltatni.

Előadásunk áll : a *hangtanbul* (mely után a hasonló szokat követköztetjük, előbb ugyan Sajnovics jegyzékét igazolván és kiegészítvén, azután folytatván az egybehasonlítást, mivel ez által a lapp, finn, eszt és magyar nyelvek kölcsönös viszonyait nagy feliben megalapíthatjuk); *ragozás-tanbul*, *szóképzéstánbul*, *szófűzéstánbul*.

E l s ő r é s z .

A hangtan.

1. A lapp nyelv, melyet tárgyalni akarunk, néhány nyelvjárásra oszlik. Rask és Friis nyelvtanai, Leem és Stockfleth szókönyvei a norvég finnmarki lappot tanítják, mely maga is két nyelvjárásból áll : a *tulajdonképi finnmarkibul*, a Varangi öböltől kezdve az orosz lapp földig és Lyngerig (Karasz-jok, Koutokejno, stb.), s a *déliebb nyelvjárásból* Tyszöböl és Vefszen körül. Már a Varangi-öböltől délre és délkeletre eső *szkoalta* és *enari-lapp* nyelv mind egymástul, mind a finnmarki lapptul nagyon különböznek, Friis tanusága szerint *); különbözőbb még a *svéd lapp* nyelv, a Torneo-, Luleof-, Piteof-, Umeof- és Aszele-lappvidékeken, melyet Lindahl és Öhrling szókönyvében és az Öhrling által írt

*) De Skolte = og Enare = Lappisk, samt sydligere svensk Lap. ere saa forskjellige at de ikke under Et kunne behandles. §. 10. Anm. 3.

nyelvtani utasításban találunk *). Az orosz lappok nyelve is különböző járásu. Mí itt a norvég finnmarkit és a svéd-lappot vehetjük csak tekintetbe, mert azokrul szólnak segédkönyveink. *Castrén* is, ki az enarit helyben tanulgatta, kiválóan a finnmarkit tekinti a hangsulyróli tanában. Sajnovicsunk a Varangi és Tanai-öböl által képezett legéjszakiabb télszigeten forogván, s Leem nyelvtanát és szókönyvét olvasgatván, hasonlókép a finnmarkit mutatta be azonosnak a magyar nyelvvel.

Azomban a lapp nyelv teljesebb felfogására a finn nyelvet, s az ezzel összefüggő esztet mellőzhetlennek tartom. Ezek hozzájárultával az éjszaki finn nyelvek viszonya is világosabbá lesz a magyar nyelvhez.

2. *A böttük.* Forrásainkbul azt lehet kihozni, hogy a lapp szók leírásában nagy ingatagság uralkodik; azt a dolog nehézségébül magyarázhatjuk. Mert magunk tapasztaljuk, mi nehéz a magyar nyelv körében is az élő nyelv hangjait böttükkel kifejezni, tekintvén a palóc, a göcseji és más tájéjtéseket: pedig alig van nyelv, mely az irodalmi nyelvtül kevesbbé tér el a magyar élő beszédnél. A pesti németek nyelvét, vagy épen az erdélyi szászok németiségét, úgy hiszem, nem könnyen írhatná le bár ki is: pedig hány száz éve uralkodik már a német irodalmi nyelv, mely a nyelvjárásokat egyengeti és fogyasztja. Mi csuda hát, ha egyszeriben ki nem találták a lapp nyelv helyesírását, melyet irodalmi nyelv nem egyenget s nem támogat, s melynek írására a svéd- és norvégbül indultak ki! S mi csuda, ha különböznek az írók, kivált kik más más helyen tanulták a lappot! Legyen tehát a böttük fölállításában is, s az egész hangtanban, a finn nyelv írása mintegy vezér, melynél fogva az elteréseket és különbségeket jobban felfogjuk.

3. a) A finn nyelv szólóji (hangzóji): a o u; ä ö y (ü); e i, három sorra oszlnak, mint a magyar szólók. A lapp nyelv szólóji, Friis és *Castrén* szerint: a o u, ä ö, e i; de nem

*) *Lindahl* harminc évig paposkodott a lappok közt, utoljára mint prépost *Lyksele*-ben az Umeo kerületben. — *Öhrling* a Lappföldön 1718-ben születvén, mint *jokmoki* pap halt meg 1709-ben az éjszaki térítő alatt.

osznak három külön sorra, mint nem az eszt szólók. Az áltaji nyelvek azon sajátosságát tehát, mely a mandsu, tunguz, mongol, jakut, török-tatár, magyar és finn nyelvekben uralodik, s a nyelv anyagát két nagy csoportra osztja, nem találjuk föl a lapp és eszt nyelvben, valamint az a keleti, vagy urali finneknél is veszni indult már.

b) A finn nyelvek nagyon sok iker-szólóval bírnak, melyek számához képest a magyar nyelv igen szegény. Nálunk csak : aj oj öj uj üj ej ij ikerszólók fordulnak elő.

A finnben az ikerszólók kétfélék ; *tulajdonképek* :

ai oi ui äi öi yi ei;

au ou eu iu äy öy ey iy,

melyek utója *i* és *u*. *Nem-tulajdonképek* : *uo yö ie*; tájnyelvileg *oa eä is*. A különbség a kétféle ikerszólók közt az, hogy amazok eleje a nehéz *a o, ä ö, e*, utója pedig *i* és *u* (a magyarban csak *i*—s ikerszólók vannak), tehát valóságos ikerszólók. Az *ui iu yi iy* ikrekben két könnyű szóló kerül össze. Az utóbbiakban : *uo yö ie*, mint látjuk, a könnyű szóló elül van, tehát csak hosszuvá akarja tenni az utó-nehezet, s azért el is vész, ha különben lesz hosszuvá az *o ö e*, p. o. *suo* a tó; *soilla* a tavaknál, *suoilla* helyett. — A tájnyelvi *oa eä* csak az *aa ää* (azaz hosszú *a* és hosszú *ä*) különösen ejtése; p. o. *maa* föld, *pää* fej, tájnyelvileg: *moa, peä*.

A lapp ikerszólók : *tulajdonképek* : *ai äi ei oi ui*, melyeket magyarosan *aj äj ej oj uj*-nak fogunk írni, s *au äu eu ou*; — *nem-tulajdonképek* : *oa uo uö ie (ua)*. (A különböző tájnyelvekben még több tulajdonképi ikrek vannak.) A lapp nyelvben is ezen utóbbiak csak az egyszerű szólók megnyújtásai, és eltűnnek, valahányszor a megnyújtásnak nincs helye, mint látni fogjuk; mégis ellenkezőleg a finn nem-tulajdonképi ikrekkel, mert az utó-szólót ejtik el, tehát: *oa uo uö ie*-bul *o u i* marad meg, p. o. *muorra* fa, *murri* fába, *gietta* kéz, finn. *käsi*, *gitti* kézbe, mintha magyarul egyszer *kiéz*, másszor *kéz*-nek ejtenők.

c) A szólók rövidek és hosszúk. Hosszúk az ikerszólók a lappban, finnben, magyarban; de lehetnek hosszak az egyes szólók is. Ezeket a finn helyesírás kettősen írja, tehát

a hosszú a-t *aa*-nak, a hosszú u-t *uu*-nak, a hosszú ä-t *ää*-nek, a hosszú ü-t (*y*) *yy*-nek. Hosszu o ö e nincsen a finnben, hanem helyettök a nem-tulajdonképi ikrek vannak: *uo yö ie*. — A magyar helyesírás vonással jelöli meg a hosszú szólókat, de az ejtés, kivált az a-t és e-t nagyon megkülönbözteti a rövidektől.

A lapp írás nem jelöli meg külsőkép a hosszú szólókat, kivéve ha az ejtés tesz különbséget a hosszú és rövid közt, mikor is nem tulajdonképi ikrek támadnak. Nehéz tehát ott írás után ejteni jól a szókat. Néhány szabályokat adhatunk:

a gyöktag lehet hosszú, vagy hangsúly-, vagy betűtorlatnál fogva;

az összehúzott tag mindig hosszú, de ilyen nem fordulhat elő a szó gyökében, p. o. *szardnó* szóla;

az ikerszólók mindig hosszak, még a nem-tulajdonképi ikerszólók elváltozása után megmaradt egyes szóló is hosszú, p. o. *boattet* jöni, *bódji* jöve.

az *ä*, mely csak hangsúlyos tagban lehet, hosszú, p. o. *bäsze* készség, *bässze* fészek; Castrén szerint, az *ä* szóló a lapp nyelvben vagy *ä* (*eä*), t. i. hangsúlyos tagban, vagy *e*, néha *a*, t. i. hangsúly nélküli tagban;

az *i* és *u* hosszak, ha ragozás által kerülnek elő, p. o. *szadne* finn. sana szó, *szaníd* szavakat; *diettet* tudni, *dittim* tudtam;

az egytagu szók, melyek szólóra végződnek, s ragozhatók, hosszak; hosszak a névmások is, p. o. *mín*, *dín*, *szín* = *mü tü* (ív) ök. Mi itt a hosszú szólókat magyarosan fogjuk jelölni.

d) Mind Rask és Friis, mind Castrén tanuságai szerint a lapp nyelv szintúgy kétféle hangu a-val bír, mint a magyar, ezen szóban *almát*. De a tompa *a* (alma), melyet Friis *ä*-nak ír, hosszú is lehet, mi nálunk csak tájéjtésben fordul elő. — Az *a* és *e* közötti a-t, mely Castrén szerint, *a torokbul kiszorított éles a*, „ein scharfes, aus der Kehle hervor gepresstes *a*“ — leginkább *uo* ikerszólóban ejti a finnmarki nyelv; azért azt Friis *uö*-nek írja, p. o. *buorre* jó, finnmarkiasan *buörre*.

Az *u* mellett mély torok *û* van, s *e* és *i* közt *ë* szóló is van.

4. A mássalszólók következők.

A magyarban :

torokbötük :	k		g	j	h
fogbötük :	t	cz	d z	—	n
inybötük :	ty	cs	gy ds	ly	ny
nyelvbötük :	sz	s	zs	l	r
ajakbötük :	p	f	m b	v	—

A lappban :

torokbötük :	k		g	ng	j	h
fogbötük :	t	cz	d	dz	n	
inybötük :	ty	cs	gy	ds	ny	ly
nyelvbötük :	sz	s	zs	r	l	ry (rj)
ajakbötük :	p	f	m	b	v	

A finnben :

torokbötük :	k		g	j	h
fogbötük :	t		d	n	
nyelvbötük :	s		r		
ajakbötük :	p		b	m	v.

A mássalszólókra nézve a lapp nyelv inkább egyez a magyarral mint a finn, mely a g d h bötűket sem szenvedti a szók elején, hanem csak belhangban, a k t p gyöngítéseit gyanánt. Különös, hogy a finn nyelvben az *f* is hibázik. Az eszt nyelvnek csak azon mássalszólóji vannak, melyek a finnek.

Jegyzet. 1. A lapp nyelv-tan-írók a gy hangot *dj*-nek, a ty-t pedig *ths*-nek, az ny, ly, ry hangot (mely utóbbi nincsen a magyarban) nj, lj, rj, vagy ni, li, ri-nek írják.

2. A finn *s* úgy hangzik, mint a magyar *sz*. A finn szókat úgy lehet és kell írunk, mint magok a finnek írják, megjegyezvén, hogy *y=ü*, és *s=sz*. De már a lapp szókat lehetetlen tetemes zavar nélkül úgy írunk, mint a svéd és dán nyelv-tanítók. Minthogy ezen nyelvben azon hangok mind megvannak, melyek a mienkben, kár volna a cs ds zs z sz ty ly gy ny hangokra más jegyeket használnunk, mint a nálunk

szokottakat. — A lapp *ng* orr-n, melyet a magyar nyelv nem ismér.

3. Az illető mássalszólókból mit lehet a nyelv ódiságára következtetni, arrul utóbb lesz alkalmunk beszélni.

4. *Hangsúly.* A finn, lapp és eszt nyelvben a hangsúly a szó törzstagján áll, szintűgy mint a magyarban. Az összetett szókban mindenik szó megtartja természetszerinti hangsúlyát; azonban az elülálló szó erősebb hangsúlylyal bír, mint a magyar *ország-gyűlés*, *törvény-bíró* stb. szókban, melyek első tagjai: *or*, *tör* erősebb hangsúlylyal bírnak, mint a másik szók *gyűl*, *bi* tagjai. Az összetett szókhoz tartoznak, hangsúlyra nézve, azon szók is a magyarban, melyek elül a viszonyítókat veszik föl, p. o. *kimenni*, *kimenetel*, *bevenni*, *bevétel* stb, ugyan ez áll a finn és eszt szókrul is, ha elül fölveszik a viszonyítókat; — mint összetett szók, úgy tartják a hangsúlyt.

Soktagu szókon, mind a négy nyelvben, az első tagon lévő hangsúlyon kívül másodrendű hangsúly is van, közönségesen azok harmadik, ötödik s mindenik további feletlen tagjain p. o. hallhatatlansággal szónak *hall tat ság* feletlen tagjai hangsúlyosak. Ekkor az első tagon levő hangsúly a fő, mely a helyét soha sem változtatja meg, a többi tagon levő másodrendű hangsúly pedig változtathatja helyét a szótagok számához képest. P. o. a *rendetlenség* szónak első tagján áll a hangsúly, harmadik tagján a másodrendű hangsúly. De már a *rendetlenséggel* szón a másodrendű hangsúly a *len* feletlen tagrul a *ség* feles tagra esik, mivel különben a *len* tag hangsulya meg nem győzvén a *séggel* két tagot, az utolsó tagra is esnék egy másodrendű hangsúly: ez pedig ellenközik a négy nyelv természetével, melynél foga a soktagu szók utolsó tagja lehet hangsúlyos.

Ezen négy nyelvben a mennyiség külön van meg tehát a hangsúlytul; azaz rövid tag is lehet hangsúlyos, és visszont, hosszú tag is hangsúly nélkül lehet, p. o. *verő*, *megint* stb. szók hangsulya a *ve* meg tagokon áll.

De valamint a négy nyelvben a hangsúly nem nyelte még el a mennyiséget, mint a német angol, svéd, norvég, dán nyelvekben: azonkép a mennyiség sem vonhatja magára még

a rövid tagok hangsúlyát, mint, a magyarra nézve, p. o. Fogarassi *) gondolja és tanítja. Mindenik tényező, hangsúly, és mennyiség, egyaránt hat, de nem szétvonva hanem egygyüvé. Ezen egygyüvé hatás igen nevezetes tünetényeket hoz elő azon négy nyelvben, mikről a következő szám alatt.

5. Hangsúly és mennyiség egygyüttes hatása.

a) A magyar nyelvben egyszerűbb ezen egygyüttes hatás, azért ezzel kezdjük. A. M. Nyelvészet I. 177=208. lapjain előadtam a hangsúly által okozott változásokat a magyar nyelvben, melyeket három szabályra vonhatni össze, úgymint:

α a magyar hangsúly erősbiti a gyenge (rövid) törzstagot, hogy a mennyiség el ne nyelhesse a hangsúlyt. Történik pedig ezen erősbités vagy a szólnak megnyújtásával p. o. *nékem*, *vélem* (nekem, velem h.), *bémenni* *bemenni* h. — vagy hosszú mennyiség előtt, a mássalszólnak kettőzésével, p. o. *hozzám*, *közzém* *hozám* *közém* h. — vagy egy szólnak betevésivel, a törzstag után, p. o. tünetény szökevény, növevény stb.

β a magyar hangsúly gyengíti lehetőleg a képzőkés ragok mennyiségét, innen a merre a magyar beszéd hallik, a tól, ből, ról stb. ragokat röviden ejtik; ellemben az első szabály szerint ezen ragok mint önálló szók, hosszú törzsszel ejtik, akár a szólót megnyújtva, akár a mássalszólót kettőztetve, így: *tölem* vagy *tüllem*, s *töllem*, *tüllem*;

γ a képző és rag, elvesztvén önálló korában birt hangsúlyát, s a második szabály által kifejezett gyöngítés alá esvén, megnyújtja a törzs utóhangu szólóját; ha pedig nem esik még gyengítés alá, mint *ság*, *kor*, *ért* stb. vagy *sulytaian*, mint az *i*, nem is nyújtja meg a törzs utóhangu szólóját. Tehát: *alma*, *almám*, *almája*, *almák* stb. de *almái*, *almaság* (ha lehetne, mint van *békeség*, *békei*), s viszontag *békére*, vagy *békire* stb. — Nem akarom itt ismételni, a mit idézett helyen előadtam, se meg nem szólni azon figyelmetlenséget, melyet a szokott magyar nyelvtan ezen a nyelv lelkét illető s az élő beszédben oly finomul nyilatkozó, tények iránt mutat. Ezen figyelmetlenségből származott az új, most már szentesített helyesírás is, mely az egész élő és holt nyelvvel ellenkőzik,

*) A magyar nyelv szelleme, 32. és 33. lap.

mert ellenkőzik a nyelv természetével. — Menjünk által a finn nyelvekre, melyek érzékőnysege felőlmőlja a mienkét. A finn nyelvek között a tulajdonképi finnet bocsátjuk előre, mintául.

b) A finn nyelvben ugyanazon hangsulyi törvények uralkodnak, melyek a magyarban: ezen kívül uralkodik ott bizonyos mennyiség-arány, melyet a mi nyelvünk nem ismer többé. Annak megértésire hátrább kell nézni.

Azt tartjuk közőnségősen, hogy az *egytagu szók az eredetiek*, de csalatkozunk, mert nem vesszük észre, hogy különböző előzményekből származnak egyenlőknek látszó eredmények, melyek tehát külső egyenlőségők mellett is nagyon különbözők. Azért nem is így kell mondani: az *egytagu szók eredetiek*, hanem így: az *eredeti szók egytaguak*. Ez utolsó áll, mert a *kopott szók is egytaguvá lesznek*: kopott egytaguság, és az eredeti egytaguság között pedig a nyelvtörténetek egész sora, száz meg ezer éveivel, foglal helyet. Már hogy melyik egytaguság kopott vagy eredeti, azt épen a nyelvtörténetek nyilvánítják, és csak is ezek nyilváníthatják; a nyelvtörténetek pedig az úgynevezett egybehasonlító nyelvtudományba foglalvák. S ezen tudomány megmondja nekünk, hogy a *szuomi* vagy tulajdonképi finn nyelv, régiesebb állapotú a magyarnál; ennél fogva a magyar egytagu szók a finn soktagu szókhoz képest kopottak, s ezek eredetiebb alkotásuak. Így az angol nyelv, melyben legtöbb egytagu szó van, már a némethez képest kopott, s ez a régi góthoz képest kopott, mely meg, a szanszkriythoz képest, kopott. Hol találjuk meg tehát az eredeti egytagu szókat? Egy történetileg élő vagy élt nyelvben sem, mert olyan nyelv már képzők és ragok által kiépített nyelv, s annál bővelkedőbb mind képzőkben mind ragokban, mennél régiebb. De a régi nyelvek alkotásából, egybehasonlítás útján, kisűthetjük az eredeti egytagu szókat; melyektől tehát a most élő nyelvek egytagu szavai nagyon különbözőnek, mert a nyelvtörténetek egész sora választja el egymástul.

Mennél régiesebb állapotú valamely nyelv, annál nagyobb érzékőnysegenyilatkozik alkotásában. Ezt találjuk a finn nyelvben is, a magyarhoz képest; s ezen alapszik *mennyiség-*

ges hangaránya, minél fogva a szók szólóji és mássalszólóji egymáshoz hangmennységre nézve arányozvák. Innen ha a szó csonkulás vagy növekvés által változik, a megvolt hangmennység arányának is meg kell változnia. E változás mind a szólók mind a mássalszólók gyengülései vagy öregbülései által történik. Jelesen

a és *e* a szó végén *i*-re gyengülnek, így: *kovempa*, *kovimpa* helyett van: *kovempi*, *kovin*; *kuuse* helyett van: *kuusi*;

a a belhangban *e*-re gyengül; *kova* kemény, *kovempi* keményebb, *kovampi* helyett, s ez megint *kovampa* helyett;

aa, *äü*, a többes jellemű *i* előtt rövid *a*, *ä*-re; *uo*, *yö*, *ie* pedig ugyan ezen esetben *o* *ö* *e*-re gyengülnek. — Szóló-öregbülés nem fordul elő.

A mássalszólókra nézve *k* *t* *p* hangok vagy gyengülnek vagy öregbülnek. *K* gyengül magában *v*-re vagy lehelre; *n* után *g*-re; *l* és *r* után *j*-re; — *t* gyengül magában és *h* után *d*-re; *l*, *n* és *r* után ezekhez hasonul; *e* szólóval együtt a szók végén *si*-re; — *p* gyengül magában, azután *l* és *r* után *v*-re; *m* után ehhez hasonul; továbbá *kk*, *tt*, *pp* egyes *k* *t* *p*-re gyengülnek. Az öregbülés mindenben az ellenkezőt hozza elő, tehát *k* *t* *p* öregbülnek *kk*, *tt* *pp*-re stb. Példák világosítják föl a szabályt. Láttuk a *kovempi* szót, mely keményebb-ettesz (*kova* = kemény). Így a mint van a szó, a szólók a *ko*, *vem*, *pi* három tagban jó mennyiségi arányban vannak a mássalszólókkal; de tudjuk, e szó *kovampa*-bul lett, mert a valódi törzs *kova*, melyhöz a második fok *pa* képzője nem járulhat, hanem csak *n* ragjához, tehát *kován-pa*, *kovampa*. A hangsúly az első tagon áll; *vampa* hangsúly nélkül vannak. Ugyde e két tagnak hangmennysége (*v* *m* *p* és *a*) többnek látszott, hogysem a *ko* tag hangsúlya könnyen fölrje: a nyelv meggyengítötte tehát a két *a*-t s lett *kovámpi*, mi a magyar hangokkal: *kováb* (a kettős *b*-nek nincsen szófejtési alapja; a hangsúly-bevit a lapp nyelv fogja feltüntetni). A harmadik fokban még jobban megrövidült a szó. Ugy látszik nekem, a harmadik fok a többes számhoz tette a *pa* képzöt, mint a második fok az egyes számhoz járult (*kova*, *kován-pa*), s lett eredetileg *kovün-pa*, összehuzva: *kovinpa*, *kovimpa*. Itt ugyan azon gyöngülés alá került a *pa* képzö, mint a második

fokban, lett tehát elsőben kovinpi, kovimpi s az *i* elesése után kovimp. De két mássalszóló nem állhat az utótagban, mert *ko-vimp* közt nem volna hang-mennyiség-arány, lett azért kovim, s utóbb *kovin*. — Mellesleg mondva, a magyar nyelv nem képezte ezen uton a harmadik fokot, hanem a *liika* (túlságos, sok) hasonmását: *leg* előtételével tette azt, miszerint *legkovább* (liika kovempi) annyi mint: *túlságos keményebb*.

Láttuk a *kovempi*, *kovin* előállítását. Mind ezeket ragozzuk, p. o. a birtoki *n* vagy veszteglő *lla* vagy beható *han* ragozat teszszük a törzshöz, ez által a volt hangmennyiségi arány megszűnik, s nem kellenek többé az előbbi rövidülések. Lesznek tehát ezen ragokkal:

kovempi:	kovin:
kovemman	kovimman
kovemmalla	kovimmalla
kovempahan	kovimpahan.

Íme, a ragok előtt visszaállott az előbb *i*-re gyengült utó *a* (*kovempi*, *kovemman*, *kovin* (mp), *kovimman*), de a *p* az *n* és *lla* miatt *m*-re hasonult, mert ezen ragok mássalszólóval kezdődven, annyit nyomnak, hogy *kovempan*, *kovempalla*, *kovimpan*, *kovimpalla* szók utója sok volna elejikhöz képest; *m*-re gyengült tehát a *p*. Viszontag *h v n* legyengébb mássalszólók lévén, s két szóló közül ki is szorulván: azok miatt az erős, vagy nehéz *k* visszakerülhet, s lett itt: *kovempahan*, *kovimpahan*, összehúzva: *kovempa*an, *kovimpa*an.

Vegyük még az *anta* ad, *luku* olv, *elä* él törzsöket, s ragozzuk:

annan	adok	lu'un	vagy	luvun	olvasok	elän
annat	adsz	lu'ut	„	luvut	stb.	elät
antaa	ád	lukuu	„	lukuu		elää
annamme	adunk	lu'umme	„	luvumme		elämme
annatte	adtok	lu'utte	„	luvutte		elätte
antavat	adnak	lukuvat	„	lukuvat		elävät

észreveszszük, hogy a mássalszólós ragok előtt a törzs kemény *t k*-ja meggyengül (a *t n*-hez hasonúl, a *k* pedig, magában lévén, leh-re vagy *v*-re változik); de szólós vagy *v*-vel kezdő ragok előtt visszakerülnek a kemény bötük. Ellemben *elä*

törzsben az *l* változatlan marad. Mert az olvadó *l m n r* bötük, még ha kettősek is, sem nem gyöngülnek sem nem öregbülnek.

Teljes kifejtése a mennyiségi hangaránynak a szuómi nyelvtanba tartozik: itt csak felmutatjuk törvényét, hogy a lapp nyelv abbeli tüneményeit megérthessük. Helyén van még is megjegyezni, hogy eme törvény-okozta változásainak felismérése nagyon elősegíti a magyar szók fejtegetését.

A magyar egytagu szók, a megfelelő finn szókhöz képest, csonkított idomúak, p. o. szem és silmä, nyak és niska, kéz és käsi, gyal-(og) és jalka, vér és veri, szü, szív és sydäme, csonkítva sydän, hid és silta, föld és peldo, fél és pelkä, peljä timet, tél és talvi, név és nimi, nyíl és nuoli, lév, lé és liemi, vén és vanha, mód és muoto, kő (kü) és kivi, köves és kivise, stb. stb; mások megrövidültek, mint fej és pää, fa és puu, ma-s, más és muu muise stb. *A hangsúly nyelvtani hatása, a hangmennyiségi arány és a bötük változásai* (melyek törvénye az előbbi kettő által lesz felfoghatóvá) *teszik majd a szófejtetés és egybehasonlítás elveit.* De addiglan is meggyőződhetik minden figyelmes olvasó az itt és egyebütt előadottakbul, hogy nyelvtudományunknak külön, igen nagy mezeje van, melyet nagy szorgalommal kell művelni, ha áldott termést akarunk aratni.

c) Az eszt nyelv szinte úgy viszonylik a finnhöz, mint nyelvjárás a közönséges irodalmi nyelvhöz: minthogy azomban külön irodalmat hajtott, csak ugyan önálló nyelv. Alkotása csonkított állapotú a finnhöz képest, s erre nézve jobban egyez a magyarral: de a hangmennyiségi arány benne is megvan, melyet a finn nyelv törvényeiből lehet megérteni. A felhozott példák így hangzanak: szem silm, kéz käe, gyal-(og) jalg, vér veri, szü süda, hid sild, föld pöld, fél pelg, tél talv, név nimi, nyíl nöl (nool), lév leem, vén vana, kő kivi stb. stb.

A szokott eszt helyesírás épenséggel nem felel meg a szófejtésnek, de újabban helyesebbre igyeköznek azt tenni. A szokott írás a rövid szóló után, melyen hangsúly van, kettős mássalszólót írt, p. o. *kalla* e helyett: kala, finnül kala, hal; *tulli* e helyett: tuli, fin. tuli, tűz.

d) A lapp ejtés, Castrén tudósítása szerint, igen lassu, mely nagyon támaszkodik a szólókra, s a mássalszólókat mind meg annyi hágsókat megérezteteti. Minden szótag után némileg megpihen az ejtés. Azért egyfelül nagyon megnyomja a hangsúlyos szótagokat, másfelül a mennyiséget is lehetőleg kitünteti. Ez a finn hangmennyiségi törvényhez hasonlóan azt okozza, hogy

1) a hangsúlyos szólókat meghosszabbítja, a rákövetkező mássalszólók kettőzésével vagy a nélkül. Ikerszólókká teszi tehát ez egyes szólókat, úgymint az i-t ie-vé, az o-t oa-vá, az u-t uo vagy üö-vé, az e-t eä vagy ä-vé. De ha a ragozás által a hangsúlyos tag utáni szótag hosszúvá lesz, az ikerszóló ismét egyessé válik ;

2) a hangsúlyos szóló utáni mássalszóló megöregbül, ha a nyílt szótag zárttá lesz. A mássalszólók öregbedése vagy kettőzés által, vagy m és n elibe tett b és d, és j elibe tett g vagy d által történik, mi azután a magyar *gy*. Néhol a v-t és j-t is kettőztetik. — Ezen általános törvények leginkább a finnmarki vagy éjszaki nyelvben állanak, kevesebbé a svéd-lappban. Az eredetileg kettős mássalszóló minden nyelvjárásban megmarad. A következő példák világosbba teszik az öregbedést, melynek ellenkezője a gyengülés.

Finnmarki ny. Enare ny. Svéd-lapp. Finn. Magyar. Eszt.

Aagya (adja)	aije	aija	äijä	(öreg atya)	äi, äijä
lodde	lodde	lodde	lintu	lengő(madár)	lind
szoabbe	szoabbe	szobbe	saua	bot	sau
saddu	saddu	saddo	synty	szül-eség	sünd
hägga	jegga	hägga	henki	lélek (lelk)	heng
szaappe	szaappe	szappe	sappi	epe	sap
hoappa	hoappa	happe (1)	haava	seb-es (celer)	haav
havve	—	have	haava	seb (vulnus)	haav
boallu	ballo	pallu	pelko	félelem	pelg
nyoabmel	nyommel	nyommel	—	nyúl	—
liibma	—	—	liima	lép	liim
csalbme	csalbme	csalme	silmä	szem	silm
	nyalme vagy				
nyalbme	nyalbme	nyalme	—	nyílás, (száj)	—
szuojdne	szuojdne	szuojne	heinä	széna	hein
					heäl,
jiedna	ijedna	jänä	ääni	én-ek (hang)	hää

Finnmarki ny. Enare ny. Svéd-lapp. Finn. Magyar. Eszt.

liidne	liidne	line	liina	len	liin
igya	jij	ija	yö	éj	öö
jegn	—	jägna	jää	jég	jää
vuogya	vuoja	vuoj	voi	vaj	voi
duogye	tüöjj	tuoje	työ	tevés	töö
bälldu	bälldu	päldo	peldo	föld	péld
bävdde	bevdde	peude	pöytä	asztal	—**)
härge	erg v. ergge	herke	härkä	ökör	härge
oalgge	oalgge	olke	olka	váll	olla
gädgye	gädje	kedke	kivi	kő	kivi
bivddu	bivddo	pivto	pyytö	fogás	püüd
nätte	näät	nete	näätä	nyest	nügis
maattu	maatu	mato	mato	mász-ó(féreg)	mao
muottu(kép, arc)	muötu	muoto	muoto	mód	—
gietta	gieta	kät	käsi	kéz	käsi
giella	giella	kiäl	kieli	nyelv(sermo)	keel
szoatte	szoate	szota	szota	csata	söda
vikke	vahe	vikke	vika	vétek	viga
bäljje	bäljje	pelje	pieli	fül	—
bälle	bälle	pele	puoli	fél(dimidium)	pool
guolle	küöle	kvele	kalu	hal	kala
dolla	dulla	tolla, tol	tuli	tűz	tuul
ällu	älu	älo	elo	élet	elo
navlle	navlle	naule	naula	nyíl *) (szög)	nael
manne	mane	monne	muna	mony	muna
männu	mano	mannosz	meno	menés	meno
muorra	muorra	muorra	puu	fa	puu
varra	värre	varra	veri	vér	veri
	vivvu vagy				
vivva	vivgyu	viva	vävy	vő	väi
kovva	kovve	kove	kuva	kép	kujo
arvvo	arvvu	arvo	arvo	ér-ték	aro
bässze	bäsze	pessze	pese	fész-ek	pessa
csoarvve	csoarvve	csorve	sarvi	szarv	sarv
vajvve	vajve	vajve	vaiva	baj	vaiv
dalvve	dalvve	talve	talvi	tél	talv
accse	acceze	accse	äiti	atya	—
addet	addet	adet	antaa	adni	anda

*) Vesd össze Sajnovics szójegyzéke 21-ik számát

**) laud finnül lauta = ló-csa, az asztal.

A felhozott példák elején olyanok vannak, melyek kettős mássalszólója megmarad a különböző nyelvjárásokban, p. o. a finn: lintu madár a lappban *lodge*. Másokban hosszú szóló után is kettős mással-szóló van, mint *szaappa*, *szoappa* epe, sebes; vagy öregbedett mássalszóló, mint *nyoabmel*, *csalbme* nyúl, szem, *szoajdne* széna stb. A hangsúlyos tag után hosszú következvén, anem-tulajdonképi ikerszóló egyessé lesz, p. o. *ället* vagy *ället* élni, *ellim* élék; *bävde* asztal, *bevdi* asztalra, *gietta* kéz, *gitti* kézbe. De, mint látni fogjuk, bizonyos tagok előtt a mássalszóló is gyengül, p. o. *jokka*, finnül joki folyó, *jogaszt* finnül *joesta* folyóbul; *dátto* akarat, *dättói* akaratba, *dátoszt* akaratbul, *dátók* akaratok, finnül *tahto*, *tahtoon*, *tah-tosta*, *tahdot*.

Ezen a hangmennyiségi arány és a hangsúly szerinti változását a szóknak Sajnovics nem foghatta fel, s azok, kikkel a nyelv felől beszélt, sem tették reá figyelmessé. Ő belátván, hogy különösen a szólók megjegyzése Leem nyelvta-nában és szókönyvében igen akadályos, jobb, magyaros helyesírás szerzésére ajánlkozik. A dán kormány, melynek költ-ségén épen nyomtatják vala Leem szótárát, elfogadá az ajánlatot, és Sajnovics egy született lapp segítségével hozzáfogott Leem könyvének átiratásához. De, úgy látszik, még sem nyomtatták ki az ő helyesírása szerint, mert annak sehol leg-kisebb nyomát sem találhatom. Úgy hiszem, a lelkesülés után, melyet Sajnovics Koppenhágában költött volt, a körültekin-tés akadályokratalálhatott, s a lapp ejtésével nem birta egyeztetni az ajánlott helyesírást. Sajnovics nem gyanította a szólók és mássalszólók öregbülését és gyengülését, s ha Leem köny-veiben látta is, azt annak hibájából származtatta, mint ki nem sejtethi vala: „idioma Laponum et Ungarorum idem esse.“

S most igazoljuk és igazítsuk ki a Sajnovics által felho-zott lapp és magyar szójegyzéket, mert ez legjobban illik a hangtanba. Követjük Sajnovics rendjét (*Demonstratio*, idio-ma stb. pag. 58—78) a szókhoz, melyeket Leem Lappesk Nomenclatorjából, tehát a finnmarki lapp nyelvből vett, a fsvéd-lapp, finn és eszt megfelelőket sorozván.

1. *Älam*. Ennek gyöke *el*, törzse *älla*.

älam, élek, *eälam*, sv. l. *elab*, f. *elän*, eszt. *elan*. A lapp *m* megfelel a sv.-l. *b*-nek, finn és eszt *n*, és magyar *k* ragnak; a magyar *m* (tudom)-ben tárgyi és alanyi rag olvadt össze, a ragbeli hasonlatosság tehát tévesztő.

üled, nem tesz *életet*, hanem élet idejét, élet korát, *finnül ikä*. Az *élet* vita, lappul *älem*, sv.-l. elem.

ülle, ejtsd: *eälle*, sv.-l. *eleje*, finn. és eszt *elävä* és *eläjä* magyarul *élő*. A finn-lapp cselekvő névmód, csonkított idomu, a többiekéhez képest.

ällo megfelel a finn *elo*-nak s a magyar *élet*-nek, mikor gabonát, *eleséget* jelent.

ületam igen is *életek* vagy szokás szerint *éltetek*. A különbséget a lapp *m* és a magyar *m* rag között megmondtam.

A finnm. lapp *eälam* ejtés megvan némileg a sv.-lappban is, hol *elab*, *elem*, *eleje* mellett van *jelab*, *jelem*, *jeleje* is, tehát: *ielab*, *ielem*, *ieleje*. Vajjon a magyar tájejtés nem mond-e valahol *iélet*-et?

2. *Nyelam*, *nyelatam*.

Ez sv.-l. *nyälab* nyelek, finn. *nielen*, eszt. *neelan*; a *nyelatam* nyeletek is sv.-l. *nyeletab*, finn. *nieletin*, eszt. *neeletan*. A találkozó idomokat folytatni lehetne, p. o. sv.-l. *nyälegätab* nyelegetök, *nyälatak*, finnül *nielu* nyelő. — Csalatkozik S. azt gondolván, hogy *nyelni* igébül lett a *nyelv* lingua és sermo. A magyar *nyelv* lingua és *nyelő* fauces, deglutiens két hasonló hangu törzstül származik, melyek elveszítették különbségeket. A finn nyelvekben megmaradt a két törzs, mert a lingua, mint láttuk: *giella*, *kiäl*, *kieli*, *keel*, a deglutio pedig ezen 2. szám alatti törzs. Aztán a nyelvvel *nyalunk* ugyan, de nem *nyelünk*; de a mi nyelveink ebből sem csinálták e szót, mint a latin a lingua-t, mert van finnben *nuolen* lambo, lingo, *nielen* deglutio és *kieli* lingua. A *nuolen* itt következik:

3. *Nyoallom*.

S. *nyalom*, *nyalotam*-ot ír, Leem *nyóloom*, *nyólatom*-ot, Stockfleth *nyoallom*, *nyoallatom* stb. ír, mely p. o. *nyolludam*

= nyalódom szóban elveszti már az ikerszólót. Ezen *nyalni*-t jelentő szó sv.-l. *nyolob* nyalok, f. *nuolen*; továbbá sv.-l. *nyolugoteb* nyalogatok stb. — S. a *nyál* szót is ide vonja, de ez a lappban *nyalakasz* magyarul *nyálkás*, sima, például: „lombár ökröm is a *nyálkás* uton megsiklott“ (Fáy); sv.-l. *nyalkesz*, p. o. *nyalkesz jägna* nyálás jég, azaz sima jég; finnül *nila* és *nilja* nyál és sima, *niljakas* sima és nyúlas, *nilkas* sima út, sima hely, esztül *silletan* és *nilbistan* sima vagyok. — Figyelemre méltó a magyar *nyalánk* szó is, mely a *nyalká*-val egy törzs alá tartozik. Ezek különböznek a *nyalni*-től. Finn-lappban *nyalgisz* édes, *nyalgga* édesség; édes álom *nyalggesz nakkar*, sv. l. *nyalge*, *nyalgesz* édes, sok származékkal. Nyilván ezekkel függ össze a magyar *nyalánk*, *nyalánkság*, átvitt értelemben *nyalka* édeskedő, válogató, tetszős.

4. Szolve.

Ezt S. a *száj* szóval egyezteti. Leem *szolve*-t, Stockfleth *szoalve*-t ír, s teszen, mint S. is jelenti, *sinum oris*, *száj vápáját*, sv. l. *nyalmeslab*. — Minthogy a finn *suu*, az eszt *suu* a magyar *száj* nehezen mutat utat a *szoalvve*, *szolve*-re; s minthogy a *száj* a finn. lappban *nyoalbme*, sv. f. *nyälme*, ezen szót kirekesztem a hasonlíthatók sorából.

5. Zulom vagy Szulom.

S. a magyar *szolni*-val egyezteti. Ezen szó-hasonlat is kétes. A *szó szava* finn. l. *szadne*, innen *szadnegirjeszókönv*, finn. *sana*; esztül *sana* szó, *sana-kirja* szó-könyv. A finn *sana*-tul lett az ige *sanon* szölok. Ha tehát a 3. alatt álló *szolve* nem egyez a magyar *szó*, finn *sana*, lapp *szadne*-val, s ha a S. *szulom*-ja nem származhatik *szolve*-tul: ezen szót is ki kell rekeszteni a hasonlíthatók sorából. Van finnm. szó *szardne* (szó, beszéd) is, ebből *szardnom* beszéllek, sv.-f. *szardnob*, beszéllek, *szardnom* beszéd, finn *saarna* beszéd, *saarnaan* beszéllek (s prédikálok.) De ezzel sem kapcsolható össze a *szulom*. Ezt egyébiránt Leem *czulom*-nak akarja ejtetni, és Stockfleth *czulom*-nak írja, s jelent: halkkal beszélteni valomit. Inkább tehát hang után készült szónak látszik, milyen a magyar *susogni*.

5. *Károdom.*

Jobban van ez eltalálva. Leem *kárrodom*, *kárrotam*-ot, Stockfleth *garrodom*-ot ír, s a szó káromlani-t jelent. A törzs *gárro* kár, *dirae*, sv. l. *kirro* és *kárro*, ez utóbbi a déli részeken, innen *kárro nyalme* káromkodó száj; finnül *kirro* káromkodás, átok, *kiroon* káromkodom, átkozom. Mindenütt sok származéka van. — Ezekbül tanuljuk, hogy a magyar *kár* nálunk is átok jelentésű lehetett, azután átok által támadt *veszteség*, *damnum*; s attul származik *kárhozni*, *kárhoztatni*; azután *káromlani*, *káromkodni*. De miben különbözik az átok a kártul, szófejtésileg, lásd Magyar Nyelv, III. 116, 117 lapjait.

6. *Salom, csalom.*

Leem írása szerint e szó *salom*, Stockflethé szerint *soalom*. S. a magyar *csalni* szóval egyezteteti, — hibásan. E lapp szó *csacsogni*-t jelent s olyan hangutánozó szó, mint a 4. szám alatti *czullam*. Tehát *sallo*, *sallás*, melyeket S. felhoz, csacsogó és csacsogós (nem csacsogás). A sv. lappban *tippedeb* csacsogók. Annál kevesbbé tarthatjuk azonosnak a *szólni* szóval, mert azt szint oly kevéssé lehetne igazolni, mint a *czullam* ebbeli származtatását. Itt S. igen nagyon járt a fölszínen.

7. *Aalon.*

Leem szerint *aalon-dafte* áll-csont, de a szót *olun*-nak kellene ejteni. Stockfleth szerint *oalol-dafte* állcsont, a sv. lappban szinte *ólul* vagy *ólulm*; finnben nincsen meg a szó, mert ott az áll-kapcza *leuka-luu* (áll-csont), esztben *loua-luu*. — Mit S. nem látott, a *dafte* = *dauta* lapp szóban a magyar *csont* megfelelője rejlik; az *olun*, *oalol*, *ólul*-t pedig helyesen vette *áll*nak, mely nálunk is hajdan *álal* lehetett, mert csak úgy fejthető meg kettős *lje*.

8. *Bouvsz*

Leemben *bouvsz*, többesben *bofszamak* ajak, ajakok. A többes mutatja, hogy az egyes teljes alaka: *bofszam*. Stock-

fleth szerint *bovsz*, (*bovszam*) az ajak, mi a sv. lappban *pakszem*, *pankszem* = ajak. Tudjuk, a törökben *bijik* a bajusz, jakutban *bitik*: de ha összefüggnek-e ezen szók, nem merem állítani.

9. 10. *Csalbme*, *Giet*.

E két szó, melyek szemet és kezet jelentenek, el van találva. A' 28. lapon látta már az olvasó.

11. *Garnyel*.

Garnyel, *garnyelak*, Leem szókönyve szerint könyök; Stockfleth *gainer* és *garnyel*-t ír. Ebből S. *karnyilat* csinál, mely olyan gyarló szófejtés, milyen a „*scutum Carjeliae*“ magyarázata a 122. lapon. *Karelia* e szerint *kar-jel* volna, mert a czimerpajson két kar látható. Nekünk, s mind azoknak, kik valamicskét tudnak a finn nyelvekből, *karja* marha, *karjala* marhatartó föld, *karjalais* azon föld lakosa, a finneknél különösen szolgál, a barom körül szolgáló ember. Mert a finnek egyik ága márha-tenyésztéssel vált ki, azért kapta meg a *karjalais* vagy *karjalas* nevet, honnan a latin *Carelia* tartomány- név. — A *kar-nyíl*, magyarázata hasonló játék. *Garnyel*, *gainer*, sv. l. *kardnyel*, finn *kyynära*, eszt *küünar* csak könyök, nem több nem kevesebb.

12. *Nikke*.

A finn lappban *niekke* és *niszke* a nyak, Stockfleth írása szerint, mely szót Leem *nikke*-nek irt; sv. lappban *nekke* és *niszka*, finnben *niska*. — De ettül nem származhatik *naurkosz* mely megfelelne a magyar *nyakas*nak, hanem a *niekke*-nek illetén származéka *niekesz* volna, melyet nem találtam; finnben megvan a *niska* származéka *niskais-* nyakas, *niskava*, mintegy *nyakó*, vastag nyaku, makacs.

13. *Mielg*.

A finnmarki lappban *mielg*, sv. lappban *miälg* és *miälga* melly, pectus. Van a sv. lappban *melde* mellett is (mellbe).

A találkozás megvan. A finn a mellyet *rinta*-nak nevezi, mely a finm. lappban *radde*. De nevezetes, hogy a madár-melly a finm. lappban *bätte*, magyarul *begy*.

14. Vuor.

A *vér* szónak megfelelőit a 29. l. találjuk. Származékaik mindenütt igen számosak, p. o. finm. lappban *varran* véres, Leemnél *vuorri* vérrelbővelkedő, *vuordetam* vérezem stb. a finnben *veris* véres és veres, *verellis* sok vérű, és vérségű, *verevä* véres stb. Meg van azon különösség is, hogy sv. l. *varrasz* ujat friset jelent, p. o. *varrasz kvele* friss hal, *varrasz-leipe* friss kenyér; továbbá *varresz* egészséges, friss, p. o. *varreszleb* friss egészséges vagyok; a finnben hasonlóképen *verres* új, friss egészséges. — A magyar *fris* szó a német *frisch*, mely meg a francia *frais, fraîche* és olasz *fresco, fresca*. Méltán lehet gyanítani, hogy itt a hazait, a magyart, eldobtuk idegenért. A lapp *varrasz, varresz*, és finn *verres* után helyesen állítjuk, hogy a *vér* törzstül a magyarnak is volt szava, mely ujat, épet, friset jelentett, s némileg hasonlíthatott a német szóhoz, melyért a magáét elhagyta.

15. Saeppa.

A *száppa* és megfelelőit a magyar epével együtt lásd a 28. lapon.

16. Mirko.

A finm. lappban *mirko* méreg, *mirko addet* mérget adni, megmérgezni; finnben *myrkky* méreg, *myrkkyis* mérges, *myrkytän* mérgezek, stb. esztben *mürk* méreg. A hasonlatosság, a törzsi azonosság, szembeötlő.

17. Vuodnom.

Leem így magyarázza e szót: jeg söger efter. Ordet bruges i Besönderlighed om at lede i Örken efter vilde Rinsdyr, for at finde og skyde dem, azaz; Valami után lesni, keresni. A szót kiváltképp akkor mondják, mikor erdőben vad iramszarvast nyomoznak, hogy meglőjjék. Ez hát Sajnovicsnak „venor feras”. S hozzá teszi: „unde fera ipsis dicitur vuod, Ungaris vad. — Stochfletnél is van a *söge* szó alatt, 15-

szőr: sőge efter Ren = *vovdnot*, iramszarvast keresni = *vovdnot*. A vadat azomban *fuodgyo*-nak találom nála. Ha e *fuodgyo* és *vuodnom* egy törzsű, azaz ha *vovdn* ige, *fuodgyo* névszótól származik, eltalálta Sajnovics, különben nem. — A svéd lappban, finnben nem találom ezeket; tehát föl sem veszem a hasonlíthatók közzé, mert száz neg száz világosabb példával bővelkedöm.

18, 19. Szorv és csórve.

Vajjon a *szarvas*, *cervus*, a *szarvnak*, *cornu*, származéka-e? A *szarvas* a finm. lappban *szorv*, többesben *szorvak*, Leem szerint; de van a *szorv* mellett *szarvva* is, Stokfleth szerint. A sv. lappban *szarv* *cervus alces*, (azután *constellatio ursae majoris*); *szarva*, *szarvesz* (mely utóbbihoz legközelebb üt a magyar *szarvas*) rangifer non castratus. Finnben *hirvi* *cervus alces*, *hirvas* rangifer mas, mi a lapp *szarvesz*; esztben *hirvi* a *szarvas*. Viszontag:

a *szaru*, *szarv* finm. lappban *csorvve*, kinek *szarva* van *csorvarvaszas*; sv. lappban *csórve*, — *csorvosz* és *csórvók* kinek *szarva* van, átvitt értelemben *fő*, p. o. *kaiki csórve* mindenek elseje, feje; — *csorvacs* kis *szarv*. — Finnben *sarvi* a *szarv* és kürt, *sarvis* kinek *szarva* van, *sarvi-laodat* *szaru-fák* „asses bini in tecto aedium curvati.“ (A finn *lauda* megvan az eszt *laud* = asztal és a magyar *lót-cá*-ban, hol csak a kicsinyítő van meg.) — Esztben *sarv* a *szarv*.

20. Csorra.

A finm. lappban *csorra*, több. *csorragak* a nyáj, tehát S. szerint *csorda*. A törzs, mint a többes szám mutatja, *csorrag*. De Stockflethnél *csor* is áll „flock“ *csorda*; *bocczu-csor* iramszarvas *csorda*. Sv. lappban *csórrek* *pecudum caterva*. Finnben *karja* *marha-csorda* is és *marha*; esztben *kari*. Nem merem ezeket a magyar *csorda*-val egybevetni, ámbár lehetnek rokonok.

21. Nyuoli.

Igen szembeötlő megint a finm. lapp *nyuol*, többes *nyolak* nyil, nyilak; sv. lapp *nyuola*, *nyuol*, többesben *nyuolah*; *nyuolacs* nyilacska; finn *nuoli*, *nuolet*, észt. *nool*. — Ide tesz-

szük a 29. lapon említett *navlle*, *naula* nyíl szög szót is, mint amahoz közel állót, de különösen azért, hogy sajátosság szövetésre nyujt alkalmat. A magyar *nyilalás* oldalban fájdalmat jelent, továbbá *nyilazni* annyit is teszen, mint a ló körmét a vasalás közben megsérteni, *nyilazott ló* equus clavo laesus. Ki gondolná, hogy a svéd lappban a *naule*, *naula* szög, nyíl szótul lesz *naulatesz* nyilazás, fájdalom értelmében, p. o. *peljii naulatesz* fül nyilalása; s a finn *naula*-tul: *naulaan heroisen jalan* nyilazom a ló lábát, azaz sértem, vagy az eszt *naelada*-tul *naelatud hobone* nyilazott ló?

22. Dolge.

Stockfleth szerint a *tallu* a finm. lappban *tolke*, a svéd lappban *tolke*. S. *dolge*-t hoz fel Leembül, s egybeveti a magyar *toll*-al. Finnben *sulka*, esztben *sulg*.

23. és 24. Bässze, manne.

A *fész*-ek és (tik)-*mony*-nak megfelelő szók szinte szembezők. Lásd a 29. lapon.

25. Vuosam vagy vösam.

Ezen szó: *vuosam* és származékai *főzni*-t jelentenek; *vuosatom* főzetek, *vuosse* főző stb. A sv. lappban is *ruosset*, *vuoseteb*, *vuosse* stb. Sajnovics ezen zsót a *főz*-ni szóval azonosítja. Ez ellen szól a magyar *f* és lapp *v*, melyek nem igen fölváltják egymást; a magyar *f* inkább *p* vagy *b*-re változván a lappban, p. *faz-ok*, finnül *pata*, lappul *batte*, többesben *badek* (Leemnél): de lehet, hogy *f* és *v* is így viszonylanak egymással. Erősebben nehezíti az azonosságot, hogy a *főz* szóban *z* már képző, a törzs *fő* lévén, melynek a lappban *vu* felelne meg: de azt nem találtam még. Külömben a magyar *fő*-l részint a *faz-ok*, részint a *fény* szóval látszik összeköttetésben lenni. A *faz-ok* finnben *pat-a*, sv. lappan is *pata*, Leennél *batte*; a *fény* szónak megfelel a finn *päivä* nap, mely a finm. lappban *bärvä*, a sv. lappban *peive*, de megfelel a finnen *paistaa* fényleni és sütni igének is; innen *päivä paistaa* a nap (főz) süt, sv. lappban is: *peive paita*.

Ezeknél fogva is kétséges a *vuossam* és *fözök* egybehasonlíthatása.

26. *Málesz.*

A magyar *málé* és lapp *málesz* azonossága nem kevesebbé gyanús. A' magyar szót nem tudom származtatni. Kassai azt mondja, hogy Szatmárban a tengerit híjják így, s a név, a debreceni Füvész könyv szerint, a *Málé* szigetekről van, honnan behozták a tengerit. — A lapp szó ételt teszen, épulum, norvégül maaltid, svédül máltid. A finm. lappban *malesztet* ételt főzni-t is jelent. — A találkozás a magyar és lapp szó közt külsőleg véletlen lehet, annál is inkább, hogy a' lapp szó a svéd-norveg maal mál-tul látszik eredni.

27. *Vuoj.*

A *vaj* szó megfelelőjét lásd a 29. lapon. Egyébiránt ezen szó igen sokat bizonyít. A germán-szláv nyelvekben nincsen saját szó arra, mit vajnak neveznek a mi nyelveink. Mert *butyrus*, *butter* nem saját nevezet; a svédek, norvégek *smörnek*, a' szlávok *maszló*-nak, azaz zsírnak, nevezik. A *vaj* szó azt bizonyítja, hogy a' mi nyelvü népeink nagyon üzték a marhatartást, s jól tudták használni a tejet.

28. *Toppetalam* = táplalni.

Megjárta S. — *Toppim* annyi, mint *tapintok*, kicsit fogok, *toppetalam*, és *toppetaddam*, rajta-kapatom. Sv. l. *topot* kapni, *topogotet* kapogatni stb. finn *tavata* elérni stb.

29. *Bäres.*

Lapponibus significat totam domus familiam; Ungari certum famulitii genus vocant *béres*, ugymond Sajnovics, de nagyon csalatkozik. A finm. lappban *bäres* a háznép, különösen *bärregodde* háznép; a sv. lappban *pärad*, *pärat* nemzetség, *pärah* rokon; a finnben *perhet* nemzetség, *perhet-kunta*, mint a lapp *bärregodde* háznép; esztben *pere* háznép, *perekond* nemzetség, *pere-ema* családanya. S ezen szónak megfelelője a magyar *pere-putty* (szószerint perhe-kunt), melyet Kresznerics, Molnár Albert után, így magyaráz: „familia, proge-

nies, cognatio, posteri, proles, soboles,“ — ott van a közmondás is : pereputtyostul oda vagyom. A finn és eszt nyelvben a szó a *perä*, örökséggel, függ össze, miből annak egész jelentését felfoghatjuk; nálunk egyedüliségben áll. A lapp *báres* ép ellenkezőjét jelenti a *béres*-nek. Sajnovics itt is lapp törzsöt magyar képzős (bér, béres) szóval vett össze.

30. Szakko.

A *szakko*, sv. l. *szakko*, *szakkusz* jelent ugyan gyermeket, utódot, de azért nem merem a *szak*-ad szóval egybehasználni, mely nem-tulajdonképi értelemben jelent csak származást. Kár, hogy S. a *szakko* szó származékait nem irta le, mert mondja : „habentque plura derivata elegantia.“ Én sem Leem, sem Stockflethnél, sem Lindahl-Öhrlingnél nem találok származékot.

31. Gyermom.

Leem szerint *gyärman* „jeg kome til mere Forstand,“ inkább megeszesödöm, s ezt S. a *gyermekkel* azonosítja. A lapp szó tulajdonkép *gyerbme*, vagy *jierbme*, sv. l. *jerbme*, finn. *järki* értelem, rend. A sv. l. is kérdezi : *kosszesz kalka tat pardne jerbmot?* mikor kell e fiúnak megeszesödni, azaz : mikor fog stb. — Nem hasonlíthatók egybe.

32. Miél.

Finm. l. *miella*, *miél*, sv. l. *miäl*, finn. *mieli*, eszt *meel* mind *elme*, sok származékkal. P. o. a finm. lappban : *mielalas* elmés, *mielalasvuot* elmesség, *mielatebme* elmétlen stb. Ezen „anagramma“, mint S. nevezi a *mieli* és *elme* áttételeit, előfordul más szókban is, mint *ej* finnül *yö*; *út* finnül *tie*; *hát* finnül *taka*; *vyö* finnül *öv* stb.: de azért a lapp *keresz* szót nem mondanám Sajnovicscsal együtt a *szekér* szó anagrammájának. Áttétel a törzsben van, (a magyar *elm* és a finn *mel*, *miel*) de nem lehet a törzs-tag és képző között, hogy a képző váljék törzsszé.

33. *Dovdo.*

Lehetetlen volt Sajnovicsnak észre nem vennie a *tud* és *dovd* szó azonosságát. E szó azomban többet is mutat nekünk. Először a magyar tudni szónak megfelel

<i>finn :</i>	<i>finn. lapp :</i>	<i>svéd lap :</i>
tunt, tunnen	dovd, douvdam, dobdam	tobdeb tudok
tait, taidan	tait, taidam	taideb tudok
tiet, tiedän	diet, diettem	teeteb tudok

Az esztben csak *tund*-ma és *tiüd*-ma tudni van meg. Mindenik törzsnek sok származéka van, mit alkalmunk lesz a szófejtéstanban látni. A magyar *tud* szó scire és posse-t jelent; a scire jelentésnek inkább megfelel a *tiet*, *diet*, *teet*, *tiüd* törzs: a posse-nek pedig megfelel a *tait*, *taid* törzs. A tudat mint az eszmélet fogalmát a *tunt*, *dovd*, *tobd* szó fejezi ki. — Másodszor a finn *tunt* a lappban *douv*, *dobd*, *tobd*. A finn szó már n-bővítéssel van, a magyarhoz képest, így *tud*, finn. *tu-n-t*; ilyenek még *ad* finn. *ant*, *hoz* finn. *kant* (kat helyett). A lapp nyelv a bővítést a szólóra vetötte; tehát *tud* helyett van *tu-ut*, *tu-vt*, azután *to-ut*, *to-vt*, sőt *tou-vt*, *to-bt*. A magyar is néha *túd*-ot ejt. Megfordítva a magyar *csont* és a lapp *dafte*, *dauta*.

34. *Bizom.*

S. e szót a magyar *bizom* igével hasonlítja egybe. A finn. lapp *biszot*, a sv. lapp *pisszot*, vagy *pisszet* azonos előttem a finn *pistä* szóval, mely beszurni, fölállítani-t jelent. A mi föl van állítva az áll, s ezt jelenti a lapp szó, mit S. is mond: „Lapponibus significat firmiter sto.“ A magyar *bízni* szó, melynek hosszú i-je is más eredetre mutat, nem áll összeköttetésben a nevezett lapp szóval; de értelmezni nem tudom.

35. *Onokasztam, onokaszat.*

S. e két szóban a magyar *gyanakosztam*, *gyanakozás* szokat találja fel, nyilván azt gondolván, hogy *ono* a törzs, melynek a magyar *gyanu* törzs felelne meg. De nagyon csalatkozék. *Onok* nem is lapp szó, hanem svéd-norvég; *nok*, a

német *genug*, angol *enough*. Ezen *nok* szó becsúszott a sv. lapp nyelvbe, *nuoka*, *nuokesz* képiben, p. o. *nuokesz le* elég van; *nuokub (leb) vuordam* eleget vártam. Ez idegen szó még a svéd-norvég tagadással is bejutott a lappba, így *onuokasz*, azaz *ó-nok* = un-genug, s jelent elégtelent, méltatlant. Eből a korcs szóból képezett aztán a nyelv, saját képzőivel, *onokasztam* valamit elégtelennek tartani, nem eléglei; *onokaszat* elégtelen, *onokaszvuot* elégtelenség stb. szokat. — A tiszta lapp nyelvben *galle* jelent eleget, sv. lappban *kalle*, finnben *kelpaja (kelv)*, magyarban *kellő*; tehát a korcs *onuo-kasz* igazán *kallette*, *kelrotoin*, *kelletlen*.

36. *Vikke.*

Finm. l. *vikke*, sv. l. *vikke*, finn. *vika*, esztben *viga*, magyarul *vét-ek*. Mindenütt sok származék van, p. o. lappban *vikketesz*, finnben *viatoin*, *vétketlen* stb.

37. *Vaidam.*

A *vaidam*, *vaidelam* szót S. a *vádolok* szóval veti egybe. A magyar *vád* egyez a lapp törzsszel, jöllehet a lapp szó értelme inkább bajt panaszolni-t teszen, mi a finn. lappból kitetszik: „*vaidet ibmeli vadoidesz* panaszolni istennek a baját. 'Ha a *vágy* összefügg a *váddal* (mi valószínű), idetartozik a sv. lapp *vaittet* vágyani, kérni, *vaitegótet* vágyakodni, stb. s a finn *vaatia* erősen kérni, *vaatimuks* kérés, könyörgés.

37. *Csaszkom.*

E hangutánzó szó megfelel a magyar *csapni*, szóval, tehát *csaszkot* csapni, *csaszkom* csapok: de van ilyen szó a lapp és finn nyelvekben akármennyi, p. o. *czabmem*, mi még közelebb üt a mienkhez, finnül is *tapan*; *csavgam*, *huszkam*, *duskalem* stb. Ezekre nem is helyhezünk nagy sulyt.

38. *Rangasztam.*

Finm. lappban *rangasztet*, és *rangasztat*, sv. l. *rangasztet*, finnben *rankaista* büntetni-t jelent; a törzs *rang*. S. ezt a magyar *rángasztom* hinc inde traho, szóval egyezteti, melynek

törzse, a bom- rom- (bontani, bomlasztani, rontani) hasonlatosságára *rám* volna, miből *ránt*, *rántogat* s e helyett *rángat*. Ezt Kresznerics így magyarázza: vexat, trahit, agitat. — A hasonlatosságot gyanúsítja a lappfinn *g*, *k*, mely a törzshöz tartozik, holott a magyar *g* már gyakorító képző.

39. *Väretam*.

Egészen elhibázá ezt: *väretam*, melyet a magyar *veretem*-mel egyeztet. A lapp szó törzse *väre*, ferde, hamis, görbe stb. finnül *väärä*. Ebből, sok származék közt, lett: *väretam* szószerint: hamisolni, görbének tartani, s azután büntetni. De a magyar *ver* törzs nem tesz hamisat, hanem az igetörzs, és jelent: gyakran ütni.

40. *Csiggom*.

Leem *sígom*, *síggolam*, *síggodom*, *síggotalam*, *síggotaddam* stb. it ír, s jelent szintén büntetni-t. Az is hangutánzó szó, mint a 37-diki, s nincs köze a magyar *csiga*-val, melytől *csigázni* stb.

41. *Süärom*.

Ezen lapp szót helyesen veté össze a magyar *sír*-ok igével. Finm. lappban *csiërrom* (hasonjelentésű a *ganjaldem*, könnyezem, *riecsom* rívak), sv. lappban *esérob* sírok. Szintén sok származékkal.

42. *Biegom*.

Ezt meg helytelenül hasonlítja a *böggök* igéhez. A' *biägom* (Leem írása szerint), *biekkom* (Stockfleth szerint) más törzshöz tartozik, mert nem bögni-t, hanem panaszkodni-t jelent.

43. *Buosie*.

S. azt ír: *Buosie*, *buse* . . . significat acerbitas, dolor. Ungari acerbitatem animi vocant *bú*, et *bú*sos acerbus. — A lapp *buosie* keményet, keserűt jelent, *buosom* keményedöm, keserűvé leszek; sv. l. *puose* „de ferro dicitur imprimis justo duriore, simulque fragili“, *puosom* keményedöm és büzdülök. S. egybehasonlítását újra gyengíti az *s* a magyar szóban, mely már képző, (bú-bús): a lapp szóban pedig az *s* a törzshöz tartozik.

44. *Addom.*

Annál világosabb az egyezés a' lapp *addam*, sőt *vaddem* is; finn *annan* és magyar *adok* között. A finn *ant* törzs n-nel van megbővítve, minek más példáját láttuk a 33. alatt; a lapp szónak kettős *d*-je a hangsúly erősítésitül van. — A származékok számosak; S. is felhoz némelyeket, mint: *addetam* adatok, *adde* adó, *adalduk* adomány, *adasztalem* adakozom. De az *adaltasz* és *áldomás* közt nincs találkozás; *áld* egészen más törzsű lévén, mint *ád*. Lásd a' Magy. Nyelvészet III. 115 stb. lapj.

45. *Märe.*

Azon szók közzé, melyek nemcsak a mi nyelveinkben hanem az árja nyelvekben is előfordulnak, tartozik ezen törzs is. Finm. lappban *märe*, sv. lappban *mére*, finnben *määrä* határ, mérték. Magyarban a *mér*, nem él névszólul, hanem igéül, így *mérni*. A finn szintén mondja *määrään* mérek, s ebből *määritän* méretek. A lapp nyelv az igét képzővel mondja így: *märedam* mérek (nem: méretek), sv. lappul *méreteb*.

46 *Arvo.*

Jeles szóhasonlat e következő is. A magyar *érni*, *érték*; *érteni*, *értelem* összefügg a finm. lapp *arv* törzsszel, miből van *arvedet* érteni, *arvadász* értelem stb. sv. lappul *arvetet* = érteni, finnül *arvata* érteni, esztül *arvada*. De ezen *arvedet*, *arvetet*, *arvata*, *arvada* szók becsülni, hozzávetni-t is tesznek, innen *arvo* érték, *áru*, és *ár*, sv. lappul *arvo* ár, finnül *arvo* pretium et valor, *arvois* árus, *magni pretii*, *arvio* becsülés stb. Így tehát a magyar *ár*, *áru* és *érték* fogalimnak az egy *ar* felel meg a finn nyelvekben. — [*Ér* vena, *ér* attingit, *ér*-ik maturescit, mind megannyi külön, de hasonhangu törzs.]

47. *Csábbesz.*

E szó, mint tulajdonság-név *csábbesz* szép, mint dolog-név *csába* szép. S. azonosítani akarván e két *csába* és *szép* szót, csepe-nek írja a lappot. Sv. lappban *csábbe*, *csábbesz* és *csáb-*

bak szép, p.o. *csábbak* neita szép nő = leány; második fok: *csábbab* szépebb = szebb; *csábbeszruot* szépség; *csábbot* szé-
pülni, *csábbotet* szépíteni. — Csábbe egyike azon szóknak,
melyek a finn és esztben nincsenek meg, csak a lappban és
magyarban.

48. *Améz.*

Leemben ezen szólas: *hjerte kjäre Ven* = herzlieber
Freund, így van lappúl kitéve: *ameesz!* Ezt S. a *méz* szóval
egyezteti. Nagyon külsőleges egyeztetés. — A lapp szó igen
magánosan áll, s nincs módomban kitudni hova tartozását. De
azt tudom, hogy a *méz* finn. lappúl *miet*, sv. lappúl *miäd*,
finni *mesi*, melynek törzse *met*: az *amész* szót nem lehet ezek-
kel egyeztetni.

49. *Lojesz.*

Sajnovics ezt a magyar *lág*y szóhoz hasonlítja; talán
nem rosszúl. *Logye*, többesben *lojak* lág y lág y lak; *logyot* lá-
gyúl ni stb. A svéd lappban *loje* v. *lójesz* lág y, *lójot* lág yúl ni
lojotet lág yítani, *lojeszvuot* lág yság. Ez sem fordul elő a finn-
ben. (Vesd össze a 47.)

50. *Ugyo.*

Itt megint S. elárulja felületességét. A lapp *ugyo* szé-
gyenkező, tartózkodó; *ugyot* szégyenközni, tartózkodni stb.
S. az *egy-iggyü* szóval egyeztetni, nem gondolván meg, hogy
ügy szót kellene hasonlítani egybe a lappal!

51. *Bilam, Vilam.*

Finnben: *valkia* világos, fehér, és világ (tűz); *valkois*
világos; *valketa* fehérödni, világosodni stb. Esztben: *valgjas*
fehér, világos, *valgus* világ, fény, *valgustan* világítok stb.
Svéd-lappban *velkesh* fehér, *velkotet* fehérödni, *velketotet* fehé-
riteni. Finn. lappban *vielggad* fehér; — szem fehére *csalbme*
vielgadasz, tojás fehére *monne vielgadasz*; *vilgudattat* fehérí-
teni, világosítani stb. stb.

Továbbá finnben *vilata*, *vilaila* villogni, *vilau* fény,
villogás és villám; *vilakta* villanni; — *vilku* villogni, *vil-*

kutaa villogtatni stb. — A *bilam*, *vilam* szót nem találtam meg. — Különben a sv. lappban a villám *acsa-tol* = atya-tűz *acsa-csaszo* villámcsapás.

52. *Szuonjar.*

Ezen szót S. a *sugár suggár* szóval egyezteti. — A külső találkozás szinte belsővé lesz, ha tudjuk, hogy *bäive szuonjarak* nap sugarak; *szuonjardet* sugározni, p. o. *balvast szuonjardi bäivas* felhőből sugárzik a nap(fény) stb. — Most az kell még, hogy származtathassuk a két törzsöt.

53. *Sälggot.*

El lapp szók: *sälggot* csillogni, *sälggom* csillám, *biatesztet*, *baittelet* fényleni, sv. lappban *kiket*, *paitet* fényleni stb. az 51-dik szám alattiakhoz tartoznak. Nem felel meg ugyan a lapp *cselgad* a magyar *csillagnak* mint S. gondolá, hanem a' *csillog* igének: ámde azért egybehasonlíthatók.

54. *Czavagak.*

S. e szót a *cafrangakkal* hasonlítja egybe. Leem szerint *cavam* ön szállal (dróttal) ékösítük; ebből *cavag* szalag, mely ilyen szálakkal ki van ékösítve; ilyen szalaggal öveiket cifrázzák föl.-Bajos a *cafranggal* való egyeztetése.

54. *Rancos.*

S. mondja: *Rancos* Lapponibus significat complicatus: Ungaris rugosus, plicatus, innen a lapp *rancos* = *ráncos*. De elfeledé, hogy a 38. alatt a lapp *rangasztam* szót a magyar *rángasztani*-val hasonlította össze, minél fogva ezen lapp szó is azon törzs alá tartoznék. — Leem szerint *ronczai* összekuszált (gally); ebből az önálló tulajdonság név *ronczasz* A törzs *roncza*, második fok *ronczab*. Többet nem tudok mondani.

55. *Gaure.*

Megint érünk olyan szóra, mely nemcsak a mi nyelveinkben van meg. *Garvar* és *gavre*, Leem szerint *gaure*, mit

S. leírt, görbe,-sok származékkal, p. o. *gavvardet* görbe lenni, *gavranet* görbülni, *gavvarvuot* görbeség stb. Finnben *köyrä* görbe, *köyryys* görbeség, *köyristää* görbiteni. Esztben *köver* görbe, mely már a lapp *gavvar*-hoz közeledik.

56. Vuofsz.

Ezen lapp szó S. szerint megfelelne a magyar *bőnek* *böv*-nek. A lapp *vuofsz* jelent szélest és bővet; de törzse a sv. lappból tetszik ki, hol *vuopszaj*, *vuopszajesz* mély és széles, s ez származik a *vuopsze* arasz szótól. Tehát ezen *vuofsz*, *vuopsz* szók arasz-t, araszszal mérhetőt, s így mélyet, szélest jelentenek, s nem tartoznak olyan gyök alá, mely a magyar *bő* szóval is közös lehetne.

57. Kuorosz.

S. helytelenül írja *kuorász*, mert a finnm. lappban *guorosz*, a svéd lappban is *kuorosz*, *kurosz*, s jelent *ürest*, mely szóval azt egyezteteti S. Ha *vür* (ür) közvetítő tagot találhatnánk valahol, a *kuor*, *kór* és *vür*, *ür* egyeztetése bizonyossá válnék. Hihetővé teszi az, hogy *korosz* a sv. lappban *csakot* is jelent. p. o. *korosz todn* csak te, te magad; hasonló a mi „*heon* egy fa gyümölcsétül tiltá“ emlékünknél, melyben a *héj híj*, *héju hiú* (héjo, heo, heon) szótól való *heon* azt jelenti, mit a lapp *korosz*.

58. Ruddoi.

Leem szerint *ruddom* rútulok, *ruddodam* rútitok, *ruddoi* vagy *ruddosz* rút, ki magát elrútítja, *ruddovuot* rútság; s hozzá teszi Leem: Ordet bruges om Besudlelse af Mad, a szók az étellel való bepisztolásra használják. — S. a *rút*-tal egyezteteti. *Rudd* megfelelhet *rút*-nak, azért, míg több tudomást szerezhettünk a lapp szórúl, lehetőnek tartjuk az egyeztetést, jóllehet S. maga lerontja a következő

59. Ruodzh szóval,

melyet *rúty*-nak akar ejteni, s hasonlóan a *rúttal* egyeztetni. De Leem *ruods*-nak írja; Stockfleth szerint is *ruodš*, s teszi azt, mit a *bahha-juonalas*, finnül *pahan juonis* = malignus; innen *pahan juonisunis* = *bahd juonalasvuot* malitia, rosszság, *Ruods* tehát inkább *rossz* lehet.

60. *Poikom.*

„Lapponibus significat *excreo*, Ungari *pököm* dicunt *excreo*, *exspuo*.“ Tehát a lapp *poik* = *pök*. Rosszúl idézi Leemet, e szót meg nem találom, Lindahlnál sem. Gyanítom a finn *paska* szóval hasonlóságát, mely *excrementum*, magyarul *fos*.

61. *Aelam* = *élam*.

Leem ezen norvég szót: *jeg opholder mig, ich halte mich auf, älam*, élek-re magyarázza. S. nem vevé észre, hogy ezt már az első szám alatt hasonlítottatta.

62. *Mäggam.*

Jeg gaar = *ich gehe* alatt Leemnél *mäggam*, *vadzam*, *ógom*, *jaldam* stb. áll; S. az elsőt *megyek*, a harmadikat *hágokkal* veti egybe. Az első elvan hibázva, mert a *megyek* törzse *men* (menni) s ennek s lapp *mannat* felel meg; *manatet* menetni, sv. lappban is *mannat* stb. finnben *mennä*. — Én egyiket sem hasonlíthatom valamely magyar szóhoz, kivéve tán *jaldam* = *járok*; de ez is bizonytalan, miután *juolgge* finnül *jalka*, nem igen függ össze a *jaldan* szóval.

63. *Gudjo.*

Ez *gunya* volna, sarcina értelmében, Molnár Álbért szerint. *Gudjo*, vagy *guggyo* pedig takaró. — Azt mondja még S. hogy a lappok „tentorium e tela extemporaneum“ *gunyhó*-nak nevezik. El hiszem, de nem találtam még.

64. *Vagie.*

Leem a *dal* = *thal* szót *läkhie*, *lägek* s *vaggie*, *vaggiék* szókkal magyarázza. S. ez utóbbit a magyar völgygyel egyezteti. Stockflethnél is megvan *vagge*; Lindahlnál *vagge* „vallis-inter montes latior.“ — Lehet *vaggye*, *vagge* = *völgy*, *vögy*.

65. *Vár. Vårdom,*

Vaara = *Vár*, a lapp nyelvekben hegy, finnül *vaara* és *vuori*. Nyilván összefügg vele a magyar *vár*, hegyen épített erősség.

A finn *vaara*-val összefügg a *vaarata* pericula avertere tueri, monere, és *vaaroittaa*, ugyanaz. A magyar *várta* hasonló értelemmel jár. Ezekön kívül finn. lappban *vuordet*, sv. lappban is *vuordet* várni, *vuordadet* vártatni, vártni. A német *warten* szó nem öse a magyar *vár*-ni-nak, mivel ennek társa a lappban is megvan, abba pg. nem jutott a svéd vagy norvég nyelvből.

66. *Mäcze.*

S. azt mondja, hogy „*mäcze* significat campum; Ungari campum vocant *mező*.” Ezen egybevetést én is tettem, mielőtt Sajnovicsét tudtam vala. De kis magyarázatot kíván a dolog. S. vagy rosszul idézi Leemet, vagy a lap számban nyomtatás-hiba van, mert az nincsen a könyv idézett helyén. Ellenben *Örk* = puszta, alatt áll a lapp *mäcze* többesben *mäczek* szó; e szerint ez pusztát jelentene. Stockflethnél *ödemark* = pusztaság, így van lappúl: *mäczeädnam* = *mäcze* és *ädnam* föld; és *Örk* = puszta, *mäcze*. sv. lappban is *mecze* sylva, desertum. p. o. *Jeszus* *tolvotovi mecza*i Jézus viteték a pusztába; *meczek* vad, p. o. *meczek almacs* vad ember; finnbeu *metsä* erdő, *metsän elävä* mezei élő, (állat), több származékkal; esztben *mets* erdő, és vad. E szó tehát mindenütt vadat, pusztát, erdőt jelent: hogyan vethetni egybe a magyar *mező*vel?

Egy darab régi műveltséget hirdet a *mäcze*, *metsä*, *mez* szó. Erdőt tett az, de az első szántást égetett erdőben szokták volt tenni; a *mäcze*, *mez* fákkal, bokrokkal fedett föld, azután ezek kiégetése után *mező* (mi participium). A szó törzse csak a' *mez*-telen, *mez*-it-láb stb. szókban maradt meg nálunk. Hol már kiégetni való *mező* nem volt, ott lappúl *bälde*, *pälde*, finnül *peldo*, esztül *peld*, magyarul *föld* volt; s a magyarok ez országba jöttekor itt a régibb lakosok által bizonyosan ki voltak már égetve a síkság erdői, úgy hogy *mező* és *föld*-a szántás alá való, sőt erdő nélküli földet tehete, a dombos, hegyes fákkal benőtt helyek pedig *erdőnek* maradtak. Akkor *erdő* volt a középszerű hegy, mely fával be van növe, például *erdő-elv*, *erdelv*, *erdel* trans sylva, a sylvá-t hegynek gondolva; *havas* pedig a magas hegy, más nyelveken *alp*. Később az erdő fogalomból kiveszett a hegy, s maradt meg csak a fa.

Nálunk az erdő-nek, mezőnek ellentéte a *puszta*, azaz fáktul üres, utóbb csak lakoktól, emberektől üres föld.

Éjszakon a' *metsä* erdő, egyszersmind távoli helyet jelent az emberi lakoktól, melyek közelében leghamarább elpusztultak a fák: innén ott, mint láttuk, a' pusztát *metsä*-nek = mezőnek is nevezik. Vajjon a magyar *messze* szó nem így támadt-e a mezőnek, erdőnek távollétéből az emberi lakoktól? úgy hogy a' *mez* törzshöz *je, ji* képző járult, milyen van a hoz-ju-ban, s a *mez-je* azután *messzi*-vé lett? Legalább a sv.-lappban *mecse* távolt és külsőt jelent, *mecseb* messzebb; — sőt külső felső ruhát is p. o. *mecse kerde* felső ruha, köpenyeg; *mecsetet* eltávolítani; *mecsosz* meszire, mint *mecset tab mecsosz* távolítsd ezt messzire. — Ha tehát áll S. észrevétele, hogy a lapok a mezőt egyenösen *mäccze*-nek is nevezik: akkor náluk is olyan változásokon ment volna által a szó és annak jelentése, mint nálunk.

67. Ride.

Ez Leem szerint *füves lejtő*; S. a rét-tel egyezteti. — A szók között csak hangi hasonlatosság van. Külömben is a *rét*, ugyancsak Leem szerint *giedde*, Stockflethnél is *giedde*, sv.-lappban *kedde*, finnben *niitty* vagy *niittu*.

68. Garde.

Kérdés: van-e összefüggés a' német *garten* és a magyar *kert* közt? A skandináv nyelvekben *gard* kerítés, fallal erősítés, sövény; ezen szó bejutott a lapp nyelvbe is, melyben *gardde*, *garde* kerített hely. A *kert* nem lehet-e *kerítet*? Kétségem van benne, mivel a régi nyelv az *i* képzőt nem rövidítette, annál kevesebbé kilökte. Azután nem bírom a német szókat származtatni. Ha *garten*, *gard*, *gard* szókban *gar* a törzs, *t* a képző: akkor az egyeztetetés megvan; ha pedig a *t* a törzshöz tartozik, a *kert* és *gard* között furcsa találkozás van; ha pedig *kert* nem is származik a *ker-ít*-tol, mi az *i* hiánya által valószínű: a *kert* kölcsönzött szó, s akkor egyez a lapp *garde*-vel, mely azonkép kölcsönvett szó. — Finnül *tarha* kerített hely, *puu-tarha* kert stb. Ez a magyar ejtésben *terk*, s átvetés által *kert* lehetne, mit elfogadni alig tilt valami.

69. *Szuoine.*

S. mondja, hogy a lappok a zsurló füvet *szuine*-nek nevezik, s ezt a *széná*-val egyezteteti. De általában a *széna* a finnm. lappban *szuoine*, többesben *szuinek*, *szénát vágni* = *szuinid csuoppat*; *széna-vágó-idő* = *szuinid-csuoppan-aige*; — sv.-lappban *szuoine-kóte* *széna-pajta*; finnb. *heinä* származékosul; esztben *hein*. — A *széna* szó a mi nyelveink sajátja.

70. *Aucsa.*

Szük völgy a finnmarki lappban *aucsa* vagy *avcsa*; ezt S. a magyar *útca* szóval egyezteteti, mely *ulca* a szláv *ulica*; hogy *úlca* helyett *ült-cá-t* írunk most, *kis útnak* akarjuk nevezni a *Gasse*-t.

71. *Csáccse.*

Ki merné a lapp *csaccse*-t a magyar *víz*-zel egyeztetni, ha a bötük változásait nem ismérnök? A *víz* törökök *szú*, tehát a *v* bötü sziszegővé válik, mint az árja nyelvekben is, hol *h* = *s*, p. o. *űs* *sus*, *oű* *sui* stb. A magyar *új* lappul *csud*. Tudván, hogy a *víz* finnül és esztül *vesi*, szűrjénül *va* (elesvén a sziszegő utóhang, mint a török *szú*-ban), a lapp *csáccse* úgy viszonylik a szűrjén *va*-hoz, mint a török *szú* a *víz*-höz. A kettős *ccse* csak a hangsúly miatt van, többesben már *csácsék*. *Csácsasz* vizes, *csácsalasztet* kívánságtul vízzel telik meg az ember szája stb.

72. *Faule.*

A lapp nyelv a vizek elnevezésiben dúsgazdag; többek közt nevezi a *tó*-t *faule*-nak is. Ezt S. a *folyó*-val egyezteteti, nem gondolván vele, hogy folyni lappban *govddot*, *golggat*, *abbot*, de nem *faulot*.

73. *Arve.*

Finnm. lappban *arvve*, sv.-lappban *abre* az eső. S. az *ár*, *árad* szóra gondol — de alap nélkül. Föltetsző, hogy a finnb. *sadet* (satehe) az eső, törökben *jagmur*; tehát mindenütt más szó van rá.

74. *Revcsa.*

E szó, Leem szerint, a part azon szélit teszi, mely nem köves. S. a *rév*-vel azonosítja. Lehet alapja ezen egybevetésnek.

75. *Jegn.*

Ezen szót helyesen egyezteteti S. a magyar *jéggel*, lásd a 28. lapot.

76. *Vuodse, baszked.*

A jég, fagy, fagyás neveinek kifejezésére azonkép dús-gazdag a lapp nyelv. S azoknál első tekintetre föltetszők a melegség és hidegség hasonhangú szavai. Úgy a magyarban is, p. o. *hév* és *hív*, honnan *hevülni* és *hülni*, *hévség* és *hidegség*; — azután *fagy*, *fázni* s *fazék*, *főzni*, *fűlni*. S. nem vehette azt észre, az ő hasonlításai többnyire vakon mennek. — A lapp *vuodse* annyi mint jég, sv.-lappban *vuodsa* sima jég; *vuodso*t jéggel beborúlni. *Baszked* a levegő fagya. Mind ezt mind amazt S. a *fagy*, *fázik* szóval egyezteteti, pedig ha az egyik egyez, nem egyezhet a másik. De van még *kalmat* hűlni, *buolas* fagy, stb. stb.

77. *Csídñ.*

Finnm.-lappban *csídñ* a szén, *csíndñaluttet* szénét égetni; sv.-lappban *csadd* szén, *csaddait* poldet szénét póltani, ha pállikbúl (alszik) oltani után póltani-t lehetne mondani. Finnül *sysi syden* (syte) a szén. Itt is a magyar i, e-búl (víz, finn. vesi, szén finn. syte) a lapp szóban a lett; *csadd* szén, mint víz, vesi, lappul *csaccse*.

78. *Kov.*

Jeles találkozás, vagy inkább egyezés a következő: finnm. lappban *kov* és *gov* a kép, *govaid-csuoppam dietto* = kép-csapó (vágó) tudás = képfaragás; sv.-lappban *kov kove* a kép, *kovacs* képecske, *kon kove le tat?* kinek képe (van) ez? finnben *kuva* kép, *kuvailla* képelni, azaz képezni; esztben *kujö* és *kojo* kép. Azután:

finnm. lappb. *muodjok*=*muogyok*, sv.-lappb. *muoto*, finn. *muoto*, mód azaz kép, *muotois* = módos = képes. — Mind a két szó a belső tehetséget is jelenti; honnan e magyar szólások: *van módomban* azaz képes vagyok reá. A magyar *mód* nem jutott a latinból hozzánk, mert nem volna meg a legszélsebb lappok közt, a kik soha sem beszéltek latinul.

79. *Top.*

Leemnél-*top*, többesben *toppak*, Stockflethnél *dop*, sv.-lappban *topp*, finnben *tuppi*, esztben *tup* a tok. S a finn nyelv a *tuppi* szót a növényeokrül is használja, p. o. *siemen tuppi* a mag tokja; *ohra on tupella* az árpa tokban van.

80. *Cseg, csek* (nem szeg).

El van találva a *csek* és *szeg* hasonlat. Finnm. lappban, *csiek*, sv.-lappban *csäk* a szeg, szeglet; *csäk kedge* szegletkő.

81. *Luokko.*

Ezt S. *lúko*-nak írja, s a *lyuk* szóval egyezteteti. — *Luoggo* Leemnél, és Stockflethnél, az erdei egér lyukát jelenti; a sv.-lappban *szluggo* barlang. Nyilván a finn. lapp *luoggo* összefügg a sv.-lapp *szluggo*-val, s nincsen köze a magyar *lik*, *lyik*, *lyuk*-hoz.

82. *Daukam.*

Sokképen mondja a lapp a dugni-t. Neki *notkat*, *czoggat*, *nakkelet*, *duognat* dugni, más-más árnyalattal. De minthogy Stockflethnél áll: stoppe sine Klaeder = stoppen seine Kleider, lappúl: *biftaszid duognat*, ruhájit foldozni, a *daukam* és *dugom* közti hasonlat nem látszik megállhatni.

83. *Lok.*

Finnm. lappban *lok* a lakat, finnben *lukku* vagy *lukko*, esztben *luk*. A magyar *lakat* származott szónak látszik, s a *lakatos*, *lakatolni* stb. származottak származatai. (Nem jelent a *lak*, *lakás* bezárt helyet?). A lapp szónak származékai: *lo-kaddet*, a mi betűszerint *lakatni* volna, *lokadattet* záratni. A finn szónak származékai: *luvin*, vagy *lukitsen* zárok, *lukullis* záras, lakattal bíró. Esztben *lukko-sep* lakatos, lakat-művész.

84. *Dorbom.*

S. a *duorbom* szót *dobommal* egyezteteti; a szó, úgymond, significat *projicere lapillos*. De Leem magyarázatából kitetszik (lásd Leem 248. l.), hogy a *duorbom* inkább azt teszi, mit a finn *tarvon*, s a magyar *zurbolni* és *turbokolni*, halászatkor a vizet zavarni, és halat hajtani.

85. *Kedge.*

Lásd a 28. lapon a *gädgye* = *kő* szót.

86. *Liesso, loddso.*

S. e két szót egyaránt egyezteteti a *lassu, lassodom* szóval, mi bajos; mert ha *liesszo* = *lassu*, nem lehet *loddso* is az, ha *liesszo* és *loddso* nem azonos. — *Liesszo* *lassu* szél; de *loadd-sot, lodsidet* a szél, betegség engedésérül áll. Svéd-lappban: *loddse* csendes, de *loddsez csuolm* laza csomó; *loddseket* lazává tenni; *loddset mannet* kényelmesen menni; *loddsetet* szelidíteni, *loddset* csendesíteni. — Tehát a magyar *laza*, és *lassu* felelne meg néha azoknak.

87. *Jottel.*

E szó sebest jelent, S. a *jöttel jött* szólással egyezteteti. — Nem állhat. A magyar törzs *jő*, a *t* mult idő képzője nincs is meg a lappban.

88. *Jorgom.*

A *jorg* és *for* közt van hasonlatosság. *Fordulokf.*-lappúl *jorgom* számos származékkal. Sv.-l. *jorba* kerek, *jorgesztet* fordítani, szintén sok származékkal.

89. *Vanom.*

Igen helyes a következő egybevetés: *Vodnat* vonulni, *vodnalattam* és *vanatet* vonni, *vonidet* vonítani, *vonataddam* és *vonatalam* vonogatok; sv.-lappban *vanatet* vonni, *vanatallet* vonogatni, *vatnet* vonulni. — Finnben *vedän* vonok, *vetäyn* vonulok, *vedätän* vonatok stb. Esztben *vedan* vonok, *vedelen* vonszolok stb.

A finnben *vedän* úgy viszonylik *vienhöz*, mint a magyar *vonok* viszonylik *viszekhöz*; tehát *vietän* vitetek, *vietto* vitel stb.

90. *Rokkal.*

A lapp *rokkal* egyező volna a magyar *rokká*-val. — Egyik is másik is idegen.

91. *Csuolm.*

Megint helyes egybehasonlítás. Finnm.-lappúl: *csuolm*, többesben *csuolmak* csomó, csomók, *csuolmam* és *csuolmadam* csomózok, kötök; *csuolmadalam* és *csuolmadaddam* csomóztatok, *csuolmaszas* csomós, *golbmcsuolmaszas* három csomóju; — sv.-lappban: *csolm*, vagy *csolma* csomó, *csolmetet* kötni, csomózni, *csolmetasztet* kissé csomózni, stb. finnben *solmi* és *solmu* csomó, *solmuis* csomós, *solmian* csomózok stb. — esztben *sölm* csomó, *sölman* csomózok stb.

92. *Szák.*

A *zsák* is sok nyelvben fordul elő. De nyilván a lapp *szák* és finn *säkki* a svéd *säck*-től van; a lapp *csaggasz*, többesben *csaggonak*, inkább hasonlít a magyar *zsák*-hoz; de idegennek tartom mind a kettőt, annál is inkább, hogy a lappban, finnben, esztben más szók is vannak a zsák fogalom kifejezésére.

93. *Gaszk.*

Sokat bizonyító a *gaszk*, *kaszk*, *kesk*, köz szó, minthogy viszonyító és igen termékony törzs. Finnm.-l. *gaszk*, *gaszk-bäive* nap közepe, dél, *gaszk-oabme* esz-köz (mi a finn *asia* dolog és *kesk*), p. o. *balom csalme masszet*, *go gaszk-oabme i lak* félek szemet veszteni, hogy eszköz (nem van) nincsen stb. — sv.-lappban *kaszka* köz, *kaszko* közép, *kaszkatet* közölni, közbe járni; — finnül *keski*, *keskis* közös, *keskitän* közbehagyni stb. stb. esztben *kesk* szinte sok származékkal.

94. *Válakeszt.*

Annál nagyobbat véte S. ezen szóval: *Válak* vagy *vólak*, mely *vólakeszt* csonkája, s kötelet, hevedert jelent, melyen hordanak. S. *válaköz*-nek gondolta, elfelejtván hogy a köz *gaszk*, *kaszk*, a váll pedig *oalgge*, lásd a 28. lapot.

95. *Bälle.*

A *gaszknál* nem kevesebbé alapos a *bälle*. Ez finnm. lappban *fél* dimidium, sv.-lappban *pele*, finnben *puoli*, esztben *puoli*.

De *fél*ni, timere, finnm. lappban *boalat ballat*, sv.-lappban *pallet*, finnben *peljäta*, esztben *pelgada* félⁿi, igen sok származékkal.

96. *Vare.*

E felkiáltást: *gud give* = adná isten, Leem ezen lapp szóval fejezi ki: *vare!* Ezt S. bár-nak olvassa, s a hason-magyar szóval egyeztetí. — Egészen magán álló, vagy is inkább ilyenül látszó szókat igen nehéz értelmezni. A magyar *bár* verbum essendi, mint másutt megmutattam.

97. *Erit, fuosz.*

Félreérté S. ezen szót is. *Erit* a lappban *el*, p. o. *erit mannet* elmenni. Rokon a finn *erä* = *el* szóval. Vajjon az *ered*ni szó nem függ-e össze az *erä*-vel? Akkor az *erit* is beléjut, de nem ily közvetlenül, mint S. gondolta. Még kevesebbet ér a *fuosz*, melyet nem tudok értelmezni. S. a *futni* szóval értelmezé: de lappúl *bataret*, *pataret* futni.

98. *Boddo.*

Ezt S. *üdö*-nek magyarázza. Az idő lapp. és finnül *aika*, *aigge*, *ikä*: *boddo* talám *boadam* igétül van, s jelent *jövőt*.

99. *Nyárzó.*

S. ezt így írja: *nyárzó*, pedig Leem, Stockfleth, Lindahl *nyaczó*-nak írják. *Nyaczot* tesz olvadni, s nincsen köze a *nyár* szóhoz.

100. *Talve.*

Szembeötlő a *talve*, *tél* egyezése, lásd a 28. lapot.

101. *Ija.*

Hasonló az *ija*, éj Lásd a 28. lapot.

102. *Nogam.*

S. ezt a *nyugodni* szóval egyeztetí, pedig az a 35. szám alatt említett svéd *nok*, elég, szónak csemetéje. *Nogam* v. *no-kaneb* annyi, mint elégnek mondani, tartani.

103. *Aigie.*

Sajnovics írja: „Ex observatione 11 scribi debet *aigy*. Significat Laponibus levem *somnum*. Ungaris *somnus* est *álom*, sed *ágy* lectum vocant.“ Tehát a lapp *aigy* azonos a magyar *ágy*-gyal. — Itt újra elárulja Sajnovics, mennyire nem értett a dologhoz. Az idézett észrevétel a munkája 53. és 54. lapján álló böttü változásai között való, hol a XI. szám alatt elmondja: „Quibusdam vocibus, teste Leemio ab aliis per *aphaeresim* praemittitur *litera s*, seu Ungarorum *sz*. “Csakhogy S. nem képes tudni, hol mikép van az. Leembul a *saigie* = *szaigje* szót kapta ki, s azt a magyar *ágy*-gyal egyeztetni, elcsapván az *sz* böttüt. — A lapp szó *szaigye*, sv.-lappban *sza-ije*, finnben *sia* (szia) s ezek mind *helyet* jelentenek, nem *ágyat*. S. olvashatta Leemben az *ódgyams* *zaigye*-t, alvó helyet, s ez után okoskodék úgy mint láttuk.

104. *Vuoijom*

Ezt S. a *bujom* (buvom) szóval egyeztetni, mivel „significat Laponibus, ita *aquas* subire, ut *oculis* res eripiat. Ungaris *buvom*, vol *buom* est in genere: *oculis* me subduco.“ — A magyar *buvik*, *bujdosik* más, a *bukik* is más. A lapp szó *vuoijom*, *vuoigye*, svéd-lappban *vuojob* jelent: viz alá bukom, alámerülök, finnben *vajoon*. Ha tehát valamely magyar szóval egyeztethető a lapp *vuojom*, azt a *buk*-ik szóval kellene egyeztetni.

Ím ezek azon szók, melyek után Sajnovics a lapp nyelv azonosságát a magyarral be akarta bizonyítani. Milyen gyarló igen sokszor egyeztetése, azt a 4. 6. 8. 11. 25. 26. 28. 29. 30. 31. 32. 34. 35. 38. 39. 40. 42. 47. 48. 50. 51. 56. 59. 62. 72. 76. 84. 87. 96. 98. 99. 102. 103. számok alatti szóknál elég bőven mondogattam. A 104. számbul ki kell tehát vetni 33-at. — Azt hozhatják föl ellenem most, hogy Budai Ézsaiás, Fessler, az erdélyi író, a francia tudós és gróf Teleki nem rosszúl ítélhettek, midőn Sajnovicsnak nem mertek hinni! — Én pedig újra is állítom, hogy ezen tudósok nem bírtak ítélni a tárgyul, mert nem voltak képesek kimutatni Sajnovics hi-

bájit, annál fogva nem voltak képesek észrevenni azt sem, mit ő eltalált. Lehet is csudálkozni, hogyan vetemődhetett Sajnovics ilyenekre, mikor százszor többet és jobbat találhatni Leem könyvében: de ő nem tudta eléggé a nyelvet. Mindjárt a „Lappesk Nomenclator” első lapján áll:

avasz és ravasz. Ezek törzsei *av*, *aj*, és *rev*, *rep*. *Av*, *aj*, finnben *auk*, jelent: nyil-ik, innen a magyar *ajtó*, *ajak*; finnben egész rakás származéka van. A *rep* szinte nyilni, *repedni*-t teszen; a finnben is *revin*, *repiä* nyilik, *reped*. *Avasz*, *ravasz* képzővel birnak, mintha magyarul *aj-as*, *rep-es*-t lehetne mondani. S ezen két képzős törzstül a Nomenclator felhozza:

avaszvót, ravaszvót nyiltság, repedtség;

avasztattam, ravasztattam nyittatok, repesztetek;

avaszmam, ravaszmam nyilom, repedek, vagy inkább nyilttá, repedtté válom;

avaszmattam, ravaszmattam, teszik, hogy megnyiljam, repedjek;

rappaszam, hirtelen nyilom. Ez utolsónál Sajnovics már a *v* és *p*-nek felváltását vehette volna észre, ha általában tudott volna a dologhoz. Úgy a mint volt, és tett, a lapp *avasz*, *ravasz* bizonyosan az *avas*-ra, *ravasz*-ra emléközteté, de nem találván értelmi egyezést, abban hagyta. Hanem csak az itt elősorolt képzőket látván, mondják meg, melyikünk nem ítélne úgy mint S. „Idioma Ungarorum Laponum idem esse.” Mert melyik keleti nyelvben (az ítélők értelme szerint nevezve) találhatni ezen magyaros képzőket? Ha S. egyetlen egy szót sem talált volna el: az idomi hasonlatosságnak meg kellett volna embereinket . . . a tanulásra indítani. — Adjunk még néhány példát azon sokbul, melyeket S. nem látott, azokon kívül is, melyeket a 28. és 29. lapon olvashatni.

Szikkom és szikkodam szikkadok;

szikkotom szikkasztani;

Báldo föld, szántó föld, finnben *pelto*.

Muotto, többesben *muodok* mód, kép, arcok.

Külam hallok,

külasztattam hallatok, hirdetek,

külatom hallatok,

*kúlatalam, kúlataddam egymást hallatgatni,
 kyllam hallás,
 kúladak a mennyire hallik, oly messze hely,
 kúldalam hallgatok,
 kúldaleigye hallgató.*

Do to = az, innen : *dobbe* tovább ; *dobbedam* továbbra tenni ;
dobbanam továbbra lenni.

Naitam nőszök, származékostul.

Boalam félek,

boalatam félemítek ,
boaldam ijedek,
boaldetam ijesztek,
boaldatalam vagy
boaldataddam ijesztgetek stb.

Buelam fülök,

buellatam (fületek) fülök ,
buellatalam, buellataddam azon vagyok hogy fűtsek,
buóldam fülök, égek,
bulis jó fülő, égő ; *bulisvuót* égőség.

Guászt kast, kastos. Ezen törzsből lettek a lappban, finnben,
 esztben az öntözni, keresztelni szók, innen :

guásztasam keresztelődöm,
guásztasattam kereszteltetem,
guásztasatte keresztelhető,
guásztaketta kereszteleetlen.

Ósze osz, osztály, rész ; finnben *osa*.

Jugam ivom (juvom),

jugesztam egyszer iszom,
jugasztalam iddogálok,
jugatam itatok,
jugatalam, jugataddam itatgatok,
jukamusah ivó (viz, bor stb.)
jugasztak egy kortynyi ital,

jugis ittas , *jugiseb* ittasabb , *jugisamusz* legittasabb ; v.
jugalvasz, jugalvaszeb, jugalvaszamusz stb. stb.

Másokat nehezebb volt észrevennie , mert ő a (*jakke*)
jake szó alatt nem igen láthatta a magyar év szót, nem is-
 mervén a finn *vuote*-t ; tehát a *jake bälle* év-fél , *dajeg* ez év

stb. rejtve maradt előtte. Így a *dokim*, *dakim* alatt nem igen ismert a magyar *tev* (teszek) szóra; mert nem tudta, hogy ez a finnben *tek*, így *teko* tett; de már *te'en* tesztek stb. Hasonlókép nem tudta, hogy a finn *muu* megfelel a magyar (*ma-s*) más szónak, s hogy azonkép a lapp:

muttam = finn. *muutan* másítok,
muttolads másolható, változó,
muttemettosz másíthatatlan,
muttemettoszvuot másíthatatlanság.

Sajnovics egyébiránt [atyafisági] nevezeteket is hozott elő, melyekhez hasonlókat senki sem találhat bármely keleti nyelvben is. Minthogy minap Mátyás úr igen lenézőleg szólt a gyagyogó lapokrul, elősorolom itt azon lapp atyafisági nevezeteket, melyeket a svéd-lappbul szedtem ki, hadd lássuk: melyik gazdagabb ebben, a lapp-e vagy a magyar.

Koszke soror matris, natu major; *akka* avia, *akkakucs* anus vetula, *fuonosz* *akkakucs* fene vénasszony; *akkov* unoka (a mienk a szláv *vnuk*); *orben* soror, *vuodna* socrus, *vuoppe* socer, *mak* affinis, sororis maritus, et cujus uxor est amita mea, innen *makkalakko* sógorság; *ibme* uxor avunculi; *szvil* maritus sororis uxoris; *eke* patruus major natu, *ekev* ennek fija; *csesze* patruus minor natu, *cseczev* ennek fija; *näpat* nepos ex sorore; *nidse* csecs, *nidsam* anyám, *niddacsam* anyácskám; *änoj* avunculus matris soror; *äiti* atya, *aitegek* parentes; *manye* meny, *viva*, *vív* vő; *szäsza* amita; *szäszel* filius, filiave patris v. sororis; *aija* avus paternus v. maternus; *ajov* nepos et neptis, *ajoveh* pronepotes stb. és nem tudom, megvan-e itt mind. Ilyen gyagyogók a lappok! — De mielőtt tovább haladnánk, a lapp, finn, eszt és magyar megfelelő szókban nyilatkozó hangváltozásokat kell kitüntetni, mert azokban reményljük feltalálni a nyitot, melyre a szófejtésben szorúlunk.

TUDÓSÍTÁS HENSZLMANN IMRE

ÉPÍTÉSZETTANI FÖLFEDEZÉSÉRŐL.

Olvasta az akademiában januárius 4. 1858.

CSENGERY ANTAL.

Tudva van a T. Akademia előtt, hogy mintegy 10 — 12 évvel ezelőtt *Henszlmann Imre* hazánkfia szülővárosa, Kassa, székesegyházát a legnagyobb ügyelettel méregetvén, azon fölfedezésre jött, hogy az épület egészen és részletein bizonyos geometriai és arithmetikai törvény uralkodik s hogy az arányok egyetlen egy alapmértből fejlődnek ki tökéletes szabályossággal. Meglepetve ezen harmonia által, összejárta nevezett hazánkfia azóta Németországot s mindenüttugyan azon törvényre ismert, nem csak a goth épületekben, hanem a román idoszakiakban is; feltalálta azt a legrégibb, gernrodei templom is, mely 968-ból való. Németországból Angliába menvén át, ott is sikerrel folytatta azon tanulmányokat, melyek őt céljához közelíthették. Mintegy két évvel ezelőtt jónak látván epochát szabni fölfedezésének, figyeltető jegyzéket adott be róla a brit építőmesterek intézetébe. Tisztelt tagtársunk, Tasner Antal jelentése folytán tudva van a tisztelt akademia előtt azon kedvező fogadtatás, melyben Henszlmann fölfedezése az érintett brit szakférfiak által részesült. A brit építőmesterek intézetének elnöke, Mr. Donaldson, végre Franciaországba utasította hazánkfiát, hogy azon ország kitűnő építészeti műemlékeit is vonja be vizsgálódásai körébe. Henszlmann e vizsgálódásokat is befejezvé, még inkább megerősödött tudományos fölfedezése helyességében, s a mult évi octoberben a francia közoktatási ministerium nyelvtudományi, történeti és művészeti bizottsága elé terjeszté fölfedezését, ily cím alatt: *Mémoire sur la découverte du système de l'architecture classique et du moyen âge.*

Azt hiszem, érdekelni fogja a T. Akademiát, ha e munka soráról, melyen többször nevezett hazánkfia egy évtizeden által oly rendkívüli szorgalommal dolgozott, rövid értesítést adok.

A francia közoktatási ministerium nyelvtudományi, történeti és művészeti bizottságának archaeologiai osztálya Lenoirt bízta meg Henszlmann munkája megbirálásával. E férfit Páris városa statistikájának, s ugyane város XIII dik századbéli alaptervének és más, közbecsülésben álló munkáknak szerzője, egy év óta pedig az építészet történetének tanára a Beaux-Arts akademiájában, és szakában az elsők egyike a franciák közt.

Lenoir jelentése (mely a „Revue de l'architecture et des travaux publics“ című folyóirat 1857. évi novemberi füzeté 151. és következő lapjain nyomtatva is megjelent), egy tisztelt barátom fordítása szerint, ekkép hangzik :

„Uraim ! Az archaeologiai osztály mult havi ülésében szerencsém vala dr. Henszlmann úrnak egy munkáját mutatni be, melynek címe : „Értekezés a classikai és középkori építészet rendszerének fölfedezéséről.“ A szerző azt fejté ki abban , hogy Görögország , Itália, Francia-, Német-, Angol- és Magyarország több százra menő legjelesebb épületeit megvizsgálván, fölfedezte azokban azon módszert, melynél fogva állapították meg az építömesterek mind az egész épületek, mind részleteik arányait , hogy azok harmoniába jöjjenek. Kifejtván találmányát annyira, a mennyiből meg leheté érteni annak mind fontos mind hasznos voltát, azon ajánlattal végezé értekezését, hogy fölfedezését kész egy arra nevezett bizottsággal közleni , elmélete szembeszökő bebizonyítására kötelezvé magát, ha a közigazgatás annak közzé tételére segédet nyujtand.

Engem bizván meg az archaeologiai osztály elnöke Henszlmann úr kérelme megvizsgálásával, ezennel önök elé terjesztem a velem közlött húzamos munkálataiból vont eredményeket.

Én gondosan felmért épületek számos alaprajzát terítém Henszlmann úr elé ; néhány művész hasonlókép cselekedett irányában ; én közlekedésbe hoztam öt építömesterekkel, kik a legszigorúbb ügyelettel mérték fel hajdani épületeket ; tanulmányaiból szerinte ezek lennének az eredmények :

1) Hogy a görögök jóllehet a „modulus“*) elméletét is alkalmazták az építőművészetre, egyszer mind a testek harmoniájának bizonyos matematikai törvényét alkalmazták, mely kétségtelven egy korábbi műveltségi időszakban keletkezett, s a melynek kulcsát köztudat szerint birta már Pythagoras ; Nagy - Görögország , Sicilia, Aegina, Corinthus, Phygalia, Athenae templomai megjegyzésre méltó szabatosággal alája esnek ezen törvénynek.

2) Hogy úgy látszik, mintha a romaiak nem tudták volna ezt a törvényt, noha föllelhetni némely nyomát azon épületi emlékekben, melyekre a görögök lehettek befolyással.

3) Hogy Augustus uralkodása alatt a „modulus“ elméleti rendszere kapott fel az egész birodalomban ; ezt ismerteti Vitruvius ; megjelenik a „renaissance“ korában Barozzio de Vignola , Palladio, Philibert de Lorme stb. mérő-szerszámaik alatt.

*) Az építőmesterség elméletében kevésbbé jártasokra nézve jegyezzük meg, hogy az úgynevezett „öt oszloprend“ arányai meghatározására, az oszlopderék alja átmérőjét szokták mértékül venni. Ez a „modulus“, és ennek sokasai és részei (törtei) szabják ki azután az oszlop és részletei, párkányai stb. magasságát és átmérőit. Ez a modulus elmélete.

A mi a görögök által használt rendszert illeti, az szerzőnk szerint a byzantinusok kezébe ment át; használatát fölleljük a kelet-szaki keresztyén templomokban, Sz. Vitalius templomában Ravenában s ennek Nagy Károly-építtette utánzásában Aachenben, a perigueux-i byzantiféle egyházban. A mi a „román“ időszakot illeti, ezen stylus egyik legrégibb emléke, a X. évszáz közepé táján II. Otto alatt épített gernrodei egyház ezt a rendszert mutatja fel; a byzanci születésű császárné Theophania eszközölése által jöhetett az át Németországba. Az egész középkori építőművészet a legteljesb használatát mutatja fel a görögöknél bevett elméletnek; a XIII. évszáz tökélyesíté, s vonásai vázolvák egy azon időszaki építőmester, Villars de Honnecourt rajzai gyűjteményében. Végére föltalálom Palladio irataiban is bizonyítmányát annak, hogy ő ismerte és használta ezen elméletet vagy más ahhoz ütöt; a renaissance korában a harmonia törvényéből eredő tökély, egy azt ismertnek látszó művész munkáiban, igen nevezetes jelenség.

Kimutatja Henszلمان úr az arithmetika, geometria és algebra öszvefogott elveiből egyaránt, hogy a legősibb hajdankortól fogva a XV. évszáz végéig az építőmesterek az alkotandó épület főméretét vevén alapúl, erre egy növekedő és apadó arány-létrát (échelle de proportion) alkottak, bizonyos algebrai mintaképlet (formula) szerint, melyet a középkorban igen csekély mértékben módosítottak; hogy ők az emelendő épület minden nagyobb kisebb részeit ezen létrához szabták, ahhoz képest a mint szükségök vala reá, s nem érezvén legkisebbé is megkötöttek vele sem izlésöket, sem képzelődéseket *); az csak szabály volt, melynek ők az egészet és részleteit alája vetették, hogy legyen meg köztök a harmoniai viszony. A találmányaiban merészebb s elődeinél ügyesebb alkotó mester könnyedebb arányokhoz jutott, mint észlelhetni a Parthenon-on vagy párizsi Sainte Chapelle-en; olyankor arány létrája legfinomabb fokozatai vezérlettek őt; de azért a matematikai harmonia nem lön azzal megháborítva; valamint egy szerző-zenész alája vetve marad a hangok harmoniájának, haszinte főlebb emeli vagy alább ereszti is szerzeménye tónusát, az építőművészeti fogamzat (conception) is, bár magában nem kevésbbé szabad, így van szerző szerint hasonló törvénynek vetve alá, mely az általa nem szabályzott képzelődés kicsapongásait elkerülteté a művésszel.

A művész által megállapított geometriai létra mindenik növe-

*) „— qu'ils soumettaient à cette échelle toutes les parties grandes et petites du monument, suivant leur besoin et sans gêner en rien pour cela leur goût et leur imagination.“ Ebből érthetnének valamit azon művészek, — irodalmiak és mások, — kik a szabálytól és kritikától, mely semmi sem egyéb, mint a szabály alkalmazása, annyira undorodnak!

kedő vagy apadó osztatainak bizonyos számsorok feleltek meg, melyek mintegy alsóbb és felsőbb oktávákat alakítottak, mint a zenében: ő ezen számsorokban vagy szerkesztvényeikben a fogamzata (tervezete) sikerültére szolgáló minden mértéket megtalált, szintűgy mint egy zenész, ki a keze alatt levő összes kótákból ezek viszonyaiból keresi össze a célzott hatást idéző eszközöket, s kölcsönös kapcsolataikból, érintkezéseikből hozza ki tárgya harmoniáját; hasonlatos törvény ez ahhoz, melyet Mr. Chevreul a színek harmoniás viszonyaiban lelt fel.

A fölfedező szerző munkái egészének (ensemble) vizsgálata után, részletei vizsgálatára kelle átlépnem: cirkalommal és tollal kezemben utánmérégettem geometriai és számtani létráit azon épületeknek, melyeknek tervei, homlokzatai és számos alakprofil-jai teszik a szerző által összeszedett rajzok gazdag gyűjteményét; *mindenikben föllefem az általa hirdetett tökélyes harmoniát.* Tovább kívánván üzni a kísérleteket, nagy méretű rajzokat készítettem Henszlmann úr előtt ismeretlen épületekről, melyek a román és goth időszakok képét viselték; ekkor magam állítván elő az ő elmélete szerint a létrákat, osztataikba a legszabatosabban s a legkisebb törtszám nélkül találtam beilleszkedni azon különbkülönbféle építésű emlékek minden tagját. Méréseimnél fogva arról is meggyőződtem, hogy *azon módszer matematikai eszközt ad kezünkbe, kiösmernünk, vajjon történetek-e későbbi változtatások, vagy valamely más művész nem tett-e átalakítást benne, mely módosítások a pusztá szem által felfoghatlanok, de a harmoniai létra alkalmaztára szembetünökké válnak.* Ezen elmélet az épületek chronologiai egybehasonlításának, a különböző iskoláknak és nemzetiségeknek, tanulmányát is könnyebbé teszi, s a fölfedező szerző által eddig elé tett alkalmazásokból az az eredmény, hogy Franciaország főszerepet vitt a középkori művészetben.

A mi illeti a részleteket és mindenféle cifrázatokat, melyek a legősibb görögrégiség óta egész a XV. évszázagig a fedélpárkányokat, az oszlopfejezeteket, talapokat s általában az épületeknek diszitmények kedvéért gondolt részeit ékesítették: azok ugyanazon aránybeli törvénynek vannak alá vetve; mi több, profiljaik, melyeket mind eddig a szeszély teremtményeinek hittek, a görög oszlopfejezet és a goth cifrázat néha csudás formái, szigoruan belé illenek ezen törvény szerinti geometriai szerkezetbe.

Ma hát be lenne tudományosan bizonyítva, hogy a görögök művészetét matematikai törvény vezérlette fogamzataiban; bizonyos harmoniai törvény, mely az anyagot és formáit az eszme hatalma alá vetette, mely főtényezője volt ama nép műveiben tapasztalható egységnek, nagyságnak, egyszerű és szabályos aránynak, melyek a művészet termékein inkább vagy kevésbbé előmölve teszik a szépet; hogy ugyanezen harmoniai törvény áthaladva az évszázakon s módosulva időkhez és helyekhez képest, a mi éjszaki művészeteinknek is

megadá azon viszonyos szépséget, melyben föllelhetni az imént mondott főelemeket, hozzájuk járulván a mozgalom és változatosság, és az a kapocs köti egybe a középkori művészetet a hajdanival, jóllehet egyébiránt oly különbözők körülményeik.

Mind az, a mit elmondék, kimutatja a fölfedezés fontosságát általános szempontból nézve; most már csaknem szóról szóra fogom H. úr értekezését idézni, kimutatandó, a mi annak közvetlen és gyakorlati hasznára vonatkozik Franciaországban.

Azon felfedezésnek, úgy mond szerző, a belőle Franciaországra háramlandó eredmények tekintetéből egészen sajátos és csaknem kiváltságos (exclusiv) jelentősége van. Midőn ezen ország kormánya a régi épületelemek iránt gondoskodtában arra vállalkozott, hogy azokat kiigazíttatja, egészítetteti, s világ elébe bocsátja, mind a szakembereknek, mind a közigazgatásnak érdekében áll birni azon elmélettel, a mely szerint kell véghez vinni ezen kiigazításokat (restauration). Minden kiigazításnak és egészítésnek, ha csak nem akarják megérni a megmaradt részek egyszerű ismétlésével, azon szellemben kell végrehajtottnak lenni, melyben fogamzott az eredeti terv; következképen lényegesen szükséges ismerni azon elvet, mely az épületi emlék fogamzása és alkotása felett uralgott. Valahányszor korunk építőmesterei ezen elv hiányával fognak neki a középkori építmények kiigazításának és egészítésének, vagy oly nemű újak alkotásának, mindannyiszor azt kockáztatják, hogy megsértik az öszves egész harmoniáját s későbbre kikerülhetlenné teszik sok költséges munka lerombolását (a mi történik ma a sz. Clotilda templomával), és ha sikerül jobban vagy rosszabbul közeledniök a régi mintákhoz, az mindig kivételes emberek dolga; holott a középkori mesterek, még a középszerűleg adományzottak is birtokában levén az elvnek, soha sem valának oly kedvetlen eredmények veszélyének kitéve.

Henszlmann úr fölfedezése képesítvén minket, egyszerre megkülönböztetni az eredeti alkotokat az utókor utánzásaitól, sőt régiebb koru átdolgozásoktól is, könnyüvé lenne annál fogva a régi alkatra temaszkodva helyreállítani előbbi harmoniájában az építményt; végre pedig új építmény szerkesztésében matematikai és biztos arányokban illeszthetné össze harmoniásan a mester az épület tartására, gyámlítására, vagy alkotására szolgáló különbféle természetű anyagszerkeket.

Most érkezem már a munka azon részére, mely különösen érdeklő Franciaország nyelvi, történelmi és művészeti bizottsága archaeologiai osztályát, azon jó oldalokról és előnyökről levén szó, melyeket e fölfedezés ígér a nemzeti épületi emlékek világ elé bocsátására, ezen mi intézetünk fő és eredeti céljára nézve.

Henszlmann úr fölfedezésének matematikai szabatosága annyira megy, hogy tudva levén egyszer az épület alapvonal-mértéke, számítás útján s tizedes törtek által a meddig tetszik aprózva álla-

pítja meg az ember az épületben előfordulandó méretek (dimensio,) szám-létráját (échelle numerique). Ez egy apadó számsorra bomlik fel, melynek tagjai a legparányibb törtekben különböznek csak egymástól; ennek az az eredménye, hogy ezen számlétrát az épület geometriai létrája mellé metszvé, s minden számtagot azon betűvel vagy más jeggyel bélyegezvé meg, a melyekkel az alap, homlok- vagy szeletrajz megfelelő részeit, azonnal és cirkalom — mint a matematikai szabatosságra nagyon elégtelen és tökélytelen szerszám — segéde nélkül megitélhetni az épület kívánt vagy szükséges részének pontos és viszonyos méreteit; ebből aztán világos, hogy az általános alap- és a többi rajztáblákat kisebb mérvben hajthatnók végre, mint a hivatalos kiadványokban szokott lenni; mert akkor minden rész méreteit arányos számokkal fejezhetvén ki, ennek jelölésére egyszerű betű- vagy bármely más jegy szolgálhatna; a rajztáblák ezen kibéltése, ugyanazon cél több szabatossággal éretvén el, nem okozna oly nagy költséget, mint eddig.

Henszlmann ur azon dolgozata, mely a görög, byzanciféle, román és goth főépületek rajzbeli és fejtegető összehasonlítását foglalja magában, kész a világ elébe lépni; képzelhetni, minő fontosságu lenne kiadása az építőművészetnek mind elméleti kitanulására, mind gyakorlatára nézve. Az archaeologiai osztály kétségen kívül kezét fog velünk, hogy kérjük meg a minister urat, legyen segéddel azon kiadáshoz, mely annyi világot vet a művészet tanulmányára s a melynek eredményei oly tetemesek és oly fontosak lesznek azon országra nézve, melyben létre jöhetne.

Az egész kiadás három kötetet tenne 4-gyed rétbén, mindenikök ötven ívet foglalván magába. Ezekhez járulna hetvenötötől nyolcvannégyig való rajz- és huszonhat beláttató táblából (tableaux synoptiques) álló atlas *).

Mint kezdetben mondtam, úgy látszik eddig elé, mintha a romaiak nem tudták volna a vonalak azon harmoniai törvényét, melynek a görögöknél leljük alkalmazását. Vitruvius az építőművészeti

*) I-ső kötet: Görög, byzantiféle, roman és átmeneti időszakai templomok.

Az Atlas 1-ső szakasza. Ezen első szakaszhoz 25 egészívű rajz és 12 beláttató tábla tartozik; az utóbbiak az öszve hasonlított és időszakok szerint rendezett mérések fejtegetését foglalván magokban.

II-dik kötet. Francia- és Németország goth-épületei.

Az Atlas 2-dik szakasza: 30 rajz és 6 beláttató tábla.

III-dik kötet. Angol-, Magyar-, Spanyol- és Olaszország goth-épületei. Az építőművészet általános elmélete.

Az Atlas 3-dik szakasza. 20 rajz- és 8 beláttató tábla.

Összesen: 3, negyedréti és 50 íves kötet.

Rajztábla 75—80; beláttató tábla 26.

arányokat egészen más rendszerre, mint a felebb ismertetetre, alapítva mutatja ki a harmoniai törvényt. Tollából kisuhant néhány szó azonban átláttatja amaz előbbi elméletbe avatottal, hogy neki volt róla némi szédelgő fogalma; de a mi keveset mond, azt nem alkalmazhatni az építőművészetre, hanem azt bizonyítja, hogy a görögök más művészetekben is használták e törvényt, mihez a tudomány ma már erősségeivel járula. Ugyan is tovább és az épületelemlekek terén túl kívánván üzni vizsgálódásait Henszlmann úr, ráismert a formák harmoniai törvényére a görögök szobrászatában, cserépedényei alakzatában; még tovább terjesztve tapogatózásait, fölleli az ember csontvázában, az érc (metall) sulyarányaiban. Vajjon nem az egyetemes harmonia törvénye-e az?

Philibert Delorme építőművészetet tárgyzó munkája 168. lapján egy jegyzésben azt mondja, hogy: „ő használt elsőben az ő testamentomból vett arányokat, a könyvebeli ábrák mérvei kiszabásában;“ ezen jegyzéshez nem mellőzhetünk el némi észrevételeket.

Mózes II. könyve XXV. részében ezt lelem: „Akkor szóla Jehova Mózesnek mondván: Szólj az Izrael fiainak, hogy vegyenek nekem ajándékot minden embertől És csináljanak nekem szent hajlékot, hogy öközöttök lakozzam. Mind a szerint a mint én megmutatom tenéked a sátornak formáját és annak minden edényinek formáját csináljátok . . .“ Következik aztán a XXVI. részben a sátornak teljes leírása; az előbbi rész 40. versre pedig imígy szól: „Meglássad pedig, hogy csináljad az ő formájokra, mely tenéked mutattatott ez hegyen.“ Továbbá a krónikák könyvében látjuk, mikép adja Dávid az ő fiának Salomonnak azon tervet és leírásokat, melyeket istentől vett vala a jeruzsálemi templom felépítése végett; no már a biblia különböző könyveiben közlött arányokban és bizonyos alakokban nyomozhatni a Henszlmann úr által felismert harmoniai rendszer elemeit. Mózes midőn a sátort csináltatta kijelentés nyomán tett-e? A görögök hasznát vették annak, mert ugyan azon elméletre ismerhetni épületelemlekeiken. A romaiak tudatlansága nem arra mutat-e, hogy a görögöknél oly forma beavatás létezhetett, mint a mi szabadkőművesi páholyainkban éjszakon, melynél fogva idegen nem férhetett a titokhoz? E szerint a byzanci művészet kapocsul szolgálhatott ezen elmélet tekintetében a görög hajdankor és a keresztyéni időszak között; megmondtuk már feljebb, minő fejleményei, sőt tökélyesítései valának a középkorban, s meg kell engednünk, hogy a páholyok titka, mely csak a matematikai tudományokra lehetett alapítva, kapcsolathatott ezen elmélettel, mert addig, míg ők építőmestereket adtak Európának, alkalmazva lön a harmoniai törvény.

Mi a kijelentési származást illeti, némi bizonyítványát látom, ama keresztyéni tartós hagyományban, mely azt kívánta, hogy a keresztyén templomok némileg a Salomon temploma vagy a sátor ké-

pét viseljük magukon; aztán megint az építő püspökök és apáturok gondolkodása módjában, kik az építő mesterség üzésére adván magokat, azt úgy nézték mint valami szent és kegyes munkát. *Lenoir Albert* Franciaországban, a közoktatási ministeriumban a nyelvi, történet- és művészeti bizottság tagja.

AKADEMIAI TÁRGYALÁSOK.

Öszves ülés január 4. 1858.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklése alatt jelen voltak: Kubinyi Ágoston tt.; Balogh, Bugát, Czuczor, Érdy, Gebhardt, Győry, Horváth C., Kiss K., Szalay rr. tt. — Ballagi, Bertha, Brassai, Csengery, Hunfalvy, Lukács, Tóth L., Wenzel ll. tt. — Toldy Ferenc titoknak.

— *Csengery Antal* lt. tudósítván az ülést *Henszlmann Imre* úr fáradozásainak sikeréről a *gót egyházépítés elvének fölfedezése* körül, a párizsi cs. építészeti társaságban költ véleményt és végzést is közlött.

— Olvastatott *Páur Iván* úr jelentése a régi *Aquincum* helyén tett *Lopresti-féle ásásokról*.

— A titoknak beadta a *gr. Teleki-féle 1857-ki drámai jutalomra* dec. 31-ig mint határnapig beérkezett *vígjátékokat*, melyek is a következők:

1. „1644.“ 3 felv. Jeligeje: „1857.“

2. *A csodálatos orvos*, 2 szakasz. Jelige: *Sírva vígad a magyar*.

3. *Fenn az ernyő, nincsen kas*, 3 felv. Jelig. *Töretlen út*.

4. *Egy bukás sikere*, 3 felv. Jelig. Minden becsületes munka boldogítja a hont.

5. *A pörös kerítés*, 2. felv.; és ugyanazon kötetben:

6. *Páris almája*, 2 felv. e közös jelige alatt: *Két apró egy nagyért*.

7. *Harácsiné*, 4 felv. Jelig. *Pedig nem mondhatod hogy nincs szived. Vörösm.*

8. *Hódítás terv szerint*, 3 felv. Jelig. *Nitimur in vetitum cupimus-que negata.*

9. *Tücsök és Prücsök*, 3 felv. Jelig. *Tücsök és prücsök nem egy.*

10. *A falusiak*, 3 felv. *Auream quisquis mediocritatem diligit.*

A jeligés levelké a kadademia és Gebhardt Ferenc rt. pecsété i kkel lezárva, a pénztárnoknak adattak őrzés végett; a darabok pedig a nyelvtudományi osztályhoz tétettek által a megbírálásnak az alapítvány értelmében eszközése végett.

— *Ugyanaz* jelentette, hogy a *Pfeifer Ferdinánd* pesti könyv- árus által kor- és életrajzi művekre kútyzott 40 arany jutalomra szinte dec. 31-ig két pályamű érkezett, u. m.:

1. *Első Rákóczi György erdélyi fejedelem kora. Jeligéje. Nyugosznak ök. Bajza.*

2. *Gr. Zrínyi a költő rövid életrajza. Jelig. Sors bona nil aliud. Zrínyi.*

A jeligés levelek a felebbi módon kezeltettek; a kéziratoknak pedig bírálók rendeltettek azon utasítással, hogy valamennyi, 1857. évjeggyel megjelent, úgy a jelen két pályaművet is, összehasonlító vizsgálat alá vevén, tudósításukat a történelmi osztálynak mielőbb beadják

— *Wenzel Gusztáv* lt. a Lopresti-ásásokról vett alkalmat indítványba hozni, miszerint megújítván az 1847-ki végzést, méltatná az akadémia különös figyelmére a magyarországi archaeologiai ügyet, s alkotna e végre egy külön és állandó régiségtani bizottmányt, melynek teendője legyen ez ügyben magát a hazai tudománybarátokkal az akadémia nevében közlekedésbe tenni, azoknak jelentéseit összegyűjteni, azokat a történelmi osztály elibe terjesztteni, ezek alapján, hol szükséges, bővebb nyomozásokat indítványozni, s mindenre kiterjesztteni figyelmét, mi a hazában levő bármely korbeli régiségek kikutatására és megismertetésére szolgál. Mely indítvány elfogadtatván, Kubinyi Ágost tt. elnökle alatt választmány küldetett ki, Érdy, Kiss Ferenc, Toldy és Wenzel r. és l. tagokból álló, mely az alkotandó régiségtani bizottmány működéseit meghatározandó szabályzatot a tört. osztály elibe terjeszsze.

A nyelvtudományi osztály ülése jan. 11. 1858.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnökle alatt jelen voltak az osztályból: Balogh, Czuczor r., Ballagi, Hunfalvy, Mátray, Reguly ll. tt. — Egyéb osztályokból: Kubinyi Ágost tt.; Érdy, Gebhardt, Horváth C., Kiss K., Szalay rr. tt.; Brassai, Csengery, Kubinyi Ferenc, Pauler, Peregriny, Pólya, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Ballagi Mór* lt. a magyar nyelvbeni hangsulyról értekezett, vonatkozva Hunfalvy Pál elméletére.

— *Hunfalvy Pál* lt. az árja nyelvészet jelen állásáról értekezett.

— A titoknok előadására a Sámuel-díj az igazgatóság által 15 aranyig kiegészítettén, az „1857“ évjeggyel akár külön, akár gyűjteményben megjelent nyelvészeti értekezések megvizsgálásával, s a legjobbnak jutalomra ajánlásával a nyelvtudományi bizottmány biztatott meg.

— Végre ugyanezen bizottmány felszólíttatott, hogy a nagy magyar szótár mibenlétéről a jövő osztályülésnek jelentést tegyen.

Felelős szerkesztő: Toldy Ferenc, titoknok.

MAGYAR

AKADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XVIII. ÉV.

1858.

II. Sz.

D. GUGGENBÜL J. LEVELE

A M. AKADEMIÁHOZ

A CRETINISMUS ÉS TOMPELMÜSÉG TÁRGYÁBAN.

Itt az ideje egy, az emberiséget és tudományt közelről érdeklő kérdést Europa-szerte sürgetni, t. i. a *honos és szórványos cretinismus és tompaság* okai és kiterjedésének kérdése. Mióta a schweizi Abendbergen 1840. óta tett gyógykísérletek fiatal egyéneknek sikerrel koronáztattak, s a másfelé is utánczott kísérleteket szinte jó foganat követte *); a feladás második részét, a kórelőző rendszabásokat kellene immár meghatározni, mik e nagy bajt nagyban legyőzzék. Ez azonban mindenek előtt terjedelmes statistikai-kór-oktani

*) L. Die Heilung und Verhütung des Cretinismus und ihre neuesten Fortschritte. Mittheilungen an die schweizerische naturforschende Gesellschaft. Bern, 1843. — E. Swirring : Cretins and Idiots. A short account of the institutions for their relief and cure. London, 1853. — L. V. Ronsiglione : Racolta di relazione, lettere ed articoli diversi concernente lo stabilimento dell Abendberg, Genova 1854. — Demaria : Dei progressi della educazione dei cretini. Giornale delle Scienze Mediche della Academia Medico-Chirurgica de Turino. Fascicolo 16. 1854.

vizsgálatokat kíván, a természettudományok segédelmével. De eltekintve is ama gyakorlati céltól az ily vizsgálatok magokban is magas tudományos becsesél bírnak, miután a külső természet befolyását az emberi létezésre s az emberiség nevelése eszközeit és útmódját felvilágosítja, s az embertant új becses adatokkal gazdagítja. A nyert tapasztalások szerint több okok egyesülése teszi alapját a cretinismusnak és tompaságnak; s egy tartományban az egyik, másban a másik ok lehet eluralkodó. Innen egyáltalában szükséges e vizsgálatokat egész vidékeken, sőt egész Europa-szerte üzni, s azok adatait egymással összehasonlítani, hogy általános és zárt eredményt nyerjünk. Minthogy pedig ez eddig nem történt, az íróknál rendkívüli ellentmondások találhatók. A célt tehát főleg helyesen megállapított tények mozdíthatják elő. Magyarország ugyan nem tartozik azon országok közé, melyek e betegségek által nagyobb mértékben látogatottak meg; mindazáltal itt is fordulnak azok egy s más helyt elő; így péld. állittatik, hogy Vagka csallóközi falu (talán Vágha, Vága Pozsony vmegye külső járásának magyar-tót faluja) teli van gugás emberekkel, mi a cretinismus első nyoma. Minden tény egy-egy kő az egész épülethez. Hogy pedig a vizsgálatok bizonyos terv szerint intéztessenek, szükséges a következő főpontokat szem előtt tartani. Cretinismus és tompaság (elmetompa, tompelműség: Blödsinn) fiatalkorban fejlődik; minden gyermek, melyen a család és iskola szokott képző eszközei nem fognak, *tompelmű*. Midőn e tompelműség testi beteges állapottal jár, cretinismusnak nevezzük, melynek különféle fokai és formái vannak; ellenben, midőn a baj tisztán physikai, s a test e mellett jól kiképzett s a gyermek egyáltalában nem tud beszélni, *hülyének*, *idiotának*, — ha pedig holmi apró mondatokban magát kifejezni képes, *bárgyunak* neveztetik (imbecilis). A cretinismus inkább hegyes vidékeken fordul elő, a bárgyúság rónákon. A cretin szellemi gyengesége beteg testi állapot s agyvelejének rendszerint vizenyes mivoltától függ, s ehez képest gyakran s azon mértékben gyógyítható, melyben az alapbetegség; ellenben a hülyénél az agy már eredetileg hiányosan van kifejlődve, és csak némi javu-

lást és tovább fejlesztést enged. A csak bárgyu ellenben, tapasztalás szerint, fölemeltethetik az emberképzés szokott fokára, ha eléggé fiatal korában vétetik gondviselés alá. A család kebelében mindazáltal mindezen bajok legyőzhetetlenné: az orvosi-nevelői befolyások egyesülete, még pedig a kellő módszer sok évi következetes alkalmazása mellett, csak jól vezetett gyógyintézetben valósíthatatik. A honos cretinismus mindenütt bizonyos földemelkedési határhoz van kötve, mely a különböző szélességi fok szerint különféleképp változik. Kiegészítik ezt némely helybeli és társasági okok, melyek 1) a *levegő* részéről a malaria, hiányos légvillanyosság, nedvesség. 2) a *víz*, ha igen kemény, az emésztést és táplálást gátolja. Ez első oka a gugának, mely viszont első oka a cretinismusnak. Vannak gugaforrások, melyek néhány hónap alatt mindenkinél, ki azokkal él, gugát hoznak elő. Ezeknek vegybontása szükséges. De a levegő is előhozhatja a gugát. Bizonyítja ezt Nancy mellett a marovilli örültek háza, mely azelőtt sáncokkal volt körülvéve, s mindig sok gugást hozott elő; mióta a sáncok lehuzattak, s a levegő szabadabb tért nyert, a guga egészen eltűnt, bár a víz ugyanaz. Szórványosan is támad a guga nehéz terhek hordozása által a fön, születési erőlködés által stb. 3) a *táplálkozás*. Úgy látszik, nem bír elhatározó befolyással. Szegénység és tisztátlanság inkább következményei a helybeli cretinósító befolyásnak, mintsem ennek oka. Bizonyítja ezt azon vidékek, hol a nép a legnagyobb nyomorban él, s cretinismus nincs. Schweizban a lakosság azon része, mely tejes étkekkel él, kevesebb szenved benne. Összehasonlító észleletek a táplálkozás körül igen kíváncsiak. d) *Gyakori áradások zárt völgyekben*. Világos oka a cretinismusnak több Duna-melletti falvakban. e) A *földtani* mineműség. Egyes hegyfajok inkább kedveznek a cretinismusnak mint mások. Legszabadabb tőle, úgy látszik, a júramész. A hely fekvése, szelei, emelkedése. f) *Örököltség*. Dadogás, nehéz hallás, guga, nehéz görvélyformák, lélekbetegség. A cretinismus újból támad némely családokban, melyek előbb egészen szabadok voltak tőle. Nevezetes tapasztalás, mely szerint cretin nők egészen egészséges gyermekeket szülnek, ha az apa egészséges. g) Uralkodó beteg-

ségek a cretinvidékeken. Állatok betegségei, Wallisban gúgás kutyák. A borjak atrophíája hasmenéssel. E helyszerű viszonyok sok helyt saját küllemet kölcsönöznek a népségnek, mely a testrészek bizonyos aránytalanságában és elsatnyulásában nyilatkozik. Ehez járulván némi társas okok, az egyénben cretinismus fejlődik. h) *Nemzési mozzanatok.* Igen homályos cikk. Hogy valamely családban egy gyermek cretin lesz, míg a másik egészséges marad különben egészen egyenlő viszonyok közt, azt főleg a nemzésre lehet visszavinni. Péld. a szülék, a nemzés percében, egy harmadik személy megjelenése következtén megijedtek; s a gyermek igen izgatott, rossz indulatu cretin lett. Mámorban nemzés. i) A magzati időszakban történt behatások, mik az agyvelő-gérincrendszer kifejlését akadályozzák. Félelem, ijedtség, általában nyommasztó indulatok. Cretinek és tompelműek látása a terhesség alatt. k) Csecsemő korbeli behatások. Mechanikaiak: lökés, esés, ütés. Physikaiak: elhanyaglás. Mesterséges tompelműség teljes elszigeteltség által. Angliában úgy találtam, hogy a theriak, melylyel a gyermekek elaltatására visszaélnek, tompelműséget idéz elő. l) A cretinek és tompelműek életkora. m) Elszigetelt lelki képességek egyeseknél. Nyelvképesség, számolási ügyesség, rajz, zene, vallásos érzés stb. n) Mikép fejlődött a baj. Vele született vagy szerzett-e? o) Mely mértékben mutatkozik a cretinismus vagy a tompelműség? p) Vannak-e adatok e bajok első keletkezésére nézve az adott vidéken? Növekedése vagy apadása, s mily természeti vagy társas események által előhozva.

Ama sok érdeklélő kérdés közöl a származást illető már magában igen méltó, hogy tudós testületek figyelmét magára vonja. A különféle néptörzsökök sajátosságai, mikben némely történelmi tények gyökereztek, még koránt sincsenek az európai tartományokon végig eléggé kikutatva. Egy néptörzs több hajlammal látszik birni a cretinismus iránt, mint más. Vegyítésök által a fajta nemesedik, vagy silányabbá leszen. Bár a nagytekintetű akadémia e kérdéseket is munkássága körébe vonná.

Fogadja stb.

Költ Abendbergben, Schweizban, oct. 1857.

Az akademia e kérdéseket azon ohajtással bocsátja közre, bár hazai orvosaink és nem orvosaink azokat figyelmökre méltatván, teendő vagy már szerzett tapasztalásaikat, észleléseiket és észrevételeiket vele közölnék, hogy azok mind e közlöny útján közzé tétethessenek, mind pedig a becses felszólítóval összehasonlító használat végett közöltethessenek.

Toldy Ferenc,
titoknok.

A HÁROMÉL LEIRATI FELOLDÁSA.

A M. AKADEMIA ELIBE TERJESZTETTE

WEISZ JÁNOS ARMIN,

felavatott mérnök, budai műegyetemi tanár *).

1. §.

Ha két nem egyenközü lap egy harmadik által metszetik, akkor mind a három lap egy közös pontban fog egyesülni; mert minthogy a harmadik (c) lap, a másik két (a) és (b) lapot metszi, metszeni fogja ezen utóbbiak közös vonalát is; ámde e közös vonal a metsző (c) lapot csak egy pontban dőfheti át, így hát (c) lapnak a másik kettővel is csak egy közös pontja lehet.

*) A jelen dolgozatban e következő műszókat használtam azokon kívül, melyek már el vannak fogadva:

háromél = Dreikant

nemző = Erzeugende

fek-vetületi lap vagy feklap = horizontal Projections-Ebene.

függ-vetületi lap vagy függlap = vertical Projections-Ebene.

szelde = trace (a leirati mértanban ugyanis valamely síknak átmetszése a vetületi lapokkal). Egy vonalnak átdőfését ugyanazon lapokkal (Spur) *nyomnak* neveztem.

fekszelde = horizontal trace

függszelde = vertical trace

Alapmetszet = Projections-Axe oder Grundschnitt.

fekhajlás, függhajlás = horizontale, verticale Neigung.

Talán felesleges is említenem, hogy a háromél feloldása azonos a gömbháromszög feloldásával.

A három lap ezen közös pontja vagy végtelen, vagy véges távolba eshetik. Az első esetben a három lap hasábot képzend, az utóbbiban pedig a tér egy oldalról bekerítettik, és ered egy-tömörszög, a háromél.

Minden háromelnek hat lényeges része van, melyek közül azon három szöget, melyet a három él képez, *oldalnak*, azon szöget pedig, melyet két lap képez egymással, egyszerűen *szögnek* fogjuk nevezni.

2. §.

Mielőtt a háromél leirati feloldásával foglalkoznánk, szükséges leend az e tárgyra vonatkozó leglényegesebb tan-tételeket előre bocsátani.

1. Két oldal összege nagyobb minden háromélben a harmadik oldalnál. Mert ha az adott oldalak egy lapba egye-
1. id. nitve rajzoltatnak egymásmellé (1. idom), és (a) oldal nagyobb volna, mint (b) és (c) összege, akkor ez utóbbi oldalak lapjai SN, és SP élek körül forgatva egymást nem metszhetnék, és így háromélt nem képezhetnének.

2. Mentől nagyobbak az egyes oldalak, annál tompább leend a tömörszög, míg végre, ha az oldalak összege 360 fokot képez, a tömörszög sikká válik, a miből következik, hogy az oldalak összege 0 és 360 fok határai közé van szorítva.

2. id. 3. Ha a tér bármely pontjából, például Q-ból (2. idom) merőlegeseket bocsátunk a háromél három lapjára, akkor ezen három merőleges QA', QB' és QC' egy új háromélt képzend, mely az előbbi *egészítőjének* neveztetik, és azon megjegyzendő tulajdonsággal bír, hogy oldalai az adott szögeit, szögei pedig az adott háromél oldalait 180 fokra egészítik ki. — E fontos tétel bebizonyítására képzeljünk QA' és QB' merőlegeseken keresztül egy sikot, mely sik tehát merőlegesen álland az (a) és (b) oldalak lapjaira, és azért merőlegesen ezek metsző PC vonalára is. Ha tehát az átdőfési C pont A' és B'-vel összeköttetik, B'CA' szög lesz az (a) és (b) oldalak hajlási szöge. De CB'QA' négyszögben az A' és B'-nél szögek épszögek, tehát c' és C szögek összege 180 fok. — Ugyan ez áll a másik két oldalról is; úgy, hogy

általjában, ha valamely háromél három oldala (a), (b) és (c), három szöge pedig A, B, és C-vel jelöltetik, állandó :

$a + A' = 180^\circ$; $b + B' = 180^\circ$; $c + C' = 180^\circ$ és fordítva
 $A + a' = 180^\circ$; $B + b' = 180^\circ$; $C + c' = 180^\circ$

4. Minden háromél három szöge együttvéve nagyobb 180° -nál, mert az egészítő háromélnél állani kell (a 2. pont szerint)

$$a' + b' + c' < 360^\circ$$

és helyettesítve a 3. pont egyenleteit :

$$(180 - A) + (180 - B) + (180 - C) < 360^\circ \text{ vagy} \\ A + B + C > 180^\circ$$

5. Ha valamely háromélben két oldal egyenlő, akkor az ellentett szögek szinte egyenlők. Mert legyenek (3. idom) 3. id. (b) és (c) oldalak egyenlők, és bocsássunk (a) oldalra az ellentett él bármely Q pontjából egy Qq merőlegest, továbbá szinte Q-ból QB és QC merőlegeseket SB, és SC élekre, és kössük össze B-t, és C-t (q) ponttal, lesz QBq szög a (c) és (a) oldalak hajlási szöge, úgyszinte QCq szög a (b) és (a) oldalaké. — De SQB és SQC háromszögek azonosak, mert (b = c) feltétel szerint, SQ közös, és SQB = SQC = 90° , innen QB = QC; — továbbá QqB azonos QqC-vel, mert QB = QC, mint azt imént bebizonyítottuk, Qq közös, QqB = AqC = 90° , és innen B szög = C szöggel.

Innen továbbá következik; hogy 1. SQ-nak (a) laprai vetülete (a) oldalt felezi; 2. hogy azon háromélben, melyben mind a három oldal egyenlő, egyszersmind mind a három szög is egyenlő.

3. §.

Legyen már most egy háromél vetületei által adva, keressük annak oldalait, és szögeit.

A 4. idomban a fekvetületlap az adott háromél (a) oldalával azonos; ezen fölvétel következtében (a) oldal megtartja valódi nagyságát, SB és SC élek a fekvetületlapba esnek, a harmadik él vetületei pedig (sp, s'p') vonalak által vannak megadva.

Hogy már (c) oldal valódi nagyságát és (a)-vali hajlási szögét föl lehessen találni, szükséges leendő ugyan ezen (c) oldal lapját SB fekszeldeje körül mind addig forgatni,

míg a feklappal magával össze nem esik. Ezen forgás alkal-
mával (c) lap bármelyik pontja, például (p, p') az SB forgási
tengelyre merőleges körivet irand le, melynek központja B;
és melynek sugara BP'' , azon épszögű háromszögnek átfogó-
ója, melynek egyik befogója Bp nem egyéb, mint a P pont
fekvetületének távolsága a forgási tengelytől, a másik befogója
 pP'' a P pont függélyes magassága; mert BpP'' éphárom-
szög tulajdonkép a feklapra merőleges és csak a szerkezet
végbevihetése okáért van Bp befogója körül a feklapba be-
fordítva; a miből egyszersmind kitűnik, hogy $P''Bp$ szög a
(c) lap keresett hajlási szöge; BSP szög pedig a (c) oldal
maga. Ugyanezen eljárást kell ismételnünk a (b) oldal, és
hajlási szöge feltalálhatására.

Most már nincs egyéb hátra, mint az (a) oldallal ellen-
tett A szög feltalálása. — E célra vegyük tekintetbe, hogy
A szög a (b) és (c) oldalak hajlási szöge, melyet tehát úgy
fogunk megnyerni, ha a közös metszési (sp, s'p') vonalra egy
merőleges lapot teszünk, például (p,p') ponton keresztül; e
lap (b), (c) és (a) lapot egy háromszögben metszi, melynek
csúcsa (p,p') pont, alapja pedig a feklapban Sp vetületre me-
rőleges leendő, az A szöget befogó szárak mindegyike pedig
merőleges az (Sp, Sp') metsző vonalra. Ha tehát a lefektetett
(c) lap P pontjában emelünk egy Pn merőleget, SP-re, úgy
szinte (b) lap P pontjában egy P'm merőleget a lefektetett
(Sp, S'p') vonalra, SP'-re, leendő mn a keresett háromszög
alapja; Pn, és Pm pedig az A szöget befogó szárak, mely
adatok már most az nAm háromszög képzésére elégségesek.

Ezen eljárásból már most könnyen következik:

1. Hogy pP'' és pP''' egyenlők, mert mind a két vonal
a (p,p') magassága a feklap felett.

2. Hogy PA és P'A íveknek Sp vonal ugyanazon pont-
jában kell találkozniok, mert A nem egyéb mint az mn kö-
zöl (p,p') pont, melynek tehát a forgási mn tengelyre egy
merőleges körivet kell leírni; de

3. mn vonalnak Sp-re merőlegesnek kell lenni, mert
mn az nAm háromszög lapjának szeldéje, a mely lap (Sp,
Sp')-re merőlegesnek vétetett fel.

4. SP és SP' vonalak egyenlők, mert mind kettő (Sp,

Sp') vonalnak egyszerű lefordítása a feklapba, és így egyszersmind (Sp, S'p') vonalnak valódi hosszai; végre

5. S, B, p, és C pontok egy kör kerületében fekszenek (mert SBpC négyszögben a két ellentett B és C szögek összege 180°), mely kör átmérője Sp vonal, azért, mert B és C szögek épszögek.

4. §.

Ha a háromél hat része közül három adva van, a másik három szerkesztés által mindig fellelhető. Minthogy pedig hat elemből huszszor lehet más három adatokat választani, öszvesen húsz feladat volna megoldandó. De ezen feladatok csak e következő, egymástól különböző hatfélére oszlanak:

1. Ha adva van a három oldal.

2. Ha adva van a három szög.

3. Ha adva van két oldal, és a közbefoglalt szög; mely adatokat háromszor lehet változtatni.

4. Ha adva van két szög, és a közbenfekvő oldal; szinte három változtatással.

5. Ha adva van két szög, és az egyikkel ellentétes oldal, mely adatokat hatszor lehet egymás közt felcserélni; és végre

6. Ha adva van két oldal, és az egyiknek ellentett szög; szinte hat módosítással.

5. §.

Első eset: Adva van a háromél három oldala, kerestetik a három szög.

Feloldás. Szerkeszszük a három adott szöget (5. idom) 5. id. a feklapba egymás mellé, válasszunk azután a közös metsző vonalon SP-n egy tetszőleges P pontot; — ha most (c) oldal lapja SB él körül forgattatik, P pont SB-re egy merőleges kört irand le, melynek fekvetülete Pp. De minthogy P pont egyszersmind (b) lapban is fekszik, vegyük $SP' = SP$, és forgassuk (b) lapot is SC éle körül, akkor P' pont szinte egy SC-re merőleges ívet irand le, melynek fekvetülete P'p. — Minthogy tehát P pont vetületének Pp és P'p vonalakban kell feküdnie, ez nem lehet egyébütt, mint a közös (p) met-

szőpontban; (s) pont pedig, mint a forgási tengelyek közös pontja helyéből nem mozdulván, leend — miután az illető lapok éleik körül addig forgattattak, míg egymást metszik — sp a (b) és (c) lapok metsző vonalának fekvetülete. — Hogy még P, vagy P' pont magasságát megkapjuk, szükséges leend PBp ívet a feklapba befordítani, itt PP'' iv a (p) pontban emelt pP'' merőlegest P'' pontban metszi; és pP'' leend a P pont keresett magassága. Ugyanazon eredményre jutottunk volna, ha PBp ív helyett P'Cp ívet fektettük volna a feklapba. Összehasonlítva már most a jelen esetet az általános feladattal, könnyű észrevenni, hogy pBP'' szög az (a) és (c) lapok hajlási szöge, úgy szinte pCP''' az (a) és (b) lapoké. Az (a) oldal ellentett szöge már a 3-dik § szerint könnyen feltalálható.

6. §.

6. id. A 6-ik idomban ugyan ezen feladat van megoldva azon esetre, ha mind a három oldal tompa szög; — az eljárás azonos azzal, melyet az előbbi §-ban kifejtünk, azon megjegyzéssel, hogy most a P és P' pontokból merőlegesek nem az élekre magokra, hanem azok visszahosszabbitásaikra esnek, a miért is a nyert hajlási szögeket 180 fokra kell pótolni.

7. §.

Második eset: Adva van a háromél három szöge, kerestetik a három oldal.

I. Feloldás. Legyen A, B, és C az adott három szög, melyek összege 180^0 -nál nagyobboknak föltételeztetik (2. §. 4-ik pont). Pótolván az adott szög mindegyikét 180 fokra, erednek az egészítő háromélnek három oldalai: (a'), (b') és (c') (2. §. 3-ik pont). Ezen három oldalból határozzuk meg (az 5-ik §. szerint) a három szögeket: A', B' és C'-et. — Az így nyert szögek mindegyikét pótoljuk ismét 180 fokra, megkapjuk az adott háromél keresett három oldalát: (a), (b) és (c)-et.

II. Feloldás az egészítő háromél nélkülözésével. Használjuk a (c) oldal lapját (7. idom) feklapnak, és az egyik

szárára függélyes lapot függvetületi lapnak, akkor az egyik adott szög A a függglapban valódi nagyságában forduland elő, minthogy a függlap a (b) és (c) lapok közös metszésére, és így magokra az említett lapokra is merőlegesen áll. Most csak még az (a) oldal lapja lesz úgy előállítandó, hogy a feklappal az adott B szöget, a már szerkezett (b) lappal pedig az adott C szöget képezze.

Megjegyzendő itt még, hogy az (a) és (b) oldalak közös metszési vonalának függvetülete szükségkép a (b) oldal lap függszeldéjébe fog esni, minthogy ez utóbbi lap a függlapra merőleges.

Vegyük tehát ezen metszési vonal bármely (p, p') pontját, és tekintsük úgy, mint egy kúp csucsát, melynek nemzői a feklapot az adott B szög alatt metszik, akkor minden lap, mely ezen kúpot érinti, a feklappal szinte a B szöget fogja képezni. — Legyen továbbá (p, p') pont egy másik kúpnak csucsa, melynek nemzői a (b) lappal az adott C szöget képzik, akkor minden lap, mely e kúpot érinti, (b) lapot szinte a C szög alatt fogja metszeni. — Ha tehát egy oly lapot állítandunk elő, mely egyszerre mind a két kúpot érinti, azon lap egyszersmind a fek (c) lappal az adott B szöget, (b) lappal pedig az adott C szöget fogja képezni, és így feladatunknak eleget teend.

A 7-ik idomban (p, p') a két kúp közös csucsa, $(p, m'p')$ az egyiknek tengelye, és a fek (c) lapra függélyes, $(pn, p'n')$ a másik kúp tengelye, és ez a (b) lapra áll merőlegesen.

Hogy most e két kúphoz közös érintő lapot vezethessünk, a két kúpot egy tetszőleges, legcélszerűbben egy vizirányos MN lappal fogjuk átmetszeni; a metszés a (c) lapra merőleges kúpnál kör, a (b) lapra merőleges kúpnál pedig kerület leend. Az e két görbéhez huzott közös érintő vonal a keresett érintő lapban fog feküdni, és minthogy ez egyenes egyszersmind vizirányos, azért a keresett lap fekszeldéjével leend egyenközű; de ezen SR fekszeldének egyúttal a (c) lapra merőleges kúp alapját is kell érintenie, azért csak ez alapkörhöz kell egy érintőt huzni, mely egyszersmind egyenközű legyen a kör és kerület közös érintő vonalával, xy -al.

Jegyzet. Ha az említett kör és kerülek egymást nem metszik, hozzájuk négy közös érintőt lehet vonni, különben csak kettőt. Azonban ebből nem következik, hogy a feladatnak több mint egy feloldása van, mert az idomnak figyelmes megtekintéséből tüstént kitünendik, hogy ezen külön feloldások a B és $180-B$, C és $180-C$ szögeknek felelnek meg; és pedig, ha a kör a kerületet nem metszi, akkor következő négy feladat oldatik meg:

1. Ha az adott szögek : A, B, és C
2. " " " A, $180-B$, C
3. " " " A, B, és $180-C$
4. " " " A, $180-B$, és $180-C$.

Ha pedig a kör a kerületet metszi, a feladatok ketteje lehetlenné válik, mert a szögek összege kisebb lesz 180 foknál.

8. §.

Harmadik eset : Adva van a két oldal, (a) és (b) és a közbefoglalt C szög, kerestetik a harmadik (c) oldal, és a két hiányzó szög : A és B.

- Feloldás. Szerkeszszük az adott (a) és (b) oldalakat egy-
 5. id. más mellé a feklapba, forgassuk azután (b) oldal lapját SC éle körül mindaddig, míg a feklappal az adott C szöget nem képzi. E célra veszünk ismét SP' élen egy tetszőleges P' pontot, $P'-$ ből bocsátjuk a $P'p$ merőlegest SC-re, C-nél szerkeszszük az adott C szöget, melynek CP''' szárát addig hosszabbítjuk, míg a C központból CP' sugárral leírt PP''' körív által nem metszetik, végre P''' -ből $P'''p$ merőlegest $pP'-$ re, leend (p) a P pont fekvetülete, pP''' pedig ugyanazon pont magassága; ha már most a talált (p)-ből merőlegest bocsátunk SB-re, és addig hosszabbítjuk, míg az s központból SP' sugárral leírt $P'P$ körív által nem metszetik P pontban, és P-t S-sel összekötjük, leend PSB a keresett (c) oldal. — A többi részek már most az előbbieik szerint könnyen feltalálhatók.

Az eljárás helyessége az első, vagyis fő eset és a jelen eset egyszerű összehasonlításából könnyen kitünendik.

9. §.

Negyedik eset : Adva van két szög: A és B, és a köztük fekvő (c) oldal; kerestetik C szög és (a) és (b) oldalak.

I. Feloldás. Pótoljuk az adatokat 180 fokra, leend: $180 - A = a'$, $180 - B = b'$ a kiegészítő háromél két oldala, $180 - c = C'$ pedig a közbefoglaltszög. Szerkeszszük az előbbi § szerint a hiányzó részeket, és pótoljuk a találtakat ismét 180 fokra, leend $180 - A' = a$, és $180 - B' = b$ a keresett két oldal, és $180 - c' = C$ a harmadik szög.

II. Feloldás a kiegészítő háromél nélkülözésével.

Vegyük az adott (c) oldal lapját fekvetületi lapnak, 8. id. függlapúl pedig egy oly lapot, mely az SA élre merőleges, legyen ennek alapmetszete cEM. Ezen függlapban A szög valódi nagyságában fog vetítettetni és azért A-nál szerkezhető. — Vegyünk másodszor függlapul egy oly lapot, mely a másik SB élre merőleges és melynek alapmetszeti cEM'; ezen lapban B szög fog valódi nagyságában előfordulni. Ha már most AP' és AP'' vonalak SB és SA éleken úgy mozduznak, hogy a feklaphoz hajlásuk ne változzék, mindaddig, míg az ugyanazon magasságban lévő P' és P'' pontok P pontban nem találkoznak, leend P a közös metszésnek egy pontja; és (p) ennek fekvetülete. Kössük össze p-t S-sel, leend sp az (a) és (b) lapok metszésének fekvetülete, $P'm = P''n$ pedig a P pont magassága és e szerint a jelen feladat az általános esetre (3-ik §.) van visszahozva.

10. §.

Ötödik eset. Adva van egy oldal (b), egy megfekvő C, és az ellentett B szög, kerestetik a harmadik szög, és a másik két oldal.

Feloldás. Vegyük a keresett (a) oldal lapját fekvetületi lapnak, és szerkeszszük benne az adott B oldalt. Forgassuk azután ugyanezen oldalt SC éle körül mind addig, míg a feklappal az adott C szöget nem képi (8-ik §.). Ez által feljeljük P pont fekvetületét p-t, és magasságát pP''' -et; tekintsük most ezen P pontot mint egy kúp csucsat, melynek nemzői a feklappal az adott B szöget képezik, úgy azon lap, mely e kúpot érinti, és egyszersmind (s) ponton keresztül-

megy, leend a (c) oldal lapja; minthogy ezen lap az (a) feklappal az adott B szöget fogja képezni. Az említett kúp alapja egy kör, melynek közép pontja (p), sugara pedig azon épszögü háromszög befogója, melynek egyik befogója a kúp magassága: pP''' , és az átfogójának (a kúp nemzójének) B hajlása ösmeretese. Ha tehát e kör leiratik, és hozzá S-ből egy érintő húzatik, leend ez az (a) oldalszög szára. A többi részek már most az előbbieket szerint könnyen feltalálhatók.

Jegyzet. Minthogy S pontból a körhöz két érintőt lehet húzni, azért ezen feladatnak két feloldása lehetséges. Ha azonban S pont magába a körbe esnék, vagyis, ha a kör sugara ps-nél nagyobb lenne, a feloldás az adatokból lehetlenné válik.

11. §.

Hatodik eset. Adva van két oldal (a) és (b) és az egyik oldalnak ellentett szöge B, kerestetik a harmadik oldal (c), és a másik két szög.

I. Feloldás. Pótoljuk az adatokat 180 fokra, lesz $180 - B = b'$ az egészítő háromél egyik oldala, $180 - b = B'$ az ellentett szög, $180 - a = A'$ pedig egy megfekvő szög, melyekből az előbbi § szerint C' , a' és b' fellelhetők; ezen talált részeket ismét 180 fokra pótolván, leend $180 - C' = c$ a keresett oldal, $180 - a' = A$, és $180 - b' = B$ pedig a keresett szögek.

II. Feloldás, a kiegészítő háromél nélkülözésével.

id. Vegyük (a) oldal lapját fekvetületi lapnak, és szerkesztük benne az (a) és (b) szögeket egymás mellé, függőlegesen pedig vegyünk egy oly lapot, mely az (a) és (b) oldalak közös szájára, SC-re, merőleges, és melynek alapmetszete $P'T$. — Ha már most (c) oldal lapját ST fekszeldeje körül addig forgatjuk, míg a feklappal az adott B szöget nem képzi, (b) oldal lapját SC éle körül addig, míg az előbbi lapot nem metszi, az oldalak ez állásokban a kívánt háromélt fogják alkotni. (b) lap forgatása alkalmával SP' él valamely P' pontja egy ($P'p$, $P'P'''$) körívet fog leírni, CP' sugárral, és a hol e körív a már felállítva képzelt (c) lapot átdöfi, ott lesz a metszésnek egyik pontja. E pont meghatározása okáért

még csak (c) oldallap függszeldéjének meghatározása leendő szükséges, melyre nézve az adatok : a fekszelde, és a fekhajlási szög. Húzzuk tehát $B'm$ -et merőlegesen ST -re, $m'M'$ -et merőlegesen Bm' -re, szerkeszszük B -nél az adott B szöget, melynek szára $M'm'$ -et, M' -ben metszeni fogja ; továbbá Mm' -et merőlegesen $P'T$ -re, és $m'M = m'M'$ végre kössük az így talált M -et T -vel össze, lesz TM a (c) oldallap függszeldéje azon függvetületi lappal, melyben PP''' körív fekszik ; és így a keresett átdöfési pont P''' lesz és (p) a fekvetülete ; mely vetület által most a jelen feladat ismét vissza van véve az általános esetre (3-ik §).

Jegyzet. Ezen feladatnak ismét két feloldása lehetséges, mert TV egyenes a körivet két pontban P''' és $P''V$ -ben metszi. — Ha pedig TV a köríven kül esik, s így a körivet nem metszi, a feloldás az adatokból lehetlenné válik.

AZ EGYEZMÉNYES ELV ALKALMAZÁSA

A PHILOSOPHIA KÜLÖN TANAIRA.

SZONTAGH GUSZTÁVTÓL.

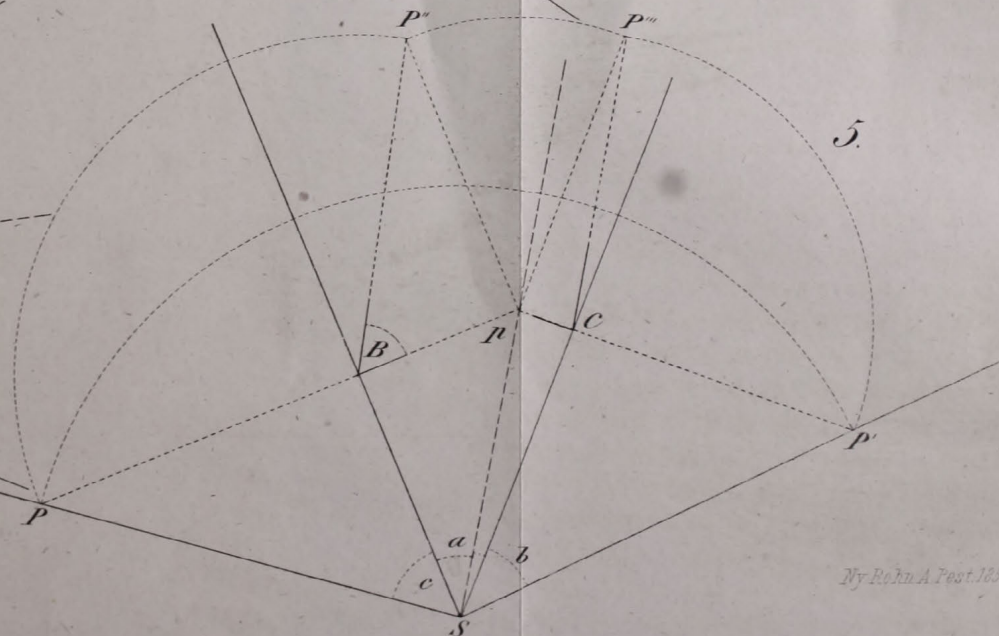
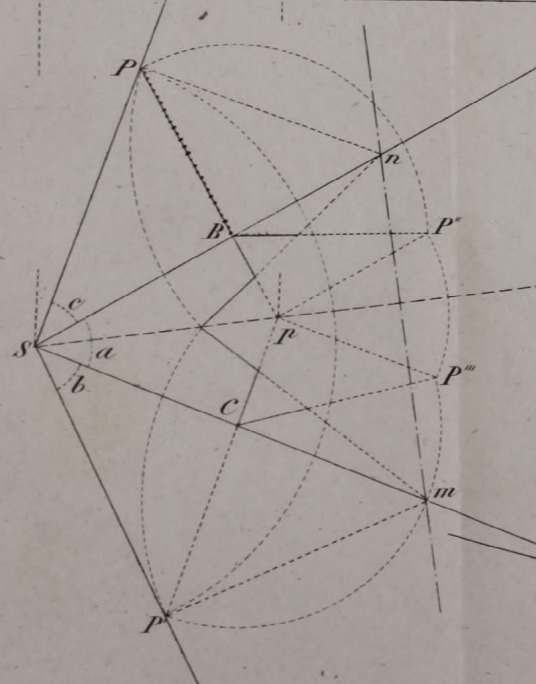
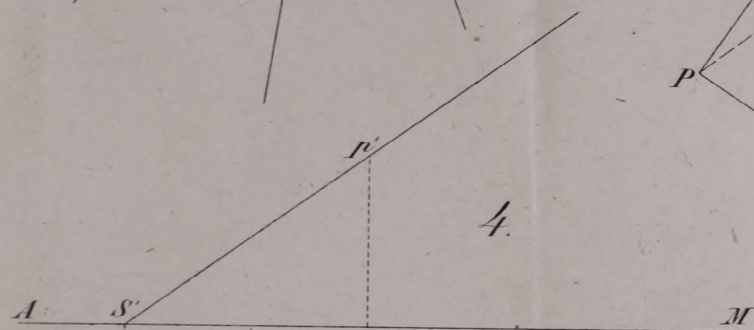
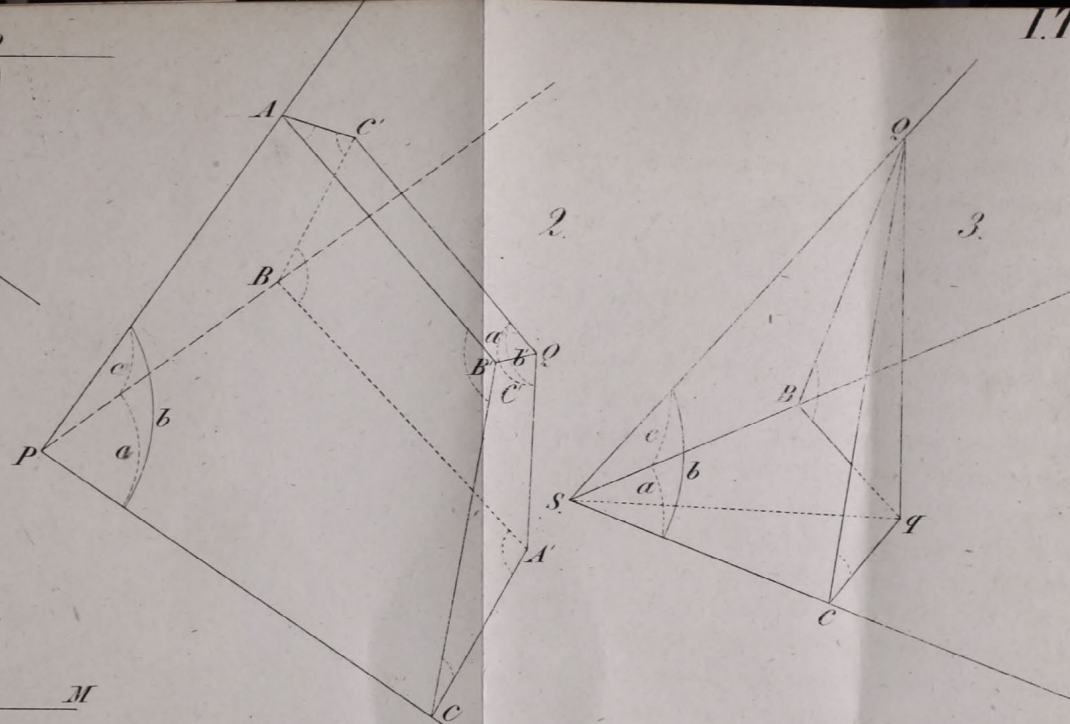
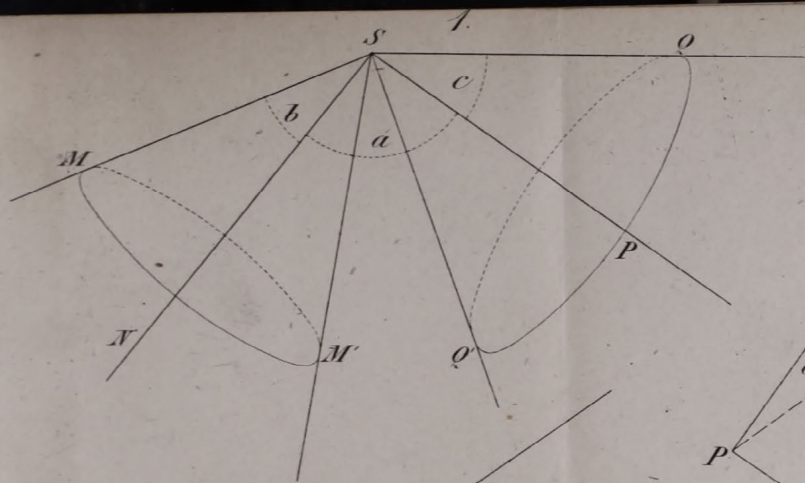
IV. *)

Olvastatott az akademiában, január 18. 1858.

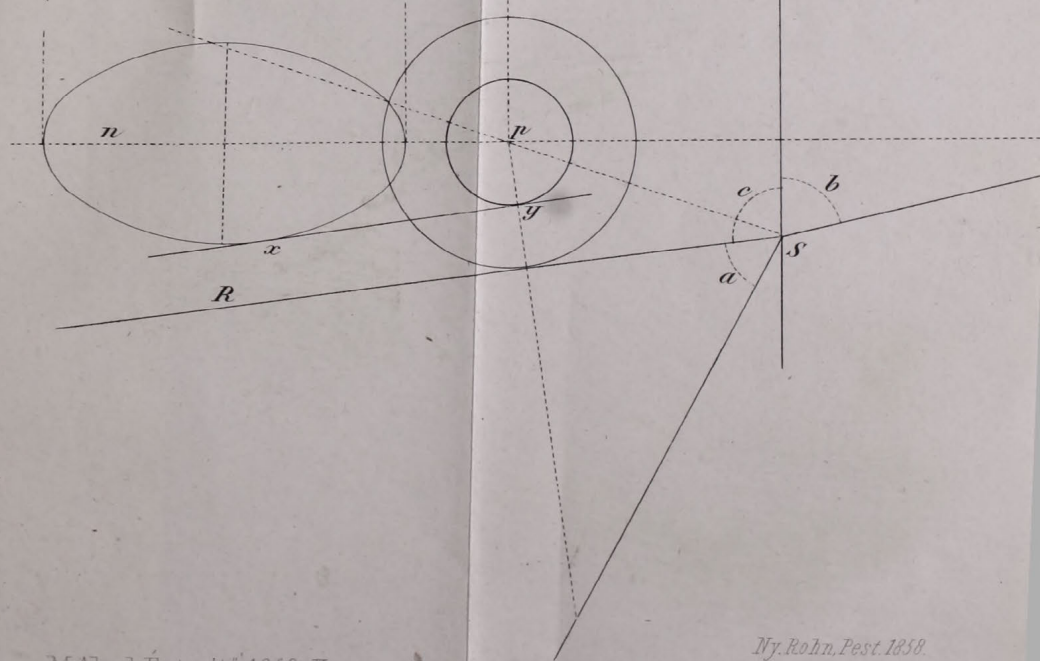
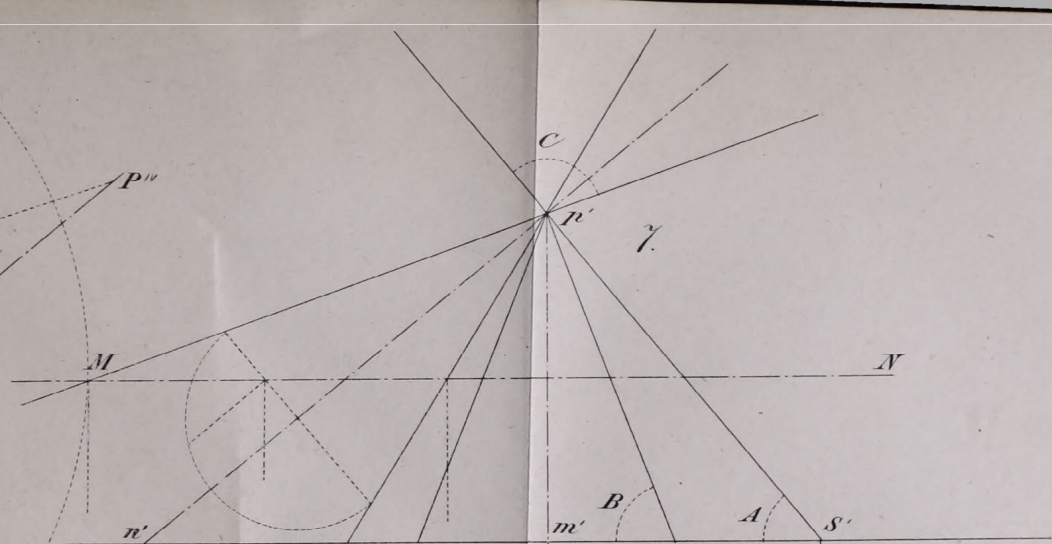
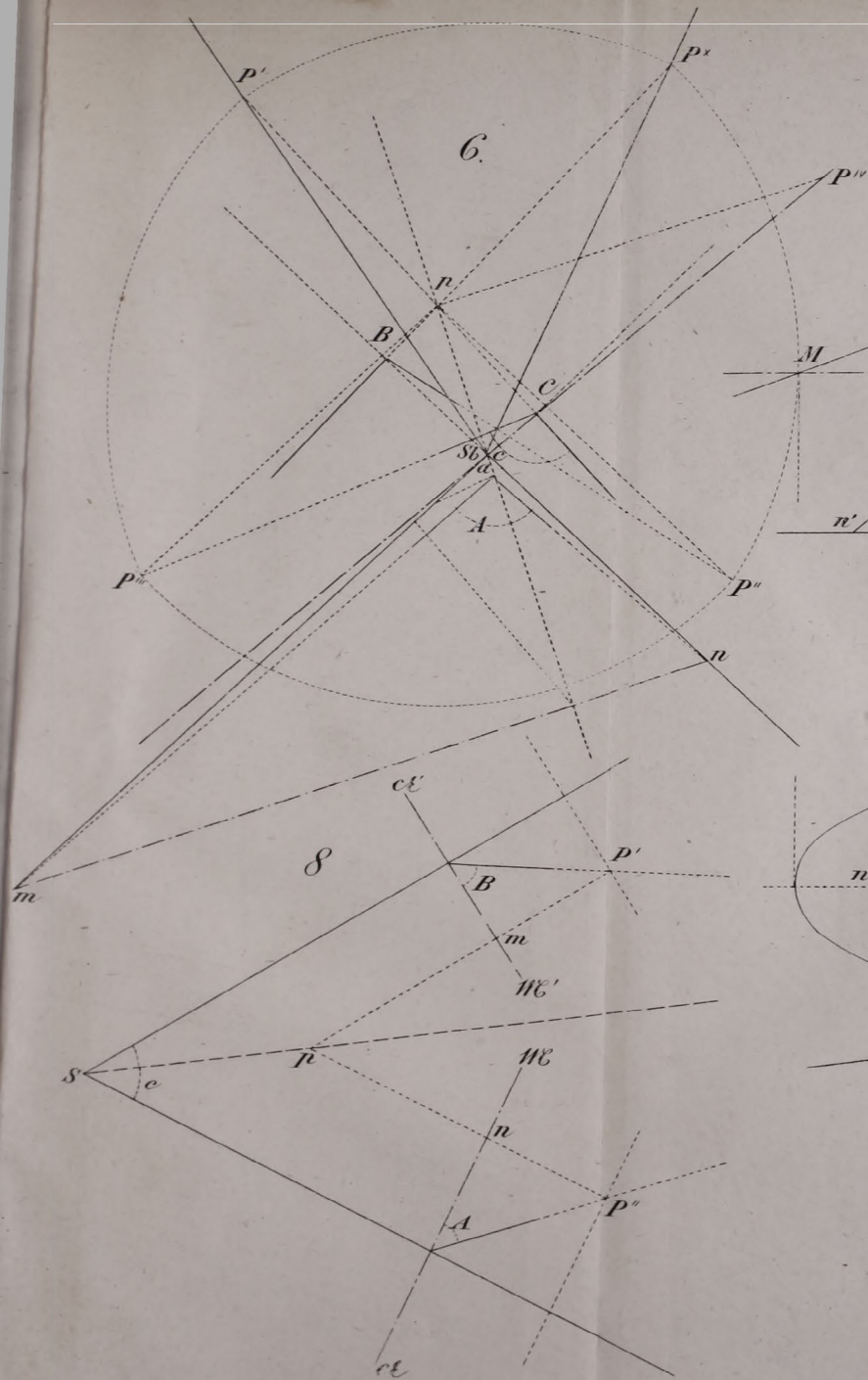
Az egyezmény elvét a philosophia külön tanaira alkalmazni akarván, elébb ki kell mutatnom : *melyek ezen tanok ?* Mert különböző philosophiai rendszerek különböznek e tanok osztályozásában is, mi kivált a végleteseknél igen kitünő. Kant Wolf osztályozásában nem tett változtatást, de Hegel általános idealismusa már eltért a divatos szokástól, s ha a legújabb német materialismus a philosophiának tanait elrendezni kegyeskednék, kétségkívül szerencsénk lehetne még teteme-sebb eltéréseket tapasztalni ; mert hogy adhatná elő p. o. az erkölcs-, jog és vallástant ? hacsak nem tagadólag, nehéz elgondolni.

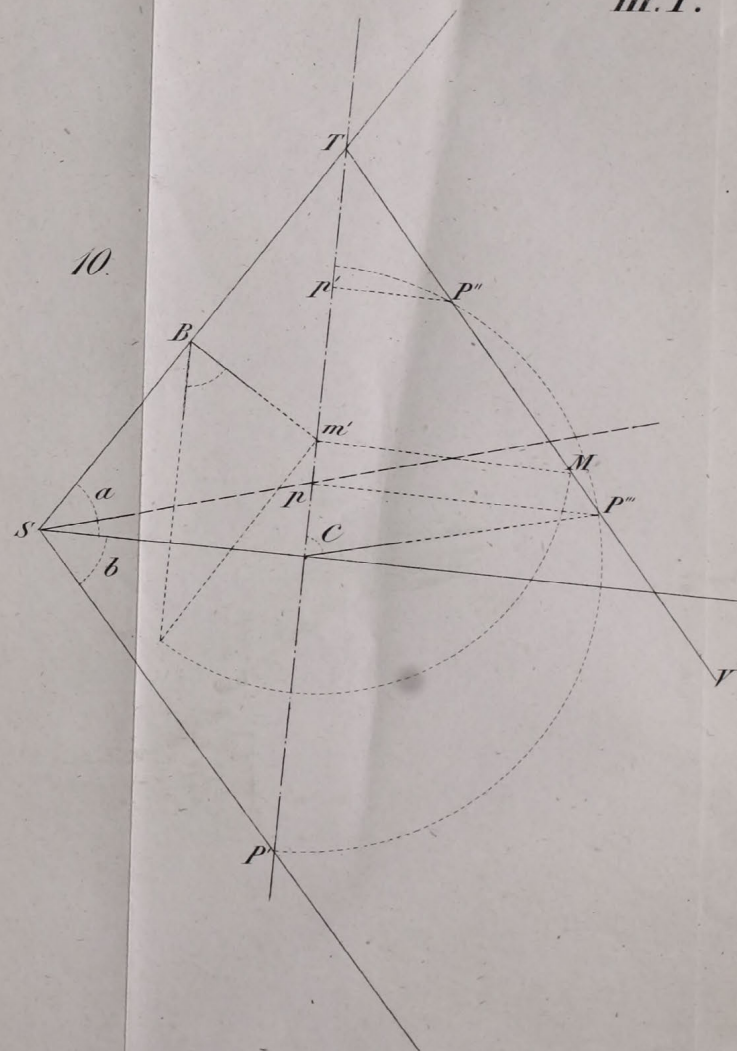
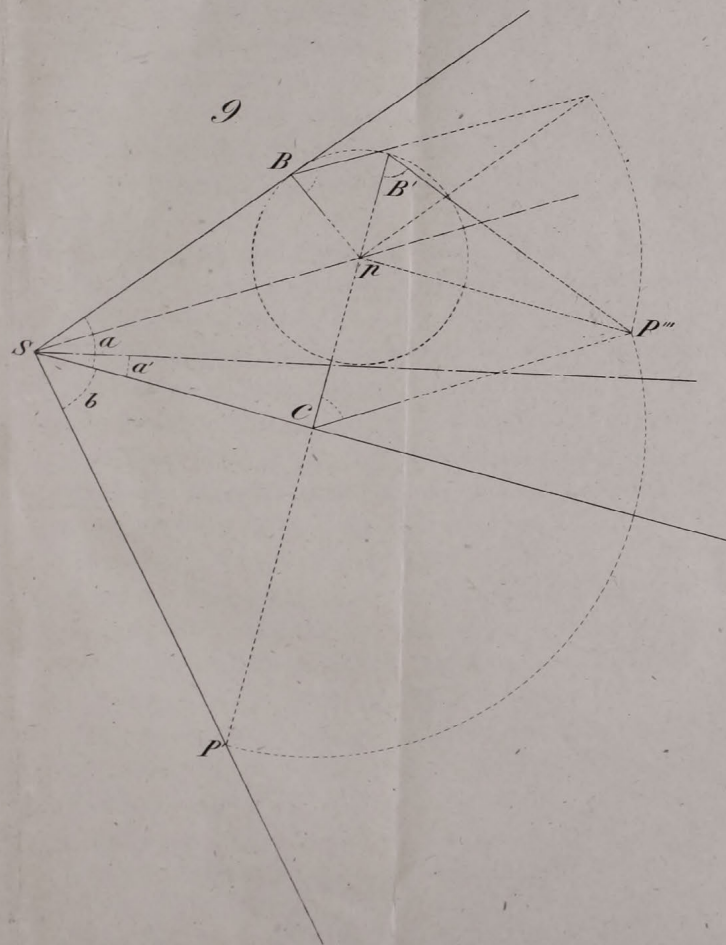
*) Az I. II. III. fejezeteket lásd a tavali folyam 425—444. ll.

Az egyezményes rendszer azon szerintem szerenoses helyzetben van, e tekintetben újításokat nem indítványozni. *Eszmék tudományának* tartván a philosophiát, a bölcselkedők végtelenül túlnyomó részével, a philosophiát *elméletire* és *gyakorlatira* osztályozza; az elméletihez a *logikát*, *metaphysikát* és *ästhetikát*, a gyakorlatihoz az *erkölcs*-, *jog*-és *észvallást* számítva. *Eszmék tudományának* pedig tartja a philosophiát következő okoknál fogva: Szabad erkölcsi lénynek, mihelyest esze kifejlődik, gondolkodva és cselekvőleg önmagát kell határoznia; ezt követeli a szabadság fogalma. Hogy pedig e követelésnek megfelelhessen, önmaga és a külvilág *eredete*, *törvényei* és *céljai* felett tájékozva kell lennie, másképp nem volna zsinórmértéke elhatározásai megállapítására. De ezen törvények és célok, mik iránt önmagával tisztába kell jönnie, nem tartoznak egyedül az igazság körébe. Az ember törvényszerű munkássága a szép és jó eszméinek szintügy alá van vetve, mint az igazság eszméjének. Ember és világ felett tehát tájékozni akarván magát, embert és világot elméletileg az igazság és szépség eszméi szerint kell magyaráznia, gyakorlatilag pedig az érzéki és erkölcsi jó szerint. És mivel ember és világ mint végesek és feltételesek önmagokat végkép és kielégítőleg nem magyarázzák, hanem ezen kielégítő magyarázatot egyedül a vallás eszméi által nyerik: a philosophia által magyarázandó eszmék sorába még a vallás eszméi is tartoznak. És így az igazság eszméje szüli a logikát és metaphysikát, mert az egyezményes rendszer megkülönbözteti a gondolkodást és ennek tárgyát, tehát előbb a tiszta gondolkodás törvényeit határozza meg a logikában; de mivel a gondolatot együtt is gondolja tárgyával, utóbb a tárgyas igazságot is tekintetbe veszi, s ez a metaphysikának tárgya. A természeti és művészeti szépnek törvényeit az aesthetika adja elő, a jónak — kötelesség és jognak — az erkölcs- és jogtan; végre a vallás eszméinek az észvallásban. Miért nem foglalja az egyezményes rendszer az érzéki jót, a jólét vagy boldogság eszméjét külön philosophiai tanba? erre már Kant felelt. Szerinte tudniillik kiki önkényt, söttszükségkép törekszik jólét után; azonban mivel e törekvésben erkölcsi törvények által korlátoltatik, szükség-

Ny Rekv. A. Pest. 1858

telen a jóléttant mint külön tudományt előadni, minekutána az érzéki vágyak törvényei legcélszerűbben az akarat törvényeivel együtt az erkölcstanban fordulhatnak elő.

Hát a *lélektant* a philosophiai tanok közé sorozza-e az egyezményes philosophia? Igen, még pedig mint *alaptant*. Az egyezményes philosophiának módszere az *észlelési* lévén s tartalmának veleje az eszmék megalapítása- és magyarázatában állván: látni való, mikép e rendszernek az *öntudat tényeire* kell támaszkodnia, tehát lélektanra. De lélektanának, e rendszer sajátága szerint, kivált két pontra kell fordítania figyelmét:

Először: hogy *elvét* megalapíthassa, alaposan ki kell mutatnia, mikép az *emberi öntudat magában egyezmény*, egyezménye a *tudásnak és létnek*.

Másodszor: hogy rendszere *tartalmát* minden kétségen kívül helyezze, az igaznak, szépnek, jónak és isteninek eszméit *közvetetlen bizonyosságra* kell fektetnie. E pontra veti az egyezményes rendszer főleg súlyát, úgy vélekedvén, mikép az igazi philosophiának lényeges tartalma az emberi munkásság törvényszerűségének helyes meghatározásában áll.

E tárgyról utóbb bővebben szólok.

Meghatározván a philosophia tanait, nézzük már most az egyezményes elv *alkalmazását* minden egyes tanra külön.

És itt kérnem kell a tisztelt tagokat, szíveskedjenek azokra visszaemlékezni, miket e tárgyra vonatkozólag előbbi előadásaimban már elmondtam. Itt most csak azt szükség ismételnem, hogy az egyezményes elvet mint legegységesebb törvényt tüntettem ki, legegységesebb törvényét a gondolkodásnak, annak igazságát határozván, s legegységesebb törvényét a létnek, fenállását s törvényszerű munkásságát feltételezván. Ezen elv természete szerint eszményi lévén és való, gondolkodás és lét egyezménybe, öszhangzásba hozza az idealismust a realismussal, eldöntvén a philosophia mint tudás tudományának fő kérdését: gondolkodásunk tárgyiasságát azaz egyezését a tárgyakkal. Magában véve pedig e törvény egyetemes természetű, mint az okság és közösség (Gemeinschaft) törvényei, és csak alkalmazásában valósul meg, szint úgy mint a megnevezett két törvény; sőt ha élesebben oda

pillantunk, az egyezmény e két kategoriának kinyomata. Az oknak tudniillik bizonyos célra való hatását, törvénynek szoktuk nevezni; az okok és okozatok egymásra ható láncolatát közösségnek. Azon törvényszerűséget pedig, mely egy részről az egyes okok és okozatok öszhangzó létesüléséből, más részről az összes okok és okozatok öszhangzásából ered, elébbi előadásaimban egy szóval egyezménynek neveztem. És ez épen sajátlagos értelme elvünknek, mely alkalmazásában is egészen az okság és közösség törvényeinek analogiáját követi. Pillantsunk csak a természetben az okok és okozatok láncolatán végig: hányféle ok és okozat tűnik szemünkbe? Végtelen és mindenféle, anyagi és szellemi, gépészeti, vegytani, szépészeti, erkölcsi stb, s mindegyike e külön okok és okozatoknak alkalmazásban saját természetű, s egymásközt közösségben áll, oksági összeköttetésben, hatás és visszahatásban és pedig öszszhangzóban, máskép ellenmondásba és harcba keveredvén egymással, egymást megsemmisítenék.

Példában magyaráztam meg az egyezményes elv alkalmazása módját. Ez is, egyetemes érvényessége mellett, csak külön alkalmazásban valósul, s ekkor egyetemes érvényessége különfajúvá (specificussá) válik. A bölcselkedő, embert és világot az igaz, szép, jó és isteni eszméi szerint igyekező magyarázni, az egyezményes elvet szükségkép ezen eszmékre alkalmazza. Miként? ezt bátor leszek azonnal kimutatni.

Mi a *logikát* illeti, ha a tisztelt tagok mind azokra visszaemlékeznek, miket e tekintetben már előadtam, nem szükség, hogy terjedelmes vizsgálódásokba ereszkedjem. Öntudatunk, ezt igyekeztem kimutatni, *egyezmény magában*, mint a mindenség, melynek visszatükrözése (mikrokosmusa) s mint ez, különféleből áll egységi összeköttetésben, a mindenség valóból (realisból), öntudatunk eszményiből, de mely, mint láttuk, egyszersmind való is. Érzékeink által tudniillik — ismétlem itt a már bővebben előadottakat — nyerjük az ismeret anyagát, ennek egyes adatait, szóval a különfelét. Ezt öntudatunk *egységbe* összefoglalván, szükségesképeni *összeköttetésbe* hozza. Az egyes, a különféle, melyet véget nem érő egymásra következésben veszünk észre, soha egészbe be nem

fejezhető, minél fogva a behozás (inductio) szükségképeni igazságokat nem alapíthat meg, hanem csak valószínűket. Az által azonban, hogy öntudatunk a különfélét *egészletre* (totalitásra) viszonyítva egységbe köti össze: emelkedik gondolkodásunk egyetemes és szükségképeni igazságokra.

Mi már most, kérdek, az öntudat? Mely törvény az, mely végfolyamatban működése törvényszerűségét határozza? Az egyezmény. Az egyezmény nem egység, hanem egység és különféleség egyszersmind, a különfélének egysége és az egységnek különfélesége, szóval egyezményök. Logikailag tehát gondolkodásunk igazságát gondolataink összehangzása határozza, az, hogy se egymásnak *ellene ne mondjanak*, se *következetlenek ne legyenek*; mert e két egyezménytelenség megsemmisíti gondolataink egymásközi összeköttetését. Vizsgáljátok meg gondolkodásunk sarkalatos törvényeit, az egyezés, ellenmondás, kizárt közép és okságéit, s kénytelenek lesztek megvallani, hogy az egyezmény e törvények egyetemes kifejezése. A logikai igazságot tehát *gondolataink egymásközi egyezménye határozza*. A ki ebben még kételkednék, vegye vizsgálat alá összes gondolkodását, a legegyszerűbb fogalom, ítélet, mondat és következtetéstől kezdve, a legszövevényesb tanrendszerig, s feleljen azután arra: igazságukat nem az egyezmény határozza-e? hamisságukat pedig az egyezménytelenség? azaz, vagy az ellenmondás, vagy a következetlenség.

Metaphysikában a tárgyas igazság magyarázatával van dolgunk, az *ismerettel* (Wissen). Tárgyassá válik gondolkodásunk, ha tárgyból indulunk ki, s gondolkodva nem alkalmazuk egyedül az értelem tiszta kategoriáit, csupán gondolatokra, hanem ezen kategoriákkal együtt egyszersmind érzékiségünk előleges (a priori) alakjait — a tért és időt — tárgyakra is. Ily összeköttetésben használjuk a Kant, Fries és Apelt által úgynevezett schematisált kategoriákat, miknek törvényszerű alkalmazása adott tárgyakra a concret metaphysikai igazságot adja. Gondolkodásunk törvényei e tárgyas alkalmazásban is a logika törvényeihez lévén kötve, metaphysikában a tárgyas igazságot, az ismeret igazságát, pusztán gondolkodásunk egyezménye nem határozhatja, ha-

nem csak az ismeret egyezménye, szemléletünk, fogalmaink, *ítéleteink s eszméink egyezménye egymás közt és a tárgyakkal.*

Az elméleti philosophiának harmadik tana a *szépészet* vagy *ízléstan* (aesthetica). Az ízlés nem kérdezi : *mi* valamely tárgy, nem akarja megismerni, ez az értelem és gondolkodás feladata ; az ízlés a természeti s művészeti tárgyak *tüneményeit* veszi tekintetbe, a színek, a hangok, az alakok országa az ő hona, szerve a szépnek érzeménye, a mi ennek közvetlen érzéki vagy képzeleti szemlélet következtében tetszik, azt *szépnek* tartjuk, a mi visszatetszik, *rútnak*.

És itt azt kell kérdeznünk : mi tehát tulajdonképen az, mi a tárgyak e tüneményében ízlésünket felgerjeszti, hogy egyszer tetszést, máskor visszatetszést érezzünk ?

Vizsgáljuk meg előbb érzeményünket. Nem csak a szép tetszik, s a rút visszatetszik, hanem az igaz és jó is tetszik, a tévelygés és az érzéki és erkölcsi rossz pedig visszatetszenek, csak hogy e tetszések és nem tetszések más természetűek mint a szépnek tetszése és a rútnak visszatetszése. Az igazság tetszése *értelmi helyeslés*, a jónak, az erénynek tetszése *erkölcsi tisztelet*, az érzéki rossznak visszatetszése érzéki *visszaborzadás*, az erkölcsinek erkölcsi *megvetés* stb. Abban mindazáltal mindezen érzemények egyeznek egymással, hogy tetszésök vagy visszatetszésök közös alapja *munkásságunk törvényszerűsége vagy törvényszerűtlensége*. Az tetszik, *mi természetünkkel s annak törvényeivel és céljaival egyezik, visszatetszik, mi természetünkkel s annak törvényei- és céljaival ellenkezik.*

Ez általánosságban van mondva ; de kérdezzük tovább : szépészeti tekintetben miféle törvény- és célszerűség az, mely a tárgyak tüneményeit szemlélve közvetlenül tetszést vagy visszatetszést gerjeszt bennünk ; miknél fogva némely tárgyakat szépeknek, másokat rútaknak mondunk.

Az érzemény *közvetlen ítélet*. Közvetlennek mondom, mert még a fogalom *közvetett gondolati világosságára* ki nem fejlett. Természete szerint pedig minden érzemény *becslő* tehetség. Vágyunk p. o. a természet tárgyait *eszközöknek* tekinteni életünk fentartására s jólétünk eszközzésére, s azokat, melyek e vágyat kielégíteni ígérnek, megkívánja, azo-

kat pedig, melyek életünket és jólétünket fenyegetik, utálja. A szépnek érzeménye, az izlés, nem oly önző természetű. Ez a tárgyakat nem tekinti mint eszközöket céljainkra, hanem mint *célokat önmagokban*, s ennél fogva tüneményeiket törvény- és célszerűség vagy törvény- és célszerűtlenségükre nézve fogja fel s ítéli meg, mint mondám, nem fogalmak alakjában gondolkodva, hanem közvetlen érzeménynyel, tetszést vagy visszatetszést érezve. Ha már most fontolóra vesszük, mi az tulajdonkép a természet és művészet tárgyában, mi ezen törvény- és célszerűségét, vagy ennek ellenkezőjét előnkbe tünteti? azt fogjuk találni, hogy az nem más mint az *egyezmény*. Minden tárgy tudniillik a természet és művészetben mint különféle jelenik meg, de egyszersmind mint egység, mint külső és belső, mint lényeg és alak, anyag és szellem, eszme és annak anyagi létesülése stb. Törvény- és célszerűséget szemlél ennél fogva szellemünk és szép érzeményünkben tetszés gerjesztetik fel, *hol különfélét egyezményben veszünk észre egységgel és megfordítva egységet különféleségben; külsőt belsővel, lényegét alakkal, anyagot szellemmel, eszmét annak érzéki valószínűségével*, szóval mindenütt, *hol egyezmény tűnik szemünkbe*, mert ez a törvény- és célszerűségnek csálhatatlan bizonyítványa. Ellenben a *hol egyezménytelenséget találunk*, legyen az a *különféle és egység, külső és belső, lényeg és alak, anyag és szellem, eszme és érzéki valószínűsége vagy bármely más szemlélhető tünemény tényezői közt*; ott törvény- és célszerűtlenséget veszünk észre, *szép érzeményünkben visszatetszés gerjesztetik fel s az ily jelenetet rútnak nevezük.*

Az egyezmény legalább két tényezőt feltételezván, ott hol a tüneményben csak egy mutatkozik, p. o. egyes képvo-
nalak, színek vagy hangoknál, a tetszés pusztán érzéki lévén, s a behatás öszhangzása által látó és halló érzékeink törvényeivel keletkező: ily tetszés nemét szépnek nem nevezhetjük, hanem csak *kellemesnek*.

Az igazi szép és fenséges kivált anyagi és szellemi tényezők egyezményéből keletkező, valaki itt azon kérdést intézhetné hozzám: vajjon a szellem tüneményeit is vesszük-e észre és nem csak az anyagéit? A szelleméit is, természetesen *jelképíleg* (symbolice), min kételkednünk sem lehet, mert

hisz ellenesetben az emberek sem ismerhetnék meg egymást, értem értelmi és erkölcsi tulajdonokra nézve, annak pedig ; ki ez iránt a művészet körében tisztába akarna jönni, akarmely kivált historiai festvény szemlélgetését ajánlom. Ha a compositióban a azellem, az eszme nem tűnnék előnkbe, látnánk-e a képben mást mint szinezett vászont, minden jelentőség nélkül ?

A szépnek tüneménye minden tényezők egyezményét kívánván, ott hol az egyik vagy másik tényező egyezménytelenséget mutat, a szépnek hatása meg van zavarva, csökkentve. A természetben, mely magában egyezmény, ez nem igen fordulhat elő ; de annál gyakrabban a művészetben, hol az emberi önkény működik. Ellenben mennél teljesebb az egyezmény, tehát a törvény- és célszerűség kitünése, annál teljesebb a szépnek érzeménye is. Ezen teljességet *tökélynek* szoktuk nevezni s ez oka annak, hogy nem egy aestheticus ebbe helyezi a szépnek kútforrását.

Minden homályt tárgyamtól elhárítani kívánván, végül még azt kell megjegyeznem, mikép izlésünk szépiészeti tekintetben minden törvény- és célszerűséget s ennél fogva minden egyezményt, egyedül az *életre* s annak *működésére* alkalmaz. Élő öntudatos lény, visszaborzad a halál tüneményétől s undorodik a rothadás s enyészettől ; a fiatal, élénk s erőteljes élet pedig már maga a tökély egy nemét előtűntetvén, tetszést gerjeszt. Ha pedig valaki még azt is kérdezné : mikép lehet a természetnek törvény- és célszerűsége az emberi természet törvény- és célszerűségével oly egyezményben, hogy ez által érzeményünkben tetszés gerjesztetik fel ? azt azokra kell utasítanom, miket előbbi előadásaimban gondolkodásunk természetéről és a mindenség törvényéről mondtam. Gondolkodásunk, érzeményünk, akaratunk, *létiünk működése*, tehát a mindenség létevel annál inkább egyezményben kell lennie, minekutána a mindenség kosmos, azaz szervezett egység, egyezményes egész, melyhez az ember is mint része hozzátartozik. A természet törvény- és célszerűsége tehát a legszorosabb analogiában áll természetünk törvény- és célszerűségével, minél fogva annak szemlélete szükségkép a tetszés érzeményét gerjeszti fel bennünk. A művészeti szépre

nézve pedig, úgy hiszem, kétség már annál fogva sem támadhat, minekutána a művészetnek, mint szellemünk alkotásának, szükségkép ennek törvényei alá kell esnie.

Hanem épen, mivel a művészet szellemünk alkotása s mivel a természeti szép, az *eredeti szép*, a művészeti szép pedig csak az *utánképzet*: a művészet ez oknál fogva némi sajátos törvények alatt áll, miket itt ki kell tüntetnem. Az anyagot művészetben is mint ismeretben, szemlélet által nyerjük és csak az alak igazán sajátunk, önmunkásságunknak, alkotó képzelődésünknek (*phantasia*) teremtménye. A művészet is tehát két tényező által valósulván mint az ismeret, tökélyét csak e két együttműködő tényezőnek erélye és egyezménye határozhatja meg. Képei a valóságból eredvén, az első követelés az, hogy *élethívek* legyenek; a második, hogy a művészet prosai utánzásba ne sülyedjen, hanem élethű valósággal *magas eszményítést* párosítson. És így mint látni a művészet is, mint az ismeret, szintazon legfelsőbb törvénynek hódol; helyességét, tökélyét a *realismus és idealismus egyezménye* határozza.

Túlestünk az elméleti philosophiának tanain. A gyakorlatihoz tartoznak az *erkölcs-, jog- és vallástanok*.

Az *erkölcs- és jogtan* szoros kapcsolatban állnak egymással, mert felfogásom szerint a jog a kötelességből ered, minek bebizonyítása azonban itt helyén kívül volna. Kiki esze és lelkiismerete által köteleztetvén emberi kötelességei teljesítésére s mások jogai nem bántására: kétséget nem szenvedhet, mikép az erkölcs- és jogtan fő elve a *kötelességek és jogok egyezménye*, azaz, *kiki teljesítse kötelességeit úgy, hogy az által mások jogai ne sértsenek s viszont jogait úgy, hogy mások kötelességeik teljesítésében ne akadályoztassanak*. Ez iránt úgy látszik a moralisták a legrégibb időtől fogva egymással meglehetősen egyeztek, ha nem is szóban, de eszmében. Legszerencsésb népszerűséggel fejezte ki a keresztyén vallás ez elvet, tanítván: „Szeresd felebarátodat mint tenmagadat.“ Szintezt mondja a latin példabeszéd: „Quod tibi non vis fieri alteri ne feceris.“ Kant, a nagy moralista sem mond mást, de már tudós alakban: „Kövess oly maximákat

— így hangzik erkölcstana föelve — miktől várhatod, hogy egyetemes törvénynyé válhatnak.“

Végre az egyezmény alkalmazását az *észvallásban* kell még kimutatnom. Ezen tudománynak philosophiai önművelésem történetében nevezetes szerep jutott osztályrészül. Ambár befejező sarkköve, csúcsa a philosophiának, én még is vele kezdtem tanulmányaimat s így a tetőtől lefelé a metaphysikán keresztül jutottam a lélektanhoz, azon tudományhoz, melylyel kezdenem kellett volna. Első munkám, melyet öntájékoztatómúl irtam s melylyel a fogalmazás első nehézségein átestem, a „vallás tüneményének magyarázata“ volt. Már akkor — granátos hadnagy koromban — meggyőződve az iránt, mikép a bölcselkedőnek is tárgyból kell kiindulnia, a vallás tüneményének *tényét* választottam vizsgálódásom tárgyául. E tényre Hetényi is nagy sulyt vetett és méltán; mert oly meggyőződés, mely bár különböző tér, idő és műveltségi fok szerint, az emberiség életében különböző alakokban mutatkozik, lényegben mind a mellett egy s ugyanaz, mindenütt és minden időben, mint a világkezdetből maiglan az emberiség közt lényegben csak *egy* szépség, igazság és jóság létezik, a legkülönbözőbb vallások is az isten és örökkévalóság hitében egymással megegyezvén: oly egyetemes, állandó és lényegében változatlan meggyőződés tehát, így okoskodtam, nem eredhet *véletlen* okból, hanem csak *sükségesből*; gyökerének az emberi természetben kell lennie.

Vallás, így okoskodtam továbbá, csak emberek közt létezvén, alapjának azon szellemi tehetségben kell lennie, mely az emberiség kirekesztő tulajdona, az *észben*, mint az általánosnak (absolutum) tehetségében. És valóban az isten és az örökkévalóság eszméi tisztán az észből származnak, nem a szemléletből, nem az értelem kategoriáiból, mert mindezek véges feltételes tárgyakra vonatkoznak (az érzéki valóságra); a vallás eszméinek lényege pedig éppen abban áll, hogy vég- és feltétlenek. Az örökkévalóságnak csak úgy van igazi értelme, ha az idő korlátaiktól ment létet jelent; az általános lénynak, ha semmi feltétel által nem korlátolt valót értünk alatta. Ezen eszmék mint az ész eredeti tulajdonai, némi analogiát mutatnak az érzékiség a priori alakjai- és az értelem kate-

goriáival. Mint ezek a gondolkodónak öntudatra jutván, *öntudati közvetlen bizonyossággal* meghatják elménket, úgy a vallás eszméi érzeményünket; mert a hit az emberiség közt nem terjed philosophiai bizonyítás által, ezt vajmi kevesek volnának képesek felfogni, hanem pusztán az *eszmék közlése* következtében, minélfogva műveletlen, a babonának alávetett népeknél, igen könnyen bálvány és kísértet hitre fajul el. A vallás eszméi, mint mondtam, eredetileg sajátai lévén eszünknek, mihelyest ez kifejlődik és szemlélődni kezd, ezen eszmék azonnal öntudatunk által felkaroltatnak, mert a relationának akár mely kategóriájából indul ki szemlélődésünk, mindegyike ez eszmékre vezet. Ha p. o. az állomány (substantia) kategóriájából, a létezőnek változékonysága változatlan örök létet feltételez, sőt örök változatlan lényt, mint ezt Spinosz pantheismusa megmutatta, ki bölcselkedve ezen kategóriából indult ki; ha az ok kategóriájából: a feltételes mindenség, feltétlen létre s feltétlen lényre utal; ha a közösség kategóriájából: akkor épen a véges egyezményezett egyezményről (ember és világról) a végtelen egyezményező egyezményre — istenre — vezettetünk.

Ha a mondottakat élesebben vesszük tekintetre, kitűnik, mikép a bölcselkedőt hitre tulajdonképpen a *tudás elégtelensége* kényszeríti. Ember és világ nem magyarázzák önmagukat teljesen, mert sem eredetök sem munkásságuk vége-okait magokban nem bírják. Hogy tehát a bölcselkedő magának embert és világot megmagyarázhasson, hogy tudását megállapíthassa, isten és örökkévalóság hitéhez kell folyamodnia.

A hit tehát talán a *tudás egyezményének feltétele*? s mivel minden tudásunk a létezőnek tudása, ez pedig általunk nem csak az igazság, hanem a szépség és jószág eszméi szerint is ítéltetik meg: a hit ennél fogva talán tulajdonkép az *igaz, szép és jó egyezményének feltétele*?

Nincs különben. A mint a folytonosan változó végességet öröklét, feltételes mindenséget általános lény nélkül meg nem foghatjuk s ez iránti tudásunkat egyezményre nem hozhatjuk: úgy ismereti, szépsézet és erkölcsi törvények léteztetése s kötelező erejük magyarázhatlan maradna, ha az érzéki

valósággal együtt örök erkölcsi világrendet, szellemi és erkölcsi törvényhozót, szóval az általános ész fel nem tennők.

Ismétlem tehát, a vallás eszméinek hite *feltétele tudásunk egyezményének, meggyőződésünk egyezményének minden igazról, szépről, jóról*. Míg az isten és az örökkévalóság létét fel nem tesszük, addig szemlélődésünk önmagával nyugalomra és békére nem léphet, mert csak a hit tudásunk befejező sarkköve.

És ime kimutattam az egyezményes elv alkalmazását a philosophia egyenes tanaira, bár csak vázlatosan. Hogy ezen elv a philosophia *alkalmazott* tanaira is reá illik, kétséget nem szenvedhet. Ha p. o. az észjogtanban áll, állnia kell az államjog, sőt a nemzetközi jogtanban is, minekutána e tanok az észjogból származnak s arra állapodnak. A nemzetek egymás irányában az igaz olykor igen észjogellenes politika követtetik; de mi nem azt kérdezzük: mi történik olykor, hanem azt: minek kell történnie? Egy nemzet más nemzet irányában szintazon köteleességeknek van alávetetve és szintazon jogokkal bír, mint az egyes erkölcsi személy mások ellenében. Nemzetek közt is tehát szintazon erkölcsjogi elv áll, melyet az észjogtanban említettünk: „Teljesítsétek köteleességeket és ne bántsátok mások jogait.”

Az *államgazdász*at nagyon messze látszik elállani a szoros értelemben vett philosophiától s mind a mellett még is legujabban a lángeszű Bastiat az államgazdász *egyezményes rendszerét* adá ki, bár halála által gátolva, be nem végezheté; ezen rendszer azonban béfejezetlensége dacára is, ha jól tudom, utat tört magának, és pedig kivált azon országban, hol az államgazdászati műveltség leghonosabb, Angliában.

Végül mint alkalmazott philosophiai tudományt még a *neveléstant* kell említenem. Ennek régóta alkalmazott ellenmondásra nem is talált fő elve: „Fejleszd növendéked minden testi lelki erőit és tehetségeit arányban és egyezményben egymással.” Hogy ez tisztán az egyezmény elve, e külön tárgyra alkalmazva, kiki láthatja.

És ime, tisztelt társak, beváltottam szavamat, kimutattam az egyezményes elv alkalmazását, nem csak a philosophia egyenes, hanem alkalmazott tanaira is s bevégeztem ez

által egy sor előadást, mely által az egyezményes rendszert felvilágosítani igyekeztem. Kötelezve éreztem magamat erre, minekutána röpiratom : „A magyar egyezményes philosophia ügye, módszere, rendszere és eredményei. Pest 1855“, melyet Hetényi Magyar Parthenona olvasása után irtam, több oldalról ellenmondásra talált. Hogy új tan oly téren, mely úgy is a vitatkozás leggyakoribb küzdhelye, szó nélkül nem fog maradni, várnom lehetett. Nem is az ellenmondás az, mi írói legnehezebben sujt; legveszélyesebb reá nézve a szótlan mellőzés, ha szóba sem hozva névtelenül sírba száll; ellenben komoly okokkal támogatott ellenmondás, kivált ha egész munka iratik ellene, mint ez röpiratommal történt, oly meg-tiszteltetés, mely súlyt helyezvén a megvitatott munka tartalmára, azt s íróját az ismeretlenség csapásától megmenti. Én ezen ellenmondásokra feleltem, mint hiszem ingerültség nélkül s felelni mint mondám kötelezve éreztem magamat, hogy az igazság, melynek meggyőződése szerint *jövője van*, védelem nélkül el ne temetessék s most, midőn felvilágosításaimat bérekesztem, szabadjon még a mondattokhoz záradékul egy pár szót hozzá mellékelnem.

Midőn 18 év előtt Propylaeumaimat a magyar philosophiához kiadtam, semmin sem akadtak annyira fen, mint a „magyar philosophián.“ Orosz József és Csató Pál akkor e felett nagy zajt ütöttek. Pedig kár érte nagyon felhevülni. Ha valamely philosophiáról szólunk, szólhatunk róla vagy *bírálv*a s ekkor *rendszerét* nevezzük meg, vagy *chronologiai* tekintetben, azt *régi*, *középkori* vagy *új philosophiának* nevezvén, vagy végre szólhatunk róla *irodalmi tekintetben*, *chinai*, *ind*, *görög*, *római*, *olasz*, *angol*, *francia*, *német*, *magyar* philosophiáról beszélvén, ha tudniillik van magyar. Én ily közdivatú irodalmi szempontból szóltam s még most is csudálom, hogy a zaj maiglan le nem csilapodott.

A második mi feltűnt, az egyezményes philosophia *elve* volt. Elv alatt kevesen értenek szintazt. Rendesen oly első igazságnak veszik, mely magától bizonyos s melyből a tudomány egész tartalmát ki lehet fejteni. Ilyen elvnek az egyezményt nem tartjuk; mert Baco és Kant, sőt a realisták és dualisták egész serege szerint ilyen elv nincs és nem is le-

het. Az egyezményes rendszer az észlelési módszert vallja a magáénak, elve is tehát észlelésen alapúl s igazán *törvény*, gondolkodásunk és a lét fő törvénye, mindkettőnek törvénytörő munkásságát határoozván.

Mind a mellett az mondatott róla, hogy a philosophia nem nyer vele semmit, mi azonban ítéletem szerint egészen ellenkezőleg van. Múltkori előadásaim közt úgy hiszem megmutattam, mikép egyedül ezen elv által egyeztethető a gondolkodás a léttel, a szellem az anyaggal úgy, hogy az által az ellentételek meg ne semmisüljenek, mint ezt az általános idealismus és realismus teszi; amaz a világ, ez a szellem valóságát (realitását) tagadván. Meg nem semmisítvén, hanem kiegyenlítvén az ellentételeket, a bölcselkedő egyedül ez elv segítségével kerülheti ki e végletes elvonás tévelygéseit, a philosophia Scylla és Charybdisét. Végre ezen ellentételek kiegyenlítése által egyesülnek a philosophia külön tanai is, mint egymást ki nem záró, hanem kiegészítő részek teljesen összehangzó egészszé. Ha az egyezményes philosophia szerint a gondolkodás egyszersmind létműködés is, ez által a tiszta és tárgyias gondolkodás összehangzásba hozatnak, tehát a logika a metaphysikával. Az aesthetikában egyesül az igaz és jó a széppel. A szép nem ugyan az igaz és jó; de a valódi szépnek egyeznie kell, vagy legalább nem szabad ellenmondania az igaznak és jónak és pedig azon oknál fogva nem, mivel az ember természete magában egyezmény, tehát törvényei és céljai egymással ellenmondásban nem lehetnek.

Továbbá, ha az ember egyezmény és pedig, mint Berzsenyi és Hetényi mondják, egyezményezett egyezmény, érzéki és erkölcsi természetének is összehangzásban kell lennie egymással, tehát jól értett jóléti érdeke sem lehet kötelességeivel s mások jogaival ellenmondásban.

És végre ezen elv szerint az ember tudása nem csak ellene nem mondhat a vallás eszméinek, tehát hitének, hanem ellenkezőleg tudásának béfejezetlensége reá kényszeríti a hitet, mely mint láttuk tudása egyezményének postalatuma.

Mind ezen előnyök dacára, miket a philosophia az egyezményes elvnek köszön, még sem látok benne valami egyedül üdvözítő varázs ígét. Legalább több igaz tartalmu

philosophiai rendszert ismerek, miknek elveit nem helyeslem. Ellenben minden philosophiára nézve *két követelést* eldöntőnek tartok :

Először, hogy a philosophia *helyes módszert* kövessen. Ha hamis utat választunk, a célt el nem érhetjük. Hamis utak pedig a philosophiában kivált két irányban mutatkoznak, az általános idealistikai és realistikaiban. Előbbi előadásaimban igyekeztem kimutatni, mikép tárgyészrevétel nélkül nincs tárgy gondolat; a tisztán a priori bölcselkedők általános idealismusának szemlélődési eredménye tehát szükségkép tartalomüres phantasmagoria. Az általános realismus, a materialismus, ki nem rekeszti ugyan az észrevételt, az észlelést, de nem használja egész terjedelmében, a külső érzékekre szorítkozván, s az öntudat adatait mellőzve. Mivel az, mit külső érzékeink által észreveszünk, anyag, választott szempontja szerint a materialismus kénytelen állítani, hogy minden anyag, nincs szellem s tagadni minden erkölcsi és vallási eszméket és célokat.

Másodszor : hogy az *emberi szellem munkássága törvényszerűségét közvetlen bizonyosságra fektesse*, tehát meggyőződéseinket az igazról, szépről, jóról és isteniről. A philosophia igazságait igen is reflexio és szemlélődés által fejti ki; az értelemnek (Verstand) ez oknál fogva körében nagy — felvilágosító — munkatere van; de az értelem csak *közvetítő tehetség*, a reflexio feltételezi a lételt, a ténnyt, a tárgyat mint priust, melyre reflectálhat; a bizonyítás (demonstratio) pedig közvetlen igazságokat, mikből okait következteti; s így ha a bölcselkedő mindent a bizonyítástól feltételez s ezt az igazság egyedüli megállapítójának tartja : végkép semmit be nem bizonyíthatván, szükségésképp tagadásra vetemedik.

És itt, tisztelt társak, a philosophiai rendszerek fő és lényeges ellentéte mellett állunk. A gondolkodó ember bölcselkedik, hogy magát a mindenség s önmaga eredete, törvényei és céljai felett tájékozza s a szerint határozza cselekedeteit. Az igaznak, szépnek, jónak és isteninek közvetlen meggyőződéseihez lévén kötve, a philosophiától e tekintetben positiv felvilágosítást vár, felvilágosítást, mely őt eligazítsa az élet pályáján s lelkesítse rendeltetése céljai valósi-

tásában, minden igaz, szép és jó iránt, hogy az egyének és nemzetek, a haladás pályáján el ne lankadjanak. Tökéletesülhetés lévén az ember azon magasztos tulajdona, mely által magát az állatoktól megkülönbözteti, a legmagasabb tudománynak, a tudás tudományának, ezen előjogát védnie kell, hogy az emberi nem méltóságát s rendeltetése valósulásának lehetőségét fentartsa. De a legközelebb kitüntetett tévutakon bolyongó bölcsekedés az állító philosophia mellé *tagadót* is állított fel, ilyen nézetem szerint minden általános idealismus vagy realismus következetesen kifejtve. A tagadó philosophia tagadván a vallás eszméit s az ember szabad akaratát, tagadja egyszersmind az igaznak, szépnek és jónak szabad létesülhetését; tagadja tökéletesülhetésünket önhátzárt akarat által; tehát tagadja az igaz philosophiának tartalmát. Az egyezményes philosophia tudván mikép a philosophia maga állít magának elveket s így a legvégsőbb kép telenségre is tévedhet, ezen felette el nem csodálkozik ugyan, de a mellett komolyan kijelenti, mikép oly tant, mely közvetlen igazságainkat is tagadja, s a mennyire tőle kitelik, rendeltetésünk valósulását lehetetleníti, antiphilosophiának igen, de philosophiának soha sem ismerheti el.

AKADEMIAI TÁRGYALÁSOK.

A mathem. és természettud. osztályok ülése
febr. 1. 1858.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklése alatt jelen voltak az illető osztályokból: Kubinyi Ágost tt.; Bugát György, Kiss K. rr. tt. Brassai, Nendtvich, Pólya, ll. tt. — Egyéb osztályokból: Czuczor, Érdy rr. tt., Ballagi, Bertha, Hunfalvy, Lukács, Pauler, Tóth L., Wenzel ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— A titoknok jelentette, hogy január 31-eig mint határnapig a mathem. és természettud. osztályoknak Nagy Károly rendestag behagyott fizetéséből alkotott 300 frtnyi *geologiai jutalmára* három pályá-
irat érkezett:

1. *Földtani tanulmányok Selmec tájkáról*, egy abroszszal és 85 db. sziklafaj-mutatvánnyal. Jelige: A világ oly gömb, melynek közép-pontja mindenütt van, s melynek kerülete sehol sincs. Pascal.

2. Máramaros megye ismertetése egy geognostikai térképpel. Jel-ige: Hass, alkoss, gyarapíts, s a haza fényre derül.

3. Pestbuda környékének földtani leírása, földtani térképpel. Jel-ige: Haec studia nobiscum peregrinantur.

Az összehasonlító vizsgálat elrendeltetett.

— Györy Sándor r. és Brassai Sámuel ll. tt. tudósították az osztályt Spiegler Gyula úr ily című kéziratáról: *Neu entdeckte Methode den natürlichen Logarithmus einer Zahl, so wie umgekehrt die Zahl aus einem gegebenen natürl. Logarithmus zu berechnen.* Mind ketten méltányolták ugyan a szerzőnek, találmánya körüli jeles igyekezetét, de Györy úr azt nyomtatásra nem ajánlván, sőt helyébe egy a Spiegler úrét egyszerűítő módot adván elő, a munkának harmadik bíráló rendeltetett.

— Ugyanazok véleményei olvastattak Weisz János Armin budai műegyetemi tanár ily című értekezéséről: *A háromél leirati feloldása,* az mindkét vizsgáló ítélete nyomán az Értesítőbe felvétellett.

— A kettős osztály megbízott, hogy a Nagy Károly folyó évi 300 frtja hova fordítása iránt bizottmányilag tanácskozzván, javaslatukat mielőbb szönyegre hozzák.

A nyelvtudományi osztály ülése febr. 8.

1858.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen voltak az osztályból: Czuczor és Ballagi r. és l. tt. — Más osztályokból: Bugát, Érdy, Fogarasy, Frivaldszky, Horváth Cyrill, Kiss K., Szalay rr. tt. Kubinyi Ferenc, Lukács, Peregriny, Pólya, Tóth L., Wenzel ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— Oly. a nyelvtudományi bizottmány jelentése, a nagy szótár mibenlétéről, mely szerint az, múlt évi január 19-kétől f. évi február 5-keig a „Tokláz“ szótól a „Virág“ szóig 5000 cikkben haladt elő; mihez képest, ha az egészség a tisztelt dolgozónak kedvezend, remény lehet, hogy a jövő évi jelentés e nagy fontosságú munka első kidolgozása befejezéséről adhat hírt az osztálynak. Megjegyeztetik egyzersmind, hogy a dolgozók az eredeti magyar személy- és helyneveket is be kívánják sorozni a munkába, miután azok az ösidőben kétségkívül birtak jelentéssel, s azok is, melyek az idő folytán azt elvesztették, mint magyar nyelvanyag a maga helyén besorozva, a szónyomozást gyakran képesek lesznek támogatni: miben az osztály egyetértését fejezte ki a szótárdolgozók nézetével; s az egészre nézve Czuczor és Fogarasy urak szorgalmával teljes meglegedését.

— Toldy Ferenc titoknok, gróf Kuun Gyéza úr részéről ajándé-
kül benyújtott egy, 1621-ben bizonyos Nagy Miklós által összeírtni kezdett, és 1647-ig mások által folytatott *kézirati énekgyűjteményt*, melynek tartalmát részletesen ismertetvén, annak becsét különösen a benne előforduló, eddig ismeretlen, históriás és más világi — úgy

több Mária-énekeknel fogva méltányolván; az különös köszönettel vétetett, a kézirat pedig *Kuun-Codex* néven a könyvtárba iktattatott.

A philos. és társad. tud. osztályai ülése
febr. 15. 1858.

M. b. Eötvös Józ. m. Elnök úr elnöklete alatt jelen voltak az illető osztályok részéről: Fogarasy, Horváth C., Szalay rr. tt.; Bertha, Gorove, Lukács, Pauler, Peregriny, Tóth L. ll. tt. — Egyéb osztályokból: Bugát, Czuczor, Érdy, Kiss K.; — Ballagi, Brassai, Csorba, Hunfalvy, Kubinyi F., Wenzel ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Horváth Cyrill rr. folytatta a positiv és negativ philosophiáról előadási körét.*

— *Wenzel Gusztáv lt., pótlékul régibb közléseihez a m. bányajogviszonyok történetéről, Felsőbánya 1570-diki bányaszabályait ismertette.*

A történelmi osztály ülése febr. 22. 1858.

Kubinyi Ágost ig. és tt. helyettes elnöklete alatt jelen az osztályból: Érdy, Csengery, Wenzel r. és lev. tt. — Más osztályokból: Bugát, Czuczor, Gebhardt, Horváth C., Kiss K., Szalay rr. tt. — Ballagi, Bertha, Brassai, Csorba, Hunfalvy, Karvasy, Kubinyi F., Lukács, Pauler, Pólya, Tóth L. ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Wenzel Gusztáv lt. mint az alkotandó állandó régiségtani bizottság utasításjavaslata készítésére kiküldött válaszmány jegyzője, olvasta a kívánt javaslatot, melynek nyomán az megállapította a szerint, mint (a hely itt arra szük lévén) a következő számban közölni fog.*

Az állandó régiségtani bizottság tagjaiul pedig kinevezettek: Kubinyi Ágost elnöklete alatt: Érdy János, Kiss Ferenc, Kubinyi Ferenc, Mátray Gábor, Szalay László, Tasner Antal, Toldy Ferenc és Wenzel Gusztáv.

— *Érdy János rt. ily című értekezést olvasott: Stíria mint magyar vezérség, és érmei.*

— *Toldy Ferenc tit. Történelmi Adalékai III. számaul a Sziget ostromára vonatkozó némely kevesbbé ismeretes, vagy ismeretlen egykoru emlékiratot közölt.*

Felelős szerkesztő: **Toldy Ferenc**, titoknok.

Pest, 1858. Nyomatott Emich Gusztávnál.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

MAGYAR

AKADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XVIII. Év.

1858.

III. Sz.

EMLÉKBESZÉD

SZLEMENICS PÁL FÖLÖTT.

Tartotta az akademiában december 7. 1857.

PAULER TIVADAR.

Azon veszteségek, melyek egy idő óta testületünket oly sűrűen érik, a múlt év utolsó napjaiban újjal és súlyossal, szaporodtak.

Elvesztettük legrégibb, legmunkásabb tagjaink egyikét, ki hosszú évek során át, szóval tollal lankadatlanul működött nemzeti tudományosságunk terjesztésén, szellemi tökéink gyarapításán.

Elvesztettük *Szlemenics Pált*, törvénytudományi osztályunk negyedszázadon túl rendes tagját.

Neve él az ország és részeinek minden vidékén, él a „Kárpátoktól Ádriáig“ számos tisztelő hallgatói szívében, emlékezetében.

Ismeretes a hazai jogtörténet, a magán és fenytő jog, a classicai költészet mezején, ismeretesebb mintsem hogy valaha elenyészhetnék.

Szavaim, melyeket emlékezetének szentelek, nem szükségesek annak fentartására, biztosítva van az elme szüleményei, biztosítva munkái által; kifolyásai csupán azon kegyelet és hálának, melylyel társaink árnyéka, érdemei iránt egyáltalán, de főleg irányában tartozunk.

Mert benne szemléljük azon férfiak egyikét, kik mostohább körülmények közt megküzdve koruk közönösségével, termékenyíteni segíték hazai irodalmunknak még parlagon heverő téreit, kik egész éltökön át fényes példáját adák annak, mire leginkább szorúlunk, mi nem a természet adománya, hanem a szilárd, hajthatatlan akarát szerzeménye, a hazai érdekek iránti meleg érzelemmel párosított ernyedetlen szorgalom kitűrő munkásságnak.

Hogy az lelkesíté boldogult társunkat ifjúságától élte alkonyáig, kétségen kívül helyezendi életfolyamának, kifejtett tevékenységének előadása ¹⁾.

Szlemenics Pál született Kecskeméten Pest megyében, 1783. jan. 22. egy, azon század első felében öregatyja személyében Sopron megyéből oda származott családból; elemi és gymnásiumi tanulmányait a hatodik osztályig szülőhelyén, a nevelésünk körül annyi ragyogó érdemekkel tündöklő kegyesrendiek vezérlete alatt, az utóbbit ugyan ezen szerzet pesti középtanodájában (1797) végezte, hová őt gondos anyja Ivitz Erzsébet, kire atyja korább halála után nevelésének terhe nagyobb részt háramlott, a német nyelv megtanulása végett küldé. Gymnásiumi tanfolyama befejezése után a váci egyházmegye papnövéndékei közé lépett; mint olyan tanulta két évig (1798., 1799.) a bölcseleti, egy évig (1800) a hittudományokat; elegendő hivatást azonban nem érezvén az egyházi pálya magasztos, de nehéz feladványai teljesítésére, a jogtudományok hallgatására tért.

Azokat az egyetemnél négy évig (1801–4) tanulta; itt elmebeli tehetségei, nem különben szorgalmánál fogva nem csak tanuló társai sorában a legjelesebbek közé tartozott, hanem tanárai különös hajlamát is kiérdemelte, kik közül

¹⁾ Ujabb Ismeretek Tára VI. köt. 305. 306. l. *Ferenczy és Danielik*: Magyar Írók. Életrajz-gyűjtemény. Pest, 1856. I köt. 560. l.

Kelemen Imre és *Markovics Mátyás* felismervén ebbeli képességét, őt a tanítói pálya választására hathatósan buzdíták.

Szaktudományai mellett 1804. a nagy *Révai Miklós* előadásait hallgatta a magyar nyelvészetből, azon férfiúét, ki műveltségi történetünkben örökké felejthetetlen nevet vívott ki magának, ki költészetünk, irodalmunk, nyelvészetünkben egyaránt halhatatlan, *Toldy Ferenc*szel szólva „hármass ember volt élte három szakában.“

Egyetemi pályája negyedik évét egyszersmind gyakorlati ismeretek szerzésére fordítani ohajtván, kir. táblai jegyzőnek esküdött fel.

Tanulmányai teljes befejezése után a politikai tudományok kassai tanszékére pályázott, majd gróf *Esterházy Ferenc* Mosony megyei főispán házához mint fiainak magánoktatója jött (1804. nov. 14.); itt a költészetet, szónoklatot, hazai történetet és irányt tanította, a mellett még a gróf magánügyeit mint titkára kezelvén, e nemes keblű főúri család körében egész életén át kedves emlékezetű öt évet töltött, és bécsi tartózkodását egy úttal arra is használta, hogy *Gyurkovics* udvari ügyvivő oldalán, joggyakorlatát folytassa.

Akkor idején *Hajnik Pálnak* az egyetemhez történt előléptetése által megürülvén a pozsonyi főtanodánál a hazai magán és fenytő jog tanszéke, arra 1809. aug. 30. a magyar egyetem előtt pályázott, és kitüntetett ismeretei alapján azon évi november 7. az érintett tudományok rendes tanárává nevezetett; díszszel környezendő nemzedéken túl állomását, melyen már elődjei, *Fleischhaker János* és *Hajnik Pál* a hazai műveltség javára kitüntetéssel működtek.

Itt mindenek előtt kötelességének tartá eleget tenni azon feltételeknek, melyeket mint az elméleti és gyakorlati jogismeretek mindannyi bizonyosságait követelék honi szokásaink: miért is a kiszabott vizsgák, illetőleg szigorlatok után 1810. június 20. hites ügyvéddé lön; 1811. augusztus 29. pedig *Vuchetich Mátyás* dékán által jogtudorrá avattatott.

Ekként megfelelvén állása alakszerűségeinek, egész hévvel saját tudománya művelésének szentelte erejét, mind élő szóval terjesztvén azoknak ismeretét, mind irodalmi termékei által világosítván fel azoknak elveit, részleteit.

Első önálló munkája „Elementa Juris Criminalis Hungarici“ című, Pozsonyban 1817. megjelent, fenyítő jogtana volt, melylyel az oktatás terén mélyen érezhető hiányt pótolta.

Az európai jogfejlődés történetének tanúsága szerint, alig van része a társadalmi intézményeknek, melyre a tudomány elvei nagyobb befolyást gyakoroltak volna, mint a büntető jog és törvénykezésre.

Míg a középkor sötét gyakorlatát az olasz írók, utóbb *Carpzov* és *Damhouder* istápolták tekintélyökkel, addig a törvényhozások és törvényszékek is az elrettentési rendszer ösvényén indultak.

A büntetés természetének észszeresebb felfogása, mely a bölcséleti jogtan alaposabb művelésével kezdődik, lassanként megtermé gyümölcsét; mit *Thomasius* dicsően kezdeményezett, az *Montesquieu*, *Beccaria*, *Mably*, *Sonnenfels* által folytatva a XVIII. század második felében a büntető törvényhozás és törvényszéki gyakorlatnak tökéletes átalakítását idézte elő.

Hazánkban a büntetőjog írói, *Husztly*, *Gochetz* és az oly nagy tekintélyre emelkedett *Bodó*, még az elrettentési elvek korába esvén, szomorú bizonyosságát adák annak, miként még ott is, hol, mint a kínvallatás és boszorkány-pörökről, törvényeink vagy hallgattak vagy ellenkezőjét rendelték, az európai általános korszellem hatását el nem kerülhetők.

A szerencsésebb korszak hajnalsugárai áttörték hazánkban is; több hazánkfia, kik közül *Cházár Endre* nevét felemlíteni elégséges, dicséretes részt vettek a tudomány-szülte eszmemozgalomban, de rendszeres büntetőjogi munkát haszontalanul keresnénk.

A latin nyelven írt külföldi munkák haszonvehetősége egyrészt, másrészt büntető törvényhozásunk átalakításának reménye, melyet már a múlt század közepén *Szegedy János* táplált, II. József törvénykönyve után az 1791. országgyűlés majdnem bizonyossággá emelt, okozá hogy míg külföldön munka munkát ért, nálunk szünet állott be, és a büntetőjogi kézikönyvek sorában *Bodónak* 1757. megjelent munkáját közvetlenül *Szlemenicsé* követi.

Abban szerzője a tanrendszer által rövid időre szorí-

tott büntető jogi előadásai számára vezérfonalat ohajtott készíteni, mit bírálataiban szemünk elől téveszteni nem szabad.

Álláspontját világosan jelölte ki, midőn hazai büntető törvényeink hiányos voltánál fogva, az általános bölcséleti elvek ismeretét, a polgári szabadság érdekében nélkülözhetetlennek mondá.

Azoknak kifejtésében az akkoriban nálunk közösen elfogadott elvekhez ragaszkodik; a büntetés távolabbi célját az állam bátorsága fentartásába, a közvetlent pedig a polgároknak annak megsértésétől visszataroztatásába helyezi, mi némelyek javítása, mások visszaijesztése által történvén, úgy nevezett vegyes elméletet követ, a nélkül azonban, hogy a különböző elemeket bensőleg egybeforrasztaná.

A halálbüntetés alkalmazását a legritkább esetekre szorítandónak tartja; a büntetések elévülését elvileg pártolja, de honi jogforrásaink szerint helyét nem látja.

A történetben a törvénytárban, foglalt törvények elősorolására szorítkozik, az egyes büntettek, valamint a törvénykezés előadásában céljához képest leginkább a gyakorlatilag fontosabb tárgyakat emeli ki.

Ezen munkáján kívül, mely utóbb még két kiadásban bővitve és javítva jelent meg (1827. 1833.), ugyanazon évben (1817) vele még más téren is találkozunk.

Kelemen Imrének a magyar magánjogról írt tanítmányai, közel negyven évi buvárkodás gyümölcse, rendkívüli figyelmet gerjesztettek, általános tetszésben részesültek; találkozott azonban, ki, habár agg szerzőjük érdemeit kétségbe nem vonta, mégis egyes állításait „Ratio Jurisprudentiae Hung.“¹⁾ című külön latin munkácskában, leginkább *Kövy Sándor* munkája szellemében, itt-ott élesebb tollal vette vizsgálat alá, és részint megcáfolni, részint megigazítani törekedett: míg, a bécsi irodalmi lapban már előbb (1816) vallási felekezetség vádjával terhelték.

Szlemenics, ki mind két ítéset írójának ugyanazon

¹⁾ Ratio iurisprudentiae hungaricae, cum quibusdam locis eius obscuris ad ductum institutionum Kelemenianarum propositis. Vienne 1817.

egy személyt gyanítá, mind kettőre, és pedig az előbbire latin értekezésben, az utóbbira a Tudományos Gyűjteményben válaszolt ¹⁾).

Arra őt, mint mondá, tanára iránti kötelessége és tudományának érdeke egyaránt bírta, mert Kelemen több állításainak értelmét elferdítve és torzítva találta, több, a kir. curia tekintélyével ellenkező hamis tételre akadt; azokat alapos-sággal cáfolván, elég részrehajlatlan volt, hogy némely tárgyra nézve ellene véleményéhez járuljon.

A felekezetesség vádját az e tekintetben idézett helyek felvilágosításával oszlatja szét, Kelemennek minden vallásu tanítványai iránt negyven éven át kitüntetett szivességére utal; jellemzések, miket itt az akkori szellemre vonatkozólag mond: „Minden esztendőben vagyon szerencsém hallgatóim között több ágostai, helvét, és görög valláson lévőket szemlélnem, minden esztendő elején nagy idegenkedést veszek észre az evangélikusoknál a katolikusok iránt, de egyszersmind igaz szivbeli örömmel meg kell vallanom, hogy egynéhány hónapok után ezen idegenkedés egészen megszűnik, és közöttök az egyetértés, viszonos bizodalom és igaz barátság hazánknak nagy javára tökéletessé lesz“ ²⁾. Tapasztalás, melynek zárszavait, napjainkban is, kik vele hason helyzetben vagyunk, örömmel megerősíthetjük, míg bevezető szavainak legutolsó nyomait is eltüntnek állíthatjuk.

A vita, melyben Szlemenics azon állításánál fogva: „Hogy Kövy úr Elementáinak mind rendét, mind velejét Kelemen úr kéziratiból vette, és nálánál előbb közre bocsátotta, a nélkül hogy a kútfőről legkisebb emlékezetet is tenne“ ³⁾, a nagy hírű *Kövy* saját neve alatt is részt vett a Tudományos Gyűjtemény hasábjain ⁴⁾, és melynek folytatásaként 1820. még külön toldalék jelent meg ⁵⁾, nem tartozott tudományos

¹⁾ Discussio opusculi cui nomen ratio iurispr. hung. ad ductum instit. Kelemenianarum auctore P. Szl. Posonii 1817. Tudományos Gyűjtemény. 1818. I. köt. 59—67. ll.

²⁾ Tud. Gyűjt. 1818. I. 66. l.

³⁾ Tud. Gyűjt. 1818. I. 65. l.

⁴⁾ Tud. Gyűjt. 1818. III. 125—129. ll.

⁵⁾ Aliquid ad rationes iurisprudentiae Hung. Posonii 1820.

tekintetben a meddők közé, mert több nevezetes tárgyait hazai magánjogunknak világosságot derített, Szlemenicsnek pedig mind tudományos készségét, mind tanára iránti hálás kegyeletét oly kedvező színben tüntette fel, hogy a nemzet legnagyobb fiának egyike, gróf *Festetics György*, kinek, mint Berzsényink éneklé:

— — — — — „Lelke perikleszi
Századnak született, és a ki virágkorát
Romának ragyogóbb színre deríténé.“

Georgikonával kapcsolatos *Pristaldeum* című gyakorlati jogtudókat és derék ügyvédek képező intézetének tiszteleti tagjává nevezte ki (1818).

Nem állapotodott azonban meg a hibásaknak vélt tanok cáfolatánál Szlemenics, hanem tevőleg is tudománya fejlesztésére hatni ohajtván, a magyar irodalom akkori közlönyében a többször említett Tudományos Gyűjteményben, a magyar törvény némely tárgyairól, különösen a törvénnyel ellenkező kegyelemlevelekről, az örök valláshoz járuló fejedelmi helybenhagyás nemesítő erejéről, és a vagyonbéli főigazról (*dominium eminens*) értekezett ¹⁾.

Az elsőkre nézve megkülönbözteti a törvény különös igazait — jogkedvezményeknek nevezzük — a szoros értelemben vett királyi kegyelvelektől.

Amazok, minthogy a törvényhozástól erednek, mely intézkedéseit, rendeleteit, vagy általában vagy kivételként megszüntetheti, kérdés alá nem kerülhetnek: emezek vagy oly törvényekkel ellenkeznek, melyek egyedül a fejedelem hasznát, javát, vagy olyanokkal, melyek másfélekép a közjót érdeklik.

Az elsőbbek állanak, mert a fejedelem lemondhat jogáról, az utóbbiak azonban csak akkor, ha a törvény terhe alól felmentő kegyelem adására fejedelmünket a törvények nyíltan felhatalmazzák, ellenkezőleg érvénytelenek, mint azt törvények, s kir. főtörvényszéki döntvények bizonyítják.

A királyi helybenhagyás nemesítő erejét *Kövy* és gróf *Fekete György* ellen tagadja: a vagyonbéli főjog gyakorlatát

¹⁾ Tud. Gyűjt. 1817. V. köt.

a fejedelemnek tulajdonítja, ha a haza jelen való, más úton módon el nem hárítható, veszedelem vagy szükségben forog; az összes törvényhozó testnek, midőn a szükség nem oly sürgős, hogy halasztást nem szenvedne, vagy csak a haza nagyobb haszna, virágzása, boldogsága forog kérdésben.

Ekként a polgári jog egyes tárgyai vizsgálatában megkísértvén erejét, 1819. közre bocsátá : *Elementa Juris Hung. Civilis Privati* cím alatt a hazai magánjog rendszerét, két kötetben.

Abban, mint nyíltan bevallá, a tanok elrendezésére nézve Kelemen, az egyes, főleg kételyes, tárgyaknál azonban saját meggyőződését követte.

Az előadás módját tekintve, középutat tartva Kelemen terjedelmes tanítmányai, és mások rövidletei közt, az axiomaticus módszert lényegében ugyan elfogadá, de túlzott alkalmazását szorosan kerülte.

Munkáját személy-, vagyon- és törvénykezési jogra osztván, ez utóbbiban az eljárás általános tanait adta elő; a pörök fajait pedig, mestere rendszeréhez képest, az anyagi jog tanaival egybefüggőleg tárgyalta, mi ha a szigorúan következetes felosztás elveivel ellenkeznek is, oktatási szempontból előnnyel annál inkább bírt, minthogy tanrendszerünk szerint a magyar polgári törvény hallgatásához ki sem járulhatott, ki a hazai közjogból a törvényszékek szerkezetét nem ismerte.

A méltó tetszésben részesült munkát nem sokára (1823) annak teljesen átdolgozott kiadása magyar nyelven követte ¹⁾, mire, ámbár a tanítás mindenütt latinul folyt, mint előszavában mondá, ötet „a haza iránti lángoló forró tisztelete, annak szava és hívása iránti határtalan engedelmissége“ indította.

Itt már több tekintetben Kelemen rendszerétől eltávozott, nevezetesen a jószágok tanától a köteleztetést szülő tetteket elkülönítette, minthogy „tetteink csupán lelki és testi tehetségeink gyakorlásai levén, személyünktől különözve

¹⁾ Közönséges törvényszéki polgári magyar törvény. Pozsony 1823. IV. kötet.

nincsenek,“ holott „a jószágnak a személytől megkülönböztöttnak kellene lenni.“

Egyébiránt, míg közvetlen elődjei nyomán a magyar jog tételes intézkedései hiányában, a római és kánoni jog mellőzésével a természeti igazság elveit fejtegette, a tanok ész-tani elrendezésében amazokat jóval felülmúlta.

Legfőbb érdeme azonban a nyelv körüli akadályok leküzdésében állott. Szlemenics nem volt ugyan elődök nélkül: *Georch Illés*, *Kövy Sándor* és Kelemen fordítója *Czövek István* egyengették utját, de az akkori kritika nyílt elismerése szerint „tenger nehézségekkel kellett küdenie“, és munkája a magyar nyelv „kíméletlen vádolóin nyert diadalnak“ hirdettetett ¹⁾.

Az előadásra nézve magát „mind a szerfeletti újítás igen is hatalmas örvényétől, mind pedig az avúlthoz való ragaszkodás becestelen tarkaságától“ ²⁾ távol tartván, a nyelv-forrongási korszak eme két legveszélyesebb szirtjeit szerencsésen kikerülte.

Az általános elismerés tolmácsaként ötlet Pozsony megye, későbbi években Szatmár is táblabírói közé sorolá; a dicső *Marczibányi*-nemzetség alapította intézetre ügyelő válaszmány pedig gróf Cziráky Antal elnöksége alatt 1824. sept. 24., gróf Teleki József, Schedius Lajos és Horvát Istv. mint vizsgálókból állott bizottmányának azon véleménye alapján, hogy érintett munkája „kétségkívül időszakot fog alkotni — — — az e tárgyban akár magyar, akár deák nyelven kijött munkák közül az elsőséget alkalmasint egyiknek sem fogja általengedni, maga mellett pedig keveset szenved meg, és magyar tudományosságunk újabb korának bizonyosan legnevezetesebb jelenetei közé fog tartozni“ ³⁾, a legjelesebb magyar munkára szánt évi jutalomra érdemesítette.

Szlemenics ezen országos megkülönböztetést csak újabb serkentésnek tekinté munkássága további kifejtésére, minél fogva a tanításaira nélkülözhetetlen deák kézi könyvének, már most a magyarban követett felosztás szerinti újabb ki-

¹⁾ Tudom. Gyűjt. 1824. III. köt. 96. l.

²⁾ U.ott. 101. l.

³⁾ Lásd 1838. évi Századunk 16. sz.

dolgozásához fogott, és 1829. négy kötetben bocsátá közre. Közhasznúságát tanusítja harmadik kiadásának szüksége (1837), melyhez később az újabb törvényhozás intézkedéseit tartalmazó toldat járult (1841) ¹⁾.

Idő közben nemzeti irodalmunkra kedvezőbb korderült. Gróf *Széchenyi István* 1825. nov. 2. alapját tévé le intézetünknek, több lelkes honfi áldozatkészsége biztosítá fenmaradását, király és ország különös törvényekben szentesíték lételet.

Azon férfiak sorában, kikre az alapítók és igazgatók 1830. nov. 18. nemzeti jövendőnk eme becses záloga gondos ápolását, iránya meghatározását, jövendőbeli reményeik valószínűsítését bízák, a törvénytudományi osztály első helyén Szlemenics Pált szemléljük, ki ez által addigi fáradozásai legszebb jutalmát, jövendő munkálkodásai díszes új mezejét nyerte.

Meg is felelt a benne helyezett bizodalomnak azon buzgalommal, mely tudományos pályáját egyáltalán jellemzi.

Munkáinak már fenemlített újabb kiadásain kívül fenytítő törvényét magyar nyelven bővítve és kiegészítve bocsátotta a társaság bírálása alá, mely azt költségein ki is adatta (1836) ²⁾.

Abban az országos törvényeken kívül a *Fejér György* gyűjteményében foglalt oklevelekre is kellő figyelemmel volt.

A büntetés megalapítása körül *Feuerbach* rendszeréhez, mint azt *Egger* és *Szibenliszt* észjogi munkáikban kifejtve találjuk, ragaszkodik, a büntetés kellékei között azonban igazságának szükséges voltát kiemelvén, egyoldalúságait kikerülni igyekezett.

Az álnokság és vétkességre nézve a közvetett gonoszság fogalmát védelmezi, az erkölcsi személyeket is büntettek alanyainak állítja; a becstelenítő büntetéseket visszaútasítja; egyáltalán a tételes intézkedéseken kívül a bölcsészeti jog és politika elveire is figyelemmel van.

¹⁾ *Elementa iuris hungarici iudiciarii civilis.* Posonii 1829. 3. kiad. 1837. IV. köt. — *Additamenta ad editionem tertiam element. iuris iud. civilis tum crim. hung.* Posonii. 1841.

²⁾ *Fenyítő törvényszéki magyar törvény.* Budán, 1836. 2. kiad. Pesten 1847.

A különös részben alaposak főleg azok, miket törvényeink szerint a pártütés és felségsértési bűnök azonosságáról, nem különben hazánk fenytőjogi viszonyairól általában mond; a fenytőigazság kiszolgáltatása módjánaképen oly szabatos mint világos rajzát adja, melynek folytán az esküdtszékek intézete ellen nyilatkozik.

Ezen munkájáról *Fabriczy Sámuel* jeles kriminalistánk nyíltan kijelenté, miszerint azt: „A tagok logikai és részarányos elrendezése, azt végtől végtől végig átlehellő humanitás szelleme, és az írásmód kristálytisztta, a tudomány komoly méltóságát kellemmel párosító, világossága a legjelesb tudományos munkák sorába helyezik“¹⁾; másodszor 1847. jelent meg; megelőzte két évvel polgári törvényének a nyelv haladásához mért újabb magyar kiadása.

De a rendszeres kézi könyvek körén kívül is buzgó munkásságának akadunk terményeire, melyekben főleg a magyar jog múltjára nagyobb világosságot deríteni iparkodott.

Ebbeli értekezései sorát az „Eskütársakról“ írott nyitotta meg²⁾, kik még *Kitonich* korában szokásban voltak; kezdetöket hazánkban *Markovics János* I. Károly, *Kelemen Imre* ha nem IV. László, bizonyára I. Károly korába helyezi, midőn az izzó vas és forró víz általi bizonyítás számüzetett; megszüntetésöket pedig a szokásnak tulajdonítják.

Szlemenics okmányilag kimutatja, hogy az eskütársak nem csak az árpádi királyok alatt divatoztak, hanem sz. László és Kálmán törvényeiben is már némi nyomaikra akadhatni: még II. Ferdinánd korában (1622: 15.) fen voltak, és, ha nem az 1729. 27. tc. folytán, mely csupán a felek esküjét említi, mit egyébiránt valószínűnek tart, csak III. Ferdinánd és III. Károly között múltak ki a szokásból.

„A királyi consensus szükségessége viszontagságairól értekezvén“³⁾, *Verböczynek* (I. 64) ama véleményét, hogy I. Lajos koráig minden úr, nemes és birtokos ingatlan jószá-

¹⁾ Figyelmező 1837. II. félév. 6. sz.

²⁾ Magy. Tud. Társaság Évkönyvei III. köt. 1838.

³⁾ M. T. T. Évkönyvei. 1838. III. köt.

gairól királyi megegyezés nélkül intézkedhetett, melyben *Markovics János* teljesen, *Kelemen Kálmántól* az aranybulla koráig vonatkozó némi megszorítással osztozkodott, veszi vizsgálat alá, és számos okmányból bizonyítja, miszerint országunk kezdetétől a királyi jóváhagyás mindig divatban volt, viszontagságai csupán tárgyait és szükségének időpontját, illették.

Igy sz. István korában nem csak az adományos jószágoknál volt rá szükség; IV. Béla alatt csak ezekre vonatkozott; IV. László idejében ismét minden örökjóságoknál alkalmaztatott; I. Lajos törvényei által még szélesebb terjedelmet nyert, és csak a XVIII. század törvényhozása által (1715: 26.) szorítottatott szűkebb körre; az időpontra nézve pedig sz. István alatt a jószágszerző egyenes maradékai, Kálmán korában a jószág urának testvérei kimúltával vált szükségessé, míg az aranybulla a jószág ura minden atyafiai magszakadására szorította.

A leánynegyedről ¹⁾, melynek első nyomát II. Endre korában találja, szóló értekezésében ezen, hazai jogunkban oly nevezetes, intézkedést hat rovat alatt tüzetesen vizsgálja; különösen kiemelvén, miszerint véleménye szerint a leánynegyed csak a jószágszerző leányait és maradékait illeti, és pedig egyetlenegyszer; hogy az I. Lajos koráig természetben adatott ki, és az újabbi szokásnak, melynél fogva a jogosítottak annak becsértékében részesülnek, első nyoma 1372. László nádor ítéletlevelében fordul elő; a jószágszerző abból leányait ki is zárhatja; a negyedet természetben bíró leányág kihaltával az öröklés az esetek minőségéhez képest, már a jószágszerző egyéb leánymaradékait, azok nem létében férfitódjait, azoknak magvaszakadtával pedig a királyi kincsletet illeti.

„Az örökségi jószágokról“ írt értekezése szerint ²⁾ ezen név alatt legrégibb törvényeink és okleveleink minden örököst illető, örökösre szállani kellő, örökjoggal (*iure perpetuo*, *iure perennali*) bírt jószágot értettek, különbség nélkül akár

¹⁾ M. T. T. Évkönyvei 1840. IV. köt.

²⁾ M. T. T. Évkönyvei. 1842. V. köt.

főnemeselek, kir. vitézszolgák, várjobbágyok vagy más szabad sorsú emberek által, akár letelepedés, királyi adomány, magán érdemjuttalom alapján vagy pénz fejében birtokoltattak, mit oklevelekkel bebizonyítani törekszik: habár más részt tagadhatatlannak vallja, miszerint ezen jószágok polgári becsőkre nézve egyenlők nem voltak.

Ezen előzményekből kiindulva *Horvát István* állításait, mintha csupán a régi nemzetségi jószágok nevezettek volna örökségieknek, más jószágoktól lényegesen különbözvén, valóságos sajátjoggal birattak, fejedelmeink azokat el nem vehették, birtokosaik az atyafiak megegyezése nélkül el nem idegeníthették, hivatalság esetén kívül soha királyi kincselre nem szállottak, és átruházásukra még I. Lajos után sem szükségeltetett a kir. jóváhagyás, szóval a régi gyökeres nemzetségek jószágainak jogi természetéről felállított egész elméletét, okleveles okokkal támadja meg.

„A félretételhető és megerőtleníthető törvényeink szerint“ című értekezésében ¹⁾ e kettő közötti és az eljárásra nézve főfontosságú különbséget állapítja meg, és mivel a jogtudósok azon elvre nézve ugyan, hogy a foganatlan, érvénytelen tények mind félretehetők, és csak a nem foganatlanok erőtlentítő pörrel a királyi vagy báni tábla előtt érvénytelenítendőek, megegyeznek, az egyik vagy másik fogalom körébe sorolandó tények iránt azonban nézeteikben szétágaznak: ezen tárgynak szorosabb meghatározását, a különböző állítások megigazítását kíséri meg.

A „királyi vitézszolgák nemességéről“ értekezvén ²⁾, némely újabb jogtudósok, különösen *Perger János*nak Kovachich és Kelemen tanaival ellenkező, ama véleményöket: mintha a kir. vitézszolgák, kik nem a száz nyolc szittyá nemzetségből származtak, régebben az országos nemesektől lényegesen különböztek, és csak miután II. Endrétől a várjobbágyokkal együtt az aranybullát kicsikarták, részesítették volna nagyobb szabadságban a nélkül, hogy a régi törzsnemzetségekből származott nemességgel egyenlőknek tekintettek, mi

¹⁾ Tudománytár. 1838. III. kötet.

²⁾ Athenaeum. 1837. II. fél. 11. 12. sz.

csak az országos viszonyok átalakultával később történt, részint az aranybulla, részint más számos törvény és oklevelekből meritett védvekkal cáfolja.

Ezen majdnem kizárólag jogtörténeti tartalmú értekezései mintegy előzményeül szolgáltak törvényeink történetének, melynek az Árpádok és vegyes királyok korszakát tárgyzó részei Evkönyveinkben már megjelentek ¹⁾, a harmadik pedig, mely az ausztriai házból származott fejedelmek korát adja elő, azokban legközelebb látandó napvilágot.

Ezen történetben az országos törvények és oklevelek nyomán királyaink sora szerint az ország területi változásait, mindegyikök végzeményeit, a nevezetesebbek tartalmának tárgyak szerint osztályozott rövid kifejtésével, a kormányuk alatt jogi tekintetben történt, fontosabb intézkedéseket, és néhány különös említést érdemlő okleveleiket sorolja elő.

A vitás kérdések körüli nézetei közül megemlítendőnek tartom, hogy az ország területét már a vezérek korában Száván túl terjedtnek állítja azon megjegyzéssel, hogy sz. István Slavonia folyamközi részét, frígyesének Crescimír Horvátország királyának engedé át.

A Sylvester-féle bullát hitelesnek elfogadja, habár minden abból következtetett jogokat helyeseknek nem ismer is, és így ezen annyira vitás okmány iránt a dolog lényegére nézve legilletékesebb újabb íróinkkal, *Fejér Györggyel*, *Bartal Györggyel* és *Szalai Lászlóval* egyetért.

A bajor törvények honosítását Péter korában tagadja; a Salamon által az egyháznak adott kegylevelek érvényét Verböczy ellen védelmezi, Kálmán híres törvényét a boszorkányokról, azoknak minden fajaira, a rontással foglalkozók kivételével, értendőnek véli. A nádorok dalmátországi bíráskodásának kezdetét III. Béla idejébe helyezi.

A második szakaszban Verböczy azon állítását, hogy I. Károly a perlekedés rendét Franciaországból ültette volna át hazánkba, úgy szintén, hogy I. Lajos alatt a várjobbágyok országos nemességi szabadságra emeltettek, el nem fogadja; az utóbbi királynak 11. cikkjét a slavoniai és erdélyi neme-

¹⁾ M. T. T. Evkönyvei, 1845. VI. köt. 1846. VII. köt.

sekre értvén ; Zsigmond korában a sz. kir. városok országgyűlési befolyását kétségbe vonja, Dalmatiának magyar törvény szerinti kormányzatát, nem különben a nádori cikkek hitelességét védelmezi, és ámbár a városok jelenlétét a XV. század országgyűlésén elismeri, befolyásukat a törvényhozásra kétségesnek, és csak a harmadik szakaszban, Ferdinánd korában állítja teljes erejűnek, a midőn egy részt az erők egyesítése és növekedésének szüksége, másrészt azon körülmény mozditá elő hathatósan országgyűlési részvétőket, hogy a városok a protestáns tanok bölcsői levén, az által az ugyane tanoknak hódoló országnagyok és nemesek érdekei is nyerének ; mi Miksa és Rudolf korára nézve még nagyobb mértékben állván, országgyűlési hatásuk nem csak nem csökkent, hanem még inkább öregbült.

Ezen időszakban a királyi egybehívás nélkül tartott részleges gyűléseket is felemlítvén, utóbb a királyi végzések rendszerezített kivonatán és a XVI. meg XVII. század törvényeit illető általános jegyzeteken kívül, több nevezetes intézkedéseknek, mint a Kollonics-féle egyezkedés, a jászkunok szabályai, az 1777. úgy nevezett illyr magyaró rendeletnek (declaratorium), II. József szerves és I. Ferencnek a pénzbeli viszonyokra vonatkozó rendszabásai tartalmát közli.

A törvények történetét azonkívül előadásai számára külön kivonatban bocsátotta közre¹⁾, abban célja tekintetéből főleg a polgári fenytő és országlati törvényeket vette szemügyre, könnyebb áttekintés végett pedig öt korszakra osztja, melyek szent István, II. Ulászló, III. Károly, II. Józsefig és végre a legújabb időig (1845) terjednek.

Jogtörténeti munkálatai között felemlítendő továbbá a Vitézféle jutalom fejében kitűzött, a privilegium magyar jog szerinti fogalma természetére, és az adománylevelekben előforduló végzaradék értelmére vonatkozó pályakérdésre adott (1836.) és akademiánk által 1845. megkoszorúzott felelete, mely e tárgy bővebb kifejtését derekasan előkészíté ;

¹⁾ Magyar törvények történetirata rövid vázlatban előadva. Pozsony. 1845.

Abban a privilegium szó különböző értelmének fejtegetése után, a privilegiális levelek megkülönböztető jegyeit adja elő, és azoknak főbbikét a privilegiális pecsétbe helyezi, mely királyainknál az aranybulla és kettős, más hitelességekre nézve függő hivatalbeli pecsétjük volt; miért is nem csak királyaink, zászlósaink, hatóságaink, hanem főpapjaink és főúraink magán ügyeiről kelt ünnepélyes oklevelei is privilegiumoknak neveztettek. — Az adománylevelek végzáródékának: „Ubi praesentes nobis in specie reportatae fuerint easdem in formam privilegii redigi faciemus“ első nyomát II. Endre kora után találja, IV. László alatt már teljes divatban volt, és az ünnepélyes okmány előtt kiadott, ideiglenes bizonyítékul szolgáló nyílt vagy zárt levélnek megerősítésére vonatkozik.

Mind ezen értekezése, mind „Az uralkodó ausztriai ház fényes érdemeiről törvényeink tökélyesbítése ügyében“ magyarul, a hazai ösintézmények rajzát és a magyar jogrégiségek forrásait tartalmazó latinul hátrahagyott dolgozatai még kéziratbaa vannak.

Ez utóbbi legnagyobb szorgalommal és pontossággal készített kivonata azon a jogviszonyok felderítésére vonatkozó okmányoknak, melyek *Fejér György* Codexe által hozzáférhetőbbé, használhatóbbá váltak; egyáltalán történeti munkálataiban, mennyiben a régibb idöket illetik, nagyobbrészt e gyűjteményre támaszkodott, és méltán: mert a *Kovachichok* fáradalmai után, az lehetségesíté leginkább jogtörténetünk sikeresebb művelését, miért is egymaga, egyes szavakban előforduló minden olvasási hibái dacára, halhatatlanítaná kiadójának hírét, kinek személyes sajátságai úgyannyira elfeledteték kortársaival a magyar tudományosság számos ágai-ban szerzett fényes érdemeit, hogy fájdalom! nevét hiába keressük akademikusaink sorában.

Kiadatlanul maradt még Szlemenicsünk „Magyarhoni politikai tiszti irás módtana“ (1845), melyben a hivatalos irány szabályait világosan és gyakorlatilag állította egybe.

Számos bírálata, könyvismertetése, részint hazai folyóiratainkban jelent meg, részint egyes munkák, pályázatok, egész évek jogirodalmi termékei fölötti jelentések, véleményy-

adások alakjában társaságunkhoz intéztetett, melynek megbízásait mindenkor a legnagyobb szerénységgel, lelkiismeretes pontossággal teljesíté. „Törvénytudományi Műszótára“ előállításában is jelentékeny részt vett.

A hazai közoktatás és irodalom körül szerzett bokros érdemei jutalmául V. Ferdinánd Ő Felsége 1839. sept. 8. magyar nemességgel tüntette ki, és midőn a magyarországi jogakademiák újabb szervezése alkalmával negyvenegy évi buzgó tanítás után 1850. nov. 20. rég kiérdemelt nyugállapotba lépett, cs. k. tanácsossá neveztetett.

Nyugalmaztatásával megszakadt ugyan hivatalos működésének, de korántsem munkásságának fonala. Nyelvünk iránti lelkesedése, mely őt ifjúságában *Révai* tantermébe vezeté, férfi korában arra indítá, hogy első irodalmi kísérlete Farkas magyar nyelvtanának újabb bővített kiadása legyen ¹⁾, ekként is terjeszteni iparkodván annak ismeretét; most, élte alkonyán, arra buzdítá, hogy azt a classicai költészet remekeinek, a régiség ama szellemkincsei magyarításával gazdagítani törekedjék, melyeknek becsét, értékét, nemesítő hatását csak az vonhatja kétségbe, ki jelenkorunk anyagiasságába már annyira elmerült, hogy minden magasztosabb élvezet iránti fogékonysága teljesen megtompult.

Igy szülemlett szabad óráiban *Ovidius* örök szépségű *Átváltozásainak*, *Horác* remek *ódái*, *Lucretius* a lények természetéről szóló gyönyörű tankölteményének fordítása, melyeknek az Új Magyar Muzeumban megjelent mutatványai ²⁾ tanuságul szolgálnak, miszerint elődeivel e téren részint győzelmesen, részint dicsőségesen megvívott, és a classicai költészet fordítási irodalmában valóságos haladást eszközölt.

E nemes és kedvderítő foglalkozásai közben, rövid betegség után, mely alatt is gondolatai folyvást fordítmányaira irányultak, váratlanul ragadta őt ki a halál szerető gyermekei, tisztelő barátjai köréből, m. é. december 26., élte 74. évében.

¹⁾ Bécsben 1816. 9. kiadás.

²⁾ Új Magy. Muzeum. 1853. I. köt. 588—590. ll. és 1856. I. köt. 99—109. ll.

Érdemei kellő méltatására nem szabad megfeledkeznünk az időről, melyben, — nem a körülményekről, melyek közt működött.

Egyik métélye a közoktatásnak, mely az élő szóval tanításnak előnyeit meghiusítja, a tanítót és tanítványt gépezetté alacsonyítja, és csak a pulya ké nyelem és lelki tehetetlenségnek palástjául szolgál, a magyarázatot mellőző folytonos tollba mondás.

Hiába küzdöttek e visszaélés elharapódzása ellen a leg-híresebb egyetemek szabályai, hiába ellenzik a jezsuita rend legtapasztaltabb tanférfiainak gyülekezetei, hiába tilalmazá tanrendszerünk, melynek gyakorlati tapintatát csak az méltányolhatja kellőleg, ki közelebbről ismeri a közoktatás részleteit.

Egyetlenegy hathatós ellenszere: az ürügyelt okok megszüntetésében, jó és célszerű tankönyvek szerkesztésében rejlik; és azt teljesíté Szlemenics mind a hazai polgári, mind a fenytő jog körében.

Ha a büntetőjogban nem használta is fel a külföldi irodalom minden segédeszközeit, ha itt-ott hiányzik is a fogalmak élessége, ha a polgári jogban jobbadán Kelemen irányát folytatta csak; érdemeit kétségbe vonni vagy kicsinyleni ki sem fogja, ki a jól szerkesztett tan- és kézikönyvek gyakorlati hasznát ismeri.

Áll ez főleg büntetőjogáról, melylyel magyar nyelven réstörőleg lépett fel, s nem csekély hatással volt a törvénytörő gyakorlat kifejlésére.

A jogtörténet körében, inkább az anyag egybeállítására, mint a hazai intézmények fejlődésére, szellemére, hatására irányozta figyelmét; de sok tekintetben itt is túlhaladta előde többjeit: sok tárgyra nagyobb világosságot derített.

Az évezredes magyar jogélet történetének teljesen kimerítő rajza, nem egyes ember műve, feladványa; sok történet már: még sok a teendő; ha az többek szorgalmatos közremunkálása folytán létesülend egykor, tanulságaúl „régí dicőségünk fényéről“; azok közt, kik e nagy mű bevégezhetését előmunkálataikkal könnyíték, Szlemenics nevét is hálaival említendi az utókor.

Birálataiban, cáfolataiban azon komoly részrehajlatlan hangulatra akadunk, mely minden szenvedélyesség mellőzésével nem annyira ellenfelét sujtani, mint a tudományos ismereteket eszmecsere által előmozdítani törekszik.

Jellemének azon szép tulajdonságát, mely őt megtámasztó tanítója védelmére indítá, míg oly sokan mestereik kisebbitésében, elődjeik lealacsonyításában keresik fő dicsőségeket, akkor sem tagadá meg, midőn vitatkozólag fellépni, másoknak, tudományos elveire, vagy saját irodalmi működésére vonatkozó állításait, cáfolni kénytelenült, miért is joggal állíthatá: „Hogy közrebocsátott kisebb nagyobb munkáit soha sértő szándék nem undokítá, azokra őtet egyedül a közjóra célzó tiszta ohajtás határozta“ ¹⁾.

Abhoz járul, hogy Szlemenics már akkor írt magyarul, midőn néhai *Perger János* hason alkalommal mondott szavaival élve: „A tudományok honunkban részint latin, részint külföldi szint viseltek, midőn az elnemzetlenedés kórságában szenvedő szittya ivadék gúnyolá, sőt üldözé a honi nyelven éneklő lantost, és azon nyelven író tudóst, mikor még lehetetlennek tartaték mind azon eszméket honi nyelven kifejezni, melyek a tudományok roppant birodalmában kifejlődnek“ ²⁾.

Irodalmi tevékenységét tetézték a közoktatás pályáján szerzett érdemei; hallgatói száma ezerekre megy, és a hála s meleg elismerés azon érzelmei, melyeket iránta az összes akadémia színe előtt legjelesebb tanítványai egyike, *Zsoldos Ignác* kijelentett ³⁾, bizonyosan élénk viszhangra találtak számos hallgatói szívében.

Tanításának ideje, melyben több jeles férfival, kiket utóbb egyetemünkönél tiszteltünk, karöltve működött, fényszakát képezé a pozsonyi akademiának.

Tőle megtagadta a sors, hogy híres tanítója egyetemi

¹⁾ Athenaeum 1837. II. félév, 12. sz.

²⁾ Emlékbeszéd Georch Illés fölött. A M. T. T. Évkönyvei. IV. köt. 102—103. l.

³⁾ Emlékb. Kossovich Kár. fölött. A M. T. T. Évkönyvei. VI. köt. 34. lap.

tanszékére léphessen, melyre az egyetemi hatóságok által ismételve ki volt jelölve; de munkáinak száma és tartalma bizonyítja, hogy kevesen vannak tanáraink közül, kiknek a boldogult átengedni kénytelenítették az érdem-szülte elsőbbség díszkoszorúját.

Külső életpályája egyszerű lefolyása mellett mily számos fényoldalaira találtunk? mily nagy a különbség az igénytelen férfi, ki ifjúsága virágában lépett a pozsonyi tanszékre, és az országos hírű aggastyán közt, ki negyvenegy évi tanítás után vonult vissza családi magányába!

Ezen hosszú időn át, élte minden viszonyában, mint oktató és tisztárs, mint férj és atya, mint keresztyén és ember szigorúan teljesítvén kiszabott kötelelességeit, a köztisztlet, közbecsülés tárgyává lett.

És méltán; mert, Tisztelt Akademia! az emberi élet becsét, úgy hiszem, nem annak külső viszontagságai tarka vegyülete, ragyogó kitüntetéseinek csilláma, hanem tevékenységének, munkásságának iránya határozza; ez utóbbi tekintetből, valamint mi *Szlemenics Pál* a munkás író, jeles tanító és buzgó honpolgár nevét tisztelve említjük, úgy hasonló érzelemmel őrzi majdan meg azt a késő maradék mind addig, míg a magyar, kegyelettel emlékezik hazája ősi jogintézményei múltjáról.

A POSITÍV ÉS NEGATÍV PHILOSOPHIÁRÓL.

VII.

Olvasta az akademiában febr. 15. 1858.

HORVATH CYRILL.

Figyelmünk irányosíthatása végett fordúljunk még egyszer a legközelebb mondottak szövegének egy pontja felé.

Midőn értekezésünk utolsó szakaszát az özszerű ismerés határainál bevégeztük, néhány mondat segédelmével azon eszmét is ki akartuk emelni, mely az elért határokon belül minden más fölött érvényesítendi az eldöntő uralmat. Igaz,

hogy az ottani kiemelést koránsem előzte még meg olynemű alapvetés, minő amaz eszmét mind helyzeténél mind hatályosságánál fogva megilleti; a nihilismusba átcsapott negativismusnak tartalmi meddősége, meg a sok nézetbeli változáson átvitt elmének onnan eredhető bizonytalankodása miatt szükségesnek látszott mégis az azonnali kiemelés. Es így tárgyilag a negativismus tartalmi meddősége, alanyilag pedig a vizsgálódó elmének megakadályozandó bizonytalankodása okozá: hogy a következőkben minden más fölött uralkodandó eszme a szükségelt megalapítás nélkül is ki lön emelve.

Amde mivel egyfelül a vizsgálás alá vett föladatnak fontossága, másfelül meg a rá vonatkozó megfejtésnek biztos áterthetése sürgeti: hogy az, a mi az előbbieken adva nem volt, jelenleg adassék; köteleességünkben áll itt mindjárt oda törekedni, hogy az uralkodó eszme föllépésének alapja föl legyen mutatva. Ennyit összefüggesztőleg a már mondottak és a még mondandók irányában.

Ezen összefüggesztő átmenés után kiválólag hármat ohajtanánk e helyen a már mozgásba hozott értelem elé állítani: a) azon eszmét, mely a következőkben eldöntő uralmat érvényesítend; b) azon mást, a mi fölött az uralmat érvényesítendi; végre c) azon ismetért, hol az uralom érvényesítendő. Ha e három pontot vizsgáiban egybevetjük, úgy fogjuk találni, hogy azok szoros összefüggésben állanak egymással. Uralom akar érvényesíttetni, de hol? mi fölött? mi által? Ha az első kérdésre nem adatik alapított felelet, homályba burkolttá lesz a mód, melyet az eszme saját uralmának érvényesítésekor követend. Ha a második kérdés marad alapított válasz nélkül, bizonytalanságba jövünk amaz alárendelendő mozzanatokra nézve, melyeknek fokszerű meghatályosítása szükségképi föltéte az uralom érvényesíthetésének. Ha pedig a harmadik kérdés marad alapított válasz nélkül, nélkülözendjük ama föltétek átértését, melyek az uralkodást, a maga egész folyamlásán keresztül valamennyi oldalról igazoltta tehetnék.

Olyanok tehát az érintett kérdések, melyek közül mindeniknek súlya vet valamit a megvalósítandó uralkodás mérlegébe. Mi és honnan legyen származtatható azon valami,

annak meghatározása még most időelőtti. De hogy azon valami soha sem lehet valamely akárhol és a csapongó önkénynek akármely irányában fölkapható dolog, az érvényesítéshez, mint a philosophiában mindig nagyfontosságú szóhoz, csatolt gondolat is eléggé gyaníttatja. De ha az a mérlegbe vetendő valami csakugyan nem lehet akármely útféle dolog, még kevesebbé lehet olyan az alap, melyen az imént tett kérdésekre adandó feleletek súlyossága nyugvandik.

E súlyalapra nézve legfölvilágosítóbb útmutató a bölcsészet országának egyik főtörvénye. A bölcsészet országa rendszerezett ország: sehol sem érvényesülhet tehát benne igazán oly uralkodás, melyet valódi jogosság nem előnyösít. Következéleg bármily eszmének folyamlóása kerekedjék ott felül a többi tényező folyamlóásán, sajátyszerűleg be tartozik bizonyítani, hogy azon fölülkerekedéshez valódi joga van. Mivel pedig a bölcsészetileg valódi jog nem valamely külső, esetleges járuléék, hanem belső, lényeges határozottság: azt is be tartozik bizonyítani, hogy az a folyamlóás, melyet más tényezők folyamlóásán fölül érvényesít, öntermészetének szükségképi következménye. Továbbá mivel azon tényező, mely a bölcsészet országában a többi tényező között saját magának érvényesítésekor belszükségűleg hatályoskodik, éltet is egyszerismind: azt is be tartozik az eszme bizonyítani, hogy az ő uralkodása az alája rendelt mozzanatokra nézve nem külsőleg dermesztő, hanem igazán fejlesztő. Szóval, be tartozik bizonyítani, hogy ő az egésznek lelke.

Bebizonyítandja pedig ezt az egészen keresztül, ha a többi tényezőt, mint saját működésének egymást kiegészítő mozzanatait felöleli, áthatja, vagy is ha azokban önmagát, mint szükségképi tartalmat, azokat meg önmagában, mint önégszének szükségképi tagjait szervezőleg érvényesíti. És így azon jogalap, melynél fogva az önmagát szervezőleg érvényesítő eszme az ön-tette mozzanatok fölött uralkodik, nem lehet más, mint a belső szükségképiség. Következéleg az önmagát ilynemű határozottsággal tevő eszmének határain belül egyetlen egy mozzanat sem fordulhat elő, mely a szükségképiség által át nem volna hatva. Miből most már az is eléggé

látható, miszerint az önmagát ily módon érvényesítő eszme mozgása valódi életmozgás.

Háromról történt említés: az uralkodandó eszméről, az alárendelendő mozzanatokról és az uralkodás érvényesítésének helyéről. Az uralkodandó eszme az általány eszméje, az alárendelendő mozzanatok a lét és gondolás, a hely az özszerű ismerés köre. Hogy azonban tisztán megérthessük, vajon az általány, az özszerű ismerés körén belül föl van-e arra jogosítva, hogy a létet és gondolást úgy áthathassa, a mint azt a bölcsészet országának törvényei parancsolják: tárgyaljuk itt egykissé a) az általány fogalmát, b) az eddigi positivismus és negativismus rejteményeit, c) az özszerű ismerés mivoltát.

További okadatolás nélkül is világos ezek után: hogy az iménti pontok helyszerű átnyomozása бүрű leend egyszerűsmind azon állásponthoz, melyről a kitűzött feladatnak ügye is más színben álland előttünk.

Pontjaink sorában első az általány. De mi tulajdonképen az általány? A philosophiának egész történetét elő kel-lene adnunk, mondja Weisse, ha az általány fogalmát, fejlődésének valamennyi fokával együtt, szellemünk elé akarnók állítani. Az általány eszméje legfőbb föladat a philosophiában, azon föladat, melynek minden oldalú megfejthetése végett a philosophia szünet nélkül fáradozott. Ha elfogulatlanúl mélyedünk belé a keleti philosophiába, ott látjuk őt uralogni; ha a hellen philosophiának többféle álláspontról és többféle irányzatban mozgó életét vizsgálgatjuk, fogunk vele találkozni; ha a középkori, alárendelt bár, de még is nagy befolyásu philosophiát nyomozgatjuk, szembe ötlendik mindenfelől; ha végre az újabbkori, főleg a német philosophia mélységét irányyszerű kitarással és bármily elmebeli szögletességtől tisztán átbuvároljuk: azt fogjuk találni, hogy az ész világa sehol sem volt ezen eszme által oly rendszeresen fölvilágosítva, mint épen a németeknél. Különbözők ugyan az elnevezések, melyek alatt az általány eszméje föltárult; de nem az elvontan vett nevek, hanem a hozzájuk csatolt gondolatok teszik azt, a mi a bölcséleteket hatályosítja. Fogamatot eszközlők mind a mellett az elnevezések is; mert olykor leg-

biztosabb ajtók a sokféleképen fölfogott és tárgyalt eszmének szentélyéhez.

Szomszédainknál megszokottabb az „Absolute“ szó. Nálunk az általány szó kapott föl. Célirányosan választatott és alkalmaztatott-e e szó mind nyelvtanilag mind logikailag, annak mindenképi megbírlása föladatunkon kívül esik. Hogy az a meghonosítás, melyre méltatva lön, nem történhetett ok nélkül, kétségbe nem hozható tény. A közönséges beszédben nem bír határozott jelentéssel, a mi mutatja, hogy őt a hozzá csatoltatni szokott fogalomnak kifejezésére csak a tudomány használja. Azonban itt is csak a philosophia látszik őt pártolni. Sőt ez a pártolás sincs még minden oldalról megállapítva. Van eset rá, hogy az a fogalom, melyet itt az „általány“ szóval fejeznek ki, másutt egészen más szóhoz csatoltatik.

É tényből azután kettőt lehet következtetni. Vagy azt, hogy valamennyi szóhoz egyetlen egy, de gazdagságánál fogva több szempontból tárgyalható fogalom csatoltatik; vagy azt, hogy a különböző szavakban különb ugyan, de sokban megegyező és épen e miatt könnyen föl is cserélhető fogalmak csatoltatnak. Akár melyik eset adja magát elő, tisztében áll a philosophiának, hogy a birodalmábani eligazodhatást tulajdon birományainak megkülönböztetése által is elősegítse. A tetteleges eligazodás azonban nem függ egyedül tőle, hanem függ az eligazodni akaró egyéntől is. Hiába lesz a philosophia részéről minden útmutatás, ha az eligazodni akarót épen azon kellék nem díszesíti, mely nélkül rá nézve a legtárgyilletőbb megkülönböztetés is szőrszálhasogatás.

És ha ez az alárendelt fogalmaknál megesik, még inkább megesendik azoknál, melyeknek elfogadásakor vagy elvetésekor az egyéni nézetek szögletességei vajmi ritkán maradnak kívül a válságos perceken. Ilynemű eszme az általány eszméje is. Sőt mivel ez azon eszme, mely ügyének elűtasíthatatlan folyamításakor leginkább tiltakozik az egyéni nézetekhezi tapadozás ellen: nem csudálhatni, ha a külső viszonyok súlyesztő ingoványai miatt oly kevesen találkoznak, kik őt elfogulatlanul bírnák méltányolni: pedig az ilyenmű méltányolás az igazság szent ügyének végcélunkhozi lényeges állása miatt is fölötte nagyfontosságú kötelesség.

Ennek tudása által indítatva helyezkedjünk itt egykissé közelebb azon állomáshoz, hol azután az általány irányában a lehető legbiztosabban eligazodhassunk.

Trendelenburg állítása szerint a vizsgálódó szellemnek szünet nélküli mozgását egyedül az egészlet fogalma képes megnyugtatni. A föltétlen egység, a saját folyamlásában meg nem akadályozott ismerésre nézve, mindig úgy tekintendő, mint előtét. Azon föltétlent, melyen az egészletnek egysége nyugszik, a philosophiai abstractio általánynak, az élő hit istennek szokta nevezni. Ha az általány nincs, foszlásnak indul mindaz, a mi viszonylagos; ha a föltétlen nincs, támasznélküli és jelentőségtelen mindaz, a mi föltétes; ha az isten nincs, a teremtés valódi egység és valódi cél nélkül szükölködik.

Trendelenburg e gondolatok által kétféle tárgyegységet különböztet meg: a teremtményt és az istenit. Amahhoz tartozik minden, a mi viszonylagos és föltétes; emehhez a mi általános és föltétlen. Amaz egy szóval világnak neveztetik; emez különböző nevek alatt merül föl. Ilyenek: isten, általány, föltétlen, végetlen, főegység, ősalap, őselv. Némelyek az iménti két egységet azonosnak tartják a mindenséggel, a mindenséget meg az általánynyal. Minket itt főleg az általány és a hozzá csatolandó fogalom érdekel. Hogy ezen fogalom nem üres agyszülemény, hanem a szó legszorosabb jelentésében vett tárgyilagos gondolat, azt az „általány“ szónak tudománybeli használása, meg az ezen használáskor mutatkozó szellemi magasultság is eléggé tanúsítja. Így állván a dolog, nem látjuk helyszerűtlennek, ha e tárgyilagos gondolat kedvéért egy kis kerületet teszünk.

Akármi legyen az a világban, a mihez e kérdéseket intézzük: mi? honnan? és miért? olynemű lény gyanánt fog előttünk megjelenni, mely sem létezésére sem gondolhatására nézve nincs önmagától, hanem valami mástól. Akármi legyen tehát az e világban, a mit fölfogtunk, azonnal megismerszik rajta, hogy viszonylagos, föltétes és véges. Innen ama nyugtalanság, mely a nyomozó elmét mindaddig fogva tartja, valámíg a világot tevő lények sokaságán fölül nem emelkedik. E tényt, az öntudatnak folytonos bizonyítása miatt, alig hoz-

hatná valaki kétségbe. Okát azonban sem egyedül a világi lények sokaságában, sem egyedül az őket fölfogó ész mivoltában nem kell keresnünk, hanem keresnünk kell mind a kétben.

A saját, eredeti törvényei szerint fejlődő ész szükségképen hozza már azt úgy magával: hogy mindaz, a mit működési körébe a végett fogott föl, hogy azt, áthatott és már rendszerezett bizományainak egészében, valódi taggá tegye, kellőleg értelmezett és kellőleg megalapított is legyen. Az értelmezést az ismétárgy lehetőségére, a megalapítást ellenben ugyanannak szükségképiségére szokták közönségesen vonatkoztatni. Ha a tárgy nincs kellőleg értelmezve, lehetősége, ha pedig nincs kellőleg megalapítva, szükségképisége iránt bizonytalankodunk. Minthogy az ily állapotú szellem sehogy sem találhatja magát az önmagávali egységben: saját természete által fog arra ösztönöztetni, hogy az ily állapoton túlterjeszkedjék. De meddig? Minden esetre azon határozottan előmutatandó föltétig, mely a tárgynak mind lehetőségére mind szükségképiségére nézve végső föltéte. De honnan ez a végső föltét? Miután bizonyos, hogy mindaz, a mi a világban valamely föltétes tárgynak föltéte gyanánt lép elő, maga is föltétezve van: a saját természete szerint túlterjeszkedőleg haladó ész csak akkor nyugodhatik meg igazán, ha a föltétlenhez eljut. Ehhez eljutván oly lényhez jutott el, mely sem létezéséresem gondolhatóságára nézve nem függ többé valami mástól. Erről mondá Spinoza: „Quod in se est et per se concipitur: hoc est id, cuius conceptus non indiget conceptu alterius rei a quo formari debeat.“ Olyan lény tehát a föltétlen, mely önmagának alapja levén, alapja egyszersmind annak is, a mi föltétes.

Mások itt a fogalmakat másképen szövesztik. Ha e kérdést hallják: mi a föltétlen? azonnal készek ily válaszzsal: a föltétlen azonegy az általánynyal. Ha pedig e kérdést hallják: mi az általány? azonnal így válaszolnak: az általány azonegy a föltétlennel. Miből világosan kivehető: hogy ők az „általány“ és „föltétlen“ szavakhoz mindig ugyanazon fogalmat szokták csatolni.

Mások ellenben a föltétlent az ősalappal, az ősalapot

meg az általánynyal tekintik azonegynek. Ezek ítélete szerint a mi az ősalapról áll, állani fog az általányról is. Az ősalap, a mennyiben végső alap a létezőkre nézve, végső létalaprak, a mennyiben végső alap a gondolhatókra nézve, végső gondolási alaprak is hivatik. Amaz némelyeknél a reális vagy is a metaphysikai, emez az ideális vagy is a logikai alap nevét is szokta viselni. Mivel pedig azon alap, melyből az ismerés határain belül minden másnak létezése és gondolhatása szükségképen lehozathatik, azonegy a legfőbb vagy is az őselvvel: méltán vitatják némelyek, hogy az általány is azonegy a legfőbb vagy is az őselvvel. Úgyde ha az általány azonegy az ősalappal, mely az általa megalapítottak tekintetéből a végső létalap és a végső gondolási alap nevét is viseli; továbbá ha az ősalap azonegy a legfőbb vagy is az őselvvel: akkor az ismerésen belül minden más fölött megelőnyösítendő általányt a reális legfőbb elvnek meg az ideális legfőbb elvnek nevezete is méltán megilleti.

Ezt azonban némelyek azon oknál fogva tagadják, mert ha az általányt az előbbi nevezetek igazán megilletik, szükségképen fog a következő kérdés előre tolazkodni: egyetlenegy általány van-e vagy van több is? Ha csak egy van, hol veszi magát a reális legfőbb elv meg az ideális legfőbb elv? Ha pedig több van, hogyan férnek azok össze a saját természeténél fogva legfőbb egység után törekedő észszel?

Ez azon pont, melynél a philosophiának hívei közönségesen két pártra oszlanak. Egyfelül látjuk a monistákat, másfelül a dualistákat. Amazok az ismerést mind léti mind gondolási oldalára nézve egyetlenegy főelvől akarják lehozni; emezek két fő, egymással megegyeztetethető ugyan, de soha nem azonosítható elvből indulván ki, a gondolas és lét közötti viszony lényegéhez csak amúgy megkerítőleg járulnak. Melyik pártnak van igaza? Hogy mind a kettőnek igaza legyen, arról nálunk még csak szó sem lehet. Hogyan is lehetne, miután az eddigi tüneményekből világosan láthatni: hogy mi a pozitív és negatív ellentétek mivoltáról még csak nem is álmodtunk. A nálunk divatozó nézetek szerint ha nyer a monismus, vesztenie kell a dualismusnak; ha nyer a dualismus, vesztenie kell a monismusnak. Miért? Azért, mondják,

mert ezek ellenmondási viszonyban állanak egymáshoz. De úgy van-e valóban?

Hogy a reális és ideális elv közötti viszonynak tisztán tárgyszerű megfejtése, az előtolakodó megszokottságok berzenkedése miatt, még mindig sok akadálylyal jár, igen könnyen megmagyarázható tünemény. Egybevág e megfejtés a philosophia kezdetét illetővel, mely fölött, a mint tudva van, szintúgy szétágazók a vélemények. Sőt némelyek az elvkérdést azonegynek tartják a kezdetre vonatkozóval. Minket itt e percben csak az elvkérdés érdekelhet.

Két oly elv körül forog a vita, melyek közül mindenik számot látszik tartani a föltétlenségre. Méltán is, mert itt jelenleg nem valamely alárendelt hanem a legfőbb elv ügye fogatik szemügyre. A legfőbb elv pedig csak föltétlen lehet. A reális elv számot tart a föltétlenségre; mert ő létalapja mindennek, a mi a philosophiában ismerési tárgy. Az ideális elv számot tart a föltétlenségre, mert ő kútfeje az ismerés valamennyi fokának. Így tekintve a dolgot egyik elvtől sem lehet az igazságot megtagadnunk. Ha pedig ez tőlük meg nem tagadható, akkor mindegyik általános elve is a philosophiának, mint általános tudománynak.

Ha ezek hallása után a bélyegzett elveknek különleges fölmutatása kívántatnék, alapos eligazodhatás végett a philosophia történetéhez kellene jó tanácsért folyamodnunk. E fölmutatásnál az egyéni nézetekre, meg a csupán szorultságból itt-ott kölcsönözött fölvevényekre semmit sem lehet hajtani. Ha valahol, e fölmutatás alkalmával tartozik a philosophia bebizonyítani: hogy saját ügyének biztosságára nézve nincs szüksége külsőleges támogatásra. Nyiltan állanak történetében a rendszerek: nyilt tehát a mód is, melylyel tulajdon elvei mellett fölszólal. Nem igényel mást, csak azt, hogy szavai mindenkép elfogulatlan elmével találkozzanak. És ezt méltán igényli. Ha elveinek dolgában a rendszereket elfogulatlanul kihallgatjuk és a tőlük hallottakat egybevetőleg átgondoljuk: azt fogjuk találni, hogy a reális föelv azonegy az istennel, mint minden létezőnek végső alapjával; az ideális elv meg azonegy az elmélő szellemmel vagy is az észszel, mint minden ismeretnek végső alapjával. Mik után ítélve két

egymástól különböző föltétlennel bírunk: az istennel és az észszel. De gondolható-e ilyesmi a maga valóságában?

Teljességgel nem. Ha nem, vagy egyedül föltétlen az isten és akkor alapja is az észnek: vagy egyedül föltétlen az ész, és akkor alapja is az istennek; vagy ha a philosophia, mint általános tudomány, mind a kettőt szükségli, még egy harmadik özszerítő esetről is lehet szó. Azt, hogy egyedül az isten föltétlen, az elmélő szellem ellenben föltétes, tagadják azok, kik előtt a philosophiai tudás általános tudás. Az, hogy egyedül az elmélő szellem föltétlen, az isten eszméje pedig annak teremtménye, botránykő azok előtt, kiknek meggyőződése szerint a philosophia az emberi határolt észnek szervezménye.

Mi következik innen? Vagy az, hogy a philosophiának egyedüli főelve a határolt ész; vagy az, hogy egyedüli főelve az isten. De ha egyedüli főelve a határolt ész, honnan az általa megismerendő tárgy végetlensége? A határolt ész ismereteinek tárgya is csak határolt lehet. Ha ellenben a philosophiának egyedüli főelve az isten, honnan akkor a megismerő alany végessége? Hiszen ha a philosophiában egyedül az isten ismeri meg magát, szó sem lehet ott más, mint végetlen alanyról. Amott a philosophiai tárgy, itt a philosophiai alany áll a meggyőződés után érvényesíthető elfogadásnak utjában. Akár az első akár az utolsó eset legyen elfogadva, egyik sem elégítendi ki teljesen az általános egység felé szükségképen sovárgó szellemet.

De honnan és miért ez a sovárgás? Azért, mert épen az általános egység utáni sovárgás által tesz arról bizonyosságot, a mi őt minden mástól megkülönbözteti; azért, mert ha nem sovárog amaz egység után, megtagadja saját eredetét, megtagadja saját rendeltetését; azért tehát, mert azon egység után saját eredeti határozottságánál fogva nem lehet nem sovárognia. Itt rejlik azon alap, mely miatt az előbbi, elkülönözötten vett, két esettel meg nem elégedhetvén, szükségképen kellett egy harmadik után látnia, mely szerint a philosophiának, mint philosophiának, reális főelvét épen úgy megilleti az általánosság, mint az ideálist. Általános a reális elv, valamint általános az ideális elv is, de nem azért, mivel

amaz elszigetelten is, végső alapja minden létezőnek; nem azért, mivel emez elszigetelten is, végső alapja minden gondolhatónak: hanem azért, mivel bennök, mint egymást kölcsönösen kiegészítő és így, mint elszigetelten nem is való, mozzanatokban egyedül az általány teszi önmagát. Minek következtében egyedül az általány az, a mi bennök valódiilag érvénykedik. Érvénykedik pedig azért, mert éppen az általány a lét és gondolas, a reale és ideale azonsága.

Ime az eszme, melyről a fentebb előhozottakban kereken kimondatott: hogy a következőkben minden más fölött uralkodandik. Erről mondja Frauenstädt: — Studien und Kritiken. Berlin 1840. 87. 1 — „Die Idee des Absoluten oder Universums ist der reichste, concreteste, tiefste und intensivste Gedanke. Wer sie abstract, leer und unfruchtbar nennt, der beweist damit nur, dass er sie nicht hat. Wer sie wirklich hat, der findet in ihr alle Schätze der Weisheit.“

De következik-e, tudakolhatná itt egynémely, következik-e a létnek és gondolásnak azonsága szükségképen azokból, a mik eddig a positivismusról és negativismusról napfényre hozattak? Vagy tagadó lesz a válasz vagy igenlő. Ha tagadó lesz, akkor a kiemelt általány eszméje sem lehet más, mint kívülről becsempészett fölvevény: az ilyenre pedig, a mint már említve volt, a philosophiában semmit sem szabad építeni. Ha igenlő lesz a válasz, ama mozzanatnak fölmutatása kívántatnék, mely a lét és gondolas azonságának itteni elfogadását belszükségüleg megalapított gyanánt tüntetné ki.

Nagyon irányyszerű és éppen e miatt figyelemre nagyon méltó tudakolás. Sőt mivel a föladat ügyállását is újabb viszonyok közé helyezteti; azon kell lennünk, hogy az általány elfogadásának megalapítása mellett az újabb viszonyok föltétei se maradjanak érintetlenül.

Nyomozványaink eddig a közvetett ismerés határai között mozogtak. Akármi fordult legyen ott elő, tulajdon föltétezetségénél fogva rejtette már magában a hiányt, mely kiegészítendő volt. A positivismus, mint dogmatikai bölcsélet, szükségképen vezette át vizsgálódó szellemünket a negativismus körébe; a negativismus, saját fejlődésének tettelegesi-

tése által cáfolván meg az őt ellenmondásba hozó nihilismust, szükségképen vezetett vissza a positivizmus körébe. Következőleg a lét körében egyoldalúlag mozgó positivizmus épen úgy szükségelte a negativismust: a hogyan a gondolás körében egyoldalúlag mozgó negativizmus szükségelte a positivizmust. A positivizmus egyedül azt fogadá el igaz gyanánt, a mi neki szükségképen adatott; a negativizmus ellenben egyedül azt fogadá el igaz gyanánt, a mi az én által szabadon előhozott. Mindenütt előtűnik az igazság, mint megvalósítandó cél.

De ha mind a kettő egy cél után törekedett, ha mindegyik birtnak vélte már némileg azt a célt: mi okozhatá, hogy azon célban és azon cél által egyesítettekkel nem váltak? Ezt bizonyos ok nélkül nem gondolhatni. Bennök vagy valami másban keresendő-e az ok, mely miatt egyesültekké nem válhattak?

Mint bölcsélet mindegyik oly ismereti egész, melyben és mely által az önmagát szervező emberi szellem megnyilatkozott; de más volt mind a positivizmusban mind a negativizmusban az elv, melynek határai között, más a módszer, melyhez tartakozva, más a közvetlen eredmény, mely után törekedve szervezkedett. Egy volt ugyan a közvetett cél, melyet mindenkép meg akart valósítani; de másképp fogá azt föl a positivizmusban, másképp a negativizmusban. Az igazságot akará a maga teljességében birtokolni, vagy is a már némileg elfogadott és bírt igazsággal akart mindenkép egyesülni. Ez volt a cél, melyet a közvetés útján akart megvalósítani. A positivizmus birtnak vélte már azt a lét alakjában, de bírni akará a gondoláséban is. Innen az általa érvényesített elv: a gondolás igazsága a lét, melynél fogva ő a gondolást viszonyította a létre. A negativizmus is birtnak vélte már azt a gondolás alakjában; de bírni akará a létében is. Innen az általa érvényesített elv: a lét igazsága a gondolás, melynél fogva ő a létet viszonyította a gondolásra. Mindegyikben előtűnik a teljes igazság birtokolásának akarása.

De ha ezen akarás a pozitíve bölcselőben őszinte volt; akkor ő maga tett bizonyosságot arról, hogy nemcsak a lét hanem a gondolás is alakja az igazságnak. Továbbá ha a létben

már birt igazságot még a gondolásban is akará bírni, azt is megismerte, hogy a lét és gondolás az igazságban és az igazság által egyesíthetők. Ha pedig ezt megismerte: azt is meg kell ismernie, hogy a létnek szintúgy mint a gondolásnak ugyanazon valódi tartalma van t. i. az egy igazság.

Hasonlólag okoskodhatni a negatív bölcselet irányában is. Ha nem elégedvén meg az igazságnak gondolás alakjában birásával, őszintén akará azt bírni a létben is, bebizonyítá, hogy nemcsak a gondolás hanem a lét is alakja az igazságnak. De ha a gondolásban már birt igazságot még a létben is akarta bírni, megismerte, hogy a gondolás és a lét az igazságban és az igazság által egyesíthetők. Ha pedig ezt megismerte, azt is meg kell ismernie, hogy a gondolásnak szintúgy, mint a létnek ugyanazon valódi tartalma van t. i. az egy igazság.

Birta tehát már mindegyik az igazságot, de csak részben és a helyett, hogy egymásnak kölcsönös kiegészítése által az egy igazságban egyesültek volt, elszigetelten maradtak. Birta tehát már a pozitív bölcselet az igazságot, de csak a viszonylagost; a negatív bölcselet is birta már az igazságot, de csak a viszonylagost. Érezte mindenik a hiányt, akart is rajta segíteni, de az elfogadott és egyoldalúlag érvényesített elvnek alárendeltsége miatt a kivívott eredmény sem válhatott mindenkép megnyugtatóvá.

Azt állítottuk már egyszer, hogy a pozitivizmus szükségelte a negativizmust; a mondottak után pedig azt is állíthatjuk, hogy a pozitivizmus, mint bölcselet, a negativitás eleme nélkül még csak nem is születhetett volna. Benne ugyanis a gondolás a végből volt a létre viszonyítva, hogy evvel egyesülten igazzá legyen. Tehát a bölcselet a viszonyítás előtt is birtokolta már a gondolást, de csak mint üres, elvont alakot, s ezt érezvén, azon volt, hogy azt a léttel, mint igaz tartalommal meggazdagítsa. És így mivel önmagában föl nem leheté az igazságot, melyhez szükségképen vonatott, magán kívül kellett azt keresnie. Innen a pozitivizmusnak tárgyiassága; innen az adottságnak túlnyomósága. A pozitivizmus egyedül azt fogadá el igaz gyanánt, a mi neki szükségképen adatott, vagy más szavakkal, a pozitivizmus elvé-

nek határain belül önmagát szervező emberi szellem csupán azt ismerte igaznak, a minek elfogadására az adottság erejénél fogva kényszerítve volt. Úgyde hogy az adottsági elemeket elfogadhassa és az elfogadottakat rendszerezett ismeretek alakjában önmagának valódi birományaivá tehesse: önmagának önállást tanúsító érvényesítésén fölül, az is szükségeltetett, hogy az elemeket egymástól ne csak megkülönböztesse, hanem a belső viszonyítás segédelmével bizonyos elv szerint egyesítse is. Nem történt ugyan ez még a gondolásnak, mint önmagára viszonyított működésnek, miveltszerű megtudatásával; világos mind a mellett, hogy a pozitív bölcelet alkotásakor a negativismus tényezőjének is nagy befolyás engedtetett. Sőt magának az öntevő létnek külön oldalakról történt fölfogása, meg az így fölfogottnak külön elvek irányában eszközölt megismerése is erősíti: hogy mindaz, a mi megtörtént, a valamennyi alárendelt mozzanaton áthatólag túlterjedő gondolás nélkül soha végre nem hajtathatott volna. Benne működött tehát már a positivismusban a negativismus tényezője kezdettől fogva, még pedig szükségképen.

Állítottuk továbbá már egyszer, hogy a negativismus is szükségelte a positivismust; most meg a mondottak után azt is állíthatjuk, hogy a negativismus, mint bölcelet, a positivismus tényezője nélkül nem is születhetett volna. Benne ugyan is a lét a végből volt a gondolásra viszonyítva, hogy ez által igazoltta legyen. Mi azonban nem úgy értendő, mintha a bölcselő e viszonyítás előtt nem birtokolta volna már a létet, birtokolta már azt, de csak mint valódi egység nélkül szükekedő sokaságot s e miatt volt azon, hogy a sok tüneményből a lényegest, a sok egyedlegesből az egyetemlegest és a sok esetlegesből a szükségképi minél inkább kiemelhesse, a kiemelteket pedig rendszerezőleg átismerhesse. Mivel azonban a gondoló én ama szükségképi s ennek következtében igazaknak tartott egységi alakokat önmagán kívül sehol föl nem találhatta, önmagában kellett azokat keresnie. Innen a negativismus alanyiassága; innen az, hogy az ő elvének határain belül magát szervező emberi szellem csupán azt ismerte igaznak, a mit ömaga önmagában tudatosan előhozott.

Azon működést, mely által ezt az ismerő szellem végrehajtá, a gondolásban találtuk föl. Gondolva tévé magát szabaddá mindentől, a mi a rá kénytetőleg ható adottságnak színét viselé; gondolva fogá föl és hatá keresztül mindazt, a mit önmagának tévése által a tudat körében előhozott. Amott az abstractionnak, itt a reflexiónak alakjában lépett föl. Végre mint tiszta gondolás nem csak azokon emelkedett fölül, a mik öt bármely irányban meghatározhatták volna, hanem saját, eredeti határozottságán is. Elvonatkozott tehát a gondolás minden mástól, csak önmagától nem. Önmagától el nem vonatkozott, nem is vonatkozhatott a nélkül, hogy önmagát ellenmondásba ne keverje. A gondolás, mint abstractio, itt érte el a tetőpontot, de nem mint reflexio. A mindentől elvonatkozott és egyedül önmagára viszonyló gondolás, mint reflexio, itt tévé magának e kérdést: mi vagyok én most?

És az eddigi negativismus, ha saját elvét önmaga meg nem akarta hazudtolni, e, körén belül szükségképen fölmerülő kérdésre csakugyan nem válaszolhatott másképp, mint így: mi vagyok? merő megkülönböztetlenség azaz semmi. És e válaszzsal a negativismus nihilismussá lön.

Ez azon határpont, melyen a Fichte rendszerét ócsárló dualismus sem szokott túllépni. Minek is, hiszen a hol már semmi sincs, ott keresni való sincs. Ha pedig keresni való sincs, miből éljen ott a legalább két valamit szükséglő dualismus? Innen aztán az abstractio, meg az e nélkül el nem lehető speculatio ellen forralt zsörtösködés. Jól mondja Göschel Kár. Frigy: Hegel und seine Zeit. Berlin 1832. 21. — „Zum spekulativen Denken gehört nichts so sehr, als die Abstraktion, und die Abstraktion erfordert Selbstverläugnung, denn sie führt uns wenigstens zunächst aus grüner Weide auf dürre Heide. Nicht ist es die Abstraktion vom Inhalte, welche zum reinen Denken erfordert wird, denn damit kämen wir freilich in eine endlos dürre Heide, und nicht wieder heraus, damit würden wir uns erst recht von dem Denken selbst entfernen, oder in ein Denken hineingerathen, welches als inhaltlos und unwirklich nicht ist und nichts schaffet. Darum wird auch von diesem Denken im gemeinen Leben mit Recht gesagt, dass man damit keinen Hund hinter dem Ofen her-

vorlocken könne; denn Faust hat es zwar versucht, aber es kam auch statt des Pudels der Geist hervor, der stets verneint und nur verneint, mithin sich selbst verneint. Dieser verneinende Geist ist selbst nichts anderes, als jenes inhaltlose Denken oder das negative Nichts. „Ex nihilo nihil fit“ mondják a dualisták s ezt mondva azt vélik, hogy minden további haladás lehetetlenítve lön.

De úgy van-e tehát igazán? Igazán olyan-e az a negativismus által végeredményileg előhozott nihilum, mely minden további haladásnak útját állja? Eleinte legalább úgy látszik, mintha itt a tiszta gondolásnak minden más fölé történt emelésével az abstractio és reflexio egészen elenyészett és a további haladásnak vége szakaszatott volna. Ez azonban csak eleinte látszik úgy, mert élesebb behatás után kivethető, hogy az abstractio és reflexio a tiszta gondolásban nem enyésztek el egészen. Elenyésztek igen is az eddigi negativismushoz esküttek előtt; de nem azok előtt, kik az örök tartalmat a változékony alaktól meg tudják különböztetni. Nem enyészett el különösen az abstractio, mert annak mindenképi elenyészttével a tiszta gondolásnak fölfoghatása is lehetetlenné válnék. A dolog magától értetik. Ha mi a tiszta gondolást igazán akarjuk birtokolni, az abstractio két irányban tartozik annak lehetőségét előmozdítani: negative és positive. Negative, a mennyiben a tiszta gondolástól mindazt távol kell tartania, a mi őt az alsóbb fokokon keresztül meghatározhatta; positive, a mennyiben őt, mint tiszta állapotot, fen kell tartania. Némelyek állítása szerint a tiszta gondolás minden tudati tényben befoglaltatik. És ez igaz, mert a gondolás, mint gondolás, csakugyan ben van minden tudati tényben, de nem mint tiszta gondolás, nem mint tiszta, megtudatolt állapot. Hogy ilyenné lehessen, az egyfelül az alsóbb fejlődési fokok sikeres meghaladásától, másfelül meg a gyakorlás által kellőleg kialakított abstractio hathatóságától függ. Tulajdonképen nem is az elvontan vett határozottságok, hanem a gondolás, mint gondolás, volt az, a mi az alsóbb fokoknak valódi tartalmát tévé. Nem abban állott a negative bölcselő hibája, hogy az abstractiót gyakorolta, mert ennek gyakorlásához teljes joga volt; hanem abban követé el a hi-

bát, hogy az abstractiót a kellő határokon túlvitte. A helyett, hogy az adott határozottságoktól, mint alakoktól, vonatkozott volna el, elvonatkozott a tartalomtól is. És ez azon csorbaság, mely miatt az eddig tárgyalt negativismus a nihilismusban torkollik.

Van azonban eset rá, hogy a negative bölcselelő a bölcseletéből kihozott nihilismus ellen tiltakozik; mert az ő ítélete szerint a tiszta gondolás nem semmi, hanem oly működés, mely önmagának minden befolyástól szabad tevése által az ön tette határozottságokban tette a létet is. Ebben igaza van. Ez azonban koránsem elég ott, hol nemcsak az kérdeztetik: vajjon ez vagy amaz mondatott-e a bölcselelő által; hanem az is: vajjon az, a mi mondva volt, az általa érvényesített és, a mi több, végső pontig fejlesztett elvből szükségképen következik-e vagy nem? Ha igen, megegyező-e mindenkép az elvvel; ha nem, melyik azon elv, mely ama következményben már is adja jeleit az érvényesített elv fölötti álásnak.

Jelenleg a negative bölcselelő ítélete miatt épen ily tudakolásra vagyunk kényszerítve. Ily kérdést kell ugyan is hozzá intéznünk: ha a tiszta gondolás nem semmi, hanem oly működés, mely önmagának szabad tevése által az ön-tette határozottságokban tette a létet is, hol rejlik azon alap, melyen mindez nyugszik? És erre a negative bölcselelő vagy azt feleli, hogy magában a tiszta gondolásban, vagy azt hogy valami másban. Ha valami másban, akkor a negative bölcselelő, önmagával jő ellenmondásba; mert azon valami nem lehet más, mint adottság, még pedig rá nézve határozó adottság. De hol veszi ez magát, miután a tiszta gondolás minden adottságtól elvonatkozott? Ha pedig a negative bölcselelő azt állítja: hogy az a keresett alap magában a tiszta gondolásban van, olyasmit állít, a mi bölcseletét sehogy sem fogja megmenteni a föloszlástól. Hiszen ha az öntevésnek meg az ön-tette határozottságokban tett létnek alapja magában a tiszta gondolásban van; akkor nem a gondolás az első, hanem az, a mi a gondolás által csak bizonyosságot tett saját létéről. Benne működött tehát már a positivismus tényezője is a negativismusban kezdettől fogva, még pedig szükségképen.

Vonjuk most már össze a nyert folyományokat. A pozitivizmusban kezdetétől fogva benne működött már a negativizmus tényezője, valamint a negativizmusban is kezdetétől fogva benne működött már a pozitivizmus tényezője. Mire mutat ez? Arra minden más előtt, hogy az önmagát szervező emberi szellemen belül sem a lét nincs a gondoláson sem a gondolas nincs a léten kívül. Tanúskodik e mellett az öntudat egysége is. Akár a lét akár a gondolas alakjában fogas-sék tehát föl szellemünk által az igazság, mint közös tartalom, az alkotandó bölceletek, tartalmuk hiányosságánál fogva is, fogják egymást szükségelni. Ily sors érte a kérdés alatti bölceleteket is. Mi legyen az valódilag, a mi velök a kölcsönös kiegészítést szükségelteté, azt a fentebb érintettek nyomán könnyű itt meghatározni. Miután azt, a mi föltetés, a föltétlen vagy is az általános föltét nélkül, azt, a mi részegység az általános egység nélkül és azt, a mi viszonylag igaz, az általános igazság nélkül valódilag még csak gondolni sem lehet: az sem szenvedhet többé kétséget, hogy azon eszme, mely a kérdéses bölceleteknek egymással kiegészítését szükségelteté, nem lehet más, mint a lét és gondolas azonságának vagy is az általánynak eszméje.

Eddig a tartalmi rejteményekkel foglalkoztunk. Amde mivel egy bölceletben a módszer épen úgy lényeges, mint a tartalom: föladatunk igényli, hogy itt egykissé a módszer titkaira is kiterjeszkedjünk. Nem feledendő azonban, hogy amá bölceletek, melyek már meghaladtattak, az alanyt és tárgyat, a létet és gondolást egymáson kívül tartó értelemnek álláspontjáról valának szerkesztve. Ezen álláspont a még ki nem egyenlített ellentétek álláspontja. Erről a lét és gondolas, mint egymásra viszonyítandó, egymást kiegészítendő tagok állanak egymással szemközt. Sem a gondolas a léttel sem a lét a gondolással nem fog ugyan itt teljesen kiegyenlítettetni, meg fog mind a mellett az út amaz állásponthoz nyittatni, melyről a teljes kiegyenlítés is végrehajtható lehet. Valameddig e helyen mozgunk, a kiegyenlítendő tagok egyike mindig túlnyomó leend a másik fölött, az egyik mindig alkalmazkodandik a másikhoz. Innen van, hogy itt sem a tagok

egymásrai viszonyítása sem azoknak egymás általi kiegészítése nem lehet egészen ment a külsőség szinétől.

Az ellentéti tagok számához képest a viszonyítás is kétféle: vagy a gondolás viszonyíttatik a létre, vagy a lét a gondolásra. Amannak fejlődési helye a positivismus, emennek a negativismus köre. Történjék azonban bárhol a fejlesztés, a tagok egymást szükséglő természeténél fogva, okvetetlenül megkivántatik, hogy a bölcsélet alkotásakor egyik se hagyassék tétlenül. Innen magyarázható ama sajátlagos viselkedés, melyet itt az önszervező emberi szellem majd a lét majd a gondolás irányában tanúsít. E viselkedést a pozitív és negatív elnevezésekkel leginkább meg lehetne jelölni. Kétféle tehát a viselkedés. Mindenik tag részesíttetik bennök, de más más időben. Úgy hozza ezt már magával az alárendelési viszony, melynek körében a részesítés végrehajtatik. Ha a pozitív viselkedés miatt túlnyomó a lét, alárendeltté lesz a gondolás; ha ellenben a gondolás túlnyomó, alárendeltté lesz a lét. Ez azon módszerei hajlongás, mely az özszerű igazságon kívül maradó vagy is az elvont értelem uralkodását szünetlenül jellemzi. Soha sem hiányozhatik itt a valódi egységben szűkülködő sokirányúság, melybe azonban a csapongó önkény mindig valami nagy súlyt szokott helyezni. Úgy találjuk ezt az eddigi positivismusban, úgy az eddigi negativismusban.

A positivismusban önmagát szervezőleg tevő szellem mindenik taghoz kétszer viselkedett: egyszer positive és egyszer negative. Positive viselkedett különösen a léthez, a mennyiben úgy léptette föl, mint a melynek határozatai és törvényei, határozatai és törvényei a gondolásnak is. Negative viselkedett ellenben a gondoláshoz, a mennyiben ezt, mind határozataira mind törvényeire nézve amahhoz vélte alkalmazandónak. Eddig tehát a lét határozott, a gondolás ellenben meghatározottatott. Más oldalról tekintve a dolgot, a szellem positive viselkedett a gondoláshoz, negative a léthez. Positive a gondoláshoz, a mennyiben ez magának a létnek gondolatbani fölfogása után a létet több oldalról különböző szempontok és nézetek szerint méltányolta, végre az így nyert ismereteken fölülemelkedvén, belőlök egy tanegészlet alkotott.

Negative a léthez, a mennyiben ennek becsét a bölcséletben érvényesített alapgondolattól tette függővé. Így áll, módszerét illetőleg, az eddigi positivismus. Ama külsőségnél fogva, melylyel itt a gondolás a létre viszonyíttatik, nem ment ugyan e viszonyítás az ingadozástól; föltűnő mind a mellett rajta egy tulajdon, melyet a következők tekintetéből nem szabad elhallgatnunk. E tulajdon a tárgyiasság.

Térjünk most át a negativismushoz. Az imént mondottak az ő módszerére is illenek. Benne is kétszer viselkedett a szellem mindenik taghoz: positive és negative. Positive különösen a gondoláshoz, a mennyiben az ő határozatai és törvényei, határozatai és törvényei a létnek is. Negative a léthez, a mennyiben ezt mind határozataira mind törvényeire nézve a gondoláshoz vélte alkalmazandónak. Eddig tehát a gondolás határozott, a lét ellenben meghatározottatott. Ha más szempontból vesszük a dolgot, a szellem a léthez viselkedett positive, a gondoláshoz ellenben negative. Positive a léthez, a mennyiben a tett létet oly föltét gyanánt mutatta föl, mely nélkül a gondolás önmagának fokenkénti megtudatolásához nem juthatott volna. Negative a gondoláshoz, a mennyiben ezt a létbeli határozottságoktól történt elvonatkozás által tartalmilag egészen kiüresítette. Így áll módszerét illetőleg a negativismus. Amaz önkényleges tartásnál fogva, melylyel itt a lét a gondolásra viszonyíttatik, e helyen sem hiányzik a gondolás fokainak és mozzanatainak fölfogása és méltatása körül mutatkozó zavar; föltűnő mind a mellett rajta is egy tulajdon, melyet ki kell emelnünk. E tulajdon az alanyiasság.

A szemügyre fogott módszerek irányában két tulajdont láttunk előfejlenni: a tárgyiasságot és az alanyiasságot. Egyik sem tünteti föl azt, a mit a bölcsészetben tisztaságnak nevezünk. Sem a tárgyiasság nem tiszta tárgyiiség, sem az alanyiasság nem tiszta alanyiiség. Már csak a szavak képzői is mutatják, hogy jelentéseik nincsenek egyoldalúság nélkül. Ezen egyoldalúságtól meg kell őket tisztitanunk. De hogyan? Mivel a csapongó önkénynek itt sincs beszólása: bennök kell valaminek lenni, a mi őket megtisztíthatókká teszi. Mivel egymást ők is szükséglik: ama viszony, melyben egymáshoz állanak, nem esetleges hanem szükségképi. És így mint egy-

másra szükségképen viszonyló tagok valamely bennök érvénykedő módszernek ugyanabban és ugyanaz által egyesítendő oldalai. Ezen őket egyesítő és magát bennük és általok érvényesítő módszer sem nem csupán pozitív sem nem csupán negatív; hanem épen úgy pozitív mint negatív, vagy is a kettő egysége. Azért lehet őt, általános módszernek is nevezni.

Lássuk most már az eddig napfényre hozott eredményeket. Két általány hozatott napfényre: a tartalmi és a módszери. Úgyde mivel két általányt még csak gondolni sem lehet igazán: világos, hogy sem az általánosnak nevezett tartalom nincs az általános módszeren, sem az általánosnak nevezett módszer nincs az általános tartalmon kívül. Ha pedig egyik sincs a másikon kívül, akkor azon eszme, melyet mi az „általány“ szóval fejezünk ki, mind a kettőt lényeges mozzanatok gyanánt magában foglalja.

Ime a pont, melyből a mondottak után az is előviláglik, hogy az általány nemcsak végső létalapja mindennek, a mi létező, hanem végső gondolási alapja is mindennek, a mi gondolható. *Ideale et reale in uno.* Ő az, a mi *által* van minden; ő az, a mi *általhat* mindent: következőleg az „általány“ szó mind nyelvtanilag mind logikailag jól választott szó.

Legyen, mondhatná itt közbeszólólag újra egynémely, legyen, semmi kifogásunk ellene. A szó olyan, a minővé őt tesszük. Gyúrható anyag, mely fölött az önkény határoz. És ha mi csak a szó után indulunk, megeshetik, hogy az igazság szent ügye sem fog másnak tekintetni. Nincs kifogás a szó ellen; de hol van azon meggyőző alap, mely mindazt, a mi eddig az általányról említve lön, teljesen igazolhatná?

Oly kérdés, mely világosan mutatja, hogy a közvetett ismerésnek mozgásköre csakugyan meg lön már haladva. Oly kérdés tehát, mely által föladatunk az ismerésnek más körébe van áthelyezve. Ezen új kör az özszerű ismerésnek köre. E körben fog az általány eszméje minden más fölött uralkodni. Az özszerű ismerés a közvetlen és a közvetett ismerésnek egysége levén, mindazt magába foglalandja, a mi az előbbi fokokon igaz volt. Következőleg magába foglalandja az elsőnek közvetlenségét szintűgy, mint a másodiknak közvetett-égét, még pedig mind a tartalom mind a mód-

szer irányában. Az első fok az igazság közvetlen fölfogásának vagy is a hívésnek, a második fok az igazság közvetett fölfogásának vagy is a tudásnak foka, a harmadik fok vagy is az özszerű ismerés a hívés és tudásnak önmagában megkülönböztetett egységét tüntetendi föl. Az első fokon az önmagát szervező szellem az igazságot, mint közvetlen adottságot szemlélte; a másodikon őt, mint tudatosan előhozottat, gondolta; a harmadik fokon őt szemlélendi is gondolandja is, azaz meg-eszmélendi. A meg-eszmélésnek tárgya mindenkor valamely eszme, az eszmének fejlődési módja pedig mindenkor az élet: nyilván való tehát ezek után, hogy azon eszme, melyben önmagát az emberi szellem az özszerű ismerés határain belül öntudatosan szervezendő, nem más, mint az általa élet alakjában fölfogandó általánynak eszméje, mely épen akkor, midőn saját uralkodását a lét és gondolas fölött éltetőleg igazolandja, igazolandja azt is, a mi eddig róla állítva volt.

AKADEMIAI TÁRGYALÁSOK.

— A február 22. tartott történelmi osztályi ülés által elfogadott javaslat az állandó *régiségtani bizottmány* számára (l. feljebb ez ülés tárgyai közt a 100. lapon) a következő:

1) A bizottmány feladata lesz, figyelmét és gondját mindazon tárgyakra fordítani, melyek a hazai régiségtan köréhez tartoznak, és melyeket némi részben a magyar akadémia a hazai műemlékek ügyében 1847. közzé tett felszólításában már kijelölt. Ilyek pedig *a hazában létező vagy még feltalálható mind ókori, mind középkori, régiségtani becsű, maradványok*, akár legyenek azok magyar, akár nem magyar eredetűek; ehez képest *régi épületek*, vagy olyaknak maradványai; régi *kőfaragványok*, akár önállóak, akár mint régi épületek részei fenmaradtak, u. m. szentek állóképei s egyéb szoborfélek, kőkoporsók vagy sírfedelekek emelt munkával vagy régi felirattal, faragott címerképek, keresztelő medencék, ol-tárok; *fáfaragványok*; *szobrászati öntvények*, ide értve a régi harangokat is; az itt-amott nagyobb csoportozatokban előfor-

dúló mesterséges *halmok* (u. n. kúnhalmok); *régi festések* templomok és várak falain, vagy önállóak is; *metszések* nyomatai vagy táblái, rézben vagy fában, *régi fegyverek*, *bútorok*, *eszközök*, *edények*; továbbá régi érmek, *pecsétnyomók* és *pecsétek*, *címerek* stb. is műtörténeti tekintetben az archaeologiai bizottmány köréhez utasíttatnak. Ennek tehát teendője lesz ilyenemű régiségeknek létezéséről tudomást szerezni, azoknak föllelhetése és fenttarthatása módjáról tanácskozni s ez iránt az akademia előtt indítványokat tenni; azoknak vagy rajzaiknak gyűjtéséről gondoskodni; s mindezeknek nyomán az említett régiségek ismeretét, és azoknak a tudomány, névszerint az archaeologia, epigraphika, numismatica, sphragistika, heraldika stb. érdekébeni felhasználását és lehető hasznosítását eszközölni és elősegíteni.

2) Ezen célra a régiségtani bizottmány, mely szakértő és kedvelő akademiai tagokból áll, az akademián kívül álló oly férfiak segítségével és hozzájárulásával is élhet, kik vagy mint tudósok, vagy birtokuk, lakhelyök, a régiségtudomány iránti szeretetből a bizottmány működését elősegíteni képesek és hajlandók.

3) Teendőinek közelebbi és részletes véghezvitelében a bizottmány azon korlátok közt intézkedhetik, melyek az akademia működésére nézve általában léteznek. Az akademia mindazáltal kívánja, hogy a bizottmány e tekintetben két fő irányt kövessen, s mindkettőre egyaránt fordítsa gondját. Értetik: a) a tulajdonképi nemzeti régiségtan, melynek köréhez a magyar nemzet múlt korának maradványai tartoznak egész a XVIII. század elejéig, névszerint a szatmári békéig; b) az általános régiségtan, mennyiben főkép hazánk múltjával összefügg, annak archaeologiai ismertetét felvilágosítja, és Magyarország geographiájában öszpontosító momentummal bír.

4) A bizottmány célja különösen az által előmozdítható lévén, ha régiségtani új fölfedezések végett ásások, kutatások és nyomozások, a meglevő régiségekre nézve pedig kellő fentartási intézkedések történnek; ha továbbá a bizottmány körébe eső tárgyak ismertetését eszközözlén, ebbéli működéséről és annak eredményeiről sajtó útján a közönséget értesít-

hetné: reményli az akademia, hogy idővel mindezekre nézve gondoskodás fog történhetni. Hogy mindazáltal jelenleg is már, mennyire ezt az akademia pénzereje engedi, ez iránt a bizottmánynak némi eszköz nyújtassék, meghatalmaztatik az, miszerint időről időre kisebb füzetekben archaeologiai közleményeket az akademia költségén közzé tehessen; úgy hogy ezen célra esztendőnként tíz nyomtatott ívet, lehetőségig rajzokkal is ellátva, kiadhasson.

5) A mennyiben a bizottmánynak módjában lesz, ügyekezni fog gyűjteményi tárgyakat is a nemzeti muzeum számára megszerezni.

A matematikai és természettud. osztályok ülése martius 1. 1858.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen voltak az illető osztályok részéről: Bugát, Gebhardt, Győry, Kiss K. rr. tt., Brassai, Kubinyi Ferenc, Pólya lt. tt. — Egyéb osztályokból: Czuczor, Érdy, Fogarasi, Horváth C. rr. tt.; Ballagi, Bertha, Csengery, Pauler, Székács, Tóth L., Wenzel lt. tt. — A titoknok helyett Hunfalvy Pál.

— Horváth Ferenc úr mint vendég bemutatta egy új súlylendítő géppel összekötött vaspályai kocsimintáját.

— Pólya József lt. az eledelek elemei, a tápanyagok és tápszerekről értekezett.

A nyelvtudományi osztály ülése martius 8. 1858.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen voltak az osztályból: Ballagi, Hunfalvy, Mátray lt. tt. — Egyéb osztályokból: Bugát, Érdy, Fogarasi, Gebhardt, Horváth C., Kiss K., Szalay rr. tt. — Bertha, Brassai, Csengery, Karvasy, Kubinyi, Pauler, Wenzel lt. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— Ballagi Móríc lt. Regner Tivadar úr, a pesti kereskedelmi törvényszék tanácsosának értekezését olvasta fel az alföldi ő hangról.

— Hunfalvy Pál lt. folytatva az árja nyelvészet némely tüneményei és állításai című értekezését, ezuttal a szanszkrit, görög és latin szógyökökről szólt.

— Olvastatott dr. Oroszhegyi Józsa úr levele az akademiához „Szervényi Vegytanában“ használt műnyelvéről,

A philos. és társad. tudd. osztályai ülése
martius 15. 1858.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklése alatt jelen voltak az illető osztályokból: Horváth C., Szalay rr. tt., Bertha, Karvasy, Pauler, Peregriny, Szőnyi ll. tt. — Egyéb osztályokból: Balogh, Bugát, Czuczor, Érdy, Fogarasi, Kiss K., rr. tt., Ballagi, Brassai, Csorba, Hunfalvy, Kubinyi Ferenc, Pólya, Reguly, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— Brassai Sámuel lt. folytatta értekezését: *A logika lélektani alapon fejtegetve.*

Rendkívüli öszves ülés martius 19. 1858.

Mélt. báró Eötvös József m. Elnök úr elnöklése alatt jelen voltak: Császár, Kubinyi Ágost ig. tt.; — Balogh, Érdy, Fogarasi, Kiss K. rr. tt. — Ballagi, Bertha, Brassai, Csen-gery, Hunfalvy, Kubinyi Ferenc, Nendtvich, Pauler, Szőnyi, Tóth ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— A titoknok felemlítvén, hogy a mai rendkiv. ülés néhai gr. Teleki József nagy érdemű elnök és alapító emlékezetének meg-újítására rendeltetett; abban első helyt a gróf Teleki-féle drámai verseny eredménye s a napnak ünnepélyesítésére más jutalmazások s örvendetes hírek is lesznek kihirdetendők;

Először is a Teleki-féle versenyről szóló jelentés olvastatott fel:

I.

Bizottmányi Jelentés a gr. Teleki-féle drámai pályá-zatról 1857-re.

Tekintetes Társaság! A gróf Teleki József által alapított drámai jutalomra beérkezett összesen 10 pályavígjáték kö-zől az ezek átolvasása- s megbirálásával megbízott bizottmány a 100 arany jutalmat azon vigjáték írója részére véli oda ítélendőnek, melynek címe: „*Fenn az ernyő, nincsen kas.*“ E vigjáték ugyanis, az akademia azon kifejezett óhajtásának is megfelelően, hogy a pályázó vigjátékok mértékes nyelven iras-sanak, míg egy részről igen könnyű, szép zengzetű, jól sza-valható, többnyire rimes jámbusokban van írva, más részről talpra esett egyszerű mese, valódi komikai jellemek s helyze-tek, nemes ízlés, eleven dialóg, egészséges életbölcse-ségi s erkölcsi irány által kitűnő; és noha nevezetes szerkezeti hi-

bákat mutat, mindamellett egészben véve, legtöbb irodalmi s költői beccsel bír.

A többi pályaművek, egykettőnek kivételével — melyek hol tehetségre mutató bohózatok inkább, mint vigjátékok p. o. „*A pörös kerítés*“, hol bírálaton alúliak, mint „*A csodálatos orvos*“ — általában olyanok, melyek több kevesebb költői beccsel bírva, drámai irodalmunk jelen állásában figyelemre méltók; részint ugyanis csinos, de nem eléggé drámai, költemények, részint kevésbé költői, de ügyes tollal írt, a színpad ismeretére mutató, és a közönség nemesb mulattatása céljának megfelelő művek.

Pesten, martius 3. 1858.

Az akademia részéről: B. Kemény Zsigmond.

Tóth Lőrinc.

Csengery Antal.

A nemzeti színház részéről: Tóth József.

Feleki Miklós.

Az ülés megnyugodván a bíráló választmány okaiban, s a m. Elnök úr átvevén a jelítés leveleket, az illetőnek felbontásával a száz arannyal jutalmazandó végjáték szerzőjeül

Szigligeti Edvárd lt.

tünt ki.

— Következett a *Sámuel-díjért* versenyző, 1857-ki évjegygyel külön vagy gyűjteményekben megjelent *nyelvészeti értekezésekről* szóló bírálói jelentések felolvasása.

II.

Bizottmányi Jelentés a Sámuel-díj ügyében 1858-ról.

Alulírt helybeli vizsgálók az 1857. évjegygyel megjelent, s a Sámuel-díj tekintetéből bírálat alá tartozó, részint külön, részint folyóiratokban közzé tett nyelvtudományi értekezések sorát összehasonlítva átolvasván: örömmel tapasztalták, hogy ez évben is több irányban figyelemre méltó, sőt a tudományt gazdagító s előmozdító vizsgálatok és tanulmányok láttak világot. Különösen négy csoportra lehet venni a szóban forgó jeleneteket. Az *elsőt* a hangelemek vizsgálatai teszik. Ezek közt van, mely azok viszonyában a szóképzéshez természettani szükségét vitat, mint *Bugát Pál* úr akadémiai előadása az

Ertesítőben; mások, melyek azoknak létszámát a magyar nyelvben megállapítani, s ez úttal különösen az önhangzók egymáshoz s a nyelvalaktanhoz levő viszonyait igyekszenek meghatározni, amilyenek *Czuczor Gergely* úr „Fejtegetése“ a M. A. Ertesítőben, és *Hunfalvy Pál* úr ehez csatlakozó előadása ugyanott; végre egy *névtelené* a M. Nyelvészeti Füzetekben az *i* és *í* viszonyáról a hangrendszerhez. Egy második csoport tüzetesen a szótan egyes kérdéseivel foglalkodik; így *Ballagi Mór* úr a „Magyar szónyomozásról“, s egy más előadásában a Nyelvújításról értekezett az Ertesítőben; *Hunfalvy Pál* úr Szófejtegetéseket adott a Nyelvészeti Füzetekben; egy *névtelen* (ifj. E. S.) helynevek fejtegetését egy külön nyomtatásban; *Brassai Sámuel* úr a Szócsaládosító rendszert bírálta a P. Naplóban. Ismét *Hunfalvy Pál* úr az igeidők használata rendezésével; *Imre Sándor* úr pedig szinte ezek s az igemódok s igenevek használata kimutatásával foglalkodott párhuzamos tekintettel a görögre és latinra, a Nyelvészeti Füzetekben. Egy harmadik csoport a nyelvhasználat terén forog, mint *Mátyás Flórián* úr „Magyar-árja Nyelvhasználatban“, s a „Magyar nyelvfinnitési Törekvésekben“ külön kiadva Pécsen; és *Hunfalvy Pál* úr cáfoló fejtegetései ezek ellenében, többször idézett füzetekben. Végre *negyedszer* a nyelvleíró szakból *Torkos Sándor* úr a göcseji nyelvjárás, *Fekete János* úr a román nyelv ismertetését adták.

Legtöbbje e dolgozatoknak vagy nyelvtudományi anyagot nyújt, mint az utolsó kettő s a helynévlajstrom; vagy gerjesztőleg, s jeles igazságokat megpendítőleg hat, mint *Ballagi* úr előadásai; vagy tévedéseket, túlzásokat igyekszenek megigazítani, mértékökre visszavezetni, mint *Brassai* és *Hunfalvy* urak cikkei, nevezetesen a hasonlító nyelvtudomány s emezé a hangtan ügyében is; vagy a szótan körében nagy fontosságú kérdéseket hoznak szönyegre, s derék historiai tanulmányozással igyekeznek azokat tisztába hozni, mint *Hunfalvy* és *Imre* urak dolgozatai az ige körül; s azért az itt elsoroltak együtt véve számos új tények és igazságokkal gyarapítják nyelvtudományunkat: legtöbb tekintet mindazáltal az aláírt két vizsgáló egyező véleménye szerint az elsőséget *Czuczor* úr értekezésének a m. betűk és illetőleg hangok, ez úttal különösen az

önhangzók, fejtegetésének biztosítja, mely az önhangzóknak nem csak eddig vagy épen nem, vagy legalább nem ily élesen, módszerűleg és példákkal bebizonyítva észlelt és előadott különbségeit adja elő, hanem azoknak egymáshoz levő viszonyait és törvényességét is kimutatván, termékeny szótani igazságoknak is új alapot nyújt: úgy hogy, habár némely részek általános phonologiai törvényekre visszavive, s a régibb nyelvadataival lehetőségig kiegészítve nincsenek is; de pozitív jelleménél s nyelvészetünket nem mellőzendő elvekkel gazdagító voltánál fogva, közvetlen és fontos nyereményül üdvözlendőnek tűnik fel.

Távollevő bíráló osztálytársunk Szvorényi József úr A) alatt ide mellékelt véleménye is teljesen méltányolja ez értekezés becsét, s azt Hunfalvy Pál úrnak részben megigazítani részben kiegészíteni törekvő, hason című értekezésével együtt, társai egyik előkelőbbjének vallja; mégis mint szerinte leggyakorlatibb és közvetlenebb hasznút *Imre Sándor úr értekezését a magyar igealakokról* ajánlja első helyre; melynek alulírtak is bevallván jeles reményekre jogosító oldalait, u. m. a szerző tudományos s az igazságot komolyan kereső szellemét, tájékozottságát, a régi és élő nyelvben jártasságát, és egyes derék észleleteit; azt *Hunfalvy úrnak* erre hatott értekezésével együtt a *m. igeidők használatáról*, dicséretesen kiemeltetni kérik; a végeredményre nézve azonban harmadik társukkal egy véleményben nem lehetnek, miután a főkérdéseket nem tarthatják általok *helyesen* és végleg megoldottaknak, sőt e megoldást csakis megközelítettnek gerjesztő hatásuk által.

Költ Pesten, martius 18. 1858.

Fogarasi János.

Toldy Ferenc.

A)

Alulírt, az 1857-ik év folytán részint önállón adott, részint a „M. A. Értesítőben“, „M. Nyelvészetben“ és „Pesti Naplóban“ megjelent, olvasott, s jelen véleményezés végett újabban átvizsgált tizenöt nyelvtudományi értekezésből, tárgy, kidolgozás, időszerűség s főleg a tudomány előbbvitelének szempontjaiból legfeltűnőbbeknek, s azért elismerésre és illetőleg jutalomra méltóbbaknak a következőket itéli:

1. Sz. „Az egyes szóhangelemek birodalma az egyetemes szóvizsgálat irányában. Bugát Páltól“. Értesít. 1857. 57—78. l.

Nyelvészetünk egyik bemunkálatlanabb terén mozgó, a vizsgálat alá vettek közt legeredetibbszerű s fáradalmas mű. Egy részről azonban szemlélődése metaphysikai alapjának biztalansága, másfelül gyümölcstelensége a ráköltött erőnek éppen nem felel meg. E mű is azon Rammstein, Schmitthenner és Hurltel-féle buvárlatok sorában áll, melyek a beszédhang- és fogalomnak, a hangutánzókon túl is, szükséges összefüggését vitatja, s melyek ma már legtöbbször által a legjutalmazótlanabb nyelvész-i törekvések közé számítvák. Vizsg. önkényt bevallja mikép abban, hogy pl. „az eszme lényege most vastag, más-kor vékony hangzót követeljen“, valamint több, itt megvitatott nézeteiben is, szerzőt a sejtelmes úton követni nem tudja, vagy ha kell, azokat jórészt csinált látásoknak vallja. Az ilyféle tanok — ha mégoly újaknak s érdekeseknek látszanak is — nyelvtudományunknak valami positivitással gazdagítására csak igen kevéssé lehetnek hivatva. Ily kísérletek azonban máshol is tétettek s tétetnek, s a jóra szánt törekvés elismerésre, sőt tiszteletre méltó.

2. Sz. „A magyar betűk, illetőleg hangok fejtegetése. Czuczortól.“ Értesít. 1857. 121—145. ll.

A t. értekező nyelvünk hangrendszerében nyelvtanilag egészen új fölfedezéseket tesz, s azokat nagy készütségeként tárgyalván gazdag példákkal is világítja. A nyelvhangoknak, mint pusztán ilyeknek, ezen új megkülönböztése egyik új utját igéri a nyelvszabályozásnak. A beszédhangoknak ily határok közt tanulmányozása, a felhozott példák serege által igazolt, érdemes fáradás, mely új léptekkel vezet hangrendszerünk teljesebb kifejtekezéséhez. Élvezhetősége és sok jó s messzevágó eszmék költésének érdeméből ezen művet a társértekezések egyik előkelőbbjének méltán ítélhetni.

3. Sz. „A magyar bötűk (Czuczor tanának kiegészítésére.) Hunfalvy Páltól.“ Értesít. 1857 445—465. ll.

Részben cáfolata, részben jeles kiegészítője a 2-ik számnak. Tanait azonban nem mindenben oszthatni. Hogy t. i. a hangzóknak (Hunfalvy szerint *szólóknak*) Czuczor által adott új különböztetése pusztán *ejtésbeli* és nem *nyelvtani* is, csak

nyelvtörténetileg áll. Mert ha nyelvtani nem volt is Czuczorig, az épen érdeme, hogy a tudomány körébe vevén föl, azzá ke-
reste emelni; és pedig helyesen, a mennyiben a nyelvtannak,
vagy — ha inkább tetszik — a nyelvtudománynak mitsem
volna szabad ignorálni, mi a nyelvben megvan. A nyelvészi
rigorismus rendszeresen többet árt, mint használ. — Továbbá
a zárt *e*-t *ö*-re „visszaigazítani“ — mint Értekező javallja —
szerintünk is annyi lenne, mint „nyelvünket egy alkatrészé-
ben megcsonkítani“. Ezt legfőlebb nyelvünknek *e*-vel túl-
terheltsége menthetné. Azonban ekkor is feledve lenne, hogy
míg a Cz. által különböztetett *e* (a nyílt, zárt és hosszú kivül)
épen *e* vádat enyhíti; addig az *e*-nek épen emez *ö*-vel helyet-
tesítése rútitná euphoniánkat, miután az nem csak a feltűnt
tett negyedik *e*-t zárná ki, hanem a harmadikat is megsemmi-
síténé. S utóljára hol lenne a tekintély, mely a már többek által
megkísérlett, de visszatetszést szült, rútt *ö*-zést *e* visszatetszés
ellenében megalapítaná? kivált hogy az — mint Cz. vátatja s
kimutatja — nem csupán kis körű tájszóláson, de sőt hi-
bán épül.

Eltételezve innét, mély tanulmányzásra fektetett sok
becses tanaival ez értekezés is joggal foglalja el feltűnő he-
lyét társai közt.

4. Sz. „*A magyar igeidők használhatása*. Hunfalvy Pál-
tól.“ M. Nyelvészet. 1857. II. Foly. 6. füz. 435—463. ll.

Tárgyban tárgyalásban egyaránt nagy becsű adománya
a szerzőnek. Az igében nyilatkozván a nyelv fő ereje, leg-
sarkalatosabb, de legszövevényesebb alkatrésze is az a be-
szédnek. Dacára mégis az elsőnek, s hihetőleg okából a má-
sodiknak misem dűl jelenleg botrányosabban nyelvszabatossá-
gunkon az igének legtöbbek által ferdén vagy rongáltan hasz-
nált formáinál. Az igemódok természetével, az idők consecu-
tiójával, sőt csak az igeragozással is kevés van tisztában. In-
nét, egyebek előtt is, tárgya- s időszerűségétől veszi ezen
munka becsét; aztán pedig — s főként — igeidőinknek oly,
valóban jelesen végrehajtott s győző példákkal indokolt sza-
bályozásából. Nem új ugyan *e* tan, kivált a nyugati szomszéd-
doknál, és Fogarasitól kezdve nálunk sem; de nem is olyan-
ként mutattatik itt be, hanem — és annál becsesebb — épen

a régi jobb szokásból költetik fel, elismerésre méltó tanulmányokkal s határozottsággal állapíttatván meg. Kijelöltetnek itt a szokáson épült minden régiebb időformák, illető helyeikkel és az újabb korban becsuszlott átalakokkal együtt. Egyik legméltóbb tanítás, melyet ma a ferde gyakorlat ellenében hirdetni és sürgetni szükséges.

5. Sz. „*A magyar igealakok egybevetve a görög és latin igealakokkal.* Imre Sándortól.“ M. Nyelvészet III. é. Folyam I. füz. 1—38 ll.

Ezen becses értekezés a M. Nyelvészet több cikkeiben az igeragozásról s az igealakok használatáról elmondottak által felhíva, s igen szerényen, csak emezeknek tovább fejtőjeül mutatja be magát. Szemmel tartván nyelvünknek beltörténetét, igealakjainkat a görög- s latinokkal egybevetve állítja elő. De míg a 4-ik sz. csak az igeidők kijelölése, megnevezése s régi jogaikba igtatása körül forog, ez, nagy készütséggel, az amott fenhagyott kételyt is oszlatja, példákkal mutatván: mely igeidők voltak illetékesen vagy ferdén régiebb fordítóink által alkalmazva. Példáiban gazdag, melyeket biztos választékkal, s a 4-ik számnál gyümölcsösebb következtetésekkel használ fel. Az igeidőknek a gör. és latin nyelvekéivel hasonlításából is fölötte becses folyományokat vezet le, s az idők műneveit élesebb tapintattal jelöli ki. Ezeken túl kibocsátkozik az *igemódok*, *igenevek* s *képzőikre*, valamint az igéből származott cselekvőt, cselekvést és cselekvési eredményt jelentő szók (verbalék) képzőinek fejtegetésére; amazokat parallel formákkal is felvilágítván. Tárgyában, dialektikájában, a feltüntetett tanulmányokban s kifejtett eredményekben egyaránt meglepő, becses mű.

A majdnem föltétlenül dicsért *négy* utóbbi munkából a 2-ik s 3-ik számút, tartakozás nélkül, nagybecsű társértekezéseknek vallja a vizsgáló; melyek mégis, meggyőződése szerint, nem csak mint (a jutalomra nézve) egymást paralysálók, de mint távolabb érdekű tárgyuak is a 4-ik és 5-ik számok árnyában maradnak.

A 4-ik és 5-ik számok tárgya, időszerűség, kivitel és hatásra nézve legtöbb erővel s igénynyel versenyeznek.

A mennyiben pedig a 4-ik sz. tárgyan, önállóságban, az itt feltüntetett tanulmányokban, s ezek folytán gyümölcsben is jóval kevesebb társánál; vizsgáló az 5-ik számot, *Imre Sándor* értekezését: „*A magyar igealakok egybevetése a görög és latin igealakokkal*“ az 1857-ben megjelent nyelvtudományi értekezések közt, mint leggyakorlatibb, s közvetlenebb hasznú dolgozatot legjobbnak s jutalomra méltónak itéli.

Kelt Egerben, mart. 16. 1858.

Szvorényi József

m. akad. I. tag. mint megbízott vizsgáló.

Az ülés ezek nyomán a múlt évi Sámuel-díjt 15 aranyban

Czuczor Gergely rt.

fenn ajánlt értekezésének ítélte; dicsérettel pedig *Imre Sándor* úrét: A magyar igealakról, egybevetve a görög és latin igealakokkal; és *Hunfalvy Pál* ltagét *A magyar igeidők használatáról* rendelte felemlíttetni.

— Olvastatott továbbá a Nagy-Károly-féle geológiai jutalomért pályázott iratokról szóló jelentése a bíráló bizottmánynak.

III.

Bizottmányi Jelentés a Nagy-Károly-féle geológiai pályairatokról.

Tekintetes Akademia! Alábbirtak azon 3 geológiai pályamű bírálatával levén megbízva, melyek a matematikai és természettudományi osztályoknak, múlt 1857-dik évi február 16. tartott üléséből következőleg közzétett feladatra: „*Adas-sék Magyar- vagy Erdélyország valamely vidékének földtani megismertetése, saját vizsgálatokon épülve, magyar nyelven*“ a kitűzött határidőre beküldettek; szerencsénk van e megtiszteltetésünkből folyó kötelességünk szerint, ide vonatkozó nézeteinket a következőkben öszpontosítani.

Az I. számú pályamunka, melynek jeligéje: „A világ oly gömb, melynek középpontja mindenütt van, s melynek kerülete sehol sincs“ (Pascal), címe pedig: „*Földtani tanulmányok Selmec tájékáról*“ negyedrébten, 60 lapra menő kiterjedésben, 2 részre oszlik.

Az első rész, 32 lapon, vázlatát adja az általános földtannak; és csak a második rész, mely 28 lapot tölt be, foglalkozik Selmec vidékének földtani leírásával.

Ezen leírásban a Szitnya hegyről indulván ki, bejárja Selmecnek egész vidékét, s leírja annak egyes közeteit, kezdvén a legterjedelmesebben, a trachyton, melyről a zöldkőre, arról a syenitre s több vulkánféle kőzetekre megyen át. Ezeket követi az áradmányi képletek leírása, mit egy pár sorral elvégez, végül azon kőzeteket érinti 2¹/₂ lapon, melyek a nevezettektől függetlenül fordulnak elő Selmec táján, mint a bazalt, édesvizi kavics, jáspis, szénpala, csiszpala, félopál, barna és fekete kőszén. Bezárja pedig értekezését egy elmélkedéssel azon befolyás felett, melyet a vidék földtani viszonyai gyakorolnak a selmeci lakosság társas fejlődésére, életmódjára, gazdaszatára, iparos életére, sőt némileg jellemére is.

A munka első felét a mi illeti: ha az előbeszéde akar a másodiknak lenni: úgy kár hogy terjedelmesebb ennél; s oly tárgyakkal foglalkozik, melyek a kitűzött kérdés körén kívül esnek, s bármely rendszeres földtani munkában feltálalhatók.

A munka második felében az, mi tisztán földtani leírás, kevés kivétellel, megfelel a tudomány jelen állásának, s tisztelve méltánylandó tárgy-avatottságot tanusít; de semmi eredeti és saját vizsgálódásaira épített nincs az egészben, hanem csak magyarul viszhangzása annak, mit selmeci ásványtanár és bányatanácsos Petkó úr, a cs. birodalmi földtani intézet értekezéseiben, 1855-ben német nyelven elmondott ezen vidékről; valamint a pályamunkához csatolt földtani jó térkép is, szerző saját szavai szerint, a tisztelt bányatanácsos úr készítménye s ajándoka.

Az egész munkából az tűnik ki, miszerint szerző egy jó-akarátú tankedvellő, ki szívesen törekszik a földtan eszméit elsajátítani, de jelenleg még sok fogyatkozása van a végre, hogy az itt kitűzött pályakérdésre koszorúzható művet nyújthasson.

Tévedésben van szerző, midőn a 37-dik lapon a váci Nagyszált jó építő trachytkövérről ismert hegynek állítja; mert a Nagyszál nem trachytból hanem mész és fővenykőből áll.

Még nagyobb tévedést követ el az 50. lapon, hol a Ga-

ram vize medréről szólván, arra alkalmazza azt, mit Petkó a diluviumról ír; tehát ignorálja szerző az alluvium és diluvium közti földtani nagy különbséget s e kettőt egybezavarja.

Földrajzi járatlanságot árúl továbbá el a 45. lapon azon állítás, hogy a Selmecen fölfedezett Fassaitnak addig egyedül ismert lelhelye Olaszországban van; mert Fassathal nem Olaszthonban hanem Tyrolban fekszik.

Nyelvünk ellen is hibáz szerző, midőn az 50. lapon a német Gerölle-t magyarul *görebnek* írja. Mert levén már azon német szó kifejezésére szavunk, a *görgeteg*, szükségtelen zavart csinálunk nyelvünkben, ha arra még azon görebet is használjuk, mely a vegytanban a *retorta* kifejezésére már évek óta elfogadtatott.

Ásványtanilag szinte sok fogyatkozása van jelen munkának.

Alig van ugyanis ásvány, melyet ismerni több szüksége volna magyar geológusnak, s éppen annak, ki Selmec vidékét írja le, mint a *Sanidin* mely a trachyt főtömegét teszi; s erről szerző a 40. lapon szólván, ezen ásványt Sanadin név alatt hozza fel, még pedig az üveges mezőpattól külön ásványúl, holott azzal merőben egy; de synonymnak írja az obsidiánnal, melytől pedig, ha mást nem tekintenénk is, ugyan feltűnőleg különbözik abban, hogy az obsidián soha nem jegecedik, midőn a Sanidinnak nagy és igen szép jegecei a leggyakoribbak.

Hasonló gyengéi vannak e munkának a 46. 47. és 51. dik lapokon a Pleonast, Magnetit, Barnavasla és Bazalt vegyrészeiuek megnevezésében; mit nem az írónak, hanem szerzőnek róni fel azon körülmény jogosít, mivel a kézirat különben szerző által mindenütt látható kijavított állapotban küldetett be.

A munkához van csatolva egy 85 darabból álló sziklafajgyűjtemény, mely igen célszerű szolgálatot tett volna, ha mind Selmec vidékéről gyűjtött, s e mellett földtanilag felhasználható volna, és minden egyes darabra, a pályamunkának megfelelő helyén, útasító hivatkozás tétetett volna. De van ezen gyűjteményben több darab, melyek nem csak hazánk messze vidékéről, hanem éppen Csehországból valók; vagy a

Garam vizéből szedett görgetegek levén, mivel eredeti fekhelyök nem ismeretes, Selmec földtani viszonyainak felderítésére semmit nem bizonyíthatnak; és csak egynek a kézirat-tal egybevetése sincs a munkában eszközölve. Minél fogva elmondhatni, hogy szerző ezen gyűjteménynek így beküldése által, többet ártott mint használt művének.

Mind ezen előszámlált okokból, tiszteljük bár szerzőnek a tudomány és haza iránt célzott nemes törekvését: de ezen I. számú pályamunkát a kitűzött jutalomra méltónak nem nyilváníthatjuk.

A II. pályamunkának *jeligéje*: „Hass, alkoss, gyarapíts, s a haza fényre derül.“

Címe: „*Máramaros megye ismertetése.*“

E cím már maga mutatja, hogy szerzőnek szándoka sem volt Máramaros megyét *földtanilag* írni le, mert azon szót egészen kihagyta műve címéből: hanem úgy kívánta azt, minden általa szükségesnek vélt szempontból megismertetni, hogy *elvéte*, földtanilag ismertetésre is szenteljen, a sok közt, egyetlen egy fejezetet, mely névszerint a kitűzött kérdésre látszik ugyan tartozni, de lényegében bizonyynyal minden egyéb, csak nem földtani leírás.

A beküldött mű két részre oszlik, úgymint a főmunkára és 3 darab függelékre.

Az első függelék adja a Máramaros megyében található fák, cserjék s a nevezetesebb kőrös és fűnővények névsorát.

A második, a máramarosi ásványvizek és azok — gyéren érintett — alkrészeinek jegyzékét. A 3-dik, a nevezett megye flóráját általában, kivévén az első függelékben már idézett növényeket. Ezen 3 függelék tesz 40 lapot in folio.

A főmunka, melynek kiterjedése 70 törött ívlapra megy, szól egy bevezetés után, előbb megannyi fejezetben a megyének fekvés-, kiterjedése és népességéről; nevezete- és történeti múltjáról; nemzetiségi aránya- s műveltségi mérfokáról; gazdászata és barmászatáról általánosán; közlekedési vonalairól; közigazgatási szétosztásáról; gyárai és termeléseiről; völgyei és folyóvizei rendszeréről; hegyeiről erdőszeretben; az erdők használati módjáról és jövőjéről; földosztályozásáról földmívelési tekintetben: és csak ezen sok magá-

ban mind eléggé érdekes, de a kitűzött kérdésre teljességgel nem tartozó fejezetre következik egyetlen egy fejezet, melynek címe: „Máramaros megye általános földtani tekintetben.“ De a fejezetben szerző egybe zavarja a földrajzot a földtannal, szól és okoskodik mindenütt úgy, mint ezt egy geograph teheti, de geológot nem mutat.

A megye külalakjára nézve 3 hegyrendet, 6 dombrendet és egy lapályt állít fel; s a dombrendről szólván úgy érinti a hegyet is, hogy végre ki nem vehetni, mit ért a *hegy*, s mit a *domb* nevezet alatt; így zavarja az alluviumot a diluviummal; ős özönvíznek tulajdonítja a megye mostani külalakját, még is beszél harmadkori képletekről, s így előadásának értelmét még gyanítani sem lehet; a hegyrend külalakjáról húzván következést annak beltartalmára, földtani részletes fejtegetésbe sehol nem ereszkedik, hosszasan beszél p. o. a 42. és 43-dik lapokon lerakódásokról a nélkül, hogy megmondaná, mikből állnak azon lerakódások; saját tapasztalására semmit nem épít, hanem maga bevallja, hogy csak az eddig mások által előadott tényeket akarja felhasználni; de kitűnik munkájából hogy azzal is ösmeretlen, mit a geológok p. o. Cotta e megyéről földtanilag már elmondtak s közzé tettek; oly földtanilag botrányos nyilatkozata is van némely vidékre nézve, hogy az nem is érdemli meg a természetbúvár-vizsgálódásait; az 53-dik lapon lágyabb és keményebb máramarosi gyémántot említ, mi épen oly képtelen állítás mint az, mit a 62-dik lapon mond, hogy a harmadkori képlet felett chloritpala fekszik, s hogy több hasonlókat ne említsünk, az egész fejezeten keresztül vonúl azon nagy fogytkozás, miszerint a rétegeknek egymásra következéséről s kővületekről sehol nem beszél, holott e nélkül kort meghatározni és réteget elnevezni földtani lehetetlenség.

A munkához csatolt térképet sem lehet földtani térképnek mondani, mert azon egy geologiai képlet határa sincs kijelölve; s egy érthetlen megkülönböztetést tesz szerző a darla és trachit között, amazt 2, emezt pedig 3 szám alatt említvén, holott a tudomány e két szót egy és ugyanazon kőzet kifejezésére használja.

Bármely szívesen mutatjuk tehát fel a munkát, mint

egy nagy gonddal, sok fáradsággal, és szabatos nyelven irt, s hazánknek egy nagy kiterjedésű megyéjét, sok tekintetben igen érdekesen ismertető művet: de attól minden geológiai színezetet merőben megtagadni, nem a feltett kérdésre írott-nak, s annál fogva olyannak nyilvánítani kénytelenek vagyunk, mely az itt szóban forgó jutalomra még azon esetben sem formálhatna legkisebb igényt is, ha pályatársak nélkül állana.

A III. pályamunkának *jeligéje*: „Haec studia nobiscum peregrinantur.“

Címe: „Pestbuda környékének földtani leírása; egy földtani térképpel.“

Ezen minden tekintetben kitűnő munka, mintegy 30 mérföldnyi területnek földtani leírását, negyedréiben, 100 lap kiterjedésben adván, szigorúan kerül mindent, mi feladatához nem tartozik. Az első lapon mindjárt tárgyhöz kezdván, vázlatát adja a Pestbuda környékén előforduló geológiai képleteknek. Elosztja nevezetesen azokat:

A) *Vizi és*

B) *Vulkáni képletekre.*

A viziekhez számít

a) *Mostkoriakat* (Alluvium)

b) *Negyedkoriakat* (Diluvium)

c) *Harmadkoriakat* (Neogen és Eocen)

d) *Másodkoriakat.*

A koroknak rétegeit illetőleg pedig felosztja

a) *A mostkoriakat*

1) *Duna hatása,*

2) *A hegyi vizek hatása,*

3) *Turfaképződés és*

4) *Mész-tuffképződésre.*

b) *A negyedkoriaknál szól*

1) *a kis-cellai mésztuffról,*

2) *Laza agyagról, melyet Lössnek neveznek, és*

3) *Az állati életről barlangokban.*

c) *A harmadkoriaknál csak két osztályt csinálván* (többek módjára) *szerző is, t. i. Neogent és Eocent: ezek közül*

α) A Neogenhez számítja

- 1) A felső homokot trachyt-kavicsokkal
- 2) A felső vagy *Conger* agyagot
- 3) A *Cerithium* réteget (durva promontori és kőbányai meszet)

- 4) A Lajta meszet
- 5) A kavicsot trachyt nélkül
- 6) Az édes vizi meszet és
- 7) Az alsó vagy tengeri agyagot.

β) Eocennek két réteget tart

- 1) A Márgát és
- 2) A Nummulitmeszet. Végre

d) A másodkori képletekhez sorolja

- 1) A Dolomitot és
- 2) A fehér tömött vagy Liaszmeszet; s a vizi képleteknek így rendbeni bevégezése után mint

B) Vulkáni képleteket írja le

- a) A Bazaltot és
- b) A Trachytot, melyek a kitűzött környéken, ha gyéren is, de csakugyan feltalálhatók.

Az így előszámlált képletek korszakainak tudományosan meghatározhatására, éppen oly nagy gondnal és teljesen be vannak a kellő adatok gyűjtve, mint a meghatározott kövületek, melyek a rétegek biztos jellemzését egyedül teszik lehetségessé. S ez annyi nagyobb érdeme szerzőnek, mivel Pestbudának földtani literatúrája, melyre munkájában támaszkodhatott volna, eddigelő, alig volt említést érdemlő; az, mit Beudant, mintegy 30 évvel ezelőtt írt, csekélyebb és hiányosabb lévén, hogysem e munka kidolgozásánál szolgálatot tehetett volna.

Kiindulási pontul választja p. o. szerző, s igen sikerült tapintattal, a Nummulitképletet, melyről Beudant említést sem tesz. — Az őslénytani adatok, melyek egyesek által a vidékről gyűjtettek, adnak ugyan a kis-celli mészről és a *Cerithium* rétegekről felvilágosítást, de a többiről semmi eredményt nem mutatnak fel. Itt hát kényszerítve volt szerző, a Tekintetes Akadémia feladatához híven, igazán saját vizsgálá-

lódásaira építeni; a rétegzeti viszonyokat fáradhatlan kitartással s részletesen tanulmányozni. Csak így sikerülhetett szerzőnek az előszámlált réteges képleteknek egész hosszú sorát szabatosan előtűntetni, és kor szerint beosztani. E beosztás egyezik ugyan fővonalaiban a bécsi medence osztályaival: de a képletszámra nézve annál nem csak gazdagabb, hanem terjedelmesebb is. Mert az egyezés csupán a pest-budai Neogen-csoport képleteire szorítkozik: de szerző munkájában még az Eocen, nem különben a másodkori, sőt a legfelső Neogen-csoportnak fiatalabb képletei is vannak felállítva s osztályozva. E részben hát minden esetre önálló érdemet vívott ki szerző magának, valamint a Főt helység határában található bazalt, és többrendbeli kövületek lelhelyének részint fölfedezése, részint első közlése által is.

A munkához van csatolva a leírt területnek földtani képe, mely Pestbuda vidékéről merőben új és egyedül-szerzőnek köszönhető mű, nem csak a felemlített képleteknek geographiai eloszlását híven mutatja; hanem egyszersmind, két ellenkező irányban, geológiai keresztmetszeteket is tüntet elő: s mint ilyen, csak a hely színén ismételve megjelesnek s az egybeállított részletek lelkiismeretesen egybevető tanulmányozásának lehet eredménye.

Átlengi az egész munkát egy szabatos rövid és a népszerűséggel komoly tudományosságot szerencsésen párosító irmodor.

E munkát úgy mutathatjuk fel, mint a tudomány jelen állását felfogott tárgy-avatottnak munkáját, mely irodalmunkban is, vidékünkéről is, a maga nemében, első; hazánknak s a tudománynak valódi nyereség; s mint a legjobb geológiai leírásokkal egy rangba helyezendő mű, azoknak, kik nyelvünkön hasonlót kívánnak adni, hasznos előkép; annak pedig, ki hazánk szívét földtanilag ismerni vágyik, értelmes vezérfonalul szolgál.

Erkölcseleg kényszerülve érezzük annál fogva magunkat, egyhangulag óhajtani: vajha minél több komoly tudományos pályairatot, s mindenkor oly érdem szerint koszorúzhatna a Tek. Akademia, mennyire e III. számú geológiai

pályaművet a kitűzött díjra méltónak örvendő nyilatkoztatjuk.

Pest, 1858. mart. 18.

Kubínyi Ferenc mk.

Nendtvich Károly mk.

Szőnyi Pál mk. jegyző.

Ezekhez képest a 300 ft jutalom a *Budapest környékének földtani leírásának* íteltetett. A jelígs levél szerzőül

Szabó József tanár.

urat vallotta.

Ezek után a pénztárhivatal a jutalmaknak e határozatok szerint kiadására utasíttatott; a felbontatlan maradt jelígs levelké pedig egy bizottmány által az előszobában megégettettek.

— Olvastatott mélt. gróf Dessewffy Emil Elnök úrnak következő levele:

Tekintetes Akademia! Testvér bátyám Dessewffy Aurél halála után néhány évvel barátai és tisztelői közül többen elhatározták, emlékének egy irodalmi díszművet szentelni, és annak jövedelmét hazai köz célra fordítani. Így keletkezett a „Koszorú, gróf Dessewffy Aurél emlékének füzék tisztelői és baráti“, melynek megjelenése az idők közbejött viszontagságai miatt haladt annyira, ma már azonban közkézen forog. A művészeti kiállítás költségei aláírás útján lőnek annak idején fedezve, és ennek intézésére Ürményi József kéretett fel az aláírók által, ki a feladást tiszta és jó ízléssel olykép fejté meg, miszerint talán nem hibázom azt állítva, hogy e díszmű irodalmunknak becsületére válandik. A nyomtatást és bekötést Heckenast Gusztáv vállalta magára olyformán, miszerint a munka bolti árának egy bizonyos része mint tiszta jövedelem az aláírók rendelkezésére álljon. Intézkedtem, miszerint az ide vágó megállapodás tartalmáról az akademia pénztárnoka, a teendők megtétele végett, kellő értesítést vegyen.

Örömmre szolgál egyszersmind értesíthetni a Tekintetes Akademiát, hogy az aláírók ezen tiszta jövedelmet a magyar tudós társaság igazgató tanácsa rendelkezése alá bocsátani határozták, azon ohajtás kijelentése mellett, hogy az szolgáljon magkövéül azon alapnak, melyet reményük szerint a hazafiak adakozása öszve fog majdan állítani azon céllal, hogy akademiánk, feladásához és magunkhoz illő saját

épületében székelhessen. Így gondolták az aláírók gróf Dessewffy Aurél emlékét méltán összeköthetni egy oly hazai közintézet maradandó érdekeivel, melynek ő egykoron tagja volt, és melynek nagyszerű fontosságát, mélyebben érezni és tisztábban felfogni nálánál senki sem vala képesebb. Intézkedtem, hogy az ez úton bégyülendő pénzöszegek elkülönözve kezeltetvén, addig is, míg az igazgató tanács felettök rendelkezendik, tőkésíttessenek.

Tulajdonítsa kérem a Tekintetes Akademia a felebbi értesítés-okozta örvendetes benyomásnak, ha magamhoz ragadom az alkalmat, miszerint első lehessenek, ki az aláírók nemes példáját követhetem. Jelentem ennek folytán, hogy szándékom megkérni a tisztelt Igazgató Tanácsot, miszerint tőlem három ezer pengő forintnak, évenként ezerével lefizetendőnek, felajánlását elfogadni, és megengedni méltóztassék, hogy azok hovaforditására nézve, a „Koszorú“-t közre bocsátott aláírók felebb kifejezett ohajtásához csatlakozhassam.

Fogadja szívesen a Tek. Akademia legőszintébb hazafias üdvözetem és tisztelem kifejezését.

Velence, febr. 20. 1858.

Gróf Dessewffy Emíl, m. k. elnök.

E nagylelkű ajánlatok mély hálával vétetvén, e pontról a Tek. Igazgató Tanács értesítendő leszen.

— Következett még a cs. kir. pesti országos főtörvényszék elnöke mélt. *Umlauf János* úrnak febr. 15. költ levele, melyben jelentvén, miszerint az 1846. oct. 19. költ, Magyarországon is érvénnyel bíró, *írójogi törvény reviziója* határozottatott el, a magas igazságügyi ministerium kívánságára a m. tudom. akademia is felszólítandó, észrevételei közlése végett, mi ezennel teljesítetvén, az ülés javaslat készítése végett bizottmányt nevezett ki b. Kemény Zsigmond elnöklete alatt, Szalay, Toldy r., Lukács Móric és Tóth Lőrinc l. tagokból állót, mely tudósítását a törvénytudományi osztály egyik közelebbi ülésének fogja bemutatni.

— Végül részvétellel hallgatta meg az ülés m. *Ürményi József* kamarás úrnak február 12. költ levelét, melyben néhai nagymélt. *Ürményi Ferenc* volt koronaőr úrnak s a m. akademia igazg. tagjának Pesten február 11-dikén, élte 78-d. évében kimúltát s a halotti gyászünnepek Válon apr. 15. leendő tartását jelenti.

A történettudományi osztály ülése martius 22.
1858.

Kubinyi Ágost *tt. helyettes elnöklete alatt jelen voltak az osztályból: Érdy; Csengery, Wenzel r. és II. tt. — Egyéb osztályokból: Bugát, Horváth C., Kiss K. rr. tt. — Balagi, Bertha, Hunfalvy, Kubinyi Ferenc, Pauler, Pólya, Reguly, Székács, Szőnyi II. tt. — Toldy Ferenc titoknok.*

— Olvastatott a Pfeifer-Ferdinánd-féle kor- és életrajzi vegyes pályázat eredményéről a bíráló bizottmány következő jelentése:

Tekintetes Akademia! Alulirottak a végett küldetvén ki, hogy a Pfeifer Ferdinánd úr által kitűzött 40 aranyat a legjobb életiratnak, kor- avagy jellemrajznak, mely 1857-ben nyomtatva megjelent vagy írásban beküldetett, oda ítéljük, eljárásunk eredményéről a következőkben teszünk jelentést.

Mindenek előtt az írásban beküldött pályaműveket: „I. Rákóczy György korát“ és „Zrínyi, a költő jellemrajzát“ vevén bírálat alá, úgy találtuk, hogy ezek közül egyik sem felel meg azon kellékeknek, melyeket a jutalomhirdetés a pályaműtől követelt; amaz inkább töredékes vázlat, mint kimerítő korrajz; s ez mint jellemrajz egyetlen oldalról sem jellemzi Zrínyit, mint életirat pedig a nyomtatott forrásokat sem használta mind fel, s egyáltalában nem ment tetemes hibáktól. Ide járul mindkét pályamű művészietlen, majd igen dagályos előadása.

E pályaműveket ez okból mellőzván, az irodalomban megjelent korrajzok és életiratok vizsgálására tértünk által. A jutalomhirdetés igényeinek megfelelő olyatén korrajzot avagy életírást kerestünk, mely az adatok kútfői tanulmányok által biztosított ismeretét a feldolgozásban művészi gondnal párosítsa; s a kort és az egyént, a mint kölcsönösen egymásra hatottak, híven és saját vonásaikkal jellemezve tüntesse elénk. A múlt évben megjelent magyar korrajzok és életiratok közt azonban egyet sem találtunk, mely e ketős feladatnak, a jutalomhirdetés határozottan kifejezett követelésének, nézetünk szerint, megfelelné. Jelentek ugyan meg oly életiratok, melyeknek írói azelőtt még föl nem használt forrásokból gazdagon merítettek s ez által irodalmunk

történeteikhez becses adalékokkal járultak ; de míg ezek forma tekintetében minden magasabb igény nélkül készültek : nagy számmal találtunk oly műveket, a melyeknek írói másod, harmad kézből vett adataikat inkább költői beszély, mint történeti előadás alakjába öntvén, közhelyekkel vélték pótolhatni a források közvetlen használatából meríthető egyéni jellemvonásokat.

Nem találván ezek szerint az életiratok és korrajzok közt a jutalomhirdetés igényeinek megfelelőt : azon műveket vettük tekintetbe, melyek valamely magyar hadvezér, államférfiú, avagy író teljes életirata helyett, legalább valamely jeles egyéniséget egy vagy más oldalról, de e részben híven és eléggé kimerítőleg jellemeznek. S e művek közt *Szalay Lászlónak* a „Budapesti Szemle“ II-ik füzetében megjelent „Verancsics“-át találtuk olyannak, mely a jutalomhirdetés kívánatait leginkább megközelíti. E mű ugyanis Verancsicsot mint író, mondhatni, új világításban tünteti föl, s a kútfők közvetlen tanulásából merített, részben új adatokat művészi elrendezéssel s a stíl azon komoly méltóságával illeszté egybe, mely a valódi történetírást jellemzi, tartalmassága mellett is élénk, egyszerűsége mellett választékos. Alulírottak ez okból *Szalay Lászlónak*, mint ez érintett írói jellemrajz írójának, véljük oda ítélendőnek a Pfeifer-féle jutalmat.

Czuczor Gergely.

Wenzel Gusztáv.

Csengery Antal jegyző.

Ennek folytán a Pfeifer-féle negyven arany jutalom

Szalay László rt.

dolgozatának rendeltetett kiadatni.

— Olvastatott *Podhradcsky József* lt értekezése : *Mit jelent Kólosvár neve ?*

Felelős szerkesztő : **Toldy Ferenc**, titoknok.

Pest, 1858. Nyomatott Emich Gusztávnál.

MAGYAR

AKADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XVIII. Év.

1858.

IV. Sz.

A MAGYAR ÍGEIDŐKRŐL.

ELSŐ KÖZLÉS.

Olvasta a M. Akademiában april 12. 1858.

FOGARASI JÁNOS.

„A magyar nyelv arra van alkotva, hogy egykor első rangú prózát fejtsen ki: de ezt, ha nagyon nem csalódom, egyedül a classikai példányok szakadatlan forgatása mellett foghatja.“

Toldy Ferenc.

I.

Újabb időben többféle nyelvészeti kérdések hozattak szóba. De a tanok után ítélve, melyek azon kérdések vitatása alkalmával alapúl vétetének, a szóba hozott kérdések saját meggyőződéseim szerint, végleg helyesen megfejtetni aligha fognak, miután legtöbb esetben a vezérelvek hiánya tűnedezik elő.

Nem vagyok oly szerencsés helyzetben, hogy időmből valamely tetemesb részt óhajtásomhoz képest hasonló vizsgálódásokra fordíthatnék. Fölötte terhes hivatalom egy részről, más részről a tisztelt Akademia irányában is terhes elfoglaltatásom alig engednek avagy csak annyi időt is, hogy a nyelv-

vészeti mozgalmakat figyelemmel kísérhessem, különben fontosabb állításom igazolására köteteket írhatnék.

Magára hagyni a dolgot sem tanácsos, mert olyan férfi kevés van, főleg a tudós világban, mint Toldy Ferenc társunk, ki a jobbról meggyőződven, önként lemondta egykor megpendített eszméjéről: a magyar hangsúlyos verselésről.

Kiszemelék a sok közül három tárgyat, melyeket, ha időm kedvezend, szó nélkül hagyni nem fogok. Ezek: *a helyesírás, a hangsúly és az igeidők használata a magyar nyelvben.*

A magyar helyesírás úgy, a mint ezelőtt két évtizeddel igen elterjedt (hatszor megjelent) jogtudományi munkámban használni kezdem volt s azóta folyvást használám és jelenleg csaknem általános divatnak örvend, e tisztelt Akadémia nyelvtudományi bizottmánya által elfogadtatott azon csekély észrevétellel, hogy én az egyszerű c-t azért nem vettem föl, mivel azt hívém, hogy az olvasók, illetőleg írók többsége azt pártolni nem akarja vala, nyelv dolgában pedig erőltető törvénynek nincs helye. Azonban ha az Akadémia jóváhagyásával az írók, még pedig a jelesbek többsége azt is elfogadandja, mert Quintilián szavai szerint: „a jeles prózairók példája szolgál szabályúl“, részemről szinte készséggel járulok az egyszerűítéshez. Ezen helyesírási elvek már maga az Akadémia által is — legalább ideiglenesen — elfogadtatván, jelenlegi megvitatásukat sürgősnek nem vélem.

A hangsúlyra nézve, értve az egyes szókon nyugvót, „A Magyar Nyelv Szelleme“ című munkám első és elemi részében, melynél több eddig elfoglaltságom miatt meg nem jelenhetett, a főbb szabályokat, melyekről előttem tudtomra senki sem értekezett volt, rövideden megérintém. És habár azóta itt-ott általnok merülnek is fel, melyeknek megcáfolása szükséges is leend, de jelenben ezt szinte nem találom oly sürgősnek, hogy szűken kimért időmet ez vegye igénybe; minthogy az írásra befolyása különben sincsen, legfőlebb szorultságból kivételesen a verselésben, mi eddig sem példanélküli, mint fentebbi munkámban említve van; az élő beszéd pedig egyéni nézetek által bajosan fogja magát félre vezetetni.

Ámde a harmadik tárgy: *a magyar igeidők használata*, mármár égető kérdéssé vált. Egy részről a „Magyar Nyelvé-

szet“ némely időre nézve éppen ellenkezőjét tanítja annak, mit eddig tartunk és követünk vala, úgy hogy már egy Szvoré-nyit is eltántoríta; más részről még legjelesb íróink igen nagy többsége sincs róla tökéletesen tisztában; pedig az igék minden nyelvben, különösen ezek szófüzésében, a legnagyobb szerepet játszsák; tehát tisztünk, hogy elvalahára a magyar nyelvet e részben is világosságra derítsük.

II.

Mindenki tudja, hogy az időnek három főrésze (tartama) van: *jelen*, melyben vagyunk és beszélünk, vagy írunk; *múlt*, mely a jelen megelőzi; és *jövő*, mely a jelen után következik.

De azt nem mindenki tudja, legalább nincs róla tiszta fogalma, hogy ezek nem mindenkor állanak egyszerűen, vagy is egyedül és közvetlenül a beszélőre, illetőleg íróra viszonyultan, hanem ugyanazok mind önmagokkal, mind egymással viszonyban nem csak gondoltathatnak, hanem valósággal léteznek is. Például ha a codex szerint ezt mondom: *valahová menendesz, megyek*, az első igeidő (menendesz) világosan jövő s ezzel összeköttetésben reám mint beszélőre nézve, a másik is (megyek), mert nem mint beszélő jelenében megyek, hanem csak midőn az első (menendesz) történik; de a másikat még sem fejezi ki a codex a jövő idő alakjával, hanem csak jelenével; és csakugyan az utóbbi cselekvés éppen azon időben történik, melyben az első, tehát amaz erre viszonyulva *jelen*. Röviden, az egész annyi mint *jelen a jövőben*. S ha az utóbbi igét is jövő alakjával fejezem ki: *valahová menendesz, menni fogok*, ennek minden bizonynyal más értelme lesz. Mert „megyek“ mint jelen a jövőben azt teszi: éppen akkor megyek, mikor te még jövőben (menendesz); de „menni fogok“ azt, hogy nem akkor, hanem azután megyek. Ez tehát röviden szólva: *jövő a jövőben*.

Lássunk egy más példát. Midőn Cornelius Nepos azt írja: *Accidit ut Athenienses Chersonesum colonos vellent* mit-tére; itt „accidit“ az íróra (vagy beszélőre) viszonyuló múlt, de a „vellent“ oly viszonyban áll az „accidit“ szóhoz, hogy ez „accidit“-ban (történtben) történtöt fejez ki, tehát ez nem közvetlenül a beszélőre, hanem egy másik időre, itt a múltra (accidit) viszonyuló időt, még pedig ezen viszonyban a tör-

téntben történőt, más szóval *múltban jelent* fejez ki. Ezt Czu-
czorunk így adta vissza: „*Történt* hogy az athenéiek Cherso-
nesusba gyarmatokat *akarának* szállítani“, tehát a *múltban*
jelen itt úgynevezett félmulttal (akarának) fordíttatik, vélemé-
nyemmel, melyet alább fogok igazolni, tökéletesen eltalálva,
bár a fordító (mintegy húsz év előtt) azt nem mindenütt hasz-
nálta teljes következetességgel.

Szinte Cornelius Neposnak ezen elbeszélésében: „Huic
Miltiadi qui Athenas totamque Graeciam *liberarat* (megmentette
volt), talis honor *tributus est*“ (oly tisztelet adatott), egy előbbi
múlt (*liberarat*) foglaltatik. Ez tehát nyilván *múlt a múltban*.

Ezeket így értvén, előleg (a priori) is összeállíthatjuk
mind azon időket, melyeknek okvetlenül mind azon időrésze-
ket vagy tartamokat magukban kell foglalniok, melyeket az
emberi elme gondolni képes, és melyeknek az egyes nyelvek
többé kevésbé is meg fognak felelni a szerint, a mint azoknak
kifejezésére több vagy kevesebb alakokkal bírnak.

1. *Általános* idők, melyek csak a beszélőre (az író is
mindig ide értve) viszonyúlnak s ennél fogva *beszélő* vagy
elbeszélési, vagy a mennyiben majdan valamely más idő vo-
natkozik rájuk, főidőknek is nevezhetők:

Általános vagy beszélő { jelen,
múlt,
jövő.

2. Egy más időre t. i. közelebből nem magára a be-
szélőre, hanem már az elbeszélési idők valamelyikére *viszo-
nyuló* idők, miért ezeket *viszonyos*, némelyek szerint *leíró* vagy
festő időknek (minthogy az elbeszélésben némely időkörül-
ményeket különösebben leírnak, lefestenek) nevezhetők:

Jelen { a jelenben,
a múltban,
a jövőben;
Múlt { a jelenben,
a múltban,
a jövőben;
Jövő { a jelenben,
a múltban,
a jövőben.

Ezek ismét valamennyin úgy gondoltathatnak, hogy hosszabb vagy rövidebb tartamot is fejezenek ki. Ki nem ösmeri e tekintetben a gyönyörű „várván vártam“ „nőttön nő“ magyar igealakokat?

Ezen összeállítás egy jeles nyelvbölcselelőnek, az „Ősnyelvtan“ szerzőjének útmutatása szerint alakúla, mindazáltal némi eltéréssel; ő t. i. az általános idők et a viszonyos idők elseivel (jelen a jelenben, múlt a jelenben, jövő a jelenben) azonosaknak tekinti; továbbá ugyanazoknak a beszélőre viszonyát világosan nem fejezi ki, hanem az elbeszéléseknek neveztem formákat inkább *leirási*, s a viszonyos formák közül csak a múltra vonatkozókat *elbeszélési* vagy történeti, a jövőre vonatkozókat pedig *jövendőlési* formáknak nevezi; azonban mind ezek által a fogalmak tisztasága szenved, holott az én fogalmaim s elnevezéseim, reménylem, a legtisztább világosságot nyújtandják az által, hogy a beszélőre vonatkozó időket pontosan megkülönböztetem azon időktől, melyek már közvetlenül nem a beszélőre, hanem amazokra viszonyúlnak, és bármely időtartamot kifejezhetnek. E világosság alább még jobban fog szembe ötleni.

Itt még csak néhány régi példákat hozok elő a beszélő vagy elbeszélési (vagy is egyedül a beszélőre vonatkozó, a beszélőt illető) időkre.

„Hogy mind ez világban mennyi ember *volt*, és mostan *vagyon*, és mennyi *leszön*. . . .“ (a Toldy Ferenc által kiadott Passio 66. lapján). Íme mind a három egyszerű, vagy beszélő, vagy főidő egy csoportban, Toldynk véleménye szerint XIV. század második feléből, vagy XV. század elejéből való dolgozatban.

„Én *vagyok* (beszélő jelen) az élő kenyér, ki mennyből *leszállottam* (beszélő múlt); ha ki *ejendik* (beszélő jövő) e kenyérből, él örökké.“ (Müncheni vagy Jászay-Codex 204. l.)

A három első itt is az egyszerű beszélő időket foglalja magában, melyek senkinek másnak mint csak a beszélőnek állás- vagy is időpontjából értetnek, csak a beszélő idejére vonatkoznak; a legutolsó: „él' örökké“ már viszonyos idő, minthogy közelebb a beszélő jövőre („ha ki ejendik“) viszo-

nyúl, tehát *jelen a jövőben*, és pedig tartós jelen (‘él örökké’) a mit én, ‘élvén él’ kitételrel fejeznék ki.

„Íme jő az idő, és immár *jött*“ (ugyanott 230. lap.)

Amaz beszélő jelen, emez beszélő múlt.

„Ha én parancsolatomat *tartandjátok*, lakoztok én szeretetemben, miképen es en (én is) *tartottam* én atyámnak parancsolatit es *lakozom* ő szerelmében“ (ugyanott 227. l.)

,Tartandjátok‘ *beszélő jövő*, ,tartottam‘ *beszélő múlt*, és ,lakozom‘ *beszélő jelen*.

A jövő után ,lakoztok‘ már a jövőre viszonyúl, tehát *jelen a jövőben*, de önálló alakja a nyelvben nincs.

„Áldott úr, ki *teremtette* mennyet es földet, ki *eresztett* tégedet . . . mert ma neved úgy *magasztatik fel*, hogy emberek szájából *nem megyen el* te dicséreted, kik úr tehetségéről *emlekezők leendnek örökké*.“ (Bécsi vagy Révai-Codex 37. l.)

,Teremtette‘, ,eresztett‘ *beszélő múltak*, ,magasztatik fel‘ és ,nem megyen el‘ *beszélő jelenek*, ,emlekezők leendnek‘ *beszélő jövő*.

Az épen most megjelent Pesti Gáborban olvasom (75. lapon): „Kik *elmúltanak* (beszélő múlt) és *jevendők* (beszélő jövő), azokból *kell* (beszélő jelen) itélni.“

Ezeket csak előlegesen hoztam fel, hogy addig is, míg bővebben megvitatandom, a példák bemutatásában segédül szolgáljanak. Főképen ügyeljünk pedig *a beszélő múlt*ra, mert ez vétetett egyik az újabb időben kérdés alá, mely pedig a közönségesen eddig is egyszerű múltnak jelölt idővel fejeztetik ki mindenütt az idéztem példákban, melyekben t. i. az mintegy ellenébe tétetik vagy a jelen vagy a jövő mint szinte beszélő időnek, vagy mindkettőnek, u. m.

,mennyi ember *volt*‘

,ki mennyből *leszállottam*‘

,es immár *jött* (az idő)‘

,miképen es en *tartottam*‘

,ki *teremtette* mennyet es földet‘

,ki *eresztett* tegedet‘

,kik *elmúltanak*‘

A másik kérdéses idő *az úgynevezett félmúlt*, melyről már fentebb Cornelius Nepos magyarításánál érintém, hogy *viszonyos*, különösen *jelenben múlt* értelemmel bír (akarának).

Lássuk még előlegesen ennek is némely példáit a Nyelvemlékekből:

„Lött kedig midön *megszünt volna* üvölteni úrhoz, *felkele* a helyből“ (Révai-Cod. 27. l.)

„Lött“ és „megszünt volna“ beszélő vagy *főmúltak*, „felkele“ viszonyuló jelen a főmúlthoz, mely a főmúltban történik; épen azok, mik Corneliusban *accidit* és *vellent*, tehát az utóbbi: jelen a múltban.

„Martha azért hogy *hallotta* hogy Jézus eljött, eleibe *futa* öneki“ (Jászay-Cod. 211. l.)

„Hallotta“, „eljött“ főmúltak, melyekben történik egy másik cselekvés: „eleibe futa“. Ez tehát ismét *jelen a múltban*.

„Es *láták*, melyeket *tött*“ (ugyanott 219. l.)

„tött“ főmúlt, melyben egy másik körülmény fordul elő: „láták“. Ez ismét *múltban jelen*.

Immár némileg felvilágosítván a mondottakat, bővebb fejtegetésbe ereszkedhetünk. S itt nem fogunk hibázni, ha vizsgálatunkat egyik classica nyelven, a latínon kezdjük. „Nem berögzött hit, — írja a művelt tollú Toldy, Cornelius Nepos életében — nem régi vélemény, megszokott nézet mondatja velünk, hanem a külön korok független méltánylása: hogy a classica literatura művészi felsőbbsege alól kiaggani nem fogunk soha.“ És alább: „E mezőn pedig csak hamar Cornelius fogad . . . egyszerű gyönyörű formáival: Cornelium nekünk bírni kell mindenek előtt.“

Különös figyelmet kérek pedig az iránt, hogy a régi classicai és mai művelt nyelveket főképen azért hozom szemlélet alá, hogy lássuk, miképen felelnek meg azok az időfontebbi előleges felosztásának. Nincs tehát itten szó semmi nyelvtani, hanem legfőlebb nyelvbölcseleti rokonságról, épen úgy, mint midőn a „Magy. Nyelvészet“-ben latin s görög időalakok hozattak elő.

III.

Ha társaim s a magyar tudományos világ rosz néven nem veendik, az előadandó helyeket pontosb és szigorúbb fejtegetés végett, minthogy itt a helyes értelemadáson kívül főképen a forma vétetik tekintetbe s a lehető legnagyobb közelítés az eredetihez a fődolog, magam fordításával fogom egybe állítani.

„Non dubito fore plerosque,
qui hoc genus scripturae leve. . .
judicent, quum relatum *legent*.“ . .

Nem kétlem, hogy igen so-
kan *lesznek*, kik az efféle írást
csekélynek tartják, midőn olva-
sandják annak előadatását. . . .

„Non dubito“ (nem kétlem), beszélő jelen;
„fore“ (hogy lesznek), beszélő jövő;
„qui judicent“ (kik tartják), a következő jövőre („midőn
olvasandják“) viszonyuló jelen, tehát: jelen a jövőben;
„cum legent“ (midőn olvasandják), a föntebbi jövőre
„lesznek“ vonatkozva, jövő a jövőben.

A magyarban a kétféle jelen azon egy alakban (a mu-
tató módnak ugyanazon jelenével) van áttéve, mi a latinban
akként áll, hogy a viszonyos jelen úgy nevezett kapcsoló
módba tétetik (*judicent*). S ez is a tökélyhez tartozik, mert
az előadottak szerint azon jelenek eszmeileg egymástól kü-
lönbözők; különben is a latin mondatban, mint láttuk, egyet-
lenegy idő sem hasonló, valamint a gondolatmenetben úgy a
külső alakban sem, a másikhöz. A kétféle jövő a latinban az
által fejeztetik ki, hogy egyik infinitivusban áll (*fore pleros-
que*). A magyar nyelv e tekintetben tökéletesb, minthogy
kétféle jövője levén: föltételes és föltétlen, ezekből könnyen
választhat (*lesznek* — *olvasandják*), mert „*lesznek*“ mint tud-
juk, szinte jövő eszméjét fejezi ki, de kifejezhetjük ezt más
módon is, például: fognak találkozni. Azonban a kétféle je-
lent is kifejezhetnők részesülő segítségével, mely a magyar-
ban igen otthonos még a nép nyelvében is, p. o. *a mondó va-
gyok, mindig a mondó voltam*. Tehát a föntebbi mondatot nem
csak az eredeti értelmének tökéletesen megfelelő módon, ha-
nem a külső alakszerűség legrészleteseb kívánalmainak is ele-
get téve, ily formán adhatnók vissza saját nyelvünkön:

Nem kétlem, hogy igen sokan lesznek (vagy fognak ta-
lálkozni) az efféle írást csekélynek tartók (vagy talán: *tartvá-
jok*), midőn olvasandják annak előadatását. . .

Azonban ezen szerkezet legalább mostani megszokott-
ságunkhoz mérve, keresettnek és nehézkesnek látszhatnék,
azért az első fordítás mellett, mely szinte eléggé hű, marad-
hatunk; itt még csak azt jegyezvén meg, hogy „*tartják*“ he-
lyett talán némelyek nézete szerint jövő alakot (fogják tartani)

kellene használnunk; de ezt azért nem tehetjük, mivel ez a jövőben ismét új jövőt fejezne ki s azt jelentené, hogy nem ,akkor‘ tartják csekélynek, mikor olvasandják, hanem ,azután‘, a mi sem az eredetivel, sem a dolog természetével megegyező nem volna.

Ezekre nézve csak azért ereszkedtem ki bővebben, hogy láthassuk, mily részletes finomságok kívántatnak a művészeti tökélyhez (nem értve magamat, hanem Corneliust), és hogy meggyőződhecssünk, mily könnyűséggel, mily tökéletesen foghatunk fel minden, legfinomabb különböztetést is, ha az időknek föntebb látható osztályzatát elsajátítottuk.

A következőkben rövidebb leszek.

Ezen kifejezést: „Accidit ut Atheniensis Chersonesum colonos vellent mittere“ már föntebb taglaltam.

„Tum Thraces eas regiones tenebant, cum quibus armis erat dimicandum.“	Akkoron e vidékeket Thra- xok bírják vala, kikkel harcban kellendett megküzdeni.
--	--

Itten ,tum‘ (akkoron) pótolja a beszélő vagy főmúltat, mintegy ismételve azon időszakaszt, mely a megelőző mondatban foglaltatik.

,tenebant‘ (bírják vala) ismét jelen a múltban (akkoron), még pedig tartós, minthogy itt húzamosb birtoklás értetik. Innen a magyar ,bírják vala‘; a másik ,bírják‘ helyett, melyet a föntebbiekben szinte ,múltban jelen‘ értékkel ruháznak föl. Ezen tartós jelen a múltban, melylyel alább bővebb alkalmunk lesz megismerkedni, nincs meg a latinban.

,Armis erat dimicandum‘ (harcban kellendett megküzdeni) jövőben múlt, t. i. jövő (dimicandum) a föntérintett gyarmatosítási szándokra, és múlt (erat) az elbeszélőre nézve; a magyarban mind két idő egy szóban (kellendett) foglaltatik.

Ezen múlt jövőért már sokan és sokszor megtámadtak. Utóbb tüzetesen fogok róla értekezni, itt csak annyit említvén meg, hogy másképen alig vagyunk képesek a latint híven tükrözni vissza. Ugyanis ha azt mondjuk: ,harcban kellett megküzdeni‘, elenyésznék a jövő; ezzel pedig ,harcban kellend megküzdeni, elenyésznék a múlt; és sehogy sem felel meg az eredetinek. Czuczor társunk így magyarázza: Kikkel

előbb meg kellett küzdeni. Ez ugyan az értelmet visszaadja, de a formát nézetem szerint nem olyan híven, mint amaz.

„His consulentibus nominatim Pythia praecepit, ut Miltiadem sibi imperatorem sumerent: id si fecissent, incepta prospera futura.“

E tanácskerőknek névszerint megparancsolta Pythia, hogy Miltiadest válasszák vezérökül: ha ezt teendik, vállalatuk sikerülni fog.

„praecepit“ (megparancsolta) beszélő múlt, „fecissent“ (teendik) beszélő, és pedig főjövő (a szerző foglaló múlttal fejezi ki), a mely t. i. a beszélőre, mely itt Pythia, közvetlenül viszonyúl.

„prospera futura“ (sikerülni fog) itt a jövőben, t. i. a megelőzőben, ismét jövő jelentetik ki, minthogy a vállalat sikerülte nem a választással együtt történik, hanem csak ennek következtében, tehát jövőben.

„Ut Miltiadem sibi imperatorem sumerent“ régies alakkal így is fordíthatnók: Miltiadest választaniok vezérökül.

„Chersoneso tali modo restituta, Lemnum revertitur et ex eo pacto postulat, ubi sibi urbem tradant: illi enim dixerant, quum vento Borea domo profectus eo pervenisset, se se dedituros.“

Chersonesust ekképen rendbe hozván, Lemnusba visszatér és azon szerződésnél fogva követeli, hogy neki a várost adják által: mivel azt mondották volt, hogy, ha hazájából felszállal vitorlázand oda, magokat meg fogják adni.

„Revertitur“ (visszatér), „postulat“ (követeli) beszélő jelenek, múltak helyett, a mi történeti elbeszélésekben gyakran előjön.

„dixerant“ (mondották volt), az imént történtek előtti időben múlt, tehát múltban múlt.

„cum pervenisset“ (midőn vitorlázand), föltételes, különben beszélő jövő, — a beszélő itt Miltiades lévén — mely a latinban ismét foglalóval fejeztetik ki, mint föntebb (fecissent);

„se se dedituros“ (magokat meg fogják adni) jövő a jövőben, melyet a föntebbiekből már ösmerünk.

„Illi . . . celeriter Eretriam ceperunt omnesque eius gentis civis abreptos in Asiam, ad regem

Azok hirtelenséggel Eretriát elfoglalták s azon nemzetség minden polgárait elrabol-

miserunt. Inde ad Atticam accesserunt ac suas copias in campum Marathona deduxerunt.“

ván, Ázsiába a királyhoz küldötték. Onnan Attikába mentek s hadaikat Marathon mezejére vezették.

A megjelölt idők mind beszélő múltak. Hasonlók :

„Copias ex urbe eduxerunt locoque idoneo castra fecerunt, deinde postero die . . . vi summa praelium commiserunt.”

A sereget a városból kivették s alkalmas helyen tábornak ültettek, aztán más nap . . . a legnagyobb erővel az ellenségre rohantak.

Mind egymásután következő események, általános vagy elbeszélési múlt idők, melyek semmi más időre nem, hanem csak a beszéllőre viszonyúlnak.

Csaknem mindjárt ezután következik :

„Datis, etsi non aequum locum videbat suis, tamen, fretus numero copiarum suarum, confingere cupiebat; eoque magis, quod, priusquam Lacedaemonii subsidio venirent, dimicare utile arbitrabatur.”

Datis, ámbár övéire nézve a helyet nem találja vala alkalmasnak, de bizván hadainak sokaságában, vágyék megütközni; annyival inkább, minthogy jónak gondolá megvinni, mielőtt a lacedaemoniak segítségül jönnének.

A megjelölt helyek mind viszonyos idők, t. i. jelenek a múltban.

De hát hol van itt a főmúlt idő, kérdezi talán valaki, melyre ezek viszonyúlnának?

A kérdés itt helyén van; mert látjuk, hogy szerző kevéssel föntebb a görögökről az eseményeket általános múltakban adja elő, utána mindjárt Datisról úgynevezett félmúltakban beszél, melyeket a föntebbiek szerint viszonyos vagy is múltban jeleneknek nevezénk.

De ki nem veszi észre, hogy a Datist illető, bár utóbb mondott, körülmények éppen *azon idő alatt fordulnak elő*, melyben az athenéieket érdeklők történtek, úgy hogy szinte gondolatban kell kipótolnunk, mit az imént előadtam, mintha mondaná szerző: *Azon idő alatt, míg ezek az athenéiekről történtek*, Datis, ámbár övéire nézve a helyet nem találja vala alkalmasnak stb.

Íme tisztelt társak! ez az igazi művész. A helyett hogy hosszas szóval élne s ügygyel bajjal keresgélne az összekötő külső mondatokat, magába a szerkezetbe szövi a láthatatlan

fonalszálat, mely a gondolatokat összefűzi, még pedig itten annyival inkább, mert az események ragadó folyama a festésben sem engedi sokfélével szakgatni el egymástól az egy időben történeteket.

De hát helyesen értelmeztem-e a mondott helyeket?

Én azt hiszem, hogy tökéletesen, mert Cornelius mindjárt nyomban, amint az esemény már *tovább* fejlődik, még Datisról szólóban visszatér a beszélő múltra, ekképen:

„Itaque in aciem peditum centum, equitum decem millia <i>produxit praeliumque commisit.</i> “	Azért is gyalogokból száz, lovasokból tíz ezeret csatarendbe állított és megütközött.
---	---

Igen nagy subtilitásoknak fognak talán ezek némelyek előtt látszani. — Hja! a ki ezeket föl nem fogja vagy csekélyli, abból művészíró soha sem lesz.

„Egy új műforradalom küszöbén állunk“ — mondja valahol szinte Toldy; mely mondattal, hiszem, épen úgy célza a folyó beszédű irodalomra, mint a kötöttre.

Most lássuk, miként sajátíták el a latin nyelvben s a latin írókban uralkodó szellemet azon nyelvek, melyek annak ivadékaiként tekintetnek, különösen a francia és olasz; az elsőbbik annyival inkább, mivel, mint tudva van, kifejezésein, szókötésének különös szabatosága tekintetéből világunk legműveltebb s jelentékenyebb részében diplomatiái polcra emelkedett.

IV.

A francia nyelv különösen azért is igényli figyelmünket mindenek fölött, minthogy nemcsak azon időket sajátítja vala el mind, melyek a latin nyelvben megvoltak, hanem még jóval többeket is vagy őseredeti nyelvéből, von által, vagy hasonyszerűség (analogia) útján fejlesztte ki.

Példáim idézése s felállításában a legtekintélyesb nyelvtanokat fogom használni.

Noël és Chapsal nyelvtanában (a birtokomban lévő 32-dik kiadás szerint) ezeket olvassuk:

„Az idő azon alak, melyet az ige annak megjelölésére veszzen föl, hogy a tartam (vagy tartósság) melyik részének felel meg az ige által kifejezett mondomány.“

„A tartamnak három része vagy szakasza van: a be-

széd pillanata; azután a mi azt megelőzi; és a mi azt követi; innen a három idő: jelen, múlt és jövő.“

„A múlt és jövő a pillanatoknak végtelen sokaságából állván, az előbbiség- és utóbbiságnak különböző fokozatait tüntetik fel. A jelen csak egy időt enged meg, mivel azon pillanat, midőn beszélünk, feloszolhatatlan pont.“

A mondottakra meg kell jegyezmem, hogy valamint más nyelvtanokban úgy itt sincsen meg azon szabatos megkülönböztetés, melyet én mindjárt eleinte kifejték; különösen a közvetlen viszonyok a beszélőhöz és ismét a viszonyok magok az idők között nem érintetnek. Így a rövidebb vagy hosszabb tartamot illetőleg is el nem hallgathatom, hogy a jelen szinte fejezhet ki tartós időt, például: *e héten*, *e hóban*, *ez évben*, *e században* stb., melyek bizonyos körülmények közt s jelesül a beszélőhöz viszonyban mind jeleneknek tekinthetők. Azonba a főntebbi értelmezésben is találunk annyi világosságot, mennyi szerzők céljára megkivántatott, sőt, a mint utóbb a példákban fogjuk látni, szerzők előtt a főntebbi különböztetések épen nem ismeretlenek.

Az egyes időket következőleg írják körül szerzők:

„A jelen úgy fejezi ki az állítmányt (*l' affirmation*), mint a beszéd pillanatában történőt: „*je marche*“ (megyek.)

„A nem teljes múlt (*l'imparfait*) úgy fejezi ki azt mint jelent, valamely múlt időszakra viszonyúlva: *je, l'isais quand vous entrâtes* (olvasték, mikor ön belépett).

Ime világosan jelen a múltban, és mint viszonyos idő.

„A határozott múlt (*le passé défini*) úgy jelöli azt mint teljesen lefolyt időben történtet: *je voyagai l'année dernière* (utaztam a múlt évben.)

A határozatlan múlt (*le passé indéfini*) úgy fejezi ki azt, mint nem teljesen lefolyt időben történtet: *j'ai écrit aujourd'hui*.”

Világosan: múlt a jelenben, mert *aujourd'hui* annyi mint: a mai napon (*au-jour-de hui*), melyben jelenleg vagyunk (*le jour ou l'on est* — mondja Mozin.)

A latin nyelvnek nincsen meg ezen formája. Hát a magyarnak?

Toldy Passiójában olvassuk : „Ha próféta voltál (nyilván, volnál' helyett), miért nem *látod volt* ezt meg?“ 105. l.

Ismét : „Első kötél az volt, az kivel a tulkot *megkötik volt* (nyilván e helyett : meg szokták kötni) az Salamonnak temploma előtt az áldozásra.“

Mind kettő jelenben múltnak látszik, de ma annyira kiavúlt és szokatlan e forma, hogy új életre hozatalához alig lehet reményünk.

De van egy másik formánk, mely korunkban meglehetősen divatos (például Szalay Lászlónál is gyakran előfordul) és a régiségben sem példanélküli.

„És *lött* ott hosszjában való viadalban imádkozván mert (azaz : hogy*) az keserű halálnak megemlékezetiből az ő szentséges szíve *megszomorodék* es ő igen fénességű szemei es ő ártatlanságu testének minden erei *megindulának*, úgy hogy mind az ő fogai és tetemei csontjával öszve oly igen erősen *megtöretének vala*“ Passio 81. l.

Tehát ez úgy látszik, mintha épen a *jelenben* múlt volna, mert *megindulának* a föntebbiek szerint jelen a múltban, *megtöretének vala* pedig azon időben történik, melyben a *megindulának*, mert *úgy hogy* szókkal köttetik össze a két mondat ekképen minden erei *megindulának* úgy hogy (tehát szinte a föntebbi időben) mind az ő fogai *megtöretének vala*.'

Tehát a francia példát : *j'écris aujourd' hui*, a magyarban talán így adhatnók : *ma írék vala*, mi a fülnek kellemetlenül nem hangzik ugyan; de kérdés lehet, megfelel-e teljesen a francia kifejezésnek ? mire alább fog bővebb felelet adatni.

Most folytassuk a francia előadást.

„Az előbbi múlt (le passé antérieur) úgy fejezi ki azt (t. i. az állítmányt), mint egy másiknak *épen* előtte történtet a múlt időben : *quand j'e u s l u , j'e partis*“ (midőn vagy mi-helyt *olvastam vala*, elútaztam).

Világosan múlt a múltban.

„A régibb múlt (le plus-que-parfait) úgy fejezi ki az ál-

*) A régi Nyelvemlékekben számtalanszor fordul elő ,mert' *hogy* helyett.

lítmányt mint magamagában múltat, mindazáltal tekintettel egy más cselekvényre, mely szinte múlt: *j'avais fini, quand vous vîntes*“ (elvégeztem volt, midőn ön jött).

Szinte múltban múlt, úgy hogy a magyarban a két forma föl is cseréltetik, de a szabatoság és a *vala* és *volt* segédformákban rejlő értemény követeli, hogy mi is megkülönböztessük.

„A jövő azt (az állítmányt) úgy fejezi ki mint történni kellőt azon időben, mely még nem létezik: *je sortirai demain*“ (holnap kimegyek). A magyarban itt jelen alakkal élünk, minthogy a másik szó (holnap) a jövőt már megjelöli; de ha ezt vagy más hasonló szót elhagyva, csak általában akarjuk a jövőt kifejezni, akkor a magyarban is okvetetlen jövő alak áll: ki fogok menni, egészen más mint: kimegyek.

„Előbbi jövő (le futur antérieur), azt úgy fejezi ki mint megelőzőt egy következő időszakaszban: *j'aurai terminé demain*“ (holnap elvégzendettem).

Tehát ez jövőben múlt, és már maga magában kifejezi mind a két időt. Mit hogy tökéletesen megérthessünk — imhol e példák.

„Ha e munkát *elvégzendettem*, Istennek hálát *adok*“, és, ha e munkát *elvégzendem*, Istennek hálát *fogok adni*“: mind kettő ugyanazon eszmét fejezi ki. Amabban, mint a francia nyelvtan értelmezi, előbbi jövő vagy is a következő (jövő) időszakban egy megelőző (múlt is) együtt foglaltatván; a mondat második része, minthogy a magyarban jelenel (hálát adok) fejeztetik ki, azt teszi: *jelen a múlt jövőben*, a mi t. i. akkor történik, midőn a jövő elmúlt, vagyis: jelen jövő után, más szókkal: jövő a jövőben, épen az a mi az utóbbi példában fejeztetik: *ha elvégzendem*, hálát *fogok adni*.

Tehát: a jövő múltban jelen, és: jövőben jövő, egyik tökéletesen ugyanaz, a mi a másik. És így ebben: ha e munkát *elvégzendettem*, Istennek hálát *fogok adni*, az utóbbi jövő alak fölösleges volna, mint ebben: *holnap el fogok utazni*, minthogy, holnap a jövőt már szinte kifejezi.

Ellenben ez: ha e munkát *elvégzendem*, Istennek hálát *adok*“, a föntebbiektől különbözik, mert azt teszi: mikor *elvégzendem*, *akkor* (nem azután) adok hálát, tehát: jövőben

jelen. Épen midőn ezt íráom, jött kezembe a Pesti Naplónak folyó évi ápril 2. kelt száma, melyben Szalay László társunk cikkelyében a többi közt ez ötlík szemembe : „Úgy van; a Maximilián és János-Zsigmond között *kötött szerződéshez* képest Maximilián sógorának valamelyik leánya *fogott volna* János-Zsigmondnak hitvesül *jutni*.“

Itt ,fogott volna jutni‘ világosan múlt jövő, még pedig múltban jövő, t. i. múlt a beszélőhöz és jövő a ,kötött szerződéshez‘ viszonyítva s lehetetlen azt más módon ily szabatsággal kifejezni. Tegyük p. o. helyette ezt : jutott volna, az egész így lesz : ,a kötött szerződéshez képest Maximilián sógorának valamelyik leánya jutott volna János-Zsigmondnak hitvesül‘ : íme hiányzik a jövő, tehát úgy látszik, mintha a szerződéskor kellett volna annak megtörténnie, mi nem egyezik meg az előadás többi részével és a valósággal. Vagy talán ezt teszszük helyébe : kellett volna? Itt meg azon kívül hogy a jövő szinte hiányzik, sokkal erősebb a kifejezés mint talán a szerző szándékában vala.

Ezt itt előlegesen csak azért hoztam fel, hogy a múlt jövő nem oly nélkülözhetőnek látszik, mint velünk némelyek elhitetni szeretnék.

Folytassuk tovább a francia nyelvtant, megjegyezvén hogy itt még mindenütt csak a mutató módról (indicativusról) szólok.

A szókötési részben még következőket találjuk :

„1. A jelen, élénkebb elbeszélésben, múlt helyett is állhat,“ mint talán minden más nyelvben is, azért itt mellőzöm.

„2. A nem teljes múlt (imperfectum) nem alkalmazható oly jelenről, melynek a beszéd pillanatában valósággal helye van, tehát nem kell mondani : j'ai appris que vous étiez à Paris (megtudtam, hogy ön Párisban *volna*), ha ezen személy valósággal ott van*); sem ezt : je vous ai dit, que la sagesse *valait* mieux que l'éloquence (mondám vala nektek, hogy a bölcsesség többet érne az ékesszólásnál), mert itt a dolog minden időben igaz lévén, annak ezen pillanatban is helye

*) Alább látni fogjuk, hogy a francia mutató mód imperfect uma föltételes mondatban is használtatik.

van, midőn beszélünk. Tehát így kell mondanunk: „hogy ön Párisban *van*”, hogy a bölcsesség többet ér.

Ezen szabálynak alább nagy hasznát vesszük.

„3. A határozatlan múlt használtathatik oly múltrol is, mely már egészen lefolyt, tehát határozott múlt helyett: *j'ai reçu une lettre l'année dernière, hier*.

4) Ellenben a határozott múltat csak teljesen lefolyt időről lehet mondani, mely legalább egy nappal elébb folyt le azon pillanat előtt, melyben beszélünk, tehát nem jó volna: *je reçus une lettre cette année, minthogy még a beszélő benne van az időben, melyről szó van* ¹⁾.

5) A régibb múltat nem kell használni (általános) múlt helyett; nem jó volna: *j'ai appris, que vous aviez voyagé* (megtudtam hogy ön elutazott *volt* vagy *volna*), hanem: *que vous avez voyagé*“ (hogy ön elutazott).

V.

Ugyanezen időket bővebben és részletesebben tárgyalja Mozin (nálam tizenegyedik kiadásában.)

Mindenek előtt figyelmet érdemel azon megjegyzése (384. szám), hogy „a francia nyelv két sőt három időalakkal bír, hol a német nyelv csak egygyel, például a viszonyos (le relatif ²⁾): *je parlais* (beszélék), a német imperfectum: *ich sprach*; a határozott múlt (le défini): *je parlai* (beszéltem), németül ismét: *ich sprach*.

a határozatlan múlt (l'indéfini): *j'ai parlé* (beszélék vala), németül megint: *ich sprach*, ritkán: *ich habe gesprochen*.

előbbi múlt (l'antérieur); *j'avais parlé* (beszéltem vala), a német plusquamperfectum: *ich hatte gesprochen*.

határozott előbbi múlt (l'antérieur défini ³⁾): *j'eus parlé* (beszéltem volt), németül ismét: *ich hatte gesprochen*.”

„Minthogy pedig nem közönyös dolog, folytatja Mozin,

¹⁾ Mindkét időnek a magyarban miként használhatóságáról utóbb adom elő nézetemet.

²⁾ Mozin kitünőleg viszonyosnak nevezi, melyet más grammaticusok imperfectumnak mondanak.

³⁾ Így nevezi Mozin a főtebbi nyelvtanban előforduló *plusque-parfait*-t.

egyik vagy másik időt használni, és semmi sincs oly nehéz idegen ajkúra nézve, mint ezen idők különbségének helyes felfogása: tehát igyekeztünk ezt neki több gyakorlat által jól megérthetővé tenni. *A viszonyos megfelel a latin imperfectumnak és a határozott meg a határozatlan múlt, a latin perfectumnak.*“

Ezen megjegyzést több okból hoztam elő:

1-ör) megmutatandó, hogy némely nyelvbeli igeformák korlátolt számuak lévén, nyelvtanítóink s vizsgálóink, valamint íróink, nagy hiányt árulnak el, ha egynémely nyelv igeidőin túlhatolni nem bírnak;

2) felvilágosítandó, mely latin igeidők felelnek meg a franciákéinak;

3) felderítendő, hogy a magyar nyelvben mind megvannak a francia időformák, sőt, mint alább látni fogjuk, több is.

Az egyes időket (a mutató módban) következőleg írja körül Mozin (359. és következő számokban):

„A jelen oly dolgot mutat, mely 1) most vagy 2) rendszerint történik, vagy 3. *) oly dolgot, mely minden időben igaz.

1. *J'écris à monsieur votre frère.*

Az ön fivérének írok.

2. *Je lis ce livre avec un plaisir infini.*

E könyvet fölötte nagy gyönyörrel olvasom.

Je passe l'hiver à la ville et l'été à la campagne.

A telet városban, a nyarat faluhelyen töltöm.

3. *Un bon père aime ses enfans.*

Szereti gyermekeit a jó apa.

Les jugemens de Dieu sont impénétrables.“

Isten ítéletei kitanúlhatlanok (vannak a magyarban elgyatik).

„Szinte jelent használnak a közel jövő vagy oly dolog kifejezésére, melynek rövid időn meg kell történnie:

Je pars dans une heure.

Egy óra múlva elutazom.

Je ne pars pas avant la fin du mois“

A hó vége előtt nem utazom el.

A magyarban ez minden oly mondatról áll, melyben egy másik szó már kifejezte a jövőt: *Száz év múlva* egyikünk sem él.

*) Az elválasztó számokat mindenütt én rakám hozzá, könnyebb felfoghatás végett.

„Jelent használunk a *határozott* vagy *határozatlan* mód helyett akkor, ha a beszédnek nagyobb hevet és élénkséget akarunk kölcsönözni.“

Ezen használat oly gyakori más nyelvekben is, hogy a példa elmaradhat.

„A *viszonyos múlt* (le relatif, némelyeknél : l'imparfait) oly dolgot jelöl, mely 1) épen — vagy 2) *rendszerint akkor történék*, midőn egy más (fő) cselekvény vagy (fő) körülmény, melyről beszélünk, fordúlt elő (tehát tökéletesen annyi mint jelen a múltban); például :

1. *J'écrivais, lorsque votre frère arriva, ou est arrivé.*

Irék, midőn fivéred megérkezett, vagy megérkező volt.

2. *Une dame promettait beaucoup, et donnait peu Vous seriez la meilleure personne du monde — lui dit une de ses amies, — si votre bourse était toujours ouverte au lieu de votre bouche.“*

Egy hölgy (rendszerint) sokat *ígére* és keveset *ada* „Te a világon legjobb ember volnál — *mondotta* neki egyik nőbarátja — ha *szád helyett* mindig *erszényed állna nyitva.*“

„1-ső jegyzet. A *viszonyos idő* nem fejez ki teljes értelmet; mihelyest valaki azt kimondá vala, elménk legottan vagy a) azon cselekvényre gondol, mely azt megelőzi, vagy b) azt várja, hogy a szóló adja hozzá azon körülményt, melyre az viszonyúl; vagy c) gondolatban pótoljuk ezt ki.“

Tehát mindenütt valamely más cselekvényre vagy körülményre t. i. időbeli körülményre viszonyúl, mint valamely fődologra; a mi épen lényeges jelleme minden viszonyos időnek.

Kérem társaimat, Mozinak minden egyes szavát többször is keresztülfordgatni- s tökéletesen megérteniök, mert Mozinak valamint általában, úgy különösen itt minden szava kimondhatatlan nagy nyomatékkal bír, s mert ez a legnevezetesebb igeidő és fejtegetés egész értekezésemben; végre mert a francia nyelv szabályai, melyeket Mozin mint egyik legkitünőbb francia nyelvtanító után eddig felhoztam, tökéletesen illenek a magyar nyelvre.

Lássunk tehát Mozinból minél több példát :

„J'écrivais beaucoup mieux dans ma jeunesse.

Ifjúságomban (midőn ifju voltam) sokkal jobban írék.

J'avais bien du plaisir

Sok gyönyörűségem vala

(quand ?) lorsque j'étais jeune, lorsque j'étais riche lorsque j'étais à la campagne.

Henrik IV. *était* un bon prince, il *avait* de belles qualités, il *aimait* son peuple.

Louis XVI. *avait* les qualités les plus estimables, il *était* bon époux et bon père, il *aimait* sur tout son peuple.^a

„E két példában — mondjamaga Mozin — oda gondoljuk az időt, melyben ezen fejedelmek uralkodának (vagy uralkodtak); az elme pótolja ki ezen körülményt.“

Hier Calypso vous *élevait* au dessus de votre sage père. . . crûtes - vous ce qu'elle *disait* ? (quand ? dans le discours qu'elle vous *fit* hier.)

Mentor *donnait* tranquillement ses ordres tandis que le pilote *était* troublé (quand ? pendant le danger imminent, dont on parle.)

Alább ismét hosszabb példát hoz fel szerző Telemachusból :

„Calypso *ne pouvait* se consoler du départ d'Ulysse. Dans sa douleur, elle *se trouvait* malheureuse d'être immortelle. Sa grotte *ne résonnait plus* de son chant. Les nymphes qui la *servaient*, *n'osaient*

(mikor ?) midőn *ifjú voltam* ¹⁾, midőn *gazdag voltam*, midőn *saluhelyen laktam*.

IV. Henrik jó fejedelem *vala*, szép tulajdonokkal *bíra*, népét *szereté*.

XVI. Lajos igen becses tulajdonokkal *bíra*, jó férj és jó atya *vala*, népét mindenek fölött *szereté*.

Tegnap Kalüpsó téged böles atyád fölött *magasztala* . . . gondolnád mit *monda* ? (mikor ? azon beszélgetésben, melyet tegnap hozzád *intézett*.)

Mentor nyugalommal osztá parancsait, míg ellenben a kormányos *meg vala* zavarodva (mikor ? a fenyegető veszély alatt, melyről a beszéd *foly*.)

Kalüpsó nem *tuda* megvisgasztalódní Ulysses *elutazta* ²⁾ miatt. *Fájdalmában* ³⁾ boldogtalannak *érezé* magát azért, hogy halhatatlan. Barlangja *nem zenge* többé vissza énekétől. A

¹⁾ Mozin a főidőt is viszonyos idővel (j'étais) fejezi ki, mintha mondaná : ,azon korban, melyben' ifjú valék, sőt a jelölt körülményt valamint a francia ,lorsque,' úgy a magyar ,midőn' is világosan kifejezi. Itt tehát a főkörülmény a ,lorsque' szóban nem az ,était jeune' ben foglaltatik, úgy hogy az ,était' is csak viszonyos, a ,lorsque' körülményre viszonyuló idő; a magyarban mindazáltal könnyebb érthetőség végett a ,voltam' szórát fektettem a fő súlyt.

²⁾ ,elutazta' egyik főkörülmény.

³⁾ ,fájdalmában' másik főkörülmény, mely a történet folyamában előfordult, s ezekre viszonyúlnak ezen elbeszélésben valamennyi következő viszonyos idők, kivéven a tartósabbakat: *szolgálgák vala, üvedzi vala*.

lui parler. Elle *se promenait* souvent seul sur les gazons fleuris dont un printemps éternel *bordait* son île; mais ces beaux lieux loin de modérer sa douleur, ne *faisaient* que lui rappeler le triste souvenir d'Ulysse, qu'elle y avait vu tant de fois auprès d'elle; souvent elle *demeurait* immobile sur le rivage de la mer, qu'elle arrosait de ses larmes, et elle *était* sans cesse tournée du côté où le vaisseau d'Ulysse, fendant les ondes, avait disparu à ses yeux. Tout à coup elle *aperçut* les débris d'un vaisseau, qui *venait de faire* naufrage . . . puis elle découvrit de loin deux hommes, dont l'un *paraissait* âgé; l'autre, quoique jeune, *ressemblait* à Ulysse. Il avait sa douceur et sa fierté. . . ."

nymphák, kik őt *szolgálják* *vala*, nem merének szólani hozzája. Gyakran *sétála* egyedül a virá nyokon, melyekkel az örök tavasz *övedzi* *vala* ¹⁾ szigetét környül. De e szép tájak, a helyett hogy fájdalmát enyhítenék, öbenne csak az Ulysses bús emlé két *idézék* vissza, kit ő annyiszor látott volt maga mellett; gyakran *tartózkodék* mozdulatlanul a tenger partján, melyet könnyeivel *öntöze*, szüntelen arra felé fordulván, hol Ulysses hajója *hasítva* a habokat, eltűnt volt ²⁾ szemei elől. Egyszerre *észrevette* romjait egy hajónak, mely *imént szenvedé* *vala* hajótörést, azután fölfedezett távolról két férfit, kiknek egyike *idősnek látszék*, a másik, bár fiatal korban, Ulysseshez *hasonlíta*, ennek szelíd és bátor tulajdonságával bíra. . .

Íme tisztelt társak! egy egész elbeszélés multak helyett majdnem csupa viszonyos időkkel, melyek egész addig „Egyszerre észrevette“ valamennyien egy fő körülményre viszonyúlnak, mely ezen rövid szócskával fejeztetik ki: „fájdalmában“; s ebben a múlt külsőleg még csak kifejezve sincs, hanem csak mintegy oda gondoltatik, s ezen körülmény egész elbeszélésen eleitől végig befolyással levén, úgy tekintendő mintha minden egyes mondatnál ismételtetnék: „fájdalmában barlangja nem zenge többé vissza énekétől“, „fájdalmában a nymphák nem merének szólani hozzája“, „fájdalmában gyakran sétála egyedül“ stb.

Mily szabatoság rejlik párosúlva a takarékossgal az

¹⁾ „Övedzi *vala*“ és föntebb „szolgálják *vala*“ tartós „multak“, melyekre nézve a francia nyelv külön alakkal nem bír.

²⁾ „eltűnt volt“, és föntebb „látott volt“ előbbi multaknak felelnek meg, minthogy a főmult, mint érintettem, az elbeszélés elején, elutazta miatt és „fájdalmában“ rejlik. Az utóbbi különösen anynyi, mintha mondaná szerző: „a fájdalom ötannyira elfoglalta, hogy.“

egész elbeszélésben! melyeket azon nyelvekben, hol mind a viszonyos mind az elbeszélő múlt ugyanazon idővel az úgynevezett imperfectummal fejeztetik ki, utánozni teljes lehetetlenség. Csak most érthetjük tökéletesen a magyar „Hiszek-egy-istent“, a régi halotti beszédet stb, mikről alább.

Az elbeszélés utóbbi szakaszában megszakad a viszony: „Egyszerre észre vette romjait egy hajónak“ stb, és már, 'észre vette' többé nem viszonyos idő, hanem elbeszélő múlt.

Így ez is „fölfedezett távulról két férfit.“ Ez utóbbira vonatkozik ismét több viszonyos idő: 'látszék', 'hasonlítá', 'bira'.

„2-ik jegyzet. A viszonyos múlt a franciában gyakran használtatik ott, hol a németben kapcsoló múlt jelene szokott állani, hol t. i. némikétség forogfen az állításban;“(de a magyarban mindig mutató mód jelene felel meg neki.)

Vous m'avez	Sie haben mir im-	Önnekem min-
toujours dit, qu'il	mer gesagt, er sey ein	dig azt mondotta,
était honnête homme.	ehrlicher Mann.	hogy ő becsületes
		ember.

Il a protesté,	Er hat versichert,	Erősítette hogy
que cela était vrai.	dass es wahr sey.	ez igaz.

Je lui ai prou-	Ich habe ihm be-	Megmutattam
vé qu'il était obligé	wiesen, dass er verbun-	neki, hogy ő köteles
de payer.	den sey zu bezahlen.	megfizetni.

Je croyais, j'	Ich glaubte, hatte	Azt hívéim, azt
avais cru, qu'il était	geglaubt, er sey todt.	hittem, hogy ő meg
mort.		van halva.

A magyarban, minthogy az állítást, hívést, bizonyítást stb. jelentő szók valóságot akarnak a mondatban kifejezni, e mondatokban szinte valósági azaz mutató móddal élünk, mint imént láttuk; s a kétség részint az állítást, hívést jelentő szókban rejlik, részint a szerkezet többi részéből fogna kitűnni.

„A viszonyos múlt — folytatja Mozin — igen sokszor használtatik a „si“ (ha) kötszócskával előtte nemleges jelen értelmében,“ (azaz föltétes mondatban, a mondat föltételező részében, midőn a magyarban óhajtó mód jelene vagy mutató mód jelene is állhat):

„Si j'avais de l'argent, j'achèterais ce jardin.

Ha pénzem volna, megvenném ezt a kertet, vagy: ha pénzem van, megveszem (v. megvenném) ezt a kertet.

Si je *connaissais vos intentions* je les *exécuterais*."

Ha ön szándékait ösmer-ném, teljesítném azokat, vagy: ha ön szándékait ösmerem, teljesítem (v. teljesítném) azokat

„Azaz — magyarázza Mozin — nem veszem meg ezen kertet, mert nincsen pénzem; nem teljesítem ön szándokait, mert nem ösmerem azokat."

„A *határozott múlt* (le définir, némelyek szerint: second imparfait) úgy adja elő a dolgokat, mint egy megjelölt és múlt időben történeteket; tehát mindig két kelléke van: a) *bizonyos megjelölt idő*, b) *általában múlt idő*. Múlt időnek hívjuk, melyben nem vagyunk többé, és a mely legalább egy nappal előbb folyt le ¹⁾, mint: *tegnap, múlt héten, lefolyt évben, utolsó században*; például:

J'eus bien du plaisir pendant mon séjour à S. . ; je fréquentai plusieurs années les messieurs, dont vous parlez, je leur écrivis bien de fois dans ma jeunesse.

L'on vit dans les premiers jours de cette année, des événements auxquels on ne se serait pas attendu."

S . . . ben laktomban ²⁾ sok gyönyört élveztem; *társalogtam* több évekig azon urakkal, kikről ön beszél; fiatal koromban gyakran *írtam* nekik.

Oly eseményeket *láttunk* ezen év első napjaiban, melyeket nem vártunk volna.

„A *határozott múlt* úgy mutatja a történeteket mint eltelteket, *a nélkül hogy* akár az időközzel akár a körülményekkel *különösen foglalkodnék*. Használtatik mindenek fölött a történetírásban. Innét ezen neve: történeti múlt (parfait ou passé historique), melylyel azt több nyelvtanítók illetik; p. o.

Nous eûmes assez long-tems un vent favorable pour aller en Sicile; mais ensuite une noir tempête s'éleva, d'épais nuages déro-

Jó darab ideig kedvező szelünk *volt* a Siciliába hajózásra; hanem később sötét fürgeteg *keletkezett*, vastag felhők *zárták el*

¹⁾ Mert már a „ma“ jelen idő.

²⁾ Ezen és a következő példákban mindenütt jön ugyan elő némi körülmény, „laktomban“, „több évekig“, „fiatal koromban“, „ezen év első napjaiban“, mely úgy tűnik fel mint ugyanazon időben előfordult dolog; azonban itt ezeken semmi különös suly nem fekszik, hanem ezek csak az idő jelöltsége végett hozatnak fel, úgy hogy ha azon eset állana elő, melynél fogva azokra különös sulyt kellene fektetni, akkor az ige kétségen kívül viszonyos múltban foglalná el helyét, miről majdan példák is fognak adatni.

bérent le ciel à nos yeux, et nous sommes enveloppés dans une profonde nuit. szemeink előtt az eget, s mély éjszakába burkoltattunk.

„Vannak esetek, melyekben a viszonyos és határozott múlt különbség nélkül használható, mindazonáltal azon értelemhez képest, melyet kifejezni akarunk (azaz, a mint, fentebbi megjegyzésem szerint, az együttelőforduló vagy gondolható körülményben különös súlyt helyezni kívánunk vagy nem); tehát különbség nélkül mondhatjuk: “

César était ou fut un grand général.

Caesar nagy hadvezér *vala* vagy *volt*.

Henri IV. était ou fut un bon prince; il aimait ou aime son peuple.

IV. Henrik jó fejedelem *vala* vagy *volt*; népét *szerelé* vagy *szerelte*.

Louis XVI. eut les qualités les plus estimables, il fut toujours bon époux et bon père, il aime surtout son peuple.

XVI. Lajos igen jeles tulajdonokkal *bírt*, mindig jó férj és jó apa *volt*, *szerelte* népét mindenek fölött.

„Ez utóbbi példák előjönnek a viszonyos múltnál is — jegyzi meg Mozin — s a viszonyos múltban azt jelentjük ki, mik valának ők viszonyítva az időhöz, melyben éltek vagy uralkodtak; a határozott múltban pedig azt, mik *voltak* ők, minden viszonyítás nélkül.“

Alább több gyakorlatokat is ad Mozin, melyekből világosb felfogás végett jónak látok itt némelyeket egymás mellé állítani.

Határozott múlt:

Mélyen *alvám* midőn ön *felköltött* vagy *fölébredtett*.

A tücsök *énekle*, míg a hangya *szorgalmaskodék*.

A falura *utazám*, midőn ez esemény *történt*.

A legszebb idő *vala*, midőn *elutaztunk*.

Tegnap *hallék* igen nevezetes újságokat.

Sokat *besszélének* a békéről, midőn Párist elhagytam.

Még egy példa a határozott múltra Mozin után Telemachból, e helyütt csupán magyarul:

Viszonyos múlt:

Egész éjjel mélyen *aludtam* és csak késő reggel *ebredtem* föl.

A tücsök *énekelt* nyárban, a hangya meg *szorgalmaskodott*.

Vettem leveledet tegnap, hanem egy esemény *megakadályozott* a válaszolásban.

A legszebb idő *járt* egész utazásunk alatt.

Hallottam tegnap igen nevezetes újságokat.

Beszéltek sokat a békéről Párisban tartózkodásom alatt.

„*Hoztak* kosarakban mindenféle gyümölcsöt, melyet a tavasz ígér és az őszyújt a földön; ugyanakkor négy ifju nympha énekelni *kezdet*t. Eleinte *énekelték* az istenek harcát az óriások ellen. A trójai háború is *énekeltetett*. Ulysses harcai és bölcsesége egekig *magasztaltatott*. Midőn atyja nevét *hal-lotta* Telemach, a könnyek, melyek szemeiből *aláfolyának*, szépségének új fényt *kölcsönöztek*. Kalüpo észrevette fájdalmát, *intett* a nympháknak; azonnal *énekelték* Orpheus leszálltát a poklokra, hogy onnan Eurydicét felhozza. Midőn az ebéd *elvégeztetett*, az istennő magához *vette* Telemachot, és *beszélt* vele“

„A határozatlan múlt (l'indéfini) jelöli az oly időben történt dolgokat, mely vagy a) *nincs meghatározva*, vagy b) még *egy nappal előbb nem telt el* (ez utóbbi múlt a jelenben.)“

a) *J'ai écrit bien des fois*
à monsieur votre frère.

Gyakran *írek* *vala* fivérédek. (Nem határozott idő)

b) *J'ai écrit ce matin, cette*
semaine, cette année, à mademoi-
selle votre soeur.

E reggel, e héten, ez évben *írek* *vala* nővérednek. (Határozott, de még el nem telt idő.)

Je lui ai parlé, il n'y a qu'
un moment.

Alig több egy percnél, hogy vele *beszélék* *vala*.

„Határozott helyett is használhatni határozatlan múltat (a francia nyelvben), de megfordítva nem“, mint már fentebb Noël és Chapsal nyelvtanában láttuk; de megjegyzi Mozin, hogy „általában jobb a határozott és határozatlan múltat szabályszerűleg, sajátosságuk szerint használni, kivált ha valamely igehatározó vagy kifejezés fordul elő, mely teljesen múlt időt mutat, mint: *tegnap*, a *múlt* héten.“

Kérdés lehet itten: mi felel meg a magyarban a két időnek, t. i. a határozott és határozatlan múltnak?

Mi eddig századokon keresztül leginkább latin iskolában nevelteténk *vala*. Úgy de tudjuk, hogy a latin nyelvben a francia nyelv azon múltja, mely határozatlan (indéfini) név alatt ismeretes, és külsőleg a segéd idő jelenéből és részesülő múltjából (j'ai écrit *) összetett idő, a latin nyelvben telje-

*) A francia határozatlan múlt, j'ai écrit, a magyarban betű szerint mintegy ilyformán adathatnék: *birok írottat*, vagy: *van* (nekem) *írottam* (habeo scriptum), közeledve a magyar nyelvhez: *vagynok írtam*, vagy *író voltam*, mint: *mondó voltam*, mikről később.

sen hiányzik; a német és angol nyelvekben pedig, mint föntebb láttuk, a francia nyelvnek mind viszonyos (relatif vagy imparfait), mind határozott múltja (défini vagy parfait) csak az egyetlen imperfectummal fejeztethetik ki.

Innen mi magyarok a latin mellett még a német nyelvet tanulmányozván leginkább, ezen összetételt: *irék vala*, *beszélék vala* teljesen elhanyagoltuk, úgy hogy az legrégibb iratainkban is csak fölötte gyéren találató. Én föntebb mutatték be egy esetet a Passióból: *töredezésének vala*; a Magyar Nyelvészet második évi folyama 446. lapján Hunfalvy Pál társunk szinte idéz egy régibb példát Mindszenti Gábor naplójából: „mű is nem kevésbé megháborodánk ez nagy csuda dolgon; *hallám is vala* hátam megett mondani: bizony vége nekünk“. Ez épen olyképen használtatik mint a Passióban, t. i. viszonyítva a (múltban) jellennel.

Épen Pesti Gábornál olvasom Aesopus életében: „Licenus király oly igen megszerette vala ötét, hogy képét aram-(arany)ból öntette vala meg és *felcsináltatá vala*“ Itt inkább határozatlan múltat látszik kifejezni.

Imre Sándor pedig a Magyar Nyelvészet harmadik évi folyama 13. lapján példákat a népi beszédből is hoz elő: „*Megkelle vala* biz azt néznem! *látám vala* a nagy sűrűségben, de egy pillantás alatt eltűnt“; s helyet is jelöl ki neki az idők közt, azt állítván fel, hogy „leginkább mellékmondatokban mellék-, és az elbeszélési múltra nézve múlttá lett cselekvés kifejezésére való — s így értelme a régmúltéval határos.“

Véleményem szerint világosabban s rendszeremhez hűbben fejezván ki magamat, hogy az viszonyos időkhöz is tartozik, kétségtelen, de melyikhez? Hogy a régmúltéval általában határos volna, a régibb példák nem látszanak igazolni, sőt az Imre Sándor-idézte népies példák is szépen megfejtethők a francia szabály szerint: „(csak *az imént*) *látám vala* a nagy sűrűségben, de egy pillantás alatt eltűnt“; „*meg kelle vala* biz azt néznem“ (határozatlan idő); de különben is rendes régmúltunk (plusquamperfectumunk) most is két alakkal bír: *láttam vala* és *láttam volt*; s eddig e kettőt sem tudtuk megkülönböztetni, hát még egy harmadikat is sorozzunk hozzájuk?

A szabatosság törvénye, melyről későbbben a többi fen-

sőbb törvényekkel egyetemben (minthogy ezeket ismét össze kezdjük zavarni) tüzetesen szólok, parancsolólag követeli, hogy neki is kimutatassék önálló köre, még pedig, ha jelenlegi használata kétséges volna, inkább a régi példák alapján, mert itt igazi hiányt pótol, t. i. épen a francia határozatlan múltnak utóbbi*), sőt, ha tetszik, mindkét értelmében, mindazáltal következő megjegyzésekkel:

a) A szabatosság törvénye mellett ott áll még két fensőbb törvény: a *hangkellem* vagy *ékesség*, és a *takarékosság*, melyek szinte főuralkodók a nyelvben, pedig nem mondhatjuk, hogy a szóban forgó igealak: látám vala, kelle vala, hallám vala, megtöretének vala stb. akár a hangkellem, akár különösen a takarékoság elvével igen nagy öszhangzásban állana, azért csak csínján s óvatosan éljünk vele ilyenképen:

b) Az élő magyar nyelvben a teljesen elmúlt időre az egyszerű (beszélő) múlt is használtatik általában, akár legyen különösen megjelölve, meghatározva az időpont vagy időköz, akár nem; tehát (megfordítva a francia nyelv szabályával) határozatlan múlt helyett mindig élhetünk határozottal (általánossal), pl. gyakran *írtam* fivérédek; annyira, hogy némely esetekben a két alak váltakozva is fordulhatna elő; olvastam például valahol, ha jól emlékszem, Szalainál: „Péter nem *volt* oly rossz mint Pál *híresztelé* vala.“ Mily szépen van itt a két alak használva: „Péter nem *volt* oly rossz‘ teljesen múlt, vétessék akár határozottnak, akár határozatlannak, mint Pál *híresztelé* vala szinte múlt és viszonyban van a másikkal, de nem mondhatjuk, hogy az utóbbi az elsőbbnek előtte vagy alatta vagy utána értendő-e, és épen ezen határozatlanság igazolja az utóbbi alkalmazásának helyességét; mert ha előtte történik, akkor előbbi vagy régmúlt (plusquamperfectum), ha alatta: viszonyos múlt (úgynevezett imperfectum), ha utána: akkor megint az elsőbb válik régmúlttá. Itt tehát valósággal határozatlan múlt rejlik, de mégis csak általános, azaz szinte csak a beszélőre vonatkozó.

c) A másik esetben (még el nem telt idő) viszonyos

*) Mint jelenben múlt, legfőlebb a jelenhez igen közel múltban, mit föntebb, imént‘ szóval fejeztem ki.

múlttal is fölcserélhetjük, például a föntebbi idézetek ,ma, e héten, ez évben írék vala', ,imént látám vala, alig több egy percnél hogy vele beszélék vala', a legnagyobb részletességgel taglalva valósággal viszonyos múltak; ez évben, imént stb. mind azt teszi: ez évben, az imént történt stb, tehát egészen kiírva így állna a mondat: ma, e héten, ez évben történt hogy írék, imént *történt* hogy látám, és kihagyással, *ma, e héten írék, imént látám*; a viszonyos múltnál előadott szabályok alapján tökéletesen jók és helyesek.

Ha az eddig mondottakban különösen e három időre: 1) a viszonyosra (múltban jelenre), 2) az általános vagy beszélő múltra, és 3) a határozatlan, illetőleg jelenben múltra nézve a magyar nyelvet tekintve az igazat eltaláltam, a miről meg vagyok győződve s mitálább még bővebben fogok bebizonyítani; és a mondottakat teljesen megértetni szerencsés valék: akkor elvalahára tisztába jöttünk a magyar igealakokkal, mert a mik ezután következnek, könnyebben felfoghatók, és talán a föltétetes jövő múltját kivéve, közöttünk kérdés alá nem igen vétettek volt.

VI.

A francia föltételes időket (*conditionnel présent et passé*) itt mellőzvé, minthogy a magyar óhajtó móddal meglehetősen összeütnek s ebben fognak általam tárgyaltatni; lássuk most még az előbbi multakat és a jövőket.

„Az *előbbi múlt* oly dolgot fejez ki, mely egy más kérdéses fő dolog előtt *történt vala*. Nevezhetjük, ha tetszik, *előbbi viszonyos múltnak* (*relatif antérieur*), minthogy a föntebbi viszonyos aztjelöli, hogy valamely dolog épen vagy rendszerint akkor történék, midőn azon (fő) körülmény, melyről beszélünk, előfordúlt; az *előbbi múltban* is a dolog már nem ugyan egészen azon körülmény alatt, melyről (főlegesen) szó van, hanem még is *épen vagy kevéssel előtte* történt vala.

*J'avais déjà écrit *)* une Már *írtam vala* levelet, mi-
lettre, *lorsque* votre ami *est arrivé* dőn barátod megérkezett-
ou *arriva*.

*) Betű szerint: *birék* irottat, v. *vala* (nekem) *írottam* (habebam scriptum), valék ki írtam.

Lorsque je reçus votre lettre, j'avais déjà envoyé la mienne.

J'avais souvent diné avant une heure, lorsque j'étais à la campagne.

*J'avais déjà quitté la ville, lorsque vous arrivâtes, et j'avais vendu mon jardin depuis longtemps, lorsque j'ai appris, que vous vouliez l'acheter. Si je l'avait su plutôt, vous auriez eu la préférence.*⁴

Mikor leveledet kaptam, a magamét már elküldtem vala.

Sokszor ebédeltem vala egy óra előtt, midőn faluhelyen valék.

Már elhagytam vala a várost, midőn te megérkeztél, és már régen eladtam vala a kertemet, mikor megtudtam, hogy te azt meg akarád venni. Ha előbb tudám vala¹⁾, neked elsőséged lett volna.

„Az előbbi viszonyos — Mozin szavai — mint a példából látható, a történt dolgot épen úgy jelöli a még tartó mint a *teljesen múlt* időben; s mindig két dolgot foglal magában: 1) *valamely múltat*, mely a fő tárgy s az időfolyamban megelőző (j'avais), 2) egy *más múltat*, mely arra viszonylik“ (écrit).

„A *határozott előbbi múlt* (l'antérieur défini) szintén úgy jelöl valamely dolgot, mint egy másik előtt történtet, hanem *teljesen eltelt időben*, s ebben különbözik ama másiktól; pl.

J'eus diné hier avant vous; mais vous eûtes soupé avant moi.

Dès que j'eus déjeûné, je partis pour la campagne; et aussitôt que j'eus reçu de vos nouvelles, je revins à la ville.

*Je n'eus pas plutôt fini ma lettre, que je la portai à la poste; et dès que je l'eus portée, j'en écrivis une seconde.*²

Tegnap előbb ebédeltem volt mint ön, de ön előbb vacsorált volt mint én.

Mihelyt reggeliztem volt, falura mentem; és a mint önről hírt vettem volt, a városba visszajöttem.

Alig fejeztem volt be levele-met, mindjárt a postára vittem; és mihelyt elvittem volt másikat írtam.

„*Jegyzet.* Ezen idő ritkán használtatik a segéd igék-nél²⁾ és kérdő mondatban talán soha sem. Gyakorta ékesen pótoltatik a határtalan mód (infinitivus) múltjával³⁾, vagy valamely más fordulat által. A *határozott előbbi múltat* csak

¹⁾ Ezen föltételező múlt a magyarban, az óhajtó módnál fog közelebb értelmeztetni.

²⁾ A magyarban is 'volt volt' épen nem hangzanék kellemesen.

³⁾ Mozin itt egy más szakaszra (számra) hivatkozik, mely figyelmünket érdemli:

nem mindig megelőzik ezen kötszők: midőn, miután, mihelyt, a mint, alig, alighogy, és hasonlók.

Van még egy *határozatlan előbbi múlt* is, mely meg nem jelölt vagy még egészen el nem telt előbbi múltat fejez ki:

Si j'avais eu fini ma lettre	Ha a levelet <i>délelőtt</i> elvé-
avant midi, je me serais rendu à . .	geztem volt vala (vagy talán: el-
	végzém volt), akkor (Páris)ba
	mentem volna.

A példa, mint látjuk, jelent kevésbé azelőtt (imént) föltételezve történetet, mint a másik dolog történet vagyis történet volna. Igen gyéren fordul elő a franciában is. Noël és Chapsal nyelvtana a szövegben nem is tesz róla említést, hanem csak alul a jegyzékben érinti (31. 36. ll.), hogy „igen ritkán élnek vele.”

„A *jövő* oly dolgot jelent — folytatjuk Mozinnal — mely történendő leszen, akár meghatározott az idő, akár nem.”

A magyar nyelv az ebben uralkodó igen nagy szabatság és egyszersmind takarékoszágnál fogva, ha az idő (t. i. *jövő*) meg van már egy más szóval határozva, fölöslegesnek tekintí az ígének is *jövő* időben használatát, úgy hogy használat esetében annak sokszor egészen más értelme lenne.

„A *határtalan mód múltja* sokszor használtatik viszonyos vagy határozott előbbi múltak helyett, melyek az őket kísérő kötszők, és szócskák miatt a beszéd szabad folyamát feltartóztatják, pl.

J'ai rendu ce matin une visite à Monsieur votre père, et après m'être promené (après avoir été me promener) une heure avec lui, je suis reparti pour la ville.

L'infortunée Panthée, après avoir considéré quelque tems le triste objet de sa douleur, se réunit à lui par une mort violente.

E reggel látogatást tevék ön ura atyjánál, és vele egy órai *sétáltom után* (egy óráig tartott sétálásom után) a városba visszajövék (tevék 'jövék' jelenben múlt helyett, úgy hogy az utóbbi így is állhatna: *jövék vala*, a 'vala' mindkettőre vonatkozván.

A szerencsétlen Panthéa, fájdalma bús tárgyát darab ideig *forгатván vala* elméjében, erőszakos halál által egyesítette magát vele.

„*Sétáltom után*”, *forгатván vala* megfelelni látszanak a francia szövegnek. Miről alább.

J'irai bientôt à la campagne.

Je partirai dans peu pour Lyon.

Je ne sais pas encore, quand je partirai.

Majdan falura megyek.

Nem sokára Lyonba utazom.

Még nem tudom, mikor fogok elutazni.

A két első példában csak jelen, tehát jövőben (majdan, nem sokára) jelen (megyek, utazom) áll.

Ha így mondanók: „Majdan falura fogok menni“, „Nem sokára Lyonba fogok utazni“, ez jövőben jövő volna, s nem csak fölöslegesnek tekintethetnék, hanem inkább azt tenné: nem akkor hanem azután, ha a „majdan“ vagy a „nemsokára“ eltelt.

Még világosabban kitűnik ezen körülmény, ha a jövőt megjelelő kifejezés még határozottabb, például még a franciában is:

„Midőn a jövő *föltételes*, azaz valamely *föltételtől függő*: azon ige, mely a „ha“ (si) föltételező szócskát megelőzi, jelenbe teendő:“

S'il fait beau tems demain, je partirai pour Vienne.

Vous me ferez plaisir, si vous venez avant midi.

Ha holnap szép az idő, Bécsbe fogok utazni.

Nagy örömet fogsz nekem tenni, ha délelőtt jössz.

A magyarban már a „holnap“ és „délelőtt“ szók is fölöslegessé teszik a jövő alakot.

Azonban a magyarban nem csak a „ha“, hanem más szók is tehetik a mondatot föltételessé, és erre a magyar nyelv egészen külön alakkal is bír, pl. valahová *menendesz* *), megyek; valahol *lakozandó*, lakozom én is (Révai-Codex), a legszebben, legvilágosabban kifejezett: *jövőben jelen*, t. i. valahová *menendesz* (jövő), ugyanakkor, abban az időben én is *megyek* (jelen); úgy hogy, ha valaki az utóbbi időt is jövő alakban akarná kifejezni, ez mást jelentene, pl. „valahová *menendesz*, (én is) *fogok menni*“ világosan azt tenné: nem abban az időben, hanem még csak azután akarok menni, tehát itt jövőben jövő fejeztetnék ki. Hasonló: ha a közönség részvétet *mutatandó*, többet is írok: *jövőben jelen*, vagy is az utóbbi akkor,

*) Hogy ez nem „futurum exactum“, alább bebizonyítom

abban az időben történik, midőn amaz leszen történendő. De ha az utóbbit is jövő alakban mondom: ,többet is *fogok írni*‘, ez világosan jövőben jövő, mert ezt nem akkor, hanem azután teszem, ha már a közönség részvéte előbb megtörtént, a honnan az utóbbi mondat így is fejezhető ki: Ha a közönség részvétet *mutatandott*, többet is *írok*; már itt nem: *fogok írni*, mert ez fölösleges volna, mert a föntebbi múlt jövőben már a megelőzött részvét ki van fejezve, s a további cselekvést lehetetlen másképen értenünk mint jövőben már megtörtént részvét *után*. — A mint ezeket már föntebb is megérintém.

Hanem mielőtt tovább mennék, itt van helye ezen múlt jövő magyar alakjára is, mely sokaknak teljességgel nem akar fejökbe menni, még egy kissé bővebben kiterjeszkednem.

Egyik igen jeles német nyelvtudós, Becker Károly Ferdinánd tudor, következő munkájában: *Ausführliche deutsche Grammatik als Commentar der Schulgrammatik* (nálam 1837-iki kiadás), munkája 221. §-ában így szól:

„Mint a plusquamperfectum valamely múlt cselekvőség bevégeztét egy másik múltra viszonyúlva, épen úgy jelöli a futurum exactum (múlt jövő) a jövő cselekvőség bevégeztét, egy másik hasonlóképen jövő cselekvőségre viszonyúlva‘ p. o.

Die Sonne wird, wenn du ankomen wirst, schon untergegangen seyn. A nap már le fogott szállani, mikor te megérkezendel.

„Ezen igealak — folytatja Becker — már azért sem jöhet elő a régi német nyelvben, minthogy a ,werden‘ segédige, melylyel az képeztetik, ottan még ismeretlen. Azért a régi németben közönségesen a jelent találjuk a latin futurum exactum helyett. Luther is a jelent vagy (egyszerű) jövőt használja, és Schotteliusnál (a XVII-dik században) említés sincs ezen igealakról a hajtogatásban. A nép nyelvében sem fordul az elő, és már azért sem lehet a német nyelvben igen divatos, mivel a két segédigével való összetétel a német nyelv idoma (rhythmus*) ellen van. Ezen igealak a régi és a román eredetű nyelvekben egyszerűbb s nem oly idom nélküli (scripsero, j'aurai écrit), ezért szokottabb is; és úgy látszik, ezekből vitetett által a német nyelvbe. Csakis akkor élünk ezen

*) Ne zavarjuk össze az idomot az alakkal.

alakkal, ha a *bevégzettség* viszonyát különösen ki kell emelnünk, például:

Ich werde, wenn die Sonne aufgeht, schon zwei Meilen zurückgelegt haben;

Mikor a nap fölkel (vagy fölkelend), már két mérföldet fogtam haladai;

és ezen, valamint más esetekben is, melyekben például a latin és francia nyelv múlt jövőt használ, a német nyelv közönségesen múlttal él; például:

Wenn die Sonne aufgeht, habe ich schon zwei Meilen zurückgelegt; wenn ich zu Mittag gegessen habe (quand j'aurai diné), werde ich dich besuchen.“

Mikor a nap fölkel, már két mérföldet haladtam; ha ebédelttem, meg foglak látogatni (vagy a főtebb mondottak szerint: ha ebédlendtettem, meglátogatlak).

Szakasztott mintha az egy oldalú magyar nyelvészek valamelyike beszélne, azon különbséggel, hogy noha a jeles német nyelvtudós is előhossa a kérdéses igealak szokatlanságát, és helyette közönségesen vagy rendszerint (insgemein) a múltnak használatát, még is a *bevégzettség különös kiemelése végett* az azzal élést is megengedi.

Ámde egy részről a magyar nyelv sokkal hajlékonyabb új alakok fölvételére, más részről már magában a magyar nyelvben meg is van az alap, melyre a hasonszerűség — analogia *) — segítségével a szabatosági törvény kívánalmánál fogva építhetünk.

A „Sajószentpéteriek Végezésében“ 1403. évből (Régi Magyar Nyelvmélekek, II. kötet) olvashatjuk: „Hogyha pedig történnék, hogy valaki ez mi végezésünknek ellene vakmerőképen idegen bort hozandan a be“ Íme ez egyszerű jövő: ‚hozand‘ újonnan ragoztatik, vagy is az óhajtó mód képzőjével megtoldva, ezen módba tétetik által! Különös figyelmet érdemel továbbá, a mit Torkos Sándor úr a göcseji nyelvjárásról értekeztében a „Magyar Nyelvészet“ első évi folyamában (223. l.) ír (közönséges kiejtéssel adva): „azért

*) Némely magyar nyelvész, úgy látszik, nem is tudja, mi az az analogia, melyről pedig Révai azt mondá: facem praefert etymologiae.

fogtam-e jönni“, „mire odamentünk, *el fogott* szaladni.“ Az utóbbi példában gyönyörűen tűnik fel mindjárt az első olvasásra vagy hallásra a múlt jövő, azaz múlt a jövőben. Torkos Sándor úr t. i. más alakban így értelmezi: „mire odamentünk, elszaladt.“ E mondat előrészét az abauji és zemplényi nyelvjárásból tökéletesen ismerem, hol is az múlt jövődöt fejez ki, mint ez: ha ettél (e helyett: ha eendettél), elmehetsz, és föntebb a német nyelv után idézett: ha ebédeltem (e helyett: ha ebédlendettem), meg foglak látogatni. A mondat előrésze tehát ekképen értetvén, az egész így lesz: *Mire* (vagy mikorra) *odamenendettünk, elfogott szaladni*; az első föltételes, a másik föltétlen, de mindkettő múlt jövő, és más szókkal magyarázva a jövőket, azt teszi: míg azon idő eltelik, a melyben majd oda megyünk, azalatt (a meg nem nevezett ló vagy állat) minket megelőzve alkalmasint elszalad, t. i. a beszélő és a megszólított még nem mentek oda, hanem még csak akarnak oda menni, és még csak okoskodnak, hogy mi fog történni, ha oda mennek (menendenek, vagy menendettek), azaz azt hiszik, azt gyanítják, hogy *azalatt*, míg oda mennének, már el fog szaladni pl. a ló vagy egyéb állat. Torkos Sándor úr a mondatot úgy értelmezi, hogy a segédige valami gyorsaságot vagy készséget akar kifejezni, s mindig csak a múlt időnél használtatik. Első állítása föltétlenül igaz, mert az állat, vagy más valami, melyről azon gyanítás vagy hiedelem forgott fen, hogy előbb elszalad, mint oda mennek, a jövő eltelteig gyorsaságban csakugyan megelőzi az odamenőket. Második állítása föltételesen igaz, ha t. i. ő is múlt jövőt értett alatta. Az első példának is: *azért fogtam-e jönni*? helyes értelme a múlt jövő jelentésében van, mert az semmi egyebet nem tesz, mint: „azért szándékoztam-e jönni és már jöttem, t. i. a mondat a szándéokra (mintegy „fogni“-ra) nézve: jövő, a megtörtént jövővelre nézve: múlt.

Egyébiránt bármint értesse nek a példák, annyi igaz, hogy itt a jövőt jelentő „fog“-ról van szó, mit a szerkesztő Hunfalvy Pál úr is is hinni látszik jegyzetében. Ekkor tehát még hasonyszerűség elvére sem lenne a jövő időnek múlttá is alakításában szükségünk, mert már él nyelvünkben.

Azonban épen nem töröm rajta fejemet, ha valaki az

iménti példákban a jövő minőséget tölem elvitázandja is, de ott van az ötödfélszáz évnél idősb Szentpéteri Végezés, és ebben a 'hozandana' alak, bizonyosságot tevő hogy már azon korban él vala, és bennünket meggyőző, hogy mindjárt kezdetben az akademia nyelvtudományi osztálya, sebben egy Vörösmarty által, ki a nyelvben nemcsak tudós volt, hanem leg többek által felülmúlhatatlan, sőt utólérhetetlen nyelvművész, szabályúl felállított azon elv, miszerint a magyar nyelv egyszerű jövője újabb időragozást is elfogad, 'történetileg' is igaz; mihez járúl, hogy az élő vagy egykor élt példa a nyelvészt a hasonszerűség vagy hasonlat (analogia, similis ratio) nyomán több más alakításokra is jogositja. Így történt, hogy a múlt jövő az írói nyelvben néhány nyelvész lármája ellenére is szerencsésen megörökkítették és nem is lehet okát képzelni, hogy ha a mély és alapos tudományu német íróvilág nehezkesebb formák mellett is hajlandó volt azon alak elfogadására, melyet még Luther sem ismert vagy használt, miért idegenkedünk mi, képzékenyebb nyelv birtokában oly gazdagabbulástól, mely a classica és számtalan más nyelvekben a tökélyhez számíttatik!

A szabályt pedig erről a francia nyelvre vonatkozólag Mozin ekképen adja elő:

„A múlt jövő azt fejezi ki, hogy valamely dolog akár határozott akár határozatlan időben történendő volt (vagy úgy gyaníttatik *) az“:

Si les troupes se sont mises en marche hier, elles *auront* eu très beau tems.

Si l'on en juge après le bruit du canon, la bataille *aura été* bien sanglante aujourd' hui.

Je crois que j'*aurai* lu ce volume avant votre départ.

Ha a csapatok tegnap elindultak, szép idő *fogott lenni* reájok (nem jó volna: szép idő *volt*, mert ez tökéletes bizonyosságot fejezne ki).

Az ágyudörgés után itélve, a mai ütközet igen véres *fogott lenni* (ismét csak gyanítólag.)

Úgy gondolom, ezen kötetet ön elutazta előtt *fogtam olvasni* (v. a közéletben: *mintha* ezen kötetet ön elutazta előtt *olvastam volna*.)

*) A honnan nálunk a közéletben 'gyanítólag', 'hihetőleg', 'valószínűen', 'alkalmasint' és más hasonló értelmű szókkal iratik körül vagy az egyszerű múlt, vagy az egyszerű jövő, s így válnak ezek múltjövőkké.

Igen ritkán összetett múlt jövő is használtatik.

Il aura eu finit avant moi,
c'est pourquoi il est arrivé sitôt.

Még előttem elvégzendette
vala (szokottan alhalmasint még
előttem elvégezte vala), azért ér-
kezett meg oly korán.

Dès qu'il aura eu terminé
ces affaires, il sera parti pour
H. . . ."

Mihelyt ezen ügyeket el-
végzendette vala, H. . . . ba fogott
útazni.

Ezen utóbbi körülírva így lenne : Mihelyt ezen ügyeket
elvégezte vala, a mit egész hihetőséggel föltehetünk, akkor al-
kalmasint H. . . . ba útazott.

A kinek ezen körülírás jobban tetszik, az ő dolga; hi-
szen elvégre a három főidővel is, itt-ott körülírásokkal toldva,
ki lehet mindent fejezni, sőt a magyarban jövőre sem lesz
szükségünk, mert a jelen mellé írjuk a 'majdan', 'ez évben',
'a jövő hónapban', 'a jövő században' stb. szokat, s tökélete-
sen megfelel a jövő fogalomnak!

Ezek szerint befejeztük a francia nyelv szabályai után
a magyar mutató (valósági) módot, s úgy remélem, elég pél-
dával is támogattam. Hogy a francia nyelvi szabályok csekély
kivétellel tökéletesen megegyeztethetők a magyar nyelv ész-
járásával, a mondottak után nem igen lesz szükség mutogat-
nom. Csak az a kérdés, ha vajjon azok alapíthatók-e magára
a nyelv ösjellemére, s mind régi, mind mostani természetére?
Ezen kérdés megoldását majd csak végül kísértem meg; itt
még arra figyelmeztetvén társaimat, hogy a hallottakból lát-
ható, miszerint a francia igeidők szám és értelem szerint mind
feltaláltatnak a magyar nyelvben (pedig a francia nyelv az
igeidőkben legdúsabb nyelvek egyike) nem csak, hanem a
magyar a múltban tartós idővel ('szól vala'), továbbá a két-
féle (föltételes és föltétlen) jövők egyikével bővebb.

Hát ha még a magyarban otthonos ezen szép formákat:
'várván vártam, ha megmaradván megmaradandotok, foly-
ton foly, nőttön nő, a mondó vagyok, eljövendő leszen, tör-
ténendő volt, a mit mondandó vagyok' stb. figyelembe vesz-
szük, melyek számos esetben az időnek többi alakjait is
elfogadják (mint: várván várom, megmaradván megmaradok,
nőttön nőtt, folyton folyt, a mondó voltam stb.), és az illető
helyeken, csinjával mind alkalmazhatók: szabad legyen

kétlenem, ha vajon létezik-e nyelv, mely az igeidők bőségében, szabatoságában a magyar nyelvet nem felülmúlná, hanem csak meg is közelíthetné!

STIRIA, MINT MAGYAR VEZÉRSÉG ÉS ÉRMEI.

Olvasta az akademiában, február 22. 1858.

ÉRDY JÁNOS.

Magyarország hajdan Németország felé egész az Ens folyamig, Ensburgig terjedett, és Stiria, Karinthia, valamint Karniolia szomszéd vidékeit is magába foglalta; dél felé az ádriai tengerig terült alá.

A szerencsétlen augsburgi csatavesztés után, Magyarországtól lassanként több tartomány és vidék foglaltatott el.

Nagy Ottó (936—974.) német császár alatt az Ens folyamnak némely vidékei 955. évben Mölkig, 984. a Kahlenbergig, 1043. a Lajta folyamig német hatalom alá kerültek. Henrik bajor vezér 948. Aquileját foglalta el a magyaroktól. Dalmatia más birtokába jutott.

Ne folytassuk tovább a magyar veszteségek végtelen sorát, királyaink úgy is, valahányszor enyhültek az ország kinszenvedései: annyiszor az elvált tartományok és vidékek visszafoglalására fordították figyelmöket, és azoknak nagy részét majd szép szerivel, majd fegyverrel, vagy egyezkedési, nászkötési, vagy öröködési jogon, az országhoz, vagy annak szent koronájához kapcsolták ismét vissza.

A magyar király hadserege hajdan különbözött az ország hadaitól; ezek a király személyes vezénylete alatt egyedül védőleg az ország részeiben használtattak, amazzal a király támadólag az ország határain kívül is harcolhatott. Innen történt, hogy az ország hadainak segedelme nélkül visszafoglalt tartományok nem az országhoz, hanem a magyar koronához kapcsoltattak, és a király tisztviselői által kormányoztattak.

A magyar királyok kezdetben nem az országtól, nem tartományaiktól, sem népeiktől, hanem egyedül a nemzettől vették címeiket. Sz. István (1000—1038) első királyunk, ki ámbár fiához intézett oktatásaiban azt állítja, hogy az egy nyelvű s egyféle szokásu ország gyenge és romlékony ¹⁾: mégis majd *Ungrorum*, majd *Ungarorum Rex* címen neveztetik. A sz. mártoni, vagy pannonhalmi monostor részére 1001-ben kelt oklevelében: „*Stefanus superna providente clementia Ungrorum Rex*“ olvastatik, és pecsétén „UNGARO(rum) REX“ még most is látható. I. Endre 1055-ki oklevelében: „*Pannoniorum invictus Rex*“ címen fordul elő, és pecsétének körirata ez: † ANDREAS DEI GRACIA VNGARIORVM REX ²⁾.

Utóbb az ország és a lassanként visszaszerzett tartományok neveit kezdék címül használni királyaink; de Erdély és Slavonia címeikben nem találhatók; mert ezek Magyarországnak alkotmányos részei voltak ³⁾. Ez főoka annak, hogy a Slavonia részére veretett érmek nem a magyar tartományok, hanem Magyarország érmei sorába tartoznak.

I. Endre (1046—1060) hogy magát III. Henrik (1039—1056) császár ellen biztosítsa, mindjárt országglása kezdetén (1048) hitta be öcscsét I. Bélát Lengyelországból, neki adván Magyarország harmad részét vezérségül (ducatu) oly igérettel, hogy kimúlta után a magyar korona is rászálljon örökségül; ez utóbbi ajánlatát azonban, Salamon fia születvén (1053.), megváltoztatá.

I. Endrének a tihanyi apátságot alapító 1055. oklevelében olvassuk: „*Feliciter regnante praefato victoriosissimo (Andrea) Principe, anno regni sui nono, et cum eo nobilissimo Duce Bela conscriptum est hoc privilegium.*“ Miből nem az következik, hogy Béla vezér országgló társa volt Endre királynak, hanem az, hogy valamint a magyar királyok főhatalmak szerint országoltak: úgy a magyar vezérek is szinte ha-

¹⁾ Lib. I. cap. 6. §. 3.

²⁾ Pray, De Sigillis. Tab. VI. f. 7.

³⁾ Transilvania Hungarorum et Hungariae Regis titulo in literis aevi medii contenta est. — — — Slavoniae vero Regni titulus vix ante Ferd. I. reliquis intercalatus est. (Mart. Schwartzner, Introductio in rem Diplomaticam. Budae, 1802. 8. pag. 236).

talmok szerint vezérkedtek ; miről I. Endre királynak REX ANDREAS , Béla vezérnek BELA DUX köriratú ismeretes érmei tesznek bizonytságot. És valamint a királyok az országlásra : úgy a vezérek is megkoronáztattak a vezerségre. A m. n. muzeumi codex rövid krónikájában 1098-ra olvas-tatik : „*Colomanus rex coronatur, et frater eius Almus diadema induitur.*“

I. Bélának rövid (1060—1063) országlása után fiai: Gyéza és László megelégedvén az Endre által atyjoknak adott vezerséggel, a még atyja életében megkoronázott Salamon-nak engedték át a királyi széket. I. Gyéza, másod keresztné-ven Magnus, a Bars megyei sz. benedeki konventnek 1075. alapítványában következő címen íratik : „Ego Magnus, qui et Geysa supremus Hungarorum Dux, postea vero gratia Dei rex consecratus, Belae regis filius.“ Ismerjük is DVX MA-GNVS, valamint GEVCA REX köriratú érmeit.

Gyézának és Lászlónak az ország harmad részéből ál-lott vezersége a Tiszán túl Nyírség felé terjedett, és Erdélyt, valamint Közép-Szolnok, Szatmár, Szabolcs és Bihar várme-gyéket foglalta magába.

A könnyelmű Salamon (1063—1074) Vidnek, Gyéza és László vezérek kaján ellenségének tanácsából, megtagadta azoktól az ország harmad részéből állott vezerséget; honnan huzamos villongások eredtek a király és vezérek között, és véres harcok keletkeztek a pártokra szakadozott országban.

Ezen minduntalan föléledt viszályokat és harcokat föl-használta IV. Krezimir horvát fejdelem és elfoglalta a Magyar-országhoz tartozott Száva melléki Horvátországot (Pannonia Savia), mely IV. Krezimir kimulta után Zvonimir horvát ki-rályra szállott, ennek alattvalói fölzendültek és ő megszűnt élni. Özvegye Ilona, I. Béla leánya és sz. László (1077—1095) magyar király nővére, mivel elégtelen volt a pártzajlongá-sokat lecsillapítani : Lászlótól kért segédhadat; László a lá-zongókat legyőzte, a Száva melléki Horvátországot vissza-foglalta, és azt Almusnak, Kálmán öcscsének adta át vezér-ségül.

Innen új vezerség, a sclavoniai keletkezett. A mostani Varasd, Körös és Zágráb megyékből álló Horvátország volt

az egykori Sclavonia ; mert a többi Száva és Dráva közötti vidék, az 1745-ben Verőcével egyesített Valkó, Pozsega, és Szerém vármegyék úgy, miként a gradiskai, bródi és pétervári őrségek Magyarországhoz tartoztak és Alsó-Magyarország néven hivattak.

Kálmán (1095 — 1114) király 1096. Dalmátiát egész az adriai tengerig foglalta vissza, és okleveleiben majd *Ungarorum* majd *Rex Ungariae, Croatiae atque Dalmatiae* cím olvasható.

Az ország harmad részéből állott vezérség rendszerint az első szülött királyfiakat illette ; a második szülött királyfiak pedig szinte rendszerint, Sclavoniát birták vezérségül. A harmadik szülött királyfiakról a király gondoskodott ; ha pedig három királyfinál több volt, negyediket az egri püspök volt köteles tartani és nevelni.

Kálmán király a spalatrói egyház jogait megerősítő 1103. évi oklevelében következő címen iratik : „*Colomanus Dei gratia Hungariae, Dalmatiae, Chroatiae, Ramaeque Rex.*“

Hogy itt Rama, máskép Boszna, nem az író gondatlanságából csúszott Kálmán címei közé : azt Katona István akarja megbizonyítani. De kétes véleményekre nem építhetünk ; annyira bizonyos, hogy Rama II. Béla (1131—1141) és következő királyok címeiben fordul állandólag elő. Ramát II. Béla címei között azért nem tekinthetni pusztá címnek ; mert Bosznát fiának II. Lászlónak adta át vezérségül.¹⁾

Imre (1196—1204) király címeibe Szervíát és Bulgáriát találjuk beigtatva. Gallicia és Lodomeria II. Endre (1205 — 1235) címeiben foglaltatik. IV. Béla (1235—1270) címei között Cumania (Valachia, Moldavia) fordul elő. IV. Béla 1248. évi oklevelében, melyben Detre Mohol fiának a Sajó melletti szerencsétlen csatában élete megmentőjének örök birtokot adományozott, következőleg iratik : „*Bela, Dei gratia Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Ramae, Seruiae, Galliciae, Lodomeriae, Cumaniae, Bulgariaeque Rex.*“ Ezek nálunk még akkor nem voltak pusztá címek ; mert azt nem nehéz kinyomozni, hogy a magyar királyok az időről időre visszaszerzett és címeikbe

¹⁾ Katona, Hist. Crit. III. 174. 503.

fölvett tartományoknak valóságos birtokában és uralmában voltak. Ez uralmat a majd itt, majd amott támadott villongások akadályozták ugyan ; de a jogot meg nem szüntették. A magyar hódítás úgy is csak lépés volt az alkotmányos szabadságra, melynek következménye nem volt a keresztyén vallással ellenkező pórság, mint a pogány rómaiaknál.

IV. Béla, a leírhatlan tatár dúlás után II. Fridrik ausztriai és stíriai herceg ellen kelt fenyítő fegyverre, ki Bélával a legnagyobb veszély napjaiban oly embertelenül bánt. E harcok Fridrik, a bábenbergi nemzetség utolsó férfi ivadéka, az 1246. bécsújhelyi (Neostadium) csatában a harcmezőn esett el.

Alig szabadult meg Béla Fridrik ellenségétől, midőn Ausztria és Stíria miatt új háború tört ki IV. Béla és II. Ottokár között, ki I. Vencel (1230—1253) cseh király fia, és Bélának rokona volt, mint az ide kapcsolt nemzékrend mutatja. A)

Hírül esván IV. Ince (1243—1254) pápának, hogy a keresztyén és rokon fejedelmek egymás ellen harcolnak, és tüzzel vassal pusztítják egymás birtokát : arra inté őket (1253), hagyjanak fel minden további ellenségeskedéssel, és lépjenek egyességre, Velasco minoritára s gyóntató atyára bízván a békekövetséget.

I. Vencel cseh király az alkudozások alatt húnyt el, mely gyászos eseményre fia Ottokár is hajlandóbb lett egyességre lépni, és 1254. béke kötöttetett Béla és Ottokár között úgy, hogy Ottokár Ausztriát bírja ; IV. Béla pedig Stíriának birtokában maradjon.

IV. Béla, 1239. született fiát V. Istvánt 1246. és így hét éves korában koronáztatta meg, neki mint ifju királynak adván Sclavoniát ¹⁾ ; az 1254. békekötés után pedig Stíriát vezérségül, és a kún származatu szép Erzsébetet nőül ²⁾.

De mivel az ifju király V. István még nem volt teljeskorú, Istvánnak 1245 óta selavoniai bánnak gyámságára és

¹⁾ IV. Béla 1246. oklevelében olvassuk : „Albae coronato per divinam clementiam charissimo filio nostro Stephano, rege, et duce totius Sclavoniae.“ (Cod. Dipl. IV. 1. pag. 404.)

²⁾ Cod. Dipl. IV. 2. pag. 221.

A)

III. Béla, 1173—1196. magy. kir.	Imre, 1196—1204. magyar kir.	IV. Béla, 1235—1270. magy. kir. neje: Mária † 1270 Kálmán.	V. István: 1270—1272. magyar kir. neje: Erzsébet. Béla † 1269.	{ Kún László 1272—1290. magyar kir.
	II. Endre, 1205—1235. magyar kir.	Endre, † 1234. Mária, férje: Aszán, bolgár fejdelem.	Erzsébet, férje: Henrik bajor ve- zér. † 1290.	{ Ottó, 1305—1308. magy. kir.
Constantia férje: I. Ottokár, 1189— 1230. cseh kir.		I. Vencel, 1230—1253.	Kinga (Kune- gund) férje: Boleszló, krakkói és szandomiri vezér.	{ Mihály, Boszna örség vezére. Béla, macsói vezér. Kinga férje: II. Ottokár.
		II. Premisl. Ottokár, 1253— 1270. neje: Kinga.	Anna, férje: Radiszló halicsi vezér.	{ II. Vencel 1278—1305.
				{ III. Vencel cseh és lengyel, 1301—1305 magy. kir.

gondnokságára bízott, és István bán mindjárt az 1254-békekötés után úgy tűnik fel, mint stiriai kapitány ¹⁾.

A stiriai vezérség címét maga IV. Béla király használta, kiez idő közben kelt okleveleiben következőleg iratik : „Nos Bela Dei gratia Rex Hungariae, et Dux Styriae.“ Vagy teljesebb címen : „Bela, Dei gratia Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Ramae, Serviae, Galliciae, Lodomeriae, Comaniaeque Rex, et Dux Stiriae“ ²⁾.

Utóbb V. István lépett föl mint önjogú, ki 1259. évtől kezdve, okleveleiben így iratik : „Stephanus Dei gratia Rex, primogenitus Belae quarti illustris regis Vngariae, et Dux Stiriensis“ (másutt : Stiriae) ³⁾.

II. Ottokár a bajor Henrik V. István sógora ellen viselt, de balúl esett harcait akarván megboszúlni, arra fordítá minden igyekezetét, hogy Stíria a magyaroktól elpártoljon, és a stájer vezérség Ottokár zászlói alatt felzendült. IV. Béla harcra kelt Ottokár ellen, és majd Stiriában, majd Ausztriában járatta változó szerencsével táborát ; de azon hírre, hogy a tatárok Lengyelországot pusztítják, nem akarta haderejét tovább fogyasztani, inkább kibékült Ottokárral.

Bécsben gyülekeztek össze 1261. mindkét részről az alkudozó békekövetek, hol hosszas egyezkedés után IV. Béla lemondott Stíria birtokáról, és Ottokárnak, titkon közlött kívánságára, unokáját Kingát adta odanőül. És V. István 1261. már ily címet használt: Stephanus Dei gratia Rex, primogenitus illustris regis Hungariae, Dux Transilvanus.“ (másutt : Transilvaniae) ⁴⁾

Ezek szerint Stíria 1254—1260. volt IV. Bélának és fiának V. Istvánnak vezérsége ; csak az a kérdés még : Naradtak-e fenn valami emlékek ezen stiriai magyar vezérség rövid korszakából ? És ha igen, melyek azok ? Ezen, ránk nézve nagy érdekű kérdésekre kell még röviden felelnünk.

Stiriában a közelebb múlt évben több érem ásatott ki a földből, ezek között volt a réznyomatban itt látható hat ezüst

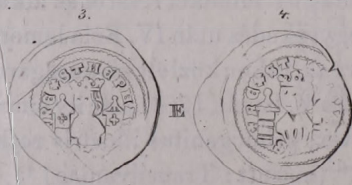
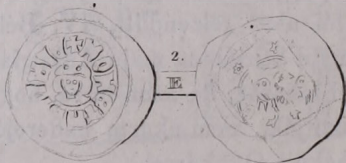
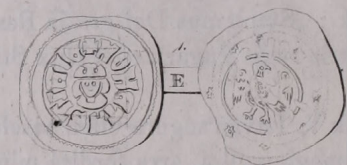
¹⁾ „Stephanus banus totius Sclavoniae, et Capitaneus Stiriae.“ (Cod. Dipl. IV. 2. pag. 284. 288. 347. 476. 480.)

²⁾ Cod. Dipl. IV. 2. pag. 290. 370. 371. 393. 447.

³⁾ Cod. Dipl. IV. 2. p. 484. 496. 498. 499.

⁴⁾ Cod. Dipl. IV. 3. pag. 51. 67.

érem is, melyeket Éger pesti régiségkereskedő hozott Gréc-ből. Ő azokat nekem adta át meghatározás végett. Hogy ez érmek egykorúak, az nem csak onnan következik, hogy együtt találtattak, hanem inkább onnan, mivel nagyságra, vése-ményre, kiállításra vagy veretre nézve mind hasonlít egymás-hoz. Súlyra nézve sem igen különböznek; mert ezek súlya 12—15. oly szemer, milyen 60. esik egy magyar aranyra. Ezen érmek így következnek:

I. IV. Béla (1235—1270)
magy. király, 1254—1260.
stiriiai vezér.

1. *Előlap*

körirata : † MONETA
STIRIE.

Képverete: Koronás mell-
kép szemközt.

Hátlapi

képverete : Csíkos kari-
mában jobbra fordult, hátra
tekintő nyílt szárnyú só-
lyom vagy sas, a téren
csillagcsák.

2. Az előbbihez hasonló.

Appel is adott ki ily pél-
dányt, melynek előlapja
nála réznyomatban is lát-
ható, melyre ezeket jegy-
zi meg : „Im Mader'schen
Auctions-Catal. p. 22. N.
765. im 2. Beitr. p. 157.
wird erwähnt, dass König
Bela IV. von Ungarn auch
Steiermark besessen habe
1253, blieb bei Stephan
bis 1261, wo es Ottokar

auch bekam“. *) E jegyzetből nem tűnik ki : kinek kell e pél-

*) Appel's Repertorium II. Bdes II. Abth. 941. N. 33.

dányt határozottan tulajdonítanunk, IV. Bélának-e, vagy pedig V. Istvánnak, vagy pedig Ottokárnak? Welzl éremgyűjteményének leltárában hasonló példány iratik le, mely határozottan V. Istvánnak tulajdoníttatik ¹⁾.

Hogy ez érmek másnak nem tulajdoníthatók, mint IV. Bélának, az azért kétségbe vonhatlanul bizonyos, mivel IV. Bélának magyar érmei között oly nemű is ismeretes, melynek hátlapján szintoly helyzetű s nyílt szárnyu sólyom vagy sas taláztatik mint ezeken, és V. Istvánnak, valamint Ottokárnak stájer érmei ezektől különbözök.

II. V. István, 1259—1260. önjogú stiriai vezér.

3. *Elölapi*

körirata : † REX STHEPHA(nus).

Képverete : Jobbra fordúlt koronás mellkép két torony között.

Hátlapja üres.

4. és 5. Hasonló az előbbihez, csak a tornyok különbözök.

III. II. Przemiszl Ottokár.

6. *Elölapi*

körirata : † OTAKARVS.

Képverete : Mellkép szemközt koronás fejjel.

Hátlapja üres.

II. Ottokár, IV. Sándor (1254—1261) pápához 1260. intézett levelében, nagyítva adván elő a Dunába Dévén fölött szakadó Morva folyam síkjain 1260. jul. 13. a magyarok ellen nyert győzelmét, tudósítja a pápát, hogy IV. Bélával a tatárok készülétei miatt békealkuba szállott. Ottokár e levelében következő címet használt: „Dominus regni Boëmie, dux Austrie et Stirie, et Marchio Moraue“. ²⁾

A most előadott tények után, meg kell az éremtan történetében igazítanunk azon állítást, hogy III. Fridrik (1440—1493) császárnak kora előtt, nem találunk stiriai érmekeket ³⁾.

¹⁾ Verzeichniss der Münz- und Medaillen-Sammlung des Leopold Welzl von Wellenheim. Wien, 1844. 8. II. Bd. I. Abth. 452. N. 8767.

²⁾ Cod. Dipl. IV. 3. pag. 15.

³⁾ Leitzmann, Abriss einer Geschichte der gesammten Münzkunde. Erfurt, 1828. 8. 146. 148.

I G A Z Í T Á S.

1. §. Mátray Gábor úr, a magyar nemzeti muzeum *négy magyar codexe* ismertetését adta a magyar akademia egyik kis gyűlésében, 1854., mely az Akadémiai Értesítő az évi 175-dik és következő lapjain olvasható.

2. §. Ezen ismertetést csak nem rég olvasván figyelme-tesen, kötelességemnek tartám : a benne felötlött egy-két hiányt kimutatni, és felderíteni, megjegyezvén : hogy e végre, a szent Ferenc szerzete Bold. asszonyról neveztetett magyar tartományának — éppen azénak tehát, melynek tagjai a három codex ismertetésénél feltűnnek — 1851-dik évi névkönyvét *) használtam. Az összeillesztés minden esetre homályt oszlatandván vagy a névkönyv adatairól, vagy az ismertetés szakaszairól.

3. §. Mondatik a 175 és 176-dik lapon az I. irott óságról vagyis codexről : „Magába foglalja a Clarissáknak 24 tanulság vagyis cikkből álló s IV. Orbán pápától nyert (a könyv címe szerint „*adot és megerőssítet*“) alapszabályait; ezek után a későbbi pápák s előjárók által változtatott és ujabban hozott rendelményeket, vagyis reformatiót öt részben, melyeket *frater Rudina y János*, Magyarországbán a Ferenc-szerzet Boldogasszonyról nevezett tartományának főnöke, s a nagyszombati és pozsonyi Clarissák fölött ügyelő biztos németből magyarra fordítván, szabályszerűleg adott ki a szűzeknek 1605-ben; miként ez a 60-dik s következő lapokon olvasható, hol egyszersmind az akkori háborús idők s a magyar Clarissaszerzet zavart viszonyai emlittetnek.“

A névkönyv szerint, 1605-dik évre, Ebeczky Sándor emlittetik a szerzet tartományi főnökéül, ki, elhagyván a győri székes egyházban viselt kanonoki tisztét, szent Ferenc szerzetes rendébe lépett; és ennek, Pozsonyban tartatott 1603-dik évi gyűlekezete által, kormányzójává választatott. Ebeczky

*) Schematismus provinciae Hungariae nunc Sanctae Mariae nuncupatae Ordinis minorum refo. S. P. Francisci ad annum Christi communem 1851. Posonii, Typis haeredum Belnayanorum 8r. 179. l.

kormányzósága idétt háborgott a hazában Bocskay István, s kényszerültek a nagyszombati szerzetesek helyet engedni a Calvin vallását követő igehirdetőknek; és e miatt a szerzet, csak 1606-dik évben tarthatott, a béke kötés után, választó gyülekezetet Pozsonyban.

5. §. Ebeczky előde volt Gyulay Márton, a szerzetnek isteni gondviselés-ajándékozta kormányzó. Erről a névkönyv 65-dik lapján olvashatni: miszerint őalatta, Balogh Antal atyát, a szerzetes rend növendékét nevezte ki VIII-dik Kelemen pápa 1601-diki szent András hava 19-dik napján, a szent Klára rendén lévő apácák apostoli biztosává; 1602-dik évben pedig magát Gyulay Mártont, biztosul s általános látogatóul: bizonyos Péchy Lukácsnak, a nagy-szombati apácák gondosának és gazdájának ügyében, kit rendetlen viseletei miatt, pápai hatalommal el is mozdított hivatalától.

6. §. Rudnay (a névkönyv szerint és nem Rudinay) János, volt ugyan tartományi kormányzója a szerzetes rendnek 1616-dik évtől az 1620-dik évig; de választatása nem mondatik új vagy ismételt választásnak, miként a többször megválasztottokról mondja a névkönyv! — a miből természetesen következtethető, hogy Rudnay vagy Rudinay János 1605-dik évben nem volt a szent Ferenc szerzetes rende Boldogasszonyról neveztetett magyar tartományának főnöke! — vagy a névkönyv történeti adatai valótlanok!?

7. §. A II-dik kézirat ismertetésénél felakad Mátray úr azon: hogy, ámbár ennek tartalma ugyanaz, mely az előbbénié, még is „e kéziratban a reformált Constitutio kiadójául... már nem Frater Rudinay János, hanem Frater Ebeczky Sándor, szintén Ferenc-szerzeti főnök neveztetik a Clarissákra ügyelő biztosnak (mi ugyan a későbbi kor tekintetéből állhat), de egyszersmind a reformált Constitutio fordítójának is; holott e pásztori levélnek egész folyama szóról szóra ugyanaz, mely Rudinay Sándoréban (így) volt. *Hihetőleg* tehát 1649-ben Ebeczky Sándor lévén a Ferencszerzeti főnök és biztos, a könyv írója... *önkéntől* cserélte fel a főnök nevét“...

8. §. Én ellenben fel nem akadok; sőt inkább a második kézirat tereli véleményemet oda: hogy a reformált Constitutio kiadója és fordítója nem Rudinay, hanem a kissé tu-

dományosabb Ebeczky vala; és ezen vélemény állításként épen oda illik az Ebeczky Sándor kormányzósága korára. Ő ugyan is, a szent Ferenc szerzetes rende Bold. asszonyról neveztetett magyar tartományának 1603 — 1606-dik évben kormányzója volt; de volt másodszor is 1614-dik évben (Rudnay előtt), és nem tovább! mert ezen minden erénnyel ékeskedett férfiú, utóbbi kormányzósága első évében, az Úrban elnyugodván, a szent Klára-szerzette apácák pozsonyi egyházában temettetett el, a névkönyv 67-dik lapján olvasható állítás szerint: *sok évi példás és dicséretes gyóntató atya lévén az említett szűzeknek.* — Az 1649-dik évi kormányzóhoz Kovács Ambrushoz, a könyvnek és írójoknak semmi viszonyuk sem sejthető!

9. §. A III-dik codex írója, minden bizonynyal Ferenc-szerzeti pater volt, és pedig: Kósa Ödön atya, Pater Eugenius Kósa jelentőségük lévén a könyv fordítója nevét rejtő P. E. K. betűk. — Ezen szép tudomány és több megbizatással kitüntetett férfiú 1714-dik évben Győrött született, és 1783-dik évi szent György hava 25-dik napján gutaütés vetett véget földi életének Pozsonyban. Tartományi kormányzó volt két ízben; először: 1768—1771, másodszor pedig 1777—1780. évben. Kitöltvén kormányzósága másod szakát, egészen a tartománynak szentelte életét; befejezván annak régebben megkezdett, s józan bírálatos rendszerbe hozott, és mély tudománynyal kidolgozott történetét.

10. §. A IV-dik codex foglalatainak fejtegetésébe vagy felderítésébe avatkozást, segédforrások távolában, pusztá szószaporításnak tartván, a 28-dik laphoz adatott értekezéshez csak annyit szólok, hogy Turóczi levén kútfő a történet dolgokra nézve: kár volt annak szavaitól elállva, Budai Ferenc Lexiconához szegődni! különben nem iratott volna a Csák (Csaak) fia János: Csáky Jánosnak, és nem cseréltetik vala fel Lászlónak a budai bírónak neve Wernherrel az atyja nevével. — Eszmeláncolatnál fogva egy kiseded függelék, egy kis figyelmeztetés!

11. §. A budai vár ispána, oklevelek szerint — melyeket vajha nem a Fejér György Okleveles könyve után kénytelenítettém idézni! — 1265—1273. évben volt Wal-

ther¹⁾, ki az első oklevélben : a királyi kincstár ispánának (Comes camerae Regiae), a többiekben : vagy pusztán ispánnak (Comes) vagy budai ispánnak (Comes Budensis) vagy végre : ispánnak, a budai vár igazgatójának (Comes, Rector castri Budensis) neveztetik ; egy töredékben pedig : Walter, pest-újhegyi ispán (Walterus Comes novi montis Pestiensis) iratik, minek valósága a szent-mártoni apátság levéltárabeli — a szerzetes rend haza- és tudományszerető tagjainak valamelyike által eredetiből közöltetendő — azon oklevélből tűnnék ki, melyben Walter, a német-újvári (gyssingensis) monostor adománylevelét, és szent Márton egyházának bizonyos Adalbert-hagyományozta birtokokat átírni állítatik.²⁾ — Ezen WALTER *Werner* ispán hajdan budai bíró, és fia László gyilkosul ölték meg, és a nagy-szigetben volt birtokait elfoglalták, miként ez meg vagyon írva Otto királynak Walter fia Endre részére, *Ó-Pesten* 1306-dik évben kiadott birtokvisszarendelő, s megerősítő levelében³⁾. — *Werner* az 1289. és 1295-dik évi levelekben fordul elő, mint ispán s budai várigazgató és mint a budai várnak bírása (Judex), meg ispána (Comes), melyek egy jelentésűek.⁴⁾ — *Vernernek* fia László (a kérdéses), szinte viselte atyja hivatalát. Benne, úgy látszik, fiágon magva szakadt *Vernernek*. A Fejér György okleveles könyvében⁵⁾ találtató két rendbeli oklevél szerint, 1323-dik évben, sem *Verner* ispán, hajdan a pesti újhegyi vár igazgatója, sem fia László mester, a pesti Újhegy igazgatója (Rector novi montis Pestiensis), már nem éltek ; hanem élt *Wernerfi László* mester özvegye : *Agna*, *Katina* nevű leányával, és László testvére : *Klára*, szent Geroldról (Szent-Gróthi?) neveztetett *Fülöp* mester felesége, az első férjétől *Jula* mestertől származott *Chata* nevű leányával együtt, kik a *Verner*-szerzette Pest vármegyei birtokot, a budai káptalan előtt örökösen eladták.

WALTHER LÁSZLÓ.

¹⁾ Codex Diplomaticus Hungariae : Tom. IV. vol. 3. a 282—284. ll. — a 443—456. ll. — a 479, 480. ll. — Tom. V. vol. 2. a 106, 107, 123. 124. ll.

²⁾ Tom. IV. vol. 3. az 549. l.

³⁾ Tom. VIII. vol. 1. a 199—201. ll.

⁴⁾ Tom. V. vol. 3. a 467—470. ll. és Tom. VI. vol. 1. a 357—360. ll.

⁵⁾ Tom. VIII. vol. 2. a 493—495. ll. és 522—524. ll.

AKADEMIAI TÁRGYALÁSOK.

A matematikai és természettud. osztályok
ülése martius 29. 1858.

Gebhardt Ferenc korelnöklete alatt jelen voltak az illető osztályokból: Bugát, Györy, Kiss K. rr. tt., Brassai, Kubínyi Ferenc, Nendtvich, Pólya ll. tt. — *Egyéb osztályokból:* Czuczor, Érdy, Fogarasi, Horváth Cyr., Szalay rr. tt. — Lukács, Pauler, Peregriny, Reguly, Wenzel ll. tt. — A titoknak helyett Hunfalvy Pál főkönyvtárnok.

— *Györi Sánd.* rt. „egy nehéz feladat megoldásáról“ értekezett.

— *Brassai Sámuel* lt. „Némely algebrai fogalmakról, s ezeknek geometriai alkalmazásáról“ értekezett harmad ízben.

A nyelvtudományi osztály ülése april 12.
1858.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen voltak az osztályból: Balogh, Czuczor rr. tt., Ballagi, Hunfalvy, Mátray, Reguly, ll. tt. — *Egyéb osztályokból:* Császár Ferenc, Kubínyi Ágost tt. tt., Bugát, Érdy, Kiss K., Szalay, rr. tt., Bertha, Brassai, Pauler, Pólya, Szőnyi, Tóth Lőrinc ll. tt. — Toldy Ferenc titoknak.

— *A titoknak,* mint részben a nyelv- és széptudományi osztályt illető, felolvasta mélt. Gróf Elnök úrnak Velencében april 3. költ kísérő sorai mellett érkezett következő levelét *Beodrai Karátsonyi Guidó* úrnak:

Mélt. Gróf Úr, M. Akad. Elnök! Hazafiúi kötelességemet hiszem leróni, midőn az idemellékelt alapítványlevelemben a M. T. Társaság érdekeiről megemlékezve, azok előmozdításához járulok.

Fogadja Méltóságod és a T. Magyar Akademia e csekély áldozatot oly szívvel, mint a minővel én azt felajánlom.

Ezt azon bizalmas kéréssel jelentem Méltóságodnak, méltóztassék intézkedni, hogy alapítványom az arra vonatkozó levelemben kifejezett kíváнатomhoz képest szokott pontossággal teljesíttessék.

Ki nagybecsű hajlamaiba ajánlott vagyok mély tisztelettel Méltsgdnak

Pesten, 1858. mart. 30.

alázatos szolgálja
Karátsonyi Guidó ak.

Alapítványlevél. Én alulírt Beodrai Karátsonyi Guidó, miután bold. édesatyám néhai Beodrai Karátsonyi Lajos halála után minden ősi jószágaim birtokába jutottam; akarván Hazám érdekében a köz célok előmozdításához némely adakozással járulni, s különösen a magyar nemzeti irodalom előmenetelét csekély tehetségemhez képest eszközölni, az országos Magyar Akademia javára ezennel 30,000, szóval harmincezer pengő ftot alapítok olyformán, hogy:

1. Ezen összes tőke jelen alapítványlevelemnek Torontál megyében fekvő Bánlak nevű jószágomra leendő betáblázása által biztosítatván, mindörökre nálam és örököseimnél — hacsak én vagy ők azt a M. Akademia pénztárába lefizetni nem akarnók — felmondhatatlanul megmaradjon; hogy

2. Ezen tőkének mai naptól járó öt száztóli kamatát jövő 1859. mart. 1. napjától kezdve, évenként 1500, szóval ezerötyszáz pfittal tartozom én és örököseim pontosan és késedelem nélkül mindig mart. 1. napján a fentiszt. M. Akademia pénztárába lefizetni.

3. Ezen kamatokból 1000, szóval egyezer pf-t a fentiszt. M. Akademia fordítson saját belátása szerint működései céljaira; az 500, szóval ötszáz pf-ra nézve pedig kívánom, hogy ezen összeg aranyakra váltatván, évenként mart. 30. a legjobb dráma és felváltva vígjáték azon írójának 100, szóval egyszáz aranyban adassék ki, a ki az eziránt nyitandott pályázat útján a legsikerültebb művet adandotta.

A jelen alapítványlevél kiállításával és betáblázásával járó bélyeg- és százalékdíjakat én viselendem, egyszersmind belé egyezem abba, hogy ezen levél minden további meghallgatásom nélkül békebeleztessék.

Kelt Pesten, 1858. mart. 30.

Karátsonyi Guidó sk.

E nagylelkű alapítvány forró hazafiúi hálával vétetvén, a Tek. Igazg. Tanácsnak bjelentendő; addig is elhatározott, hogy az osztály bizottmányilag készítsen javaslatot a *Karátsonyi-jutalom* szabályozására, hogy az a legközelebbi osztályülésben tárgyalathassék.

— A titoknak beadta a gr. Nádasdi-Tamás-féle eposi jutalomtételre mart. 31-keig mint határnapig beérkezett következő műveket:

1. *Az utolsó Zrínyi*, költői beszély 5 szakaszban. Jelige: Nem is tudnak vala hová szaladni. *Cserei*.

2. *Nandor*, tört. költemény 5 énekben. Jelig. Szilaj paripákon robogó daliák, Tünjetek fel nekem. . . *Székely József*.

3. *Gróf Nádasdi Tamás és arája*, költői tört. beszély 3 énekben. Jelig. Itt szerzék háborút, Hozz lauruskoszorút, Becsüld meg te temit: Nádasdi fekszik itt, Elballaghatsz. *Faludi*.

4. *Fűzér s a keresztesi vérlakoma*, 3 részb. Jelig. Turpe senilis amor.

5. *Temesvár ostroma 1552.*, költői beszély 4 énekben. Jelig. Él a hazának.

A jeligés levelkék az akademia és Kubinyi Ágost tt. pecsétéivel lezárva a pénztárnoknak adattak őrzés végett; a pályaművek megbirálását a nyelvtudományi osztály bizottmányilag fogja elintézni.

— Olvastatott *Zabulch József* „Felterjesztése a magyar nyelvi módon lehető Europa-szertei általánosítása, illetőleg meghonosítása tárgyában“; mely mód polyglott-magyar szótárak szerkesztésében állana. Tudomásul vétetett.

— *Fogurasi János* rt. a magyar igeidőkről értekezett.

A philos. és társad. tud. osztályai ülése apr. 19. 1858.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen voltak az osztályokból: Horváth Cyr., Szalay rr. tt., Bertha, Peregríny, Szőnyi, Tóth Lőrinc ll. tt. — *Egyéb osztályokból:* Balogh, Bugát, Czuczor, Érdy, Frivaldszky, Gebhardt rr. tt. — Ballagi, Brassai, Csengery, Hunfalvy, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Wenzel Gusztáv* lt. adalékul a régi magyar perfolymtörténethez Hédervári Ferenc, Nandorfejérvár feladójának hűtlensége folytán a koronára szállt jószágai iránti ítéletet közölte 2. die exalt. Crucis 1523.

— Erre öszves ülés következett, melynek főbb tárgyait a jövő füzetben.

Felelős szerkesztő: **Toldy Ferenc**, titoknok.

Pest, 1858. Nyomatott Emich Gusztávnál.

MAGYAR

AKADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XVIII. Év.

1858.

V. Sz.

A MAGYAR ÍGEIDŐKRŐL.

MÁSODIK KÖZLÉS.

Olvasta a M. Akademiában május 10. 1858.

FOGARASI JÁNOS.

VII.

Mielőtt tovább mennénk, emlékezetbe kell hoznom az időknek mindjárt legelül felállított előleges felosztását; mivel, kivált a hirlapi közleményekből azt tapasztalám, hogy sokan nem egészen jól fogták volt azt fel.

„Általános idők”, melyek semmi más időre vagy körülményre nem viszonyúlnak, hanem csak egyedül egyszerűen vagy közvetlenül a beszélőre, egyedül ennek időpontjából értendők, tehát beszélő vagy elbeszélési időknek nevezhetők, a három főidő: *jelen*, *mult* (t. i. teljes mult) és *jövő*.

Például ha ezt mondom: te *meglátogatatl* engem, én is meg *akarlak* s meg is *foglak* látogatni; itt a három idő közül valami más időre vagy főkörülményre egyik sem vonatkozik, hanem csak közvetlenül rám mint beszélőre, a ki a magam időpontjából, saját jelenemből állítom, hogy társam engem *meglátogatott* (teljes mult), én is meg *akarom* (jelen mint akarat) és meg *fogom* (jövő) őt látogatni.

Ha Corneliusban olvassuk: „Nem *kétlem*, hogy sokan *lesznek*”; az előbbi mint jelen s az utóbbi mint jövő csak az elbeszélő időpontjából (jelenéből) értendők, mert hiszen reánk mostani olvasókra nézve azon idők már rég elmúltak. De midőn azt mondja: „*Történt*, hogy az Athenéiek gyarmatokat *akarának* szállítani”, az előbbi mint teljes mult, az utóbbi mint jelen a (teljes) multban már Corneliusra nézve is elmúlt.

Így ha ekképen szólok: Hozzád menni *szándékozá*m, midőn *meglátogattál*; a szándék azon időben történik, midőn társam meglátogatott, tehát a „szándékozá” nem egyedül vagy közvetlenül a beszélőre vonatkozó, hanem egy más időre, mely már elmúlt (meglátogattál), a beszélőre pedig legfőlebb közvetőleg vonatkozó, illetőleg egy másik mult időben történő idő, tehát annyi mint jelen a multban. Így támadhatnak mind össze következő viszonyos idők.

I. Viszonyos jelenek:

jelen a jelenben, pl. a *mondó vagyok*, annyi mint: *vagyok* (jelenben), a ki azt *mondom* (azon időben, melyben *vagyok*, t. i. szinte jelenben); így: *menőben* *vagyok*, *készülőben* *vagyok*, annyi mint: *vagyok a ki megyek*, *vagyok a ki készülök*, mind két jelent ki akarom mintegy emelni;

jelen a multban, pl. midőn meglátogattál, épen hozzád menni *szándékozá*m;

jelen a jövőben, pl. valahová menendesz, megyek (azaz jövőben megyek); ilyen: a mit *mondó* *leszek*.

II. Viszonyos multak:

mult a jelenben, pl. épen ma *irék* *vala*, — itt a *ma* még tart, de *irék* *vala*, már elmúlt;

mult a multban, pl. én előbb látogattalak volt meg téged, mint te engem, kiegészítve: mint te (engem meglátogattál, amaz megelőzi emezt);

mult a jövőben, pl. midőn a nap *fölkelend* (jövőben), már két mérföldet *fogtam* *haladni* (mult).

III. Viszonyos jövők:

jövő a jelenben: figyelmezzetek, a mit *mondandó* *vagyok*, ez utóbbi más mint: *mondani* *fogok*, ez t. i. általános

jövő, amabban már mintegy jelen az idő, a mit mondani akarok; más példa:

jövő a multban. N. N. már a mult hó végén Londonba *vala* (vagy *volt*) *menendő*;

jövő a jövőben: onnan *leszen eljövendő* itélni.

És így mindössze (az eszmében) nem kilenc, hanem tizenkét időt állítottam össze magában a mutató módban is, u. m. három általánost vagy közvetlent, és kilenc viszonyost vagy közvetettet; sőt ha valamennyit vagy néhányát tartós-nak vagy folytonosnak is gondoljuk s ezeket más-más alakkal adjuk vissza, még sokkal több idő kerekedik elő.

Most menjünk tovább, s lássuk különösen az olasz nyelvet.

Filippi olasz nyelvtanában (nálam 12. kiadás 1842. *Ceh* által átdolgozva) a 669. §-tól kezdve ezek állanak:

„A jelen kifejezi

a) a jelen időt:

io leggo; io scrivo; non voglio; olvasok; írok; nem akarok.

b) a bizonyos közel jövőt:

Mio fratello arriva domani; fivérem holnap érkezik meg.

c) elbeszélésekben, élénkebbítés végett teljes mult helyett szolgál stb.

A nemteljes mult (*imperfetto*) jelent:

a) mult cselekvényt, de a mely még *tarta* (vagy *tart vala*), midőn egy másik történt (tehát ez multban jelen);

Piovera, quando io venni. Eső esék, midőn jöttem.

b) a tartósság fogalma mellett a szokások és szokottságok *ismétlését*, és *testi tulajdonok állapotát*:

Una volta io andava spesso dalui. Egykor gyakran járék hozzá.

Da giovane egli era grand amatore della caccia. Mint ifju nagy kedvelője *vala* a vadászatnak.

Alessandro era di piccola statura. Sándor alacsony testalkatu *vala*.

Ez utolsó példában az *imperfectum* legközelebb és különösen *leirói* vagy festési sajátságot ölt magára.

„A teljes mult (*perfetto*) használtatik:

a) ha valamely cselekvény teljesen mult időben *hirtelen történt*, váratlanul jött, vagy csak egyszer fordult elő;

Ieri *andai* al teatro. *Essa* Tegnapi színházba mentem
 morì l'anno scorso. *Piansi, cantai.* Mult évben halt meg. *Sirtam, éne-*
kellem.

b) oly történeti események elbeszélésénél, melyek már
régen lefolytak;

Giuseppe il *levo* dal sacro József tartotta őt a szent
 fonte, e *nominollo* Giovanni. vízre és Jánosnak nevezte.

A jövő azon kívül, hogy jövő dolgokat jelöl, paran-
 csoló helyett is áll;

Voi *leggerete*, e tu *starai* Ön olvasson, és te jobban
 piu attento. *figyelmezz.*

A föltételező ha (se) után is szeretnek jövőt használni;
 Se *terrá*, gli parlero. Ha *eljävend*, beszélek vele.

De itt jelennel is élnek (mint a franciában s magyarban).

Mult jövő mint a németben:

Oggi a quindici *saremo ar-* Mához két hétre Rómába
rivati a Roma; *fogtunk érkezni.*

Quando *avro letto*, scrivero. Ha *elolvasandottam*, írok.

A határozott mult (passato determinato) bevégzett cse-
 lekvényt fejez ki, de még egy most folyó időközben (jelen-
 ben mult):

E venuto questa settimana; E héten *érkezik vala* (v. ér-
kezett).

Ha piovuto *quasi tutto l'anno.* Csaknem egész éven át
esék vala (vagy *esett*) az eső.

E helyett azonban (egyszerű) teljes multat is használ-
 hatni (mint a magyarban is), pl.

Stamattina fui a passeggiare. E reggel sétálni voltam.

Ez itt épen ellenkezőleg áll mint a franciában, hol
 megfordítva az (egyszerű) teljes mult helyett lehet határozat-
 lan multat használni, de megfordítva, nem.

Ezen alak (passato determinato) a franciában, mint
 tudjuk, szinte ellenkező módon is neveztetik, u. m. *l'indéfini*.

Azonban megegyezik a franciával e következő sza-
 bályban:

„A hol a legközelebbi mult a jelennel némileg érintke-
 zésbe jön, itt is ezen idő (passato determinato) használtatik;

Ho scritto una lettera. Egy levelet írek vala (t. i.
 az imént).

Sono arrivato jeri. Tegnapi *érkezém vala.*

A többi összetett idők (trapassato imperfetto — a fran-

cia : l'antérieur relatif -- és trapassato perfetto -- a francia : l'antérieur défini --) egészen az egyszerűk fogalmainak (a melyekből t. i. azon idők összetétetvék, mint : *aveva avuto* és *ebbe avuto*) vannak alárendelve“, oly formán t. i. mint a franciában láttuk.

A mondottakból kitűnik, hogy az olasz nyelvbeli idők valamint alakjokban úgy használatukra nézve is a francia nyelvbeliekkel lényegben megegyeznek. A csekélyeknek mondható eltéréseket az olvasó maga fel fogta fődözni.

VIII.

A német nyelvet, bár alakokban nem oly gazdag mint az előadottak és előadandók némelyike, nem csak azért nem mellőzhetjük, mert a világirodalomban ez is helyet foglal, hanem főleg azért sem, mert a német szorgalomról és vizsgálódó észről eleve is föltehetjük, hogy szabályaiban, a mennyire a tárgy elfogadni képes, a lehető legtökéletesebb szabátosságot követeli és követi.

Még pedig idézem itt mindennek fölött a már egyszer említettem Beckert, ki nemcsak a történeti nyelvészetben jártas, hanem egyike egyszersmind a legjelesebb nyelvbölcseleknek.

Szófüzése 219. és következő §§-aiban találjuk az ide vonatkozható értekezéseket, melyeknek rövid tartalmát íme közlöm.

„Noha minden nyelvben bizonyos tekintetben ugyanazon rávitelek szerint ugyanazon idővonatkozatokat lehet megkülönböztetni, mindazáltal némely vonatkozatok egyik, mások más nyelvekben vannak határozottabban megjelölve. Némely vonatkozatok egyik nyelvben maga az igeajlitás által jelölvék meg, melyek másokban a segédigékkel összetett különös alakokkal *) fejeztetnek ki. Valamely egyes nyelvet illető nyelvtannak nemcsak azon idővonatkozatokat kell megkülönböztetnie, melyek az ige általános és viszonyos időalakjainak megfelelőek; hanem a mondomány másféle

*) Mint a törökben is fogjuk látni. A szenvedő hajtogatás pedig a németben, franciában, olaszban, angolban és több más nyelvekben is csak segédige által történik.

időviszonyait is, milyenek a *bevégeztség* és *tartósság*, a cselekvénynek az időben *egysége* és *ismétlése*, valamint annak *elkezdési* viszonya és ezen viszonyokat magának az igének nemcsak sajátlagos hajlítási alakjaiban, hanem a segédigékkel összetettekben is kimutatnia; végezetre a *módok* azon viszonyait is megjelölnie, melyek az idővonatkozatok formájában állítvák elő. Úgy de talán egy nyelv sem bír az időalakok oly gazdagságával, hogy az képes lenne az említett idővonatkozatok mindenikét kizárólag saját forma által jelölni meg: mindenütt fejeztetnek ki azon egy alak által oly vonatkozatok, melyek önmagukban gondoltatva, különbözők, de más viszonyítások szerint közel rokonok. Így, mint-hogy a multnak *viszonyos idővonatkozata* például ebben: *aluvék*, midőn jöttem (jelen a multban), elménkben vagy képletünkben (in unserer Vorstellung) többnyire *tartós*nak is gondoltatik és a cselekvény tartóssága az *ismétléstől* meg nem különböztetetik s képletünkben egyik a másikba könnyen átmegy, tehát ezen viszonyok egymással rokonságban vannak s gyakorta azon egy időalakkal — az imperfectummal — fejeztetnek ki *). Hasonló módon köttetik össze képletünkben a mult általános idővonatkozatával, pl. a levelet *megírtam*, a bevégezt és magába befejezett cselekvény, s mindkettővel a valósági mód viszonya; innét ezen, képletünkben rokon vonatkozatok gyakran ugyanazon igealak — a perfectum — által fejeztetnek ki. Így történik az is, hogy egyik nyelv azon egy időalakkal, pl. a német az imperfectummal több vonatkozatókat fejez ki, melyekre más nyelvben különböző időalakok állnak rendelkezésre, mint a görögben az imperfectum és aoristus, a franciában az imparfait és défini.“

„Az idővonatkozatban megkülönböztetjük *általán és különösen* a mondomány idővonatkozatát a beszélő jelenére, pl.

*) A magyarban, mint fönt többször érintettük, mindkettőre külön igealak van: *aluvék* és *alszik vala*, ámbár amaz is, mint általában minden imperfectum (jelen a multban) Becker szerint már fogalmánál fogva is tartós, minthogy azalatt tart, midőn egy másik történt; de az alakok is rokonságban vannak, miről alább.

levelet írtam, és a viszonyos idővonatkozatot ¹⁾, azaz a mondomány idővonatkozatát egy más cselekvényre, pl. a levelet írá-m, midőn épen belépett : s a *nyelvek többsége* ezen különbséget a multban különös időalak által jelöli meg Ezen viszonyos idővonatkozatnál, mivel ez *egy más cselekvényre viszonylik*, a *beszélő jelenére vonatkoztat* *háttérbe szorúl.*²⁾

Ezeket előlegesen azért hoztam fel, hogy lássuk, miszerint hosszabb és bővebb magyarázatokkal a szerző az általános és viszonyos idők értelmezésében épen azt fejezi ki, mit én fentebb előadtam, t. i. az általános idők egyedül a beszélőre (ha tetszik : beszélő jelenére) vonatkoznak, a viszonyosak pedig közvetlenül egy más időre és csak közvetőleg a beszélőre.

„A jelen — folytatja Becker — közelebbbről az általános idővonatkozatot (t. i. a beszélőre vitetve) jelöli meg, mindazáltal nem zárja ki a viszonyos idővonatkozatot sem, pl. „a hó elolvad“ és „a hó esés közben (midőn esik) elolvad“ (jelen a jelenben), és nem különbözteti meg, ha a cselekvény mint egység az időben vagy pedig tartósan avagy ismételve gondoltatik-e ²⁾ stb.

A régi német valamint a góth nyelvben is a (később) „werden“-nel alakult jövő hiányában a jövőt is többnyire a jelen fejezi ki“ stb.

„A teljes *mult* (perfectum) a mondományt úgy jelöli meg mint a beszélő jelenében elteltet és a cselekvényt mint a *jelenben bevégezettet*, pl. „Ich *habe* das Buch *gelesen*“ *olvastam* v. olvasám vala ezt a könyvet. „Ich *habe* deinen Auftrag *ausgerichtet*“ megbizásodat végrehajtottam. A *viszonyos* idővonatkozat és (egyszersmind t. i. a német nyelvben) a *beszélő* előadás, a mindjárt mondandók szerint az imperfectumnak van fentartva, mi a régi német nyelvben nem oly határozottan

¹⁾ Ha a „vonatkozat“ és „viszony“ szókat ez értekezésben meg nem különböztetem, úgy lehetetlen volna a „relatives Zeitverhältniss“ kifejezést érthetően kifejezni ; a német nyelv a latinos „absolut“ és „relatif“ szókkal segítvén magán.

²⁾ A magyarban ezen különbség is megvan, pl. a hó *olvadoz*, a hó esés közben *el-leadoz*.

tűnik elő, mint az újban. . . Sok helyen *imperfectum áll*¹⁾ a régi németben, hol a mai nyelv szokás (szigorúbban) *perfectumot kíván* . . . és már Luther is ezt használja. . . De a költőknél, pl. Schillernél gyakran találjuk a régi szokást. . . Más részről a felső német szójárások (die oberdeutschen Mundarten), p. o. a bajorok és rajnamellékiek ma is többnyire perfectummal élnek imperfectum helyett. S ezen két körülmény, úgy látszik, befolyással vala arra nézve, hogy a nyelvérzés ezen időalakok jelentésére nézve elhomályosult s azok helyes használata megnehezbedett. A nyelvtanítók által felállított azon törvény, hogy az általános idővonatkozatot a perfectumot és a viszonyos az imperfectumot kívánja, nem elegendő (t. i. a német nyelvben), ha egyedül csak a sajátlagos idővonatkozatot vesszük szemügyre. Ellenben minden kétség könnyen eloszlattatik ezen idők használatában, ha arra ügyelünk, vajjon a szóló valósági vonatkozatot, azaz saját ítéletét, vagy pedig csak emlékezetéből beszélőleg akar-e valamit előadni és azon törvényt alkalmazzuk, hogy a valóság kifejezése perfectumot, az elbeszélő előadás pedig imperfectumot kíván; pl. „Nicht ihr habt ihn gemordet, Ihr habt Euch dem Gericht der zwei und vierzig unterworfen. — Lady . . . Ich habe keineswegs mich unterworfen. Jetzt haben wir gewonnen“ (mind Schillertől). Ellenben: Ich liess der Puritaner Predigtstuben. . . im schnellen Lauf durchzog ich Frankreich²⁾. . .

„Ezen törvénybe foglaltatik az is, midőn ugyanazon esemény valamely szemtanu által imperfectummal jelöltetik, pl. „Es brannten zehn Häuser ab“ egy másik által pedig, ki szemtanu nem vala, perfectummal, pl. „Es sind zehn Häuser abgebrannt“; de a szemtanu is perfectumot fog használni, ha a valóságot (ítéletmondását) különösen ki akarja emelni, pl. „Es sind nicht drei, sondern zehn Häuser abgebrannt, ich habe es selbst gesehen.“ Egyébiránt s általános szabályként

„Az imperfectum azon cselekvényt, mely a beszélő

¹⁾ Épen mint sok régi magyar iratokban is.

²⁾ A magyarban mind teljes múlttal fejeztetik ki mint a franciában s ezekben a kétféle beszélői vonatkozatnak kissé bonyolult megkülönböztetése magától elesik, minthogy alább Becker maga is megjegyzi, hogy a beszélő múlt mégis csak általános idővonatkozatot.

jelenére vonatkozva mult, úgy jelöli meg, mint a mely ráviteles vagy viszonyos idővonatkozatban áll, azaz egy másik cselekvénynyel egy időben történik, vagy azt (épen) megelőzi, vagy (épen) követi, pl. „Als ich abreisete, ging die Sonne auf“ (midőn elutaztam, a nap fölkele), továbbá: „Ich reisete ab ehe die Sonne aufging“ (elutazám mielőtt a nap fölkel) vagy „nachdem die Sonne aufging“ (miután a nap fölkel) ¹⁾. A cselekvény az imperfectum által úgy adatik elő, mint a mely a viszonyos vonatkozat által megjelölt időben *nem teljes*, pl. „Die Sonne ging eben auf, als ich abreisete“ (a nap épen fölkele, midőn elutaztam).“

„Az imperfectum nemteljes mult, mint Becker értelmezi (és mint én ezen értekezésemben már fentebb is nevezém), különösen a *beszélő előadás* időalakja is az eseményeket nem annyira általános vonatkozatukban (nicht so sehr in ihrem absoluten Verhältnisse), mint inkább az egymásra viszonyuló idővonatkozatban fogja fel, pl. „Vor dieser Linde sass ich jüngst; da kam daher von Küsnacht der Vogt geritten. Vor diesem Hause hielt er wundernd an; doch ich erhub mich“ stb. Schiller. (Ezen hárs előtt ültem a minap ²⁾); akkor oda lovagolt Küsnachtból a kastélynagy. Csodálkozva állt meg ezen ház előtt; de én fölkeltem).“

„Mivel az imperfectum mint viszonyos időalak nem annyira emeli ki a valósági mód viszonyát, hanem a valóságot csak mint határozatlant adja elő; innen a latin és görög nyelvek különöbben akkor használják ezen igealakot, ha határozatlan tartósságot és ismétlést akarnak általa megjelölni ³⁾“ . . .

„Ich glaubte mich am Ziele schon zu sehen; ich wollte die Gesetze handeln lassen;“, zwar in der That *hasste* ich sie nie;“

¹⁾ Arany szavak! Egyébiránt a német nyelvben a fő idő is imperfectummal fejeztetik ki, minthogy niucs az elbeszélőre külön multja, miként fentebb megérintetett és mindjárt alább is látni fogjuk.

²⁾ Ha „a minap“ főköörülménynek vétetnék, akkor a magyar is állhat mindenütt a nemteljes multban: Ezen ház előtt *ülék* a minap, ekkor *oda lovagla* stb.

³⁾ A latinból már Corneliusban láttunk példát; a görög alább különösen fog előjönni.

„Es ist bekannt, dass sie Euch allen Männern *vorzog*“ (mind Schillertől).

„A példák — jegyzi meg Becker — tulajdonképen a beszélő ítéletét fejezik ki s multat kívánnának, mindazáltal a *nyelv-érzés* határozottan az imperfectum használata mellett szól. Nevezetes e tekintetben, hogy a „pflegen“ ige „solere“ értelemben soha sem használtatik perfectumban.“ (A magyarban meg ellenkezőleg mindig teljes multban használtatik. Csak újabb időben akarják némelyek a jelenbe erőszakolni).

Különösb figyelmet kérek azokra is, a mik most következnek :

„Azon vonatkozatok, melyektől függ minden egyes nyelvben a mult időalakok használata, részint oly sokfélék, részint oly mélyen fekvők és oly gyöngéd természetűek, hogy azokat *sokkal könnyebben foghatja fel a nyelvérzés*, mint mi határozott szabályokra vonhatjuk. E tekintetben ne mellőzzük, hogy a vonatkozatok sokfélesége mellett, melyek közül gyakran több ugyanazon alak által fejeztetik ki, nem annyira az a fődolog, ha vajjon a mondomány magában valamely különös vonatkozatban áll-e, pl. *viszonyos* vagy *általánosban* vagy az *elbeszélő* eseménynek megfelelőben, hanem vajjon a beszéd értelme és a beszélő célja szerint egyik vagy másik vonatkozatot kell-e *különösen kiemelni*. Kiváltkép pedig épen nem elegendő, ha valaki a *n é m e t* praeteritumoknál csak az általános és viszonyos idővonatkozatot akarja megkülönböztetni. Ezen igealakok helyes használata végett kivétel nélkül szükséges, hogy ezenkívül a valósági mód vonatkozatát (a beszélő ítéletmondását) a beszélő előadástól és az általános idővonatkozatban a tartósságot és ismétlést, az e nélküli cselekvőség vonatkozatától megkülönböztesse. Ezen vonatkozatok megkülönböztetésére lehet a multak (praeteritumok) használata fölötti valamennyi szabályt nemcsak a német, hanem más nyelvekben is visszavinni. A régi és újabb nyelvek azon közös tulajdonban osztoznak a német nyelvvel, hogy az általános idővonatkozatot, valamint a valóság vonatkozatát teljes multtal, a viszonyos idővonatkozatot pedig nemteljes multtal fejezik ki. De ama nyelvek a beszélő előadásban még különösen a tartósságot és ismétlést is megjelölik, midőn

ezeket a nemteljes multtal, ellenben a tartosság és ismétlés nélkül gondolt cselekvőséget a görögben aoristussal *), a latinban perfectummal (teljes multtal) és a franciában határozott (défini) multtal fejezik ki. A francia és angol nyelv még különösen megkülönbözteti, vajjon valamely mult cselekvény még a jelenhez tartozó időszakaszban foglal-e helyet vagy sem, s az első esetben az angol perfectumot, az utóbbiban imperfectumot, a francia a défini nevűt (talán nyomtatási hiba, 'indéfini' helyett) használ" stb. stb.

„A német imperfectum gyakran használtatik conditionalis helyett is, mint a latin perfectum és imperfectum és görög imperfectum; de akkor többnyire praeteritum értelme van, pl. Wenn dieser starke Arm Euch nicht hereingeführt; Ihr *sahet* nie (hättet nie gesehen) den Rauch von einem fränkischen Kamine steigen. Schiller. Germanicus ferrum *deferebat* in pectus, ni proximi prensam dextram vi attinuissent.“

Ezen conditionalis viszonyok — mint fentebb is ígérém — a magyar igeidőknél fognak különösebben tárgyalatni.

Még a jövőről valamit.

„A jövő az idővonatkozatot igen határozatlan módon jelöli meg, épen mint a jelen, mely a régi németben többnyire jövő helyett is használtatik. A jövő szintűgy kifejezi a viszonyos mint az általános idővonatkozatot, pl. „Der Schnee wird schmelzen“ (e hó el fog olvadni) és „Er wird erst schmelzen, wenn es regnet (a hó akkor fog elolvadni, ha az eső esik), és nem különbözteti meg, ha a cselekvény tartosság- és ismétléssel együtt vagy a nélkül gondoltatik-e. „Er wird in die Stadt ziehen“ és : Er wird dort wohnen.“

A magyarban, mint fentebb is érintém, különös igeformák is léteznek a tartosság vagy folytonosság és ismétlés kifejezésére; hol a fentebbi példák így állhatnak : „a városba fog menni“ tartosság vagy folytonosság kifejezésével : „költözni, vagy költözködni“ és „ott lakni“ nagyobb tartossággal : „lakozni“.

Láttuk a mondottakban hogy Becker nyelvtudós

1) az általános időket, melyek csak a beszélőre vonat-

*) Alább Curtius után ez igen szépen fel fog világosodni.

koznak, a viszonyos időktől, melyek már egy másik időre vonatkoznak, és miattok a beszélőre vonatkoztat háttérbe szorúl, szabatosan megkülönbözteti;

2) az általános időkhöz nem csak a teljes multat, hanem a jelent és jövőt is számítja, de az utóbbiak viszonyos vonatkoztatát is tanítja;

3) megengedi, hogy vannak nyelvek, melyek egyik vagy másik időnek különösebb megjelölésére a német nyelv-nél bővebbek, képebbek;

4) világosan említi hogy, noha mai időben a német nyelvben az imperfectum mind a viszonyos mind a beszélő mult kifejezésére szabályszerűleg alkalmaztatik, de ez régebben itt sem volt oly szabatosan megkülönböztetve, sőt a mostan élő nyelv némely szójárásaiban mai nap sincsen;

5) a beszélő előadást is annyiban véli az imperfectum által jelölhetőnek, a mennyiben az eseményt mint inkább a viszonyos időben létezőt s különösen mint tartóst és határozatlant fogjuk fel;

6) sőt, miután minden lehető magyarázatokból kifogy, azt is világosan érinti, hogy, bár a legszigorúbb szabályok szerint perfectumnak kellene állani, a nyelvézés határozotlan az imperfectum használata mellett szól;

7) kivételnélküli szabályként állítja fel, hogy az általános idővonatkozatot, valamint a valósági (ítéletmondási) vonatkozatot perfectummal, a viszonyos idővonatkozatot pedig imperfectummal kell kifejezni; végre

8) fő dolognak azt tekinti, ha egyik vagy másik idővonatkozatot különösen kiemelni akarjuk-e.

Az egészből az tűnik ki, hogy a német nyelv nem bírván a beszélő vagy általános multa oly különös alakkal, mely egyszerű volna, — minthogy nem csak fölötte bajos hanem idomsértő is lenne az elbeszélésben az örökös, haben' és ,seyn' segédigékkel tarkázni az előadást *), — a mennyire

*) Öszintén megvallja Buttmann (görög nyelvtanában), hogy jelenleg is Németország sok vidékein a közember, elbeszélését egyedül a nehezkés (schwerfällig) perfectumban adja elő (13. kiadása 123. lapján).

csak lehetséges, az imperfectumot mint egyszerű alakot vonják elő az elbeszélésekben is, a mire teljességgel nincs szükség oly nyelvekben, hol mindkettőre találtatik egyszerű alak, pl. mint fentebb láttuk, a latinban, franciában, olaszban és magyarban, s mint alább látni fogjuk, a görögben, persában stb.

Hasonló esetben van a német nyelvvel az angol, mely szinte csak két egyszerű időalakkal bír, u. m. a jelenével és imperfectumával, a többiek segédigékkel és az illető ige részesülőjével vagy (a jövőben) infinitivusával tétetvén össze; innen az angol is kénytelen elbeszélésekre az imperfectumot használni. Lásd Wagnernek részben *Murray* és *Lloyd* után írott, 'Angol Nyelvtana.' 2-dik kiadásában a 789. és 790. számok alatt. De vannak az angolban igen lényeges eltérések a német nyelvtől, például Crabb Nyelvtanának 5-dik kiadása szerint: „205. §. Mind az, a mi azon században, évben, hóban, héten, napon, órában, percben, pillanatban történt, melyben már nem élünk (nem vagyunk), imperfectummal fejeztetik ki“ (ellenkezőleg mint a franciában, magyarban stb, mit fentebb Becker is megérintet):

„He lived, wrote, spoke etc. last century, year, month, week, yesterday, an hour ago, a minute or moment ago.“	Élt, írt, beszélt stb. a mult században, évben, hóban, héten, tegnap, ezelőtt egy órával, egy perccel, e pillanatban.
---	--

„A perfectum használtatik mind azon időkben, melyekben vagyunk, ha az idő nincs is meghatározva (ez így van a franciában is, a mennyiben az angol perfectum az összetételben az úgynevezett 'indéfini' időnek felel meg);

He has lived, written, spoken this century, year“ stb.	Éle, írta, beszéle vala e században, évben.
---	---

Figyelmet érdemlő, a mit Wagner mond a 793. szám alatt: tudniillik az elbeszélő irányban az előbbi mult sokszor egyedül áll s akkor az egészre vonatkozik, pl. *Mrs Western had been engaged abroad all that day* (Western úr honn kívül volt vala lekötve ez egész nap).

Nevezetes még, a mit a 'to be' (lenni) segédigének az illető ige jelen részesülőjével összetételéről Crabb mond: „214. §. A részesülői jelen és to be segédige által fejez-

tetnek ki minden oly nemteljes cselekvények, a melyek egy-
szersmind más cselekvényekre viszonyúlnak, mint :

I was writing when he came Irék (betűszerint : író va-
in. lék) midőn bejött.

„Valamint egyéb tartós *) cselekvények is, habár má-
sokra nem viszonyúlnak.

I have been writing all day Egész nap írtam (betű sze-
and am fatigued. rint : író voltam) s el vagyok fá-
radva.

Említésre méltó még a

„204. §. Az angolban a jelen soha sem használtatik jövő
vagy teljes múlt helyett :

I shall set off (nem : I set Holnap elutazom (az an-
off) to-morrow. golhoz hűbben : el fogok utazni).

I have lived (nem : I live) En már húsz év óta itt la-
here already twenty years. kom (angolosan : lakám vala,
mely magyarban is jól hangzik).

Egyéb különösségei az angol igeidőknek céломra itt nem
tartoznak.

IX.

A persa nyelvre nézve következő jelesebb nyelvtanokat
használtam : Francisci à Mesgnien Meninski : Institutiones lin-
guae turcicae cum rudimentis parallelis lingvarum arabicae et
persicae. Editio altera, methodo linguae turcicae suo marte
discendi aucta, curante Adamo Franc. Kollár hungaro Neoso-
liensi. Vindobonae 1756.

Grammaire turque ou développement séparé et métho-
dique des trois genres de style usités, savoir l'arabe, le persan
et le tartare. Par Auguste Pfizmaier. Vienne, 1847.

Joannis Augusti Vulleris Institutiones linguae persicae
cum sanscrita et zendica lingua comparatae. Gissae, 1840.

Grammatik der Pársi-Sprache nebst Sprachproben von
Dr. Fr. Spiegel. Leipzig 1851.

A persa nyelvet már azért sem mellőzhetjük, mert ez
és az arab nélkül a törököt meg nem tanulhatjuk. Ezenkívül
a „Magyar Nyelvészeti”-ben Podhorszky Lajos nagy örömemre
a persa nyelvet az uralajtaji nyelvekkel, különösen a magyar-

*) Ez tehát különösbbe a magyar tartós multnak (tud vala-
alaknak) felel meg.

ral is némi párhuzamba állítja. Remélem, néhány adalékkal én is szolgállok ez értekezésben annak igazolására, hogy az érintettem és még érintendem nyelvek között alig van reánk magyarokra nézve érdekesebb a persa nyelvénél.

Elsőben is engedjék meg társaim és olvasóim, hogy addig is, míg talán a persa nyelvről egészben értekezhetném, ez alkalommal egyszersmind magokkal az igealakokkal is ösmertessem meg azokat, kik eddig a persa nyelvre elég figyelemmel nem igen valának.

Az infinitivus képzője rendesen: *iden*, ritkábban: *áden*, továbbá: *den*, *iszten*, *ten*, pl. *cseliden* ¹⁾ kelni, menni; *resziden*, érkezni; *püsiden*, földni, földözni; *firisztáden*, eresztetni; *khánden*, zengeni, énekelni, olvasni; *dániszten*, tanulni, tudni; *kusten*, ölni stb.

Ha az infinitivus képzője elvettetik: a mi marad, az rendes igéknél a parancsoló mód 2-ik személye, pl. *csel*, *kelj*, *menj*; *firiszt*, *ereszsz*; *khán*, *zengj*, *olvass*; *dán*, *tanulj*, *tudj*; *kus*, *ölj*.

S ezen két igealak a törzsöke a többi valamennyi időnek és módnak; még pedig a parancsolóból származnak a jelen, az infinitivusból pedig a múlt és jövő idők.

Innen rendhagyó igéknél rendszerint csak e két törzsököt kell ismernünk, s ezek is iratnak ki a szókönyvekben, pl. *kerden*, gyártani ²⁾, csinálni; parancsoló: *khün*, csinálj; *burden*, hordani, hozni, *ber*, hordj; *ámeden*, menni, jönni, *aj*, jöjj; *da-den* adni, *dih* v. *deh* adj; *dásten*, tartani, *dár* tarts; *sümürden*, számlálni, *sümár*, számlálj; *fermúden*, parancsolni, *fermáj*, parancsolj; *nümúden* mutatni, *nümáj* mutass; *khászten*, kívánni, akarni, *kháh*, kívánj, akarj.

A segédigék közt főszerepet játszik a létige s különösen ennek jelene, mely ekként van:

<i>em</i> , vagyok	<i>im</i> , vagyunk
<i>i</i> , vagy	<i>id</i> , vagytok
<i>eszt</i> , van	<i>end</i> ³⁾ , vannak

¹⁾ A persa szók leírásában a magyar betűket egészen a megfelelő magyar hangok szerint használom.

²⁾ 'Gyárt' sokszor előjön régi iratainkban *csinál* értelemben.

³⁾ Spiegel szerint a párszi (régibb persa) nyelvben még egy h

S ezek csekély eltéréssel a többi időkben a személyek képzői is, pl.

Egyszerű vagy határozatlan jelen :

resz-em, érkezem

resz-im, érkezőnk

resz-i, érkezel

resz-id, érkezték

resz-ed, érkezik

resz-end, érkeznek

Mily szépen megegyeznek még az egyes hangok is a magyar alanytárgyi vagyis szenvedő (úgynevezett *ikes* ragozással) :

em v. régiesen *am* v. *óm*, épen annyi mint a magyar : *em, öm, om* (es-em ; feksz-em, öltöz-öm, alusz-om) ;

i vagy *ai* annyi mint a magyar : *el, öl, ol*, palócosan *eül, öü, ou* (esel, fekszel, öltözöl, aluszol, palócosan : eseu, fekszeü, stb)

ed (*eszt*) szinte rokonitható az *ik*-kel,

a többes első és második személynél a persában elesik a magyar *k*,

ím annyi mint *ünk, unk* (feksz-ünk, alsz-unk) vagy régiesen : *mük, muk*.

id annyi mint *tek, tok, tök* (es-tek, feküsz-tök, alusz-tok),

a harmadik személyben a *d* ismét *k*-val cseréltetik fel : *end, and*, annyi mint *nek, nak*, vagy *enek, anak* (feksz-enek, öltöznek, alusznak).

De most lássuk a többi időket.

A multnál (mely Kollár szerint általában : *praeteritum*, Pfizmaier szerint *prétérít* és *prétérít défini*, Valler és Spiegel szerint : *praeteritum absolutum*), az infinitivus utórésze *) ,en' elvetetvén, helyette a főnebbi személyragok tétetnek :

jön elő mindenütt, s *e* helyett az egyes számban *a* áll, így *ham* v. *hóm*, *hai, haszt* ; — *hid, hend*, melyek a szanszkritban : *aszmi, aszi, aszti, szma, sstha, szanti* ; a latinban : *sum, es, est* stb

*) *Auslaut* a magyarban utóhangnak azért nem nevezethetik, mert ez a magyarban csak egyetlen egy hangot, illetőleg betűt jelent ; ,kihangzás' pedig nagyon kéri a magyar nyelvből. Nálam különbözők : *utóhang* (egyes hang), *utórész* (több hang), *utótag* (egész szótag) ; így *előhang, előrész, előtag*. Amazok, ha tetszik, a németben : *Auslaut*, emezek : *Anlaut* ; *Inlaut* pedig : *belhang, belrész, beltag*, a körülményekhez képest.

<i>reszid-em,</i>	érkeztem
<i>reszid-i,</i>	érkeztél
<i>reszid-id,</i>	érkezett
<i>reszid-im,</i>	érkeztünk
<i>reszid-id,</i>	érkeztetek
<i>reszid-end,</i>	érkeztenek.

Az általános múlt képzője : *id* ismét tökéletesen megegyezik hangban is a magyar- *t* vagy *tt*-vel, pl. feküd-*t-em*, öltöz-*t-em*, alud-*t-am*, bonto-*tt-am*.

Imperfectum vagy Vuller szerint másképen praeteritum continuum (tartós mult) a persában kettő van s fölötte érdekes mind a kettő.

Az egyik csak annyiból áll, hogy az általános mult valamennyi személyéhez (az egyesszámú második személy kivételével) *i* betű vagyis hang járul:

<i>reszidem-i,</i>	érkezém
<i>reszidi-i</i> v. <i>reszid-i,</i>	érkezel
<i>reszid-i</i>	érkezik
<i>reszidim-i</i>	érkezénk
<i>reszidid-i</i>	érkeztetek
<i>reszidend-i</i>	érkezének.

Ezen *i* betű, mint utórész (Auslaut) nagy szerepet játszik a persa nyelvben.

Mellőzvé, hogy az határozatlan név *) helyett is előfordul, pl. *duzd* orv, *duzdi* egy (valamely) orv, még pedig a többes számnál is, pl. *duzdán* orvosok, *duzdáni* némely orvosok.

Továbbá használtatik a birtokviszony (le rapport du genitiv, melyet különösebben viszony — *iszáfet* — névvel neveznek) kifejezésére, pl. *sáh* király, *sáhi* királya, *áhenk*, szándék, *ahengi* szándéka, *kháne* ház, *khánei* háza, *rú* arc, *rúi* arca, *dsá* hely, *dsái* helye, a birtokragos elül tétetvén, pl. *khatú-ni sáh*, neje a királynak, *merdumá-ni dih*, emberei (lakói) a falunak.

Ide tartozik az is, ha a főnév a melléknevet megelőzi, pl. *merdi nigiu* becsületes ember (szó szerint mintegy : embere a becsületnek, vagy is becsület embere), *jára-n i kadim*, régi barátok (mintegy barátjai a régi időnek).

*) Indefinitus articulus, mely a persában utól nem elül áll ; tehát *névelőnek* itt nem mondhatjuk , de névszócskának sem, mert tulajdonképen csak rag.

Igy a birtokos személyragok helyett ezen *i* tétethetik maga a személyes névmás kíséretében, pl. *dsan-em*, lelkem (mint a magyarban) vagy *dsáni men* (mintegy lelke énnék), *desztet* kezed, vagy *deszti tu* (keze tenek).

Előjön ez mint képző a neveknél is, a főnevekből viszonyos melléknéveket (Pfizmaier szerint: *adjectifs relatifs*), sőt újabb fő-, még pedig szinte viszonyos főneveket alkotván, pl. *sehrijár* császár, *sehrijári* császári azaz császárra vonatkozó, és császárság (császári viszony), *átis* tűz, *átisi* tűzi, tűzre vonatkozó.

Ezekből kétségtelennek látszik, hogy azon *i* utórézszecke bizonyos viszony értelmét fejezi ki (birtokviszony, továbbá jegynév- vagyis melléknév-viszony, állapotviszony stb), a honnan *reszídemi* érkezém, szinte viszonyt, illetőleg viszonyos időt azaz viszonyos multat jelölne, épen mint a francia *relatif*, úgy hogy ezen viszonyos *i* az infinitivushoz is tétethetik, pl. *nimúdeni*, mi Pfizmaiernél annyi mint: a mutatasra viszonyuló (relativ à la présentation); sőt Spiegel bizonyossága szerint a párszi (régibb persa nyelvben) azon *i* magát a visszahozó névmást (ki, mely) is kifejezi. „Es steht aber auch die Isafet geradezu um das Relativum auszudrücken und dies zwar sehr häufig.“

Azon vélemény sem valószínűtlen, hogy az *i* mint magas hangzó, ellentétben a mély hangzókkal épen úgy mint a magyarban, közelséget jelent, különösen azon szóban: *ín*, összetételekben: *em* (eme), ellentéte *án* (ama); a midőn *reszídemi* annyi volna, mint érkeztem itt vagy most, szintén úgy mint némely magyar szójárásban az *a* *e* utóhangok közül (p. o. ott van *a*, itt van *e*), amaz távolt, ez közelet jelent; például Pólya társunk, ha neki hevül, barsiasan így fejezi ki magát: most érkeztem *e*!

Akárminthet legyünk ez okoskodással, annyi bizonyos, hogy azon *i* utóízecske a persában az általános multat viszonyossá vagy közönséges névvel imperfectummá változtatja.

Ugyanez imperfectum használtatik a persában a föltételes és óhajto mult helyett is.

A határozott mult (Vuller szerint perfectum, Pfizmaier

szerint : parfait déterminé) áll a részesülői multból és a segédige jelenéből :

reszide em, érkezém vala (szó szerint : érkezett vagyok)

reszide i, érkezél vala stb.

A határozatlan mult (parfait indéterminé Pfizmaier szerint, Vuller szerint pedig futurum exactum) szinte a részesülői multból és egy másik segédige jelenéből :

reszide básem érkeztem legyen vagy érkezendtettem (szó szerint : érkezett legyek vagy leszek), *reszide bási*, érkezél legyen stb.

Az előbbi multnál (plusquamperfectum) a segédige is multban van :

reszide búdem, érkeztem volt (szó szerint : érkezett voltam)

reszide búdi

stb.

Így származik az infinitivus multja is :

reszide búden, érkezni vala (szó szerint : érkezett lenni vala).

A jövő áll a *khászten* (akarni) ige jelenéből és az illető ige infinitivusából, mindazáltal az *en* utóízecske elhagyásával :

kháhem reszíd, fogok (szószerint : akarok) érkezni, *kháhi reszíd*, fogsz érkezni stb.

A persa igéknél előjönnek még némely előszócskák, u. m. *mi* vagy *hemi*, *bí* és *ne*.

A *mi* vagy *hemi* jelentése : *most*, de Spiegel szerint az utóbbi a párszi nyelvben *mindig* értelemben gyakran fordul elő. Leginkább tétetnek a határozatlan jelenhez és általános multhoz. (A *mi* az igének utána is jöhet.) Az elsőbb esetben lesz a határozatlanból határozott jelen (jelenben jelen), pl.

mi v. hemi reszem (most) érkezem,

mi v. hemi reszi (most) érkezél stb.

A második esetben az általános multból imperfectumot (multban jelent) képez, p. o.

mi v. hemi reszíd érkezem vala vagy most érkeztem.

mi v. hemi reszidi, érkezél vala stb; mely alak mint imperfectum még gyakrabban előfordul a főntebb előadottnál.

Én, minthogy Spiegel a *hemi*-nek ,mindig' értelmet is tulajdonít, magyarul a tartós multtal adám, mely a magyarban is sokszor ,jelen a multban', úgy hogy Pfizmaier is világosan jelen értelmet tulajdonít neki ebben: nedániszt ki kudsá *míreved*, nem tudta, hogy hová *megy eala*. Vuller azt véli, hogy a főnebbi (első) imperfectum is a *mi* szócska hátratétel s *m* betű elhagyása által származott volna, így *reszíd-mi* s aztán *reszíd-i*.

A *bi* vagy *bü* v. *be* (jól, nagyon, bőven) általában a jelentésnek nagyobb erélyt és hathatóságot kölcsönöz, pl. *bi-peresztem* (imádván) imádom

biperesztídem (imádván) imádtam

bigüftemi (mondván) mondtam

*bikháhed ref*t menvén menend *). Legtöbbször a parancsolónál fordul elő. Különösen pedig a határozatlan jelent jövőre változtatja, pl.

bireszem, majd érkezem v. érkezendem,

bireszi, majd érkezel

stb.

Ha az igék tagadólag állanak: *ne* s parancsoló módnak *me* tételik elibök, pl. *ne reszem*, *ne reszídem*, *ne reszídemi*, *ne mireszídem*, *meresz* stb.

Most térjünk az idők használatára.

J e l e n i d ő k :

Maszlahat in eszt, ki pádisábrá idsábet *küni*, ve ez vei muhlet *kháhi*, der eszná-i án ez in vilájet *birevím*.

Her csend *mikkahem*, tá szekún negújem, emmá *miendísem* ki.

A kisegítő (eszköz) im ez hogy fejedelemnek igent *mondasz* (csinálsz) és töle haladékot *ki-vánsz*, a közben emez országból *majd* elmegyünk.

Bár mennyire *kivánom* (most) hogy hallgassak, mégis azt *gondolom* (most), hogy...

Határozott mult mintafranciában a parfait *défini*:

Jeki ez su-'ará písi emíri duzdán *ref*t, ve szená *güft*, *fermúd*

Egy költő orvos főnöke elébe *ment* és dicséretet *mondott*,

*) E hathatóságot nem szükség a magyarban mindig kiírunk. A magyar igekötők: *meg*, *el*, stb. sokszor teljesen kifejezik azt.

tá dsáme- es biszitedend, ve ez ez *paranesolta*, hogy ruháját huz-
dih *beder kerdend*. zák le és a faluból kiűzték.

A h a t h a t ó s s á g i (b i) s z ó c s k á v a l :

Ín szekün *bügüft* Eme szót (mondván) *mon-*
dotta.

Ín ámilra *büküstend* ve bi- Eme sáfárt (megölvén)
girikhtend. megölték és elfutottak.

Az imperfectum mint a franciában, azon megjegyzéssel,
hogy a persában kapcsolómód helyett is szolgál:

Sebhá-i *díráz ne khuftemi*, A hosszú éjjeleken nem
ve *bedzlehá vü latifehá güftemi*. *alvám*, és (neki) tréfákat s fücsa-
ságokat *beszélék*.

Der hefte jek bár pa disah A hétben egyszer a feje-
bedán szahrá *refti* ve biszjár *isz-* delem ama mezei helyre *mene* és
tádi ta khász ü 'amm b i j á m e d i tovább ott *mulata*, hogy minden-
ve órá *b i d i d i* ve her kieszi ki féle ember *j ö j ö n* és őt *l á s s a*
szekhún *dásti*, *b ü g ü f t i* ve o és minden, kinek mondani valója
b ü s n ú d i. *van vala*, azt *e l m o n d j a* és ő
m e g h a l l g a s s a.

Megfelel a francia föltételesnek, illetőleg föltételes mon-
datnak is :

Eker imrúz *dánisztendi*, rehá Ha ma azt *megtudják vala*,
nem ikerdend. megegyezésöket nem *a d n á k*.

Az utóbbi, mint látjuk, *mi* szócskával áll.

Még a mult föltételesnek is :

Eker 'afv *nekerdi*, imrúz Ha bocsánatot nem *ad vala*,
bemulki khód *neressidi*. ma birodalmába nem *jutott volna*.

A másik imperfectum vagy is a *mi* vagy *hemi* szócskák-
kal összetétel minden körülmények közt használható a fön-
tebbi helyett.

Megjegyi Pfizmaier, hogy a persa általános mult a
francia határozatlan mult helyett is használtatik, pl. *dervísirá*
dídem egy dervist *láttam*, franciául : *j'ai vu un derviche*.
Egyébiránt

Az összetett mult megfelel a francia határozatlan mult-
nak, pl.

fulán dusnám <i>dáde</i>	quelque' un l'a ou-	valaki gyalázattal
eszt	<i>tragé</i>	<i>illeté vala</i> (illette)
ne <i>sinide-i</i> ki zari-	n' as-tu pas enten-	nem <i>hallád vala</i> , mit

fán *güfte* end.

du, que les hommes a bohócok *mondottak*
facétieux ont dit (vagy nem *hallottad*,
 mit a bohócok *mond-*
nak vala.)

Az előbbi mult, valamint a futurum exactum is igen megfelelnek a föntebb adott értelmeknek.

Egyéb apró megjegyzések az alakokban vagy értelemben most célunkra nem tartoznak ¹⁾.

X.

A török vagyis jobban, tatár-török nyelvbeli igék látszólag számtalan alakkal bírnak; de ha az igeajtogatás szellemébe mélyebben pillantunk, azt vesszük észre hogy a sajátlagos vagy eredeti ajtogatás igen kevésből áll, hanem a legtöbb alakok részesülőkből és a segédigékből tétetvék össze, miként ezt Pfizmaier ²⁾ is tanítja. E szerint a tatár-török nyelvben kétféle igeajtogatást kell megkülönböztetni:

I. Az eredeti ajtogatást, midőn közvetlenül az *eredeti törzs* vagy gyök ragoztatik.

II. A származott ajtogatást, midőn már *származott törzsek* ragoztatnak (vagyis részesülők tétetnek össze a segéd igékkel).

Eredeti törzs itt is a parancsoló, elvettetvén t. i. az infinitivus raga: *mak* v. *mek*, p. o. *kélmak* ³⁾-ból lesz: *kél*, cse-

¹⁾ Még a részesülőket kell megemlítnem: a részesülői jelen képzője *á*, pl. *reszá* érkező, *küná* csináló; a multban az infinitivus *n*-je elmaradván, lesz a képző: *ide*, *áde*, *sze* stb. pl. *reszáde* érkezett, *üftáde* esett, a mely átható igéknél szenvedőleg is vétetik, pl. *dáde* adott, *kheszte* sebhedt vagy sebhesztett; a részesülői jövő képzője: *ende*, pl. *reszende* érkezendő, *künende* csinálendő; az állapotjegyzőé (gerundiumé) *án*, pl. *künán*, csinálván, *reszán*, érkezvén. Valamennyien alakban is megegyeznek, mint látjuk, a magyarral.

²⁾ Itt szinte Pfizmaier és Kollárt használom.

³⁾ Az arab írásban, melyet követ a tatár-török is, az al- és felhangzóknak nincsenek megkülönböztetett jegyei, pl. *fethá* (annyi mint: nyitás, tátás, szájtátás) hol *a* hol *e*, a *keszre* (am. törés, mivel mintegy megtörnek kimondásában az ajkak) hol *e* hol *i*, a *zamma* (összehuzódás, mivel kimondásában az ajkak összehuzódnak) hol *u* hol *ü* stb. Hanem, a mi igen különös, itt a mássalhangzók osztatnak *el vastag és vékony* vagyis *al- és felhanguakra* s ez a kulcsa az arab és ta-

lekedj, *bilmek*-ből *bil*, tudj, így *szevmek* szeretni, *szev* szeress, *bakmak* látni, *bak* láss vagy lásd, *gelmek* jönni, *gel* jőj, *szőjlemek* szólni, *szőjle* szólj, *okumak* olvasni, *oku* olvass stb.

Közbeszédben sokszor utóhang járul ezen parancsolóhoz, pl. *baku* lásd v. láddsz, *szeve* szeress, *gele* jere. Régi íróknál pedig *ghil* v. *gil* utótag is, pl. *szevgil* szeress(él), *kélghel* cselekedj(él).

A) Eredeti török hajtogatás.

Ez minden módban csak egy egyszerű idővel bír, u. m. (előleg csak a 3-dik személyt érintvén) :

1. *mutatómódban* a határozott multtal: *kéldi* cselekedett, *oldi* volt vagy lett, *bildi* tudott vagy tudta, *szevdi* szeretett, vagy szerette (mely rag, mint látjuk, hangokban is hasonlít a magyarhoz, minthogy *d* és *t* rokonok) ¹⁾.

2) *kapcsolómódban* a jelennel, melynek itt egészen általános és határozatlan jelentése van, pl. *kéla*, hogy cselekszik, cselekedjék, cselekednék, *bile* hogy tud v. tudjon v. tudna, *szeve* hogy szeret, szeressen, *ola* ²⁾ hogy van v. leszen v. legyen.

tártörök írásnak és olvasásnak. Ugyanis az arabban igen számos mássalhangzónak kétféle jegye vagy betűje van, pl.

ha és *he*

kaf, *kha* és *kef*

szad és *szin*

zad, *zé* és *ze*

té és *te* stb.

Az önhangzók pedig csak az imént említett három fő jeggyel bírnak, tehát *ha* mellett a fetha *a*-nak, *he* mellett *e*-nek ejtetik, a *keszre* pedig amott *é*-nek, itt *i*-nek mondandó. A hosszúkra nézve még némely más szabályok is vannak. Az *é*-re megjegyzem, hogy az Pfizmaier szerint mintegy az *e* és *i* között van s hasonlít a francia néma *e*-hez a *reprendre* szó első(re) tagában, mihez képest én jobbra a magyar közép *é*-vel jelölöm; megérintvén, hogy az a törökben rendszert az alhangokhoz számíttatik, mint sokszor a magyarban is, p. o. *hervad*, *gyértya*, *dérékas* stb.

¹⁾ Hunfalvy társunk szóbeli nyilatkozata szerint, mert hogy írta volna, nem emlékszem, a tatár-török közelebb rokonságban van a magyarral, mint a finn fajok.

²⁾ Jegyezzük meg, hogy a tatár-török ragozásban is a rag önhangzói rendszerint a törzs önhangzóihoz alkalmazkodnak.

Van még itt egy hosszabb ragozás, u. m. *a* helyett *aja* v. *e* helyett *eje*, pl. *kalaja*, *bileje* s Pfizmaier ezt tartja eredetibbnek (kinek nem jut itt eszébe a régies magyar: *adaja*, *kéreje* és *adnaja*, *kérneje*?)

3) *Ohajtó* vagy jobban *föltételes* módon egészen határozatlan idővel, pl. *kélsza* ha cselekszem vagy cselekszem vala vagy cselekvendem, *olsza* ha lesz vagy leend, vagy van vala, *szevsze* ha szeret, szeretend stb.

E két utóbbi jelentésére jegyezzük meg, hogy a kapcsolómódban lényeges a *hogy* kötszó s a föltételesben a *ha*, melyek, kivált az utolsó, ha ki nem iratik vagy mondatik is, oda értendő, maga a jelentés pedig mind időre mind módra nézve határozatlan.

4) Az *infinitivust*, mely itt főnévileg is használtatik, már ösmerjük: *kelmak* cselekedni és cselekvés, *bilmek* tudni, és tudás, *szevmek* szeretni, és szeretés stb.

Ezen négy idő és az alább előadandom részesülők összeköttetésben a segédigével játszák a tatár-törökben a főszerepet; s ezekből áll a török igeahjtogatás, melyet némelyek oly terjedelmesen és zavartan adnak elő, hogy elkábul belé a szegény tanuló és olvasó feje.

Mielőtt az egyes személyeket előadnám, még a létigével, mely fősegédül szolgál, kelletik megösmernednünk. Ezen segédige: *olmak* lenni.

Ennek, mint tartják, némely idői rendesek, mások rendhagyók. Azonban itt tulajdonképen, mint a magyarban, két ige rejlik. Ugyanis *olmak*, leginkább, 'lenni' értelemben rendesen ragoztatik, mint más igeik. A magyar *vagyok*, *van*, *volt* stb értelemben pedig egészen különös és eltérő alakjai vannak u. m.

Jelenidő (minden személyekkel)

<i>im</i> , vagyok	<i>iz</i> , vagyunk
<i>szin</i> , vagy	<i>szisz</i> v. <i>szingiz</i> , vagytok
<i>dür</i> , van	<i>dürler</i> , vannak

A *dür* és *dürler*, mint a magyar 'van' és 'vannak' kapcsoló szók, valamint a szófűzésben úgy az igeahjtogatásban s sokszor elhagyatnak.

Első mult (Pfizmaier szerint: imperfectum) :

<i>idüm v. idim</i>	valék vagy voltam ¹⁾
<i>idüng v. iding</i>	valál v. voltál
<i>idi</i>	vala vagy volt
<i>idük v. idik</i>	valánk v. voltunk
<i>idüngüz v. idingiz</i>	valátok v. voltatok
<i>idiler</i>	valának v. voltak.

E két idő ragai uralkodók az egész hajtogatásban s ezeket kell a tanuló- vagy olvasónak különösen emlékeztetésben tartania.

A másik mult már összetett s alább adom elő.

Föltételes *iszem* ²⁾ (néha az írói nyelvben: *miszem*), ha vagyok vagy leszek v. leendek (franciául: *si je suis*, latinul: *si sim* vel *ero* vel *fuero*) ;

iszen ha vagy v. leendesz.

isze ha van v. leend.

iszek ha vagyunk v. leendünk.

iszen ha vagytok v. leendetek.

iszeler ha vannak v. leendenek.

Részesülők :

jelen: *iken* levén (ha tetszik: gerundium, állapotjegyző).

mult: *imis*, volt.

ragos mult (a személyragokkal összetéve) *idüg-üm v. idigim* voltom, *idügüng v. idigüng*, voltod stb.

A többi (mind mult) idők összetettek, u. m.

Másik mult :

imis-üm v. imis-im, voltam (j'ai été), (mintegy valék vala, sum qui fui), *imis-szin* voltál stb.

összetéve, mint látjuk, a részesülői multból és segédige jelenéből.

Előbbi mult :

imis-idüm v. összébb huzva, imis-düm vagy imis-tüm voltam vala, *imis-idüng v. imis-düng* voltál vala stb.

Összetéve a részesülői multból és segédige első multjából.

¹⁾ Kollár és Meninszky szerint.

²⁾ A szanszkrit *aszam*-ra emlékeztet, melynek megfelelni látszik a latin: *essem*.

Föltételes mult

isze-idüm, ha valék v. ha voltam vagy leendettem,

isze-idüing, ha valál vagy voltál stb.

összetéve az első határozatlan föltételező egyes 3-dik személyből (*isze*) és az első multból (*idüm*), közölök emez hajtogatattván, mintha volna magyarul: ha lesz-, leend voltam, vagy megfordítva: ha voltam leend, ha voltál leend stb.

Most átmehetünk az eredeti hajtogatás bővebb előadására, megjegyezvén, mint főnebb is érintém, hogy a tatár-török ragozásban is (mint a magyarban) a rag önhangzói rendszerint a törzs önhangzóihoz alkalmazkodnak.

Mutató módban:

Határozott mult (*parfait défini*):

szevdüm, szerettem

szevdüing, szeretnél

szevdi, szeretett

szevdük, szerettünk

szevdüingüz, szerettetek

szevdiler, szerettenek.

Látjuk, hogy tulajdonképen ez is csak az eredeti törzs *szev* és a létige első multja: *idüm*, *idüing* stb.

Így *keldem* cselekedtem, *oldüm* lettem v. voltam, *bildim* tudtam, ismertem.

Előbbi mult

szerdüm idi, szerettem volt v. vala stb.

Összetétel a határozott multból és segédige első multjának egyes 3-dik személyéből (mint a magyarban).

Kapcsoló módban.

Jelen:

szevem, hogy szeretek v. szeressek

szereszün, hogy szeretsz

szeve, hogy szeret

szevevüz, hogy szeretünk

szevesziz, hogy szerettek

szeveler, hogy szeretnek.

Az eredeti törzshöz ismét csak a segédige, még pedig a jelen ragai tételnek, a *dür* (van) elhagyatván:

im v. *em*, *szün*, (*dür*), (*v-*)*üz*, *sziz*, (*dür-*)*ler*.

Mult

szeve idüm, hogy szerettem (legyen v. volna)

szeve idüng, hogy szeretted stb.

Összetétel a kapcsoló jelen egyes harmadik személyéből (*szeve*) és segédige első multjából (*idüm*, *idüng*, stb.), mintha volna a magyarban : szeressen voltam, voltál stb,

így *kilaidim*, hogy cselekedtem,

olaidüm, hogy voltam,

bileidim, hogy tudtam.

Föltételes

határozatlan jelene (le conditionnel indéterminé):

szevszem ¹⁾ ha szeretek v. szeretnék v. szeretendek,

szevszeng, ha szeretsz v. szeretnél v. szeretendesz,

szevsze, ha szeret v. szeretend,

szevsze't, ha szeretünk stb.

szevszengüz, ha szerettek stb.

szevszeler, ha szeretnek stb.

Ismét az eredeti törzs (*szev*) és a segédige föltételese (*iszem*).

A föltételes multat, továbbá a részesülőket mellőzőm.

XI.

B) Származott török hajtogatás.

Ennek alapjai a részesülők és állapotjegyző (gerundium), minél fogva legelsőbbben is ezekkel szükség megismerkednünk.

1) Részesülői *egyszerű* (határozatlan jelen: *kélür* ²⁾) cselekvő, cselekedendő (a ki cselekszik, cselekedjék vagy cselekedni fog), pl. türkcse *okur* ádem varmi, törökül *olvasó* em-

¹⁾ Figyelmet érdemel, hogy a törökben a magyar *kell* vagy *kelltetik*-nek megfelelő: *gerekdür* vagy *gerek* (szükség, kell) szinte a mondott föltételelessel tétetik össze, pl. *szevszem gerek* (*dür*) szeretnem kell; a honnan valaki szinte kísértetbe jöhet hinnie, hogy talán a magyarban is eredetileg ez alak volt: *szeretném kell* azaz kell hogy szeretném vagy szeressem, *szeretnem kell* helyett. Azonban a török is használja az infinitívust, pl. *gítmek gerek*, menni kell.

²⁾ Ezen *ar*, *er*, *ur*, *ür* rag vagy képző a magyarban sem ismeretlen, pl. *kop-ik kop-ár*, *buv-ik buv-ár*, *csal csal-ár-d*.

ber van-e?; tenavül *ider gibi* evöként (szószerint: evés csinálóként).

2) Részesülői *erélyes jelen* (participe présent énergétique) : *kelējür*, most cselekvő, vagy cselekvőben levő vagy járó *).

3) határozói részesülő (Pfizmaier szerint : participe verbal) : *kelüb* cselekedvén, pl. *jetisüp* vurdüm, *elérvén* megvertem, *okujüp* jazarüm, *olvaván* írok azaz olvasok és írok. A költőknél *en* utórészszel is találhatik, pl. *virüben* adván.

4) melléknévi részesülő : *kélan* cselekvő v. cselekvendő (a ki cselekszik, cselekedett, cselekedni fog), pl. *szev szeni szeveni* szeresd a téged szeretőt, *beni okudan* khodse gelijür, az engem *oktató* mester jön (jövőben van).

5) mult részesülő : *kelmis* : volt cselekvő, vagy cselekedett v. cselekedte (a ki cselekedte), pl. *bir kimsze itmis* vármí, ki *cselekedte*, létezik-e?

6) állapotjegyző (gerundium) *kéla*, cselekedve, leginkább kettősen használtatik : *kéla kéla*, cselekedvén cselekedve, *cseke cseke*, húzton húzva (persául : *kesán ber kesán*), *vara vara* geldí, *menve menvén* (menten menvén, vagy mendégelvén) megérkezett, *otura otura* orszandüm, ültön ülven (a hosszas ülésben) megúntam magamat.

Ettől származik egy másik állapotjegyző (*rak, rek* képzővel), mely tartós vagy ismételt jelentéssel bír és szinte meg is kettőztethetik, pl. *irlajarak irlajarak*, énekelve énekelvén (énekelgetvén).

Legnevezetesebb az innen származottak között *dsagh, dsegh* képző segítségével a *szándékos részesülői jövő* (le participe futur d' intention) : *keladsak*, cselekedendő (celui qui pense faire), mely főnévileg is használtatik (cselekvendő) és ekkor fölveszi a személyragokat; *keladsakhém*, cselekvendésem azaz cselekvési szándokom.

*) Kollár és Meninszky szerint: „Quando tamen actio designatur continuata et in fieri determinato, saepe adhiberi pro praesenti gerundium in *e* vel *i* quod est loco gerundii in *üb* és *jürür* (járó) quod in familiari sermone contrahitur in *jür*.” E szerint *kelējür* annyi mint : *kelüb jürür* cselekedve vagy cselekvésben járó.

7) egyszerű igefőnév (substantif verbal simple) : *kéli* cselekvés.

Ettől származik a többi közt egyik jövő részesülő szer képzővel, pl. *kéleszer*, cselekvendő, a ki cselekedni fog s a létige jelenével; *kélíyszerím*, cselekedni fogok, *kelíszerszin*, cselekedni fogsz stb.

8) tárgyi igefőnév (substantif verbal objectif) : *kélma*, cselekmény.

Ebből származik közelebb a köteleztetési részesülő (le participe d' obligation) *lú*, *li* képzők segítségével, pl. *kelmalú*, cselekedni köteles, cselekedni kellő.

Ezek közül a következők veszik föl általán (minden időn keresztül) a létigét: az egyszerű és erélyes jelen, a mult, a szándékos jövő és köteleztetési részesülő. Tehát

1) Az egyszerű határozatlan jelen a lét mint segédige időivel.

Jelen :

kélürüm cselekvő vagyok és leszek (cselekszem és cselekedni fogok).

kélürszín, cselekvő vagy és leszesz stb.

igy *szeverím*, szerető vagyok (szeretek)

bakurüm, látó vagyok

olurüm, leszek stb.

Az eredeti hajtogatásban jelen idő nem levén, ez az egyik, mely pótolja, mint látjuk az ottani hiányt.

Első mult (Pfizmaier szerint : imparfait):

kélürüidüm v. *kélürdüim* cselekvő valék (cselekvém, je faisais).

Ez pótolja, mint látjuk, a nemteljes multat, mely az eredeti hajtogatásban hiányzik.

Másik mult (Pfizmaier szerint : présent du parfait simple — jelen a multban?):

kélür imis v. *kélürmis*, cselekszem vagy cselekvém vala (il arrive que je fait).

Jelen föltételes (conditionnel du présent):

kélür iszem v. *kélürszem*, ha cselekvő vagyok v. volnék v. leendek.

Származott részesülői jelen :

kélüriken v. *kélürken* cselekvő levén (cselekedvén).

Ezek szerint általában mondhatjuk hogy az eredeti és származott igeragozások egymást kiegészítik, pl. itten van jelen és viszonyos mult, mik amott nincsenek; amott van határozott és előbbi mult, mik meg itten nem léteznek.

Ugyanezen egyszerű jelen, bár ritkábban, összetételek az *olmak* (rendes) időivel is, pl.

szever oldüm szerető lettem, megszerettem.

szever olurdüm szerető levék, megszeretém stb.

2) Az erélyes (határozott) jelen a létige időivel.

Jelen :

kélüjür-üm most cselekvő vagyok, cselekvőben vagyok vagy járok. Pótolja, mint látjuk, az eredeti hajtogatás határozott és tartós jelenét.

Első mult :

kélüjür idiüm v. *kélüjürdüm* cselekvőben valék v. járék.

Másik mult :

kélüjürmis, cselekvőben valék v. járék vala.

kélüjür-szem, ha cselekvőben vagyok vagy volnék vagy leendek (járok, járnék vagy járandok).

Származott részesülői jelen : *kélüjürken*, cselekvőben levén v. járván.

3) A mult részesülő hasonló módon :

kélmis-im cselekedett v. cselekedte vagyok, azaz vagyok ki cselekedte, cselekvém vala.

kélmis-idüm v. *kélmisdüm* cselekedte valék, v. valék ki cselekedte, cselekedtem.

kélmis imisüm, cselekedte valék vala, cselekvém vala.

kélmis-iszem, ha vagyok v. leendek ki cselekedte, ha cselekvendtettem.

Olmak (rendes) időivel is :

kélmis-oldüm, lettem vagy voltam ki cselekedte, cselekedtem.

kélmis olürüm leszek ki cselekedte, vagy cselekedni fogtam (Kollár és Meninszky szerint futurum exactum).

kélmis olaidüm, hogy cselekedte voltam vagy lettem volna.

4) A részesülői jövő ugyanazon módon, az összetételek mindenütt megtartván a jövő fogalmát.

kéléd-sagh-im cselekedendő vagyok (je pense faire).

kéléd-sagh-idim, cselekedendő valék v. voltam.

kéléd-sagh iszem, ha cselekedendő vagyok vagy leszek.

5) A köteleztetési részesülő szintazon módon :

*kélmalü-j-üm **), cselekednem kell,

kélmalü idüm, cselekednem kelle,

kélmalü oldüm, cselekednem kellett,

kélmalü iszem, ha cselekednem kell,

kélmalü iken, cselekedni kellettén.

Vannak a törökben még némely formák is, melyeknek képzői némileg a magyarban levőknek felelnek meg, bár nem oly általánosak (minden ígére alkalmazhatók), mint a magyarban, p. o.

1. Szenvedő *il*, *ul*, *ül* képző, rokon a magyar *ül*, *ül* képzőkkel, melyek ugyan leginkább elvont gyökök- és mellékevekből alkotnak önható igéket, de átható igéknél is előfordúlnak, pl. *tol-ül* (mintegy tolatik), *nyom-ül* (mintegy nyomatik); a törökben szinte a törzshöz járúl, pl.

szev-il-mek, szerettetni,

bak-il-mak, láttatni.

2) míveltető: *dür*, *dir* képző (sokszor a *t*, *cs*, *s* után a *d* el is hagyatván, a midőn tehát csak *ür* marad; megfelel a magyar *at*, *et*, vagy *tat*, *tet* képzőknek, pl.

szev-dür-mek megszerettetni (valamit),

jet-ür-mek, juttatni.

De igen számos esetben különösen több tagú törzsököknél *s* *r* vagy *l* után épen a magyarral azonos *at*, *et* használatik, pl.

angl-at-mak, tudatni,

szöil-et-mek, beszéltetni.

3) Egymásra ható *is*, megfelel némileg a magyar *kez-*, *koz-*, *köz-(ik)* képzőnek, pl.

*) A *j* a törökben mint a magyarban sokszor előfordúl jobbhangzási *közbeszurat* gyanánt, leginkább ha két azonos hangzó jönne különben egymás után.

szev-is-mek szeretni egymást (szeretkezni),
jap-is-mak, egymást érni (érintkezni),
szöil-is-mek, beszélgetni (egymással).

4) Önható *in* (rokon a magyar *ön* szóval), alkot áthatókból önhatókat és önmagára visszahozókat, pl.

görmek látni, *görinmek* látszani;

szevmek szeretni, *szevinmek* önmagát szeretni; örülni, vigadni. Legnevezetesebb azonban

A tagadó hajtogatás.

Ebből, ha nem hatolunk a nyelv szellemébe, igen nagy teketória kerekedhetik ki; de mi láttuk föntebb, hogy a tatártörök hajtogatás, tulajdonképen nem egyéb mint a létigének részint közvetlenül, részint közvetőleg az eredeti törzshöz ragasztása.

A szabály tehát egyszerűen ez: a tagadó szók: *ma*, *me*, továbbá *degül* és *jok* a létige elébe vagy is összetett igéknél az eredeti törzs után tétetnek, még a részesülőknél is, mert hisz tulajdonképen ezek is csak összetételek a létigével, pl. *szevmis* annyi mint *szev-imis* (szerető volt, mint a magyarban is állanának, ha a tagadó szó és létige is a törzsszókkal összeiratnának), pl.

degül-üm, nem vagyok,

degül-idüm, nem valék v. nem voltam,

degül-imis-em, nem valék vala,

degül-iszem v. *degül-szem* (ha) nem vagyok vagy leendek; továbbá

szev-me-düm, szerető nem valék azaz nem szerettem.

szev-me-mis-idüm, szerető nem volt valék, azaz nem szereték vala.

szev-me-szem, (ha) szerető nem vagyok azaz ha nem szereték,

szev-me-je m)* (ha) szerető nem vagyok, azaz ha nem szeretek stb.

A török ebben oly következetes, hogy az infinitivusban is a *mak*, *mek* rag elé teszi a tagadó szót, pl. *szev-me-mek*

*) A tagadószócska utóhangja (e) után ismét e következvén, itt szinte *j* közbeszurás használtatik.

nem szeretni (mintegy szerető nem lenni), *kel-ma-mak*, nem cselekedni (cselekvő nem lenni) stb.

Mindazáltal figyeljünk a következőkre:

1) A létige rendhagyó (ha tetszik, eredeti) alakjai a *degül* v. *dejil* tagadó szót veszik föl, mint az imént látók;

2) *jok* és néha jobb hangzás végett *jogh* ugyanazon ige 3-dik személyénél *nem létezik*, *nincs* stb értelemben használtatik, pl. *jok-dür*, nincs,

joghidi, nem vala, nem létezik,

joghikien, nem levén.

Ugyanezen összetételnek van helye más igéknél is az eredeti mult részesülőben és a szándékos jövőben, pl.

kéldéghim jokdür, cselekedtöm nincs, azaz hogy cselekedtem (volna) nem létezik.

keladsaghim jokdür, cselekvendésem (cselekvési szándékom) nincsen.

3) Egyebütt *ma*, *me* (nem) használtatik azon általános észrevétellel, hogy a részesülői egyszerű jelen *ar*, *er*, *ur*, *ür* képzői a tagadó hajtogatásban *z* képzővé változnak, pl. *kel-maz*, innen

kélmaz-dim cselekvő nem valék,

kélmaz-iszem v. *kélmaz-szam*, (ha) cselekvő nem vagyok vagy leendek.

Sőt néha a *z* a következő hangzóval együtt elesik, pl. *kel-ma-m*, *bil-m-em* stb.

XII.

Magukról az igealakokról ennyi elég.

A mi használatukat illeti, a fentebbiekben igyekeztem őket lehető szabatossággal jellemzeni s a magyar igealakokkal egybevetni.

Mindazáltal még néhány példa Pfizmaier után nem fog ártani.

A létigéről.

Hogy a rendhagyó jelen 3-dik személye egészen elszórt hagyatni, már fentebb érintettem, pl.

bre kande baghese

hé! hol a kert?

A rendes idők, mint szinte mondtam, (valamiv é) lenni értelemben is használtatnak :

diváne *olmés*

bolond *lett* v. megbolondúlt.

A rendes jelen (olür) és származékai határozatlan és jövő értelemben is használtatnak :

bir meszka mahallde *olürüm*

egy föld alatti helyen (pütriban) levő vagyok, azaz tartózkodom.

nuszf ádem mi *clür*

fél ember *lesz* talán ?

bénim szize csok fa' idem

általam sok előnye *less*

olür.

(önnek).

A létige rendes idői szintén összetétethetők a rendes alakokkal, pl.

'adsebá ne hál *oleli ola.*

h át ottan mi dolog *col* (legyen) ?

ismétlések is jönnek elő:

herkim *olürsza olşun*

akárki *leend(ő)* legyen v akárki *leend* és legyen.

,Létezik' és ,bír' értelemben *var* vagy *vardür* (van) szóval élnek, pl.

jedi kat gök *vardür*

hétszeres ég *van* (létezik);

dsebümde akcsa *var* (dür)

zsebemben pénz *van*,

bénüm akcsam *var* (dür) v.

nekem pénzem *van* vagy

(csak) akcsam *var.*

(csak) pénzem *van.*

A multban *var idi* vagy *var imis*, vala v. létezik vala; a föltételesben *var isze*, ha van, ha létezik; részesülöben *var iken*, levén, létezőn.

Ellenkezöje *jok* vagy *joktür* : nincs

akcsam *jok* (tür)

pénzem *nincs*,

akcsang *jok* (tür)

pénzed *nincs*;

multban : *jogh-idi* nem volt,

a föltételesben : *jogh-iszi* ha nincsen,

részesülöben : *jogh iken* nem levén.

Egyéb igékröl.

A mutató módban.

A határozatlan jelen használtatik jövő helyett is :

bu vertaden szeni khala'sz ez örvényből téged meg-
ideriz. szabadítunk (meg fogunk szaba-
 dítani).

A részesülői jelen a cselekvésnek pillanatát fejezi ki:

'áleme bighamm *gelür* ádem a világba gond nélkül *jöve*
mi var ember létezik-e?

A létige rendes alakjaival valamint a rendhagyó (eredeti) részesülőkkel összetételek betűszerinti értelemben használtatnak (mint fönnebb magyarítottam).

Az eredeti részesülő a rendes létigétől *gibi* (ként) utóljáró által választatik el, pl.

kháneszine *gider gibi oldi* házátan *menőként volt* (úgy ment, mintha saját házában volt volna),

kulaghine *szüiler gibi olub.* fülébe *besszélőként lévén.*

Az erélyes jelen használtatik, midőn valaki élénkül akar előterjeszteni valamely cselekvényt mint jelent:

iste 'aszkieirim dakhi cse- imhol seregem még kifej-
kilüb gelijür lekezve *jövőben* (érkezőben) van
 vagyis *jö.*

A hajtogatásban eléggé kifejtettem.

A határozott mult az eredeti ragozásban megfelel a franciának.

veziri bicsüre *sasdi*, ve der- a segélynélküli vezér *elä-*
jii hairet tasai, ve emvádsi ghairet *mult* és a csodálkozás *tengere*
basden asdi *szétáradt* és a vetély *habja fején*
felül csapott.

Néha jelen helyett is élnek vele, pl. *bildüm* tudom (tudtam), *gördüngmi*, látod-e (láttad-e)?

Az imperfectum vagy nem teljes mult (*kelér idim* vagy *kelérdüm* alak) úgy használtatik mint a franciában.

muridi mu'takidlerden ber hű felei közül egy crényes
merdi százdik szer szabáh záhid ember minden reggel a rem te
icsün bir szüfre ta'am ihzár részére egy tál étket *hoza*, a ré-
terdi, záhid aning bir mikdärin metete abból reggelijére valamit
vazife-i esaste szarf idüb baki- elköltvén (elhasználván), a ma-
szin sám icsün iddikhär cilerdi. radékot estére *eltevé.*

Néha jelen helyett is: *bujurdüm* ki. . . . *parancsolám*
 azaz parancsolom hogy . . . (a császár parancsaiban).

Az előbbi mult (az eredeti ragozásban) szinte megfelel a franciának.

A mult részesülő (melytől származnak a 3-dik pont alatti igealakok) melléknéviileg használtatik s oly teljesen mult cselekvényt vagy állapotot jelent, melynek hatása még folyvást tart, pl.

csok gözler görmemís ve ku-
lakter isilmemís szan-'atler görür-
szingiz.

sok, szemek nem látták és
fülek nem hallották mesterműve-
ket látandók vagytok.

Fönnebb már több példát láttunk.

Az innen származott teljes multak részint ezen része-sülő, részint a francia határozatlan múlt értelmének felelnek meg, pl.

avreting hammámde öile
dimís

nőd a fürdőben ilyest mon-
da vala,

bir jengi meimundsi gelmís

egy új majommutató érke-
zék vala.

Ily határozatlan értelmű a létige eredeti multjával ösz-szetétel is, pl. *gelnis imis* érkezék vala.

Általán a második részesülő mult (imis, mis) alakjai határozatlan jelleműek:

bu dervis kus dilin bilürmís

ezen dervis a madarak nyel-
vét érti vala.

Kivevén ha ezen összetételhez határozott jelentésű más alakok járulnak, pl.

szahare güdsle irmís idi:
bilmis olasziz.

a reggelt alig érte meg;
tudottak legyetek v. tud-
játok meg.

A kapcsoló módban.

A jelen, kötszó (hogy) nélkül némi határozatlan értelem-mel bír, pl.

derdine kimden dermán ire

fájdalmára kitől jöjön (jö-
het) vigasztalás?

Kötszóval használtatik, ha szándékot, kívánságot aka-runk kifejezni:

anga bir gros virdüm ki
bir csift papuds ala.

neki egy tallért adtam,
hogy egy pár papucsot vegyen.

Áll parancsoló helyett is : *geleszin*, jöjj ; *gele*, jöjjön ;
 szabáhünnügüz *khair ola* ön reggele jó legyen (azaz
 jó reggelt önnek).

A kapcsoló mód imperfectuma pótolja a mutató mód
 ezen idejét is, midőn határozatlan módon beszélünk, pl.

iste az *kalding* jok *jere* kevésbe múlt, hogy feje-
bas vireiding. det hiába oda nem *adád.*

Pótolja még a mult föltételest is, pl.

göreidi húr u rézvát bu ma- ha látják *vala* (látták volna)
kámi a húrük ezen lakást.

Kivánságot is fejez ki, midőn : bárcsak, vajha (kiáski)
 kötszók kihagyatnak, és az óhajtó módnak felel meg, pl. *geleidi*
 (bárcsak) jönne vagy jött volna ;

leil u nehár árzúsi bu idikim éjjel és nappal az volt ohajtása
peighamber hazretlerini *göreidi.* (vajha) a magas prófétát látná.

A jelen és határozatlan (eredeti) föltételest néha *eker*
 (ha) kötszó előzi meg s bármely időt kifejez :

<i>eker kádir isseng,</i>	ha képes vagy,
<i>fürszat bulsza,</i>	(ha) alkalmat találna,
<i>ben olmaszam.</i>	(ha) én nem vagyok <i>vala.</i>

Így az összetételekben is :

eker bir szá'at dakhi gelmemis ol- ha egy pillantig még nem jöttök
szangiz *vala* (jövendettetek).

A jelen föltételes (*szeverszem* v. *kelürszem* alak) rendsze-
 rint jövő értelemmel bír :

bir szá'at dakhy durürsze, bas- (ha) egy pillanatilag még késik (v.
den csékar. késendik), fejét veszti.

A multakról föntebb szólék.

A szándékos jövő részesülő származékai *távol jövőt* fe-
 jeznek ki :

muldden degül *basden bile csé-* nem csak országodtól hanem fe-
kadsakszin ; jedtől is *elesendő vagy ;*
ani szeir idedsek oldik ; őt meglátandók (v. látogatandók)
 voltunk ;

bir az *dakhi böile gider isze,* ha tovább így menend, lelkének
mürghi rúhi kafeszi tenden per- madara teste kalitkájából *el fog*
rán oladsak. *röppenni* (elröppenendő leszen).

Lássunk még némely sajátságokat, péld. eredeti *mult részesülő ;*

bu csársú dūr *geldigim*
gürdükleri dsumle khajál u kháb

khaszisz u harisz *oldiginden*
ilesi kalktughini isittümme
bildügüm kadar

geldügün bilürüm.

E piacon van jöttem v. jöve telem;
láttuk (látatuk) mind képzelet és
álom,
fösvény és fukar létére;
a követ elmentét (hogy a követ el-
ment) hallottad-e?
tudtomra (tudtom mennyiben van);
eljöttét (hogy eljött) tudom.

Szándékos jövő:

geledsegin v. *geledsegini* bilürüm. eljövendését (hogy eljövend) tu-
dom.

A parancsolóhoz gyakran *mi* (-e) kérdőszócska tétetik;
gitsziin-mi, menjen-e? *gidelüm-mi*, menjünk-e? *gideim-mi*,
menjek-e?

Kapcsoló mód használtatik *belki* (talán) után is, pl.
belki gelmis ola, talán eljött vagy eljött legyen.

Föltételes áll *gerek* mellett is pl.
olsza gerek, lenne kell azaz lennie kell.

A *ha* vagy *hogy* kötszók elhagyása a föltételes mellől
igen gyakori:

gelsze 'adseb degül;

gelsze olur;

olsza olmazmi

bir kárür olmasza khós idi.

(ha) eljövend, nem esoda;

(hogy) eljö v. jövend, lehető;

(hogy) tört 'njék nem lehető?

a mi történt (ha) nem történeendett,

jó (v. jobb) volna.

Más kötszók ki szoktak tétetni, pl.

kacsan geldi isze;

herkin gelürsze, *geldi isze*;

her ne isze;

ne olursza olsum;

nige olursza.

a mikor eljövend v. jövende;

bárki jövend, jövendett;

bármi leend (v. legyen);

bármi leendő legyen;

bármiként leend v. legyen.

stb stb.

Kissé bővebben kiterjeszkedém vala, bár célomra kö-
zelebből nem tartozott, a török igeidőkre, minthogy a tö-
rök nyelv a magyarral némi részben rokonnak tekinthető
s közölök a főbbeket még egyszer emlékezetbe hozni, fölösle
gesnek nem tartom.

Jelen (a származott hajtogatásban mint a részesülői je-
lenekkel összetétel) kettő van: *egyszerű* vagy határozatlan,
mely a jövőt is kifejezi: *kelürüm*, cselekvő vagyok v. cselek-

szem, és *erélyes* vagy határozott : *kelüjürüm* cselekvőben vagyok v. járok.

Nemteljes mult (imperfectum) leginkább a részesülői jeleneknek a létige eredeti első multjával összetételéből állnak elő : *kelürdüm* cselekvő valék v. cselekvém, és *kelejürdüm* cselekvőben valék, cselekszem vala (az utóbbi tartós multnak vétethetvén).

Határozott mult az eredeti hajtogatásban : *keldém* cselekedtem, *bildim* tudtam, *oldüm* lettem vagy voltam.

Határozatlan multak a származott hajtogatásban : *kélürmisim* és *kélmis imisüm* cselekvém vala.

Előbbi mult az eredeti hajtogatásban *keldém idi*, cselekedtem volt vagy vala.

Jövők (a főlebbi jelenen kívül) a származott hajtogatásban :

1) az egyszerű igenévtől : *kélészerim* cselekedni fogok.

2) szándékos jövő : *kéladsaghim* cselekedendő vagyok v. cselekedni fogok ; mely több időközön keresztül is hajtogatatik, megtartva mindenütt a jövő fogalmát : *kéladsaghidim* cselekedendő valék vagy voltam ; *kéladsagh iszem*, ha cselekedendő vagyok vagy leszek.

3) Különösebb mult jövők (futurum exactum), egyik a származott hajtogatásban : *kélmis olurüm*, cselekedni fogtam ; a másik alább a föltételeseknél.

4) *Föltételes jövő* részben ugyanez mint általán a következő határozatlan föltételes jelen.

Föltételesek, mind az eredeti hajtogatásban :

1) határozatlan *jelen föltételes* : *kélszam*, ha cselekszem, vagy cselekedném, vagy cselekveném ; *bílszem*, ha tudom vagy ha tudnám, vagy ha tudandom.

2) határozatlan *nemteljes mult föltételes* : *kélsza idim*, ha cselekszem vala, v. ha cselekvém v. ha cselekveném.

3) határozatlan *mult föltételes* : *kéldém isze* v. *kéldémsza*, ha cselekvém vala, v. ha cselekedtem, v. ha cselekedtem volna, v. ha cselekvenedtem.

A magyarban a jelen és mult föltételesre külön alak ugyan nincsen (mivel *ha*, *hogy* kötszók elötételével csak a

rendes jelennel és multtal fejeztetik ki); de itt a jövő föltételes, melynek mult alakja is előfordúl, jóval szabatosabb.

XIII.

A görög nyelvre nézve e két szerzőt, úgyhiszem, a legjelesbek közül valókat, használtam :

Griechische Grammatik von *Philipp Buttmann*, Dr. Dreizehnte vermehrte und verbesserte Ausgabe.

Griechische Schul-Grammatik von Dr. *Georg Curtius*. Dritte berichtigte Auflage.

Az utóbbinak előbeszédéből lehetlen föl nem hoznom bevezetőleg e következő helyet : „A szófüzési részből mind az lehetőleg kizáratott, a mi nem magára a dologra tartozik, tehát azon elméletek is, melyek névszerint Becker Károly Ferdinándnak sokszorosán ösztönző, a német és általános nyelvtanra vonatkozó munkálatai óta a classicai nyelvek tankönyveibe átszivárgának vala. Nem fogunk csalódní, ha valamely nyelvnek azon tárgyalását, mely azt mint valamennyivel közös gondolkodási formák kifejezését fogja fel, tudományosan tarthatatlannak és gyakorlatilag károsnak jelöljük. Az utolsó évtizedekben hatalmasan előhaladt tapasztalati nyelvvizsgálat a nyelveknek inkább eltéréseit mint összeegyeztetését tüntette fel s a távol nyelveken győzőleg megmutatta, mennyire nem igényelhetnek a beszédnek egyetemes emberiekül elfogadott alapformái általánosságot, úgy hogy a tudomány ismét szerényebbül az egyesnek szorgalmasb és hübb kibuvárlatára tér, innen gyűjtőleg és válogatólag lassanként az egészhez emelkedendő. . . . Mi tehát az érintett nézeteket csak mint régebben nagyon közönségesen elterjedt, de az újabbi tudomány által legyőzött, elvonatos módszer maradványának tekintjük, mely a helyett, hogy a dolgokban rejlő észet kikutatni igyekeznék, azoknak inkább némely előleg kiokoskodott formákba ráamázását tüzi feladatúl. — Gyakorlatilag káros is azon elméletekből eredő tárgyalása a nyelvnek, mivel az a nyelvanyaggal igen önkényileg bánik, mivel az sokszor az egészen ritkát és különöst a lényeges és szokott kárára rántja elő, mivel az gyakran az összetar-

tozót szétdarabolja és az egymástól elkülönbözöt összekapcsolja.“

Ezen arany szavaknak veleje az, hogy a tapasztalati nyelvvizsgálat az egyes nyelveknek inkább eltéréseit mint összeegyeztetéseit tünteti fel s hogy mindenek előtt az egyes nyelveket, tehát nekünk magyaroknak a magyar nyelvet kell lehetőleg kifejtenuk, épen az, mit Lugossy társunk sürgete s miben vele tökéletesen egyet értek. Erről egyébiránt majdan bővebben szólok. — A fentebbi idézetet talán valaki ellenem is fordítandja, hogy t. i.

1) Becker Károly Ferdinándra a fentebbiekben én is hivatkoztam. — Igenis, de nem annyira az általános nyelvszerve, hanem csak a német nyelvre vonatkozó nézeteket illetőleg, melyeket nála részletesebben s tökéletesebben alig fejtett ki más valaki.

2) Valamely általános nyelvbölcseleti elvekkel én is foglalkodtam. — Bocsánat! a ki ezt hiszi, az engem nem ért; én mindent csak a magyar nyelvből és a magyar nyelvre nézve tettem — kérem a hangsúlyt a névutókra fektetni; — hiszen „A Magyar Nyelv Szelleme“ című munkám első kötetében 15 évvel ezelőtt világosan kimondottam, miszerint annak kimutatása végett is szükséges nekünk az idegen nyelvek ismerete, hogy a magyarban nem úgy van mint másokban. Épen mint Curtius állítja, hogy az, előhaladt tapasztalati nyelvvizsgálat a nyelveknek inkább eltéréseit mint egyezéseit tüntette fel.“

3) Elméleti elveket az értekezés elején én is állítottam fel. — Igen, de csak a legnagyobb általánosságban és hogy vezérfonalul szolgáljon, s tulajdonképen azokat sem én találtam fel. Egyébiránt általános elveket Curtius is bocsát előre, mint látni fogjuk.

4) Én is hadartam össze a fentebbiekben mindenféle nyelvet. — Igaz; nem is állítom én, hogy nem jó és hasznos dolog ezeket tudni és érteni, hanem csak azt hogy *nem legelső és fődolog*.

5) Révai is hivatkozott idegen s különösen úgy nevezett rokon nyelvekre. Amde mit mond ő? — „*Primum horum (adminiculorum) est penitior lingvae patriae cognitio, cum ho-*

diernae tum etiam antiquae; et hodierna quidem pernoscenda est quam *latissime* extenditur; antiqua vero, quam *altissime* repeti potest.“ Tehát mindenek fölött hazai nyelvünket kell tökéletesen ismerni s a benne rejlő észet kikutatni, ez után *) hasonlítgathatunk, a mennyi tetszik, mint Curtius mondja, mint Lugossy mondja, mint én mondom. Révai még azt is megírta: „His rebus non potest lingua nostra et nobis non esse multo gratior, et exteris ad nostram gloriam tandem aliquando commendabilior, certe ea cum primis de causa: quod ad ea illustranda et evidentius probanda, quae hodie tam egregie scribunt quam maxime Germani de lingvarum ortu, et progressu, inter Europaeas nostram possint *quam felicissime pro subsidio* adhibere. Potest ea *multam lucem affundere ad explanandas linguas affines*; ad septemtrionales quidem sine ulla dubitatione; aliquam vero ut puto ad ipsas etiam orientales.“ — Nálunk némelyek ellenkezőleg azt vitatják, hogy még nincs magyar nyelvtudomány, hogy semmit sem tudunk, ha a finn vagy más rokon nyelvekből nem tudunk mindent igazolni.

E kitérésért bocsánatot remélek, de nagy szükség van reá kivált most, nehogy különben is csekély erőink hiába pazaroltassanak, miről még alább is lesz szó.

„A görög nyelvben Buttmann és Curtius szerint a *fő-idők*: a jelen, teljes mult (perfectum) és jövő; *történelmi* — *historiai* — *idők* a nem teljes mult (imperfectum), régibb mult (plusquamperfectum) és aoristus.“

Mit értenek ők a történelmi idők alatt, utóbb fogjuk megtudni.

Az idők használatáról pedig, főkép az utóbbinak értekezését, itt-ott saját észrevételeimmal s magyaráttal kísérve következőkben foglalom össze.

„Az idő megjelölésénél a görögben megkülönböztetendők:

1) az *időfokozat* (die Zeitstufe). A három időfokozat: jelen, mult, jövő.

2) az *időnem* (die Zeitart). Az időnem szerint a cselekvény vagy:

*) „A kartöltve járás‘ valódi érthetősége alább fog előadatni.

- a) *tartós*, pl. *γινώσκειν* ismerkedni,
 b) *beálló* (eintretend), pl. *γινῶναι*, megismerni,
 c) *bevégezett* *ἐγνωκέναι*, ismeretes lenni (latinúl: *nosse*).

A *tartós* cselekvényt jelölik a jelen törzs alakjai ;

A *beállót* az aoristus törzsei ;

A *bevégeztet* a teljes mult törzsei.

A *jövő* jelöli a következő *időfokozatot* mind a *tartós* mind a *beálló* cselekvény *időnemére* nézve : *γνώσομαι* ismerkedendem és megismerendem ; a harmadik *jövő* (futurum exactum) pedig a *bevégezett* cselekvényre nézve : *ἐγνωκὼς ἔσομαι*, megismerendetem vagy meg fogtam ismerni (latinúl: *novero*).

A jelen-, aoristus- és teljes multban csak a *mutató mód* jelöl határozott *időfokozatot* ; a többi módok, az infinitivus és részesülő csak az időnemre nézve csatlakoznak a megfelelő mutató módokhoz, az időfokozatra nézve pedig nem (mint alább bővebben ki fog tetszeni).

Jegyzetek. 1. A *beálló* cselekvény összehasonlítható a *ponttal*, a *tartós* a *vonallal*, a *bevégezett* a *lappal*.

2) A német és latin nyelv a *tartós* és *beálló* cselekvény közötti különbségre rendszerint nem ügyelvén, nehéz ezt azoknak felfogniok. Azonban némely német igéknél hasonló különbséget szinte vehetni észre, pl. *fliehen* *φεύγειν* (futni) és *entfliesen* *φυγειν* (elfutni); *klingen* (zengeni) és *erklingen* (zendülni); *flackern* (lobogni) és *aufflackern* (lobbanni); *zürnen* (haragudni) és *ergrimmen* (megharagudni); *fürchten* *φοβηῖσθαι* (félni), és *erschrecken*, *φοβηθῆναι*, *δεῖσαι* (megfélemleni, ijedni); *sich wundern* *θαυμάζειν* (csodálkozni) és *sich verwundern* *θαυμάσαι* (elcsodálkozni); *schaffen* (teremteni), és *erschaffen* (meg- v. előteremteni); *lachen* *γελᾶν* (nevetni) és *auflachen* *γελᾶσαι* (elnevetni magát); *hinschwinden* (enyészni) és *verschwinden* (eltűnni); *sinnen* (eszmélni) és *sich besinnen* (föleszmélni, eszébe jutni); *betreiben* *πράσσειν* (üzni, folytatni) és *durchsetzen* *πράξαι* (véghoz vinni).“

A magyarban, mint e példákból is látjuk, az időnemek különbsége nem az igeidők alakjaiban, hanem részint az igekötőkben részint a képzőkben jelöltetik meg. Egyébiránt a görögben, mint Buttmann megjegyzi (81. §.), megérintendő, „hogy teljességgel nincsen mind az szokásban az egyes igénél,

a mi képezthetetik (dass keineswegs alles, wass gebildet werden kann, auch in jedem Verbo vollständig gebräuchlich ist); hanem hogy mégis a nyelvtanban egyetlen igen mindent teljesen szoktak mutatni“. Azaz egyik igében egyik, másikban másik alak van szokásban. Innen a többféle aoristus és jövő stb.

A magyarban pedig, mint tudjuk, alig van ige, melynek minden nyelvtani alakja szokásban nem volna.

„1. *A tartós cselekvény alakjai.*

a) *a jelen indicativusa.*

A jelen indicativusa jelöli, épen úgy mint a német- és latinban (valamint a magyarban is) a most folyó időben tartós cselekvényt: *ἵκετεῦσθαι σε πάντες* (könyörgünk hozzád mindnyájan). Innen általános, minden időben, tehát a folyóban is érvényes állítmányokat jelennel fejezünk ki: *ἔστι θεός* (van Isten).

Jegyzet. Oly cselekvények, melyeknek beállása ugyan a multba esik, de melyeknek ereje a jelenre is kiterjed, néha szinte jelennel fejeztetik ki: *ἄχοῦω* (hallom), ezen értelemben is: hallám vala és eszemben tartom, *νικάω* (győzök) azaz győztem, győző vagyok stb.

A képlet (gondolatbeli előterjesztés) élénksége által valamely mult cselekvény úgy jelölthetetik meg mint jelen, innen van a görögben igen gyakori használata a történelmi jelennek, mely a multnak időivel felváltva is gyakran fordul elő (mint több más nyelvekben is láttuk).

b) *a nem teljes mult*

a tartós cselekvény multja s ezért a multban tartós cselekvényt jelöl mint a latin imperfectum ¹⁾).

¹⁾ Mindjárt az értekezés elején láttunk a latinból példát Corneliusban: *tum Thraces eas regiones tenebant* (bírák vala). Lássunk még többet is. Themistoclesről mondatik:

Multum in judiciis privatis versabatur, saepe in concionem populi prodibat, nulla res major sine

Gyakran forgolódék magán ügyeket ítélő törvényszékeken, a népgyűlésben sokszor megjelené,

A görög tehát ott használja az imperfectumot, hol mult állapotokat *leirólag* akar előadni, s mult cselekvényeket folyamukban, egymás melletti tartósságukban, vagy gyakori tartós ismételtetésökben előterjesztteni (tehát ez különösen *leiró, festő idő*);

„οἱ μὲν ἄρ' οἶνον ἔμεισγον
καὶ ὕδωρ, οἱ δ' αὖτε τραπέζας
νίζον καὶ προτιθεῖν, τοὶ
δὲ ζρέα πολλὰ δατεῦντο.“

némelyek bort *kevernek* *vala*
vizzel, mások pedig az asztalokat
megtörlik és azt *folteszik* *vala*, má-
sok meg sok húst metélnek *vala*.

A jelen korban szokatlan több, *vala'* elkerülésére, bizvást élhetünk a magyarban is egyszerű imperfectummal, mert „minden *jelen a multban* egyszersmind úgy is tekinthető mint többé kevésbé *tartós mult*“ (Buttmann megjegyzése) épen úgy mint a latinban, franciában, németben stb.

Más példa :

„τοὺς μὲν οὖν πελταστας
ἐδέξαντο οἱ βαρβαροὶ καὶ ἐμά-
χοντο“

A peltastákkal szembeszáll-
tak a barbarusok és *harcolnak*
vala.

ἐδέξαντο (szembeszálltak) aoristus, melyről alább lesz szó.

Jegyzet. Az imperfectum gyakran csak megkísérlett, de végre nem hajtott cselekvényt jelöl :

πρῶτος Κλέαρχος τοὺς
αὐτοῦ στρατιώτας ἐβιάζετο
ἵεναι οἱ δὲ αὐτὸν ἔβαλλον

Klearkos elsőben *készleté*
(készleteti *vala*) harcosait a mene-
telre, de azok reá lőttek.

eo gerebatur; celeriterque, quae
opus erant, reperiebat, neque mi-
nus in rebus gerendis promptus
quam excogitandis, erat; quod et
de instantibus, ut ait Thucydi-
des, verissime judicabat, et de fu-
turis calidissime conjiciebat. Quo
factum est ut brevi tempore illu-
straretur.

nélküle semmi fontosb ügy *nem*
tárgyaltaték; s a szükségeseket
hamar *feltalálja* *vala*. A dolgok
végrehajításában szintoly ügyes
vala mint kigondolásában: mivel
Thucydidesmondása szerint mind
a jelenvalókról igazán *ítél*, mind
a jövődökhöz éles észszel hozzá
vet *vala*. Innen lőtt hogy rövid
időn *elhíresedék*.

Az első imperfectumokat (forgolódék, megjelené) egyszerű magyar imperfectummal fordítottam, minthogy már a „gyakran“, sokszor szók kifejezik a nagyobb tartósságot; egyébiránt a magyarban is valamennyi fordítható egyszerű imperfectummal, mert már ez is (bármely más nyelvben is) mindig némi tartósságot foglal magában, mint Buttmann és Becker is megjegyzi.

c) A jelen kapcsoló, ohajtó, parancsoló módja és infinitivusa általában tartós cselekvényt jelölnek, legyen ez jelenben, multban vagy jövőben.

μαινόμεθα πάντες ὅπο-
ταν ὀργιζόμεθα“

örjüngünk mindnyájan, hogy-
ha haragszunk.

A magyarban, ha‘ ,hogy‘ után nem mindig áll kapcsoló mód.

„ἔλεγον τῷ Εὐθυδήμῳ
ὅτι πάντες ἔτοιμοι εἶναι μαν-
θάνειν

azt mondták Eüthüdemos-
nak hogy mindnyájan készek
(volnának) tanulni;

οὕτω ποιήσω ὅπως ἂν συ-
κελεύησ

úgy fogok tenni, mint te
parancsolandod ;

ταῦτα λέγων θορύβου
ἤκουσε διὰ τῶν τάξεων ἰόντος
καὶ ἤρετο, τίς ὁ θορύβος εἴη.

ezt mondván zajt hallott a so-
rokon átkelőt és kérdezé: micsoda
zaj (volna) az.

2. A beálló (Buttmann szerint: pillanatnyi) cselekvény alakjai.

a) Az aoristus mutató módja

a beálló cselekvény multja, ennél fogva a multban beálló cselekvést jelöli, a latin történelmi perfectumhoz hasonlóan. Innen

A görög az aoristus mutató módját akkor használja, ha mult dolgokat elbeszélni, ha mult cselekvényeket csak mint történeteket (beállókat) előadni, azokat más cselekvényekre viszonyítás nélkül csak mint egyes tényeket előállítani van szándékában :

μετὰ τὴν ἐν Κορωνείᾳ
μάχην οἱ Ἀθηναῖοι ἐξέλι-
πον τὴν Βοιωτίαν πᾶσαν.

a koroneai ütközet után az
athenéiek egész Bocotiát elhagy-
ták.

Παυσανίας ἐκ Λακεδαιμό-
νος στρατηγὸς ὑπὸ Ἑλλήνων
ἐξέπεμφθη μετὰ εἰκοσι-
νέων ἀπὸ Πελοποννήσου, ξυ-
νέπλεον δὲ καὶ Ἀθηναῖοι τρι-
ακοντα ναυσὶ καὶ ἐστράτευσαν
ἐς Κύπρον καὶ αὐτῆς τὰ
πᾶλλα κατεστρέψαντο.

Pausanias Lacedaemonból,
mint vezér küldetett ki a hellének
által húsz hajóval Peloponnesus-
ból, de athenéiek is harminc hajóval
együtt vitorlázának *); és
haddal mentek Cyrus ellen, és an-
nak nagy részét meghódították ;

*), 'begleitender Umstand' jegyzi meg Curtius, tehát az imperfectum itt is világosan úgy fordul elő mint viszonyos mult.

τοξικὴν καὶ ἰατρικὴν καὶ a nyilazási, gyógyítási és
μαντικὴν Ἀπόλλων ἀνεῦρεν. és jóslói mesterséget Apolló ta-
lálta fel.

Minthogy az aoristus mutató módja valamely cselekvényt úgy jelöl meg csak mint beállót, tehát az más nyelvek minden különbféle multjainak megfelel, névszerint a mellék-, elő- és közbülső mondatokban a latin és német előbbi multjának ;

Δαρεῖος Κυρον μεταπέμ- Darius Cyrust visszahivatja
πεται ἀπὸ τῆς ἀρχῆς ἧς αὐτὸν (hivatta) azon tartományból,
σατραπίην ἐποίησεν melybe őt satrapának nevezte volt
(fecerat).

Ily módon áll az aoristus az időkötszók : ἐπεὶ, ὥς, ὅτε mellett mint a latin perfectum *postquam, ubi, ut* mellett :

ὥς ὁ Κυρος ἤσθετο a mint Cyrus hallotta vala
κραυγῆς, ἀνεπήδησεν ἐπὶ τὸν (audivit) a lármát, mintegy lelke-
ἵππον ὥσπερ ἐνθουσιῶν. sülve lóra szökött.

Az aoristus mutató módja tapasztalati mondatokban is használtatik, a midőn azt fejezi ki, hogy valami valamikor beállott, a mi azonban valamennyi időkre alkalmazható ; a németben ily állítmányokban a jelennel vagy ,pflegen‘ (a magyarban ,szokott‘) igével is élünk :

τῷ χρόνῳ ἧ δίχῃ πάντως Idővel a boszuló igazság
ἦλθ' ἀποτισταμένη. mindenkor eljött (vagy eljön vagy
el szokott jönni).

Ily értelemben az aoristus mellett néha ἄν szócska áll :
ἔλεξεν ἄν mondani szokta.

Ezen aoristus egyes első személye gyakran azon cselekvények vagy állapotok jelölésére is használtatik, melyek a beszéd pillanatában állnak be : ἐγέλασα nevetek vagy nevetnem kell.

Használtatik föltételes multakban is.

ἀπέθανον ἄν, εἰ μὴ ἦ των elvesztém volna (ám?), ha a
τριάζοντα ἀρχὴ κατελύθη. harmincak urasága meg nem dön-
tetik vala.

b) Az aoristus kapcsoló, ohajtó, parancsoló módja és infinitivusa
a beálló cselekvényt általában jelölik meg, legyen ez jelen-, mult-, vagy jövőben :

οἱ τριάκοντα προσέταξαν
ἀπαγαγεῖν Λέοντα ἔν' ἀπο-
θάνοι

a harmincak parancsolták,
Leont elvinni, hogy meghaljon

ἀπορῶ, τί πρῶτον μνη-
σθῶ

kétségeskedem, mit említsek
előbb ;

μή θανμάσητε, εαν παρὰ-
δοξον εἶπω τι

ne csodálkozzatok, ha vala-
mely felötlőt mondok ;

σύ μοι ἀπόκριναι, ὦ παῖ

felelj nekem, fiú !

μέγα οἶμαι ἔργον το ἄρ-
χήν καταπραΰσαι, πολὺ δ' ἔτι
μεῖζον το λαβόντα διασώσασ-
θαι.

nagy dolognak tartom ural-
mat alapítani : de sokkal nagyobb-
nak az elnyertet megtartani.

Az aoristus részesülője rendszerint valamely *előbb* tör-
téntet fejez ki :

Κροῖσος Ἄλυν διαβάς
μεγαλήν ἀρχὴν καταλύσει

Kroesus a Haluson átkelvén
(*vala*) egy nagy birodalmat fog
feldönteni.

Így ohajtó módja is jelenthet multat :

οἱ Ἰνδοὶ ἔλεξαν, ὅτι πέμ-
ψει εσφας ὁ Ἰνδῶν βασι-
λεύς

a hinduk azt mondták
hogy őket a hinduk királya kül-
dötte volt.

Az aoristusnak általános jelleméhez képest sok igében,
melyeknek jelen törzse valamely *állapotot* jelöl, valamennyi
aoristusok ezen állapotba *beállást* fejezik ki, mint :

ἀρχειν
ἀρξαι
βασιλεύειν
βασιλεύσαι
ισχυειν
ισχύσαι
σιγαν
σιγῆσαι
ἔχειν
ᾶχειν
φαίνεσθαι
φανηναί
νοσεῖν
νοσησαί

(uralkodni) —
(uralkodásra jutni) ;
(királykodni) —
(királylyá lenni) ;
(erős lenni) —
(megerősödni) ;
(hallgatni) —
(elhallgatni) ;
(bírní) —
(elnyerni) ;
(látszani, tetszeni) —
(feltetszeni, feltünni) ;
(betegeskedni) —
(megbetegedni).

Láthatjuk ezekből, hogy az aoristus jelleme általában
a *beálló cselekvény* s ezen általános értelemben csaknem min-

denféle időben előfordul. Miből az is kitetszik, hogy ezen alakot más nyelvnek valamely alakjával egészen véve párhuzamba tenni, vagy más nyelvnek, melyben annak híre hamva sincsen, valamely időjét ezen görög aoristus rájárára húzni, teljes képtelenség. Egyes idők megfelelnek igen is neki, de még itt is csak részben, mint a latin perfectum az aoristusnak a mutató módban (hisz különben nem is tehetnők át más nyelvre); de itt sem mondhatjuk, hogy más nyelvben ez vagy amaz idő felel meg az aoristusnak, hanem inkább csak annyit mondhatunk, mint a példákból láttuk, hogy a görög aoristust más nyelvekben ez vagy amaz idő *pótolja*. — Ezért mondja Buttman: „a görög aoristus (a történeti vagy elbeszélési vonatkozásban) egy maga végezi azt, mit a szegényebb nyelvek a többi múltakra még ráruháznak, mint a latin a perfectumra, a német az imperfectumra.“

Folytassuk Curtiust:

„3. A jövő

mind a tartós mind a beálló cselekvény következő idejét jelöli: $\alpha\rho\chi\omega$ uralkodásra fogok jutni és uralkodni fogok.

A közvetlenül következőt vagy célzott cselekvény jelölése végett a görög a $\mu\acute{\epsilon}\lambda\lambda\omega$ (akarok, szándékozom) igét alkalmazza az infinitivusok valamelyikével:

$\mu\acute{\epsilon}\lambda\lambda\omega\ \upsilon\mu\acute{\alpha}\varsigma\ \acute{\alpha}\gamma\epsilon\iota\nu\ \epsilon\iota\varsigma\ \textit{Ἀσίαν}$ benneteket Ázsiába vezetendő vagytok (vezetni szándékozom).
(latinul: in Asiam vos ducturus sum)

$\pi\lambda\eta\sigma\iota\omicron\nu\eta\delta\eta\ \eta\tau\acute{\iota}\nu\ \acute{\omicron}\sigma\tau\alpha\theta\mu\acute{\omicron}\varsigma\ \acute{\epsilon}\nu\theta\alpha\ \acute{\epsilon}\mu\epsilon\lambda\lambda\omicron\nu\ \kappa\alpha\tau\alpha\lambda\acute{\iota}\sigma\epsilon\iota\nu.$ már közel volt az állomás a hol megszállandók valának (megszállani szándékoznak).

4. A bevégzett cselekvény idői:

a) A mutató mult teljes *multja*,

mely a bevégzett cselekvény jelene, azaz a teljes multtal jelöli a görög a jelenre nézve és vonatkozva bevégzett cselekvényt ¹⁾.

¹⁾ „Immer wird man finden, dass das reine Perfect, wie es besonders im Griechischen sich erhalten hat, nur gebraucht wird, wenn, eine Folge der vollendeten Handlung oder auch ihres Aufhörens jetzt noch fortduert.“ Buttman.

εὐρηκα
ἤδη γὰρ τετέλεστα
ἄ μοι φίλος ἦθελε θυμός

ἡ πόλις ἔκτισται παρὰ
τῶν Κορινθίων

τὰ χρήματα τοῖς πλουσί-
οις ἡ τύχη οὐ δεδῶρηται ἀλλὰ
δεδάνεικεν

kitaláltam (s megvan);
már végrehajlatott (végrehaj-
taték vala ?) a mit szíves ohajtá-
som kívána ;

a várost a korinthusiak épít-
tették (a mely most is fenn áll, ma-
gyarúl talán : építék vala ?);

a pénzt a gazdagoknak a sze-
rencse nem ajándékozta hanem
kölsönözte (ajándékozá, kölcsönzé
vala ?)

Több szó létezik, melyeknek teljes multja jelen érte-
lemmel bír, a mennyiben ez által a cselekvény, melynek a
jelen alak csak kezdetét fejezé ki, mint bevégzett állapot
terjesztetik elő : *μυνησκομαι* emlékezem (emlékezetembe
vagy eszembe jut), innen : *μémνημαι* emlékszem vala ; így
κέκλημαι neveztetem (vala), *πέποιθα* bizom (vala), *ὄλωλα* el-
veszttem, oda vagyok, *κέκτημαι* szereztem (bírom vala) stb.

b) *A régiebb mult*

a bevégzett cselekvény multja azaz ezen idővel a gö-
rög a multa nézve és vonatkozva bevégzett (más) multat jelöl.

δη τότε γ' ἀτρεμέας εἶδε itt alvék ő most nyugodtan,
λελασμένος ὅσ' ἐπεπόρετο. feledvén a mit szenvedett volt.

c) *A mult jövő*

a bevégzett cselekvény jövője azaz valamely cselek-
vény jelölésére szolgál, mely jövőben fogott bevégeztetni. A
görögnek csak a közép hajtogatásban (mediumban) van ezen
jelentésre különös alakja, melynek többnyire szenvedő je-
lentése van. A cselekvő hajtogatásban azt a mult részesülő-
nek a jövővel körülírása pótolja. "

ἂν ταυτ' εἰδῶμεν; τα δέ- ha ezt tudjuk, a megkíván-
οντα ἐσόμεθα ἐγνωκότες. tatókat meg fogtuk ismerni (is-
mertek leszünk).

XIV.

A görög nyelvből főkép a mutató módot illetőleg az előa-
dottakat elegendőnek tartom, ámbár rendkívül érdekes volna
ily kitünő írók mint Curtius az egész hajtogatáson keresztül kö-

vetni, midőn az ember nem tudja: a görög nyelvet csodálja-e inkább vagy a nyelvész lángeszét, ki ily tiszta, világos és általános szabályokra képes a tárgyalt nyelvet feloldozni.

A görög nyelv egyike az alakokban legdúsabbaknak *); azonban igéi jellemében nagyon elüt más nyelvektől kivált aoristusában, mely bír ugyan általános (beálló) jelentéssel, de a különböző módokon keresztül, minden időfokozatot fölveszen, sőt magában a mutatómódban is, mint láttuk, jelen, mult s előbbi mult értelmeiben előfordul, innen ered 'határozatlan' nevezete.

Az eddig mondottakból rendszeremhez alkalmazva a görög igeidőkből a következőket emelem ki.

A jelen a mutatómódban tartós idő s jelent a most folyó időben, vagy minden időben, tehát a mostaniban is történőt.

Történeti élénkebb elbeszélésben történeti mult helyett is használtatik.

A nem teljes mult (imperfectum) a mult időben tartós cselekvényt jelöl, mely viszonyos multa is alkalmaztatik (tehát ez multban jelen, Curtius szerint kísérő körülmény és szinte Curtius szerint leíró s viszonyos idő is).

Buttmann ezen rendszerhez híven jellemzi azt ekképen: „Das gleichzeitige, was man als Bestimmung des Erzählten beibringt, muss nothwendig etwas *Dauerndes* seyn (alles schlief, da ertönte ein Geschrei — minden *alszik vala*, egyszerre lárma hallatszott; ,ich *that* eben meinen Mund *auf*, ihn zu rufen, da trat er herein' — épen felnyitám a számat, hogy őt hívjam, akkor belépett), so kann man es doch nicht füglich anders denken, als dass es *einen Moment früher* begonnen. So verbindet sich mit dem Imperfect von selbst *der Begriff der Dauer* und im Gegensatz desselben, mit dem Aorist der des *Momentanen*. Hieraus entsteht ein zweiter Sprachgebrauch, vermöge dessen das Imperfect auh im Fortgang der Erzählung nicht als gleichzeitige Bestimmung des Aorists,

*) Noha, mint Buttmann után föntebb megérintettük, alig van ige, mely minden alakot elfogadna.

sondern abwechselnd mit demselben eintritt, so oft die erzählte Sache selbst in der Dauer dargestellt werden soll.“

Végzetetlen fontosságú szavak! Épen ezért az eredeti nyelvben idéztem e nevezetes helyet, hogy az okoskodásban semmi kétség fenn ne maradjon, melyre talán nem tökéletes fordításom alkalmat szolgáltatathatott volna. Sezután hivatkozik Buttman Xenophonnak egy elbeszélésére, melyből már föntebb Curtius is idézett: „a peltastakkal (vértésekkel) szembeálltak a barbarusok és *harcolának* v. *harcolnak vala*;“ folytatja ezután Curtius: *ἐπει' δ' ἐγγύς ἦσαν οἱ ὀπλίται* (mikor pedig a páncélosok *közeledének* — natürliches Imperfect —) *ἐτράποντο* (megfutamodtak — momentan—); *καὶ οἱ πελτασταὶ εὐθύς εἶποντο* (és a vértések nyomba követék — fortdauernd—).

„Innen van, — folytatja Buttman — hogy az imperfectum általán akkor is használtatik, ha a multban valami szokásos (ein Pflegen) vagy a mi gyakran történt, terjesztetik elő.“ *Μίλων ὁ Κροτωνιάτης ἦ σ' θ' ἰε μνᾶς κρεῶν εἶκοσι.* (A krotóniai Milon harminc mina — körülbelül ugyanannyi font — húst megevék). Jegyezzük meg, hogy ez különbözik a Curtius előadta *tapasztalati multtól*, mely aoristussal fejeztetik ki s melyet Buttman is megemlít.

Az általános vagy történelmi mult (mutató módban) az aoristussal fejeztetik ki.

Maga pedig a mutató mód teljes multja oly bevégzett multat jelent, melynek némi következménye még most is tart. „A ki azt mondja — Buttman szavai — ich habe es gewusst (tudtam), azt is mondja egyszersmind, hogy most már nem tudja. A ki azt mondja : *οἶκον ᾠκοδόμηκα* (házat építék vala?), úgy gondolja a házat mint még fennállót; ha pedig így szól : *ᾠκοδόμησα* (építettem), ezen körülményt legalább eldöntetlenül hagyja, de úgy szól akkor is, ha bizonyosan tudja, hogy az többé fenn nem áll.“

Az előbbi mult szinte aoristussal fejeztetik ki, még pedig mind a viszonyos mind a határozott; a rendes előbbi mult pedig leginkább az utóbbi értelemben fordul elő.

A jövő mind tartós mind beálló értelemben vétethetik. Ezekből megérthetjük, mit ért Buttman és Curtius a

történelmi idők (imperfectum, aoristus és plusquamperfectum) neve alatt; a midőn látjuk, hogy Buttmann az imperfectumot azon egy időbelinek vagy is egy más időben történőnek és tartósnak, Curtius is szinte tartósnak, kíséző körülménynek, leíró multnak stb. nevezi, tehát mindketten kétségtelenül tartósnak, illetőleg multban jelennek, legalább ilyenek is tartják; továbbá Curtius a régibb multat úgy jellemzi mint (egyik) multa nézve és vonatkozva bevégzett (más) multat s mely magyarázatok tökéletesen megegyeznek a mi viszonyos vagy közvetőleges igeidőink magyarázatával. Tehát nekik a történelmi idők csak annyi mint különösen a történelmi elbeszélésben gyakrabban előfordulni szokott idők, úgy hogy az elbeszélésben imperfectum és aoristus a tartósság vagy pillanatnyi időnemhez képest váltakoznak s e tekintetben a görög imperfectum valósággal elbeszélési vagy történelmi idő is (t. i. tartós elbeszélési idő) és ekkor semmi más időbeli vagy egyéb körülményre nem vonatkozik, hanem csak közvetlenül az elbeszélőre.

Így e főidők nevezete alatt sem azt értik, hogy azokra valamely más idők viszonyulnának, hanem csak betűi értelemben, a mennyiben főképen, lényegesen és közönségesen azon három idő, vagyis Curtius kifejezése szerint három időfokozat létezik*). Ők különösen a görög nyelvben uralgó szellemre, mely a *tartós*, *bedálló* (vagy pillanatnyi) és *bevégzett* cselekvények rendszeres kifejezése és fejtevése, fordítanak vala fő figyelmet s ebben remekel is.

XV.

A sémi, különösen a héber és arab nyelveket itt mellőzöm, mert azok tulajdonképen csak múlt és jövő idők alakjával bírnak, a többire nézve úgy segítvén magukon a hogyan tudnak; például a héberben Geseniusnak „Ausführliches grammatisch-kritisches *Lehrgebäude* der hebräischen Sprache“ című munkája szerint a múlt jelöl

1) A görögben az idők ezen felosztása a személyi és számi végzetek végett is célszerűnek látszik, minthogy ezen végzetek is az azon osztályba tartozó időkben egymáshoz hasonlóak. Lásd Buttmann 87. §.

1. bevégzett múltat,
2. előbbi múltat: מְאֵחַר מִלְאֲכָתִי אֲשֶׁר צִשְׁתָּ munkája, melyet mívelt volt (Mózs. I. 2: 2.)
3. beszélő múltat, midőn az mindenkor az alany után áll s többnyire váltakozik a jövővel;
4. némely igeéknél általában jelen időt, különösen melyek minőséget; másoknál melyek inkább állapotot mint cselekvényt, továbbá szokásost jelentenek; sőt
5. jövőt is jövendőléseknél, bizonyításoknál, erősítések-nél, továbbá ha már egy jövő megelőzi s utána a múlt! (és) kötszóval következik stb.
6. parancsolót, mint a jövőnél az utóbbi esetekben stb stb.

A jövőnél legnevezetesebb a jövőnek átváltoztató *vav*-ja (*vav conversivum futuri*), mely által ez multtá lesz.

Ezen *vav* Gesenius véleménye szerint הָיָה = הָיָה (volt) szóból eredett, illetőleg rövidült, pl. (magyar betűkkel) ebből: *jiktől* ölni fog, *va* elötételével (s a *j* megkettőztetésével) lesz *vajjiktől* ölt, a mi is Gesenius szerint annyi mint *haváh jiktől* történt (hogy) öl. — Visszatérünk még erre a magyar időknél.

Az arabban a jövő idő a *len* (nem) és *lemma* (még nem) tagadó szócskák elötételével multtá, má (nem) elötételével jelenné, *li* elötételével parancsolóban harmadik személylyé, *lá* (ne) elötételével tiltóvá lesz, *len* (nem) elötételével pedig jövő jelentése megmarad stb.

Ezeket csak némi példakúl hordtam fel, annak megmutatására, hogy ezekből aligha fogna a magyarra valamely világosság deríttetni.

A szanszkrit nyelvet nem bírom annyira, hogy jó nyelvtan segítségével is belé mertem volna fogni az idők fejtegetésébe*). Egyébiránt úgy hiszem, hogy a mondottakban a legműveltebb nyelvekből a figyelemre méltóbb tárgyak ki nem maradtak.

XVI.

Mit tanulunk mindezekből? Ha a tárgyakat elméleti s bölcséleti oldaláról tekintjük, véghetetlenül sokat. De ha azt

*) Magok az igealakok nagy részben megegyeznek a görög alakokkal

akarjuk tudni, hogyan áll tehát mindez a magyarban? (— elgondolva attól hogy én a föntebbiekben már előleges megjegyzéseket is tevék, sőt mindent magyarul adván vissza, már mintegy előlegesen megállapítám az igeidőknek megfelelő magyar alakokat —) még mind ebből semmit nem tudunk s nem tudhatunk. Mert ki mondja meg nekem, ha már előbb a magyar nyelvet nem buvárlá, vagy legalább az élő és írott nyelvből valamely szabatos nyelvérzést nem szerze vala magának, mi felel meg épen a legnevezetesebb időknek a magyarban? Sőt, mint tapasztaljuk, még ily készüllettel sem vagyunk eddig e tárgyra nézve tisztában, legalább az újabb időben, a mit tudni látszattunk volt is, kétségbe vonatott.

Ha a mondottakra egy pillantást vetünk vissza, úgy találjuk, hogy legnevezetesebbek általában a multak (praeteritumok), különösen 1) az úgynevezett nem teljes vagy, mint eddig magyarítottuk: félmult (imperfectum); 2) a teljes mult; 3) még valamely harmadik mult; 4) az előbbi mult. Ez utolsóra nézve alapfogalomban (mult a multban) az idézett nyelvek megegyeznek, valamint 5) a mult jövők tekintetében is (jövő a multban és mult a jövőben). A többi négy viszonyításra nézve úgymint jelen a jelenben, jelen a jövőben, jövő a jelenben, és jövő a jövőben, a nyelvek nem igen bírnak más alakokkal mint magok az általános idők (jelenek és jövők), hanemha körülírások segítségével mint a latinban: *abiturus sum*, *abiturus eram* stb, így a törökben is.

A multak között az imperfectumra nézve is csaknem általános a megegyezés az idéztem nyelvekben, u. m. latinban, görögben, franciában, németben, persában stb, hogy az *más multra viszonyuló* időt (multban jelent) s ezen minőségénél fogva *tartós* és *leíró* vagy festő multat is fejez ki; vagy ha tetszik, vétessék a tartósság eredeti értelemnek s nevezetessék e szerint *tartós multnak*.

A történelmi mult (t. i. a mutató módban) többnyire *azonos a teljes multtal*, mint a latinban, persában, franciában (a mennyiben az utolsóban a hátaozott mult értetik alatta); de a görögben ez aoristus indicativusával fejeztetik az ki; ugyan csak ez fejezi ki a görögben némelykor az előbbi multat is (némely kötszókkal kapcsolatban, mint olykor a latinban is)

a németben és angolban pedig a történelmi mult is rendszert csak a viszonyos multtal pótoltatik.

Létezik még egy harmadik (bevégzett) mult, melyre nézve *legnagyobb eltérések* vannak a nyelvekben. A francia ezt határozatlan multnak nevezi s jelenben mult értelemben használja, az olasz szinte ez értelemben, de határozott mult nevet ad neki és teljes (vagy történelmi) multtal is pótolhatónak tartja, a francia ellenkező eljárást követvén. Az angol a jelenben multat összetett multtal, de az oly multat, melyben már nem élünk, imperfectummal fejezi ki.

A német a teljes multat nem annyira (történelmi) elbeszélésekben, mint ítéletmondásban használja. A persa a franciával tart. A török körülírással (részesülőkkel összetett) hajtogatásánál fogva valamint egyebekben, úgy itt is némi ingadozást láttat. A görög bevégzett multja pedig ott használtatik, midőn azon bevégzett multnak, vagy megszűntének némi következménye a jelenben is folyvást tart, s ezen multakra alkalmazám én a föntebbiekben a „látám vala’ alakot, a franciánál némi igazolással, a többiekben inkább csak saját nyelvérzésemmel; a mely tehát a mondottak szerint ezen harmadik multat, mely más nyelvekben is rendszerint összetett alakokkal bír, képviselné.

A magyarban is alkalmasint e három idő a legnevezetesebb. Az utolsó mellőzésével, melyről majd csak a szófejtéssel együtt mondunk még többet, én is legelsőben a viszonyos és teljes multat fogom kifejteni.

WENZEL GUSZTÁV AKADEMAIAI JELENTÉSE

G. J. úr Emlékiratáról őseink maradványai s ázsiai egyéb atyánkfiaiak fölkeresése tekintetéből szervezendő tudományos expeditio ügyében.

Előterjesztetett a történelmi osztályban május 29. 1858.

Ezen beadványnak általános hangja és számos abban foglalt kifejezések oly élesek, s a magán személyek által az akademiához intézett beadványokban szokásos írásmódtól annyira eltérők, hogy annak szerzője egyáltalán véve nem panaszkodhatnék, ha pusztán ezen oknál fogva is irata egyszerűen félretétetnék. Feltévé azonban, hogy G.

ú r a magyar nemzet tudományos érdekei iránt tiszta lelkesedéssel viseltetik, s így az akademiához is jó szándékból fordult; s méltányolván azon áldozatkészséget, melylyel azt, mit valónak és elérhetőnek tart, kivinni is hajlandónak mutatkozik; úgy hiszem, hogy kötelességem a Történelmi Bizottmány felszólításának engedve, arról részletes jelentést tenni.

Mellőzve az ide nem tartozókat, p. o. a praeadamitákról, az emberiség egy vagy több pártóli származásáról stb történt nyilatkozatokat, az emlékirat rövid tartalma a következő:

A hazai krónikákban és több ismeretes, leginkább régi ázsiai utazók tudósításaiban foglalt néhány adatok nyomán azon vezéreszmét találjuk, hogy bizonyos lévén, mikép őseink, midőn ázsiai lakhelyeiket oda hagyván, Európába új hazát keresni indultak, egy nagy népnek csak része voltak, melynek tömege az őshonban maradt, ezen ázsiai magyarok utódjai jelenleg is léteznek még Ázsiában; hogy nekünk európai magyaroknak az a hivatásunk, őket ott felkeresni, mert csak mi vagyunk eziránt érdekelve, és képesek is rájuk ismerni; hogy épen most (?) kedvező ez irányban az idő; hogy végre az emberiség culturájának szempontjából ilynemű tudományos vállalatnak magasabb célja is van, mely szerint t. i. épen mi magyarok vagyunk arra hivatva, hogy ázsiai rokonainkat az európai civilisatio érdekében megnyerjük. Ennek folytán az ázsiai magyarok folkeresésére tudományos expeditio indítványoztatik, mely legalább négy tagból állva: egy philologus, két természet-vizsgáló és egy festészből, a magyar nemzet költségén bizonyos terv szerint Ázsiát bejárja. Az expeditio egyik, s névszerint nyelvtudós tagjául G. ú r maga ajánlkozik. Kijelöltetik ezután az ázsiai utazásnak iránya is akkép, hogy a magyar expeditio utazását ott kezdje, hol Jerney a magáét megszakasztotta, t. i. Taganrogon túl, egymás után pedig e hét meghatározott vidéket látogassa: a) A Kaukaszus éjszaki részeit; b) a Kúr és Araxes folyók torkolatát; c) Perzsia keletéjszaki határát a Kaspi-tenger és Araltó közt; d) a Volga és Don közt azon vidéket, hol a két folyam leginkább közeledik egymáshoz; e) az Uraltól kelet felé minden földet a dzungárokig; f) Urga várost Karakorum környékével; és g) a chinai fal éjszaki hosszában elterjedő Katai tartományt. A szükséges költségek megszerzése végett kéretik az akademia, hogy „mindakét magyar hazában a dolgot nyilvánosságossá tegye, és a rendezendő tudományos expeditio számára utazási költségül országszerte segédpénzeket gyűjtessen.“ Számos szidalmakat, melyeket az indítványozó mindazok ellen szór, kik nézeteivel egyet nem értenek, p. o. „Ki ezen nemzeti tudományos törekvésnek ellentmond, alávaló legyen clöttünk, honszerző dicső apáinkra nem méltó és nem magyar,“ úgy hiszem, méltán mellőzhetek.

E tervnek objectiv indokolását vizsgálván, azt találjuk, hogy okoskodáson alapszik, mely néhány csak félig vagy egészen félre értett történeti adatok és etymologiai szójátékok által tévútra vezetettvén,

az indítványozót oly álláspontra vezette, melyből minden hatalmas phrásisai és nyilatkozatai nagy merészsége mellett is, legkisebb remény sincs, miszerint ez úton célt érni, vagy nemzetünk őstörténetére nézve valami eredményt reményleni lehetne.

Elvonva tehát attól hogy nézetem szerint az akademia az indítványozott úton pénzügyűjtést még azon esetben sem eszközölhetne, ha a tervező előterjesztvénye nyomán valami eredményt várhatna; de még is megjegyezvén, hogy tudományos expeditiókra nézve vannak már tapasztalásaink, s hogy ezen tapasztalások nyomán egy oly kevésbé határozott cél és sok irányu terv szerint rendezendő expeditio, milyen itt indítványoztatik, egyáltalán véve sikert nem ígér: kénytelen vagyok azon véleményt kimondani, hogy az akademia ez emlékirat tartalmát, annak tudománytalan felfogásának és fejtegetésének folytán tekintetbe nem veheti, tehát az abban foglalt indítványt sem fogadhatja el.

Abban, ki ma a magyarok őstörténetéről vizsgálatokat tenni szándékozik; még inkább tehát abban, ki ezen célra utazásra kíván indulni, okvetlenül legalább is megkivántatik: 1) hogy a megfejtendő kérdést helyesen és a kitűzött célhoz képest helyesen felfogja és formulázza; 2) hogy az annak megfelelő tudományos apparatus iránt tisztában legyen magával; és 3) hogy mindazon eszközöket felhasználja, melyeket korunk tudományos fejleményei és az ezen kérdéssel összefüggő, már megtörtént, vizsgálatok és tapasztalások eddig eredményeztek.

Az elsőre nézve: A magyarok őstörténete nem csak a magyar nemzet speciális érdekében, hanem az összes emberiség történetének szempontjából is igen fontos problema. Feladata nemzetünk eredetét s első őseink nemzeti létének fő momentumait és más nemzetekhez i ősi viszonyát felvilágosítani. Nem szenved kétséget, hogy a magyarokkal rokon eredetű s netalán még létező népekkel való közelebbi megismerkedés ezen feladatnak különösen megfelel. De tekintetbe véve, hogy a magyar nemzet már egy évezred előtt elvált ázsiai rokonaitól; hogy közönséges viszonyok közt is, ha egészen el vannak zárva, magokban, ezer év alatt a népek nyelve és nemzeti jelleme sok változásokon megy keresztül; hogy azonban itt különösen még egy részről az európai magyarok, kik hatszáz évnél tovább a velők rokon eredetű ázsiai népekkel semmi közvetlen összefüggésben nem álltak már, a keresztyén vallás és számos nyugati szokások felvételével ősnemzeti életökben nagy átalakulást tapasztaltak; míg más részről Ázsiában a mohamedanizmus elterjedése, azon nagyszerű forradalmak, melyek a törökök és mogulok által történtek, az ottani népségek ősállapotját szintén tökéletesen megváltoztatták: igen kételkedem, ha vajon az európai magyar, ha ősei bármi közel rokonnemzetének Ázsiában netalán még meglevő utódaival ma találkozónék, azokra oly könnyen ráismerhetne-e, mint G. úr hiszi. Mellőzve azt, hogy itt nem pusztán csak ráismerésről van szó, hanem a netalán feltalált és bebizonyítandó ethno-

graphiai rokonságnak magasabb tudományos célokrai felhasználásáról; erre nagy készület és terjedelmes előtanulmányok kívántatnak, melyeknek a beadványban nyomát nem találtam.

2) Mi a mondottakhoz képest a szükséges tudományos apparátust illeti, sokan vannak köztünk, kik néhány, nemzetünknel köz tiszteletben álló, férfiak, névszerint bold. Horvát István példájára hivatkozva, azt hiszik, hogy bizonyos szerencsés tapintattal tett, habár a tudomány követelményeinek meg nem felelő etymologiai fejtegetések elégségesek arra, miszerint a két vagy több nemzet közt létező ethnographiai összefüggés bebizonyíttassék. Ezen urak többnyire Horvát István kutatásainak nem is egész menetét követik, hanem csak egyes kiszakított részeire hivatkoznak; s merem állítani, hogy kik így az ő tekintélyére hivatkoznak, nevével visszaélnék. Horvát István tudományos működése nemzetünk szellemi életének egyik átalakulásában a fordulatonba esik. Ne hivatkozzunk tehát csak oly egyes állításaira, melyek egyedül az átmeneti phásisokat formulázták, vagy inkább csak subjectiv mint objectiv értékűek voltak. Névszerint Horvát István etymologiai fejtegetései gyakran igen szerencsétlenek, és azon álláspontnak sem feleltek meg, melyen a nyelvtudomány az ő idejében létezett. De a nyelvtudomány épen csak az utolsó 30—35 év alatt volt oly irányban kifejtve, mely az etymologiai vizsgálatoknak biztosabb tudományos alapot szerzett; úgy hogy azon törvények megismerése, melyek szerint, ha célt akarunk érni, etymologiai vizsgálatokban eljárunk kell, csak a legújabb idők nyeresiménye. Ideje tehát, hogy mi magyarok is elvégre azon etymologiai szójátékokról lemondjunk, melyeknek komoly céljok nincsen; melyekre mindazáltal most is akadunk még köztünk, úgy hogy az itt kérdéses iratban is azoknak erős utóhangjával találkozunk. Inkább azon legyünk, hogy a magyar nyelv szellemének megfelelő józan etymologiai vizsgálódási rendszert, melynek tudományos alapossága és értelme legyen, nemzeti nyelvünk mélyebb tanulmányozása által alkossunk. Csak ilyennek és más eddig szintén nálunk rendszeresen még fel nem használt tudományos segéd szereknek alkalmazása által lehet reményünk, felette érdekes, de egyszersmind igen nehéz östörténetünk homályos pontjait felvilágosítani.

3) De épen ezen nehézségek tekintetében, és mivel östörténetünk nyomozásában alapos tanulmányok és sokoldalú előkészületek szükségesek, ne nézzük le azon credményeket, melyekre hasonlirányú tanulmányok másutt vezettek. Főkép pedig tartózkodjunk oly könnyelmű és gondatlan nyilatkozatoktól, hogy ilynemű tanulmányok említése, ha mindjárt reánk nézve kedvezőtlenek is, a „magyarnak szájából illetlenek és tiszteletlenek.”^a Inkább azon legyünk, hogy a hamis állításokat megcáfolván és elhibázott véleményeket helyreigazítván, saját nézetünknek igazságát ne pusztán hatalmas phrásisokkal, hanem a tárgy természetéhez illő tudományos okokkal bebizonyítsuk.

AKADEMIAI TÁRGYALÁSOK.

Összes ülés ápril 19. 1858.

Ugyanazok jelenlétében, kik az aznapi osztályülésben.

— Noha az akademia régi rendelete az, hogy a jutalmaira pályázók idegen kezű másolatokat küldjenek be, s így ők, fogalmazataik birtokában maradnak; még is évenként tapasztaltatván, miszerint egy s más pályázó, kéziratának legalább leiratás végett kiadatását szorgalmazza, s a gyakorlott engedékenységgel mellett az ekép kikölesznözt kéziratok rendszerint vagy későn, sok sürgetés után, vagy gyakran kedvetlenségek után keríttethetnek vissza; az akademia ezentúl úgy rendelkezett, hogy a jutalom nélkül maradt pályairatok ezentúl az akademiai levéltárból soha ki ne adathassanak; hanem szükség esetében legfeljebb azoknak a titoknoki irodában lemásoltatása engedtessek meg.

— A titoknok jelentvén, hogy Szabó József úr kijelentette abbeli ohajtását, miszerint koszorúzott geológiai pályairata az akademia által adassék ki, annak kinyomatása elrendeltetett.

— Ugyanaz több tudom. testületektől mutatott be újabb könyvküldeményeket; név szerint: 1. *a tud. cs. akademiájától*: Almanach der k. Ak. d. Wiss. 1858. — Denkschriften der Philos.-Hist. Classe. VIII. Bd. Wien 1857. — Ettingshausen: Die Principien der heutigen Physik. W. 1857. — Karajan: Festrede bei der feierl. Übernahme des Universitätsgebäudes durch die k. Akad. d. Wiss. W. 1857. — Sitzungsberichte d. Phil.-Hist. Classe. XXIII: 5. XXIV: 1, 2. — Sitzungsberichte d. Mathem.-Naturwiss. Classe XXV: 1, 2. — Fontes Rer. Austr. II. Abthlg XIV. Bd. 3. Th. W. 1857. — Archiv für Kunde öst. Geschichtsquellen XVIII: 2. W. 1857. — Notizenblatt zum Archiv 1857. No 20—24. — 2. *A cs. k. birodalmi Geol. Intézettől*: Jahrbuch der kk. Geol. Reichsanstalt. 1857. No 3. — 3. *A cs. Földirati Társaságtól*: Mittheilungen der kk. Geogr. Gesellschaft. I. Jahrgg. 1, 2. Heft. W. 1857. — 4. *Az erdélyi honismertető társulattól*: Archiv des Vereines f. siebenb. Landeskunde. Neue Folge. III. Bd. 1. H. Kronst. 1858. — Siebenbürgische Rechtsgeschichte II. Bdes 2, 3. Lief. Hermanst. 1856, 8. — 5. *A belgrádi szerb tud. társaságtól*: Glasnik, IX. köt. Blgr. 1857. — 6. *Az orosz cs. földirati Tságtól*: Sapiski, Értekezések, III—XII. köt. Péterv. 1849—57. — Règlements et personnel de la Société Géogr. imp. de Russie. St. Pétersb. 1852. — Compte-Rendu de la Soc. Géogr. Imp. d. R. pour l'anné 1850, 51—56. 7. füzet. Péterv.—Bulletin 1857. 9. sz.

— Ugyanaz magánosoktól a következő ajándékokat adta be: *Valentinelli József úrtól* Velencéből: Itinerario di Marin Sanuto per la

Terra ferma Veneziana 1483. Padova 1847. — Memorie degli avvenimenti successi in Dalmazia dopo la caduta della republica veneta, di Gio. Cattalinich. Spalato 1841. — Ragguagli sulla vita e sulle opere di Marin Sanuto. Venezia 1857, 8. 3 k. — *Dózsa Dániel* úrtól : Zandirhám, székelty hőskölt. a IX. századból. Kolosv. 1858. — *Irinyi József* úrtól : Dicső Napok. Pest 1857. 3 köt. — *Az 1790/1-ki vallásügyi törvény keletkezésének történelme. Pest 1857. — *Geschichte der Entstehung des 26. Gesetzartikels v. 1790/1 üb. die Religionsangelegenheit. Pesth 1857. — *Török János* ltól : *Publicistikai és Nemzetgazdasági némely Dolgozatai. Pest 1858. — *Dr. Szabó Józseftől* : *Szemléleti ásványtan. Stocker ut. Pest, 1857. — *Tormai Károly* úrtól : Praktische Anleitung zum Baue der Strassen aus Klénker, von J. v. Mihálik. W. 1857. — *Zsoldos Ignác* rtól : *L. Annaeus Seneca Vigasztalása Marciához. Pest 1858. — *Zalka János* úrtól : *Mária-Celi Liliomok. Pest, 1858.

— Ugyanaz *Czettler Lajos* esztergami gymn. tanulótól benyújtott a kéziratár számára 40 db régi oklevelet és okmányt.

— Végre *kötelmi példányokban* az egri nyomdából 23 dbot, az egyetemiből 7, a kecskemétiből 4, a komáromiból 2, a pápaiból 2, a patakiból 8, s különfélekéből a cs. k. rendész. igazgatóság utján 268 darabot.

A történelmi osztály ülése april 26. 1858.

Kubinyi Ágost. ig. és tiszti. tag helyettes elnökle alatt jelen az osztályból : Érdy János rt., Csengery, Kiss F., Wenzel ll. tt. — *Egyéb osztályokból* : Császár tt. — Bugát, Czuczor, Fogarasi, Frivaldszky, Gebhardt, Kiss K., Horváth C., Szalay rr. tt. — Ballagi, Bertha, Karvassy, Pauler, Peregriny, Szőnyi ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Szalay László* rt. adalékokat olvasott *Erdélynek a portához 1540—80. közt volt viszonya* ismeretéhez.

— A titoknok benyújtotta *Dr. G.... J....* „Emlékiratát egy, magyar őseink maradékai s egyéb ázsiai atyáinkfiai fölkeresése végett szervezendő tudományos expeditio ügyében;“ mely tudósítástétel végett a Történelmi Bizottmányhoz tétetett által.

— Ugyanaz bemutatta az *Évkönyvek IX.* kötete azimént elkészült II. és IV. darabját, u. m. : „A Boszna és Szerb régi Érmek, ismerteti Érdy János; és : Az Altáji népek ősvallásáról, előadta Csengery Antal.“ Buda, 1857.

A mathem. és természettud. osztályok ülése május 3. 1858.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnökle alatt jelen az illető osztályból : Bugát, Frivaldszky, Gebhardt, Győry, Kiss K. rr. tt., Brassai, Nendtvich ll. tt. — *Egyéb osztályokból* : Balogh, Érdy, Horváth C., Szalay rr. tt., Pauler, Peregriny, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Frivaldszky Imre* rt. „Országunk Faunáját illető néhány adat” című közlései másodikát olvasta, melyben a Tátrára, a Bánságba s némely barlangokba tett kirándulásai eredményeit terjesztette elő.

A nyelvtudományi osztály ülése május 10.
1858.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen az osztályból :
Balogh, Czuczor rr. tt., Ballagi, Hunfalvy, Mátray, Reguly ll. tt. —
Egyéb osztályokból : Bugát, Érdy, Fogarasi, Gebhardt, Horváth C., Kiss K. rr. tt. — Bertha, Brassai, Csorba, Szőnyi, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Fogarasi János* rt. befejezte ápril 12-kei előadását a magyar igeidőkről.

— Olvastatott a nyelvtudományi osztály bizottmányi javaslata a Karátsonyi-féle drámai jutalom ügyében. Miután a tiszt. alapító úr ápril 21-kei levelében e jutalom feltételei megszabását egészen az akadémiaira hagyta, a bizottmányi javaslat alapján következőkép állapított meg annak szabályzata :

1. Az alapító kívánságához képest e jutalom mindig kereken száz aranyban adatik ki.

2 A Karátsonyi-jutalomért váltva egy évben komoly drámai művek fognak versenyezni, a hova nem csak szomorújátékok hanem másnemű, történeti, regényes, polgári, színművek, drámai erkölcsrajzok stb is értetnek; más évben viszont vígjátékok; még pedig oly sorban, hogy a mely évben a gr. Teleki-féle drámai jutalomért szomorújátékok versenyeznek, a Karátsonyi jutalomért vígjátékok kívántassanak, és viszont — midőn amarra vígjátékok, erre komoly színművek pályázzanak.

3. Az osztálynak jogában van mind a két jutalomnemre nézve, minden egyes esetben, annak, drámai költészetünk és színpadi állapotjainkhoz képest szükségeseknek vagy kívánatosaknak mutakozó közelebbi minősítéseit meghatározni.

4. E jutalom is a társai közt legjobb műnek mindenkor kiadatik.

5. A pályaművek megbirálásában az osztály által bizottmányilag választandó öt akadémiai tag jár el; kik, elolvastván azokat, közös értekezletben szótöbbséggel elvégzik: melyik mű nyerje el a jutalmat, melyik v. melyek dicsértessenek meg; s ezután választanak magok közül egy tudósítót, ki saját felelőssége mellett értekezik az egész pályázatról, s adja elő a köz megállapodás szerint alaposan indokolva ennek eredményét.

6. A pályamunkák beküldésének határnapjául mindenkorra dec. 31-ke határoztatik; a bíráló bizottmánynak pedig gondja leszen, hogy tudósítása martius végeig elkészüljön, miután az alapító kívánságához képest ez eredmény kihirdetésének minden évben martius 31. kell történnie.

7. Ha az írójogi törvény azon kívánatos módosítást nyerendi, mely szerint a nyomtatott színművek szerzőinek is biztosítva leszen műveik színházi tulajdona; a Karátsonyi-jutalmat nyerendő író köteles leszen három hónap alatt a koszorúzott művet kinyomtatni; mit ha teljesíteni elmulasztana, az akadémia fogja azt, mint bármely más munkáját, kiadni, még pedig külön díj nélkül, s írójogi birtokában tíz évig megmarad.

— Ezek megállapítása után, a jelen 1858. évre *vigjátéki pályázat* rendeltetett hirdettetni, azon hozzátétellel, hogy a verses forma a műnek, hason vagy közel hason becsü társak felett, nagy előnyeül fog betudatni; a pályamunkák beküldése határnapjául pedig, az időnek ezuttali rövidebbsége miatt, 1859-ki február 2-dika tétetett.

A philos. és társad. tudd. osztályai ülése május 17. 1858.

Bugát Pál rt. korelnöklete alatt jelen az illető osztályokból: Horváth Cyrill r., Bertha, Pauler, Peregriny, Szőnyi, Tóth Lőrinc ll. tt. — *Egyéb osztályokból:* Balogh, Erdy, Kiss K. rr. tt. — Ballagi, Brassai, Csengery, Csorba, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— Olvastatott a fenálló *ausztriai írójogi törvényről* véleményadással megbízott választmány tudósítójának, *Toldy Ferencnek*, következő jelentése.

„Az ausztriai írójogi törvényről véleményezéssel megbízott választmány az idézett, 1847. oct. 19. kiadott, törvényt gondosan átnézvén, világos jeleit találta annak, hogy azon törvényjavaslat, melyet a Kisfaludy-Társaság által 1844-ben a magyar országgyűlésre, ez pedig ennek nyomán Ő Felségéhez felterjesztett, nem maradt hatás nélkül; s hogy amaz minden lényeges intézkedéseiben, a magyar viszonyokat tekintve is, a jobb törvényekhez tartozik e nemben; talált mégis pontokat, mik vagy szabatosban kifejezendőknek látszanak, vagy, legalább a magyar álláspontot tekintve, más szerkezetet tűnnetnek fel kívánatosnak.

Ilyek a következők:

I. Az 5. §. azon kiadásokról szól, melyek utánnyomatoknak nem tekintendők; s a b) pont egyes, valamely nagyobb munkából vagy folyóiratból vett értekezések, költemények stb átvételét engedményezvén, más, főtartalma szerint új, önálló, különösen itészeti és irodalomtörténeti munkába, vagy templomi, tanodai v. oktatási használatra szánt gyűjteménybe: azt is hozzá teszi: „*oder in eine, zu einem eigenthümlichen literarischen Zwecke . . . bearbeitete Sammlung.*“

E szerkezet oly határozatlannak és tágnak látszik, hogy alig gondolható [valamely anthologia, melyről — bár minden önálló szellemi munkálkodás hozzájárulása nélkül, egyáltalában sem aesthetikai, sem irodalomtörténeti, sem oktatási célra nem, hanem egyenesen és világosan nyereszkeség végett készült — ne lehessen „valamely saját irodalmi célt“ ürügyelni, s így különösen a kevesebbé termékeny de jeles lyrai költőket, kárukra kizsákmányolni : míg ama tudományos célú művekbe felvétetvén, méltató ismertetésök inkább hasznukra szokott válni. Ha még is valamely vállalónak kívánatosnak látszanék ily „külön irodalmi célból“ anthológiákat adni, péld. egy ballada-gyűjteményt, v. szerelmes, v. társas, v. nemzeti dalok gyűjteményeit, melyekkel az újabb időben csakugyan találkozunk, s melyek a közönség egy részét a költők saját kiadásaik megvételétől elszoktatják : nyitva áll a vállalónak az illető szerzőkkel való egyezkedés útja. Kisebb költői művek ily összeállításait hoztunk fel például, mert egy nyomdai ívre levén azok egy-egy munkára nézve szorítva, főleg csak ilyek átvételével lehet valamely szerzőt jogaiban érzékenyebben sérteni. A miért az idézett záradék kihagyása tanácsosnak látszik.

Ugyanezen pontban szó levén nyomdai ívekről ; miután ezek nagyon különbözök, s különösen a folyóiratok gyakran nagy rétből s igen tömötten nyomtatván, az egy vagy (az utóbbiaknál) két ívre nem kis tömege fér a legbecsesb versek, néha prózai kisebb daraboknak is : jónak látszanék a törvényben kiszabandó mennyiség meghatározásánál egy közönséges nagy 8rét ívet venni fel garmondból szedve. Péld. a termékeny Kisfaludy Károly minden versei az imperiál nyolcadrét kiadásban három ívre vannak összetömve, s így a törvény ezek egy harmadát szabad prédálul tűzné ki.

Általában e pontnak — a mai anthologiai düh mellett — olyformán bővebb kifejtése látszik célszerűbben szerkeszthetőnek, miképen azt a Kisfaludy-Társaság Javaslatainak 23-d. §. teljesíti, t. i. :

„a) Kisebb tudományos, szónoki és költői darabokat vagy töredékeket, irodalomtörténeti, kritikai, aesthetikai vagy egyéb kézi és tan-könyvekbe, anthológiákba, chrestomathiákba felvenni szabad, ha ezeknek célja az írók, bizonyos irodalmi nemek, vagy épen egy egész irodalom historiai ismertetése, avagy elméleti fejtegetések felvilágosítása ; s ha e végre bevezetések, ismertetések, talán életrajzok és magyarázatok is járulnak hozzá. Megjegyeztetvén, hogy a) bár kisebb, de külön könyvként is megjelent művek se egészben, se nagyobb részben, a szerző vagy jogviselői megegyezése

nélkül fel nem vétethetnek. b) A szerkesztő igazi neve a címen ki legyen téve; c) Nagyobb és kisebb művek és töredékeknek, kimutatható tudományos vagy oktatási cél nélkül egybeállított gyűjteményei utánnyomatként tekintetnek, habár azoknak egy része köz birtokba átment művekből állana is.

II. Az 5. §. c) pontja, mely a fordítás elleni védelemről szól, véleményünk szerint azt egy évre szorítván, a szerzőre nézve, kivált több nyelvű országban, felette peremptorius. Igen igazságosnak tartanók a szerzőnek a mű, s ha az több kötetből áll, minden kötet megjelenésétől fogva három évi haladékot adni (itt a 16. §. intézkedése lenne a fordításokra is alkalmazandó). Mert a szerző könnyen gátolva lehet egy évi rövid idő alatt jogát érvényesíteni, kivált több kötetű műnél, melynek eredetie különben is elfoglalja. A szerző által v. hozzájárulásával megjelent fordítás védje őt más által eszközözlendő fordítás ellen is.

III. A 8. §. csak azon esetben védi a drámaszerzőt írójogi tulajdonában a *színházak irányában*, ha művét ki nem nyomtatja, vagy csak kézirat gyanánt nyomtatja ki. E törvénynek káros hatását a magyar drámai irodalom már eddig is súlyosan érezte. Mert mióta az Magyarországra nézve áll, dráma többé nem jelenik meg, több hasznot reménylve a költő a színházi díjak és osztalékokból, mint a sajtó utján kiadástól. E szabály balkövetkezményei 1) a *drámai költészetre nézve*: hogy a szerző inkább csak a színpadi hatást, mint a költői becset tekinti; a forma tisztaságára kevesebbet ügyel, és általában soha sem adja meg darabjainak a részletekre és egészre egyszerűsmind kiható azon művészi tökélyt, milyent az oly műnek, melyet az olvasó közönség s az ítészet törvényszéke elibe terjesztendő s nyomtatásban fenmaradandó műnek a kevesbbé gondos író is már ösztönszerűleg igyekszik adni. Továbbá az ítészet egy csupán látott és hallott darabnak legalább a formájához nem szólhat oly behatólag és alaposan, mint ha az kezében van; s így a kritika minél teljesb hatása mind a szerzőre, mind más költők s a közönségre nézve nem lehet oly képző. De 2) a *közönséget illetőleg* a drámai mű csak színházban városban, s így aránylag minden országnak igen kevés pontjain élvezhető, s ha képező erővel bír, attól a nemzet legnagyobb része elesik. 3) Magára a *szerzőre nézve* is nem csak szellemileg az érdekelt módon, de anyagilag is káros; mert a szerencsés és tetszést arató darabnak kiadásából bizony várható haszonból ki van rekesztve.

Véleményünk szerint a dráma kiadása nem veszélyeztetné a szerzőnek e törvény által a színházi előadásokra nézve biztosított tulajdonát, ha a törvény e tulajdont a nyom-

tatott és nem nyomtatott színművekre egyformán kiterjesztené, s így csak e sorok lennének kihagyandók: „so lange verboten, als das Werk nicht durch den Druck... veröffentlicht worden ist. Als eine solche Veröffentlichung ist nicht anzusehen, wenn der Autor einzelne, in Druck gelegte Exemplare als Ms ausgibt, und diess ausdrücklich auf den Exemplaren ersichtlich ist.“

Mondathatnék, hogy a szerző joga, mihelyt a mű ki van nyomtatva, könnyen sérthető, kivált félreesőbb helyeken, vándor színésztársaságok által; hogy valamely színdarab jogtalan előadása tényét megállapítani nehézségekkel, bajokkal jár az illetőre nézve, a miért később a sérelmet és veszteséget túrni mintsem költséges, alkalmatlan, célhoz nem vezető, kutatásokat teni.

De erre könnyű felelni: Mihelyt ő kéziratát egy vagy több példányban eladta, azt lopva lemásoltatnia valamely érdekeltnek nem oly nehéz, kivált ha a darab már valamely vidéki vándor színigazgató kezébe került: ki néha megszorulván, maga is kész annak másoltatását pénzért megengedni. S feltéven hogy, a darab kinyomatása után, az ily jogtalan adatás gyakrabban fordulna is elő: nyomdával bíró városokban a színlap, egyszerű és biztos tanuja a visszaélésnek; azon zughelyeken pedig, hol nem levén nyomtatott színlapok, a tény megállapítása bajjal járna, mondhatni, nem nagy kárára van az a szerzőnek, mert az ily vándor színigazgató vagy titkon jut a kézirathoz, vagy ha a szerzőtől veszi is meg, valami tekintélyes díjt úgy sem adhat érte. Minden esetre pedig egy, *a fővárosban tetszéssel adott darabért rögtön és bizony kapható könyvkiadói tiszteletdíj bőven fedezi azon apránkéntinnen onnan befolyható díjacsakát, melyeket szerző a kézirat árulásával vehetne be.*

Úgy hiszi tehát a választmány hogy kérendő lenne a magas igazság-ügyi ministerium, hogy, ha más tartományokra nézve nem is, legalább Magyarországra nézve, ne függesztené fel a drámai művek adatása szerzői jogát a dráma nyomatlan voltától: miután e törvény végre is el fogná sülyeszteni drámai költészetünk széptani s intensiv becsét.

Ezen 8. §. vég szakában azt ohajtanók kifejezve látni, hogy, ha valamely drámai műnek egynél több szerzője van, azok közös beléegyezésétől függesztessék fel a darab adathatása. Itt különféle nehézségek gondolhatók, de melyeket gyakorlatban a szerzők közös érdekeltsége szüntet meg legbiztosban: fognak ők gondoskodni arról, hogy könnyen és biztosan eladhatók legyenek a kéziratok, mihelyt a törvény közös beléegyezésüket fogja kívánni.

IV. A 9. §. b) pontja nem tekinti tilos utánképzésnek, ha valamely szépmű, valóságos, anyagi használatra rendelt kézipari, gyári és mesterségi készítmények mintájaul zsákmányoltatik ki. E szerint különösen plastikai művek szerzőjoga sértethetik meg: mert hát ha valamely szobor, szoborka vagy mellszobor egy vaskályha részeül s egyszersmind ékességeül használtatik fel? E pontot tehát így gondoljuk pótlandónak: *insofern die Nachbildung in der Grösse und dem Material vom Original verschieden ist*: első esetben pusztá lemintázás helyibe újművészi hozzájárulás kívántatik valamely szobrász által, mely mindig kevesbbé hű levén, kevesbbé szállítja le az eredetinek becsét; második esetben márványművek a gipsz v. ércbeni utánképzéstől, érc művek viszont gipsz öntvényezéstől lesznek megvédve.

V. A 10. §-ban egy melléknév áll: *der Urheber eines vollendeten Kunstwerkes*: mely nem eléggé szabatos értelműnek látszik. Avagy csak a tökéletes mű szerzője éljen a törvény jóvoltával? s ez esetben ki fogja a tökély jogadó fokát meghatározni; vagy *megtökéltet* azaz kész mű értetik? *Kétértelműnek* tartjuk tehát e lényeges helyen e szót, *de feleslegesnek* is, mert sem a széptani becs nem lehet a tulajdon védelmének alapja, sem nem kész mű utánképzés tárgyává oly könnyen nem lehet.

VI. A jog tartamát a 13. §. a szerző élte fogytaig s halála után 30 évre terjeszti ki jogutódjaira nézve. A magyar országgyűlés törvényjavaslata ötven évre terjesztette ki; s mi oly példák irányában, melyek a Kazinczy Ferenc, Kisfaludy Károly, Berzsenyi Dániel munkáié, melyek pár év múlva már köz préda tárgyai lesznek, ez ötven évet kérnők ajánlatni. Becses munkák szerzői s ily szerző örökösei megérdemlik e kedvezést; csekély munkák úgy sem szorúlnak a törvény védelmére, azokat becshiányok védi az utánnyomatástól.

VII. Kivánatosnak tartjuk, hogy a Kisfaludy-Társaság törvényjavaslatának némely részletes pontjai, melyek több fajait a lehető jogsérelmeknek, gyakorlati felfogás nyomán, mellőznek: az új törvénybe felvétessenek. Ilyek volnának:

1) a 10. §. a politikai és törvényszéki beszédekről, kiegészítéssel a 4. §. b) ptjához.

2) a 14. 15. §§. az átdolgozásokról; az utóbbihoz hozzá adván, hogy midőn valamely szerző, saját munkáját az itt körvonalzott módon dolgozza át, a címnek legalább némi megváltoztatása is kívánassék.

3) a 17. §., mely a leltárakat is az önálló munkák sorába iktatja. Ez ugyan magától látszik értetni; de Magyarországon fordult elő eset ujabbban, hogy törvényszék ily munkát „mechanikai készítménynek” nyilatkoztatott.

4. Hasonlókép a 18. 19. 20. 21. ez világosan szerkesztve, 22. és 25. §§. intézkedései felvétele is kimerítőbbé s a mainapi irodalmi üzérkedések mellett szabatosban védővé tenné a törvényt. Megjegyez-

zük még is, hogy ama §§-okban e közbeiktatás: „hívebben és új rendelkezéssel, minden esetre előbbi összes kiadásuktól függetlenül“ mint a többi körülíró vonások mellett felesleges, kihagyandó lenne. Így a 29. §., de csak az „eszközölheti“ szóig.

Levelek írójogi tulajdonára nézve ily értelmű intézkedés ajánltatik:

„*Levélgyűjtemények* kiadása azok szerzője életében csak ennek vagy az ő beléegyezésével, szabad; halála után annak, kihez a levelek intézve voltak; ennek is halála után annak, ki azoknak jogos birtokosa: még pedig a két utóbbi esetben, ha a levélíró egyes vagy minden levelei kiadása ellen nem tiltakozott.“

„*Levelezés* kiadása szinte e szabályt követi.“

VIII. A *jogtartamot* illetőleg a 14. §. c) pontját úgy gondolnók kiegészítendőnek hogy, ha valamely munkának több megnevezett szerzője van, annál a tulajdonjog tartama alapjául a legtovább éltnék halála szolgáljon.

IX. Az *elévülésre* nézve a Kisfaludy-Társaság 38. §-át ajánljuk felvételni.

Vége X. A Polg. Törvénykönyv 1169. §-a szerint „a szerzőnek az új nyomtatás v. kiadás iránti jogai örököseire át nem szállnak.“ E törvény sem az írójog fogalmával sem az ausztriai írójogi törvény szellemével nem látszik öszhangzásban lenni. Nem lehet ugyan is okát felfogni, miért oly munka, melyet péld. bizonyos évekre, vagy, habár örökre is, de vagy percentek, vagy újabb kiadások esetére pótlódíj kikötése mellett adott el a szerző valamely kiadónak, melynek folytán ő bizonyos idő eltelte után vagy a munka vagy valamely javadalom jogos birtokába lépett volna: örökösei ezen eventuais birtok jogában az eredeti jogbirtokos utódaivá ne legyenek; hanem az a vállalóra menjen által. E §-nak tehát mint az új törvény elvével, mely mindig *szerzőt* vagy *jogutódot* említ, ellenkezőnek eltöröltetése javasoltatik és kéretik.“

Az ülés e véleményét, a törvénynek 8. §-ára vonatkozó, a társ-szerzőket valló drámákról szóló, észrevételeken kívül — miután nálunk az ily társas drámaszerzés senem divatos, sem divatba jövedele nem kívánatos, s azért a törvényhozás ellátására nem érdemes — minden többi részeiben elfogadván, a vélemény a pesti cs. k. országos főtörvényszék elnökeivel, mint ki a magas igazságügyi ministerium megbízásából az akademiát véleményadásra felszólította — közöltetni, s különösen a színműköltők írójogát rendező 8. §-ban legalább Magyarországra nézve az ajánlott módosításnak az igazságügyi ministerium általi elfogadtatása kéretni, rendeltetett.

Felelős szerkesztő: **Toldy Ferenc**, titoknok.

MAGYAR

AKADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XVIII. Év.

1858.

VI. Sz.

A MAGYAR HANGSÚLYRÓL

BALLAGI MÓRIC.

Olvastatott január 11. 1858.

Nincs nyelvünknek egy-egy sajátága, melyre nézve annyira eltérők volnának a nézetek, mint a hangsúly.

Míg egyfelül Hunfalvy Pál tagtársunk a szóbeli hangsúly törvényt nyomozza, annak befolyásából a nyelvtani tünemények egész seregét magyarázgatja s azt helyesírásunk egyik főintézőjének mondja (l. Magyar Nyelvészet 1856, 177. lap.), addig nem egy tekintélyes nyelvbuvárunk, a szóbeli hangsúly ilynemű szereplését, sőt némelyek annak létezését is kereken tagadják, s nem tudnak nyelvünkől más hangsúlyt kilesni, mint épen csak a mondatbelit. — Hol, melyik részen van itt az igazság?

Annyi bizonyos hogy, midőn akármely nyelvben az egybefűzött szótagok szóegységgé alakúlnak, azok közül egy, mely mintegy töve és központja az egésznek, mindig emeltebb hanggal ejtendő, minek következtében a szomszéd szótagok hangoztatása gyöngébb, alantibb lesz, mint a hogy azokat magokban véve, öntermészetöknél fogva hangoztatni

kellene. — E szóejtési sajáttságot nevezzük *szóbeli hangsúly-*nak, mely valamint a szó helyes kimondásával szükségképen jár, úgy minden nyelvvel egyformán közös is, mert nélküle a szó egységes kiejtése nem is képzelhető.

Ily értelemben vett szóbeli hangsúlyt nyelvünkől megtagadni akarni, annyit tenne, mint azt a szókiejtés általános szabálya alól kivenni, s nyelvünkől a hangoztatás lelkét elvitatni, mi nélkül rejtély maradna, mi az, a mi az egy szóba egyesített szólamfogásokat azon egységben összetartja, s akkor ezeket: *hal-adó* Fischzoll és *haladó* fortschreitend, *a kar* der Arm és *akar* er will, *a pad* die Bank és *apad* es nimmt ab, egészen egyformán kellene ejtenünk; holott valóságban a kiejtés ama szókat szorosan megkülömbözteti, sőt máskép ejtjük például e szókat: *háladatos*, *csecsemő*, *fejkötő*, midőn az összetétel egyes részeit külön külön szóknak vesszük, *háladatos*, *csecs-emő*, *fej-kötő*, máskép ha egy szóegészbe összeolvadván, a második rész az elsőnek hangsúlyuralma alá esik, *háladatos*, *csecsemő*, *fejkető*, s e kiejtési különbség oly nagy, hogy a hangsúly-vesztett résznek önálló értelménye idők folytával el is enyészhet. Így történt, hogy *Károlyi Gáspár* a *csecsemő* szónak eredetszerinti jelentését többé nem tudván, a héber יֶנֶק שְׂרִים szókat állandón *csecsszopó*val teszi ki, mintha *csecsemő* nem ugyanazt jelentené.

Ezekből látnivaló, hogy a szóhangsúly nyelvünkben is megvan és uralmát a szomszéd hangzókkal is érezteti, a meny nyiben azoknak mélyebb hangoztatását eszközli. Azokkal tehát, kik nyelvünkben a szóhangsúly létezését merőben tagadják, mint minden tudományon kívül állókkal, semmi dolgom.

De más részről *Hunfalvy* tagtársunk, kinek egyébkint nyelvészeti működését nálamnál senki jobban nem becsüli, a szóbeli hangsúlynak oly szerepet tulajdonít, melylyel az nyelvünk természeténél fogva soha nem bírt, nem is bírhat.

Vannak — az igaz — nyelvek, melyekben a hangsúlynak az a szerepe is jutott, hogy a szórészek rhythmicus egyensúlyát intézze és a szótagok mennyiségi viszonyai közt a kellő arányt fentartsa; de azon nyelvekben a hangsúly egészen más természetű, s azért annak viszonya a szónak nem súlyozott részeihez is más forma, mint a magyarban.

Lássuk közelebbről, min alapszik e különbség.

A dolog természete azt kívánná, hogy minden nyelvben a szónak az a része emeltesse ki, melyen a főértemény fekszik, valamint a mondatban is különösen azt a szót emeljék ki, a melyre kitünő értemenyi nyomatékot akarunk tenni.

Épen csak az által lesz a szó élő egységgé, hogy azon szótagot, mely úgy szólván a szó magvát teszi, melyben e szerint fő érteménye fekszik, világosan megkülömböztetjük azon szórészekről, melyek amához járulékokképen hozzáragadtak. Csakugyan híven is követik e törvényt mind azon nyelvek, melyek beszédöket természetes hangoztatással ejtik.

Minthogy azonban a nyelv fölényege szerint a gondolatnak hallható kifejezése: némely nyelvekben a szóegység megalakításában az értemény némi-némi mellőzésével leginkább a szórészek hallható egyarányuságára fordult a főügyelet. Történt pedig ez különösen, midőn valamely nemzet maga őseredeti nyelvét akármilyen történelmi okon valamely idegen nyelvvel fölcserélte s ezt sajátjává tette; mert az idegen nyelv teljes benső érteményét, különösen eleintén, nem bírván, inkább a szó hallható oldalára, a hangarányra ügyeltek.

Továbbá el kellett térni az értemenyi hangsúlyozástól mind oly népeknek, kik a beszédet hangicsálva, némi énekelgetéssel ejtik, minél fogva a szóejtés némileg a zene törvényei szerint kénytelenítettven idomulni, egyfelül a hangsúly helyezettése a szótagok mennyiségétől függesztetett fel, másfelül viszont helyzetéhez képest a hangsúly befolyást nyert és gyakorolt a mennyiség viszonyaira.

A nyelvek tehát többé kevésbé térnek el a hangsúlyozás természetes törvényétől a szerint is, a mint azokban a beszédejtés több vagy kevesebb hangicsálással, több vagy kevesebb énekelgetéssel esik. — Innen van az, hogy egy s ugyanazon fajhoz tartozó nyelvek, sőt ugyanazon nyelvnek különböző tájszólásai a hangsúly-rendszerre nézve sokszor nem egyeznek.

Az aeoligörög, ki beszédjét természetesen ejtette, másképp hangsúlyozta a szokat, mint a hangicsálva beszélő *jóniai*, és a francia az első oknál fogva szinte más hangsúly-rendszer szerint ejti a latin szót, mint azt a rómaiak ejtették.

Nem kis hiba tehát tagtársunktól már az is, hogy a magyar hangsúly tanát szoros kapcsolatba hozta az épen csak most s épen az ő tudományos fáradozásai által érvényre vergődő finnis-mussal, mi által ezt is ismét kérdésbe tette; holott ha valahol, itt szabad, sőt szükséges a legkülömbözőbb nyelvcsaládoknak a hangsúlyra nézve egyező nyelveit összevetni, s így keresni, mi azokban a kérdéses pontra nézve közös? mi a törvény?

Hogy a természetes módtól eltérő hangsúlyozásnak egyik alapoka az énekelgető ejtésben keresendő, mutatja világosan már csak az is, hogy mind azon nyelvekben, melyekben ily eltérő hangsúlyozást tudunk, annak elnevezése is az énektől van véve. — A héberben a hangsúly neve נִגּוּן (נִגַּן énekelni, hangicsálni törzsből) a. m. éneklés; a latinban *accentus*, mely szóra *Diomedes* azt jegyzi meg: „*Accentus dictus est ab accinendo, quod sit quasi quidem cujusque syllabae cantus, apud graecos ideo προσῳδια dicitur, quod προσαδεται ταις συλλαβαις.*“

Mondók, hogy a hangicsáló nyelvekben a hangzók mennyisége határozó befolyással van a hangsúly helyezésére, viszont a hangsúly is befoly a hangzók mennyiségi viszonyaira. Természetes tehát, hogy a hangarányosító befolyás legvilágosabb lesz oly nyelvben, melyben a hangicsáló ejtés legkifejlettebb, legerősebb.

Jegyezzük meg még azt is, hogy általában a hangicsáló nyelvek a jambicus lejtést, mint a mely a zenére legalkalmasabb, legjobban szeretik, s innen van az, hogy rendszeren a vég- vagy végelőtti szótagot hangsúlyozzák. A héber nyelvben, mint a mely kiválólag hangicsáló, a hangsúlyról szóló törvény így hangzik: A hangsúly szabály és rendszerint az utolsó szótagra esik, a végelőttin csak azon határozott esetben lehet, ha az utolsó hosszú hangzóju zárt szótag.

Mikép erősíti aztán magát a hangot, a melyre esik a hangsúly, úgy hogy a rövid hangzó hosszúvá válik, a már eredetileg hosszú pedig rövid utánhanggal ejtetik, ezt a múlt évben rövid szóbeli előadásban fejtegettem; — de emellett gyakorol módosító hatást az egész szó hangoztatására, valamint a szomszéd hangok ejtését is szabályozza.

A görög nyelvnek *Hunfalvy* tagtársunk *Bopp* nyomán, ki — jegyezzük meg, mind a mellett hogy etárgyban gyakorlatilag

nyomos és a görög és szanszkrit hangsúlyozás tüneményeit ritka szorgalommal összeállító vizsgálatokat tett, a hangsúly elméletére s ama tünemények magyarázatára semmit sem mond — Bopp nyomán, mondom, Hunfalvy tagtársunk a görög nyelvnek szótani hangsúlyt tulajdonít. S valóban ha ilyen szókat mint *θηριότροφος* vadtláplálkozó és *θηριοτρόφος* vadtlápláló, *τόμος* vágás és *τομός* vágó, *πονηρός* gonosz és *πόνηρος* szerencsétlen, *ῶμος* váll, *ωμός* nyersz stb szemügyre veszünk, első tekintetre hajlandók volnánk a Boppféle osztályozást helyeselni; azonban ha tekintetbe vesszük, hogy ez a görög hangsúlyozásnak csak egyik oldalát illeti, és épen nem fejti meg, miért mondunk *ἄνθρωπος*-ból *ανθρώπον*, *βῶλος* rögéből *βωλάριον* és *βωληδόν*, vagy miért mondunk *πολυπραγμοσύνη*, nem hangsúlyozván sem *πολυ*, sem *πραγ* gyökszótagokat, hanem épen a képző *ου* szótagot és végre miért mondott a természetes ejtéssel beszélő aeoli *βόλλη*, míg a joniai *βουλή*-t mondott: ügyesebbnek fogjuk találni az általam felállított osztályozás szerint a görögnek hangicsáló hangsúlyt tulajdonítani, s a görög hangsúlytant a szótani sajátságok tekintetbe vételével abból magyarázni ki, hogy az a szórészeket zenei hangarányos lejtéssel ejteni törekedett.

A hanglejtésre fordított kiváló figyelem okozza aztán a hangicsáló nyelvekben azt, hogy a szó nyelvtani s különösen etymologiai tekintetben a kiejtésben teljes érvényre nem jut és elkoptatik, megrongáltatik, mire nézve tanulságos eredményekre vezetne a német nyelvet, a mint az a hangicsálva beszélő zsidók szájában hangzik és rongáltatik, tanulmányozni.

A mily nagy a hangsúly befolyása a szó hallami alakulására a hangicsáló nyelvekben, oly csekély, alig észrevehető befolyást gyakorol a szó többi részeire az értelmi hangsúly. Igen természetesen, mert míg ott a szóalkotó principium hangtani lévén, a hangok arányos idomulása a fő, mire a szóló figyelmét irányozza; addig a természetes ejtésű nyelvekben a főnyomaték az érthető kiejtésre fektetik, mihez képest szógyök, képző és rag tisztán megkülönböztethetőleg kimondandó. Azonban itt ismét különbséget kell tennünk oly nyelvek közt, melyekben a mennyiség a hangsúlytól függ, s olya-

nok közt, melyekben mennyiség és hangsúly közt semmi összefüggés. — A németben csak az a szótag hosszú, mely hangsúlyoztatik, nem tekintve annak külidomulását, úgy hogy pl. *Bewegung* szóban a nyílt rövid szótag *we* hangsúlyánál fogva hosszú, míg a zárt és torlatos *ung* rövid. Egy német szó van, melyben a nyelv szeszélye a hangsúlyozást a gyökről a képzőre vonta s ennek az lett a következtetése, hogy az eredetileg hosszú hangzó rövid lett: *leben* igében a *le* szótag hosszú, *leblig* melléknévben pedig a hangsúly *ben*-re tétetvén, a *le* szótag rövid.

Nem így a magyarban: itt a szótagok hosszúsága és rövidsége egészen független a hangsúlytól és a hangsúly viszont független a mennyiségtől. *Csikós* szóban a rövid *csi* szótagon van hangsúly, míg a mellette lévő hosszú *kós* szótag hangsúlytalan, *csikos* szóban pedig a hosszú *csi* szótagon van a hangsúly. A hangsúlyozás itt pusztán abból áll, hogy megnyomván s kiemelvén a szó elejét, a következő szótag gyöngébb hangoztatással ejtetik, utána ismét kisebb hangemelés és hangleszállás és így tovább, míg a következő szónál újból kezdődik e folyamat. Innen van, hogy oly szók összetételénél, melyeknek elseje kéttagu, a kiejtésben semmi különbség észre nem vehető akár külön akár összetéve ejtetnek, például: *kerékkötés*, *szekérkenő*; ellenben, a mint már fölebb említettük, máskép ejtetik *fejkötő*, máskép *fejkető*, máskép *kézkenő* és ismét máskép *keszkenő* stb, mert az egytagu első szó után a második szónak első fogása gyöngébb hangoztatással ejtendő, mint a mely azt eredetileg illetné.

Oly kirívó hangsúlyozás tehát, mint a minő pl. a németben van, a magyarban nincs. Ha a német *Gesellschaft* szóban a hangsúlyt a második betűfogásról az elsőre tesszük, egészen más szó hallik, vagy ha e szókat: *enterbeter*, *bemeldet*, *Stiefenkel* rosszul hangsúlyozzuk, a legfurcsább érthetetlen hangzagyvalékot halljuk: *enterbéter*, *bémeldéter*, *Stiefenkél*; ellenben a magyarban a rossz hangsúlyozás alig észre vehető elferdítést okoz.

Próbáljuk meg és hangoztassunk fonákul akármely magyar szót, és ha egy kicsit idegenszerű lesz a hangzása, ha

lesz, de ennél több változást semmi esetre nem tapasztalunk; holott a német szót a hangsúly rossz helyezése egészen kiveszi nem csak alakjából, de még értelméből is.

De épen azért, mivel oly kevésbé érezhető a magyarban a hangsúly, nagyon is csekély a szóalkotó szólamokra való befolyása.

Mikép is birna befolyást gyakorolni a hangsúly akkor, mikor helyéből nem mozdulván, sokszor a végelőtti hetedik, nyolcadik szótagra esik, mint: *szerencsétlenségeknek, megkülönböztethetőleg*.

Azt sem mondhatni, hogy a mely szórész a hangsúlytól messze esik, az által gyámolítva nem lévén, tán jobban van a kopásnak és megrongáltatásnak kitéve, mint a hangsúlyozott szórész, mert ime *megkülönböztethetőleg* szóban minden képzőt és ragot oly tisztán világosan hangoztatok, mint akár-melyik szórészt, mely a hangsúlyos szótaghoz legközelebb áll.

Ha már e most kifejtett nézeteim ellenében végig nézünk a példákön, melyekkel *Hunfalvy* tagtársunk a hangsúly befolyását a szó képzésére vagy nyelvtani alakulására be akarja bizonyítani, egyet sem találunk olyat, melyet igazi tényen alapulónak mondhatnánk, minélfogva egész magyar hangsúlyi elméletét légből kapott-nak kell tekintenünk.

Hogy az igeszóhoz járuló személyragok e kérdésben semmit sem bizonyíthatnak, erre nézve elég csak annyit felhoznom, hogy még az is kérdés alatt van: vajon e ragok lettek-e önálló pronominalis törzsökből vagy megfordítva az önálló pronominalis törzsök alakultak-e ragokból? Azonban föltéve de meg nem engedve, hogy e ragok valamint a mód- és időképzők csakugyan önálló szókból lettek, egyfelül ezen egész folyamat a nyelvalakulás oly korszakára utal, a melyből a mostani használatra oly követkekezést húzni, hogy abból nyelvtörvényt alkossunk, épenséggel nem lehet; másfelül hogy akarja ezen alakkopást a hangsúly elméletéből kimagyarázni oly nyelvekben, hol épen a legkopottabb alakok hangsúlylyal bírnak, mint pl. a héberben a 3-dik személy egyes és többes szám egyformán név- és igeszóknál, mint *וְיָהִי וַיִּכְלוּ אֶתְּךָ* stb.

De lássuk tagtársunk elméletének alkalmazását a képzőkre.

Azt mondja (Magy. Nyelvészet első évfolyamának 194. l.), hogy *vány*, *vény*, *mány*, *mény* súlyos ragok s azért szükséges hogy, midőn egytagú törzshez járulnak, segédhangzó közbeszúrassék, hogy így a súlyos képzőt elbirhassák, mint: *szövevény*, *vélemény*, *tudomány*, *tartomány*, *hagyomány*, *szökevény*.

Ezen első adatnál annyiból nehezebb kimutatnom, hogy itt a hangsúly semmi szerepet nem játszik, a mennyiben a felhozott esetekben a beszúrt hangzó más okból szükséges, t. i. a hangtorlat kikerülése okáért. Hogy azonban a beszúrt hangzó itt tisztán euphonicus és nem a hangsúly következtében vétetett föl, mutatja az, hogy a mely mássalhangzók kellemetlen hangtorlatot nem képeznek, mint *tv*, *lv*, *rv*, *sv*, *km*, azok közé segédhangzó nem szúratik, habár egytagú is a törzs; így *látvány*, mely a nép száján még nehezebb raggal él, úgymint *látványság* s épen nem látoványság, pl. sok *látványság* volt a Duna partján, továbbá *állvány*, *ásvány*, *halvány*, *írtvány*, *szelvény*, *szakmány*; sőt oly esetben, hol a gyök etymologiai hosszu hangzóval volna ejtendő, tagtársunk elméletével homlokegyenest ellenkezőleg azt megrövidíti, s e mellett az úgy nevezett beszúrt erősítést sem kapja, mint azt a *hitvány* szóban látjuk, mely világosan *hítványnak* volna ejtendő, mert *heít* a törzse (l. Münchener Codex. Máté 23, 17. *heítok* és vakok, stulti et coeci).

A *más*, *més* képzőről mondottakat azért mellőzöm, mert szerintem ily képző nem létezik, hanem van *om*, *öm*, *ás* és-sel összetett képző.

A *ság*, *ség* képzőről az mondatik: „A *ság*, *ség* képző, úgy látszik, valamivel könnyebb az előbbinél, azért egyszerűnek, nem összetettnek gondolhatjuk. Innen hosszu törzshez segédhangzó nélkül járul, p. o. szükség (nem szükség, mert a törzs szük), inség; ellenben szüleség.” Erre figyelmet kérvén, következő szabályt állít fel: „A mely törzsökhöz a *ság*, *ség* közvetlenül járul, azok hosszak, tehát: inség, szükség, ha mindjárt a hangtorlat miatt szükségtelennek tartjuk is a hangzónak megnyújtását, illetőleg megsúlyosítását: ellen-

kező esetben a törzs rövid, illetőleg könnyű, s pótló hangzóval nehezül meg.“

Csak nagy veszedelem az a kora systematizálás. A legtisztább látásu embert is vakká teszi a tények iránt; sőt késszebb a látott tényt félre magyarázni, mint a megkedvelt systemával felhagyni.

Legelőször is azt kértem, miből leste ki tisztelt tagtársam, hogy *ság, ség* valamivel könnyebb képző az előbbeninél? Ha csak abból, hogy hosszú törzshöz segédhangzó nélkül jár, akkor körben forog az okoskodása, mert hiszem épen annak bebizonyítására hozza fel mind e képzőket például; azonban megint posito sed non concessio, hogy az csakugyan könnyebb képző a *vány, vény, mány, mény* képzőknél, hogyan következik ebből, hogy hosszú törzshöz segédhangzó nélkül, rövid törzshöz pedig pótló hangzóval kell járulnia, holott szabálya bebizonyítására egyetlen egy példát sem bír felmutatni, ellene pedig a szóknak egész sora szól, mint: aggság, alság, balság, ebség, egység, fölség, fenség, fogság, gagság, inség, költség, község, mentség, ország, papság, rabság, sokság, szükség, vakság, zsibság stb.

Szabad-e nyelvésznek pusztá theoria kedvéért a nemzetnek azt mondani hogy, mivel az én theoriám azt hozza magával, hogy *ság, ség* segédhangzó nélkül csak hosszú törzshöz járul, tehát a mit eddig *szükség*nek ejtettél, azt ezentúl *szükség*nek fogod ejteni, és már most folytatva alkalmazván ezen eljárást a felhordott többi példákra nézve, *aggság* is rossz, tehát vagy *ággság* vagy *aggaságot*, *balság* helyett vagy *bálság* vagy *balaságot*, *egység* helyett *égység* vagy *egyeséget* stb kell ejtenie.

Nem hittem volna, hogy Hunfalvy barátom irányában ismételnem kelljen, a mit tavaly másnemű nyelvtudományi túlzás ellen hoztam fel, hogy *Seneca* mondása szerint: „Grammaticus debet esse custos linguae, non architectus.“

Ha Hunfalvy tagtársunk e szerény szempontból nézi a nyelvet, akkor azon egy eset, hogy az élő nyelvben az etymologia mellőzésével is *szükség*-et ejtünk ott, hol elmélete szerint még ha eredetileg rövid lett volna is az első szótag, *szükség*-et kellene ejtenünk — váltig megmutathatta volna neki, hogy nyelvünk szóalakulását más törvény intézi.

A mi az *s* és *i* képzőkről mondatik, azt, megvallom, nem értem. Úgy szintén azt, mi az 5-dik pont alatt a középfokot képző *bb*-re nézve mondatik, előttem épen nem világos.

A 6-ik pont alatt azt kérdi tisztelt tagtársunk, hogy miért használjuk a *tt*-t a *vágott, vetett* stbiben, hol a hangsúly nem követeli? Tagtársunk e kérdést ismét úgy teszi, mint ki ura a nyelvnek, és mivel a bevett írásmód az ő hangsúlytanával össze nem fér, tehát a bevett írásmód tágitson az ő theoriája előtt. — Szabad-e így nyelvészkedni? És nem kell-e inkább nekünk viszont azt kérdenünk: Mire alapítja tagtársunk hangsúlytanát? holott, a mint fentebb láttuk, a hangsúly általános elméletében nem gyökerezik, nyelvünk tüne-
ményei pedig minden nyomon ellene bizonyítanak.

Egyébiránt az ez alkalommal felhozott finn *sanottu* hasonlatra felhozhatnám a halotti beszédből: „*es odutta volt neki paradisumot hazóá*“ adott vala helyett.

198. lapon s tovább a név- és ige-
szókhöz járó sze-
mélyragokra nézve ismét csodadolgokat olvasunk.

Hadból lesz *hadam*, *lábból lábam* stb „Ezekben a személyragok semmi változást nem tesznek, mert azok mássalhangzók végzete miatt nem vethetik rájuk a hangsúlyukat, sem meg nem rövidíthetik azok végtaghangzóját, mivel az természetlően hosszú. *Nyár, agár, kanál* stb végtagjának nyújtott hangzója megrövidül a személyragok előtt, mivel az nyilván összehúzás által lett hosszúvá. A személyragok előtt, legalább részben helyre áll a veszteség, azért megszűnik a pótló nyújtás.“

Hogyan értsük már ezt? *Nyár, agár, kanál* stbhez csak épen olyan rag járul mind *had, láb* stbhez, s mégis az előbbieknél veszteséget is pótol, az utóbbiaknál semmit sem pótol. Továbbá a fentebbiek szerint a hangsúlyosan ejtendő szórész mindig megerősödik, itt meg ugyancsak azon hangsúly befolyása következtében gyöngül? Erit mihi magnus Apollo, ki ezeket nekem megfejtí és érthetővé teszi. — Hiszem tagtársunk elmélete szerint nem hogy *nyár*-ból *nyaram*, hanem inkább *kar*-ból *karom* helyett *károm*-nak kellene lenni.

Még megfoghatatlanabb az, a mi tovább mondatik. „Minthogy a személyragok után viszonyragok is következ-

nek, s ezek hangsúlya emezekre hárul, mikor magánhangzóval végződnek : a két rag együtt gyakran nehezebbé válik a szótörzsnél, p. o. tag, taga, tagában. Ezekben a két rag nyilván nehezebb a szótörzsnél, melyen pedig okvetlenül honol az értelmi hangsúly, a melyet azért lehetőségig ki kell emelni. Hogy segít magán a nyelv? Az á-t a „tagában“ nem győn-githeti, mert az *a* betű legmozdulhatlanabb és legnehezebb hangzó (közbevetőleg szólva : hát *zseb*, *zsebjében*, *ellen*, *ellen-jére*, szóokban az *e* betű is legmozdulhatlanabb és legnehezebb hangzó) : kell tehát, hogy a törzsöt megsúlyosítsa ; ha pedig azt sem lehet tennie (miért?), a vita a hangsúly és mennyiség között nem egyenlíthető ki. A felhozott példa fölveszen erő-sítést és mondjuk „tagjában.“

Idáig tagtársunk, most én kérdem : Ha valaki, a ki nyelvünket máshonnan nem tudja, tagtársunk előadott elméletéből tanulná a névragozást, nem fogná-e azt hinni, hogy *tag* pusztá harmadik személylyel ragozva lesz *taga*, de ha *ban* járul még hozzá s ez által a rag nehezebb lesz a szótörzsnél, akkor a törzsöt meg kell súlyosítani s így kell ragozni : *tagjában*.

Erre csak azt kell mondanom : Értem, uram, értem, de meg nem foghatom. Értem, hogy tagtársam és barátom felállított hangsúlytanát minden áron érvényre emelni, s annak nyomát minden nyelvtüneményben fel akarja találni ; de meg nem foghatom, hogyan bírt komoly tudománszeretete és éles látása mellett azon minden alap nélkül szükölködő tan nála annyira megrögzeni, hogy a miatt a legvilágosabb tényeket nem látja vagy nem akarja látni.

Hogy *enyém* helyett itt-ott *enyimet* mondanak, ennek megint az a szerencsétlen hangsúly az oka ; pedig *enyém* helyett *enyim* csak olyan tájszólásból eredt forma, mint a milyen az, hogy *szép* helyett a debreceni tájszólás *szép-et* mond.

Ugyanez áll a *tiéd*, *miénk*, *tiétek* névmásokra nézve is, melyeket tagtársunk szerint az élő szokás ismét csak a hangsúly miatt változtata *tied*, *mienk*, *tietek-ké* ; holott épen úgy a mint *tied*, *mienk*, *tietek-et* mondanak, épen úgy mondanak némely vidéken *kenyér*, *szekér* helyett *kenyer*, *szeker* s ime

mégis a köz szokás tagtársunk elmélete ellenére a *kenyér*, *szerkérféle* ejtést fogadta el.

Hogy itt-ott *neki*, *vele* helyett *néki*, *véle* ejtetik, ez is tagtársunk szerint a hangsúly rovására esik; pedig ez ismét csak tájshozlási sajátság, a milyent tagtársunk elmélete ellen is fel lehet hozni, így pl. az, hogy *bele* helyett *belé* mondatik, holott a felállított hangsúlytan szerint inkább *béle* volna a helyes ejtés.

A mi *hoz* és *köz*-re nézve mondatik, ismét igen különös. — „*Hoz*, *köznél* — így hangzik a 202. lapon — a személyragok elébb pótlást idéznek elő, mert *hoz-ám*, *köz-ém* stb lesz, nyilván azért, mivel a két szó eredetileg utóhangzóval végződött, mit a *köz*-ről a finn *keski* bizonyít is.“ Jegyezzük meg magunknak ezen állítást, mert ebből világos, hogy *al-ám*, *bel-ém*, *el-ém*, *föl-ém*, *kör-ém*, *mög-ém*, *mell-ém* eredetileg szinte utóhangzóval végződtek s azért szinte pótlást idéztek elő.

Most halljuk, hogyan folytatja tagtársunk. „De a pótlás által az utótag az elsőhez képest fölötte nehezzé vált: a hangsúly megkettőzteti tehát a *z*-t, így *hoz-zám*, *hozz-ád*, *hoz-zája* stb *köz-zém*, *köz-zéd*, *köz-zéje* stb.“

Folytassuk csak tagtársunk elméletét és alkalmaztasuk a fentebb idézett hasonnemű viszonyítókra és megtanuljuk, hogy nem kell írni és ejteni *alám*, *alád*, *alá* hanem *allám*, *allád*, *allája*, nem szabad írunk *mögém*, *möged*, *mögé*, hanem *möggém*, *möggéd*, *möggéje* stb. Íme hová vezet az elharmarkodott systematizálás!

Az egy *bennem* az, mely első tekintetre a hangsúlytan mellett szólana, de később majd lesz alkalmunk ezt is más törvényből kimagyarázni. A mi pedig a *ról*, *től* viszonyítókat illeti, ezek eredetileg is hosszúk lévén, mert *ru*, *tu* csak tájshozlási formák, itt semmi megnyújtás a hangsúly következtében — a mint tagtársunk hiszi — nem történt.

Belölem, *belöled* stb *belém*, *beléd* stb helyett nem belészúrás által erősített formái *ből*-nek, hanem megfordítva *ből* összehúzott alakja az eredeti *belől*-nek, mint *be* rövidített alakja *bele*-nek. — Az elsőnek a kisebb halotti beszédben akadunk példájára: *ez hamus világ timnucebelevl*; a másokra

a nagyobb halotti beszédben három példát találunk : ez *munkas világle*, e helyett : *e munkás világba* ; *paradizum nyugolmabele*, e helyett : *a paradicsom nyugalomába* és *mönyiorszagbele*, e helyett : *mennyországba*. — A göcseji nyelvjárásban, hol *Torkos* szerint, ki e nyelvjárást legujabban ismertette, még más viszonyítók is, melyek a köznyelvben önállóságukat már végkép elvesztették, eredeti alakjukban léteznek — ma is *belü* mondatik be helyett, mint *gyere belü*.

Általában tehát a felhordott viszonyítók ragozása, az egy *bennem*-et kivéve, épen semmit sem mutat, mi a hangsúlynak a szóra való alakító befolyását igazolná. Másfelül — a mint láttuk — egy egész csoport személyragos viszonyító egyenesen ellene bizonyít a felállított hangsúlytannak, mint : *alám, alád, alá, fölem, föled, fölé* stb.

Hátra van még tagtársunknak az igékre vonatkozó hangsúlytani nézeteit szemügyre venni, s akkor az egészen keresztülmenvén, bátran kimondhatjuk ítéletünket az egészlől.

Itt először is a 204. lapon ezt olvassuk : „A hangsúlynak tulajdonítom, hogy több egytagu igegek a csupasz törzsöt megnyújtja, p. o. *ád, hágy, nyér, mér, kél* stb *ad, hagy, nyer, mer, kel* helyett. Ezen szók utóhangja gyöngé mássalhangzó (ismét közbevetőleg szólva, mint pl. a *d, gy*!) ; a megnyújtás pedig csak a csupasz törzsön történik meg : lehet hát sejteni az okot, miért történik az ; a hangsúly meg akarja erősíteni a gyöngé törzsöt, hogy hangvesztés (enklisis) alá ne jusson.“

Hogy miért volnának a felhordott igitörzsök gyöngébbek ezeknél : *bök, csal, csap, csen, csuk, dob, dug, fagy, fal, fed, fej, fen, fog, fogy, foly, fut, hat, hisz, hoz, jut, kap, köt, lop, lük, mar, mos, nyit, öl, rak, rogy, sül, szab, szed, szeg, szid, tol, töm, tör, tud, üt, visz*, melyeket soha sem ejtünk így : *bök, csál, csáp, csén, csúk, dób* stb? ezt én ugyan átlátni nem bírom; ámde legyen, hogy a tagtársunk által felhozott igék csakugyan gyöngébbek az általam feles számmal felhozottaknál és hogy *kel* csakugyan gyöngébb törzs mint *öl*, és *hagy* mint *hat*; de mi következik ebből? Az-e hogy erősítés nélkül enklisis alá esnének? Ki az enklisis mivoltát és természetét más nyelvekben ismeri, már e motívumnál fogva gondolkodóba esnék tag-

társam theoriája felett. Hiszem még a görögben is, hol a hangcsáló hangsúly miatt az enklitikus szócskák száma nagyon elszaporodott, mégis a nyelvnek csak legönállótlanabb szavai eshetnek enklisis alá, az igék közül pedig csak *εἰμι* és *γῆμι*-nek első és második személyei, az utolsó csak midőn interjectaképen fordul elő a beszédben, mint a német *sagt er*, s a latin *inquam*.

De mind ez még hagyján, hanem most azt kérdem: Miért mondunk *adand*, sőt rendesen erősített raggal *adánd* és nem tagtársunk hangsúlytana szerint *ádand*? Avagy tán az *and* raghoz képest nem gyöngé az *ad* törzs? Ha tagtársunk hangsúlyi elméletében egy mákszemnyi tényleges valóság volna, itt kellene kitűnnie és vagy *addand* kettőzött *d*-vel, vagy *ádand*-ot kellene ejteni.

Az igazság azonban az, hogy *ád, hágy, nyér, mér, kél* a rövid *ad, hagy, nyer, mer, kel* tájszólási sajátságok, a mint azt a példabeszéd „a ki mer, nyer“ világosan mutatja, mert ezt senki sem ejti így: „a ki mér, nyér.“

Miért nem mondják pedig tájszólásilag sem *csál, csal* helyett, sem *széd, szed* helyett stb., ez onnan van, hogy am azokban *á*-hoz hajló *a* van, emezekben pedig az *a* tán inkább az *o*-hoz hajlik, s azért megfelelő hosszú *á*-ja nem lévén, nem változhatik hosszúvá. Szintígy az *e*-ről is tudjuk, hogy van egy *i* felé és egy másik *ö* felé hajló *e*, a mint mindezeket Czuczor tagtársunk valamely előadásában bőven kifejtette.

A mi a *megy, hisz, tesz, visz* stb. igékről mondatik, nem tartozik tulajdonképen a kérdéshez; azonban én értekezésem második felében majd ezeket is fölveszem és megpróbálom okát adni ama különös változatoknak, melyeket azok hajtogatás közben tapasztalnak.

Mind ezek után látni való, hogy olynemű hangsúly, mely a szóalakulásra befolyással volna, nyelvünkben nincsen, a mint előre bocsátott elméletem szerint nem is lehet. — Nehogy tehát Hunfalvy tagtársunk alapos nyelvismerete és tudományának tekintélyes súlya által hangsúlytani tévedése elterjedjen és meggyökereztesse, jónak láttam az ügyben tüzetesen felszólalni és minden baráti tekinteteket félre téve, az igazságnak tehetségem szerint híven szolgálni. Tennem kel-

lett pedig ezt annyival inkább, mert a tudományok történetének tanúsága szerint a tények mellőzésével elvont elméletből készült törvények mellett a dialektikának legtágabb mezeje nyílik, mely a mint egyszer magát behízelegte, bitortott helyéből kivetni nem egyhamar sikerül.

Tagtársam és barátomat pedig sokkal jobban becsülöm, semhogy legtvölabbról is feltehetném felöle, hogy az igazság kimondása által, habár ellene van is, magát sértve érezhetné.

Azonban feladatomat csak félig végzettnek tartanám, ha a hangsúly szómódosító tehetetlenségét nyelvünkben bebizonyítván, ki nem mutatnám másfelül azt, hogy mi az, a mi szavaink hangtani alakulását valósággal intézi.

Ez tehát egy második előadásom tárgya lesz.

ÚJ MÓDSZER

AZ ADOTT SZÁMBÓL ANNAK TERMÉSZETES LOGARITHMUSÁT, ÉS VISZONT LOGARITHMUSI TÁBLÁK NÉLKÜL KISZÁMÍTANI.

SPIEGLER GYULÁTÓL.

Bevezetés.

Sokkal fontosabbnak látszik előttem e jelen értekezés, melynek feladata kimutatni bizonyos módszert, mely szerint n jegyből álló szám természetes logarithmusát akárhány tizedes jegyig, valamint megfordítva, adott logarithmusból is megfelelő számját kiszámíthatni, mintsemhogy világ elibe ne bocsássam. Azért is megérdemli ez továbbá figyelmünket, mert a benne előadott módszer különösen használható a logarithmica tabellák pontossága kipuhatólására az által, hogy az illető tabella utolsó logarithmusait öszvehasználtjuk az én módszerem által kiszámított hasonló logarithmusokkal; a mennyiben az utolsó logarithmusok pontosságától függ főképen az egész tabella pontossága, mi is azon táblák szerkesz-

tése módjából világos. Ezen értekezésben arra szorítkoztam, hogy I. tabellámban a 30 első prim szám (2–127-ig) logarithmusait csak 16 tizedes jegyig, s a második tábla logarithmusait pedig 15 tizedes jegyig számítottam ki; mi által csupán 12 jegyből álló szám logarithmusát lehet kiszámítani 13 tizedes jegyig, az adott 13 tizedes jegyű logarithmusból pedig a számját; de minden gondolkodó át fogja látni értekezésem figyelmes átlapozása után, hogy a logarithmusok kiszámításának itt előadott módszere segítségével, bizonyos n jegyű szám logarithmusát $n+1$ tizedesig s ebből ismét a számját pontosan ki lehet számítani, hogyha a segéd logarithmusok is $n+x+2$ tizedes jegyig vannak pontosan kiszámítva, hol x az n jegyek számával egyenlő.

A mi a képleteket illeti, melyekre módszerem alapítva van, azokat nagyobbára, mint p. o. I, II, III, IV, VI, VII. számukat, a matematikai kézikönyvekből kölcsönöztem, az V. képletet az előbbiektől kapcsolatából hoztam ki, a VIII, IX, X, XI, XII. képleteket pedig magam találtam. Még csak azt kell megjegyezni, hogy ezen munkácskában csak természetes logarithmusokról van szó, azaz olyanokról, melyeknek alapjuk $2,718281828 \dots$ mely szertelen számot e -nek neveznek a mathematicusok.

Előre bocsátva ezeket, világ elé bocsátom értekezésem azon reménynyel, hogy megtermendi gyümölcsét a mathesis mezején fáradságom.

I. Rész.

Módszer, miként kelljen kiszámítani az adott szám logarithmusát logarithmicus kézikönyvek segítségével nélkül.

I. Szakasz. Képletek.

$$\text{I. Log. } ax = \log. a + \log. x \quad a)$$

$$\text{II. } \log. \frac{x}{a} = \log. x - \log. a \quad b)$$

$$\text{III. } \log. x^n = n \log. x \quad c)$$

$$\text{IV. } \log. \sqrt[n]{x} = \frac{1}{n} \log. x \quad d)$$

$$\text{V. log. } x = \log. \frac{x a 10^n}{a 10^n} = \log. \frac{ax}{10^n} + n \log. 10 - \log. a \quad \text{e)}$$

$$\text{VI. log. } x = - \left[1 - x + \frac{(1-x)^2}{2} + \frac{(1-x)^3}{3} + \frac{(1-x)^4}{4} + \frac{(1-x)^5}{5} + \dots \right] \quad \text{f)}$$

$$\text{VII. log. } x = x - 1 - \frac{(x-1)^2}{2} + \frac{(x-1)^3}{3} - \frac{(x-1)^4}{4} + \frac{(1-x)^5}{5} - + \dots - + \dots \text{g)}$$

a) A sorzat logaritmusa annyi mint tényezői logaritmusainak összege.

b) A törtszám logaritmusa annyi mint a számláló logaritmusa, kivonván belőle a nevező logaritmusát.

c) Az n -dik hatvány logaritmusa annyi, mint n -szer véve a gyök logaritmusát.

d) Az n -dik gyök log. annyi mint n -ed része a hatvány logaritmusának.

e) Ez a képlet a fentebbiekből következik.

f. g) Ezen sorképleteket különösen lehetne alkalmazni akármely felvett szám logaritmusának kiszámítására, ha t. i. minden esetben összetartók volnának; s épen az tárgya értekezésemnek, miként lehessen őket minden esetben összetartókká tenni.

II. Szakasz. M ó d s z e r.

1. §. Felteszszük, hogy a 30 első prímszám logaritmusai ismereteseek, s egyszersmind alapjául teszszük a logaritmusok kiszámításának.

Jegyz. Ezen munkácskában a 30 első prímszám logaritmusai 16 tizedesig kiszámítva fel vannak jegyezve. (Lásd a bevezetést).

2. §. Szorozd az x -t, azaz számot, melynek logaritmusát keresed, egy tényezővel a ; a -t azonban úgy válaszd, hogy az vagy valamelyik legyen a 30 első prímszám közül, vagy legyen olyan szorzat, melynek tényezői azok közül valók, továbbá olyan legyen, hogy ha azt x -el szorzod, 99..... vagy 100..... alakú szorzatot adjon, azaz olyan szorzatot, melynek első jegyei 99-t vagy 100-at tegyenek, azaz annyira, a mennyire lehet, közelítsenek 10-nek valamelyik egész hatványához.

3. §. A -t megtalálod, ha x -nek 3—4 első jegyét 10^4 -el,

s ha kell, nullákat rakván az osztandó után, mindaddig folytatod az osztást, míg épen jó hányadost nem kapsz, azaz olyat, mely vagy valamelyik legyen a 30 első prímszám közül, vagy olyan szorzat, melynek tényezői azok közül valók.

Az így megkapott hányados az a , nem ügyelvén a maradékra; sőt ha szükséges magát a lelt hányadost is szaporíthatni vagy apaszthatni egygyel, hogy t. i. 3–4 jegyű alkalmas számot kapjunk.

Jegyz. a) Kelljen p. o. kiszámítani, $\log. 56789456789$; a -t megtaláljuk, ha ezen szám három első jegyét azaz 367 100000-rel osztjuk, midőn a kellő hányados azaz $a = 176$, minthogy $176 = 4^2 \cdot 11$ tehát egy olyan szorzat, melynek tényezői a 30 első prímszámok közül valók. Maradékunk is vala, az igaz, de erre nem ügyeltünk.

b) Ezen (a) szorzót logaritmikus tényezőnek szeretném nevezni.

4. §. A szorzat (ax) osztandó 10^n -vel, hol n -nek egyenlőnek kell lenni ax jegyei számával, ha ax alakja : 99. és egygyel kevesebbnek, ha ax alakja : 100.

úgy hogy mindig következő relatio álljon elő $0.9 < \frac{ax}{10^n} < 1.1$

Jegyz. A fentebbi példában, hol $ax = 9994944794864$ s hol annak alakja olyan mint az elébb kívánt 99. és 13 jegyből áll: $n = 13$ és $\frac{ax}{10^n} = \frac{9\ 94944794864}{1000000000000} = 0.9994944794864$.

5. §. Most már kiszámítjuk az ax logaritmusát a VI. képlet szerint, ha ennek alakja 0. 99. s a VII. képlet szerint, ha alakja 1. 00.

Jegyz. Mind két esetben könnyű a kiszámítás a rövidített szorzás segítségével, minthogy a sorok erősen öszvértartók.

6. §. Ha már ezen az úton $\log. \frac{ax}{10^n}$ ki van számítva, csak az n -szeres $\log. 10$ adjuk meg hozzá, levonjuk belőle az a logaritmusát, s e szerint az V-ik képlet nyomán kiszámítottuk $\log. x$ -et, mely logaritmus azonban csak az utolsó $a + 1$ jegyig pontos, a hol a az n számjegyei számát jelenti. A felvett példában $n = 13$; tehát $a = 2$.

7. §. A megkapott logarithmus azért csak az utolsó $\alpha + 1$ jegyig pontos; mert a hozzá adott $n \log. 10$ az utolsó α jegyig nem egészen pontos, s e miatt a hiba legfeljebb az utolsó $\alpha + 1$ jegyig terjed.

III. Szakasz.

A mondottak felvilágosítására szolgáljon a segéd logarithmusoknak módszerem szerinti kiszámításának útját és módját itt kimutatni.

$\log. 7 = \frac{1}{2} [\log. 0.98 + 2 \log. 10 - \log. 2]$	mert	$a = 10 : 7 = 14 = 2.7$
$\log. 11 = \log. 0.99 + 2 \log. 10 - 2 \log. 3.$	"	$a = 100 : 11 = 9 = 3^2$
$\log. 13 = \log. 1001 + 3 \log. 10 - \log. 7 - \log. 11$	"	$a = 1000 : 13 = 77 = 7.11$
$\log. 17 = \log. 0.9996 + 4 \log. 10 - 2 \log. 7 - 2 \log. 2 - \log. 3$	"	$a = 1000 : 17 = 588 = 3.4.49$ $= 3.2^2.7^2$
$\log. 19 = \log. 100035 + 5 \log. 10 - 4 \log. 3 - \log. 13 - 5 \log. 2$	"	$a = 100000 : 19 = 5265 = 5.13.81$ $= 5.13.3^4$
$\log. 23 = \frac{1}{2} [\log. 0.00081 + 5 \log. 10 - \log. 7 - 3 \log. 3]$	"	$a = 10000 : 23 = 4347 = 23.27.7$ $= 23.7.3^3$
$\log. 29 = \log. 10005 + 4 \log. 10 - \log. 3 - \log. 5 - \log. 23$	"	$a = 1000 : 29 = 345 = 23.15$ $= 3.5.23$
$\log. 31 = \log. 0.992 + 3 \log. 10 - 5 \log. 2$	"	$a = 1000 : 31 = 32 = 2^5$
$\log. 37 = \log. 0.999 + 3 \log. 10 - 3 \log. 3$	"	$a = 1000 : 37 = 27 = 3^3$
$\log. 41 = \log. 0.9963 + 4 \log. 10 - 5 \log. 3$	"	$a = 10000 : 41 = 243 = 3^5$
$\log. 43 = \log. 0.99975 + 5 \log. 10 - \log. 3 - 2 \log. 5 - \log. 31$	"	$a = 100000 : 43 = 2325 = 3.25.21$ $= 3.5^2.31$
$\log. 47 = \log. 0.99875 + 5 \log. 10 - \log. 17 - 3 \log. 5$	"	$a = 100000 : 47 = 2125 = 17.125$ $= 17.5^3$
$\log. 53 = \log. 1007 + 3 \log. 10 - \log. 19$	"	$a = 1000 : 53 = 19$
$\log. 59 = \log. 1003 + 3 \log. 10 - \log. 17$	"	$a = 1000 : 59 = 17$
$\log. 61 = \log. 1.0004 + 4 \log. 10 - 2 \log. 2 - \log. 41$	"	$a = 10000 : 61 = 164 = 2^2.41$

$\log. 67 = \log. 1.005 + 3 \log. 10$ $- \log. 3 - \log. 5$	mert	$a = 10001:67 = 15 = 3.5$
$\log. 71 = \log. 0.9928 + 4 \log. 10$ $- 7 \log. 2$	"	$a = 10000 : 71 = 128 = 2^7$
$\log. 79 = \log. 0.99835 + 5 \log. 10$ $- \log. 5 - \log. 11 - \log. 23$	"	$a = 100000 : 79 = 1265 = 5.11.23$
$\log. 83 = \log. 0.996 + 3 \log. 10$ $- 2 \log. 2 - \log. 3$	"	$a = 1000 : 83 = 12 = 2^2.3$
$\log. 89 = \log. 100125 + \log. 10$ $- 2 \log. 3 - 3 \log. 5$	"	$a = 100000 : 89 = 1125 = 9.125$ $= 3^2.5^3$
$\log. 97 = \log. 0.97 + 2 \log. 10$	"	$a = 100 : 97 = 1$
$\log. 101 = \log. 1.01 + 2 \log. 10$	"	$a = 100 : 101 = 1$
$\log. 71 = \log. 1.0011 + 4 \log. 10$ $- \log. 3 - \log. 47$	"	$a = 1.0000 : 71 = 141 = 3.47$
$\log. 103 = \log. 1.03 + 2 \log. 10$	"	$a = 100 : 103 = 1$
$\log. 107 = \log. 1.00045 + 5 \log. 10$ $- \log. 5 - \log. 11 - \log. 17$	"	$a = 100000 : 935 = 5.11.17$
$\log. 109 = \log. 1.00062 + 5 \log. 10$	"	$a = 100000 : 109 = 918 = 2.17.27$ $= 2.3^3.17$
$\log. 113 = \log. 1.00005 + 5 \log. 10$ $- \log. 3 - \log. 5 - \log. 59$	"	$a = 1000000 : 1113 = 885$ $= 3.5.89$

Mint a feljebbiekből láthatni, módszeremhez, mely lényegesen csak abban áll, mikép tessük a VI. és VII. képünket minden számra nézve használhatóvá — semmit egyebet nem kell előre tudni, mint ezeket: $\log. 2$ és $\log. 10$; mert minden számot 2-vel vagy 2-nek valamelyik hatványával szorozva vagy osztva s aztán 10^n -nel osztva azon képletek szerint való számításra alkalmas $0,9 \dots \dots \dots$ vagy $1,0 \dots \dots \dots$ alakra vihetni. De ha azt akarjuk, hogy módszerünk könnyen fogható és végrehajtható legyen, úgy hogy bizonyos esetekben a tabellák használatát is javalmasan pótolhassa, azon esetre a 2-től 100-ig vagy 126-ig való egyszerű számok logaríthmusai tudása is szükséges. Hogy hányat választunk, az önkényüinktől függ, mert az ezen módszer lényegére nézve közöns. Én a 2-től 113-ig való számok logaríthmusait választottam, mivel épen 30-an vannak, mi kerekszám, és aztán könnyen is leférnek egy lapra.

A 30 első prímszám s a log. 10-nek segéd logarithmusai pontosan kiszámítva 16 tizedes jegyig.

Log. 2 = 0.6931471805599453	log. 73 = 4.2904594411483911
log. 3 = 1.0986122886681097	log. 79 = 4.3694478524670215
log. 5 = 1.6094379124341004	log. 83 = 4.4188406077965979
log. 7 = 1.9459101490553133	log. 89 = 4.4886363697321398
log. 11 = 2.3978952727983705	log. 97 = 4.5747109785053828
log. 13 = 2.5649473574615367	log. 101 = 4.61512051684125945
log. 17 = 2.8332133440562161	log. 103 = 4.63472898822963577
log. 19 = 2.94443897916644046	log. 107 = 4.6728288344619062
log. 23 = 3.1354942159291497	log. 109 = 4.6913478822291437
log. 29 = 3.3672958299864740	log. 113 = 4.7273878187123406
log. 31 = 3.4339872044851462	log. 10. = 2.3025850929940457
log. 37 = 3.6109179126442244	2 log. 10 = 4.6051701859880914
log. 41 = 3.7135720667043078	3 log. 10 = 6.9077552789821371
log. 43 = 3.7612001156935624	4 log. 10 = 9.2103403719761827
log. 47 = 3.8501476017100586	5 log. 10 = 11.5129254649702284
log. 53 = 3.9702919135521218	6 log. 10 = 13.8155105579642741
log. 59 = 4.0775374439057195	7 log. 10 = 16.1180956509583198
log. 61 = 4.1108708641733112	8 log. 10 = 18.4206807439523655
log. 67 = 4.2046926193909661	9 log. 10 = 20.7232658369464112
log. 71 = 4.2626798770413154	10 l. 10 = 23.0258509299404568

II. Rész.

Adott logarithmus számának kiszámítása módja.

I. Szakasz. Képletek.

1. Feltéve hogy num. $e a = a'$ — azaz hogy azon hatvány, melynek természetes $e = 2718281828. \dots a$ alapu logarithmusa, annyi mint a' — következő egyenlet áll: VIII num. $e [a a] = a' "$. — Szóval : bizonyos szám, melynek logarithmusa va-

lamely szorzat, annyi mint egy oly hatvány, melynek gyöke a szorzat egyik tényezője, exponense pedig a másik.

Megmutatás. $\text{Log. } a'^\alpha = \alpha \log. a' = \alpha \log. \text{num. } e a = \alpha a$; ebből következik $\text{num. } e [\alpha a] = \text{num. } e \log. e a' = a'^\alpha$.

2. Feltéve hogy $\log. x = y = \alpha a + b + c + d + \dots + r + s + t + u$ továbbá $\text{num. } e a = a'$; $\text{num. } e b = b'$; $\text{num. } e c = c'$; \dots $\text{num. } e s = s'$ $\text{num. } e l = l'$; $\text{num. } e u = u'$

következik: IX. $x = a'^\alpha . b' . c' . d' . \dots . r' . s' . l' . u'$.

Bármely hatvány, melynek logsa — több oly összezendő logarithmusokból áll, melyeknek illető számaik adva vannak, annyi mint ezen hatványok szorzata.

Megmutatás. $\text{Log. } x = \alpha a + b + c + d + \dots + r + s + t + u$

$= \text{Log. num. } e \alpha a + \log. \text{num. } e b + \log. \text{num. } e c + \dots + \dots + \log. \text{num. } e s$

$+ \text{Log. num. } e t + \log. \text{num. } e u$

$= \text{Log. } a'^\alpha + \log. b' + \log. c' + \log. d' + \dots + \dots + \log. r' + \log. s' + \log. t + \log. u$

$= \text{Log. } [a'^\alpha . b' . c' . d' . \dots . r' . s' . t' . u']$ innen

$x = a'^\alpha . b' . c' . d' . \dots . r' . s' . l' . u'$.

3. Feltéve hogy $m = \frac{1}{2}n + 1$, innen $n = 2m - 2$; továbbá n tegye a keresett log. kifejtendő tizedes jegyek számát, és pedig olyan számot, melynek csak n -dik tizedese legyen jelentő jegye, következik:

X. $\text{Log. } [1 + \frac{Z}{10^m}] = \frac{Z}{10^m}$ azaz: a logarithmusa valamely számnak, mely egygyel nagyobb mint egy másik szám, melynek m -dik tizedes helyén van jelentő jegy, egyenlő ezen számmal, úgy hogy ennek logarithmusa csak $2 - m - 2$ tizedes jegyig számítandó ki.

Megmutatás. $[\text{Log. } 1 + \frac{Z}{10^m}] = \frac{Z}{10^m} - \frac{Z^2}{2 \cdot 10^{2m}} + \frac{Z^3}{3 \cdot 10^{3m}} - \dots$

$= \frac{Z}{10^m} - \frac{Z}{2 \cdot 10^2} \cdot \frac{1}{10^{2m-2}} + \frac{Z^3}{3 \cdot 10^3} \cdot \frac{1}{10^{3m-3}} - \dots$

$= \frac{Z}{10^m} - \frac{Z^2}{200} \frac{1}{10^n} + \frac{Z^3}{3000} \frac{1}{10^{1\frac{1}{2}n}} - \dots$

de midőn a legnagyobb értéke van is Z -nek nevezetesen $Z = 9.999 \dots$

már a második tag $\frac{Z^2}{200} < \frac{1}{2}$ s épen azért $\frac{Z}{200} \cdot \frac{1}{10^n} < \frac{1}{2} \cdot \frac{1}{10^n}$

Tehát már a második tag $(n+1)$ tizedesénél nincs 5-tel felérő számjegy s a logaritmus csak n tizedesig keresendő, s ezért ezt a tagot el lehet hagyni, annál inkább el lehet a következő tagokat, minthogy az erős összetartása miatt a sorzatnak mindnyájan jóval kisebbek a második tagnál.

4. Feltéve hogy $a, b, c, d, e \dots$ egymásután következő számok, következik:

XI. $(\log. b - \log. a) > (\log. c - \log. b) > \dots >$ azaz a két egymásután következő természetes szám logaritmusai közötti különbség annál nagyobb, mennél kisebbek ezen számok.

Megmutatás. $\log. b - \log. a = \log. \frac{b}{a}$; azaz a két egymásután következő számok logaritmusai közötti különbség annyi mint azon törtszám logaritmusa, melynek számlálója és nevezője ezen számok, minthogy pedig azon törtszám, melynek számlálója és nevezője két egymásután következő természetes szám, annál kisebb, minél nagyobbak ezen számok: következik, hogy bármely törtnek logaritmusa, melynek számlálója és nevezője két egymásután következő szám, s ennél fogva a különbség is két egymásután következő szám logaritmusa között annál nagyobb lesz, minél kisebbek ezen számok.

5. Feltéve, hogy a és b két egymásután következő szám, s hogy azon hatvány jegyeinek száma, melynek logaritmusát keressük $= n$, s végre hogy z olyan szám, mely kisebb 10-nél, következik

XII. $\log. a - \log. b = \frac{z}{10^n}$ azaz n jegyből álló szám logaritmusa az n -dik tizedes jegynél fog különbözni a megelőzőtől, a miből következik, hogy n jegyből álló hatvány kiszámítására adva kell lenni annak az n -dik tizedesig kiszámított logaritmusának.

Megmut. $\log. 99 - \log. 98 = \log. 0.99 - \log. 0.98 = 0, 01 \dots$
 $\log. 11 - \log. 10 = \log. 1.1 - \log. 1.0 = 0.09 \dots$

Ennél fogva két egymásután következő 2 jegyű szám logaritmusai közötti különbségnél csak második tizedesé-

nél lesz jelentő jegye, s ez a XI. képlet szerint annál nagyobb, minél kevesebbek a számok.

$$\text{Log. } 999 - \text{log. } 998 = \text{log. } 0.999 = \text{log. } 0.998 = 0.001.$$

$$\text{Log. } 1.01 - \text{log. } 1.00 = \text{log. } 1.01 - \text{log. } 1.00 = 0.009.$$

$$\text{Log. } 9999 - \text{log. } 9998 = \text{log. } 0.9999 - \text{log. } 0.9998 = 0.0001.$$

$$\text{Log. } 1001 - \text{log. } 1000 = \text{log. } 1.001 - \text{log. } 1.000 = 0.0009.$$

$$\text{végre: } \underset{1,2,3,4,5}{\text{log. } 99999} \dots \underset{m,n}{99} - \underset{1,2,3,4,5}{\text{log. } 99999} \dots \underset{m,n}{99}.$$

$$= \underset{m,n}{\text{log. } 0.99999} \dots \underset{m,n}{99} - \underset{m,n}{\text{log. } 0.99999} \dots \underset{m,n}{98}$$

$$= \underset{1,2,3,4,5}{0.00000} \dots \underset{m,n}{01}$$

$$\underset{m,n}{\text{Log. } 10000} \dots \underset{m,n}{01} - \underset{m,n}{\text{log. } 10000} \dots \underset{m,n}{00} = \underset{m,n}{\text{log. } 1.0000} \dots \underset{mn}{01} = \underset{mn}{0.0000} \dots \underset{mn}{09}$$

Következésképen n jegyből álló szám logaritmusa ezen n -dik tizedes jegynél tér el a megelőzőtől.

Jegyz. Ezent mindenik tagnál vehetjük észre.

II. Szakasz. Módszer.

1. §. Ha az adott log. x annyi mint y nagyobb 10-nél, akkor elosztjuk log. 10-el, a hányados $= q$ lesz a IX. formula α -ja, következésképpen 10^q megfelel ezen formula a' α -jának.

2. §. A maradékból, vagy azon esetben, ha log. x kisebb mint log. 10, magából log. x -ből, a második táblabeli, értékére nézve hozzá legközelebb álló logaritmust kivonjuk, és a hozzá tartozó szám megfelel a IX. formula b' -jének, a maradék pedig balfelé egy tizedes jeggyel kevesebb.

3. §. A második maradékból ismét levonjuk a második táblabeli értékére nézve hozzája lehető legközelebb álló logaritmust, és az ehhez tartozó szám a IX. form. c' -je, mi által a maradék ismét egy tizedessel lesz kisebb balfelé.

4. §. Ezen eljárás, melynek segélyével a IX. formula $a' \alpha b', c', d', \dots$ tagjait kapjuk meg, mind addig folytató, míg az utolsó maradék tizedeseinek fele mind $= 0$, mikor aztán rövidített eljáráshoz fogunk; az utolsó maradék többi jegyeit, helybeli rangukat megtartva, annyi összevezendőre bontjuk, mint a hány jelentő jegye van, mindegyikhez egyet adunk, és az ez úton kapott számok adják a még hiányzó ta-

Eljárás.		Kiszámítás.	
12.080146545		$10^5 1.7.1.03.1007.1.000005.1000008$	
11.512925465	5 log. 10	$1.0000004.1.00000001 =$	
		1.7_{51}	[1.03]
0.567221080,	1-ő maradék	1.7^{51}	[1.007]
530628251	log. 1.7	12257	
0.036592829,	2-dik marad.	1.763257	[1.000005]
0.029558802,	log. 1.03	8816	
0.007034027,	3-dik marad.	1.76334516	[1.000008]
006975614,	log. 1.007.	1411	
0.00005841,	4-dik marad.	1.76335927	[1.0000004]
		7 ₁	
		1.76335998	[1.00000001]
$1.00005, 1.000008, 1.0000004, 1.00000001$		$1.7633600.10^5 = 176336.00$	

3. §. *Magyarázat.* Először is osztjuk az adott logarithmust, e jelen esetben 12.080146545-öt log. 10-el, a hányados lesz 5. [a 10^5 -re megfelel a IX. formula a'^a -jának]. A maradékból = 0.567221080 azonnal levonjuk a hozzá értékére nézve legközelebb álló logarithmust azaz 0.530628251 v. a 1.7 logarithmusát. [1.7 megfelel a IX. form. b' -jének]. Ezen uton oly maradékra jövünk 0.036592829, melynek már 1-ső tizedesében nincs jelentő jegye. Ezen maradékból a II. táblának értékére nézve hozzá legközelebb álló logarithmusát azaz 0.029558802 vagy is a log. 1.03-at kivonjuk, s ez által ismét oly maradékunk lesz, melynek 2 első tizedes jegye 0.[1.03 megfelel a IX. formula c' -jének]. A harmadik maradékból a hozzá ismét értékére nézve legközelebb álló logarithmust azaz 0.006975614 azaz log. 1.007 kivonjuk s lesz a maradék 0.000058413. [1.007 megfelel a IX. formula f' -jének]. Mint-hogy a számot csak 8 jegyig kell kibontani, ezért a 9-ik jegy a logarithmusra nézve nem eldöntő. És minthogy a döntő tizedes jegyek első fele mind null, most már átmehetünk a rövidített eljárásra.

Nevezetesen pedig az utolsó maradékot 0.00005841-et (az 5. § 4. § értelmében) részeire 0.00005, 0.000008 0.0000004,

0.00000001 bontjuk, mindegyikhez adunk 1-et s lesznek: 1.00005, 1.000008, 1.0000004, 1.00000001, melyek aztán a IX. formula $r' s' t' u$ -jának felelnek meg.

Végezetre 10^5 (mely a keresett számnak mintegy mantissája) 1.7, 1.03, 1.007, 1.00005, 1.000008, 1.0000004 1.00000001,-el szorozzuk s megkapjuk a 176336-ot azaz a keresett számot.

Jegyz. Ezen tényezők szorzása, mint az adott példából kitűnik, a rövidített methodus szerint könnyű s egyszerű.

4. §. A példából egyszersmind kitűnik hogy a IX. formulabeli a^a -nak megfelelő 10^a -ban a q a keresett szám tizedes jegyei számát jelöli, melyeket aztán a 10^a -val való szorzat egészszé tesz.

T o l d a l é k.

A mint módszerem algebrai előterjesztéséből kitűnik, egy n jegyű szám logarithmusát n tizedesjegyig pontosan kifejthetni; valamint megfordítva n tizedes jegyű logarithmusnak megfelelő n jegyű számot is, hogyha a táblabeli segédlogarithmusok $n+a+1$ tizedesjegyig fejtvék.

De mivel az I. táblabeli logarithmusok kiszámítása nem kerül felette nagy bajba, holott a II. táblabelieké épen könnyen megy az én módszerem szerint; tehát az első tábla logarithmusainak 104 tizedes jegyre szaporítása, s a második tábla $\frac{10^{51}+9}{10^{51}}$ -ig felosztása által lehetővé lesz 100 szám-

jegyű szám logarithmusát 101 tizedesjegyig, és megfordítva ugyan ilyen logarithmushoz tartozó számot pontosan kiszámítani. Megjegyezzük, hogy a II. táblába csak ily forma:

$\frac{10^n+r}{10^n}$ számok logarithmusai iktatandók, hol az r ezen számok: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, valamelyikét jelenti.

II. Tábla.

Log. 10 = 2.302585092994046	log. 1.09 = 0.086177696241052
log. 9.5 = 2.251291798606495	log. 1.08 = 0.076961041136128
log. 9 = 2.197224577336219	log. 1.07 = 0.067658648473815
log. 8.5 = 2.140066163496271	log. 1.06 = 0.058268908123976
log. 8 = 2.079441541679836	log. 1.05 = 0.048790264169432
log. 7.5 = 2.014903020542265	log. 1.04 = 0.039220713093281
log. 7 = 1.945910149055313	log. 1.03 = 0.029558802241544
log. 6.5 = 1.871802176901591	log. 1.02 = 0.019802627296180
log. 6 = 1.791759469228055	log. 1.01 = 0.009950330853168
log. 5.5 = 1.704748092238425	log. 1.009 = 0.008959741371472
log. 5 = 1.609437912434100	log. 1.008 = 0.007968169649177
log. 4.5 = 1.504077396776274	log. 1.007 = 0.006975613736425
log. 4 = 1.386294361119891	log. 1.006 = 0.005982071677547
log. 3.5 = 1.252762968495368	log. 1.005 = 0.004987541511039
log. 3 = 1.0186122886681097	log. 1.003 = 0.003992021269537
log. 2.5 = 0.916290731874155	log. 1.002 = 0.002995508979798
log. 2.25 = 0.810930216216329	log. 1.002 = 0.001998002662673
log. 2 = 0.693147180559945	log. 1.001 = 0.000999500333084
log. 1.9 = 0.64185386172395	log. 1.0009 = 0.000899595242836
log. 1.8 = 0.587786664902119	log. 1.0008 = 0.000799680170564
log. 1.7 = 0.530628251062170	log. 1.0007 = 0.000699755511427
log. 1.6 = 0.4700036292457355	log. 1.0006 = 0.000599820071968
log. 1.5 = 0.405465108108164	log. 1.0005 = 0.000499875041651
log. 1.4 = 0.336472236621213	log. 1.0004 = 0.000399920021327
log. 1.3 = 0.262364264467491	log. 1.0003 = 0.000299955008998
log. 1.2 = 0.182321556793955	log. 1.0002 = 0.000199980002667
log. 1.1 = 0.095310179804325	log. 1.0001 = 0.000099990003333

l. 1.00009 = 0.000089995950243	l. 1.000009 = 0.000000899999595
l. 1.00008 = 0.000079996800171	l. 1.000008 = 0.000000799999680
l. 1.00007 = 0.0000699975501143	l. 1.000007 = 0.000000699999755
l. 1.00006 = 0.000059998200072	l. 1.000006 = 0.000000599999820
l. 1.00005 = 0.000049998750042	l. 1.000005 = 0.000000499999875
l. 1.00004 = 0.000039999200021	l. 1.000004 = 0.000000399999920
l. 1.00003 = 0.000029999550009	l. 1.000003 = 0.000000299999955
l. 1.00002 = 0.000019999800003	l. 1.000002 = 0.000000199999800
l. 1.00001 = 0.000009999950000	l. 1.000001 = 0.000000099999950
l. 1.000009 = 0.000008999959500	l. 1.0000009 0.000000089999996
l. 1.000008 = 0.000007999968000	l. 1.0000008 0.000000079999997
l. 1.000007 = 0.000006999975500	l. 1.0000007 0.000000069999998
l. 1.000006 = 0.000005999982000	l. 1.0000006 0.000000059999998
l. 1.000005 = 0.000004999987500	l. 1.0000005 0.000000049999999
l. 1.000004 = 0.00003999992000	log. 1.0000004 = 0.00000004
l. 1.000003 = 0.00000299995500	log. 1.0000003 = 0.00000003
l. 1.000002 = 0.00000199998000	log. 1.0000002 = 0.00000002
l. 1.000001 = 0.00000099999500	log. 1.0000001 = 0.00000001

ÉRTESÍTÉS A KABA-DEBRECENI LEBKÖRÖL.

Olvasta az akademiában június 7. 1858.

TÖRÖK JÓZSEF lev. tag.

Köztudomásu dolog a hírlapi közlemények után, miként a mult évi april 15-kén Debrecen vidékén Kaba helység mellett egy lebkő (meteorit) esett le, melyet a debreceni főiskola iránt kegyelettel viseltető községi előljáróság a nevezett főiskola természetrajzi gyűjteményének ajándékozott, s mely ennél fogva véleményem szerint *kaba-debreceni lebkőnek* jogosan nevezetethetik.

Ezen lebkövet, mely, mint alább meglátjuk, több tekintetekben páratlan a maga nemében, kívánom én ez alkalommal a tisztelt akademiával megismertetni. Minthogy pedig a természeti tárgyak, különösen pedig az ásványok bár mily pontos és hű leírása, sőt rajza sem adhat oly tökéletes fogalmat, mint a melyet autopsia útján csak egy futó pillanat alatt is szerezhetünk, nem elégszem meg a Tisztelt akadémia irányában a kaba-debreceni lebkő tölem kitelhető pontos leírásával, hanem egyszersmind színről színre kívánom azt bemutatni, sőt azon felül a fényképészet (photographia) útján Mariotte fényképész által előállított s igen jól sikerült három helyzetből rajzát is van szerencsém az akadémia rendelkezése alá bocsátani; megjegyezvén, hogy ezen rajzok, ha 3—4-szer nagyító üvegen szemléltetnek, a lehető leghivebben s természeti nagyságban tüntetik elő a szóban lebkő minden részleteit.

Mielőtt azonban a lebkő ásványtani leiratába bocsátkoznám, a leesése s fölfedezésére vonatkozó történeti adatokat kívánom, miként azok tudomásomra jutottak, előterjeszteni, melyek is következők: A mult 1857-ik év april 15-kén estveli 10 óra tájban Kaba helységnek egyik jómódu és értelmes lakosa Szilágyi Gábor aludt a háza előtt, tehát a szabad ég alatt, midőn is egy sajátságos zörej által, — mely az ő kifejezése szerint a mennydörgéstől egészen különböző volt — álmából fölriasztatott, s ekkor látott, egyébkint felhőtlen ég és szélcsendes idő mellett, egy szerinte kocsi nagyságu, vavakító fénynyel világító tüzes testet, mely Földes helység felől, tehát délkeleti irányból jöve, ívképű útját mintegy 4 másodperc alatt bevégezte. Ezen tűneményt több szomszéd sőt távolabbi helységek lakosai is észlelték, nevezetesen pedig debreceni és kardszagi lakosok is. Más nap korán reggel Szilágyi Gábor a tanyájára lovagolt ki, mikor is útközben lova egyszer hirtelen neki bokrosodva horkolni kezdett s tovább menni nem akart; ő pedig a szekér-járta úton megpillantott egy fekete követ, mely a kemény földbe annyira be volt nyomulva, és ékülve, hogy fölülete épen a földdel színtelt. A föld a kő körül be volt horpadva s megrepedezve. Kén- vagy egyéb szagot Szilágyi Gábor ekkor nem vett észre.

E fölfedezés dacára Szilágyink folytatta útját és csak estve felé tanyájáról visszajöve ment ki több szomszédokkal és nézőkkel a hely színére ásóval és kapával fölfegyverkezve s a lebkövet kiásta. — A sértetlen lebkő Szilágyi szerint 7 fontot nyomott, de élei és csúcsai több helyütt, valószínűleg nemes fémek kutatása tekintetéből, leüttetvén s a lakosok által széthordatván, a helységi előljárók kegyeletéből gyűjteményünkbe jutott főtömeg jelenleg éppen 5 és $\frac{1}{4}$ fontot nyom.

A kaba-debreceni lebkő ásványtani leírása.

A kaba-debreceni lebkő mostani állapotban alakjára nézve egy kis cipóhoz volna hasonlítható, ha alsó lapja egészen sík volna. — Van t. i. egy felső, domború, szinte kúpalakú, és egy alsó lapja, melynek közepén mellőlről hátrafelé egy orom vonúl át s ennek egyik lejtője meredekebb mint a másik. Ezen orom által, mely csaknem a kúp csúcsa alatt fekszik, a lebkő a) helyzetből tekintve (1. ábra) dűlalj (rhombus) alakot kap. E helyzetben a lebkő a két említett felső és alsó fölületen kívül még egy mellső, számos benyomatokkal ellátott és egy hátsó fölületet tüntet elünkbe, mely a megfelelő oldal-élek letörése által származott s ennél fogva jogosan tör lapnak neveztetethetik. Mind ezen fölületeket, mint-hogy egymástól lényegesen különböznek, külön külön szükséges leírni. A három első fölület leírása által megismerkedünk a lebkőnek izzó hőfoknál megömlés által képződött kéregével, az utolsó fölület leírása által pedig a lebkő belső tömegének sajátosságaival.

Mi a felső domború fölületet illeti, a megömlés által képződött kéreg itt szinte egészen sértetlen, kivéven azon fejr, csaknem peteképű és szinte ezüstgaras nagyságu foltot, *mely az első ábrán (a) helyzet) a kúpképű csúcs közelében, a 2-ik ábrán (b helyzet) pedig alúl látható*, mely kétségkívül erőművi behatás következtében a kéreg lepattanása által képződött. — Ezen fölület, *melyet a 2-dik ábra egészen elszigetelve tüntet elönkbe*, egészen különböző a többi felületektől; a színe t. i. egészen metszetesen az oldal-élekig és oldallapokig barna-fekete, fénytelen, némely pontokat kivéve, melyek zsírfényűek. — De legjellemzőbbek ezen fölületre nézve a kigyózdó

de nem folytonos barázdák és emelkedettségek, melyek a kúpképi csúcsról mint középponttól sugárosan futnak az oldal-élek és lapok felé. Jellemzők továbbá a számtalan, csillogó fémszemcsék, melyekkel ezen fölület mintegy be van hintve s melyek a 2-dik ábrán fehér pontok képében tűnnek elő. — Végre azon számos barnás és zöldessárga, a kéregbe beolvadt szemcsék, melyek némileg a somlában (Basalt) gyakran előjövő olajkő (Olivin) szemcsékhez hasonlíthatók, s kétségkívül nem egyebek, mint a lebkövekben előjövő s azokat jellemző fémeknek, vas és álnylnak (Nicolium) kénneli vegyületei.

Az alsó fölületen *(melynek egy része a 3-ik ábrán látható, hol is az alsó részt foglalja el, míg a felsőt a törlap)* az orombal lejtőjén egy szinte hüvelyknyi széles törlap vonul el. A sértetlen kéreg itten, azon számtalan kisebb nagyobb tekercsektől, melyekből áll, nagyrészt a lebkő belső tömege s melyek a kéreg által béborítvák, a középtájon szemcsés, ellenben a jobb és bal oldal-élek felé nyilvánóságosan likacsos és salakos és a bal lejtőn egy majdnem rézgarasnyi téren elüvegesedett. Egyébként a kéreg itten tiszta fekete színű és fénytelen, csak az elüvegesedett hely bír nyilván szurokfénynyel. Fénylő fémszemcsék itt nagyon gyéren jönnek elő, barnás és zöldessárga szemcsék pedig egyáltalában nem.

A mellső oldallap, mely az első ábrán (a. helyzet) látható, dülény alakkal bír; színe tiszta fekete, jobbadán fénytelen, vagy csak kevéssé fénylő. Ezen fölület jobb oldala legnagyobb részint nyilván salakos, likacsos, a bal ellenben csak nagyító üveg alatt likacsos, s fölülről lefelé futó ráncokkal ellátott. Aráncok legszembetűnőbbek ezen fölület felső szélén, hol t. i. a felső domború fölület ezen oldallappal egy tompa élet képez. Különösen jellemzők ezen fölületre nézve azon mély, széles és hosszúkás benyomatok és emelkedettségek, melyekhez hasonlókat a felső és alsó fölületeken egyáltalában nem találunk. Hasonló benyomatokkal ellátott, csekély tarjedelmű oldallapot találunk még balra a mellső és hátsó fölületek között. Végre e fölületre vonatkozólag említenem, hogy itt egészen hiányzanak a fénylő fémszemcsék, csak a fölület balszélén veszünk észre 6—7 sűrűn egymás-

mellé helyezett, annálfogva szinte összefutó, fényes, ezüst-fejérszínű fémszemcséket, melyek kétségkívül nem egyebek mint a vas és álnyának ötvényei.

Mi végezetre a hátsó oldallapot v. törlapot illeti, ezen fölületnek, következőleg a lebkő belső tömegének, a színe sötétszürke. Ezen sötétszürke tömegben számtalan apróbb és nagyobb fejérszínű pontok és foltok láthatók, melyek közül néhány szinte babnagyságú. Ezek által az egész tömeg biborlanemű (porphyrtartig) tekintetet nyer. Végre találtnak az alaptömegben számtalan kisebb nagyobb köles-borsszemnyi nagyságú, tiszta fekete színű golyócskák v. tekecskék, melyek közül némelyek öszközeplőleg héjas (concentrisch-schalig) szerkezetűek. Ezen golyócskákat az őket befoglaló alaptömegből meglehetősen könnyen lehet kiválasztani, mikor is nagyságuknak megfelelő kerekded gödröcskék maradnak hátra, melyeket minden törlapon nagy számmal találhatunk. Ezen gödröcskék és golyócskáknál fogva az alaptömeg némileg az ikrakőhöz (Roggenstein) hasonlít. — Jóllehet a golyócskák meglehetősen kemények, mindazáltal parázsok, könnyen porrá dörzsölhetők és szürke, fekete port adnak, fénylő fémszemcsék nélkül. Az alaptömegben fémszemcséket rendkívül gyéren találhatunk és csak igen apró csillogó pontok képében tűnnek elő.

A delejtűre vas és álny-tartalmánál fogva, élénk hatással van. — Ha a kaba-debreceni lebkő imént elősorolt sajátságait fontolóra vesszük, azon nevezetes eredményre jutunk, hogy az valószínűleg minden eddigelé ismeretes lebkővektől lényegesen különbözik.

Különbözik nevezetesen az által, hogy alsó, felső s oldalsó lapjain a kéreg különböző sajátságokat tüntet elő s tehát háromféle kéreggel bír, úgy hogy ha azokat egymástól elkülönözve szemlélhetné az ember, három különböző lebkőtől származottaknak gondolhatná. — A bécsi cs. kir. udvari ásványgyűjtemény néhai érdemdús őre Partsch Pál, ki ezen intézet lebkőgyűjteményét, mely eddigelé leggazdagabb

*) Die Meteoriten oder vom Himmel gefallenene Steine und Eisenmassen im k. k. Hof-Mineralien-Cabinette in Wien. 1843.

a világon a maga nemében, leírta, a budetini v. Trencsin-megyei, nemzeti muzeumunkban létező s annak legfőbb díszét képző lebkőről, mint különös nevezetességet említi föl „hogy a felső rész héja az alsó héjától annyira különböző, hogy a kő felső és alsó részéből héjas darabok töredékeit különböző helyről került meteorköveknek tarthatná az ember“. — Mennyivel nevezetesebb tehát lebkövünkre vonatkozólag azon körülmény, hogy ezen épen 3 különböző képre találunk.

Különbözik továbbá lebkövünk az eddigelé ismeretes lebkövektől a felső domború fölületnek sugáros kigyózdó barázdáltsága által.

Páratlan nevezetessége véleményem szerint lebkövünknek harmadszor az, hogy belső tömege csupa apró, fekete színű tekecskekből áll, melyek sötétszürke színű kötanyag, mint valamely mészleny (cement) által tartatnak össze. Vannak ugyan számos lebkövek, melyek kerekded váladékokat tartalmaznak, milyenek a Benares, La-Baffe, Poltava, Zebrak, Timochin, Nagy-Divina vidékein leestek, de az ezekbeni váladékok részint más színűek t. i. piszkos zöldes szürkék, részint gyérebbek, míg a mi lebkövünkben a tekecskek tiszta feketék s oly számosak, hogy a tömeg az által ikraköhhöz hasonlít.

Végre páratlan lebkövünk annyiban is, hogy alaptömegében a fekete golyócskákon kívül tiszta fehér pontok sőt bab-nagyságú foltok jönnek elő, s hol a foltok nagyobbak, ott a kivált fehér anyag az alaptömegben képződött peteképző üregeket tölti ki. Fejér állományok, mint tudva van, más lebkövekben is találhatunk, de azok részint az alaptömegnek lényeges részt képezik mint p. o. a Mässing, Bialistvak, Jonzac, Stannern, Juvenes védékéről került lebkövekben; részint pedig igen apró vagy épen alig megkülönböztethető szemcsékben jönnek elő, mint a Lontalax s Jóreményfoki lebkövekben, míg a miénkben bab-nagyságú és alakú üregek is vannak vele kitöltve.

Lebkövünk ezen különböző természettani sajátságokkal bíró részleteinek vegy-elemzését, a vegybontásokban magát már annyira kitüntetett első rangú vegyészünk és tagtársunk Dr. Nendtvich úr vállalta magára.

AKADEMIAI TÁRGYALÁSOK.

Igazgatósági gyűlés május 29. és 31. 1858.

Mélt. gr. *Desseoffy Emil* Elnök úr elnöklete alatt jelen voltak gróf Andrássy György, Bartakovics Adalbert, gr. Cziráky János, Deák Ferenc, b. Eötvös József, Fáy András, gr. Károlyi György, gr. Károlyi István, Kubinyi Ágost, b. Prónay Albert, b. Sennyei Pál ig. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— Olvastatott a budapesti kerületi cs. k. helytartósági osztály alelnöke b. *Augusz Antal* úrnak május 14. költ levele, melyben jelenti, hogy a cs. kir. főkörmányszék a legkegy. megerősített alapszabályok 60. §. értelmében országfejedelmi biztosúl helytartósági tanácsos Dr Palló Sándor urat rendelte.

— Következett szinte b. *Augusz Antal* úr Budán apríl 16. költ elnöki levelének olvastatása, melyben jelentetik, hogy a nm. cs. k. főkörmányszéknek apríl 9. költ leirása szerint a magas belügyministeriumnak mart. 3. alatti tudósítása nyomán Ö. Cs. K. Ap. Felsége f. évi febr. 27. az akademia alapszabályait oly formában és szerkezetben méltóztatott legkegyelmesben megerősíteni, miképen az nyomtatásban ide mellékeltetett. — Felolvastatván ezután a leérkezett alapszabályok szövege, azok némely pontjai módosítása iránt kérelem és küldöttség rendeltetett Ö Cs. K. Ap. Felségéhez, úgy a Főkörmányzó Ö Főhercegségéhez.

— Ezek után a pénztári számadások megvizsgálatásáról terjesztettek elő a bizottmányi tudósítások, mik szerint azok tökéletesen gáncstalanoknak találtattak. Továbbá az utolsó igazg. gyűlés óta törént alapítványok és adakozások jelentettek be, melyek is a következők:

1. *Heckenast Gusztáv* m. könyvkiadó úr 1.000 f.
2. A „Koszorú gróf *Desseoffy Aurél* emlékének” című díszmunka kiadóié, kik e munka leendő tiszta hasznát ajánlották fel egy akademiai palotára.
3. Gr. *Desseoffy Emil* Elnök úr ajánlata ugyane célra 3,000 f.
4. *Beodrai Karátsonyi Gvidó* úr alapítványa 30,000 f.
5. *Bauer Márkfi Hermán* nyomtatvány-ajándéka (136 péld., ára 6 kr).

6. *Tokaji Nagy Lajos* úr nagykállai és bogdányi gyűjtése, mely egészben 1730 ftból és két ung-szabolcsi gözmalmi részvényből áll, és szinte az akademiai épületre rendeltetett. Ez ajánlatokból eddig a következő urak fizették be valósággal a magokét:

Ábrányi Aurél	25
Baksay István	10

Elek Pál	20
Erdőhegyi Antal	5
Farkas Miklós	10
Ferenczy Lajos	20
Fráter Sándor	20
Gömöry Pál megyefőnök	50
B. Horváth Gedeon	30
Kállay Bertalan	100
Kállay Miklós	100
Kállay Ödön	40
Kállay Sándor	20
Kobilicz Károly	25
Koczogh János	20
Korányi Frigyes	20
Krasznay Gábor	20
Krasznay Péter	6
Machanovszky János	10
Mészáros Dániel	4
Nagy Lajos (Tokaji)	20
Névtelen	20
Névtelen	25
Okolicsányi Gusztáv	10
Szabó János	10
Vandrák Miksa	10
Veszprémy János	20
Vichely (Újhelyi) Robert	40
Zoltán Ferenc, id.	30
7. Ugyanazon célra a pénztárnoknál:	
Hollaky Antónia assz.	5
Seregi Józsa úr	4

— Az akadémiai öszves ülés ajánlatára az érem- és kéziratár örécé meghivatott Páur Iván úr, ismeretes régész és oklevéltudós.

— Az állandó *Archaeologiai Bizottmány* felhatalmaztatott, hogy kiadandó „Közleményeit“ évenként harminc ívre terjeszsze ki, s ezekre a szükséges rajzokkal és díjakkal együtt költség rendeltetett.

— Az öszves ülések által nyomatni kívánt következő munkákra szinte költség rendeltetett:

Magyar általános Mesterműszótár, Ballagi Móric szerkesztése mellett;

Finn Nyelvetan Fábián Istvántól;

Finn Chrestomathia Hunfalvy Páltól;

Magyar László Délafrikai Utazásai.

Pest-Buda földtani Leirása Szabó Józseftől.

A történettudományi osztály ülése május 31. 1858.

Mélt. gr. Desseoffy Emil Elnök úr elnöklete alatt jelen voltak az osztályból: Erdy r., Csengery, Wenzel ll. tt. — Egyéb osztályokból: Gr. Andrássy György, Kubinyi Agost. tt. tt. — Czuczor, Fogarasi, Gebhardt, Győry, Horváth C., Kiss K., Szalay László rr. tt. — Ballagi, Bertha, Karvasy, Pauler, Peregriny, Tóth L., Török János ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Csengery Antal* lt. Rawlinson Herodotusát ismertette, különös tekintettel a skythákra való előadására.

— *Wenzel Gusztáv* lt. a Történelmi Bizottmány nevében jelentést tett G. J. úr Emlékiratáról egy őseink maradékai s egyéb ázsiai atyáink-fiai fölkeresése végett szervezendő tudom. expedítio ügyében. (Kivonata az Ak. Ért. V. füz.).

— Olvastatott a cs. k. helytartósági osztály levele, melyben jelentetvén, hogy a bécsi egyetem mellett fenálló ausztriai levél- és könyvtárakban létező írásemlékek photographiai hasonmásaiából álló gyűjtemény adatik ki „*Monumenta graphica medii aevi*” cím alatt *Sickel* tanár vezérlete alatt: a közokt. ministerium nevében az akadémia felszólítatik, hogy a szerzőt az akad. gyűjteményekben létező régibb okmányok, codexek és könyvek közül az érdekesbokről netáni használatul értesitené. A könyvtárhivatalhoz utasíttatott.

Öszves ülés ugyanakkor s azok jelenlétében.

— Olv. a cs. k. helytartóság budapesti osztálya alelnökének b. Augusz Antal úrnak Budán mart. 20. költ levele, melyben jelenti, mi szerint a cs. k. magyarországi főkormánysház aziránt, hogy minden hazai nyomtatványokból az akadémiai könyvtárnak *kötelmi példányok* jussanak, mart. 17. rendelkezni méltóztatott.

— A *titoknok* az imént tartott igazgató tanácsi gyűlés jegyzőkönyvének az öszves ülést illető pontjait felolvasta.

— *Ugyanaz* a következő tudományos testületektől könyvkiadásokat mutatott be: *A tud. cs. akademiájától*: 1) Sitzungsberichte der math.-naturwiss. Classe XXXIV : 3. XXXVI. XXXVII : 1. XXXVIII : 1—4. 2) Sitzungsberichte der philos.-hist. Classe XXV : 1, 2. 3) Monumenta Habsburgica. I. 3. Wien 1858. — *A cs. kir. geológiai intézettől*: Jahrbuch der kk. geol. Reichsanstalt. 1857. IV. — *A cs. k. földirati társaságtól*: Mittheilungen der kk. geogr. Gesellschaft. II. Jahrg. 1. Wien 1858. — *A pozsonyi Természettud. Egylettől*: Verhandl. d. Vereins f. Naturkunde zu Presb. II. Jahrg. 2. Presb. 1858. — *A tud. bajor kir. akademiájától*: Abhandl. d. mathem.-phys. Classe VIII : 1. München 1857.

Abhandll. d. philos.-philog. Classe VIII : 1. 2. M. 1856, 57. — Kobell : Denkrede auf Joh. Nep. v. Fuchs. — Löher : Die deutsche Politik Kg Heinrich I. — Konr. Hofmann : Über d. Gründung d. Wissenschaft alt-deutscher Sprache u. Lit. Münch. 1857. — *A tudd. porosz kir. akademiájától* : Abhandll. d. kön. Akad. d. Wiss. in Berlin aus d. J. 1856. Berl. 1857. Monatsberichte Jun.—Aug. 1857. — *A londoni philol. társaságtól* : Transactions of the Philological Society 1856. London.

— Ugyanaz magányosoktól : *Chlumesky lovagtól* : *Codex Diplom. Moraviae. VII : 1. Brünn 1858. — *Csorba Józseftől* : Calend. anni 1695 Tyrnaviense, kézirati jegyzetekkel. Apollonius királyfi. Pozs. 1723. — *Mogyoróssy Jánostól* : *Gyula hajdan és most, történeti és statisztikai vázlatokban. Gyula 1857. — *Szokolay Istvántól* : *Községi Tanácsadó. I. 1—3. Pest, 1857—8. és : Magyarországba behozott közjegyzőség. 1. Pest 1858. — *Páur Ivántól* : Instruction f. d. Revision der Rent-rechnungen von Math. Paur. Eisenstadt 1836. fol. — *Toldy Ferencről* : *A magyar nyelv és irodalom Kézikönyve. II. Pest 1857. *Magyar Prózairók a XVI. és XVII. századból. I. Pest 1858. és három krakai egyvelget. — *Török Jánostól* : *Hazánk, 2. 3. Pest 1858. — *A kalocsai érsekségtől* : Schematismus Cleri A. Dioec. Colocensis A. 1858.

Öszves ülés június 7. 1858.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen voltak : Kúbinyi Ág. tt. — Balogh, Czuczor, Érdy, Győry, Horváth C., Kiss K., Szalay rr. tt. — Ballagi, Bertha, Brassai, Csengery, Csorba, Hunfalvy, Karvasy, Mátray, Nendtvich, Pauler, Peregriny, Pólya, Reguly, Szőnyi, Török János, Török József, Wenzel Il. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— Olvastattak az Ő. Cs. K. Ap. Felsége által kegy. megerősített *Alapszabályok*, s az Igazgatóság kérelme Ő Felségéhez azok némely pontjai iránt.

. A mathem. és természettudományi osztályok ülése u. akkors azok jelenlétében

— *Győry Sándor* rt. folytatta előadását „egy nehéz feladás megoldásáról.”

— *Török József* lt. a mult évi ápril 15. leesett kaba-debreceni lebkövet bemutatván, annak leírását terjesztette elő.

— Beadatott *Balla Károly* lt. újabb emlékirata a meteorologia tárgyában, mely bizottmányi vizsgálat alá bocsáttatott.

— *Bitnicz Lajos* t. és *Brassai Sámuel* l. tt. véleményök folytán *Spiegler Gyula* úr értekezése : „Új módszer az adott számból annak természetes logaritmusát, és viszont, logaritmusi táblák nélkül kiszámítani” az Értesítőben és külön is kiadatni határozottatott.

A nyelv és széptud. osztálya ülése jun. 14. 1858.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen voltak az osztályból : Balogh, Czuczor, Ballagi rr. és l. tt. — Egyéb osztályokból : Györy, Kiss K. Szalay rr. tt. — Brassai, Csengery, Csorba, Pauler, Szőnyi, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— A Nyelvtud. Bizottmány jelentése nyomán 1. a *Társótár* második kötete sajtó alá rendezésével Nagy János rtag bizatott meg; 2. a *Magyar Nyelvészet* IV-d. évfolyama pártolás végett az elnökségnek ajánltatott; 3. Toldy Ferenc mint a Régi M. Nyelvemlékek szerkesztője felhatalmaztatott „A régi Magyar Nyelvtanirók Erdősitől Tsétsiig” című gyűjteményének kiadására.

— Ballagi Móríc lt. Gyöknymozásokat olvasott a sémi nyelvek terén.

— Balogh Pál rt. némely Körösi Csoma Sándor életére és működésire világot vető, indiai leveleket közölt.

A philosophiai és társad. tud. osztályai ülése junius 21. 1858.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen voltak az illető osztályokból : Horváth C., Szalay rr. tt. Bertha, Pauler, Peregriny, Tóth ll. tt. — Egyéb osztályokból : Balogh, Czuczor, Érdy, Kiss K. rr. tt. Ballagi, Brassai, Csorba, Hunfalvy, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— Olvastatott Purgstaller József rt. értekezése : *Németországban jelentkezett új világnézetről a bölcsészet feladatához mérve, I.*

— Brassai Sámuel lt. olvasta értekezését : *A logika lélektani alapon fejtegetve, IV.*

Öszves ülés junius 28. 1858.

Érdy János rt. korelnöklete alatt jelen voltak : Balogh, Czuczor, Gebhardt, Györy, Horváth C., Kiss K., Szalay rr. tt. — Ballagi, Bertha, Hunfalvy, Tóth L. ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— Olvastattak Vámbéry Armin Törökországban levő hazánkfiának kivonatai *Chodza Szadüddin Effendi Tádzs üt tenárich* (Történetek Koronája) című munkájából, Hunyadi János török hadjáratait illetők.

— A mathem. és természettud. osztályok bizottmányi javaslata nyomán a Nagy Károly rendes tagnak 1858-ra eső holtig-ajánlata 300 ftban ismét jutalomkérdés kitűzésére fordíttatni határoztatott, még pedig, hogy az akademiának módja legyen azon tudományos erőket a hazában felismerni, melyek physikai tanulmányok és kísérletekkel foglalkoznak, s netán egy vagy más szakában a természettannak már elődolgozatokkal bírnak, ily általánosságban szerkesztetett a feltétel :

„Kivántatik a természettan bármely szakának bármely tárgyáról szóló önálló fejtegetés; saját észleletek és vizsgálatok eredményei, a pályáirat becsét mások felett emelvén.“

Beküldési határnap 1859-ki július 3.

— Jelentette a titoknak, hogy *Bartal György* igazgató tag, Jogtörténeti Commentárjaiból 30 példányt adott, más tudományos testületeknek megküldésül, az akademiának rendelkezése alá.

— *Ugyanaz a cs. k. közokt. ministerium* által küldve benyújtotta: *Magrini*: *Memorie intorno la vita e le opere di Andrea Palladio*. Padova 1845.

— *Tudományos testületektől*: *Az angol kir. társaságtól*: *Philosophical Transactions of the R. Soc. of London*. 1830—57. 60 köt. Abstracts of the Papers printed in the Philos. Trans. from 1800 to 1854. incl. 6 köt. Proceedings of the R. Soc. Lond. 1854—8. 2 k. és 2 füz. The R. Soc. 30th nov. 1857. Report on the adjudication of the Copley, Rumford and Roy. Medals. London 1834. Sir Humphry Davy's Discourses 1820—26. Lond. 1837. Reduction of the Observations of planets made at the R. Observatory Greenwich, from 1750—1830. Lond. 1845. Reduction of the Observations of the Moon, made at the R. Observatory Greenwich, from 1750 to 1830. 2 k. Lond. 1848. Astronomical Observations made at the R. Obs. Greenwich from the year 1836—54. Lond. 1837—56. 10 köt. — *A cherbourgi tud. társaságtól*: *Mémoires de la Société Imp. de Ch.* Tome 4. Paris 1850.

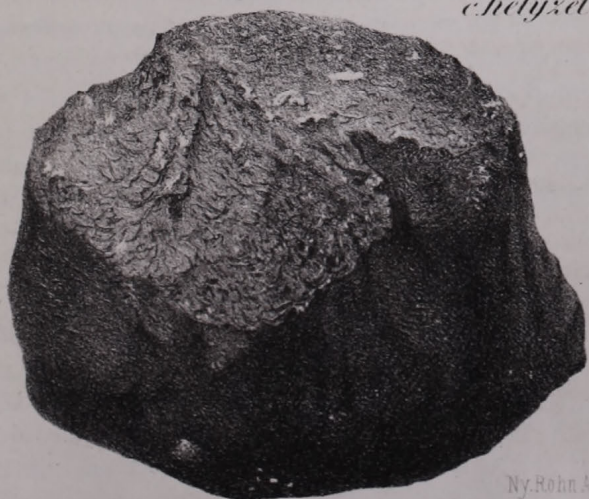
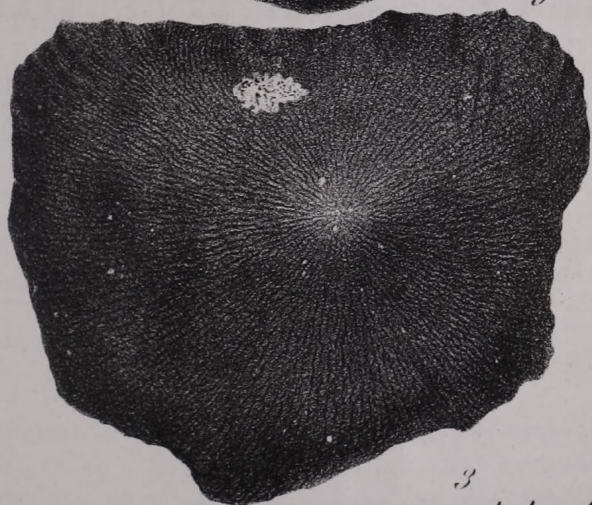
— *Magányosoktól*: *Csáby Ödöntől*: *Bedeus*: *Die Wappen und Siegel der Fürsten von Siebenbürgen*. Hermanst. 1838. *Bertha Sándor*: *Országgyűlési Tárca 1830-ról*. Pest, 1843. *Schonborneri Politicorum LL. VII.* Amst. 1642. *Várad János*: *A régi m. zászlósságról*. Pozs. 1830. — *Csengery Antal* ltól: **Budapesti Szemle*. 1858. 7. 8. — *Fiedler József úrtól*: **Actenstücke zur Geschichte Franz Rákóczy's*. 2 k. Wien 1855, 58. — *Gr. Mikó Imre úrtól*: **Erdélyi Történelmi Adatok*. III. k. Kolosv. 1858. — *Rameé D. úrtól*: **Theologie Cosmogonique, ou Réconstitution de l'ancienne et primitive loi*. Paris 1853. — *Szilágyi Sándor úrtól*: *Trauerreden auf . . M. Theresia*. Herm. 1781. — *Thierry Amade úrtól*: **Histoire d'Attila et de ses successeurs*. Paris 1856. 2 köt.

— *A kéziratár számára*: *Egyed Antal* ltól: **Publ. Ovidius N. Heroidesei*. 1858.

— *Kötelmi példányokban*: 4 db. az egyetemi, 2 a komáromi, 2 a kalocsai, 2 a pápai, 1 a rozsnyai és 2 dbot a szombathelyi nyomdákban.

Felelős szerkesztő: **Toldy Ferenc**, titoknak.

Pest, 1858. Nyomatott Enich Gusztávnál.

MAGYAR

AKADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XVIII. Év.

1858.

VII. Sz.

EGY NEHÉZ FELADAT MEGOLDÁSÁRÓL.

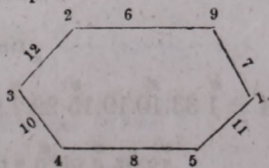
GYÖRY SÁNDOR

1858. mart. 28. és június 7-kei előadásának kivonata.

A határozatlan feladatok megoldása csak azon esetekre terjed, melyekben a megszorító feltételek a tört és tagadó számokat kirekesztik. Van pedig ezeknek egy más neme is, melyben az adott számoknak valami megállapított elhelyezése kívántatik; s ezeknek általános feloldását még eddig nem bírjuk.

Ezek közé tartozik azon feladat, mely a Lipcsei Képes Ujság 1857-ki oct. 17-diki számában ekképpen volt feltéve :

Minthogy a 12 első számot 1. 2. 3. . . . 10. 11. 12. egy hatszögnek oldalaira és szögeire ekképpen lehet elrakni, hogy azoknak öszvetei minden oldalon egyenlők legyenek; ehhez képest egyéb (n) számú sokszögekben is hasonló elrendelés kívántatik, különösen : a nyolcszögben *négy*; a tizenegy, tizenhárom, tizenöt és tizenhét szögekben pedig *két*-féle felfejtéssel.

Azonban noha az 1858. febr. 5-diki szerint, *tizenhárom-*rendű felfejtés érkezett be, melyek közül a következők közöltettek:*)

$$22 = \overset{*}{12} \overset{*}{.9} \overset{*}{.1} \overset{*}{.16} \overset{*}{5} \overset{*}{.10} \overset{*}{.7} \overset{*}{.11} \overset{*}{4} \overset{*}{.15} \overset{*}{.3} \overset{*}{.13} \overset{*}{.6} \overset{*}{.14} \overset{*}{.2} \overset{*}{.8} \overset{*}{.12}$$

$$24 = \overset{*}{12} \overset{*}{.4} \overset{*}{.8} \overset{*}{.14} \overset{*}{.2} \overset{*}{.13} \overset{*}{9} \overset{*}{.10} \overset{*}{5} \overset{*}{.16} \overset{*}{.3} \overset{*}{.15} \overset{*}{.6} \overset{*}{.7} \overset{*}{.11} \overset{*}{.1} \overset{*}{.12}$$

$$25 = \overset{*}{16} \overset{*}{.7} \overset{*}{.2} \overset{*}{.15} \overset{*}{.8} \overset{*}{.6} \overset{*}{.11} \overset{*}{.13} \overset{*}{.1} \overset{*}{.14} \overset{*}{.10} \overset{*}{.3} \overset{*}{.12} \overset{*}{9} \overset{*}{4} \overset{*}{5} \overset{*}{.16}$$

$$28 = \overset{*}{16} \overset{*}{4} \overset{*}{8} \overset{*}{.15} \overset{*}{.5} \overset{*}{.10} \overset{*}{.13} \overset{*}{.6} \overset{*}{.9} \overset{*}{.7} \overset{*}{.12} \overset{*}{2} \overset{*}{.14} \overset{*}{.3} \overset{*}{.11} \overset{*}{.1} \overset{*}{.16}$$

tizenegyszögben :

$$34 = \overset{*}{2} \overset{*}{.22} \overset{*}{10} \overset{*}{9} \overset{*}{.15} \overset{*}{1} \overset{*}{.18} \overset{*}{.4} \overset{*}{12} \overset{*}{.17} \overset{*}{.5} \overset{*}{.21} \overset{*}{.8} \overset{*}{.6} \overset{*}{.20} \overset{*}{.3} \overset{*}{.11} \overset{*}{.16} \overset{*}{.7} \overset{*}{.14} \overset{*}{13} \overset{*}{.19} \overset{*}{.2}$$

$$29 = \overset{*}{11} \overset{*}{.17} \overset{*}{.1} \overset{*}{.21} \overset{*}{.7} \overset{*}{.13} \overset{*}{.9} \overset{*}{.18} \overset{*}{.2} \overset{*}{.19} \overset{*}{.8} \overset{*}{.16} \overset{*}{.5} \overset{*}{.14} \overset{*}{.10} \overset{*}{.15} \overset{*}{.4} \overset{*}{.22} \overset{*}{.3} \overset{*}{.20} \overset{*}{.6} \overset{*}{.12} \overset{*}{.11}$$

tizenháromszögben :

$$34 = \overset{*}{1} \overset{*}{.25} \overset{*}{.8} \overset{*}{.15} \overset{*}{11} \overset{*}{.17} \overset{*}{6} \overset{*}{.26} \overset{*}{.2} \overset{*}{20} \overset{*}{.12} \overset{*}{.18} \overset{*}{.4} \overset{*}{23} \overset{*}{.7} \overset{*}{14} \overset{*}{.13} \overset{*}{.16} \overset{*}{.5} \overset{*}{.19} \overset{*}{10}$$

$$\overset{*}{21} \overset{*}{.3} \overset{*}{.22} \overset{*}{9} \overset{*}{.24} \overset{*}{.1}$$

$$41 = \overset{*}{1} \overset{*}{.18} \overset{*}{.22} \overset{*}{.17} \overset{*}{2} \overset{*}{.13} \overset{*}{.26} \overset{*}{.7} \overset{*}{.8} \overset{*}{.9} \overset{*}{.24} \overset{*}{.14} \overset{*}{.3} \overset{*}{.15} \overset{*}{23} \overset{*}{.12} \overset{*}{.6} \overset{*}{.10} \overset{*}{.25} \overset{*}{.11} \overset{*}{5} \overset{*}{.}$$

$$\overset{*}{20} \overset{*}{.16} \overset{*}{.4} \overset{*}{.21} \overset{*}{.19} \overset{*}{.1}$$

tizenötszögben :

$$39 = \overset{*}{1} \overset{*}{28} \overset{*}{.10} \overset{*}{.17} \overset{*}{.12} \overset{*}{.21} \overset{*}{.6} \overset{*}{.29} \overset{*}{4} \overset{*}{26} \overset{*}{.9} \overset{*}{.16} \overset{*}{.14} \overset{*}{.20} \overset{*}{.5} \overset{*}{.19} \overset{*}{.15} \overset{*}{.22} \overset{*}{2} \overset{*}{30} \overset{*}{.7} \overset{*}{.}$$

$$\overset{*}{24} \overset{*}{8} \overset{*}{.18} \overset{*}{13} \overset{*}{.23} \overset{*}{.3} \overset{*}{.25} \overset{*}{.11} \overset{*}{.17}$$

$$48 = \overset{*}{1} \overset{*}{19} \overset{*}{.28} \overset{*}{8} \overset{*}{.12} \overset{*}{6} \overset{*}{.30} \overset{*}{.15} \overset{*}{.3} \overset{*}{.24} \overset{*}{.21} \overset{*}{.11} \overset{*}{.16} \overset{*}{.5} \overset{*}{.27} \overset{*}{.14} \overset{*}{.7} \overset{*}{.23} \overset{*}{.18} \overset{*}{.4} \overset{*}{.26} \overset{*}{.}$$

$$\overset{*}{2} \overset{*}{20} \overset{*}{.2} \overset{*}{.17} \overset{*}{.29} \overset{*}{.9} \overset{*}{.10} \overset{*}{.13} \overset{*}{.15} \overset{*}{.22} \overset{*}{.1}$$

tizenhétzögben :

$$44 = \overset{*}{1} \overset{*}{33} \overset{*}{.10} \overset{*}{.19} \overset{*}{.15} \overset{*}{22} \overset{*}{.7} \overset{*}{.21} \overset{*}{.16} \overset{*}{.20} \overset{*}{.8} \overset{*}{.34} \overset{*}{.2} \overset{*}{.28} \overset{*}{.14} \overset{*}{.18} \overset{*}{.12} \overset{*}{27} \overset{*}{.5} \overset{*}{.26} \overset{*}{.}$$

$$\overset{*}{13} \overset{*}{.25} \overset{*}{.6} \overset{*}{.29} \overset{*}{.9} \overset{*}{.31} \overset{*}{.4} \overset{*}{.23} \overset{*}{.17} \overset{*}{.24} \overset{*}{.3} \overset{*}{.30} \overset{*}{.11} \overset{*}{.32} \overset{*}{.1}$$

*) A *-gal jegyzett számok szögszámokat jelentenek.

$$61 = \overset{*}{34} \overset{*}{2} \overset{*}{25} \overset{*}{16} \overset{*}{20} \overset{*}{12} \overset{*}{29} \overset{*}{10} \overset{*}{22} \overset{*}{9} \overset{*}{30} \overset{*}{13} \overset{*}{18} \overset{*}{15} \overset{*}{28} \overset{*}{14} \overset{*}{19} \overset{*}{11} \overset{*}{31}.$$

$$\overset{*}{6} \overset{*}{24} \overset{*}{5} \overset{*}{32} \overset{*}{3} \overset{*}{26} \overset{*}{8} \overset{*}{27} \overset{*}{1} \overset{*}{33} \overset{*}{7} \overset{*}{21} \overset{*}{17} \overset{*}{23} \overset{*}{4} \overset{*}{34}$$

mindazonáltal, mivel a részletes felfejtések akárhány számmal legyenek is, sohasem lehetnek általánosak, más részről pedig az idézett helyen közlött feloldás egyáltalában nem kielégítő, sőt a felsőbb páros sokszögek felfejtése nem is adott, nem is kívántatott: érdemesnek látszik, hogy ezen feladatnak megoldását adjuk.

Az ezekhez hasonló feladatokban a kérdés látni valóképpen nem az, hogy az adottakból az ismeretlenek értékeit keressük, hanem inkább az, hogy azokat akképen helyezzük el, a mint a feladat feltételei kívánják. Miknél fogva egyenleteinkbe olyan ismeretleneket kell behoznunk, melyek által a helyzeti értékek meghatározathassanak. Ezt pedig könnyen elérhetjük az által, ha a keresett mennyiségeket azoknak összeveti és külzései által fejezzük ki, minek következtében ha két ismeretlennek összetétét és külzését meg tudjuk határozni, az állító és tagadó külzéseknek kétféle elrendelés fog megfelelni; egyik, melyben a nagyobbik mennyiség előbbi, másik, melyben a nagyobbik mennyiség utóbbi helyre fog esni. Tegyük tehát (n) szögben:

$x_1 + x_3 = S_1$; $x_{2n-1} + x_n = S_{2n}$; $x_{2-2} + x_5 = S_3 \dots \dots$ stb
s ezeknek külzései illetőleg k_1 ; k_2 ; k_3 ; 4-gyel... stb jelölven, az adott egyenletek felfejtéséből következő egyenletekre fogunk akadni.

I 2-vel osztható páratlan (n)-re

$$(S_2 + S_6 + S_{10} \dots \dots + S_{n-1}) = \frac{p+a}{2} - x_{n+2}$$

$$(S_4 + S_8 + S_{12} \dots \dots + S_{n-8}) = \frac{p-a}{2} + (x_{n+2} - x_2)$$

II. 4-gyel osztható páratlan (n)-re

$$(S_2 + S_6 + S_{12} \dots \dots + S_{n-3}) = \frac{p-a}{2} + x_{n+2}$$

$$(S_4 + S_8 + S_{12} \dots + S_{n-1}) = \frac{p+a}{2} - (x_2 + x_{n+2})$$

III. Egyszer páros azaz : 2-vel osztható (n) szögre nézve :

$$(S_2 + S_6 + S_{10} \dots + S_{n-1}) = \frac{1}{2}p - x_{n+2}$$

$$(S_4 + S_8 + S_{12} \dots + S_{n-2}) = \frac{1}{2}p - x_2$$

IV. Kétszer páros azaz : 4-gyel osztható (n) szögre nézve :

$$(S_2 + S_6 + S_{10} \dots + S_{n-2}) = \frac{1}{2}p$$

$$(S_4 + S_8 + S_{12} \dots + S_{n-4}) = \frac{1}{2}p$$

melyekben n a szögek számát; a az oldal öszvetet, $p = n(4n+2-a)$ a közép számok öszvetét jelenti, mint ez a közvetlenül adott egyenletek feloldásából könnyen kitűnik, valamint az is, hogy a legkisebb lehető oldalöszvet $= \frac{5n+3}{2}$

a legnagyobb $+ \frac{7n+3}{2}$. Ezeken kívül :

$$S_1 + S_2 + S_3 = 2a \quad k_1 + k_2 + k_3 = 0$$

$$S_3 + S_4 + S_5 = 2a \quad k_3 + k_4 + k_5 = 0$$

$$S_5 + S_6 + S_7 = 2a \quad k_5 + k_6 + k_7 = 0$$

Példák.

A háromszögben :

Legkisebb oldalöszvet $= 9$, legnagyobb 12 .

Ezen határok között lehető oldalöszvetek : 9.10.11.12

tehát legyen :

1) $a = 9$, mihez képest $p = 15$ a fentebbiekből

I. szerint $S_2 = \frac{p+a}{2} - x_{n+2}$, minthogy pedig

$$S_2 \leq 5 + 6 = 11, \text{ lesz } \Rightarrow 12 - 11 = 1$$

továbbá :

$$S_4 = 0 = \frac{p-a}{2} + x_5 - x_2 \text{ azaz : } x_5 - x_2 = -3$$

honnét ha teszszük :

$$\text{lesz : } \left. \begin{array}{l} x_3 = 1.2.3 \\ x_2 = 4.5.6 \end{array} \right\} \text{ melyekből :}$$

$$9 = \overset{*}{3}.\overset{*}{4}.\overset{*}{2}.\overset{*}{6}.\overset{*}{1}.\overset{*}{5}.\overset{*}{3}$$

$$9 = \overset{*}{3}.\overset{*}{5}.\overset{*}{1}.\overset{*}{6}.\overset{*}{2}.\overset{*}{4}.\overset{*}{3}$$

$$9 = \overset{*}{2}.\overset{*}{6}.\overset{*}{1}.\overset{*}{5}.\overset{*}{3}.\overset{*}{4}.\overset{*}{2}$$

hasonlag :

$$a = 20 ; 11 ; 12 \text{ oldalöszvetre}$$

$$p = 12 ; 9 ; 6$$

melyekből :

$$1) a = 10 \text{ " " " "}$$

$$x_5 = 1.2.3.4.5$$

$$x_2 = 2.3.4.5.6$$

$$10 = \overset{*}{5}.\overset{*}{2}.\overset{*}{3}.\overset{*}{6}.\overset{*}{1}.\overset{*}{4}.\overset{*}{5}$$

$$10 = \overset{*}{5}.\overset{*}{4}.\overset{*}{1}.\overset{*}{6}.\overset{*}{3}.\overset{*}{2}.\overset{*}{5}$$

$$10 = \overset{*}{3}.\overset{*}{6}.\overset{*}{1}.\overset{*}{4}.\overset{*}{5}.\overset{*}{2}.\overset{*}{4}$$

$x_5 = 2 ; x_3 = 4$ -gyel a megoldás ismétlés nélkül lehetetlen

$$2) a = 12$$

$$x_5 = 4.5.6.$$

$$x_2 = 1.2.3$$

$$12 = \overset{*}{6}.\overset{*}{2}.\overset{*}{4}.\overset{*}{3}.\overset{*}{5}.\overset{*}{1}.\overset{*}{6}$$

$$12 = \overset{*}{5}.\overset{*}{3}.\overset{*}{4}.\overset{*}{2}.\overset{*}{6}.\overset{*}{1}.\overset{*}{5}$$

A négyszögben

Legkisebb oldalöszvet $11\frac{1}{2}$, legnagyobb : $15\frac{1}{2}$, tehát :
lehető oldalöszvetek : 12.13.14.15. Tegyük :

$$1) a = 12, \text{ melyből } p = 24$$

$$\text{IV. szerint : } S_2 = \frac{1}{2} p = 12$$

$$S_4 = 0, \text{ honnét } x_2 + x_6 = \frac{1}{2} p = 12$$

mivel pedig x_6 nem lehet nagyobb 8-nál, következik, hogy x_2 -nek legalább 4-nek kell lenni, mihez képest :

1.	2.
$x_2 = 4.5. \left\{ \begin{array}{l} S_1 = 8 \\ S_2 = 12 \\ S_3 = 4 \end{array} \right.$	$S_1 = 7$
$x_6 = 8.7 \left\{ \begin{array}{l} S_2 = 12 \\ S_3 = 4 \end{array} \right.$	és $S_2 = 12$
	$S_3 = 5$
1-ből $S_1 = 8 = \overset{6}{1} + \overset{4}{7}; \overset{2}{2} + \overset{6}{6}; \overset{3}{3} + \overset{5}{5}$	2-ből $S_1 = 7 = \overset{5}{1} + \overset{6}{6}; \overset{3}{3} + \overset{4}{4}$
$S_2 = 12 = \overset{4}{4} + \overset{8}{8}; \overset{5}{5} + \overset{7}{7}$	$S_2 = 12 = \overset{6}{3} + \overset{9}{9}; \overset{4}{4} + \overset{8}{8}$
$S_3 = 4 = \overset{2}{1} + \overset{3}{3}$	$S_3 = 5 = \overset{3}{1} + \overset{4}{4}; \overset{2}{2} + \overset{3}{3}$

melyekben ha a nevezett öszveteknek megfelelő számokat akképen öszveszedjük hogy az ismétlések kikerültessenek s egyszersmind legyen $k_1 + k_2 + k_3 = 0$; az állító külzéseknek megfelelőleg a nagyobb számot előre teszszük és viszont : le-
szen a kívánt felfejtés :

$$12 = \overset{*}{6}.\overset{*}{4}.\overset{*}{2}.\overset{*}{7}.\overset{*}{3}.\overset{*}{8}.\overset{*}{1}.\overset{*}{5}.\overset{*}{6}$$

$$12 = \overset{*}{6}.\overset{*}{5}.\overset{*}{1}.\overset{*}{8}.\overset{*}{3}.\overset{*}{7}.\overset{*}{2}.\overset{*}{4}.\overset{*}{6}$$

hasonlóképen találattik :

$$14 = \overset{*}{8}.\overset{*}{1}.\overset{*}{5}.\overset{*}{6}.\overset{*}{3}.\overset{*}{7}.\overset{*}{4}.\overset{*}{2}.\overset{*}{8}$$

$$14 = \overset{*}{8}.\overset{*}{2}.\overset{*}{4}.\overset{*}{7}.\overset{*}{3}.\overset{*}{6}.\overset{*}{5}.\overset{*}{1}.\overset{*}{8}$$

$$14 = \overset{*}{7}.\overset{*}{3}.\overset{*}{4}.\overset{*}{2}.\overset{*}{8}.\overset{*}{5}.\overset{*}{1}.\overset{*}{6}.\overset{*}{7}$$

$$15 = \overset{*}{8}.\overset{*}{1}.\overset{*}{6}.\overset{*}{2}.\overset{*}{7}.\overset{*}{5}.\overset{*}{3}.\overset{*}{4}.\overset{*}{8}$$

Az ötszögben :

Legkisebb oldalöszvet = 14, legnagyobb = 19

lehetők $a = 14$ 15.16 17.18.19., legyen :

$a = 14$, melyből $p = 40$

II. szerint $S_2 = \frac{p-a}{2} + x_7 = ; x_7 S_2 + \frac{a-p}{2}$

és mivel : $S_2 \leq 19 = 9 + 10$

$$x_7 \leq 6$$

$$S_4 = \frac{p+a}{2} - (x_2 + x_7); x_2 + x_7 = \frac{p+a}{2} - S_4$$

és mivel $S_4 \leq 19$; $x_2 + x_7 \geq 8$

tegyük tehát mindkettőt lehető legkisebbnek

$$x_7 = 1; x_2 = 7$$

$$\text{minthogy: } S_3 = 2a - S_4 - 2x_7$$

S_1 -et lehető legnagyobbnak $= 9 + 10$, azután folytatólag mindig kisebbnek vévén, a felvételnek megfelelő esetek :

$S_1 = 7.$	"	"	"	"	"	"	"	"	"
$S_2 = 14.$	13.	12.	11.	10.	9.	8.	7.	6.	5.
$S_3 = 7.$	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.
$S_4 = 19.$	18.	17.	16.	15.	14.	13.	12.	11.	10.

melyek közül az 1-ő oszlopból :

$S_1 = 7 = 2 + 5; 3 + 4$	$S_1 = 2 + 5 \pm 3$
$S_2 = 14 = 4 + 10; 5 + 9; 6 + 8$	$S_2 = 6 + 8 \pm 2$
$S_3 = 7 = 2 + 5; 3 + 4$	$S_3 = 3 + 4 \pm 1$
$S_4 = 19 = 9 + 10$	$S_4 = 9 + 10 \pm 1$

innét :

$$14 = 5^* 7^* 2^* 8^* 4^* 9^* 1^* 10^* 3^* 6^* 5^*$$

A hatszögben :

Legkisebb oldalösszet $16\frac{1}{2}$, legnagyobb $22\frac{1}{2}$,
lehetők $a = 17.18.19.20.21.22$

$$a = 17, \text{ oldalösszeve, melyből: } p = 54$$

III. szerint : $S_2 + x_8 = 27$; $S_4 + x_2 = 27$

és mivel $S_4 \leq 23$ innét $x_2 \geq 4$

$$\text{továbbá: } S_1 + S_2 + S_3 = 34$$

tétetvén, tehát $x_2 = 4$; $S_1 = 13$; minthogy S_3 nem lehet

kisebb $1 + 2 = 3$ -nál, leszen : $S_2 \leq 18$, honnét: $x_8 \geq 9$

$$x_2 + x_8 \geq 13., \text{ tehát legyen}$$

$X_2 = 4$ -en kezdve :

$X_3 = 9.$	$10.$	$11.$	$12.$	honnét az első	a második rovatból
$S_1 = 13.$	"	"	"	$S_1 = 6 + 7 + 1$	$6 + 7 + 1$
$S_2 = 17.$	17.	16.	15.	$S_2 = 8 + 10 + 2$	$8 + 9 + 1$
$S_3 = 3.$	4.	5.	6.	$S_3 = 1 + 1 + 1$	$1 + 3 + 2$
$S_4 = 23.$	"	"	"	$S_4 = 11 + 12 + 1$	$11 + 12 + 1$
$S_5 = 8.$	7.	6.	5.	$S_5 = 3 + 5 + 2$	$2 + 3 + 3$

$$1) \quad 17 = \overset{*}{7}.\overset{*}{4}.\overset{*}{6}.\overset{*}{10}.\overset{*}{1}.\overset{*}{11}.\overset{*}{5}.\overset{*}{9}.\overset{*}{3}.\overset{*}{12}.\overset{*}{2}.\overset{*}{8}.\overset{*}{7}.$$

$$2) \quad 17 + \overset{*}{7}.\overset{*}{4}.\overset{*}{6}.\overset{*}{8}.\overset{*}{3}.\overset{*}{12}.\overset{*}{2}.\overset{*}{10}.\overset{*}{5}.\overset{*}{11}.\overset{*}{1}.\overset{*}{9}.\overset{*}{7}.$$

$$x_2 = 6$$

$X_3 = 6.$	$7.$	$8.$	$9.$	$10.$	$11.$	$12.$	a második rovatból :
$S_1 = 11.$	"	"	"	"	"	"	$S_1 = 2 + 9 + 7$
$S_2 = 20.$	19.	18.	18.	17.	16.	15.	$S_2 = 7 + 12 + 5$
$S_3 = 3.$	4.	5.	5.	6.	7.	8.	$S_3 = 1 + 3 + 2$
$S_4 = 21.$	"	"	"	"	"	"	$S_4 = 10 + 11 + 1$
$S_5 = 10.$	9.	8.	8.	7.	6.	5.	$S_5 = 4 + 5 + 1$

melyekből

$$3) \quad 17 = \overset{*}{9}.\overset{*}{6}.\overset{*}{3}.\overset{*}{12}.\overset{*}{3}.\overset{*}{10}.\overset{*}{4}.\overset{*}{8}.\overset{*}{5}.\overset{*}{11}.\overset{*}{1}.\overset{*}{7}.\overset{*}{9}.$$

nem különben :

$$18 = \overset{*}{10}.\overset{*}{3}.\overset{*}{5}.\overset{*}{11}.\overset{*}{2}.\overset{*}{12}.\overset{*}{4}.\overset{*}{6}.\overset{*}{8}.\overset{*}{9}.\overset{*}{1}.\overset{*}{7}.\overset{*}{10}.$$

$$22 = \overset{*}{11}.\overset{*}{1}.\overset{*}{10}.\overset{*}{3}.\overset{*}{9}.\overset{*}{5}.\overset{*}{8}.\overset{*}{2}.\overset{*}{12}.\overset{*}{6}.\overset{*}{4}.\overset{*}{7}.\overset{*}{11}.$$

$$22 = \overset{*}{10}.\overset{*}{3}.\overset{*}{9}.\overset{*}{5}.\overset{*}{8}.\overset{*}{2}.\overset{*}{12}.\overset{*}{6}.\overset{*}{4}.\overset{*}{7}.\overset{*}{11}.\overset{*}{1}.\overset{*}{10}.$$

$$22 = \overset{*}{11}.\overset{*}{3}.\overset{*}{8}.\overset{*}{2}.\overset{*}{12}.\overset{*}{4}.\overset{*}{6}.\overset{*}{9}.\overset{*}{7}.\overset{*}{5}.\overset{*}{10}.\overset{*}{1}.\overset{*}{11}.$$

A hétszögben :

Legkisebb oldalösszev = 19 ; legnagyobb = 26

legyen $a = 19$, honnét $p = 77$

I. szerint : $S_2 + S_6 = 48 - x_{n+2}$ és mivel $S_2 + S_6 < 47$
 $x_2 = > 1$

$$S_4 = \frac{p-a}{2} + x_{n+2} - x_2; x_2 = \frac{p-a}{2} + x_9 - S_4$$

honnét, mivel az elébbi felvétel után $S_4 \leq 21$

$$x_2 = > 9$$

legyen : $x_2 = 10$; $x_9 = 1$, melyekből $S_1 = 9$; $S_4 = 20$
 $S_6 \leq 27$ ezeket akképen összeállítván, hogy legyen $S_1 + S_4 + S_3$
 $= S_3 + S_4 + S_5 = S_5 + S_6 + 2X_9 = 38$, találjuk :

az első oszlopból :

$S_1 = 9.$	"	"	"	"	"	$S_1 = 3 + 6 +$
$S_2 = 20.$	21.	22.	24.	25.	26.	$S_2 = 9 + 11 +$
$S_3 = 9.$	8.	7.	5.	4.	3.	$S_3 = 2 + 7 +$
$S_4 = 20.$	"	"	"	"	"	$S_4 = 8 + 12 +$
$S_5 = 9.$	10.	12.	13.	14.	15.	$S_5 = 4 + 5 +$
$S_6 = 37.$	26.	24.	23.	22.	21.	$S_6 = 13 + 15 +$, honnét :

$$19 = \overset{*}{3}.\overset{*}{10}.\overset{*}{6}.\overset{*}{11}.\overset{*}{2}.\overset{*}{12}.\overset{*}{5}.\overset{*}{13}.\overset{*}{1}.\overset{*}{14}.\overset{*}{4}.\overset{*}{8}.\overset{*}{7}.\overset{*}{9}.\overset{*}{3}, \text{ hasonlóan :}$$

$$22 = \overset{*}{11}.\overset{*}{6}.\overset{*}{5}.\overset{*}{4}.\overset{*}{13}.\overset{*}{2}.\overset{*}{7}.\overset{*}{14}.\overset{*}{1}.\overset{*}{12}.\overset{*}{9}.\overset{*}{10}.\overset{*}{3}.\overset{*}{8}.\overset{*}{11}.$$

A nyolcszögben :

$$22 = \overset{*}{9}.\overset{*}{5}.\overset{*}{8}.\overset{*}{12}.\overset{*}{2}.\overset{*}{16}.\overset{*}{4}.\overset{*}{11}.\overset{*}{7}.\overset{*}{14}.\overset{*}{1}.\overset{*}{15}.\overset{*}{6}.\overset{*}{13}.\overset{*}{3}.\overset{*}{10}.\overset{*}{9}$$

$$23 = \overset{*}{11}.\overset{*}{2}.\overset{*}{10}.\overset{*}{9}.\overset{*}{4}.\overset{*}{13}.\overset{*}{6}.\overset{*}{16}.\overset{*}{1}.\overset{*}{14}.\overset{*}{8}.\overset{*}{12}.\overset{*}{3}.\overset{*}{15}.\overset{*}{5}.\overset{*}{7}.\overset{*}{11}$$

$$24 = \overset{*}{12}.\overset{*}{4}.\overset{*}{8}.\overset{*}{14}.\overset{*}{2}.\overset{*}{7}.\overset{*}{15}.\overset{*}{6}.\overset{*}{3}.\overset{*}{16}.\overset{*}{5}.\overset{*}{9}.\overset{*}{10}.\overset{*}{13}.\overset{*}{1}.\overset{*}{11}.\overset{*}{12}$$

$$24 = \overset{*}{12}.\overset{*}{4}.\overset{*}{8}.\overset{*}{14}.\overset{*}{2}.\overset{*}{13}.\overset{*}{9}.\overset{*}{10}.\overset{*}{5}.\overset{*}{16}.\overset{*}{3}.\overset{*}{15}.\overset{*}{6}.\overset{*}{7}.\overset{*}{11}.\overset{*}{1}.\overset{*}{12}$$

Kilencszögben :

$$33 = \overset{*}{10}.\overset{*}{8}.\overset{*}{15}.\overset{*}{7}.\overset{*}{11}.\overset{*}{6}.\overset{*}{16}.\overset{*}{5}.\overset{*}{12}.\overset{*}{4}.\overset{*}{17}.\overset{*}{3}.\overset{*}{13}.\overset{*}{2}.\overset{*}{18}.\overset{*}{1}.\overset{*}{14}.\overset{*}{9}.\overset{*}{10}.$$

$$29 = \overset{*}{2}.\overset{*}{15}.\overset{*}{12}.\overset{*}{13}.\overset{*}{4}.\overset{*}{11}.\overset{*}{14}.\overset{*}{9}.\overset{*}{6}.\overset{*}{7}.\overset{*}{16}.\overset{*}{5}.\overset{*}{8}.\overset{*}{3}.\overset{*}{18}.\overset{*}{1}.\overset{*}{10}.\overset{*}{17}.\overset{*}{2}$$

Tízszögben :

$$27 = \overset{*}{11}.\overset{*}{6}.\overset{*}{10}.\overset{*}{16}.\overset{*}{1}.\overset{*}{17}.\overset{*}{9}.\overset{*}{14}.\overset{*}{4}.\overset{*}{15}.\overset{*}{8}.\overset{*}{12}.\overset{*}{7}.\overset{*}{18}.\overset{*}{2}.\overset{*}{20}.\overset{*}{5}.\overset{*}{19}.\overset{*}{3}.\overset{*}{13}.\overset{*}{11}.$$

A MAGYAR ÍGEIDŐKRŐL.

HARMADIK KÖZLÉS.

Olvasta a Magyar Akademiában május 10. 1858.

FOGARASI JÁNOS.

XVII.

Nyelvészkedésünkben mindenek előtt tisztában kell lennünk azon elvekkel vagy fensőbb törvényekkel, melyek bennünket vezérelni fognak, s melyekre mint vitatás alá nem esetőkre csallhatatlanul hivatkozhatunk.

„A Magyar Nyelv Szelleme” első kötetében mint egyebekre úgy ezen vezérelvekre nézve is állítottam volt fel, véleményem szerint kétségbe vonhatatlan, eddig legalább tudtomra kétségbe nem vont, de még is nem igen követett — mert talán nem igen olvasott — alapigazságokat.

Itt tehát, némely ujonnan fölmerült korszerű kérdések beszövéseivel, újra megérintem.

A beszélő fő célja (ide értve az író is) magát másokkal megértetni*), tehát legelső kelléke a beszédnek az *érthetőség*, más szókkal: *világosság*, *szabatosság*, mint Logikájában Braszai társunk is állítja.

Úgy de az emberi szellem, kivált a műveltebb, valamint minden tetteiben, úgy a beszédben is a kellemes vagy szép után törekszik. Ezt tünteti ki mindennapi cselekvéseiben is, pl. ha ruházkodik, ha kertészkedik, ha gazdálkodik, ha lakot épít, annyiival inkább ha művészi dolgokkal foglalkodik, tehát a beszédben is, mivel különösen beszédünkkel másokra hatni kívánunk, a mi kellemesb modorban előbb remélhető. És így másik fő kelléke a beszédnek a *széphanzás*.

*) A Talleyrand-féle élcek — miszerint a beszéd arra való, hogy gondolatinkat eltitkoljuk — megcáfolást, a nyelvészeten legalább, nem érdemelnek.

Végre itt is mint mindenütt az idővel gazdálkodás fölötté kívánatos, sőt, a mennyiben hosszadalmassággal hallgatóinkra vagy olvasóinkra inkább kellemetlenül mint kellemesen hatunk *), szükséges is. Innen a harmadik fő kellék: a *rövidség*, melyet újabb időben *takarékosságnak* nevezénk.

És így kellő megkülönböztetéssel e három fő kelléke van a helyes beszédnek, és sem több sem kevesebb, de rendszerint mind együtt. Ezeknek kell tehát a nyelvészkedőt is buvárlataiban vezérelniök, fő elvekül vagy törvényekül szolgálniok, s kétes esetekben döntenieök.

Ugyanezeket találjuk lényegben már Quintiliánál is: „Minden beszédnek három tulajdonsággal kell bírnia, t. i. hogy hibátlan, világos és ékes legyen . . . Ezeket s az ezekkel ellentétben álló hibákat *megvizsgálni* a nyelvtan első részének, a *jól beszélés tudományának* tiszte.” (Első könyv, ötödik fejezet). Úgyde a hibátlanság vagy helyesség általános kellék, marad tehát itten a *világosság* és *ékesség* (széphangzás); azonban mindjárt a VII. fejezetben azt mondja: „*A nyelvészeten csak az árthat a mi fölösleges.*” Tehát e mondatban tisztán ki van fejezve a *takarékossági kellék* is.

Ezen általános kellékek vagy vezérelvek után tudnia kell még a nyelvésznek az anyagokat, melyekből valamely nyelv és beszéd épülete alakul vala, a forrásokat, melyek a nyelvészkedőnek mintegy kútfökkül szolgálnak, hogy azokból meríthessen, s melyek a vezérelvekkel összeköttetésben majdan szabályokul szolgálnak, hogy azokhoz alkalmazza további buvárlatait. Ezek pedig csak e következők lehetnek:

1) A *nyelvszokás* általában, t. i. népi és írói, s ez utóbbinál ismét új és régi nyelv. Ez a legelső kútfő. A ki a magyarban akar nyelvészkedni, legeslegelsőben magyarul kell és pedig a lehető legtökéletesebben tanulnia, mint már Révai is följegyezte. E nélkül vége hossza nem lenne a sok habo-

*) Már ezen értekezés is elég hosszadalmas, nemde? Ámde én eddig ki nem fejtett, nem egészen értett dolgokat törekedem tisztába hozni, vagy világosságra deríteni, pedig a világosság első kellék. Lehet, hogy rövidebb módon is célokat értem volna. Azonban az is lehet, hogy némelyeknek ez is kevés.

zásnak, botlásnak, hamis állításnak, áltanoknak. Egy pár példát.

Egy nem magyar ajku — s hinni akarom — jó akaratú nyelvtudós a többek közt ezt mondja:

„*Diadal*. Die Bedeutung muss ursprünglich Schlachtgesang = Siegesgesang, vielleicht letzteres von Haus aus (tehát az elseje nem is magyar!) gewesen sein. Der zweite Bestandtheil (dal) ist an sich klar.“ Boldog isten! jutott volna-e valaha magyar embernek eszébe ezen származékban a *dal* (azaz ének) szót keresni? Hát soha sem hallotta szerző azon számos és kétségtelen magyar szókat, melyek *adalom*, *edelem* s néha megrövidítve *adal edel* (vagy *alom elem*) képzők segítségével alakulnak? Hiszen maga *diadal* is másképen: *diadalom*, honnan: *diadalmi*, *diadalmas* stb, vagy talán a szerzőnek: *viadal*, v. *viadalom*, *jövedelem*, *veszedelem*, *sokadalom*, *uradalom*, *aggodalom*, *nyugodalom*, *bizodalom*, *fejedelem* stb mind dalolnak?

„*Erdő* (Wald). Im ganzen Sprachstamm findet sich kein Wort, an das sich das magyarische *erdő* anknüpfen liesse. Hingegen ist der Zusammenhang sogleich erkennbar, wenn man *erdő* in zwei Wörter *er*+*dő* zerlegt, von denen zwar keines mehr selbständig im Magyarischen fortlebt, die aber beide sich auf entsprechende türkisch-tatarisch-mongolische Elemente zurückführen lassen.“ Innen egy hosszú jegyzék ezen nyelvekből, melyben főhelyen a jakut *oj-yp* szerepel. Mire, mellőzve hogy a ki *erdő* és *ojyp* szókat rokonítani képes, annak semmi sem lehetetlen a világon, itt csak következő megjegyzéseim vannak: 1) ha már szerző *er* elvont vagy, ha tetszik, holt gyök létezését tagadja, mely pedig alkalmasint ugyanaz a latin *or* (orior), görög: *ορ* (ὄρω), szanszkrit: *ar*, *ár* (= a magyar *ér* ige) gyökökkel, nem hallotta hírét a magyar ékvesztésnek, mely szerint pl. a *tér*-ből *ter*-ít, *ter*-ül s *ter*-j-ed, *ter*-j-ed-ő, *ter*-j-eszt stb szók származnak? S így *ér* (langen, reichen) igéből is épen úgy képeztetett elsőben: *er*-ed, ebből ismét: *er*-ed-ő = *erdő*. 2) Ha szerző régiebb nyelvemlékeinket forgatja, csakhamar ott találja az *eresztvény* szót: „és ő *eresztvényeket kivagdala*“ (et lucos eorum excidit. Judith Könyve), „a kertnek és az *eresztvénynek*

gáadorában“ (in vestibulo horti et nemoris), mely régibb szó és mai ,erdő‘ között csak elfogult nem fog találni rokonságot sőt azonosságot, azon különbség levén t. i. a kettő között mint ,tanuló‘ és ,tanítvány‘ között, melyek bár egy gyökről (tan) erednek s általános jelentésökben össze is ütnek, mégis amaz inkább önnönleges, emez tárgyilagos értelemben vétetik, vagyis amaz mintegy ,önmagától‘ tanul, emez ,más által‘ taníttatik; így erdő (=eredő) is mintegy önmagától ered vagy nő*), eresztvény pedig mesterségesen eresztetik vagy is ültetetik, alkottatik. Hasonlókat az érintett munkából seregestül hozhatnék elő. Az ilyenek által a mi jeles van is hasonló munkákban, egészen becsét veszti. Így vesztette végképen becsét Dankovszkynak nagy fáradsággal írt szótára. A baj egyébiránt nem abban fekszik, hogy valaki talán akaratlanúl hibát követ el, hanem abban, hogy nem levén lehető tökéletesen ismerős a buvárlott nyelvvel, másokat is tévedésbe hoz, sőt külföldön csak ezen urak bírnak tekintélylyel. — Első kútfő tehát a magyar, valamint minden, nyelvbuvárlatban maga a buvárlott nyelv, vagyis alanyilag ennek lehető tökéletes ismerete.

2) Kútfő a *szóelemzés* vagy *szófejtés*; azaz miután tökéletesen ismerjük a nyelvbeli régibb s újabb szokat, szójárásokat, nyelvbeli sajátságokat, azokat tudnunk kell elemeikre is feloldani. Hasonlattal élve, amott botanikusok, mineralógok stb, itt kemikusok vagyunk. Nem is tagadta még senki a szófejtést, hanem azt mondják némelyek, hogy csak bizonyos határig lehet menni, és névszerint csak addig, míg önálló szót találunk, azután állapodjunk meg. — De mennyi temérdek elvont gyök lett újabb időben önálló szóvá, pl. az imént említett *tan*! És különben is ki lehet mutatni, hogy ezen elvet azok sem tartják vala meg, kik felállították. Hisz oly kézzel fogható a magyarban a több önálló szókból elvont közös gyök, hogy legyen bár valaki a legjáratlanabb a nyelvben, egyszeri elmondásra vagy hallásra magától elvonja a

*) Így a görög *ἔλν* (= a latin : *sylva*) szót is némelyek *φύω* igével hozzák kapcsolatba, melynek passivuma *φύσσομαι* annyi mint nő, ered, származik. Lásd Rost görög szótárában.

közös elemet, pl. kopasz, kopács, kopály, kopár, kopik, kopal, kopog, koppad, koppan (az álla vagy szeme), koppaszt, stb, melyek csak mint közvetlen származékok minden további működés vagy mesterséges hangrakás és rokonítás nélkül kimutatják a tiszta *kop* vagy *kopp* hangutánzó elemet, sőt a népnyelv maga is elvonja a gyököt ezen közmondásban: egyszer hopp másszor kopp; s ez utóbbi szót különben önállólag soha sem használja. De ha ennyit megengedünk, akkor aztán még azon esetben sincs az értő előtt baj, ha valaki hangrokonítás, vagy némi hang- és helyváltoztatással nyomozza és értelmezi az elemet. Ezt meg is engedik magoknak bő mértékben a nyelvhasznítóok; példák a fentebbi *erdő* és jakut *ojyp*, vagy ugyanazon szerzőnél: *csinál* és a tatár *kürkar*, hazai nyelvészeinknél a magyar *ak, ek, ok, ök* többes, és a török *lar, ler* stb. Csak a magyar fejtegetés ellen nem, vagy csak alig türnek el bármely csekély hangváltozást és hangrokonítást. Így ha mi azt mondanók: *imád* s közelebb *ima* szóban az *im* gyök rokon, sőt egészen azonos *em* gyökkel, melyből, *emel* vagy *ma* gyökkel, honnan elsőben *mag*, innen pedig *magas, magasztal*, az újabb *magasztos* stb erednek, úgy hogy *imád* is sem többet sem kevesebbet nem tesz, mint: főlemel vagy *magasztal*; s ha még erre azt is felhozzuk, hogy a szanszkritban *am* gyök ezzel értelmeztetik: *ehren* (tisztelni*) azonnal készek a rokon nyelvnek nem tudását, a szanszkritnak rokonalanságát, csupa hypothesisek – feltevések – felállítását ellenvetni. Pedig olvassuk meg az ide vágó végetlen hosszadalmasságú származtatásokat és rokonításokat (Magyar Nyelvészet, III. évfolyam): sokszor nem is egy, hanem több nyelvből rakatnak össze a szók hol elhagyással, hol toldással, hol az egyes hangoknak a legtávolabbi hangokkal rokonításával. Így származtattatik az *innep, ünnep*, régiesen *üdnep* is igen mesterségesen, melyből röviden egybehúzza a magyar *in* nem tudom hány mindenféle nyelv szerint annyi mint „*albme, ilma, ilm*“ s jelenti a kiterjesztett eget, a mely nagy is, magas is, messze való is, mint a szanszkrit-görög-latin *déva, δῖος, dius*;

*) A kinek tetszik, ide gondolhatja a latin *amo* és görög: *τιμάω* szókat is.

az ég egyszersmind a tisztaság és világosság. — Hanem úgy veszem ki hogy a *nep* = *nap* már magyar volna. Tehát ünnep annyi mint *albme-* vagy *ilma-nap*, összetéve valamely cseremiszt-votják-mordvin-finn-eszt-lap szóból (mely az első része) és *nap* magyar szóból. Hova nem ragadja az embert a szerfölötti buzgalom! Pedig mi természetesebb magyar embernek, hogy *üd*, *üdv*, v. *idv* annyi mint *div*, s ez társaival u. m. *díj*, *dísz*, *dics* v. *dücs*, *div*-ik stb, melyeknek közös gyöke *di* v. *dü* v. *üd* valami kitünőt, díszlöt, dicsöt stb jelent. Innen (*üdnep* = *üdnep* = ünnep) tehát kitünő, díszlő, dicső nap. Amde amaz tudósiasb, nemde? — Egy más példa. — Újabb időben több kísérlet tétetett a *‚bennünket‘* *‚benneteket‘* szóknak idegen nyelvekből származtatására (mások még több százados polgárságuk dacára a magyar nyelvből ki is írtani szándékoztak). Hasonlítás történt elsőben a török *ben* (= én) szóval, s midőn általam is (és talán legelsőben) azon nehézség hozatott fel, hogy az legfőlebb *‚bennünket‘* szóra alkalmazható, a második személyre pedig alig, a Magyar Nyelvészetben egy új vélemény állittatik fel, melynek rövid veleje ez:

Előfordul a törökben *bele*, mely személyre vivő névmásul jár, így: *belem* magam, *belen* magad, *belemizi* magunkat = *bennünket* stb. Mit jelent a *bele*? A törökből nem tudjuk; a jakutban *bájä* testet jelent nem csak, hanem *maga*-t is. Megvan ez a mandzsuban, meg a mongolban is. S ezeknél fogva a magyarban is *bej*, *beh* vagy *ben* szó élt egyszer magára, mint maiglan él a *mag* szó, s azon jelentéssel, melylyel ez. *‚Maga‘* egy egész mondat kivételére is használtatik a régiségben *de*, *ámbar* jelentéssel. Azonban a *de* szó is hihetőleg *beh* volt, s talán él is még így valahol. Ezen *beh* pedig a *bennünket*, *benneteket*-nek megtalált törzse.

Bizony jó messzire kelle érette járni. És így is csupa föltevéseken (talán élt, 'talán ma is él', a *de* szó is hihetőleg *beh* volt) jutottunk oda, a hova. Pedig föltevések másoktól nem igen szoktak elfogadtatni. No de hagyján. Tehát ha a Révai *bennünk*-, *bennetek*-től származtatás nem tetszik, én is szolgálok egy föltevessel *). Mindenki tudja hogy a visszaható

*) Annnyival inkább mert valamelyik hírlapban erre névszerint is fel valék híva.

névmásoknak : magam, magad stb elébe : *ennen* vagy *enn* (két *nn*-el ; a köznépies kiejtésben *ennmagam* tisztán hallatszik a két *nn*), *tennen* vagy *tenn*, *önnön* vagy *önn*, *minn* vagy *minnen*, *tinn* vagy *tinnen* szokat szeret a magyar használni, a mi kivált régebben a nyelvemlékek szerint még divatosabb volt s melyek világos származékai az *én*, *te*, *ő* stb személyszóknak. Ha most ezeket személyragozzuk, lesz *ennenemet* vagy *ennemet*, *tennedet*, *minnünket*, *tenneteket*, *önnöket*. De talán ezek önmagukban nem szoktak ragoztatni? — Vagy igen. A Jászay-Codexben olvassuk: „kiknek a juhok nem tulajdon *önné*.” Én tisztán érzem, hogy ha valaki ma is a fönntebbi szerint szólna, csaknem fennakadás nélkül megérteném ; még pedig, — s annyiban igaza van annak, ki a „Magyar Nyelvészet” szerkesztőjét figyelmeztette — némikép legalább, a mai *minket*-, *bennünket*-től eltérő értelemmel. A különbséget saját tapasztalásom után én így tudom : *me gláto gat lak benneteket*, nem igen mondják : *me gláto gat lak titeket* ; ellenben a francia háborúbeli magyar katona a franciákról szólóban így nyilatkozott : *azok vertek minket*, *minket meg azok* ; itt ismét nem igen mondhatnók : *azok vertek bennünket*. Ellenben átvitelesen igen : Isten megvert bennünket. A különbség tehát, nekem úgy látszik, abban áll, vagy, ha tetszik, abban is áll, hogy „*bennünket*” inkább szellemi, legalább átviteles, „*minket*” inkább testi és tulajdon értelemben vétetik. Bármint legyen az értelemre nézve a dolog, a származtatásra nézve *minnünket* csak alig-alig különbözik a *bennünket* szótól, *m* igen közel rokon *b*-vel, *i* *e*-vel ; *tinnenteket* v. *tinneteket* szóban könnyen átváltozott a *t b*-vé, részint már a *bennünket* szóban előforduló hangváltozás miatt, a nyelvszokás itt is mint sok másban némi hasonzerőséget találván, s a második személyt a végragokban eléggé kifejezve tudván ; részint a *t* és *b* közötti bár távolabb rokonság miatt, mint *tarka-barka*, *tinó-binó*, sőt a szerkesztő által idézett *de = be* szókban is (a *d* a *t*-vel már legközelebbi rokonságban levén). Az értők ítéletére bízom, melyik értelmezésben van több valószínűség. Mind ezeket mint a szófejtésbe vágókat azért hoztam elő, hogy a magyar szófejtésnek is főképen saját erejére kell támaszkodnia, használván, ha tetszik, egyszersmind a rokonnak tekint-

hető nyelvészetet is. Ámde, hogy a magyar szófejtés és nyelvészet saját erejére támaszkodhassék, a lehető legtökéletesebb jártassággal, sőt (mint alább kitetszik) érzéssel kell bírunk saját nyelvünkön, mert csak így állhatunk saját lábunkon, így fejleszthetjük ki önmagából a nyelvet; vagyis „a tudomány — Curtiussal szólva — ismét szerényebbül az egyesnek (tehát a magyarnak) szorgalmasb és hübb kibuvárlására térvén, innen így fog gyűjtőleg és válogatólag (tehát itt sem összevissza) lassanként az egészhez emelkedni.“ Tehát a világért sem vagyok, mint sokan rám akarják vala fogni, a nyelvhasznítás ellensége, csakhogy Curtiussal természetesebbnek tartom előbb a hazai kincset lehetőleg kiaknászni, azután vándorolni messze földek- és tengerekre. Mert még azon elvnek is, hogy az önálló fejtegetés és hasonlítás karöltve járjon, csak akkor és annál van értelme, ha valaki már a lehető legtökéletesebb jártasságot *előbb* tette vala sajátjává, mert e nélkül a karöltve járás nem képzelhető. Innen cáfolhatjuk meg azon nézetet is, miszerint valamely egyes nyelvnek önmagából kifejlesztése, lehető szorgalmas és hű kibuvárlása nem volna tudomány. Ime hisz Curtius is annak nevezi. A nyelvhasznítás adhat egyben másban felvilágosítást, de az eredetiséggel bíró nyelvben, milyennek a magyart egy jóakaró értő sem tagadhatja, az csak másodrangú: maga az eredeti ösmerete, buvárlata a fő dolog, tehát ez marad mindenha fő tudománynak. Azért kelle ezekre ennyire kiterjeszkednem, mert közöttünk is vannak, kik azt állítják: még nincs magyar nyelvtudomány. Bizon, ha egyéb nem, csak az eddig e tisztelt Akadémia közre munkálásával megjelent nyelvtudományi pályamunkák is elég rágódni való adnak bárkinek is. Elvégre pedig minden egyebektől elgondolva, a fő baj nem abban van tulajdonképen, hogy ha valaki arra különös hivatást érez és már a tárgyalt nyelvben kellő jártassággal és érzéssel is bír: idegen vagy rokon nyelvek tanulására adja magát, s ez által a magyar nyelvtudományt helyesen felfogott elvek szerint gyarapítja (mert mint százszor is, még pedig mint láttuk, nagy tekintélyű nyelvtudósok után állíthatom, a magyar nyelvtudományt igen is gyarapíthatja, de csak „gyarapíthatja“, „megalapítani“ nem fogja

soha, ezt csak saját nyelvünk minden oldalu vizsgálata teheti), hogy, mondom, a magyar nyelvtudományt ekkép gyarapítja; hanem a baj abban fekszik, ha valaki azt állítja: a mit más ember csinált és csinál, az mind 'nem tudomány', tehát sillám és haszontalanság. — Művelje kiki, ha elegendő készsége van, a hasonlító nyelvészetet is, buvárolja ez vagy amaz, saját nyelvét azon oldalról, melyet leginkább kedvel, melyre legtöbb hivatása van, egyik a régi iratokat, másik az élő népnyelvet, harmadik a közelebbi vagy távolabbi rokon népek nyelvét: ez ellen végtére senkinek józan kifogása nem lehet, sőt mivel 'non omnia possumus omnes', a munkafelosztás elvei szerint csak ez úton juthatunk nagyobb eredményre: csak azt ne higgye valaki, hogy csak ő tudja az igazat, csak övé a tudomány, a többi mind potomság. De ha mindenikünk fitymálja azt, a mit nem ő művel vagy kedvel különösebben pl. a ki az elő nyelvvel foglalkodik, a régi nyelvet, vagy megfordítva; a ki meg ezeket nyomozgatja, a rokon nyelvészetet; a ki ismét e téren működni kíván, az élő nyelvet, vagy nyelvbölcsészetet gyalázza; a nyelvbölcsész pedig se kérd se hall a nyelvtörténetről, s így az erők egyesítése helyett egymás ellen harcolunk: a tudománynak jó szolgálatot aligha teszünk. Egyoldalúság mellett még a legjobb szándék, leg-tökéletesebb meggyőződés és legmegfeszítettebb szorgalom sem fog mutathatni különös eredményt. Nálunk a hasonlító nyelvészet sürgetői látszanak azon hiedelemben lenni, hogy egyedül ez az idvezítő út. Én meg a fentebbiekhez még csak azt adom, hogy egy Czuczort, egy Lugossyt arra kényszeríteni, hogy rögtön hagyjanak fel saját nyelvök önálló buvárlatával az ő módjuk szerint, s fogjanak mindenek előtt az altaji vagy bármely más nyelv tanulásához, a magyar nyelvészetre nézve égre kiáltó vétek, legkimélőbben szólva, ferde dolog volna. Hibázhatnak, hibáznak egyben másban ők is, valamint hibázhatunk mindnyájan, s a hasonlító nyelvészet még legkevésbé igényelhet magának csallhatlanságot; mert ha azon egy nyelvben nehéz kifürkészni, felfogni az alkotó szellem működését: nagyobb terjedelemben s kivált oly távol rokonság mellett, melyben van a magyar némely másokkal, még nehezebbé válik az. De ám hibázzanak s hibázzunk egyben

másban mindnyájan, csak méltányolja kiki a mások ügyeket is; eljön majd a rendező ész, vagy segít a dolgon saját belátásunk, tanul egyikünk a másiktól, megigazítja egyikünk nézete a másikat, s célhoz jutunk vagy célhoz jutnak utódaink.

Ezeket baráti figyelmeztetésül itt elmondani — s meg vagyok győződve, e figyelmeztetésem a hazai tudományos világ helyeslésével, sőt többek előleges kívánságával találkozik — azért vala helyén, mert a hasonlító nyelvészet főképen a szófejtési téren működik s működhetik, s eddig, úgy látszik, mintha leginkább ennek kiváló művelői volnának azon hibás nézetben, hogy siker csak az ő munkálatjokat koronázzandja. S hogy e nézet hibás, a föntebbi egykét példa is tanúsítja. Pedig hasonlókat számosan lehetne felhozni s a kik a dologhoz nálamnál jobban értenek, talán még szembeszökőbbeket is találhatnak.

3-ik kútfő, mely a nyelvésznek az anyagokat szolgáltatja: a *hasonszerűség* v. ha tetszik hasonszer (analogia), melyet Révai így ír le: *certus in lingua ordo, secundum quem similes voces simili modo tractantur*. Hogy példákkal szolgáljak, új szavaink nagy része analogia útján alakult, pl. *tanár* mint vezér, *tökely* mint veszély, *szellem*, *jellem*, újabban *dallam* némileg mint kellem (mely előbb szófejtés útján származott kellemetességből) stb.

De hogy a hasonszerűség elvét épen magára a kitűztem tárgyra: az igeidőkre alkalmazzam, ki nem tudja, hogy a történeti múlton kívül is valamennyi teljes vagy bevégzett multunk a magyarban a **t** képzős múltat használja, így az előbbi múltban: tud**t**am volt vagy vala, az óhajtó módban: tud**t**am volna, kapcsoló vagy szükségí módban: tud**t**am legyen, részesülöben tud**ott** (dolog), és tud**om**ra, tud**om**mal stb. Már hogyan gondolható, hogy minden hasonszerűség ellenére egyes-egyedül maga a mutató vagy valósági mód multja más valami legyen mint szinte a **t** képzős mult: tud**t**am, és ez számos más nyelvekben, melyek arra külön alakkal bírnak, egyszersmind elbeszélési vagy történelmi mult is. Így a latinban is az analogia: *dixeram*, *dixissem*, *dixerim*, *dictus*, *dictum*, mind, dixi-re (nem: dicebam-ra) vezet, a mi

igy van sok más nyelvben is, mely a különböző múltak kifejezésére külön alakkal bír. Úgy hogy ha 'tudám' alak volna a mutató módban a bevégzett múlt, akkor az analogiánál fogva egyebüttl is 'tudám legyen', 'tudám volna', 'tudámmal', 'tudá dolog's hasonlóknak kellene lenniök, miket soha senki nem hallott, senki nem olvasott. Ha tehát ezen analogiával itt ott némely régi vagy újabb írók nem igen egyeznének is, az szabályúl nem szolgálhat, kivált ha a szokás még a főbb törvényt, a szabatosságot is sérti, miről alább bővebben.

De az analogia még egymás adatot is nyújt. 'Tud vala' alak egyik alkotó része: *vala*, melyet én ezen egész értekezésemben viszonyos múltnak nevezék, és ezen viszonyos múlt mint elég bőven előadtam, vagy is előadták helyettem a nálam sokkal jelesebb nyelvészek, kikkel távolról sem mérkőzhetem, mindenütt, de mindenütt többé-kevesebbé *tartós is* egyszersmind. Úgyde arra nézve hogy 'tud vala' alak tartós múlt, legeslegkevesebbé sincs köztem és a 'Magyar Nyelvészet' közt különbség. Már most kérдем, hogyan lehet akár a szófejtés, akár különösen a hasonszerűség ellenére (mely szerint „*similes voces, simili modo tractantur*“) az összetétel maga tartós, magában pedig annak fő alkotó része beálló, vagy pillanatnyi, illetőleg bevégzett idő, megfoghatatlan, valamint megfoghatatlan, hogyan kerülhette ez ki az ellenkező nézetűek figyelmét. Ezen egy körülmény képes ledönteni minden okoskodásaikat, még ha még annyi ellenkező példákat hoznának is elő. De alább fogjuk látni, hogy a példák is épen ellenkezőt tanúsítanak.

E három kútfőnél több, miből nyelvész meríthetne, nincsen. Mert ha legfőlebb idegen szók átvételnek is más nyelvekből, ezeket előbb a (népi vagy írói) szokás sajátítja el s ekkor már honfiusítvákn ugyan, de ekkor sem tartoznak tulajdonképen és közvetlenül a magyar nyelvbuvárlat körébe, hanem maradnak vizsgálat tárgyai ott és azon segéd eszközökkel, a hol és a melyekkel ősi eredetök igényli, például *patika* és a görög *ἀποθήκη*; ide nem értve a kétes vagy közös származatúakat, mint *tár, vásár, szabad* stb.

Ezen három kútfő igazolásaúl ismét Quintiliánra hivat-

kozom (Szenczy Imre fordítása után): „Beszédben a szabályszerűséget illetőleg a szavak *régiségére, tekintélyére s divatozására* kell tekinteni. (Ezek együtt véve a nyelvszokás). A szabályszerűség (továbbá) leginkább a hasonlóságtól — analogiától — függ (másik kútfő), olykor a szónyomozástól — etymológiától — is (harmadik kútfő, vagy ha tetszik szabályszerűség). A *régít* némi fönséges, hogy úgy mondjam szent tisztelet ajánlja. *Tekintélyt* a szavaknak a szónokok adnak és a történetírók. A *jeles prosaicus írók* példája nyelvtani szabályul szolgál, s még botlásunk is tisztos, ha nemes elődöket követünk ¹⁾. A *bevett szokás* pedig legbiztosabb tanítója a nyelvnek“, mire nézve alább különösen így is nyilatkozik: „csaknem nevetséges volna inkább úgy akarni magát kifejezni, mint hajdan beszéltek, hogysem úgy, mint ma beszélnek.“ És tovább: „A nyelvszokás fogalmát oda igazítom, hogy azt a tudósok nyelve megegyezésének nevezem“ stb stb (Második könyv XIX. fejezet.) Megérdemlené hogy tovább is idézzünk, de nem időzhetünk.

Most már az a kérdés: micsoda viszonyban állanak ezen kútfők — ha tetszik szabályszerűségek — magokkal a szabályalkotó azaz föntebbi vezérelvekkel (Quintilián szerint tulajdonságokkal)? — Nyelvtanomban azt mondtam: „Az alapok, kútfők teszik valamely nyelvszerkezet anyagát, mint épületét a kő, mész, homok, fa, vas, stb. de amaz egyetemi törvények (vezérelvek) lehellik abba a szellemet, az épület célszerűségét és stíljét“ ha tetszik Quin tiliánnal, a beszéd tulajdonságát.

Mert tulajdonság alatt Quintilián is nem mást ért, sőt a szó maga sem mutat másra, mint a beszéd vagy nyelv belső természetére vagy is szellemére; és azon tulajdonságot másképen kelléknek is nevezi, így szólván: „mert a mi a *legfőbb kelléket*“, a helyességet illeti, ezt legtöbbször az ékeség alá rendelik.“

A „szabályszerűség“ jelentése pedig kitétszik ezen (VII) fejezetnek, mely az ezen tárgyról értekezést tartalmazza, be-

¹⁾ A ki szélitiben minden íróra és nyelvemlékre hivatkoznék, az bajosan fogna a tömkelegből kimenekülni, kivált vezérelvek hiányában.

vezető soraiból : „Van a beszélőknek mire vigyázniok, van az íróknak.“

Az egész tehát Quintiliánnál is ide megyen ki : Minden (helyes és hibátlan) beszédnek bizonyos *tulajdonságokkal* kell bírnia, és így ezek teszik a beszédnek vagy nyelvnek szellemét. Ezeket tudni, ezeket megvizsgálni első és fő dolog. S ezután vagy ezek végett van a beszélőnek, van az írónak *mire vigyázniok*. S ezek a szabályszerűségek vagy is a kútfők, az anyagok, melyeket csak a szellem rendezhet, hogy a beszéd a föntebbi tulajdonságokkal bírjon, hogy hibátlanná, helyessé alakuljon.

A nyelv szelleme tehát magában foglalja a beszéd vagy nyelv tulajdonságait, u. m. a világosságot, ékességet, takarékoságot. És ezen nyelvszellemben rejlik egy részről a nyelvböleselet, más részről a nyelvművészet, mert a nyelv és beszéd minden időben és minden alakban nem csak tudomány, hanem művészet is. Nálunk is Csengery társunk a „Történeti Tanulmányok“-ban világosan kiköti a történetírónál, hogy tudományt művészettel parosítson, ez pedig a nyelvszerkezetben is áll. Toldy társunk lelkesen szól egyik előszavában a művészi előadásról. De halljuk a többször idéztem Quintiliánt: „Ha Praxiteles malomkőből készítené valamely szobrot, ahoz még jobb volna a durva párosi márvány; de ha ezt ugyanazon művész kidolgozná, még nagyobb becslet nyerne a márvány a művész alkotó keze által, mint a minővel előbb bírt.“ Ezeket mondja ő az ékesszólásra nézve, ezt mondjuk mi az egész nyelvészetről is. A ki annyira nem bírja születés és hosszú évek során szerzett társalgás, olvasás, legalább az utóbbiak és egyszersmind tanulmányozás által egyik vagy másik nyelvet, hogy azon magát kifejezni, azt fejtegetni saját érzése után is nem képes, az azon nyelvben nem lesz művész író, az azon nyelvben nagyobb szerű buvárlati eredményeket bajosan fog felmutathatni. Hogy az élő írókról hallgassak, a Kisfaludyak, Kazinczy, Vörösmarty alig bírtak annyi nyelvtudománnyal, többel bizonyosan nem, mint Horvát István, Döbrentei; és még is mily roppant különbség van írásaikban. Miért? Mert azok nem csak nyelvtudósok, hanem nyelvművészek is voltak.

Továbbá ezt is írásm Nyelvtanomban: „A nyelvtanító-nak s művelőnek, akár szokásra, akár szóelemzésre, akár hasonlóságra lehet, sőt csupán ezekre kell ügyelnie. De akármelyiket választja egyik vagy másik szabály megalapításában elvül, ezt csak a (fentebbi) törvények érdekéből kell tennie.“ Azaz nem az dönt: régi-e, új-e valamely szokás, vagy erdélyi és dunántúli-e, hanem, melyik egyezik meg jobban, vagy talán mindenik melyik alakban és értelemben egyezik meg a fensőbb u. m. a szabatosági stb törvényekkel. Kérdem, használhatná-e ma egész általánosságban valaki a *marha* szót ingóság helyett, az *állat* szót *állomány* (substantia) helyett és számos ily szót a régi értelemben? Nem biz az, ha mindjárt Árpád szájából kerültek volna is azok ki. Miért? — Mert az utóbbi divat azoknak már más értelmet állapított meg, tehát a beszédbeni *érthetőség* elvét sértene. És miért nem tetszik a *tekéletes* a régiség s talán szófejtés dacára is? Mert széphangzási érzésünket sérti. Miért nem fogadható el *egyébb*, *különbb* s több eféle szó a hasonyszerűség s talán a rokon nyelvek utáni szófejtés dacára is? Mert mind a szép hangzás, mind a takarékoság elvét sérti. Hasonló példákat százanként hozhatnék fel. Az eredmény mindenkor csak az lesz: nem a régi, vagy mostani szokás, nem a szófejtés, nem a hasonyszerűség az eldöntő fő törvények, hanem azok csak anyagok, mint a márványok Praxiteles kezében. „A művészet mit sem tehet anyagszer nélkül — mondja Quintilián — de az anyagszernek művészet nélkül is meg vagyon értéke. (Azonban) a legfőbb művészet becsesebb a legjobb anyagnál.“

XVIII.

A legnevezetesebb úgy is mint újabb időben vitatás alá vett két időt a viszonyos múltat és beszélő múltat tűzöm ki mindenek előtt a magyar igeidők közül, hogy azokat mind régi mind újabb szokások és írók példája után, továbbá a szófejtés segítségével (miután a hasonyszerűséget már föntebb adám elő) megállapítsam.

Elsőben is meg kell ösmernem, hogy a „Magyar Nyelvészet“-nek igaza van, azt állítván, hogy midőn a régibb

magyar fordítók az igeidőkben (ellenkezőleg mint másokban) nem mindenütt adák vala híven az eredetit, különösen a bibliafordítók a bibliát, hanem névszerint a latin perfectumot hol egyik hol másik múlttal fejezik ki, a magyar nyelvben lappangott a kényszer, vagyis a fordítókban létezett valamely nyelvérvet.

Hogy eljárásom meggyőzőbb legyen, a legrégibb nyelvemlékekből azokat fogom én is elővenni, melyeket a 'Magyar Nyelvészet' használ vala. Egy ezek közül a Judith könyve a Révai-codexből. Keressük ki mindenek előtt azon helyeket Judith könyvéből, melyekben *forma szerint beszélők* hozatnak fel. Ezekből talán csak meg fogjuk tudni, sőt ha valahonnan a világon, kiváltképen csak ezekből tudhatjuk meg, hanyadán áll a beszélő és viszonyos múltak dolga!

Az ötödik fejezetben Holofernes felszólítja a sereg fejeit, mondják meg neki miféle emberek azok az Izrael fiai.

Et quare prae omnibus qui habitant orientem, isti contempserunt nos, et non exierunt obviam nobis, ut susciperent nos cum pace?

„És mire ezek mindenek felett, kik lakoznak napkeletre, megutáltanak engemet, és nem jöttek ki nekünk előnkbe hogy békeséggel fogadnának münket?

Ime az általános vagy beszélő múltak.

Ekkor Achior monda:

Populus iste ex progenie Chaldaeorum est. Hic primum in Mesopotamia habitavit, quoniam noluerunt sequi deos patrum suorum, qui erant in terra Chaldaeorum. Deserentes itaque caeremonias patrum suorum, quae in multitudine deorum erant, unum Deum caeli coluerunt qui et praecepit eis ut exirent inde et habitarent in Chanan. Cumque operuisset omnem terram fames, descenderunt in Aegyptum, illicque per quadringentos annos sic multiplicati sunt, ut dinumerari eorum non

E nép Chaldeusok nemzetebeli és elesztebb (előbb) Mesopotámiában lakozott, mert nem akarák követniök ő atyjoknak istenöket, kik valának Chaldeusoknak földében. És úgy meg (-el) hagyák ő atyjoknak ceremóniákat, melyek valának isteneknek sokaságában, mennyek egy istenét bocsúlték ki is parancsolt ő nekik hogy kimennének onnan és lakoznának Chanánban. És midőn éhség befedett volna ¹⁾ minden földet, szállának Egyiptomba s ott négyszáz esztendeiglen úgy soka-

¹⁾ Ezt csak azért jegyzem meg, mert arra vonatkozik a következő viszonyos múlt.

posset exercitus. Cumque gravaret eos rex Aegypti atque in aedificationibus urbium suarum in luto et latere subjugasset eos, clamaverunt ad Dominum suum et percussit totam terram Aegypti plagis variis. Cumque eiecissent eos Aegyptii a se, et cessasset plaga ab eis et iterum eos velent capere, et ad suum servitium revocare, fugientibus his Deus caeli mare aperuit, ita ut hinc inde aquae quasi murus solidarentur, et isti pede sicco fundum maris perambulando transirent. In quo loco dum innumeralis exercitus Aegyptiorum eos persequeretur, ita aquis coopertus est, ut non remaneret vel unus, qui factum posteris nunciaret. Egressi vero mare rubrum, deserta Sina montis occupaverunt, in quibus nunquam homo habitare potuit vel filius hominis requievit. Illic fontes amari obdulcati sunt eis ad bibendum et per annos quadraginta annonam de caelo consecuti sunt. Ubicunque ingressi sunt sine arcu et sagitta et absque scuto et gladio Deus eorum pugnavit pro eis et vicit. Et non fuit qui insultaret populo isti, nisi quando recessit a cultu domini Dei sui. Quotiescunque autem praeter ipsum Deum suum alterum coluerunt, dati sunt in praedam et in gladium et in opprobrium. Quotiescunque autem poenituerunt se recessisse a cultu Dei sui, dedit eis Deus caeli virtutem resistendi.

sultanak meg hogy ő seregek ingyen meg nem számláltathatik ¹⁾ És mikoron megnehezítette volna ötet Egyiptomnak királya és ő városinak megrakásiban sárral és téglával alázta volna őket, üvöltének ő urak Istenökhöz és megveré Egyiptomnak minden földét különbkülönb csapásokkal. És mikor tőlök az Egyiptomiak őket kivették (-vetették) volna és a csapás tőlök eltávozott ²⁾ és es-meg meg akarnák őket fogniok és ő szolgálatjokban meghívniok, azok elfutván mennyek Istene a tengert megnyitá úgy hogy innét és innét a vizek megerősödnek monnal (mintegy) kőfal és ezek száraz lábbal a tengernek fenekét járván általmennek ³⁾ ki helyen midőn őket az egyiptomiaknak számtalan serege üldöz-néje, úgy földöztették be viz-zel, hogy csak egy sem maradna, ki a dolgot ő maradékoknak megizennéje. Es a Verestengerből kimenvén Sina hegyének kietleni eleikbe kelének, kikben sonha ember nem lakozhatott vala avagy embernek fia nyugodt volna. Ott a keserű források megédesültenek nekik italokra. Es negyven esztendeiglen eledelt mennyből kövellenek. Es valahova bemen-tenek ijnél- és nyílnél kül és vértnél és törnél kül violt ő istenök ő értők és győzött. Es nem volt ki káromlatott és mevetést (nevetést) tenne e népnek, hanem csak midőn eltávozott ő ura Istenének szolgálatjától. Valamennyiszer kedig ő Istenöktől megválván egyebet becsültenek, ragadatba, törbe és bosszuságba adattanak. Valamennyiszer kedig megbánták elfoldultokat ő Istenöknek szolgálatjától, a mennynek Istene adott nekik tehetséget ellent állaniok.

¹⁾ Ennek igen nagy hasznát fogjuk venni a függő módokban, minthogy itt a fordító ismét csak érzését követé.

²⁾ Itt ismét szerencsésen megszabadult fordító a latinságtól.

³⁾ Itt is.

Folytassam-e tisztelt Társak! tovább? Van-e az égalatt felségesebb, tökéletesebb előadás a mutató módi múltakat illetőleg? A történeti elbeszélésnek elejétől folytonosan, egy betűcskét sem hagyva el, találunk-e mást mint a legremekebb alkalmazását az elbeszélési és viszonyos múltaknak? azon múltaknak, melyeket nyelvtudományunk mai napig helyesen perfectum és imperfectum névvel jelöl vala meg? És, a mi földolog, dacára az eredeti latinnak, mely csaknem egyedül perfectumot használ, dacára annak, hogy a kapcsoló módi latin időkből nem mindenütt bira a fordító kibontakozni?

Vegyük szemügyre egy kissé. „Elesztebb Mesopotámiában lakozott” (habitavit): beszélő múlt; „mert nem akarák követniök”: viszonyos múlt (vonatkozva az „elesztebb lakozott”-ra) a latin „noluerunt” ellenére;

„és úgy meg- (el-) hagyák” viszonyos (szinte az elsőre viszonyulva, mit az „és” kötszó is igazol), latinul: deserentes; „valának” latinul: erant kétszer is előfordul tartós múlt értelmében;

„böcsülték”, „parancsolta” elbeszélő általános múltak, semmi más múltra nem viszonyíthatók;

„szállának Egyiptomba” (latinul: descenderunt) múltban jelen, vonatkozva a „midőn befedett volna”-ra;

„üvöltének” (latinul: clamaverunt) múltban jelen, vonatkozva a „midőn megnehezítette volna”-ra;

„megveré” (latinul: percussit): hasonló módon;

„megnyitá” (latinul: aperuit) vonatkozik a „midőn megakarnák”-ra;

„általmenének” (latinul: transirent) vonatkozik szinte a megelőzőkre;

„úgy földözteték be” (latinul: coopertus est) vonatkozva az „üldöznéje”-re;

„eleikbe kelének” (latinul: occupaverunt) vonatkozik a „kimenvén”-re;

„sonha nem lakozhatott vala” (latinul: „nunquam habitare potuit”) előbbi múlt a latin ellenére;

„megédesültek”, „követtenek”, „bementenek”, „viott”, „győzött”, „nem volt”, „becsültenek”, „adattanak”, „eltávozott”, „megbánták”, „adott” mind általános vagy elbeszélési, történelmi

múltak folytonos eseményeket előadók, melyeket másokra nem viszonyíthatunk s melyeket a latinban is így találunk. De hát miért nem követték a vulgata írói is azon szabatossgot, mely a magyar fordításban lenni állítatik? — Csak azért nem, mert nekik nem volt, nem lehetett céljuk corneliusi stíl tökélyével írni, hanem az eredetiből vagy eredeti t. i. a héber után, mely, mint föntebb mondtuk, valamennyi múltakra nézve sajátlag csak egy alakkal bír, a lehető leg-hűbben fordítani. Vagy talán régebben nem értették úgy a héber nyelvet mint mai nap értik? miként Gesenius is állítja, még pedig Hieronymus szent atyáról, kinek pedig része volt a Vulgátában.

Előfordul még Judith könyvében egy más beszéd is a XI. fejezetben midőn t. i. Holofernes Judithot felszólítja, mondja meg ő neki, miért jött ő hozzája. Idő és helykimelésből a latin szöveget elhagyom, hanem csak a kérdéses szók-nál mellékelem a megfelelő latin szókat a magyarhoz.

„Tahát (tunc) Olofernes *monda* ¹⁾ (dixit) neki : Igaz elméjü légy és ne akarj félned te szüvedben, mert én sonha nem *ártottam* (nunquam nocui) az embernek, ki *akart* (voluit) Nabukodonozor királynak szolgálni. A te néped kedig ha engemet meg nem utált volna, nem emeltem volna én kezemet arra. Ma kedig mondjad meg énnekem miokért *jöttél légy el* (recessisti) azoktól és *kelletett* (placuit) teneked, hogy mi hozjánk *jöttél* (venires).

És *monda* (dixit ei) Judith : vegyed te szolgáló lányodnak igéit, mert él Nabukodonozor földnek királya Az is jelen vagyon, melyet Achior *beszélett* (locutus est). Az is tudván vagyon, melyet neki *parancsoltál* jöni (jusseris venire) Annak felette éhség is *megfoglalta* (invasit) őket... Ezután azt szerzik hogy ő barmokat megöljék és azok véréit igyák meg és ő uroknak szentségít, melyeket ura *parancsolt* (praecepit) nem illetni kit én szolgáló lányod megis-

¹⁾ Tahát (tunc)-ra viszonyúl, vagy ha tetszik a mondandókra tartósabb múlt értelemében. „Monda“, „szóla“, „felele“ t. i. nagyon sokszor hasonló értelmében vétetnek.

mervém elfuték ¹⁾ (fugi) tőlök, és *ereszte* ²⁾ (misit) úr ezeket neked meghirdetnem³⁾ stb.

De kezdjük, ha tetszik, magát a könyvet legelül.

„És úgy Arphaxat medusoknak királya sok nemzete-
ket *alázott vala* ³⁾ (subjugaverat) ő urasága alá. És ő *raka* ⁴⁾
(*aedificavit*) igen nagy erősségű várost, kit *neveze* (appellavit)
Ekbatanisnak. Négyszegű kövekből és faragottakból *raká*
(fecit) ő köfalit . . . ő tornyit kedig *veté* posuit) száz könyök-
letni magasságba, ő oldalit kedig négyszegűen monnó (mind-
kettő) húsz láb (nyomdoknyi *tartatik vala* ⁵⁾ (tendebatur) . .
és *dicsekedik vala* (gloriabatur) monnal (mintegy) hatalmas . .
Azért ő országlattának XII. esztendejében Nabukodonozor ki
országol vala ⁶⁾ (regnabat) Nivivének nagy városában, *viva* ⁷⁾
(pugnavit) Arphaxat ellen és *megveré* (obtinuit) ötöt, a nagy
mezőn, ki *neveztetik vala* (appellatur) Ragannak. Tahát (tunc)
felmagasztaték ⁸⁾ (exaltatum est) Nabukodonozornak országa
és ő szíve *felemelkedék* (elevatum est) stb.

Lássunk talán más könyvet, pl. a következő Eszter
könyvét:

„Asverusnak napiban, ki országlott (regnavit) Indiá-
tól fogván Ethiopiaiglan . . . midőn *volt* (sedit) ő országá-
nak székiben, ő országának kezdete *volt* (fuit) Susa város.
Azért ő uralkodattának harmadik esztendejében *tön* ⁹⁾ (fecit)
igen nagy vendégséget . . . vendéggé *hívata* ¹⁰⁾ (invitavit)
minden népet, ki *leletteték* (inventus est) Susisban, és hét
napokban *parancsolá* (jussit) a vendégséget készejtetni a kert-
nek és az eresztvénynek gádorában, ki királyi öltözettel és

^{1) 2)} ,elfuték‘ ,ereszte‘ a megelőző ,megismervém‘ (-midőn meg-
ismertem)-re viszonyulnak

³⁾ előbbi múlt viszonyulva mintegy az egészre t. i. a követ-
kezőkre.

⁴⁾ ,raka‘ a következő imperfectumokkal együtt tartós idők.

⁵⁾ határozottan tartós múlt.

⁶⁾ tartós múlt.

⁷⁾ ,viva‘ és ,megveré viszonyulnak a főntebb különösen kifejezett
főköörülményre: ő országlattának XII esztendejében.

⁸⁾ viszonyúl a tahát- (tunc) ra.

^{9) 10)} ,tön‘ ,hívata‘ viszonyulnak a főntebbi főköörülményre: ő
uralkodattának harmad esztendejében Így ,leletteték‘

kézzel ékesen *plántáltatott vala* ¹⁾ (*consitum erat*) kik hivatalosak *valának* (*erant*) kedig arany edényekből *isznak vala* (*bibebant*) és étkek különb és különb edényekben *hozattatnak vala* ²⁾ (*inferebantur*) stb.

Érdekes lesz megtekinteni azon helyet is, melyre ellenkező nézete támogatására a 'Magyar Nyelvészet' szerkesztője hivatkozik:

„Tahát hallván ezeket Izraelnek fiai, kik *lakoznak vala* ³⁾ (*habitabant*) Judának földében, igen *megfélelemének* ⁴⁾ (*timuerunt*) ő orcájától, s félelem és rémület meghatá (invasit) ő értelmöket, hogy azont ne tenné Izraelnek s úr templomának, melyet *tött vala* (*fecerat*) egyéb városoknak s ő templomoknak.

Es *eresztének* (*miserunt*) minden Samarjába környöl Jerichóiglan s *megfoglalák* (*praeoccupaverunt*) hegyeknek minden teteit s köfalakkal *megkörménykezők* (*circumdedederunt*) ő falujokat és gabonákat *gyűjtének* (*congregaverunt*) a viadalnak készületére.

Eliachim pap is *íra* (*scripsit*) mindeneknek, kik *valának* Ezdrelon ellen, . . . s mindenekhez, kiken általmenet *lehet vala* (*esse poterat*) hogy megfoglalnák a hegyeknek felmenetét. . .

És *tőnek* (*fecerunt*) Izrael fiai, miszerént nekik szerzette *vala* ⁵⁾ (*constituerat*) Eliachim, úrnak papja s *üvölte* (*clamavit*) mend a nép úrhoz nagy állhatatosságban és *alázák* (*humiliaverunt*) ő lelkeket imádságokban. . .

Tahát (*tunc*) Eliachim, úrnak nagy papja *megkerengé* (*circumivit*) mend Izraelt s beszéle nekik (*allocutusque est eos*) mondván: Tudjátok mert úr meghallgatja tü onszollatokat, ha maradván megmaradandotok bőjtökben. . .

¹⁾ előbbi múlt.

²⁾ 'isznak vala', hozattatnak vala', lakoznak vala' s alább 'lehet vala', ajálnak vala' tartós múltak.

³⁾ tartós múlt.

⁴⁾ 'megfélelemének' és valamennyi következő imperfectum a 'hallván ezeket' (körülírva: akkor midőn hallották ezeket) mondatra viszonyuló idők.

⁵⁾ előbbi múlt a latinban is.

Ígyen leterjesztettek lesznek Izraelnek minden ellenségi, ha megmaradandotok e művelkedetekben, melyet kezdetetek“ (coepistis) stb stb

Hogyan lehetne a mondott múltakat (az utolsón kívül) általános elbeszélési vagy történeti múltaknak tekinteni, hiszen valamennyi elszámolt múlt a végső kivételével mindjárt az előadás elején álló: „hallván ezeket“ vagyis körülírva: „midőn hallották ezeket“ mondatra vonatkozik, épen úgy, sőt mondhatnók, tökéletesebben mint a Fenelon Telemachusából idézettek értekezésem elején. Miért s mikor történik mind ez: *félelemnek*, *rémület meghatá* ő értelmöket, *ereszténe* (t. i. követeket), *megfoglalák* hegyeknek minden teteit, kőfalakkal *megkörnyékezek*, gabonákat *gyűjténe*, *alázák* ő lelkeket, Eliachim is *íra*, *megkerényé* Izraelt, *beszéle* stb, mind, de mind az említettem fő körülményre, vagy is ezen fő körülmény alatt történetekre (minthogy különösen ez alatt „hallván ezeket“ az ellenség készületei s jövedele is értendő), még pedig közvetlenül viszonyúlnak. Ha ezen fő körülményre nem ügyelünk, a mondottaknak nincsen is valódi értelmök avagy jellemök; mert hiszen ha amaz nem történik, akkor se az Izrael fiai meg nem félemlenek és bárhová követeket nem küldenek, se a főpap nem ír s be nem járja Izraelt. Ily viszonyítás által pedig a mondottak oly leirói, oly festői sajátsgot is nyernek, hogy az olvasó szinte látja a lőtást futást. S ezen festői képet, melyben a legszebb hatást az egy fő pontra — fő körülményre — vonatkozás eszközli, a bevégzett, független vagy általános múlt, mely legfőlebb egymás után folyó, de egymással semmi fő tárggyal össze nem tartott egyes eseményeket (vonalokat) rajzol, távolról sem állíthatja elő.

Tudta-e ezen szabályt a fordító, azt én épen úgy meg nem mondhatom, mint Curtius meg nem mondhatja, tudta-e az általa felállított elveket Homér vagy az ő iskolája ¹⁾. De annyit merek állítani, hogy *érzette*, mert különben nem tért

¹⁾ Az elveket vagy szabályokat egyébiránt se Curtius, se én nem csináltuk — ámbar magamat épen nem akarom Curtiussal összehasonlítani, csak a tényt érinteni — hanem az illető nyelvek szelleméből vontuk el.

volna el oly számos esetekben a latintól, melynek teljes multját általános vagy pusztá elbeszélési esetekben magyarul oly híven és tökéletesen kifejezte, hogy eléggé részletes szabályaim mellett is egyetlen egy hibát sem tudok a magyar előadásban fölfedezni. — Miért nem vevék észre a mondottakat a Magyar Nyelvészetben a magyar igeidőkről értekezők azon emlékeket forgattukban? Hibáztam-e midőn érintém vala, hogy vezérelvek hiányában tisztába soha sem jövíünk? És nem tapasztaltuk-e a legnevezetesebb, legműveltebb nyelveknél, hogy az imperfectum egyetömös jelleme több vagy kevesebb tartósság a múltban és leirói (festői) sajátság? Tisztába hozhatta volna-e valaha bárki a magyar idők használatát is az elvek és legjelesb idegen példák kifejtése nélkül? Lehete-e remélni, hogy a ki akár a réginek a most divatozó felett ¹⁾, akár megfordítva, határozott elsőséget ad, miután nincs oly ferde szabály, hogy reá akár a régieknél akár a mostaniaknál példát nem találánánk, az valaha eredményre juthat? — A választ mind ezen kérdésekre tisztelt társaimra és az elfogulatlan értőkre bízom.

XIX.

A Magyar Nyelvészetben előadott többi példákat is szükséges felhoznom annak megvizsgálására, vajjon nem én tévedek-e talán? s vajjon nem a Magyar Nyelvészet jeles szerkesztőjének van-e igaza a magyar igeidők felfogásában.

Első helyet foglal legrégibb nyelvemlékünk, a halotti beszéd, a melyben előforduló, tuda' alakot a szerkesztő úr elbeszélő vagy történeti múltnak tekinti.

Megjegyzem mindenek előtt, hogy ,lakoznak vala' alakra nézve, miszerint ez mindig és állandóul tartósságot jelentő múlt s így részben a latin imperfectum felel meg neki,

¹⁾ Egy boldogúlt nagy nevű írónk, kinek egyik tanulmánya, sőt hivatalos foglalkodása a magyar nyelvészet vala, nyilvánosan kijelentette, hogy ő inkább akar a régiekkel hibát követni el, mint az újabbakkal tartani. Nyertünk-e aztán ily elv mellett nyelvünkre nézve legkisebb eredményt is különben roppant, de nem rendezett tudományából?

lényeges észrevételem nincs, s már föntebb a hasonyszerűség-nél érintém, hogy a mit 'vala' jelöl az összetételben t. i. tartós-ságot, nehéz megfogni, hogyan jelölne az őrmagában általános elbeszélő múltat, holott az csaknem minden nyelvben pillanatnyi (beálló) időt fejez ki, s a felhozott nyelvekben a görögön és németen (s ezzel közel rokon ángolon) kívül bevégezett múlttal fejeztetik ki; a görögön kívül mondtam, mert itt külön alak létezik a beszélő múltra, mely is az aoristus a mutató módban, de a minek híre hamva sincs a magyarban; és a németen kívül, melynek csak egyetlen egyszerű alakja lévén a múltra, nehezkésség elkerülése végett kénytelen azon egygyel fejezni ki mind a két múltat. Némi különbség közöttünk, mint a föntebbiekből kivehető, abban van, hogy én a ,tud vala' alakot rendszerint és állandóbban csak tartós múlt-nak állítom, s *mint ilyet*, ha tetszik, beszélő vagy történelmi múlt-nak is elfogadom; a ,tuda' alakot különösen viszonyosnak, s nem tagadhatni, hogy mint ilyen több jeles nyelvbuvárok és nyelvek után is szinte némi tartóssági jellemmel bír, a minthogy legtöbb nyelvekben oly két külön alak, mint a magyarban, nem is találkozunk; legfőlebb a latinban tapasztaljuk, hogy a mutató módi imperfectum fejezi ki ¹⁾ minde-nek fölött a tartós múltat s ennek Hunfalvy társunk szerint a ,tud vala' idő felel meg, (de szerintem nem kizárólag); ha pedig a latin viszonyos múltat akar kifejezni, különösen összetett mondatokban, kapcsoló mód imperfectumát is használja pl. *accidit ut Colonos vellent mitterre*, történt hogy gyarmatokat *akarának* szállítani, fuerunt qui *negarent* (Cicero), voltak, kik *tagadák* stb De alább fogunk arra is példákat találni (s már föntebb Corneliusban is találtunk) hogy a viszonyos múlt mutató mód imperfectumával is fejeztetik ki. Ha Hunfalvy társunk a görög imperfectum értelmében — melynek lényeges és általános jelleme tartósság, — nevezi vala a ,tuda' alakot elbeszélő múlt-nak, akkor semmi észre-vételem nem volna ellene. Hunfalvy Pál úrnak, ki úgy tud

¹⁾ Főnebb Cornelius Themistokleséből nevezetes példa olvasható: „Multum in judiciis publicis versabatur stb a hol azonban már ,multum' ,saepe' több hasonló szók is segítik a tartósságot kifejezni.

görögül mint magyarul, alkalmasint a görög nyelv lebege szemei előtt, midőn a ,tuda' alakot aoristusnak tekintette; mert, mint nyilatkozataiból kitetszik, így okoskodik: a görög imperfectumra, melynek (nagy részben) megfelel a latin is, ott van a magyarban a ,tud vala' alak, bevégzett múltta ott van a ,tudtam', marad tehát elbeszélési múltnak, támogatván ezt a régi példák is; a ,tuda' alak, mely megfelel a görög aoristusnak, mely nincs meg a latinban, hanem ez bevégzett múlttal fejezi ki a görög aoristust is. Én legalább így fogtam fel okoskodását. — Ámde a magyarban megint aoristus nincs, tehát csak a bevégzett múlttal fejezi ki, mint a latin s több más nyelvek, a beszélő múltat is, hanem van két imperfectuma, u. m. egyszerű vagy viszonyos (jelen a múltban), és összetett vagy tartós, mely mint ilyen előfordul beszélő múlt képében is. Egyébiránt ezekről a magyar igeidőknél a többivel összeköttetésben nagyobb szabatossággal fogok szólhatni, addig még egy kis türelmet kérvén, minthogy mindenek előtt az előgördített nehézségeket kell elhárítani, és csak ezután lehet rendezgetni. *)

Tehát a ,Magyar Nyelvészet'-re térvén által, itt első például legrégibb nyelvemlékünk, a Halotti Beszéd hozatik fel. Hagyj lássuk, mit tanulunk benne, s hogy az olvasó figyelme sok felé ne vonassék, a leírásban a mai kiejtést használok:

„Mennyi malasztban teremte élő (Isten) mi őszünket“.

Ime ,teremte' eddigi fejtegetéseimmel egyezőleg imperfectum, még pedig viszonyos múlt értelmében. Van-e itt helye a viszonyos múltnak? Mellözve hogy Toldy szerint (ki a régi magyar nyelvet illetőleg bizonyosan legfőbb tekintélyünk) „a jámbor leíró szundikált s az ,Isten' szót kifelejtette“ a honnan *eleve* tökéletesen mai értelemben is vétethetnék, mit Révai is e szavakban: licet *eleve* vocalibus primis non productis, et illo significato quem Párizpapaius adnotat, pri-

*) Annyi a mondottakból is kitűnik, hogy egy nyelv sincs az előhozottak között, melynek egyike vagy másikáról azt mondhatnók, hogy vele tökéletesen összeült a magyar, sőt azok egymás között is, bár a legrokonabbak, mint a francia és olasz, német és angol, latin és görög, igen sok lényeges dologban eltérnek egymástól.

mitus, antiquitus, prius, apud scriptores nostros saepe recurrat“ megengedni látszik: akkor egyszerre meg volna fejtve az egész beszédben előforduló valamennyi imperfectum, mint-hogy mind az ,eleve‘ (*primitus*) szóra mint fő körülményre viszonyúlna; — csak elfogadott értelmekre szorítkozom. ,Mennyi malasztban‘: ki nem látja itt a *kiemelendő* vagy *kiemelt* körülményt? épen úgy mint a francia „*dans sa douleur*“ — Telemachusban, mely bővebben is kifejezve annyi mint: Mennyi malasztban *részeltette*, midőn *teremté* Isten mi ösünket stb: mely kibővítés egy cseppel sem több mint a francia nyelv szabály tartja. És nem következik-e rögtön utána: „*adotta vala* neki paradicsomot“ ama *kiemelt* körülményre vonatkozható minden többi viszonyítás nélkül önállóan, legfőlebb vonatkozva mint régibb múlt az egész beszédre ¹⁾. És nem következnek-e ez után ismét: „*mondá* neki élnie“, „*tiltá* őt“, „*mondá* neki miért nem ennék“ valamennyien viszonyúlva azon általánosb múltra: midőn ,adta vala‘ neki paradicsomot? És „hallá holtát teremtő istentől“ nem a legvilágosabban fejezi-e ki párosítva a legszebb takarékoszággal: *hallá*, midőn holtát mondotta meg előre teremtő Isten, „de felledé“ a mit tudniillik mondott a teremtő Isten; „*engede* ördög intetének és *evék*“, azaz midőn *intette* az ördög, *engede*, és *evék*: sem több sem kevesebb mint a telemachus *„ne p o u v a i t pas se consoler du depart d' Ulysse.“*

„*Haragvék* Isten (t. i. e *tett miatt*) és *veté* őt e munkás világba és *lön* halálnak és pokolnak vésze ²⁾, e *tett miatt*‘ vagy más hasonló értelmű kifejezést lehetetlen oda nem gondolnunk (mint a francia szabály is tanítja), hiszen másért az előadás szerint Isten nem haragudhaték. Ez tehát megint nem általános hanem viszonyos idő. A kinek a magyar igealakok ezen megfejtése nem tetszik, jól van! ám forgasson fel, ha képes, valamennyi szabályt a viszonyos múltból a francia nyelvben!

¹⁾ Lásd az angol régibb v. előbbi múltat.

²⁾ Ugyanaz a mi ,szélvész‘-ben a ,vész‘-szó, azaz a szélnek vésze, vész mely a széllal jár, melyet a szél okoz. Így dögvész. Ezt csak mellékesen.

Lássuk az apostoli hit formáját, mely szinte ellenvetésül hozatott fel: „Hiszek egy Istenben . . . és Jézus Krisztusban, ő *egy szülött fiában*, ki *fogantaték* szentlélektől, *születék* . . . szenvede . . . megfeszítették . . . meghala . . . eltemetteté . . . stb. Az apostoli hit formájában kétségtelenül benne kell foglaltatnia azon hitünknek Krisztus urunkról, miszerint ő *egy személyben Isten és ember*. Melyik tulajdonságra viszonyúlnak már most a felhozott múltak?? A Jézus Krisztusra mint Istenre? Ez képtelenség. Mert hiszen mint Isten nem fogantathaték, születheték stb. Tehát mind ez csak, mint ember'-re vonatkozhatik, midőn t. i. testté lett'. Oda gondoljuk-e tehát: ki mint ember (vagy midőn testté lett) fogantaték szentlélektől stb? — A mint tetszik. — Én csak azt mondom hogy az előbbi szavakban: „ő egy szülött fiában“ vagy benne foglaltatik Krisztus urunknak mind istenisége (talán, fiában'), mind emberi mivolta (talán, szülött' szóban), vagy nem. Ha igen: akkor világosan ki van fejezve a fő körülmény (mint szülött.) Ha pedig nem: akkor lehetetlen levén a következőkben előadott eseményeket, mint Istenre érteni, egy józan gondolkozásu és hitű keresztyén sem viszonyíthatja azokat másra mint az, emberi mivoltra.' Még pedig ezt épen azon joggal tehetjük, melylyel a francia nyelv-tanítók mondják hogy ebben: „XVI. Lajos igen becses tulajdonokkal bíra: jó férj és jó atya vala, népét szereté“ oda kell gondolni az időt, melyben ezen fejedelem *uralkodott*, az elme pótolja ki ezen körülményt.

Lássuk Rúth Könyvét is.

„Egy bírónak napiban, midőn a bírák *fejedelmkednek vala* (praeerant), *lőn éhség* (facta est fames) a földön. Azért *elmene* (abiitque) ember Judának Bethleheméből, hogy zárandoklana Moabitidisnek vidékében“ . . .

Ki nem veszi észre a beszélő és pedig *tartós beszélő* múltat, illetőleg a fő körülményt, mely kétszeresen is kifejeztetik: „Egy bírónak napiban, midőn a bírák *fejedelmkednek vala*.' Nemde ezekre viszonyúl: „*lőn éhség* a földön'? És mivel éhség *volt*, azért *elmene* ember Judának Bethleheméből. „Elmene“ nem ismét viszonyos idő-e? a viszony még „azért“ szó által is támogatván.

„Es bemenvéjek (ingressique) Moabitidisnek vidékébe és lakoznak vala ott“ (morabantur ibi).

Ismét beszélő múltak s az utóbbi tartós beszélő múlt, melyekre, főleg az utóbbira (lakoznak vala ott) viszonyúlnak a következő múltak, mintha mondaná: az alatt míg ott lakoznak vala, meghala férje, ő megmarada, feleségeket vőnek, kiere-de stb.

„És meghala (mortuus est) Elimelek, Noeminek férje, s ő megmarada (remansit) ő fiaival, kik feleségeket rőnek (acceperunt uxores) moabitidákat, kiknek egyike hivattatik vala Orphának, s másik Rúthnak. És lakozának ott (manseruntque ibi) tíz esztendeiglen, s monnón (mindketten) meghalának (mortui sunt) . . . És marada (remansit) a néemberi ő két fiaitól megvált, s felkele (surrexit), hogy ő hazájába menne.“

Lehetetlen ezeket másra mint azon időre érteni, míg ott lakoznak vala.⁴

„Mert hallotta vala (előbbi múlt, vonatkozva a felkele múltra) hogy úr tekintette volna ő népét és adott volna ő nekik étkeket és így kiere-de (még mindig vonatkozva a fön-
tebbi múltakra) ő zarándoklatjának helyéből ő két menyével és immár a megfordulásnak után vettetvén Judának földébe monda ¹⁾ önekik: menjetek tü anyátoknak házába, tegyen úr irgalmasságot tüveletek miként töttetek (általános múlt ²⁾ én halottimmal és énvelem: adjon tünektek nyugolmat lelenetek tü férjeiteknek házokban, kiket veendők vagytok. . . . Azért ő szavok esmeg felemelvén (elevata igitur voce, ismét fő múlt és körülmény, melyre a következők viszonyúlnak és így ki nem hagyható a példából) kezdének (imhol a viszonyos múlt) sirniok, Orpha megapolá ő napát, Rúth egyesüle ő napával.“

De lássunk inkább példákat a beszélő személyeknél, mert azt állítom itt is, hogy ezekben tűnik ki legjobban a beszélő idők mivolta.

¹⁾ Már érintettem, hogy „monda“, „szóla“, „felele“ stb mind régi mind újabb szokás szerint imperfectummal fejeztetnek ki.

²⁾ Az általános vagy beszélő használata mindig legjobban kitűnik midőn, mint többször láttuk, épen beszélők hozatnak fel.

„Es monda Boz Rúthnak: Hallgassad leányom, ne menj egyéb mezőre gabonaföket szedned, se menj el e helyről, de egyeséhed (egyesítsed) te magadat én lányimmal és hol aratandnak, kövessed. Mert *parancsoltam* én gyermekimnek, hogy senki meg ne szomoróhon (szomorítson) tégedet... ki leesvén ő orcájára és imádván a földön monda öneki: Honnat az énnekem, hogy malasztot lelnék te szemeid előtt... Kinek az felele: *Meghirdettettek* énnekem mindenek, melyeket *töttél* te napadnak, te férjednek halála után és hogy meghagytad légy (latinismus) te szüleidet és a földet kiben *születtél* és *jöttél* a néphez kit azelőtt nem tudsz vala És teljes érdemet végy Izrael ura istenétől, kihez *jöttél* és kinek szárnyai alá *futtál*. Ki monda: én uram malasztot *leltem* te szemeid előtt, ki *megvígasztaltál* engemet és *beszélettél* te szoigáló lányodnak szüvébe“ . . . És monda neki napa: Hol *szedegettél* ma és hol *tökéltetted meg* müedet. Legyen áldott, ki *írgalmazott* teneked“ . . .

Imhol az igazi beszélő (vagy általános) és teljes múltak, semmi más időre, vagy más körülményre nem viszonyíthatók, hanem egyedül a beszélőre (azaz a beszélő jelenére) vonatkoznak!

Üssük fel akárhol e két legnevezeteseb nyelvemlékünket, mindenütt többször találjuk kifejezve a beszélő személyeknél az elbeszélési időket, s különösen múltakat, mint az írat egyéb szövegében, alkalmasint azért, minthogy a beszélők előadásánál a leírás vagy festés ritkábban fordul elő, s a rövidebb események fonala egymásból foly ugyan, de egymástól nem függ, és így viszonyításra kevesebb a szükség.

Még egy példát, melyre korán elhunyt Jászay társunk is különösebben figyelmeztet bennünket ¹⁾, Lukács evangélista XIV. fejezetéből:

„És ő monda annak: Egy némely ember *alkotott* ²⁾ nagy vacsorát és *hiútt* sokakat, és *eresztette* ő szolgáját a vacsorának ideje korán mondani a hivatalosoknak hogy eljöjjenek, mert immár *megkészajtettek* mindenek és *kezdek* ³⁾ mind

¹⁾ Nyelvemlékek, II. kötet 350. lap.

²⁾ Latinul: *fecit* szinte perfectumban a következőkkel együtt.

³⁾ Viszonyúl a meghívásra, t. i. midőn meghivattak.

egyetemben magokat menteni. Az elő (=első) monda: falut *vöttem* és ki kell mennem, és meglátnom azt, kérlek tégedet, ments meg engemet. És a másik monda: Öt iga barmot *vöttem* és elmegyek megbizonyejtanom azokat, kérlek tégedet ments meg engemet. És a harmad monda: Feleséget *vöttem* és azért nem mehetek, és megfordulván a szolgál *megmondá* ezeket ő urának. Tahát megharagván a házi atya, monda ő szolgájának: menj ki hamar az utcákba és a városnak szegébe, szegényeket és bénákat és vakokat és sántákat hozjh be ide. És monda a szolgál: úgy *lött* uram mint *parancsoltál* és még hely vagyon. És monda az úr ő szolgájának: menj ki a szőlőközbe és erőltessed bejöniök hogy teljék be én házam. Mondom kedig tünektek hogy a férfiak közül, kik hivatalosok *voltak* egy sem kóstolja én vacsorámat“

A Mindszenti Gábor Naplójából felhozott példa szinte tökéletesen mellettem szól. Legszembeötlőbb helyek: „*Történt vala* akkor hogy a gyertyák maguktól kialuvának ¹⁾ ezt magam is *láttam* de . . . ő felsége nem *lathatta*, nem is *mondottuk* ²⁾ neki soha ez dolgot . . . és nyavalyás is *vala* ³⁾ már, mert akkor is szinte szédülve *mene* ⁴⁾ ki. Mi is nem kevésbé *megháborodánk* ⁵⁾ ez nagy csuda dolgon.“ A többi belyeket, ha tetszik, az olvasó maga értelmezheti. Miként fejti meg ezeket a Magyar Nyelvészet? — Sehogy sem. Csak állítja hogy „látott“ nem tesz történeti múltat (pedig imént láttuk, hogy teljességgel nem tehet mást). És útal más példákra, t. i. Rúth Könyvére, a Halotti Beszédre, melyeket főntebb már tisztába hoztam. Az egészből az tetszik ki, hogy szerkesztő úr előtt mindig a görög alakok lebegnek vala.

Pázmány Péter Kalauzából is hozatik fel példa: „Az úr Istentől elfajúlt sokaságot útra *akarván* hozni Ezechiás király követeket *bocsáta*, és . . . *serkegete* mindeneket.“

¹⁾ Tökéletesen megegyezik az „accidit ut vellent“ szókötéssel.

²⁾ Mind tökéletesen beszélő múltak.

³⁾ Tartós múlt.

⁴⁾ Viszonyos, t. i. „akkor“ (=midőn ezek történtek) kifejezésre vonatkozva.

⁵⁾ Ki nem látja a fő körülményt? „ez nagy csuda dolgon“.

— Ki nem látja az, akaráván hozni' (körülírással, midőn akarta hozni') fő időt vagy fő körülményt, következőleg az erre vonatkozó, bocsáta', serkegete' viszonyos múltakat? Hasonlók: „Gyömölcstelen nem *lén* a király fáradtsága (midőn a király ily módon fáradott' fő körülmény), de sokan a szép *igyekezetet* (midőn a király ily szépen igyekezett' ismét fő körülmény) fél kedvvel *fogadák* sőt ... *csúfolák*." Nagy szerencsétlenség az ilyen példákban, ha valaki szétszaggatja a szoros összefüggésben lévő dolgokat egymástól*), különösen pedig épen a fő körülményeket, s a fő körülményekre figyelést téveszti szem elől.

Történik Révaira is hivatkozás, hogy t. i. Nyelvtana 570. és következő lapjain a ,tudám' alakot praeteritum perfectum primumnak, a ,tudtam' alakot pedig praeteritum perfectum secundumnak nevezi. Amde másutt, pl. 814., 820., 830. stb. lapokon a perfectum szót — talán tévedését észrevévén — már elhagyja, a midőn csak praeteritum maradván, ez mindenféle múltat jelenthet.

De hogy e tekintetben is minden vitatkozásnak vége szakadjon, nézzük meg, hogyan ír maga Révai:

„Rettenetes vas fegyvernek ki *találta* fel első

Bús keletét? vad *volt* szíve vagy épen acél!

Akkor az emberölést, a kezdett harcokat akkor

És tágasb ajtót a temetőbe *nyitott*.

Amde nem ő *vétett*, mert mi vesztünkre *fogadtuk*

A mit az oltalmúl a vadak ellen *adott*."

stb.

Íme Révai úgy ír, mintha semmit sem tudna az első teljes múltról, t. i. mind általános múltakban, holott ha föltehetnők is általán, hogy a verselésben nem követhetni mindenütt a szigorú szabályt, de e példában több múlt van, melyekben a versmérték sérelme nélkül bizvást élhete az első teljes múlttal, ha ő is ezt tartja vala igazi történeti múltnak. Így ,nyitott' helyett ,nyita', ,fogadtuk' helyett ,fogadók', ,adott' helyett ,ada' a mértéket épen hagyták volna.

*) Bizony sok galibát okoz az a viszonyos múlt — mint a Pesti Napló tudósítója írta — csakhogy *nem nekem*.

Lássunk többet szinte Révaiból :

„Lelkem ! nem éred már soha végedet :

Mert úgy *lehellett* téged az alkotó

Isten, mikor gyarló agyagból

Testemet oly nemesen *teremté*.”

Az utolsó valósággal viszonyos múlt.

„Csodát *űzött* a természet,

Mikor téged *alkotott*,

Minden szépség ott *tenyészett* ;

Mindent reád *aggatott*.”

Ismét :

„Én változó csélesap szívet

Hagytam el, nem nagy kár,

Te állandó jámbor hívet

Vesztettél : aggódj már.”

Nem mind teljes és egyszersmind beszélő múltak-e ezek ?

Még egy példát Homér fordításából :

„*Hányta* kilenc napokig nyilait. Tizedikre Achilles

A hadnak minden seregét gyűlésbe *hivatta*.

Hókeblű Juno asszony *juttatta* eszébe :

Mert *gondolt* vele, a görögök hogy szüntelen *estek*.

A mikor összejövén immár mind *egybesereglett*

A had népe : sebes járású gondos Achilles

Köztök nagysággal fölkelvén, szólni *kezdett*.”

A ki Homér Iliásának (Első könyv, 53. s következő versekben) eredeti helyeit a fordítással összeveti, úgy találja, hogy ott többféle múlt fordul elő, leginkább pedig imperfectum és aoristus. Miért nem hoz elő Révai ezekből a Magyar Nyelvészet fejtegetése szerint csak egyetlen időt is, 'tuda' és 'tud vala' alakút, hanem egyes egyedül csak bevégzett múltakat? Nem volt képes Révai a hét teljes múlt helyett, ha az nem beszélő is egyszersmind, csak egyetlenegy más időt is alkalmazni a verselés miatt?

Ha valaki mind ezekben más valamely múltat keres mint a beszélő múlt, az az ő dolga. Honnan van hát mégis —

mondhatja valaki — hogy a régieknél a ,tuda' alakot hasonlíthatlanúl gyakrabban találjuk, ,a tudott' alak pedig a mai szokásunkban divatozik inkább?

Felelet : Mert mi többet általánosítunk, a régiek többet viszonyítottak, mi többet beszélünk, ők többet festettek, mi többet beszélünk összefüggés nélkül, ők a fő körülményeket jobban felkarolták s erre intézék az egyes részeket stb.

S elvégre tartozunk-e felelni valamennyi akár régi, akár mostani íróért? Hiszen Curtius is legtöbbször Homér-ra és Xenophon-ra, Becker Schillerre hivatkozik. Nem mind művész a ki írt és ír, a művészi, legfőlebb a kiművelt érzés a tekintély, nem pedig a mindennapi. A Révai-és Jászay-Codexek a felhozott igeidőkben véleményem szerint oly remekek, hogy csak ezeknek közzététele megbecsülhetetlen műve akademiánknak.

XX.

Azonban megengedvén még azt is, hogy a szentkönyvek és vallási tárgyak fordítói s íróinál valamely előszeretet uralkodott a ,tuda' alak iránt, a honnan ennek használatát Toldy legjelesb óságbuvárunk ,bibliai nyelv'-nek szokta mondani; vizsgáljuk meg az élethez, a nép nyelvéhez közelebb álló emlékeket, nem úgy találjuk-e? hogy már ugyanazon vagy a legközelebbi korban épen úgy divatozik vala a teljes múlt elbeszélési múlt képében mint a mai napon.

Néhány példa a Nyelvemlékek II. kötetéből ú m. a vegyes tárgyú régi magyar iratokból nem fog ártani.

1403. évből. a Sajó-Szentpéteriek végezése: „Mí Gergely Deák főbíró, esküttek . . . ilyen végezéseket avagy rendelkezéseket *szerzettünk* . . . mind az mi határunkban leendő bornak bőségeért, ki ez mi városunknak földén terem, és melyvel az kegyes teremő Isten minket *meglátogatott* . . . Ha pedig az város híre nélkül efféle bort valaki itt kiáruland, más borát annak olyan arányút és árúját a minemű az vidéki *volt*, kivonatunk . . . Ez mi végezésönknek emlekezetire és erősségére *adtuk* úgymond ez mi levelönket“ . . .

Az egész végezésben egyetlen egy ,tuda' alak elő nem fordul.

1452. évből a 359. lapon : „En Belkeny Pétter addom en mindeneknek tuttára kiknek illik, en az en jószágomat az ki en birtokom alatt vagyon, Szász-Somboron minden hozzá tartozóval *vettem* (= vetettem) zálogon Székely Gergelynek, . . . annak felette *attam* oda en magamat hogy ha mi dolgom leszen, gondomat viselje.“

1510. Szalkay László Deák kamaraispán válasza Bánfy Ferenchez : . . . „az te kegyelmed panaszból *megérttettem* az te k . . . boszjúságát és nagy jeles kárát . . . Sem én akaratomból vagyon, mert *irtam* róla Désházy Istvánnak . . . Bernaltnak is ezen képen *megírtam* . . . Mert tudja kegyelmed hogy én az vagyok a kinek magamat *montam* és a mi neven magamat *ajánlottam*.“

1515. évből. Gochit János egy soltész házhelyet ad zálogba : . . . „ennekem *adott* Kendy István az én szükségemre tizenhat forintos tallért, mely tizenhat forintért *adtam* neki zálogul — Zuha-Dolinába Sáros vármegyébe levén egy soltíz házheletem . . . kinek bizonságára *attam* pecsiétes leveletem“ . . .

Ugyanazon évből Ferus Ágoston három jegyzékében bor-kimérésről előforduló multak : ,árult‘ vagy ,árulta‘ előfordul ötször, ,volt‘ hatszor, ,adott‘ hétszer, ,ment ki‘ háromszor.

Fancsikai Nagy János két jegyzékében ,volt‘ előfordul háromszor, ,árult‘ háromszor, ,adott‘ háromszor ,ment ki‘ kétszer.

Más múlt nincsen.

1516. Házépitési költségek jegyzékében előfordul : ,attam‘ nyolcszor, ezen kívül ,*vettem* egy kemence meszet‘, és ,ez napon *vettem* számat.‘

1517. Boszorkányperben ,Pásztor Györgynének Margit asszonynak és Hegedüs Péternének feleleti Terjék János ellen‘ :

„Tisztelendő bíró uram és nemes Tanács uraim! . . . ennek okáért *citáltuk* uraságotok eleiben törvényre Terjék Jánost. Immár mostan úgy mint Anno 1517. esztendőben való Szent György nap tájában *múlt* három esztendeje, hogy Margit asszony innét az kassai malomból *megyön volt* haza Téhányban levén Bartusnéval, de Bartusné *visszatért volt* az-

okáért mert lepedőit *felette* (=feledte) *volt* az malomban. És mikoron Margit asszony az hóstát (=Vorstadt, külváros) végénél *mene*¹⁾, *tanálta* elől Hegedüs Péternét Anna asszonyt és mond Margit asszony, mit viszesz Anna asszony, mond ő lágy turót *metéltem* darabra eladnia, mond ismét Margit, hadd lássam, mint metélöd, mert én soha nem *metéltem*. Anna megmutatja az turót Margitnak. Immáran ennekutána úgy-mint két esztendő elmulván az mikoron ez dolog *volt*, Terjék János *ment* Téhányban, ennek is egy esztendeje *mult* el és az téhanyi bírák és esköttek előtt így *szólt* János: bizony kár tinéktek bírák hogy meg nem tudjátok bütötni (=büntetni) Pásztor Györgynét Margitot és az Hegedüs Pétörnét Annát az téhanyiakat. Mert én *láttam* hogy Margit és Anna tüzet *raktanak* az hostát végén az víz mellett az honnat Téhányban mennek és ő magok ketten az vízben *állottanak*. Margit és Anna és egymást vízzel *öntözték*, vaját *mostanak* az vízben, maga (=de) sem Margitnál sem Annánál vaj nem *volt* és az Terjék János méltatlan szavára az téhanyi eskött uraim Margitot és Annát meg *akarták* bütötnie, de ők *vötték* ez dolognak törvény szerint való meglátását uraságotok eleiben“. . . .

1523. Kesserew Mihál bosnyai püspök s testvér huga Krisztina között békelevél kilenc főúr s több nemes előtt ol-vasta Werbewczy helytartó.

„Forma verborum dominae Christinae“

„Jó Uram és jó Bátyám! Az minemű per és indulat avagy szó miközöttünk uronk ő Fölsége előtt *voltanak* azokért értem hogy te kegyelmednek nehézsége vagyon. Én az miképen egyebektől *értettem vala*, azképen *könyörgöttem vala*²⁾ uronknak ő Felségének hogy te kegyelmed felől én nekem tervényt tétetne, de mostan értem, hogy te kegyelmed nekem köteles nem *volt* mint én előmbé *atták vala*. Azért kérem kegyelmedet, mint jó uramat és jó Bátyámat hogy énnekem megbocsássad az mit ebből én reám *nehezteltél* és láss enge-

¹⁾ Mily helyesen használja az egyszerű népies beszéd a viszonyos múltat! A mi annyival nevezeteseb, minthogy a többi múltat épen úgy használja, mintha ma hallanók a nép szájából.

²⁾ Mindkettő előbbi múlt, melyek a perbeli időt (midőn közöttük indulat avagy szó volt) megelőzik; ilyen a következő „atták vala“ is.

met jó szeretetvel , mert én minden jómat Te kegyelmedtől várom mint jó Uramtól és jó Bátyámtól.“

„Lecta per me Werbewczium Locumtenentem.“

„Forma verborum Domini Episcopi“

„Jó húgom ! bizonyába nem tudom okát miért én teneked úgy fogattam volna az mint te elődbe *adták volt* mert semmi szükségem reá nem *volt* hogy én teneked hitemre fogadtam volna. Azért én is kerlek tégedet mint jó asszonyomat és jó hugomat , hogy ha mi fáradsagod és költséged ez dolog miatt *volt* , én reám érette ne nehezelj , mert a mit én *miveltem* az én tisztességem oltalmában *miveltem*. Innen tova örömet látlak mint szerelmes atyámfíát és hugomat.“

„Idem Werbewczy qui supra. In testimonium prae-missorum m. p.“

Ime Verböci a magyar jogászok ősapja úgy szólott (mert hiszen ha más irta volt is , ő nézte keresztül) közel negyedfél század előtt , hogy mai utódai sem tudnának jobban írni. S a magyar beszélő és előbbi múltakat úgy értette, hogy a mai nyelvészeknek is becstületükre válnék.

Még egy-két nevezetesb iratot nem mellőzhetek:

1552 – 1553 között.

Kassa magyar polgárainak panasza és kérelme.

„Minekutána az Úr Isten ő szent fölsége az mi kegyelmes uronk kezébe adta volna e várost, ő Felsége ugyanazonnal minket is kegyelmességébe, hívségébe és szárnya alá vött, mint egyéb híveit. Melyre mi is mind fejenként ő fölségének *megesküdtünk* hogy halálunkkal, vérünk hullásával, tagonk szakadásával szolgálunk ő Fölségének mint kegyelmes uronknak , mely ő Fölsége hozzánk való kegyelmességét ezzel *mutatta meg* hogy az városnak privilegiumát , szabadságát megconfirmálván mi kezünkbe magyarok kezébe *adta*, hogy mi mindnyájan ő Fölsége hűségében Kassán lakozók kik vagyunk egyenlőképen éljünk vele, mely ő Fölsége kegyelmességéből megadott privilegiumnak ellene ilyen nyomoruságink *estenek*.

Első, hogy egy atyánkfiát Rákai Györgyöt az privilegium ellen *megfogák* . . . kapitán uram ezer forintig ke-

zes *leszen vala* ¹⁾ érette, ő Fölségére is *apellál vala*, oda sem *bocsáták*, de valamíg kedvöknek *kelle* addig *tarták*?”

A következőkben is mindenütt *megfogák*, nem *bocsáták*,²⁾ valamit *akarának*, mind azt *mielék* *fogva tarták*, bíró uram ő kegyelme nem *mielé* *kivevé* *nevezé* stb mind világosan viszonyos múltak, a föntebbi teljes mint beszélő és főmúlra: „ilyen nyomoruságink *estenek*” vonatkozók; ezen főmúlra következik: „Első hogy *megfogák*” stb tökéletesen az, a mi Corneliusban: *accidit ut vellent*. Úgy hogy midőn ezen viszony a beszéd további folyamában megszűnik, ismét a beszélő múltakat találjuk: „Továbbá adajokat és szolgálatjokat a magyaroknak feljebb *tették* Továbbá . . . oly plébánost *hoztanak be* . . . ki minekünk semmibe nem szolgálhat”

1555. Jóságba igtatásról tudósítvány Izabella királyné aláírásával. „Pünköst nap előtt való csötörtökön ez vitézlő Milith Ferenc és János királyné asszonyunk ő Felsege parancsolatjával *vittének* minket Jankhoz tartozó jóságban . . . ezekben mi *elmentünk* és bele *iktattuk* . . . ez iktatásban jelen bizonyságúl *voltanak* . . . Ezen személyekkel az nemes uraimval *mentünk* Hermanszékre és ott is *iktattuk* . . . hallgató *volt* ott is Várdai Mihály Gögjére *mentünk* ott is *iktattuk* ez vitézlő személyeket . . . a falubeliek *voltak* hallgatók . . . az mi hitünk szerint írjuk, hogy mi *eljártunk* . . . és *iktattuk* ez megírt személyeket . . . De soholt senki ellene nem *mondott* és mi ő Fölsége parancsolatjából az jóságban *hagytuk*.”

A hallgatók és olvasók türelmével élnék vissza, ha még tovább folytatom vala A felhozottak is úntig elegendők lesznek annak igazolására hogy, ha talán apáink némelyike a bibliai és rokon írásmódban vagy költészetben ²⁾ is valami különöst — mintegy fenségést — keresse és találja is a szokat-

¹⁾ Két tartós múlt egymás után, a többi múlt közé igen szépen beillesztve.

²⁾ Már Quintiliánál olvassuk: „költöket a versmérték ment a szabály nem követéseért; sőt ezek, ha szükség nem kényszeríti és őket, néha inkább a szokatlant követik.”

lanabb ,tuda' és ,tud vala' alakokban, de a közéletbeli nyelv egy betűcskét sem tért el az idők használatában a mostanitól. Ott van még egy rakás vegyes tárgyú irat a Nyelvemlékek II. és III. kötetében, forgassa át a ki kétkedik, s feleljen reájok, a ki bibliai és költészeti nyelvvel akarja az ellenkezőt bebizonyítani.

Én még Társaim s az olvasó engedelmével csak egy pár példát akarok felhozni a XVII. századbéli nyomtatványokból s ezután még valamit az újabb korból Kazinczy Ferentől, a nagy nyelvreformátortól.

XXI.

Verbőci magyar törvénykönyvében ¹⁾ a történeti elbeszélést tartalmazó X. és XI. címekben (Első Részben) ezeket találjuk : (X.) „Minthogy ezelőtt azt *mondók* ²⁾ hogy a mi királyunk hatalmában vagyon a nemességnek és jószágnak osztogatása . . . efféle jószág bírásának és eladásának eredeti és fundamentoma a magyar szentséges koronától függ, és ha az, ki uraságában *volt* az jószágnak, annak mindenestől fogvást magva *szakadott*, ismég azon koronára szakad és száll a jószág. Innét *származott* azért a mi régi jó szokásunk hogy“ (XI.) A magyar királyok önnön magok *rendelték, kezdettkék és szerzették* itt ez országban az Anyaszentegyházat . . . és ez okon efféle tisztre való választásnak méltóságát . . . önmagokra *vötték* és magoknak meg is *tartották* . . . mert a Magyarok nem az Apostoloknak predikálásokra... *tértenek* meg a közönséges hitre, hanem az ő saját királyok Szent István király tanításával, melyről azelőtt is emlékeztem, *hajlottak* a római hitre. És ezen király *szerzette* legelőször is ez országban a püspökséget . . . és az egyházi tiszteket is és jószágot . . . azoknak *osztogatta* a kiknek *akarta*, de mindazáltal olyanok, kik méltók *voltak*, jó és jámbor embereknek . . . igaz és hű papokat *rendelt* . . . mintegy Apostol olyan *volt*. Ugyan ezen dolgaért a pápa ugyanazon Sz. István királynak címe-

¹⁾ Birtokomban második kiadás 1643-ból.

²⁾ Viszonyúl ,ezelőtt'-re, vagy Becker szabálya szerint a csak kevéssel előbb múltira.

rül két keresztet *adott* . . . a mondott Sz. István királyunk koronázatjától és birodalmától fogván, ki *volt* Krisztus urunk születése után ezer és egy esztendőben e mostani óráiglan, . . . a magyar királyok mind ilyen békeségesen *bírták és osztogatták* az egyházi tiszteket és ekképen még a római szent szék ellen is egynéhányszor időt *töltöttek* ebben a szokásban és törvényben . . . régen is még Zsigmond király (ki római császár is *volt*) idejében . . . a constantiai közönséges és híres neves gyűlésben, holott több papok és keresztyén királyok közül, csak kárdinál is harminckettő *volt*, a pápa ugyan bitivel is és esküvéssel *megconfirmálta*, a mint erről függő pecsét alatt való levél is *költ*. De hogy e gyűlésről és Conciliumról summa szerint emlékezzem, négy egész esztendeiglen *tartott*. *Kezdetett* pedig ezer négy száz tizennégy esztendőben. Mely gyűlésben annakutána ezer négyszáz tizenhétben, Otto pápát, kit más névvel ötödik Mártonnak is híznak, *választották* pápaságra és azután való esztendőben . . . azon gyűlés *elbomlott* és ezen gyűlésben a huszonharmadik János pápa akaratja ellen is *letölte* a pápaságot, Gergely pápa pedig szabad akaratja szerint *letevé* ¹⁾ a tiszteket, de Benedek pápáról a Concilium ugyan erővel *voná le* a pápaságot. Ebben a gyűlésben *égették* meg a Husz Jánost és prágai Hieronimust. . . az ő tudományok pedig, kinek kigyomlálásaért főképen ez a nagy gyűlés *hirdetett* *vala* ¹⁾, harminckilenc esztendeig *tartott*, kinek ezután Zsigmond császár segítségével ilyen vége *lön* és az Anyaszentegyházban a régi békeséget és egyességet szerencsésen helyre *állatá*.“

Ismét két viszonyos múlt, melyekkel vagy különösen a Zsigmond császár segítsége avagy közremunkálása (latinúl: opera) látszik kiemeltnek, vagy az ezutáni (latinúl: tandem) körülményre vonatkozás fejeztetik ki. Mintha volna: miután Zsigmond király *közremunkált*, ilyen vége *lön*; vagy: ezután *történt* (tandem factum est) hogy ilyen vége *lön* stb.

¹⁾ Ez és a mindjárt következő viszonyos múlt mintegy azt akarja kifejezni, ugyanazon idő alatt vagyis, midőn ezek történtek.

²⁾ Mily helyesen használtatik az előbbi múlt is.

Másik¹⁾ nyomtatott munka Kitionich, *Directio methodica processus judicarii juris consvetudinarii* című munkájának magyar fordítmánya Kaszonyi Jánostól 1647-ből. Legnevezetesebb ebben az eredeti magyar előszó az olvasókhoz, melyben a szerző semmi más nyelvhez kötve nem lévén, az akkori magyar szójárást híven tünteti elő.

„Mivel némelyek akármiben is akadozni és patvaroskodni szoktak, ezokáért némely dolgokról az olvasókat rövideden tudósítani *akarám* ²⁾. Először is : a törvény dolgaiban forgó mindennapi deák terminusokat, melyekkel még a deáktalan perlekedő közrend is elegyesleg szokott élni, én először fordítatlanul *hagytam vala* ³⁾; hanem midőn már a nyomtatatásához akarnék kezdeni, némelyek úgy *javalák és tanács-lák* ⁴⁾ is, hogy a mennyire lehetne, azokat is fordítanám, és egészen magyarul bocsátanám ki; melyet *meg is cselekedtem* a mennyire *lehet* ⁵⁾ . . . az ,inhibitió‘ néhol tartóztató s néhol visszatérítő tilalomnak *írtam* . . . A ,*prohibitió*‘-t pedig bentiltásnak *fordítottam*. . . . Egyéb hasonló törvényes terminusokról hasonló gondolatban kell lenni, és nem kell mindjárt vakmerő ítéletet tenni fölé; a mint csak a múlt gyűlés alatt is, midőn a könyvecskét nyomtatnák, egynek első bele tekintettel a ,*jus*‘ akadván szeme eleibe, azt *írtatá* ⁶⁾ hogy a *just* igaznak avagy törvénynek nem jól *fordítottam*; váltig *kérdezém* tőle mint kellett volna másképen fordítani, de semmit nem *tuda* mondani, hanem csak *imeze*

¹⁾ Szeretek törvénytani munkákra hivatkozni, mert a törvényi és törvénykezési nyelv valamennyi más ismeretek és tudományok között mindig legközelebb szokott állani az élethez. Kérnem kell Toldy társunkat, hogy a régi jogi irodalomra is terjeszsze ki figyelmét.

²⁾ Világosan ,szoktak‘-ra viszonyúl.

³⁾ Előbbi múlt a későbbi ,cselekedtem‘-re vonatkozva.

⁴⁾ Viszonyúlnak ,midőn akarnék‘-ra, melyben múlt értelme rejlik.

⁵⁾ E rövid kifejezés a legszebben s legtökéletesebben kitünteti a beszélő egyszersmind fő (,cselekedtem‘) és viszonyos (,lehet‘) múltakat.

⁶⁾ A következő valamennyi imperfectummal együtt ,a *jus* akadván szeme eleibe‘ körülírva : ,midőn a *jus* akadott szeme eleibe‘ kifejezésre viszonyúl, e mellett valamennyi némi tartósságot is jelöl.

ámoza s azután beléhagyá Továbbá : noha a fordításban azon *igyekeztem*, hogy a deáknak értelmét híven és igazán megmagyarázzam, mindazáltal nem *ragaszkodtam* teljességgel a bötühöz hanem a deáknak értelme mellett megmaradván, a magyarját, a mennyire lehetett ¹⁾), folytába *eresztettem* és úgy *igyekeztem* ejteni, a hol az értelme *engedte* ²⁾), mintha nem deákból fordítottatott, hanem először is magyarul irattatott volna. Utoljára cselédes foglalatosságim és Istennek pestis által való látogatása s egyéb mindennapi akadályok nem *engedék* ³⁾ úgy vinnem végbe, a mint feltett szándékom *vala* ⁴⁾).

Nem fog ártani a fordításból is közleni némelyeket, hogy láthassuk, miként értette fordító az eredetit : (429. lapon):

„Erre pedig akkor kellett (solebant) megeskünniök mikor *beállottak* (recipiebantur) a prókátorságra. Sőt nem csak a prókátorok, hanem a peresek is ezen hitre kötelesek *voltak* (adstringi debebant). A felperesnek azon kellett megeskünni (jurabat) ⁵⁾ hogy ő nem patvarosságból, hanem igaz igyekezetből *mozdította* a pert (causam movisse) En T. esküszöm Istennek tartó hitemre hogy én azt a pert, melyet . . . Nemzetes vagy Vitézlő T. ellen *indítottam* (movi), nem oly igyekezettel *indítottam* (movi), hogy ötlet igazság kívül vesztegessem, fogyassam, hanem jó itélettel elhitem (credo et judico) magamban hogy ellene igaz ügyem vagyok, és tudva hamis bizonyítással nem élek, sem az előállítandó tanukban, sem az előviendő levelekben. Azután az alperes azon *esküdt meg* (jurabat) hogy ő jó magamentséggel él és a kereset ellen igaz feleletet teszen. A ki pedig nem ⁶⁾ *akar* megeskünni (poena non praestantis hoc juramentum), nem kereseti mellől *esett el* (amotio ab agendo), hanem, ha valami

1) Főntebb, *leheté*; itt is, *leheté* v., *leheté vala* helyett, miről alább

2) A ritka használatú, *engedé vala* helyett, mely alakról alább.

3) A főntebbi akadályokra mint fő körülményekre viszonyúl, mintha volna : annyi akadályok *jöttek össze* hogy nem *engedék*.

4) Tartós múlt.

5) A latin imperfectumok itt mint szokásos azaz tartós múltak mindenütt magyar beszélő azaz bevégzett múltakkal fejeztetnek ki.

6) Nyomdahibából a „nem“ szó kimaradt.

gyenge vakmerőségből *mivelte* (noluerit), a bíró ítéleti szerint való büntetést is *vött* (infligenda), ha pedig gonoszságból *cselekedte* (praestare noluerit) a mire eskünni kellett volna kereseti szerint, azt *elvesztette* (amissio), mert már meg nem akarván eskünni, tudó dolognak *tartották* (habetur), hogy nincs igazsága hozzá¹⁾.

XXII.

Az újabb korból egyedül Kazinczy Ferenc munkáiból hozok fel példákat. A kit ezek meg nem győznek, annak az egész mostani író sereg is aligha fogna valamit érni.

Mindenek fölött megjegyzem, hogy Kazinczyt, a jelen uralkodó köz nézet szerint az új iskola alkotóját, ki talán sokban öntudatlanul mint a legtöbb lángelmű művész csak saját keble sugallatát követé, egyedül tanulmányozni lehet és szabad, de igazítgatni nem.

Első példa: Klopstock Messziásából (1788): „Tovább *szóla s mondá*²⁾: Az ég felé emelem fel fejemet, kezemet a felhőkig nyújtom, s esküszöm neked magamra, a ki isten vagyok mint te: megváltom az embert!

De nem hallatva az angyaloktól, csak maga és a fiú által értetve, *szólt* most az atya, s néző arculatját a közbenjáróra *fordította*: Kiterjesztem fejemet az egeken, karomat az örökké valóságon, s mondom: Végetlen vagyok, s esküszöm neked, fiam! elengedem a bűnt!

Ezt *mondá*³⁾ s *elhallgatott*. Azalatt, míg a végetlenek

¹⁾ Látjuk hogy a fordító a magyar igeidőket egészen szabadon használta, inkább az értelemre mint szószerintiségre ügyelvén, de mindenütt beszélő múltakul a bevégzett múltakat alkalmazván.

²⁾ Mint tartós múltak.

³⁾ Tartós a következő beálló múlt (elhallgatott) ellenében. Általán Kazinczy (talán öntudattal) a görög igeidőknek jeles utánzója, csak hogy a 'tuda' alakban nem az aoristusnak, hanem az imperfectumnak. S csak ez is felel meg tökéletesen minden felhoztam és még felhozandom példák szerint szintűgy a 'tuda' mint 'tud vala' alaknak. Úgy hogy alább épen Kazinczynál fogjuk látni hogy ő a kettőt egy értelemben vevé. Egyébiránt a közvetlen beszélő múltakra nincs szükség észrevételeket tennem.

szólottak, tisztelő rettegés járta keresztül a természetet. A most eredő még gondolkozni nem kezdő lelkek legelőbb *rebegtek* s *érzettek*. Döbrentő borzadás *ragadta meg* a Seraphimot, erősen *vert* szíve s körülötte remegve *feküdt* néma lakkerületi, mint a föld a közelgő fergeteg előtt. Csak a leendő keresztyének lelkeibe *szálla* ¹⁾ víg örvendezés, s az örök életnek édesen szédítő előérzése. Ellenben megtompúlva s egyedül a kétségbeesés iránt érzékenyül megtompúlva valaminek gondolására az Isten ellen, *buktak* ki uralkodó székekből a mélységben a pokol lelkei. A mint *kihullottak*, mindenikére egy szírt *rohant*, mindenike alatt *beszakadt* a mélység s recsegve *bődült meg* a legalantabb pokol.“

A példákból annyit legalább minden esetre meg kell bárkinek is engednie, hogy Kazinczy, alkalmasint az eredeti ellenére is, épen nem él a ,tuda‘ alakkal mint beszélővel, hanem legfőlebb mint tartóssal : ,szóla‘ ,monda‘ és kísérről: ,szálla‘, a mi mind nem görög aoristus, hanem épen ennek ellentéte, görög imperfectum.

Második példa: Szemira és Szemin. Töredék. 1815-ből. „Mélyen a víz alatt *feküdtek* immár a márványtornyozatok s a hegyek tetői felett iszonyú hullámok *hemberegtek*. Már csak a legmagasb hegy ormója *áll* ²⁾ *ki* az áradásból. Irtózat

¹⁾ A mi nyelvérzésünk, legalább nyelvszabályunk nyomán „szólottak“ után — mert azalatt történének a következő múltak : ,járta keresztül‘, ,rebegtek‘, ,ragadta meg‘, ,feküdt‘, ,buktak ki‘ kísérvagy viszonyos múltak jönnének; de ha tanulmányozva követjük Kazinczyt, kitűnik hogy az ő elméje előtt a föntebbiekben az isteni szó véghetetlen nagysága- s erejéhez képest a rettegést, borzadást hűbben jellemző beálló és zordonabb teljes múltak lebegtek leginkább, ellenben egyedül a szelid minőségű, víg örvendezés-ről írja viszonyos múltban, „a leendő keresztyének lelkeibe *szálla*.“ A német eredeti nincs nálam, de Kazinczy a latint sem követi vala mindig a közönségesen bevett értelemben, annál kevésbbé várható ez tőle a Klopstock nyelve szűkebb igekörében. Beckertől tanultuk, hogy elvégre minden szabályból kifogyunk, s a nyelvérzés vezérel egyedül. Ámde ide Kazinczy-féle nyelvérzés szükséges.

²⁾ Mindjárt a következő elbeszélési szakaszban egészen hasonló eszmében és hasonértelmű szók kíséretében tálatatik: „áll vala“, kétségtelenül mind amaz, mind emez tartós múlt jelentéssel.

zajgás *hallatszott* béfercsegett oldalain; azon boldogtalanoknak jajogása, kik elcsüggedve *kerestek* itt menedéket s kiket a habokra ült halál a szirtoknak *űzött*. Ime itt egy egész domb feslik el a hegytől s a reája kapaszkodott emberekkel a tajtékzó vízbe szakad; amott egy záporpatak mossza el a fiút, ki elhaló atyját magasbra *vonszotta* ¹⁾ vagy a gyermekeit együvé ölelő hív anyát.

Mostan már a hegynek csak legfelsőbb bérce *áll vala* ²⁾ *ki* az özönből. Ide ragadta Szemin, egy jámbor ifjú, imádott kedvesét. Szemíra csak most *esküvék* ³⁾ neki örök hűséget. Magányosan *állottak* itt, a többieket mind *elmosta vala* ⁴⁾ az ár üvöltő vészben. A hánykodó hullámok reájok *rohantanak*, felettek a villám, alattok a zajló tenger *dördüle* meg ⁵⁾. Rettentő homály *fogta körül*; egyedül a fellobbant villám *vetett* az irtózatoss látványra bús sápadt fényt. Veszélylyel *ijeszte* ⁶⁾ minden felleg, minden hullám ezer holtat *zavara* együvé, tovább *hempergett* a fergetegben s új zsákmányt *keresett*.

Szemíra dobogó szívére *szorítá* ⁷⁾ kedvesét. Könnyek *folytanak* le az eső vizével együtt elhalványodott orcáján s így *szóla* esengő hanggal: Továbbá nincs szabadulás édesem! környül vagyunk véve az ordító halál által. Oh Szemin, mindig inkább közelít az! Melyik hab borít el bennünket? Tarts reszkető karjaid között, édesem! most mindjárt elnyél a közönséges ítélet. Most óh Isten! eminnen jő felénk; mely

¹⁾ Az elbeszélő jelenekhez, melyek itt múlt értelemben állanak, viszonyítva, valósággal múlt a múltban azaz előbbi múlt, melyet a mondott körülmények közt fölösleges, tehát hiba lett volna régibb múlt alakjával fejezni ki.

²⁾ Föntebb: *áll*.

³⁾ A legközelebb eltelt idő, mely a múltat a jelennel köti össze t. i. ,tuda vala' vagy ,tuda' alak, mint ez értekezés elején a francia határozatlan múltnál fejtegetém.

⁴⁾ Előbbi múlt.

⁵⁾ Kisérő múlt, t. i. a közben vagy mindjárt az után, midőn a hánykodó hullámok reájok rohantanak. Lásd Becker elméletét.

⁶⁾ A következővel együtt tartós vagy gyakorító múlt, értve minden felleg- s illetőleg minden hullámról; végül pedig ,hempergett' s ,keresett'-ben inkább a sebes menetű beálló múlt rejlik.

⁷⁾ Tartós múlt.

irtóztató! már közelebb látom a villámok fényében. Most, óh Isten! Isten! bíránk! Így szóla, s Szeminre rogyott ¹⁾).

Az ifjú döbögő karja *átalölelte* az elájult leányzót. Rebegő ajaki nem *szólottak*; nem látta a veszélyt; egyedül melylyére szorult kedvesét látta s több volt a mit érzett mint halálnak borzasztásai. *Megcsókolta* halvány orcáit, melyeket a hideg eső áztatott, erősebben szorította most melljére s így szólt: Szemíra! kedves Szemíra! ébredj fel! óh csak egyszer térj vissza az ítéletnek e veszélyére, hogy engem még egyszer láthassanak szemeid, hogy elkékvült ajakid még egyszer mondhassák, hogy szeretsz; egyszer még, minekelőtte a hab elragadand.

Ezt mondá az ifju, s Szemíra *feleszmélt* ²⁾, szerelemmel eltölt, csüggedő tekintetet vetett Szeminre s környülnézett ³⁾ a veszélyben. Isten! bíránk! nincs irgalom? ekként kiálta ⁴⁾ fel: Óh mint szakadnak a habok! mint reng felettünk a vilám! mely rettegek jelengetik az engesztelhetetlen bosszút! Oh Isten! ártatlanságban múltak el esztendeink! Jaj, jaj! oda minden öröme életemnek; oda vannak a kik napjaimat kedvesekké *tevék* ⁵⁾! Te ki engemet szültél, irtóztató látvány! téged oldalam mellől szakasztá ⁶⁾ el a víz. Még egyszer emeléd fel földet és karodat, meg akarál áldani s elnyelettetél. Ah oda vagynak ők egyetemben! És mégis óh Szemin, az eldúlt világ nekem paradicsom volna temelleted! Óh Isten a mi éveink ártatlanságban múltanak el! Nincs-e szabadulás,

1) A két múlt között 'szóla' oly tartósságot fejez ki, melyet a következő esemény 'rogyott' szakít félbe, ez utóbbi *rögtön beálló* lévén, annyira hogy ez még mintegy a szólás közben egyszerre s hirtelen történik. Lásd az olasz teljes múltat.

2) Egészen hasonló a föntebbihez.

3) Egymás után beálló események.

4) Vagy a föntebbi múltra viszonyúl, *midőn t. i. körülnézett*, vagy tartós, mint általában minden idő, mely a mondott vagy mondandó szavakra vonatkozik.

5) Tartós.

6) A következőkkel együtt azon időbe vezeti a képzeletet, melyben már dühöngött a vész, azaz e körülmény oda gondolandó; általános múltak ezt nem tehetnék.

nincs-e irgalom! De mit mond elkeseredésében szívem! Óh Isten bocsásd meg ajakomnak botlását! Mi az ember feddtelessége Teelőtted!

Gondosan *támogatá* ¹⁾ Szemín tántorgó kedvesét s így *szóla*: Az ár minden élőket *elhorda* ²⁾ a földnek színéről; már a vész zajából nem hallatszik emberi nyögés. Óh Szemíra, a legközelebbi perc nekünk végpercünk leszen! *Elmúlt* az életnek minden reménye! mind azon várt boldogságok, melyeket szerelmünk édes örömei közt *álmodánk* ³⁾, oda vannak! Meg kell halnunk! a halál közelít felénk; az emelkedő vízzel már csapkodja lábainkat. De jer, kedves! ne várjuk azt mint a gonoszok. Meg kell halnunk! Óh mi volna a mi életünk, ha hosszú korra nyúlna is? egy harmatcsepp mely a szikla párkányán függ, s a napnak még felkölte előtt elcseppen. Emelkedjél fel, kedves Szemíra! túl ez élten öröm lakozik és boldogság. Ne rettegjünk, midőn oda megyünk által. Ölelj meg, kedves, s várd úgy a kimúlást. Majd, én Szemírám, majd e pusztulás felett fognak lebegni lelkeink; kibeszélhetetlen boldogságban fognak majd felfelé lebegni. Óh Isten! ily merészen hisz az én lelkem. Emeljük hozzá szemeinket, Szemíra. Kárhóztatja-e halandó ember az ő útjait? A ki belénk *fuvallá* ⁴⁾ lélekzetét, az küldi a halált igazhoz és gonoszhoz. De boldog a ki ártatlan ösvényt *jára* ⁵⁾. Nem életünknek meghosszításáért esedezünk mi Teelőtted, bíró! végy el a te ítéleteidben, ha Tenéked úgy tetszik; de elevenítsd meg bennünk azon kibeszélhetetlen boldogság reményét, melyet nem rabolhat el a halál. Ugy aztán dörögj, mennykő! dúlj össze mindent, áradás! mossatok el bennünket habok! Áldott légyen ő az igaz! áldott légyen ő! Ez légyen vég gondolatunk, melyet lelkeink a haldokló testben gondolnak.

Mostan öröm és vidámság tér vissza Szemírának szebbé váló arcára. *Kinyújtotta* karjait a fergetegben, s ezt *mondá*:

¹⁾ Tartós múlt.

²⁾ Szinte.

³⁾ Szinte.

⁴⁾ Viszonyúl azon időre, mikor fogantattunk.

⁵⁾ Tartós.

Érzem, óh érzem azon nagy reményeket. Magasztald az urat szám! sírjátok öröm-csepeket szemeim, míg a közelitő halál benneteket befogand! Boldogságokkal tetézett menyeyi lak vár bennünket. Ti, én kedveseim, előttünk *mentetek* oda. Követünk benneteket s majd együtt lészünk. Az ő széke előtt állanak ők, az igazak! Az úr az ítélet fergetegéből *gyűjtötte* maga elébe. Dördüljete, mennykövek! üvölsz zivatar! Ti hirdetői vagytok az ő kegyének. Hullámok, rohanjatok felinkbe. Nézd, szeretett ifjú, nézd, és ölelj meg. Imhol jön ő, a halál! E setét habon közelít felénk. Ölelj meg Szemín! ne ereszsz el magadtól. Óh már emel a tolduló hab!

Öllelek Szemíra! *felele* az ifjú; öllelek téged. Idvez légy halál! imhol vagyunk! Áldott legyen az igaz, a kegyelmező!

Így *szólának*, s a víz *elmosta* ¹⁾ az összeölelkezteket.

Harmadik példa. Kazinczy Útja Pannonhalmára, Esztergomba, Vácra. 1831.

„Még csillagos *vala* ²⁾ az ég s a lámpák az utcákon nem *aludtak el* ³⁾ egészen, midőn *kimentem* a hajóra, nehogy e vízi utazás örömeitől elessem, ha késni találnék. Lábaim alatt, midőn a hajó teknőjére *felléptem*, már *pezsge* ⁴⁾ a kised Vulkán, s a füst feketén *tekerge* ki kéményéből. Végig *mentem* a hajón s *megállék* ⁵⁾ a nyilások mellett, látni mint égne a kemencék s a gépely csudás alakú rúdjai s kerekerei mint moz-

1) Ellentétben a két múlt, mint fentebb.

2) Részint tartós múlt, részint a ,midőn kimentem'-re viszonyuló.

3) Bár viszonyos kívántatnék a következő általános múltra nézve, de a lámpák elaludta oly rögtön beálló, hogy szerző a festőbb leírást mint látszik, a másiknak feláldozni nem akará, nem akarhatá.

4) A legvilágosabb és tökéletesebb viszonyos múlt vagy is múltban jelen, egy másik múltban történő, különösen Buttman értelmében is, a ki az egyidőbeliségről, mint tudjuk, azt mondja, hogy mindig valami tartósság rejlik benne, s nem lehet másképp képzelni, mint hogy egy pillanattal előbb kezdődött mint a másik, a következő ,tekerge' múlttal együtt, vonatkozva mindkettő a ,midőn felléptem'-re.

5) ,Megállék' első tekintettel pillanatnyi vagy beálló múltnak látszhatik, s van ezen szónak más esetben ily értelme is, de hogy itt ama másik t. i. tartós értelmet adott neki szerző, megtetszik a következőkből: „látni (hogy lássam) mint égne", „mint mozganak", tehát itt megállék annyi mint megálltam s állva maradék.

ganak lassú nehéz löködésben. A fél éjszaka és fél reggel kétes fényében még ki nem *lehet* ¹⁾ ismerni a körültem ingó formák arcáikat. De végre *virrada*, s a csillagok tűnni *kezdenek*. A hajó kapitánya indulót *lövete*. Az utasok egyenként vagy barátjaiktól kísérve *futának* a hajóra, s ott sirva s ölelgetések között *váltak el*. A hajóról a vízszélre s a vízszélről a hajóra *repültek* a néma köszönetések, kalapokkal és kezekkel, s észre sem *vevénk* ²⁾ midőn hajónk a kedvünkért elbontott híd hézagján *általfutott*.

Hogy a kelőknek mozgóknak akadályúl ne légyek, végig *nyúlék* ³⁾ egy hosszú karszéken s *lestem*, az előttem ismeretlen sokaság közt kívül fog itt legelőbb szőni össze a történet. Alig *kérdém* ⁴⁾ ezt magamtól, midőn egy valaki *meginte* ⁵⁾ hogy oly közel a kéményhez főfájást kaphatok s a gőz megáztathat. Azon széken *nyúltam el* most, melyen ő *foga* ⁶⁾ helyt s ő *folytatá* ⁷⁾ a szót s *beszélé*, hogy míg nálunk ezen egynél nincs több gőzhajó, Petersburgban számtalan vagy on már, s hogy ő ilyenén *jött* onnan Lübeckig. Egy más valaki, hihetőleg hallván mit beszél az én mulattatóm, és magyarul, közel hozzánk *telepedett le*.

Éneklősen ejtett szólása erdélyinek *gyanítottá* ⁸⁾ velem

¹⁾ A következőkkel együtt egész addig: *váltak el*, a fél éjszaka és fél reggel kétes fényében' fő körülményre vonatkoznak. Vagy az utóbbiak, 'végre' szóra viszonyítvák, t. i. végre (megjött az idő hogy) *virrada* stb.

²⁾ A legvilágosabb és legszabályosabb viszonyos múlt, 'általfutott'-ra vonatkozva.

³⁾ Ha a 'kelőknek mozgóknak' szavak értelme kiegészítettik: Míg mások keltek mozogtak, hogy nekik akadályúl ne légyek; akkor, 'végig nyúlék' tisztán látható viszonyos múlt.

⁴⁾ Csak kevéssel azelőtt múlt, t. i. 'kérdém vala' értelmében, miről már 'fontebb is' szólék, s mit különösen a magyar igeidőknél fogok tisztábban megfejtani.

⁵⁾ 'Midőn' szóra s ebben rejlő körülményre vonatkozik.

⁶⁾ 'Foga vala' értelmében.

⁷⁾ Tartós múlt.

⁸⁾ Viszonylik az 'éneklősen ejtett szólása' körülményre; legjobban kitünteti ezt a következő.

s az volt ¹⁾. Kitaláltatám ²⁾ vele nevemet, de ő a magáét meg nem mondotta, igen azt, hogy kapitány és hogy Bécsbe megyen. De íme megállta ³⁾ hajónk, midőn azt épen nem vártuk, oly köd ereszkedvén, hogy sem eget sem földet nem láthatánk ⁴⁾ többé. Három óráig kelle ⁵⁾ az helyt veszteglenünk.

Azalatt én is lemenék ⁶⁾ a szobába“ stb stb.

Nincs kedvem tovább folytatni. A ki az eddigiekből meg nem győződik, hogy Kazinczy a ,tudott‘ alakot általános bevégzett és rögtön beálló, egyszersmind beszélő, a ,tuda‘ alakot pedig tartós értelemben és ezzel rokonokban ú. m. viszonyban s kísérobén, tehát tökéletesen a görög imperfectumában s néhol a szinte rokon ,tuda vala‘ időében használta, azt bármедdig folytatandott fejtegetésem is bajosan fogja más véleményyre téríteni.

Hátra van még hogy lássuk Kazinczyt miként adá ő vissza a magyarban a *latin* múltakat. Serre Sallustius nyújt példát. Mily célja vala Kazinczynak s mily elvet követe ő Sallustius magyarításában, legjobban megtudhatjuk ötőle magától: „Mint kelljen fordítani, — így írja Bevezetésében — a munka neme határozza meg, melyet fordítunk, a cél, melyért fordítunk, az olvasó, kinek fordítunk. Ha kinek elég tudni, mit teve Catilina és Jugurtha és mely véget ére gonoszságok, de Szallusztra s az ő művészségére semmi gondja, sőt azt a gonosz nyelvrontót még gyűlöli is, a síma beszédű franciáknál . . . bőven feltalálja a mit ohajtott. De a Szalluszt olvasójinak, az említettek kivül, van még egy más szaka is; az, mely a magyar nyelvet a Róma nyelvével, s a mi korunk izlését a régi koréval és a Szallusztéval öszve hasonlítani nem tartja nem jó dolognak; a mely érti hogy a nyelvrontás tiszteletes, ha szépet,

1) Általános múlt, mely már nem körülményen alapszik, hanem a beszélő közvetlen tudomásán.

2) Viszonylik azon elhallgatott körülményekre, melyek a kitalálást elősegíték, vagy tartós múlt.

3) Tisztán viszonyos múlt, vonatkozván a ,nem vártuk‘-ra.

4) Viszonylik ,köd ereszkedvén‘ vagy körülírva: „miután oly köd ereszkedett‘ múltra.

5) Tartós múlt.

6) Viszonylik ,azalatt‘ időre.

jót ad ; a mely érti, mit nyere a Szalluszt beszéde, hogy ő inkább akará követni a nem-római példányt, a nyelvrontó Thucydidest, és önmagát, mint ¹⁾ a mit a szokás és grammatika igájába vert római nyelvmesterek tanítottak ; s úgy hiszi, hogy ha szerencsével merjük mi is, a mit ott Szalluszt mere, nyelvünk nyerni fog, nem veszteni, s a Szalluszt fordítójának e lelkesebb szaka is érdemli gondjainkat Nem az itt a dolog hogy Szallusztot magunkhoz vonjuk le, hanem hogy mi lépünk feljebb mint állunk a Nagyhoz ; nem az, hogy semmi szavát el ne hagyjuk, meg ne változtassuk, hogy a mit mond, ugyanannyi sorban mondjuk, hogy beszéde tagjait más rendben ne szövjük fel ; hogy az ő varázs homályát a józanság sovány és hideg tisztájára derítsük fel : hanem az, hogy *tisztelvé*n nyelvünk *alaptörvényeit* . . . a beszéd azt a hatást tegye itt, a mit ottan tevé ; hanem, hogy a másolat az előkép nemében legyen szép. Olykor az kedves, ha semmi idegen színt nem látunk a beszédben, olykor ha azon áltsugárzik a csudált idegen. Mit hol illik, és az ily törekedés mily fényt ígér a nyelvnek, értik a nyelv felavatott barátjai.

Térjünk a fordítmányra, még pedig, a hol maga a történelmi elbeszélés kezdődik.

„V. Lucius Catilina nobili genere natus, *fuit* magna vi et animi et corporis, sed ingenio malo pravoque. Huic ab adolescentia bella intestina, caedes, rapinae, discordia civilis grata *fuere* : ibique juventutem suam *exercuit*. Corpus *patiens* inediae, vigiliae, alboris, supra quam cuiquam credibile est . . vastus animus immoderata, incredibilia, nimis alta semper *cupiebat*. Hunc post dominationem Lucii Sullae lubido maxima *invaserat* reipublicae capiundae, neque id

„Lucius Catilina nemes házból vette származását, s nagy erejével bíra léleknek és testnek, de elméje gaz és bomlott *volt* ²⁾. Serdülte olta belhadak, verekedések, polgári zendítések *voltanak öröme* : s azokban *gyakorlá* ³⁾ ifjúságát. Tes'te türe étlenséget, álmatlanságot, fázzást, feljebb mint ki hihetné . . . Temérdek lelke szertelent, nagyon fentet, alig remélhetőt *kerese* mindenben. Az embert Lúcius Sullának dúlongásai olta dühös vágy *szállotta* meg elnyomni a hazát, s

¹⁾ Nyomdahibából a ,mint' szó kimaradt az eredetiből.

²⁾ ,Vette' beálló múlt, a latinban csak részesülő ; ,bíra' itt mint tartós múlt ellentétben áll az ,eredetét vette' múlttal ; a következő, *volt* a latin ,*fuit*-nak megfelelő általános vagy elbeszélő.

³⁾ A latinban általános, a magyarban egyidőbeli vagy kísérő múlt.

quibus modis adsequeretur, dum sibi regnum pararet, quidquam pensi habebat. Agitabatur magis magisque in dies animus ferox inopia rei familiaris et conscientia scelerum, quae utraque his artibus auxerat, quas supra memoravi. Incitabant praeterea corrupti civitatis mores, quos pessuma ac diversa inter se mala, luxuria atque avaritia, vexabant. Res ipsa hortari videtur, quoniam de moribus civitatis tempus admonuit, supra repetere; ac paucis, instituta maiorum domi militiaeque quomodo rempublicam habuerint, quantamque reliquerint utque paulatim immutata, ex pulcherrima, pessuma ac flagitiosissima facta sit, disserere.“

oda mely szerek által juthat el, csak hogy magát urrá tehesse, azal épen semmit nem gondolt. Fenelelkét napról napra inkább ingerlé szorultság és gonoszságainak tudallata, s a kettőben azon szerej által vesztötte el magát, melyeket említettem. Unszolák effelett az honromlott erkölcesei, miket két ellenkező gonosz gyulasztgata: pazarlás és eltelhetetlenség. Szó esvén honunk erkölcesei felől, a dolog látszik kívánni, hogy fentebb kezdjem el őseink rendtartásaikat honn és az hadban, és hogy a társaságot mint igazgatták, mely karban hagyták, az lassudan miként változott, a minden országok legszebbike, legjobbika mint leve a legnyomorúbb, legveszettebb, rövideden elbeszéljem.“

A két nyelvben egymásnak megfelelő s egymással meg egyező idők: keresé cupiebat, ingerlé agitabatur, unszolák incitabant, gyulasztgata vexabant, mindkét nyelvben tartós múltak; volt fuit, voltanak fuere, említettem memoravi bevégzett múltak. Az egymástól eltérők: gyakorlá exercuit, amaz kísérő, ez bevégzett múlt; gondolt pensi habebat, amaz beszélő mint bevégzett, ez tartós múlt. Nagyobb eltérések: vágy szállotta meg libido invaserat, amaz elbeszélő (az utána következő, gondolt'-tal együtt), ez előbbi múlt (viszonyúlva a 'pensi habebat' tartós múltra); a társaságot igazgatták rempublicam habuerint, hagyták reliquerint, a módokban különböznek: a magyar mutatóban, a latin kapcsolóban állván; leve facta sit mind módban, mind időben különbözők, a magyar különösen tartósságot vagyis folytonos lassúdad átváltozást fejezvé ki. Végre a latin részesülők helyett mutatómód használtatik a magyarban ezeknél: származását vette natus, türe patiens, változott immutata, megfordítva magyar részesülő ebben: szó esvén admonuit.

Láthatjuk ezekből, hogy, miként föntebb is érintém, Kazinczy az idők használatában nem mindig követte ugyan

az eredetét ¹⁾, azonban a legtöbb esetben, tehát rendszerint vagy szabályképen az imperfectumot ,tuda', a perfectumot (még a kapcsoló módbelit is) ,tudott' alakkal adta vissza. A szabály tehát tökéletesen áll, hogy Kazinczynál a ,tuda' alak nem bevégzett és általános, hanem tartós időt illetőleg egy-időbeliséget jelent a mondottakban is; s az eltérések is mindig ez értelemben és szellemben történnek, hihetőleg a fordító különösen kiemelendőknek tekinté azokat, például mindjárt az elején „nemes házból vette származását és nagy erejével bíra testnek és léleknek“ a legszembeötlőbbben a két ellenkező múlt, ú. m. beálló és tartós tétetik egymással ellentétbe.

A következőkben a mondottak bővebb igazolása végett — azonban hely és időnyerés végett a latin igeidőket, illetőleg múltakat, csak zárjel között — fogom följegyezni.

„VI. Róma várost, mint beszélik, trójai nép *építette s lakta* (concidere atque habuere), kik hazájokat Aeneas vezérok alatt elhagyván, állandó lak nélkül *bujdokláznak* (vagabantur); s ezekkel együtt az Aboriginesek, sivatag emberfaj törvény nélkül, kormány nélkül, független és szabad. Ezek egy falakba *kelvén* (postquam in una moenia convenere), különbözők eredetökre, nyelvökben nem egyneműek, azaz más-más szokást követvén, hihetlen ha mondjuk, össze mi könnyedén *forradának* ²⁾ (coaluerint). De minekutána gyarapodva számokban, rendtartásokban, birtokban, immár eléggé tehetős, eléggé hatalmas népnek *látszhatának* (videbatur), a mint emberi dolgoknak menni szokás, gazdagság irigykedést *szüle* (orta est). Szomszéd népek királyok haddal *esnek* ³⁾ nekik; barátjaikban

¹⁾ Főntebb előadtuk, hogy az irány művészet, tehát érzés dolga is, melyet különböző egyének, különböző módon nyilváníthatnak; de remek művészeknél s így íróknál is az elmélet szabályszerűséget köteles kutatni, nem gáncsolódní. Minden más művészet megbírálása is sokat függ azon szempont felfogása s eltalálásától, mely a művész előtt lebege, midőn művét alkotja vala.

²⁾ A magyarban kísértő múlt, következve mindjárt az ,egy falakba kelvén' után.

³⁾ Elbeszélésekben a jelen, múlt helyett, mint tudjuk, minden nyelvben gyakran használtatik; a latinban itt és a következőkben infinitivus jelenei állnak.

kevés jó segélyökre ; mert a többiek megragadva ijedelmök által a veszélytől *távolgának* (aberant). De a Róma népe honn, táborban, sürgeni forgani kész ; ez azt bátorítja ; elébe mégyen ellenének ; szabadságát, hazáját, rokonit fegyverrel fűdi ¹⁾, férfiasan *elháríttatván* a veszély (ubi pericula *propulerant*), frigyeseiknek, barátjaiknak *kelének* segélyökre (auxilia portabant), s inkább *szövének barátkozásokat* (amicitias parabant) adott mint vett jótétekkel. Kormányzójokat királynak *nevezték*, de a kormány törvényezett *volt* (imperium legitimum, nomen imperii regium habebant). Választottjaik, kiknél a testet gyengévé *tette* a nagy kor, de bölcseség *élesztette* lelkeiket (corpus annis infirmum, ingenium sapientia validum erat), *intézik* a hon dolgait (reipublicae consultabant). Továbbad, midőn a királyi igazgatás, mely a szabadság őrzése s a köz gyarapodása végett *volt* (fuerat), dölyfös kéjjé *változott* (convertit), *eltörlék* a szokást (immutato more) s évi tisztségeket s két tisztviselőt *tőnek* magoknak (sibi fecere). Úgy *hitték* (putabant) az emberi gyarlóságot ez fogja leginkább tartóztathatni, hogy féktelenséggé ne vőtömedjék.“

E fejezetben az imperfectumok hatszor, a perfectumok háromszor egyeznek meg, a magyarban kétszer imperfectum áll perfectum helyett, ötször perfectum imperfectum helyett. A többi eltérések a részesülőkben vagy a módokban vannak.

Akkor is midőn perfectum áll imperfectum helyett, ez rendszerint csak egyiknek vagy másiknak, például a viszonyos vagy egyidőbeli múltnak nagyobb kiemelése végett történik, melyre nézve a latin nem oly szabatosnak látszik, így ebben : „Választottjaik, kiknél a testet gyengévé *tette* a nagy kor, de bölcseség *élesztette* lelkeiket, *intézik* a hon dolgait,“ am azok általános és beszélő, ez utolsó viszonyos múlt, a latinban pedig mindenütt imperfectum, épen úgy mint a franciában láttuk : „j'avais bien du plaisir, lorsque j'étais jeune.“

Kazinczy fordításai bizonyítják a legtökéletesebben s megcáfolhatlanul, miszerint igen nagyon csalódnánk, ha a magyar nyelvet a latin keretébe úgy akarnók bele gyötörni, hogy ettő

¹⁾ Jelenek, múltak helyett, élénkebb ábrázolás végett ; a latinban infinitivusok.

egy hajszálnyit és semmi esetben se térjen el. Különösen az eddig felhozottakban egyetlenegy latin imperfectumot sem fordított a tartósságot jelentő ,tud vala' alakjával, hanem többnyire a rokon ,tuda'-éval; mi újabb bizonyság arra, hogy azt a görög aoristussal épen homlokegyenest ellenkező értelemben t. i. inkább a görög imperfectum értelmében vette.

Megérdemli hogy Szalluszt Töredékeiből is mutassak be valamit, mert fordító maga mondja előszavában: „Szallusztot én két nyelven beszéltetem: Töredékeiben és a két Levélben az új idők izlése szerint, mely könnyűt kedvel, simát, ömlőt, mindennek érthetőt, hidegen józant: Catilinában és Jugurthában a régi felé igyekeztem közelíteni.“

„Cájus Cotta, Consul,
a néphez.

Róma Polgárai! engem sok veszély ére ¹⁾ honn, sok csapás a hadban. Némelyeket *tűrtem* ²⁾, némelyikéből Istenink segéde s tulajdon rényem *kapa* ³⁾ ki. Mind ezek közt sem bátor eltökélésnek nem *voltam* ⁴⁾ hijával feltétimben, sem a végrehajtásban serénységnek. Szerencse s viszontagságok dolgaimat *változtatták* ⁵⁾, nem magamat. De az utolsó csapásban minden *elhagya* ⁶⁾ szerencsémvel. Ezen felül az öregség, terhes magában is, neveli gondjaimat; pályám vége felé eléggé nyomorú vagyok azt sem remélhetni, hogy életemet becsülettel rekeszthetem be. Mert ha hongyilkosnak neveztettem; ha én, ki két ízben *születtem* ⁷⁾ a hazának, nem gondolok Házi-Istenimmal, honommal, e fő méltósággal: hol az a gyötrés,

1) Latinúl: adversa fuere; fordító a magyarban a tartósságot emeli ki az ,ére' múlttal.

2) Toleravi.

3) ,Repuli'; a magyar ,kapa ki' kísézője az előbbinek, mint a görögben a föntebb előadtam ezen példa: „az athenéiek együtt vitorlázának.“

4) Defuit.

5) ,Mutabant', mindkét nyelvben tartós, azaz húzamos átváltozás.

6) ,Deseruere'; a magyarban ,elhagya' viszonyúl azon fő körülményre: ,de az utolsó csapásban.'

7) ,Bis genitus.'

letben vagyok, hol halálom után a büntetés, mely felérje vétkemet, holott töttem mind azt a mit a poklok felől mondanak, *felülhaladta* ¹⁾? Első ifjuságom olta mint magányos és mint tisztviselő, szemeitek előtt *forogtam* ²⁾, ha ki nyelvemre tanácsomra, erszényemre *szorúlt*, készen *találá* mindig a mit *kerese* ³⁾, soha én ezekkel roszra nem *éltem* ⁴⁾, s ámbár mindentől *óhajtottam* szerettetni, bátran ellenébe *vetém* magamat a leghatalmasbak haragjának is, ha kíváná ⁵⁾ a köz java. Mikor a hazával együtt *meggyőzettem*, mikor mások segédjére *szorultam*, mikor magamra inségnél egyebet nem *várhaték* (exspectarem); ti Quiritek, *visszaadátok* ⁶⁾ nékem hazámat, Házi-Istenimet, sőt e fő méltóságra *emeltetek fel* ⁷⁾.”

XXIII.

A példák, melyeket többféle korból s a legkitünőbb nyelvemlékek és írók után a két legnevezetesebb és kérdés alatti múltra nézve felhordottam, úgy hiszem, üntig elegendők.

Hátra van még ezen időknek a szófejtés utáni megállapítása.

Saját fejtegetésem helyett, hogy ne láttassam a magam nézete mellett harcolni, itt is egészen mások, t. i. Ballagi Móric és Hunfalvy Pál társaink véleményére hivatkozom.

¹⁾ ,Vici.’

²⁾ ,Egi.’

³⁾ ,Találá’ és ,kerese’ világosan a ,szorult’-ra viszonyúlnak mint egyidőbeliek; a latin : ,qui lingua, qui consilio meo, qui pecunia voluere, usi sunt,’ az egyidőbeliséget is perfectummal (,voluere’ vagy ,usi sunt’) fejezi ki.

⁴⁾ ,Exercui.’

⁵⁾ ,Vetém’ ,kíváná’ szinte viszonyos múltak, vonatkozva mint egyidőbeliek az ,óhajtottam’ múltra; a latinban : avidissimus privatae gratiae maximas inimicitias pro republica suscepi” csak egy idő van nyilván kifejezve.

⁶⁾ ,Visszaadátok’ szinte a főntebbi teljes múltakra viszonyúl.

⁷⁾ A latinban ez utóbbi kitétel helyett csak e szavak állanak : cum ingenti dignitate (e fő méltósággal együtt); a magyarban ,visszaadátok’ múlttal nem együtt, hanem jóval utána történik az ,emeltetek fel.’ Ide mutat a ,sőt’ szócska is.

Ballagi úr a ,tuda' alakra nézve azt tartja, hogy abban a képző *a* azon *ha* szócska vagy szórészecske, mely *minden**ha*, *valaha*, *soha*, *néha* szóokban is létezik, s e vélemény ellen semmi kifogásom nincsen; tehát annak az igékben is hasonló vagyis *kor*, *akkor* jelentése van (mert *minden**ha*, *valaha*, *soha*, *néha*, miként mindnyájan tudjuk, annyi mint mindenkor, valamikor, semmikor, némelykor). E szerint igékben is a *ha* (=kor vagy akkor) világosan más valamely időre, cselekvényre vagy körülményre mutat; mert *tudha*, vagy a *h* elhagyásával: *tuda* annyi mint *tud* akkor; a *h* elhagyása pedig a magyarban sem példanélküli pl. *hab* (persául *áb*, szanszkritul *ab*, zendül: *ap*) szóból ezekben: *abáról*, *ablegény*, más nyelvekben pedig száma sincsen a *h* elhagyásainak pl. a francia: *homme*, *heure*, *hiver*, *habit*, *humeur* és több számtalan szóokban *ha* kiíratik sem mondják ki, az olaszban pedig rendszerint ki sem íratik. Ezen *tudha* vagy *tuda*¹⁾ = *tud* akkor, a legtisztábban egymásik időre vagy körülményre vonatkozik, tehát kétségtelenül egyidőbeliséget, kísérő vagy viszonyos időt fejez ki, például ebben: oly haragra *gerjedt*, hogy nem *tuda* magán uralkodni, világosan érthető: oly haragra *gerjedt* hogy nem *tud* akkor magán uralkodni. A jelen idő használata ezen kísérő vagy viszonyos múlt helyett nyelvelméleinkben is előfordul, jelesül Judith Könyvében: ott (Égyiptomban) négy száz esztendeiglen úgy sokasúltanak meg, hogy ő seregek ingyen meg nem számláltathatik. Sőt a latin: *accidit ut vellent*, *fuerunt qui negarent* mondatokban is csak jelen létezik, s az elmélet után is ezen időt *múltban jelen* időnek neveztük. E szerint a szófejtés is tökéletesen összeült azon értelmezéssel, melyet követtem mindenütt a felhozott példákban. Hunfalvy Pál úr azt állítja, hogy azon *a* e képző v. rag létige, mely a törökben, tatárban, jakutban él még; az tehát a szanszkrit *bhu*, gör. *qv*, lat. *fu* törzsnek felelne meg. Hogyan él az a mondott nyelvekben, társunk nem mondja, tehát magunknak kell találgatni. A tatár-törökben, a mint fentebb láttuk, a létige *olmak*, melyből, ha az infinitivus ragát elvetjük, marad *ol*. Ez nem épen olyan nagyon rokon. Vagy talán az eredeti hajto-

¹⁾ Nem szükség említenem, hogy ezen *a* fenhangú ragozásban *e-vé* változik, mint: *kére*, *teremte*.

gatást érti? A létige eredeti hajtogatása, mint föntebb előadtam, a jelenben: *im, szin, dūr, iz, sziz* (v. *szingiz*), *dūrler*; a múltban *idum, idüng* stb, a föltételesben: *iszem, iszeng*, stb. Én itt sehol nem látom az *a, e* létigét. Vagy talán Hunfalvy úr az *i* betűt mint törzset v. gyököt választja el a többi ragoktól ¹⁾, azaz taglalja, boncolja. Aha! tehát Hunfalvy társunk is boncol, mit másokban oly igen szokott roszalni. Ha már gyököt kell keresnünk, ott a magyar *va* (*vagyok* vagy *valék, valál van* stb), avagy *vo* (*voltam, voltál, volt, volnék* stb szókban). Hiszen ez még sokkal tökéletesebben megfelel a szanszkrit *bhu*, görög *qv*, latin *fu* törzseknek, mint minden tatár-török-jakut-ság. Tehát miért nem hozza fel az egyszerű magyar *va* v. *vo* törzset, vagy miért nem ezt is? Aztán még azzal sem fejtettük meg a dolgot, hogy az *a, e* valamely tatár-török-jakut létige, vagy szanszkrit-görög-latin törzs. Mert azon állítólagos létigéből valamint az utóbbi törzsekből teljességgel nem tudjuk: múltat, jelent, jövőt vagy mit jelentenek azok, tehát még mindig fenmarad az a kérdés, mit jelent azon *a, e*. Elhiszem, hogy társunk képes lesz erről egy vagy több ívnyi értekezést írni — hisz magam is olvastam ilyesmit, és alább Révaiból is hozok elő egyet mást, s jól van! foglaljon helyet *ez is* nyelvészetünkben — de kielégít-e bennünket, megfelel-e a valóságnak annyira mint Ballagi úr egyszerű s tiszta magyar megfejtése? arról ítéljenek mások, arról ítéljenek talán utódaink.

Elvégre mindenik nézet csak hypothesis (föltevés), mert biz azt semmiféle nyelvész nem tudja a nap alatt, mi módon eredett valósággal és okiratilag bebizonyítva egyik vagy másik nyelvben valamely alak ²⁾ s helyén is van, ha minden nézete-
ket ismerünk; de az elfogulatlan ügy- és igazságszerető tudománybarát mindeniket szigorúan fogja megvizsgálni s a leg-
hihetőbbet elfogadni. Bizonyosan nagy figyelmet érdemel itt

¹⁾ Ugyanezt teszi Révai a törökben (648. lapon).

²⁾ Példa erre a legközelebbi korból. Én a „tanár“ szót „doctor“ értelembe gyártottam; s lett belőle az életben: professor. „Elem“ szót azt mondják, Helmezy metszette el a latin „elementum“-ból; s lett belőle oly magyar szó, hogy lehetetlen magyar nyelvésznek nem elemeznie.

a persa *i* képző is, mely mint tudjuk a perfectum személyeihez járulván, ezt viszonyos multtá változtatja át.

S hogy az *a*, *e* képzőkre a magam származtatását is elmondjam, én azt régebben *ó*, valósággal élőszavunkkal rokonítám, a mely további ragozás- vagy képzéskor rendszerint *av*-vá változik, pl. *av*-as *av*-ik *av*-it, *av*-úl, *av*-ar, *av*-at, és legrégibb nyelvemlékünkben ez alakban is előfordul, pl. teremt-*ev*-e, hall-*av*-a, néha fordul elő egyszerűen is, még pedig *ó*-val, pl. tilot-*c*-a, mond-*o*-a; a végső *a* (s *e*) mindenütt már a határozott tárgyú (tárgylagos) igeragozáshoz tartozván. Az *o*, *s* kivált a fenhangu ragozásban: *ő*, számtalanszor előfordul más nyelvemlékekben sőt mai szójárásokban is, mint: *gyűjtő* = gyűjte (Ruth Könyvében), *jövő* = jöve, *ülő* = üle (Judith Könyvében) stb. Ezen *ó* szó értelmét minden magyar ember érti, de más ismeretesb nyelvekben nem tudjuk teljesen visszaadni. A magyarban t. i. oly szóknál használtatik, melyeknek a régiség adja meg nagyobb becsét vagy jelességét, pl. *ó* bor, *ó* szalonna, *ó* háj, *ó* dohány stb, valamennyien nem pusztá régít jelentenek, hanem olyat, melynek jeles volta a régiségben áll, mely tehát soká *eltart* a nélkül, hogy rosszabb lenne, sőt javul a tartásban. Innen igeidőknél *tartós multt*. Megvallom, ezen nézetembe, melyet 'A Magyar nyelv Metaphysikájában' csak röviden érinték (a 66. §-ban), oly szerelmes voltam, hogy attól bárki szavára el nem állottam volna. Azonban maga az igeidő jelentése is kérdésbe vétetvén, azért is hogy egyedül ne álljak véleményemmel, hajlandó vagyok Ballagi úrnak tökéletesen kielégítő nézete elfogadására; kijelentvén, hogy azt minden tekintetben épen oly helyesnek, talán helyesebbnek találom mint a magamét.

A másik multt magyar elemzésében szerencsésebb vagyok annyiban, hogy Hunfalvy Pál társammal a lényegben egyet értek. Csak a hasonlításban és értelmezésben lesz közöttünk némi különbség. Azt mondja ugyan is társam, hogy a multt *t* (vagy *tt*) képzője annyi mint a magyar *to* (*tova* szóban). Ennél fogva *vol-t*, törökül *ol-d i* annyi mint a lét- (=val) fogalom — távolban, multtban. Erre nézve egy véleményen vagyok vele tökéletesen. Tehát *tud-t* vagy *tud-ott*, *bir-t* annyi mint a tudás vagy birás már távolban van, elmultt.

Ez tehát bevégezett, eltelt, teljesen elmúlt idő. De — és itt térünk el egymástól — mivel a 'tuda' alak a tartós múltat fejezi ki, és a magyarban egy harmadik egyszerű múlt alak nem létezik (mint a görögben az aoristusok), az elbeszélő múlt leghelyesebben, legtökéletesebben a bevégezett múltat is kifejezi, mint számtalan más nyelvekben, pl. a latinban, olaszban, persában, törökben stb. Különösen e két utóbbiban maga az alak (vagy hang) is rokon a magyarral. A persában t. i. a múlt képzője *d* (*id*, *ád*) vagy *t* vagy *szt*, pl. csel-*id*-em kel-*t*-em, kus-*t*-em öl-*t*-em, friszt-*ád*-em ereszt-*ett*-em, khán-*d*-em zeng-*t*-em, dán-*iszt*-em, tanul-*t*-am, tud-*t*-am.

Ezen múlt Vuller és Spiegel szerint *praeteritum absolutum* (általános múlt), Pfizmaier szerint *préterit* vagy *parfait défini*, és egészen a francia értelemben t. i. mint bevégezett és beszélő múlt használtatik.

A törökben már Hunfalvy Pál úr megérinti az *ol-di* szóban a rokonságot *).

Azonban itt meg kell különböztetnünk az eredeti hajtogatást a származottól. Az eredetiben, kétséget nem szenved, miszerint a *d*, néha *t* képző a nyelvtanítók s különösen Pfizmaier szerint perfectumra használtatik, így: kel-*di* am. cseleked-*ett*, szev-*di* am. szeret-*ett*, ol-*di* am. vol-*t*, bak-*ti* am. lát-*ott*, a mi a származott hajtogatásban nem mindig áll, pl. kel-*ür*-*di*, szever-*di*, Pfizmaier szerint imperfectumok.

Ekként mutatja ki a két múlt tiszta értelmét nem csak régebbi s újabb szokás, nem csak a hasonlóság, hanem a

*) De már abban, hogy ezen magyar múltnak megfelelne a szanszkrit- és görögben az úgynevezett augmentum, teljességgel nem értek egyet, sőt ezzel társunk épen maga alatt vágja le a fát. Hiszen épen azon augmentuma a szanszkrit és görög imperfectumnak sokkal tökéletesebben megegyezik hangban is a magyar *a*, *e*-vel (t. i. a szanszkritban *a*, a görögben *e*), mint a *t*. Az igaz, hogy ezen nyelvekben az aoristusoknak is azon augmentumjok van; de egy az hogy itt H. úr a magyar múlttal akart hasonlítást tenni, más az hogy a magyarban aoristus nincsen. És én azt mondom, ha már hasonlítunk, hasonlítsunk azzal a mink van, nem pedig azzal a mink nincs, és azzal a mi megegyező, nem pedig a mi meg nem egyező. És ekkor mellőzhetlenül az imperfectumra jutunk s egymással kezét foghatunk

szófejtés, és ezzel összeköttetésben a rokon nyelvek buvárlata is. Tovább megyek. Ha sem szokás, sem szófejtés, sem hasonszerűség nem igazítna is útba bennünket, a nyelvészeti vezérelvek vagy fensőbb törvények hoznák magokkal, sőt sürgősen parancsolnák, hogy akként állapíttassanak meg, miként előadtam. Ugyanis a bevégzett múlt, természeténél fogva, úgy mint sok más és igen jeles nyelvekben, miként többször láttuk, tökéletesen alkalmas a beszélő múltat is képviselni, sőt azonos ezzel. Itt tehát nincs szükség sok határozgatásra. Hanem a viszonyos múlt az, mely kétség esetében bővebb meghányás-vetés alá esnék. A viszonyos múlt oly szerepet játszik a nyelvekben, mint láttuk, milyet talán semmi más idő nem. Erre a köztünk vitatás alá nem jött tartós múlt összetett alakja (tud vala) teljességgel nem alkalmas, mert egy kissé gondosabb irányban vége hossza nem lenne a sok, vala' szónak. Itt tehát a széphangzási törvény is közbe szól. Beszélő múltunk más igen jeles nyelvek példájára már lévén a bevégzett múltban, minek állítnánk föl e mellett még egy másik beszélő múltat? Nem önként hozza-e magával egy részről a szabatosság más részről a széphangzás, sőt a takarékosság törvénye, hogy a másik egyszerű múlt alakját (tuda) még kétség esetében is határozottan a viszonyos múlt szerepére utasítsuk?

E szerint be volna fejezve a két kérdéses igeidőnek megvitatása. A tárgynak kétségbe vétele követel, hogy e két időnél cáfolatokba ereszkedjem, melyeket leginkább Hunfalvy Pál, Imre Sándor és, a mennyiben ezek nézetére hajolni látszik, Szvorényi József urak ellen intézék, szerénytelenséggel egy olvasó sem fog vádolni, ha azt mondom: egyedül ügy- és tudományszeretetből. Reménylem, tisztelt társaim sem fogják rossz néven venni a cáfolatokat. Sőt hasonló ügy- és tudományszeretőkben bízva azon hitben élek hogy, miután előadásom minden részét figyelemmel s nyugalommal elolvasandották, nézeteimről lényegben — mert más elfoglaltságom miatt csak nagyon szakadozva dolgozhatván ezekben, lehető hogy a részletes előadásban itt-ott nem mindenütt tudtam magamat elég világosan kifejezni — tökéletesen meg fognak győződni.

XXIV.

Lássuk egyenként az időket a módokkal együtt.

A magyarban a bevett nevezet szerint a *jelentő* vagy *mutató* (indicativus) mód mindig *valóságot* fejez ki, azaz hogy valami valósággal létezik, vagy valósággal nem létezik jelenben, v. múltban, v. jövőben, vagy is a beszélő azt úgy adja elő, úgy *jelenti* ki, úgy *mutatja* fel mint valóságot. Innen neveztem én azt már egy más munkámban is a magyarban *valósági* módnak. Ezek : *van* isten; *élek*; száz esztendő múlva *nem vagyunk* többé; tegnap érkeztem; a múlt évben *nem voltam* beteg; *fogsz-e írni?* midőn az első dördület volt, *olvasék*; csak azt *mondtam*, a mit *hallottam* volt; mind valóságot jelentenek (t. i. a beszélőre vonatkozva), a beszélő valóságnak veszi s akarja vétetni a mondottakat. Föltételes mondatokban a *ha* kötszó és egyéb nem valóságot, pl. vélelét (hívést, gondolást), kétlést, allítást stb jelentő szók már eléggé kifejezván a nem valót, maga a fő ige mind a mellett rendszerint a mutató módban meghagyatik (épen úgy, mint midőn a jövőt valamely más szó már kifejezte, az ige maga jelenben marad); pl. kétlem hogy *szeretsz* engemet; úgy vélem, tökéletesen meggyőződél; azt állítottad hogy Péter becsületesen viseli magát.

A *kapcsoló* vagy *foglaló* mód (conjunctivus v. subjunctivus) a magyarban azt jelenti, a mi ugyan nem létezik, de minek *szükségképen* meg kell, v. kellett történnie, vagy nem történnie, vagy is a beszélő úgy akarja azt vétetni mint szükségest, azt kívánja általa hogy az úgy történjék, mint ő mondja, pl. az apa azért küldi fiát az iskolába, hogy *tanuljon* és *ne töltse* hiába az időt; azért élünk-e hogy *együnk*, v. azért eszünk-e, hogy *éljünk*? kívánom: *áldjon* meg az isten; akarom hogy *boldogulj*; „imadjuk urunk isten kegyelmét ez lélekért, hogy . . . *bocsássa* mind ő bűnét; és . . . *szent asszony* Máriát és bódog Mihál arkangyalt és minden angyalokat, hogy *imádjának* érette; és szent Péter urat . . . hogy *oldja* mind ő bűnét“ (Halotti Beszéd); bármint *iparkodjam* *), nem fogok

*) Más volna, bár miként iparkodom, mert ez valóságot fejezne ki.

előre menni; akár hogyan *iparkodtam légyen* *), nem boldogultam volna.

Ezért neveztem én ezt *szüükségi* módnak, hová a *parancsoló* mód is tartozik, mely a magyarban nem más mint amannak jelene. Kapcsoló vagy foglaló módnak más nyelvek példájára azért hívják, mivel a többi módokkal, főképen pedig a mutató móddal rendszerint kapcsolatban van, s ezért kapcsoló vagy kötszók (hogya, bármint stb) szoktak mellette állani.

Óhajító móddal élünk, ha valamit, a mi nem létezik, kívánatosnak, óhajtandónak jelentünk ki: *szeretnék* sok jót tethetni s akkor *tennék* is sok jót; *nem akarnék* senkit megbántani; bárcsak ifjúkoromban *tudtam volna*, a miket most tudok. Mint-hogy általa a magyarban mindig lehetőség fejeztetik ki, *lehetőségi* módnak neveztem.

Az *infinitivusról* és *részesülőkről* alább.

XXV.

A mutató vagy valósági módban

Első helyen van a *jelen idő*, a legegyszerűbb időalak; semmi más ragai nincsenek, csak a személyképzők, sőt az egyes harmadik személyben (az alanyi hajtogatásban) maga a törzs tisztán. Határozott ragozásban a személyképzőkkel a tárgy is kijelentetik.

Jelennel élünk: 1) midőn azt akarjuk kifejezni, a mi *most* vagy a mi *rendszerint* történik: *írok*, *megyek*, *állok*, *beszélék* (most); „*kinek ez napon testét temetjük*“ (Halotti Könyörgés); a nyarat falun, a telet városban *töltöm* (rendszerint);

2) A mi minden időben, tehát a jelenben is igaz: *van* Isten, ő benne *élünk*, *mozgunk* és *vagyunk*; „*látjátok szömtökökkel mik vagyunk*“ (Halotti Beszéd);

3) Ha valamit valamely íróból, könyvből idézünk: Ciceró *mondja*; a szentírás *tanítja*; „józan fővel írt művészet nem tarthat sokáig, úgy *tanítja* Horác“ (Kazinczy);

4) Jövő helyett, ha a jövő már valamely más szóval ki van mondva: holnap *elutazom* (fölösleges volna: *el fogok utazni*); a jövő esztendőben *nem utazhatom*. Ezek már valósággal jelenek a jövőben.

*) T. i. mint kellett volna.

A létige ezen esetben „lesz” szóval tétetik ki : holnap szép idő *lesz* (nem szép idő van); a jövő esztendőben (is) béke *lesz* (nem béke van).

5) *Múlt helyett* élénkebb elbeszélésekben, vagyis az elbeszélések élénkebb helyein, mint más nyelvekben (lásd fentebb Kazinczyból a második példát);

6) *Erélyes* jelennek tekinthető a „kérven kérem”, „mondván mondom”, „parancsolván parancsolom” összetett alak.

7) Szinte ez *tartós* jelen is : *várván várom, élvén él.*

8) *Határozott* jelenek : *menőben, készülőben, indulóban* vagyok, önható és közép igéknél.

9) *Jelenben jelenek* : „az imént mondottak” (melyek kiegészítve azt teszik : vagyok a ki megyek, a ki készülök, a ki indulok); szinte ezen alakok is : „a mondó vagyok” (= vagyok a ki azt mondom), „tisztelőd vagyok” (= vagyok ki tisztellek), mind ahhoz *járó vagyunk* (Halotti Beszéd).

10) *Jörőben jelenek* : „ki napon *endöl* az gyümölcstől (gyümölcsből), halálnak halálával *halsz*” (Halotti Beszéd); „valahová *menendesz, megyek*, valahol *lakozandol, lakozom* én is” (Ruth Könyve).

11) *Múltban jelen* a viszonyos múlt, mint alább.

Második helyen áll a

Viszonyos múlt, melynek képzője : *a* (alhangú) és *e* (fenhangú ragozásban).

Származásáról, értelméről fentebb előadám véleményemet.

Ha Ballagi úr nézetét fogadjuk el : akkor közelebbi értelme *viszonyos*; ha az enyémet : *tartós*. Egyébiránt hogy e két értelem rokon, más nyelvek és nyelvtanítók után (különösebben az olasz, német s görög nyelveknél) eléggé bőven kifejtém. Megemlítendő itt Révai nézete is. Révai t. i. egyrészről azt a héber *vav* conversivummal rokonítja sőt azonosítja, melyet fentebb láttunk, és melyről a nyelvészek azt tartják hogy *וָ. וָ* (= volt) igéből ¹⁾ származott; más részről ²⁾ a lapp, finn és eszt, sőt török nyelveket is előhozza,

¹⁾ Révai itt *וָ*-nak írja.

²⁾ Noha csak valószínűséggel e szavak kíséretében : *si quid ego recte video.*

az ezekben levő *i* képzőt szinte a föntebbi igéből eredő *vai*-ból származtatván és az ez által alakult múltat teljes múltnak állítván; noha megvallja hogy ez az eszt nyelvben imperfectum. Én pedig azt adom hozzá, hogy Gesenius (a 76. §-ban) épen magát az eredeti hébert, melyből Révai szerint az idézett nyelvek kérdéses időalakja keletkezhett, imperfectumnak mondja. Révai a magyar *va* gyököt is (t. i. *van* *vala* stb szókban létezőt) az 554. lapon *) megemlíti, a törököt pedig annyira boncolja, hogy még *im* (vagyok) létigét is, *i-em*-re taglal fel.

Ezekből kitetszik, hogy még Révai fejtegetése nyomán is inkább az imperfectumra vezéreltetünk.

A nyelvtudományi pályamunkák I-ő kötetében 61. lapon, a származtatásra nézve röviden a Révai véleménye adatik elő, de értelmére nézve több helyütt imperfectumnak (aligmúltnak) nevezetik.

Használtatik 1) mint minden nyelvben, *multban jelen* értelmében, mint múltban történő. Egy gyönyörű példát ide tartottam fenn a Jászay-Codexből, melyben a 219. lapon ez áll: „Sokak azért a zsidók közül, kik *jötte nek vala* Máriához és Márhához és *láták*, melyeket *tött*, *hittnek* ő bele.”

Ezen mondatban mind a három múlt, melyeket használnak rendszerint az irodalomban, benn foglaltatik: *jötte nek vala* előbbi vagy régibb múlt; *tött* és *hittnek* későbbi bevégezett, de egyszersmind elbeszélési vagy történeti múltak; *láták* jelen a (melyeket *tött*) múltban s az előbbi, mint nemcsak épen ebben az időben történő, hanem épen ezen cselekvényre vonatkozó, oly tökéletes hogy, ha több példát nem tudnánk is, a szabatosági fő törvény szerint a *lata* alakot másképen jellemzeni e három idő között mint viszonyost, teljes lehetetlen volna; és ha valaki e felséges példa után e három idő valódi jelleméről még kétségben maradand, arról nem tudom mit szóljak. Figyelmet érdemel itt a latin szöveg is: „Multi ergo ex Judaeis, qui *venerant* ad Mariam et Martham, et *viderunt*

*) Est ipsum verbum substantivum et antiquissima aetate, athuc cum praeteriti temporis notione illi conjuncta . . . fuit hoc nostris (riginibus remotissimis commune cum Hebraeis et Chaldaeis.

quae fecit Jesus, crediderunt in eum.“ Ki nem látja ebben hogy, *viderant quae fecit*“ kitétel teljességgel nem felel meg a tárgynak, mert lehetetlen, előbbé látni valamit, mint az végbevitetik, pedig a latin így állítja össze az eseményt. És íme érzé azt a magyar fordító és adá a tárgyhoz és a magyar nyelvhez leghűbben, legtökeletesebben, viszonyos múlttal.

Azonban lássunk több példákat is.

„És midőn éhség *befedett* (volna) minden földet, *s z á l l á n a k* Égyiptomba;“ „és midőn *megnehezítette* (volna) őket Égyiptomnak királya, *ü v ö l t é n e k* ő urok istenökhöz és (ő urok Istenök) *megveré* Égyiptomnak minden földét;“ „lött kedig, midőn megszűnt volna üvölteni úrhoz, *felkеле* a helyből“ (mind Révai-Codexből); „és *l á t á k* melyeket *tött* Jézus;“ „ezt kedig míg ő azoknak *beszélette*, im egy fejedelem *v épék* (lépék) ő hozzá (Jászay-Codex);“ „melyet meg is *cselekedtem* a mennyire *leheté*“ (Kaszoniyi János a XVII. századból); „úgy *lehellett* téged az alkotó Isten midőn gyarló agyagból tetemet oly nemesen *teremté*“ (Révai); „midőn e hajó teknőjére *felléptem*, már *pezsgé* a kised Vulkán s a füst feketén *tekerge* ki kéményéből;“ „észre sem *verők* midőn hajónk a kedvünkért elbontott hid hézagján *általfutott*;“ „*megállá* hajónk, midőn épen *nem vártuk*;“ „Szallúst *eléré* a mit *keresett*;“ „ezt *ragadá* meg valahol *találta*“ (mind Kazinczytól).

Lehetetlen hogy ezen kiszemelt példák, melyekhez még számtalant csatolhatnék, legkisebb kétséget hagyjanak fel ezen múltnak viszonyló sajátságáról. A hol gondosabb íróknál némi eltérések látszanak, ott is a mindjárt előadandom rokon értelmeket találjuk. Különösen a többször említettem két legnevezetesebb nyelvemlékünkben, ezen viszonyos múlt igen sokszor használtatik oly teljes múlt mellett is, mely után amaz rögtön *), tehát még csaknem azon időben történik „és mikor ezeket mondotta volna *vépék* (lépék) az oszlophoz, és . . . ő törét *megoldá*; és mikoron kivette volna azt, *ragadá* ő fejének üstökét“ stb. (Judith Könyve a Révai-Codexben); „mikoron ezeket mondotta volna, *mene* ő tanítványival;“ „Judás azért mikor vette volna a sereget . . . *jöve* oda

*) Lásd föntebb Becker igen nevezetes értekezését.

lámpásokkal“ stb (János evangelista a Jászay-Codexben). Ez számtalanszor előfordul ezen két codexben. Ezen esetben szeretném én azt nevezni *késérő* múltnak, midőn nem épen a fő időben történik tulajdonképen, hanem rögtön utána, tehát csak követi, késéri azt. Ismételve kérem az olvasót, olvassa meg újra Beckert, kinek különösebben ide vágó értekezése imígy szól: „Az imperfectum a cselekvényt . . . úgy jelöli meg, mint a mely ráviteles vagy viszonyos idővonatkozatban áll, azaz egy másik cselekvénnyel (1) *egy időben* történik, vagy (2) azt (épen) *megelőzi*, vagy (3) azt (épen) *követi*.“ Ez utolsó (3) az, melyről itt szó van, s melyet én különösen *késérő* múltnak nevezék. A 2. szám alatti pedig az, melyet a magyarban *aligmúlt* vagy *félmúlt* névvel hívunk, melyet némelyek a nyelvbölcsészettel együtt kigúnyolni szeretnének *), s mely nevezet, mint látjuk, nem oly alaptalan, mint hiszik. Alább különösen lesz róla szó.

2) Ha a fő múlt nem mindig iratik vagy mondatik is ki világosan, sokszor találunk a helyett valamely fő cselekvényt vagy körülményt, mely a múltat pótolja s körülírva mindig is ezzel fejeztethetik ki: „Mennyi malasztban (azaz mennyi malasztot *árasztott* reá, mikor) *teremté* Isten Ádámot;“ „*hallá holtát* teremő Istentől“ (azaz midőn a teremő Isten holtát előre *megmondotta*); „*engede* ördög *intetének*“ (azaz midőn az ördög *intette* vagy *késértette*; mind ez a régi Halotti Beszédből); „*hallván* (azaz midőn *hallották*) ezeket Izraelnek

*) Merem állítani, hogy a ki a nyelvbölcsészetet általában és az egyes nyelvek bölcsészetét különösen, megvetőleg fitymálja, az, habár több száz nyelvet összetanúl és összehasonlít is, nem fog valamely haszonvehető eredményre jutni; valamint az oly nyelvbölcsész is, mely az egyes nyelveket figyelembe nem veszi, a másik szélsőségben tévedez és szinte nem számíthat sikerre. Itt van igazán helye a karöltve járásnak. Kérem az elfogulatlan olvasót, hogy, midőn ezen egész értekezést elolvasandotta, legyen szives önmagában megítélni: ha én (nem is magamtól, hanem más százszor jelesbek után) egy részről általános elveket nem állítok fel, más részről az egyes nyelvekbeli időknek bölcsészeti jellemzését szinte más jelesbek után elő nem adom, jutunk-e ítélet napjáig tökéletesen tisztába csak az egyetlen egy viszonyos múltunkra nézve is, melyet mármár a görög aoristus vala irtóztatós torkába elnyelendő.

fiai, igen megfélelemének . . . és rémület meghatá ő értelmöket, . . . és megfoglalák hegyeknek minden teteit, és kőfalakkal megkörnyezék ő falujokat és gabonákat gyűjtének“ (Révai-Codex); „a fél éjtszaka és fél reggel kétes fényében (azaz oly kétes fénye volt a fél éjtszaka és fél reggelnek hogy) hogy még ki nem lehte ismerni a körültem ingó formák arcáikat;“ „végre (eljött az idő hogy) virrada s a csillagok szünni kezdenek; a hajó kapitány indulót lövete; az utasok egyenként vagy barátjaiktól kísérve futának a hajóra;“ „oly köd ereszkedvén (miután oly köd ereszkedett) hogy sem eget sem földet nem láthatánk;“ (mind Kazinczytól).

3) Mind a fogalom, mind az alak rokonságánál fogva használtatik tartós múlt értelmében (melyről alább); „és ő raka igen nagy erősségű várost . . . négyszegű kövekből és faragottakból raká ő kőfalit . . . ő tornyit kedig veté száz könyökletnyi magasságba;“ és vallá övelek ő tanácsának titkait;“ és megszámlálá a férfiakat kimenetben, miként parancsolt vala neki király, százhusz ezer víható gyalogokat és lovagokat; aranyat és ezüstöt igen sokat von királynak házából, és elerede ő és minden sereg az szekerekkel és a lovagokkal és a lövökkel, kik befedék földnek ormiként sáskák *);“ „és sok ideig üvöltének.“ Ide tartoznak a,monda',szóla',felele' stb szók is, melyekre valamely mondat következik. Helyén van elbeszélésekben leginkább a sok,vala' elkerülésére. Például a föntebbiekben: rak vala, raka vala, vete vala, vallja vala, számlálja vala, vesz vala, elered vala stb mind helyesen, de nem szépen állának. Hogy Kazinczy azon értelemben is veszi s hihetőleg az imént érintett okból használja, megtetszik a föntebb idézett azon helyekből, melyekben hasonló leírásnál a kettőt felváltva használja: „már csak a legmagasb hegy ormója álla ki az áradásból“ és kevéssel utána: „mostan már a hegynek csak legfelsőbb bérce áll vala ki az özönből.“ Hasonlóképen cseréli fel Kazinczy az utóbbit az elsővel a föltételes mondatban „pl. Sallustius XVIII. fejezetében: „ha Catilina nem hirtelenkedék

*) Valamennyien késérő múltaknak is tekinthetők.

(ma inkább: hirtelenkedik vala) jelt adni társainak a Cúria előtt, ez nap volt volna elkövetve, mióta Róma áll, a legirtózatoss gonosz. Az eredetiben: „Ni Catilina *maturasset* pro Curia signum sociis dare; eo die, post conditam urbem Romam, pessimum facinus patratum foret.“ Innen találjuk oly sokszor ezen alakot Kazinczy elbeszéléseiben tartós múlt helyett a görög nyelv szellemében. Különös figyelmünket érdemli itt az olasz nyelv is: „Egykor gyakran *járek* hozzá;“ — ismétlés —; „mint ifjú nagy kedvelője *vala* a vadászatnak“ — szokottság — sőt ez is: „Sándor alacson testalkatú *vala*“ valamennyien tökéletesen tartós múltak.

4) Szinte a fogalom és alak rokonságánál fogva használtatik az együtt múlt (melyről alább), különösen annak jelenben múlt és a csak kevéssel előtte történt értelmében: ma irék (e helyett: irék *vala*) bátyádnak; e héten *érkezém* (*vala*) Bécsből; főntebb vagy az imént mondám (*vala*); Kazinczynál: „Szemíra csak most esküvék (e helyett: esküvék *vala*) neki örök hűséget.“ Innen ezen alaknak „aligmúlt“ nevezete, melyet akar a „félmúlt“ (=félíg meddig múlt) nevezet is kifejezni.

Allíthatom ezek után, hogy a többször említett két legnevezetesebb nyelvemlékünkben ezen alak mind e négy értelem valamelyikében vétetik, s ezekből mindenütt tökéletesen megfejtethetik.

Harmadik idő

A tartós múlt. Összetételük az illető igének, melyet alkalmazni akarunk, *jelenéből* és *vala* segédigéből, pl. látok *vala*, tudunk *vala*, szól *vala*.

Ha a benne rejlő értelmet nyomozni akarjuk, mindkét alakot tekintetbe kell vennünk. „Vala“ a főntebbiek szerint körülbelül annyi mint a latinban: *erat*, németben: *es war*; „látok“ jelen idő, tehát az egész annyi mint a latinban *fuit* (ut) *viderem*, épen azon alak, és értelem, mely van Gesenius szerint a héber „*vav conversivum*“ által alakult időben (melyet főntebb látánk) azaz a latin és görög imperfectumok eredeti értelmé, tartós múlt. Innen

1) a két legjelesebb nyelvemlékünkben u. m. a Révai- és Jászay-Codexben mindenütt határozottan ezen értelemben fordul elő s a latin imperfectumot adja vissza. Példák a Révai-Codexből: „kik *lakoznak vala* (habitabant) Judának földében;“ „nem *áll vala*“ (instabat); „Holofernes *fekszik vala*“ (jacebat); „*bőjtiöl vala* (jejunabat) ő életének minden napiban“; „mert igen *féli vala* (timebat) Istent;“ „és marmor oszlopokkal *tartattatnak vala*“ (fulciebantur); „kit *iratnak* csodálatos különbözete *ékesít vala* (decorabat); „és midőn beteljesednének az vendégségnek napi.... arany edényekből *isznak vala* (bibebant) és étkek különb különb edényekben *hozattatnak vala* (inferebantur), és borbővenés a jobb *vettetik vala*“ (ponebatur). A Jászay-Codexből: „mert ő *tudja vala*“ (sciebat); „Mária kedig honn *ül vala*“ (sedebat); „a zsidók közül sokan *mennek vala* el (abibant), és *hisznek vala* (credebant) Jézusba;“ „és felkelvén Jézus *követi vala* (sequebatur) ötet ő tanítványival“; „esznek vala (discumbebant) egybe Jézussal és ő tanítványival“ „és e (=ezt) látván a levalták mondni vala (dicebant) ő tanítványinak:“ és *megmövetik* (=nevetik) *vala* (deridebant) ötet;“ stb. stb. De nincs példa nélkül hogy épen ezen codexek a latin imperfectumot, tudá' alakkal is adják: „im egy poklos jöven *imádá* (adorabat) ötet mondván;“ „egy fejedelem *vépék* (accessi) ő hozzá és *imádá* (adorabat) ötet“ mind két helyütt latin imperfectum, tehát a fordító többi eljárása szerint, 'imádá' is annyi mint 'imádja vala' azaz tartós múlt. Előjönnek ezek Máté evangelista VIII. és IX. fejezeteiben, melyek tele vannak 'tud vala' alakokkal, a honnét azon példák a legkiáltóbb bizonyosságok arra nézve, hogy e jeles nyelvemlékben a két alak tartós értelemben *azonosnak* vétetik, tehát e tekintetben a 'tuda' is a *latin imperfectumnak felel meg*. Így 'vala' 'erat' értelemben, tehát mindkét nyelvben mint imperfectum számtalanszor fordul elő azon nyelvemlékekben. Alább a teljes múltnál erre nézve egy nevezetes példát foguk látni.

Ezért adám elő föntebb a viszonyos múltnál a 3-ik pont alatt ez utóbbinak tartós múlt értelemben használatát is, jól lehet az ott felhozott példáknál, a mennyiben a régi nyelvemlékekből merítvék, a latinban leginkább perfectum áll,

de a mi csak újabb bizonyosságul szolgál arra, hogy a hol az értelem a magyarban inkább úgy kívánta, a fordítók a latin Vulgátától el is térének.

Kazinczynál már föntebb láttuk, miként cseréli fel a két alakot világosan, tartós múlt értelemben.

2) Helyesen használtathatik ezen alak oly múltra, mely még a jelenben is folyvást tart, pl. húsz év óta *lakozom vala* (angolul: I have lived) e városban. Egészen hasonló ehhez Judith Könyvében: „Eliachim pap is íra mindeneknek . . . kiken általmenet *lehet vala* hogy megfoglalnák a hegyeknek felmenetét, kik által út *lehet vala* Jerusalembé, hogy ott őriznének hol szoros út *lehet vala* (latinul mindenütt: *esse poterat*) a hegyek között;“ a mennyiben t. i. ezen mondatok Eliáchim pap írására és jelenére vonatkoznak, úgy hogy a „lehet vala“ példa mindenütt jelennel azaz csak „lehet“ szóval is kifejezhető.

Ezen tartós múlt egyszersmind elbeszélési múltnak is tekintendő t. i. tartósság értelmében; ellentétben a bevégzett és egyszersmind beálló múlttal épen úgy mint a görög imperfectum, ellentétben az aoristussal. Tehát a viszonyos múlt is, midőn ez tartós múlt helyett áll; példa az alább következő teljes múltban.

3) Szokott a tartós múlt használtatni föltételes mondatban ennek föltételező részében még pedig akár jelenben akár múltban; pl. ha *tudom vala* akaratomat, teljesítném vagy: teljesítettem volna. Bővebben az összetett mondatoknál.

Negyedik idő

Az együttes múlt. Így nevezem én a „látám vala“ alakot.

Össze van téve mint látjuk két viszonyos múltból, „*Vala*“ annyi mint a latin: *erat*, „látám“ pedig mint a latin: *videbam* *) tehát a szófejtésnél fogva lehetetlen másképen értenünk mint: a viszonyos múlt (látám), szinte azon múltban melyet a „*vala*“ fejez ki, azaz a legnagyobb fokú viszonyos,

*) Az egészét latinul ily formán mondhatnók: *fuit* vagy *accidit* (ut) *viderem*.

vagy egy másikkal együtt egy időben, legfőlebb kevéssel a másik előtt történő múlt, melyet megkülönböztetés végett, mint főtebb, együttes múltnak *) nevezhetünk. A példák tisztán fogják az értelmet kimutatni.

1) Egy jeles példát hoz elő Hunfalvy Pál társunk Mindszenti Gábor naplójából: „Mű is nem kevéssé *megháborodánk* ez nagy csuda dolgon; *hallám* is *vala* hátam megett mondani: bizony vége nekünk.“

Itten: ,megháborodánk‘ világosan viszonyos múlt, ha tetszik ,késérő‘ értelemben, vonatkozva e szavakra vagy is azon szavakkal jelölt eseményre: „ez nagy csuda dolgon“ (a mi t. i. az elbeszélés szerint *történt*); ,hallám is vala‘ szavak pedig azt fejezik ki, hogy ugyan akkor, ugyan abban az időben, midőn mindnyájan megháborodánk (tehát ezen viszonyos körülménnyel együtt) történt azon másik dolog is, hogy a beszélő háta megett az mondaték: bizony vége nekünk. Hunfalvy társunk ezt itt késérő múltnak nevezi s talán nem helytelenül, de én ez alakot egy részről még némely más esetekre is találom alkalmazva, melyekben a ,késérő‘ nevezet nem egészen felel meg a tárgynak; más részről bizonyos esetekben a viszonyos maga is késérő múlt, mint főtebb előadám.

Hasonló példák ez értekezés elején felhozottak: „és ő igen fényességű szemei és ő ártatlanságu testének minden erei megindulának, úgy hogy mind az ő fogai és tetemei csontjával össze oly igen erősen *megettöretének vala*.“ Ez utóbbi amazzal (megindulának) azon egy időben történik. Pesti Gábornál is ezekben „oly igen *megszerette vala* ötet, hogy képét aranyból öntette (önteté) *vala* meg és *felcsinál*“

*) Igazuk van a ,Magyar Nyelvészet‘-ben Halder Konrád és Hunfalvy Pál uraknak, hogy a különböző nyelvek időji és módjai nem tökéletesen felelnek meg egymásnak. Azért ők is némi javaslatokat tesznek jobb elnevezések iránt. Az én véleményem ez: hagyjuk meg az idegen nyelvbéli módokat és időket saját nyelvökön (indicativus, imperfectum, perfectum, aoristus stb.), legfőlebb fordítsuk azokat szószerint (relativ = viszonyos, parfait défini = határozott múlt); a magyar-nyelvbélieket pedig fejezzük ki magához a fogalomhoz lehető leghűbben.

tatá vala“ ez utolsó alak a ,megszerette vala ötet‘ kitételre viszonyulva egy időbeliséget fejez ki. Ide tartozik ezen mondat is: „Pál nem *volt* oly rossz, mint Péter *hirdeté vala*“. Ellenben

2) Az Imre Sándor úr által felhozott népies példa: „*látám vala* a nagy sűrűségben, de egy pillantás alatt *eltűnt*“ világosan mutatja hogy amaz (*látám vala*) ezt (*eltűnt*) legalább ,egy pillantással‘ megelőzi, úgy hogy egy időbelinek némileg itt is mondható, de késérőnek bajosan.

Hasonló ehhez Kazinczy Ferencnél a Sallustiushoz írt Bevezetésben e példa (XXV. lapon): „A mauritániai Felség későn *érte fel* hogy a ,populus late rex‘ nem az, melylyel neki összemérkezni *illék vala*.“

Találóan hoz fel e tekintetben Imre Sándor egy példát Jókaiból: „a szél elhallgatott, a habok is lecsendesültek, a vizek ítélő szellemei *megkapták* az áldozatot, a kiért *felzúdulának vala*.“ Az utóbbi körülmény: ,*megkapták*‘ oly közel jár az előbbihez: ,felzúdulának vala‘, hogy ez szinte egy időbelinek tartható, mert a vizek vagy szellemeik még azon pillanatban is, midőn megkapták az áldozatot, zúdulásban valának, vagy is Becker-szerinti viszonyos (egyidőbeli) múlt az is, a mi „a másikat (épen) megelőzi;“ mit körül írva ,imént‘ szóval szoktak kifejezni, mely szerint a főntebbi kitételek így állának Kazinczynál: melylyel neki ,az imént‘ összemérkezni illett, Jókainál: kiért ,az imént‘ felzúdulának.‘ Nem erőteljesebbek nem festőibbek-e az eredetiek!

Ezen múlt az, melyet a francia ,l’ indéfini‘ s az olasz ,passato determinato‘ szinte ezen esetben használ, a *hol t. i. a legközelebbi* múlt a jélennel némileg érintkezésbe jő, pl. mint főntebb a franciában:

Je lui ai *parlé*, il n’ y a
qu’ un moment :

Nem múlt el egy perc (alig
több egy percnél) hogy vele *bessé-
lék vala* ;

Ho scritto una lettera ; sono
arrivato jeri.

Egy levelet *írék vala* ; teg-
nap *érkezém vala*.

Innen ugyanazon nyelvek, melyekhez még az angol is csatlakozik, ezen (összetett) alakokat használják minden oly

bevégzett cselekvény kifejezésére, mely egy még most folyó idő közben történék vala, pl. a franciában:

J' ai écrit ce matin, cette semaine, cette année à mademoiselle E reggel, e héten, ez évben írék vala nővérednek;
votre soeur

a z o l a s z b a n :

E venuto questa settimana ; E héten érkezik vala ;
Ha piovuto quasi tutto l'anno Csak nem egész éven át esék
vala az eső ;

a z a n g o l b a n :

He has lived, written, spoken Éle, íra, beszéle vala e században, évben, hóban, e héten.
this century, year, month, week.

Ezek már valósággal jelenben múltak. És minthogy az imént említett nyelvek az előbbeni esetet is (két idő érintkezését) ugyanazon alakkal fejezik ki, ez okból vélem én a magyarban is a jelenben múltat ugyanazon alakkal jelölhetőnek.

Nem kell fitymálnunk az említett (francia, olasz és angol) mint nem eredeti nyelveket. Épen ezen nyelvek azok, melyek nagy részben a még mindig előképül szolgáló classikai nyelvekből származtak nem csak, hanem a nyelvműveltséget a legfelsőbb fokra emelendők és emelvéjek mindent elkövetének, hogy a latin és görög ősök szellemét, a menyire ön alakjaik képesek, lehetőleg elsajátítsák, és, a mint a figyelmes olvasó látni fogta, nem csak elsajátíták, hanem fölösleg alakjaikkal némileg pótolák is. Tették-e, teheték-e ezt műveletlenebb nyelvek? szabad legyen kétlenem. Ezért csak nagy óvatossággal lehet a bár rokon de műveletlenebb nyelvekre hivatkozni. Ezért nem lehet és nem lehetete terjedelmesebb s magasabb elméleti elvek nélkül, melyek csak ezen nyelvekből merithetők, a magyar igeidőket is tisztába hozni; azért mondja Toldynk oly igazán, hogy a magyar mint első rangú próza csak a classikai példányok szakadatlan forgatása által fejlődhetik ki, mihez önként értendő hogy a classikai példányokat, miután azon nyelvek ős eredetiségökben többé nem élnek, csak, vagy részben azokból származott, azok szellemében művelt, sőt legműveltebb és élő ivadékok tüntethetik ki legtökéletesebben.

A föntebbiekben a legnevezetesebb három, egymással mind származásuknál mind jelentésöknél fogva rokon múltat tárgyaltuk, u. m. 1. a ,láta' alakot, mint viszonyos múltat vagy is múltban jelent, mely némely esetekben különösebben késérő múltnak is mondathatik; 2. a ,lát vala' alakot, mint tartós —, 3. a ,láta vala' alakot mint együttes, illetőleg jelenben múltat; melyek közül a két utóbbit számos esetekben az első mint rokon is pótolhatja. A legkitünőbb emlékekből és a nyelvreformátorból vett példák, de a melyek a szófejtés által is támogatvák, eléggé kifejtettem sajátságaikról, úgy vélem, semmi kétséget többé fenn nem hagynak. Ugyanazok megegyeznek egy részről a legszigorúbb szabatossággal, más részről rokonságuknál fogva fölcseréltethetnek a széphangzás és takarékoság törvényeihez képest. A ki ellenkező példákat akar felhozni, először, vizsgálja meg, ha nem magyarázhatók-e ki azok a mondottakból; én, ha időm engedné, az említettem szerzőkből idézendett példáknak a föntebbiek szerinti megfejtését magamra merném vállalni. És másodszor fontolja meg, ha nyomnak-e más írókból vett példák valamit a legeslegjelesbek ellenében. Hát a francia, a német, a görög íróknak is, bármelyike szolgálhat példányúl? és ezekben is a gyöngébb, a kevésbé hibátlan írók eljárása ledöntheti-e a jelesbekből, a remekekől elvont szabályokat?

XXVII.

Következik az ötödik idő:

Teljes v. bevégzett múlt.

Képzőjének *t v. tt* (= *to—to va*) eredete s jelentéséről elmondám föntebb Hunfalvy társunkkal egyhangú nézetemet, de velé ellenkezőleg azon állításomat is, hogy az mint bevégzett múlt egyszersmind beszélő vagy történeti múlt is, mint számos más nyelvekben.

Révai *telik* és *tölt* igék gyökeitől (= *te, tö*) származtatja a teljes múlt képzőjét, idézve példákat a héber, eszt, lapp stb. nyelvekből is, melyekben némely rokon gyökök : *tam, tã, teun* szinte valami teljest jelentenek, noha azokban a *t* mint

múlt képzője nem fordul elő. Egyébiránt ő is előhozza a rokon török és persa nyelveknek szinte rokon *d* képzőit, sőt a török *mis*, mint múlt részesülői képzőt is az arab *madsa* vagy *mad*s igétől, mely annyi mint *ment*, *element* származtatja. Azonban a magyar *telik*, *tölt* szóknál vagyis ezeknek *te*, *tő* gyökeinél maradvá, elvégre ezekben is, bármelyik jelentésöket vegyük, a *tova* általánosabb értelmé foglaltatik. Ez tehát eltelt vagy teljes vagy bevégzett még pedig *régen* *) *bevégzett* múlt; mert hiszen a legközelebb történetet az aligmúltban ismerjük.

Hogy ez egyszersmind beszélő múlt is, főnebb elég példáit láttuk; de lássunk még többeket különösen a Jászay-Codexből, melyet a teljes múltakat illetőleg a föntebbiekben kevésbé használnék.

Mindenek előtt ismételem itt a viszonyos múltnál előadott kitünő példát: „Sokak azért a zsidók közöl, kik *jötte*nek *vala* Máriához és Márhához, és *láták*, melyeket *tött*, *hittenek* ő bele.“ E két esemény: „Jézus csudákat *tett*,“ és „a zsidók *hittenek* ő bele“ a beszélő időpontjából (jelenéből) bevégzett vagy teljes multak, de azok egyszersmind a (beszélő jelenére) közvetlenül vonatkozván, valóságos beszélő vagy történeti multak is. Ellenben „*láták*“ közelebbről már a Jézus csudátételére vonatkozik, tehát (per excellentiam) viszonyos múlt, azaz múltban jelen, ezzel összeköttetésben „*tött*“ főmult; „*jötte*nek *vala*“ pedig a, *hittenek*‘-re vonatkozva ezt a múlt időben megelőzi, tehát szinte viszonyos múlt még pedig különösebben: múltban (egy másik múltra viszonyítva) múlt, s ezzel összeköttetésben a „*hittenek*“ főmult.

Ezután még csak két rendbeli példát adok elő János evangélistából, egyik rendbelit a teljes és beszélő multakra, t. i. a XVII. egész fejezetet, hol a Jézus épen mint beszélő hozatik fel. tehát legfényesebb jelenségét fogja adni annak, mi a beszélő múlt; a másikat vegyesen többféle multakra ú. m. az I. fejezetet, melyben maga János evangelista a beszélő. Tehát XVII. fejezet . . . „Atya jött az idő, fényeséhed te fiadat, hogy te fiad fényeséhen tégedet, miképen *ad*ta ő neki, adja azoknak az örök életet. Ez kedig az örök élet, hogy ten ma-

*) Vesd össze az olasz múlttal is.

gadat esmerjenek az igaz Istennek és kit *eresztettél*, Jézus Krisztusnak. Én tégedet *megfényeséjtettelek* földön, a művelkedetet *megtökéltem*, kit *adtál* énnekem, hogy tégyek és te atya fenyeséh meg engemet tennen nálad, mielőtt a világ lenne. *Megjelentettem* te nevedet emberéknek, kiket *adtál* énnekem e világon, *tieid valának* és énnekem *adtad* azokat és én beszédimet *tartották* és *megismerték*, mert mindeneket, melyeket *adtál* énnekem, te töled vagynak, mert az igéket, melyeket *adtál* énnekem, *adtam* ő nekik és ők *vették* és bizon *megesmerték* mert (=hogy) *tetöled jöttem ki* és *hitték*, mert te *eresztettél* engemet“ stb stb.

Tovább folytatva az egész beszédben mind csupa beszélő múltak; a föntebbi egyetlen egy, *valának* is tartós és mint ilyen szinte beszélő múlt.

I. Fejezet a latin múltakkal együtt: „Kezdetben *vala* (erat) ige és ige *vala* (erat) Istennél és Isten *vala* (erat) ige. Ez *vala* (erat) kezdetben Istennél. Mindenek ő miatta *löttenek* (facti sunt) és ő nála nélkül semmi nem *lött* (factum est), mely *lött* (factum est). Ő benne élet *vala* (erat) és az élet *vala* (erat) embereknek fényessége és a fényesség setétekben fénylik és a setétek őket meg nem *foglalták* (comprehenderunt).

Volt (fuit) Istentől eresztetett ember, kinek neve *vala* (erat) János. Ez *jött* (venit) tanóságba, hogy tanóságot vallana e világról. Igaz világ *vala* (erat), ki megvilágosejt minden embert e világba jövöt. E világban *vala* (erat) és e világ ő miatta *lött* (factus est) és e világ őt meg nem *esmer*te (cognovit). Tulajdon önnébe *jött* (venit) és önnéi nem *fogadták* (receperunt). Valamennyien kedig *fogadták* (receperunt) őtet, adott (dedit) ő nekik hatalmat Isten fiaia lenniök. Kik nem vérekből sem testnek akarattjából, de *születtek* (nati sunt) Istentől. És az ige *lött* (factum est) testté és lakozik mibennünk és *láttuk* (vidimus) ő dicsőségét.“

Egész eddig mindenütt tökéletesen megfelelnek egymásnak a magyar és latin perfectumok és imperfectumok. Ok nélkül történik-e ez? Bizonyosan nem. Most következnek János beszédei és cselekedetei, melyekben már a két nyelvbeli idők nem mindenhol ütnek össze. Mi okból? meg fogjuk látni.

„János tanóságot *vallott* (perhibet¹⁾) ő róla és *kajáltot* (clamat) mondván: Ez az, kit *mondék*²⁾ (hic erat, quem dixi),^t ki én utánam jövendő és én előttem *lött* (factus est), mert én előttem való vala (erat) és ő teljességéből ménd mű *vöttönk* (accepimus) malasztot malasztért, mert a törvény Moyses miatt *adatott* (data est), a malaszt kedig és az igazság Jézus Kristus miatt *lött* (facta est). Istent sonha senki nem *látta* (vidit unquam), hanem csak egyetlen egy született fiú, ki vagon atyának ölében, ő *meghírdette* (enarravit). És ez Jánosnak tanósága, mikor *eresztettek* (miserunt) a zsidók papokat és levitákat ő hozjá, hogy megkérdeznék őtet: Te ki vagy, és *megvallá*³⁾ (confessus est) és nem *tagadá* meg (non negavit), mert (=hogy) en nem vagyok Kristus. És *kérdék* (interrogaverunt) őtet: Mi azért Illés vagy-e te? És *mondá* (dixit): Nem vagyok. Próféta vagy-e te? És *felele* (respondit): Nem. *Mondának* (dixerunt) azért ő neki: Ki vagy te, hogy feleletet adjonk azoknak, kik *eresztettenek* (miserunt) münkét. Mit mondasz tennenrólad. *Monda* (ait): Én vagyok kietlenben ivöltetnek szava. Készehétek (=készítsétek) úrnak utát miként *mondott* (dixit) Isaiás próféta. És kik *eresztettek vala*⁴⁾ (missi fuerant) *valának* (erant) a levalták között. És *kérdék* (interrogaverunt) őtet és *mondának* (dixerunt) neki: Azért te mit keresztelsz ha te nem vagy Krisztus és sem Illés sem próféta. Felele ő nekik János mondván: Én keresztellek vízben, tü közöttetek kedig *állott* (stetit) kit nem tudtok

Másod napon kedig *látá*⁵⁾ (vidit) János Jézust ő hozjá

¹⁾ „Perhibet“ és alább „clamat“ jelenek történeti múltak helyett és a fordító a magyarban valósággal ezekkel is adja.

²⁾ A legtökéletesebb „aligmúlt“ t. i. kiről kevéssel ezelőtt szóla.

³⁾ A következőkkel együtt, ú. m. „nem tagada“, „kérdék“, „felele“, „mondának“ stb a többször említett szólási idők magokra a mondatokra vonatkoznak, melyek néha a tartós múlttal is felcseréltetnek; pl. Lukács tizedik fejezetében: „és *mond vala* ő önekik: Valóban az aratat sok, a munkások kedig kevesek.“ Helyes tehát az Akadémia szabálya: így *szóla* vagy *szól vala*. Nem szopták az újjokból, kik azt irák vala.

⁴⁾ Előbbi múlt.

⁵⁾ A legszebb viszonyos múlt vonatkozva az „ő hozjá *jövette*“ múltra, mely körülírva annyi mint: midőn őhozzá *jött*.

jövette És tanuságot *vallott* (perhibuit) János mondván, mert látám ¹⁾ a szelletet *leszállatta* mennyből monnal (= mint-egy) galambot és ő rajta *maradott* (mansit). És én nem *tudom vala* ²⁾ (nesciebam) ötet, de ki *eresztett* (misit) engemet keresztelnem a vízben, ez *monda* ³⁾ (dixit): kire látandod a szelletet leszállani és ő rajta maradni, ez az ki keresztel szent szelletben. És én *látám* (vidi) és tanuságot *vallék* ⁴⁾ (perhibui), mert ő Istennek fia. Másod napon esmeg *áll vala* ⁵⁾ (stabat) és ő tanejtványi közöl kettő és tekintvén Jézust járatta, monda: Ime Istennek báránya. És *hallák* ⁶⁾ (audierunt) a két tanejtvány ötet beszélette és *követék* ⁷⁾ (secuti sunt) Jézust“ stb stb.

Ezen összetett alak: *mondó voltam*, valósággal jelen a múltban s annyi mint: *voltam* ki mondom vagy mondám.

Hatodik idő:

Kettőztetett múlt.

Értelmére nézve erélyes és tartós múltat fejez ki, pl. *várván vártam* annyi mint igen nagyon és sok ideig *vártam*; *parancsolván parancsoltam* am. erősen parancsoltam, *mondván mondtam* am. erélyesen mondtam stb. Ide tartoznak *nőttön nőtt*, *folyton folyt* alakok is.

Előfordul a régieknél még egy összetett múlt: *‘kötik volt’, ‘látod volt’* melyeket föntebb Noël és Chapsal nyelvtanánál említettem, s melyekről azt is megérintettem, hogy a francia határozatlan múlt vagy magyar *‘láta vala’* alak értelmével látszanak bírni. Azonban a mai korban ezen alak egészen szokatlan.

¹⁾ Viszonyos múlt (mint föntebb) a *‘leszállatta’* részesülői múltra vonatkozva.

²⁾ Tartós múlt a latinnal egyezőleg.

³⁾ Viszonyúl a mondandókra.

⁴⁾ A föntebbi *‘látám’*-mal együtt aligmúlt.

⁵⁾ Tartós múlt a latinnal együtt.

⁶⁾ Viszonyos múlt (mint föntebb többször) a *‘beszélette’* részesülői múltra vonatkozva. Igen gyakran előfordul a két Codexben.

⁷⁾ Késérő múlt, következőre rögtön a *‘hallák’*-ra.

Hetedik idő:

Viszonyos előbbi múlt ¹⁾.

Összetett alak az illető ige teljes múltjából (pl. tudott, látott) és a segédige viszonyos múltjának egyes harmadik személyéből (vala). Tehát a szófejtés szerint olyan múlt idő, melyet egy másik de csak viszonyos idő (vala) előz meg, vagy is röviden *alig múlt a múltban*. És ez tökéletesen magában foglalja a szabályt is. Különösen a francia nyelvtanítók Noël és Chapsal, valamint Mozin nyomán ²⁾ én ezt a magyarban így formulázom: A viszonyos előbbi múlt úgy áll a mondatban, mint egy másik múltnak, melylyel amaz viszonyban áll, nem sokkal előtte történt; már *írtam* *vala* levelet, midőn barátod *megérkezett* (*j' avais déjà écrit une lettre, lorsque votre ami est arrivé*); mikor leveledet *kaptam*, a magamét már *elküldtem* *vala* (*lorsque je reçus votre lettre, j' avais déjà envoyé la mienne*).

Nem kell ezt összetéveszteni az együttes múlttal, noha itt is fordul elő azon eset, midőn ezen múlt a másikat csak igen kevéssel előzi meg, t. i. a két múlt mintegy érintkezik egymással; mert ez általános (legalább *rendszerint* általános) múlt, amaz pedig mindig viszonyos, mint múltban múlt. A Kazinczy után felhoztam példa: „A mauritaniai felség későn érte fel, hogy a *populus late rex* nem az, melylyel neki összemérkezni *illék* *vala*“ nyilván mutatja, hogy itt a két múlt különös viszonyban nincs egymással, hanem egymást csak mintegy némileg érintőleg fordul elő; a föntebbi példában pedig: „már *írtam* *vala* levelet, midőn barátod megérkezett“ az elsőbb múlt az utóbbival világos viszonyba tétetik, leginkább ezen és hasonló

¹⁾ Ezt és a következőt nem különbözteti meg egymástól sem a régi, sem az új szokás; de a szabatoság törvénye követeli, hogy pontosan megkülönböztessük, még pedig az összetételekben rejlő értelmek szerint, melyek is tökéletesen megfelelnek a francia, ez osztálybeli alakok és időknek Mozin szerint.

²⁾ Noël és Chapsal nyelvtanából idézett és magyarított példákban a nyomtatásban hiba történt, a „volt“ és „vala“ egymással fölcseréltetvén, mit későbbén vevék észre és kügazíttatását kérem.

értelmű szavakkal : midőn, mikor, amint stb, melyek az általános múlt előtt állanak. Ezen népies példában is : „*látám vala* a nagy sűrűségben, de egy pillantás alatt eltűnt“ nem találunk valamely különös viszonyt, hanem legfőlebb annyit érzünk, hogy amaz mintegy egy pillantás alatt történék vala az utóbbi előtt.

Másik és már egészen szembe ötlő különbség a kettő között hogy az együttes múltnak egyik, még pedig fő jelleme az egyidőbeliség, és csak az igen igen közel (mintegy az érintkező) múlt vonathatik körébe, a viszonyos előbbeni múlt jelleme pedig kivétel nélkül a régibbség, és valamivel távolabb is állhat attól, melyre viszonylik. Harmadik különbség hogy az együttes múlt is mindig teljes múlt s ezzel föl is cserélthetetik, de az előbbi múlt soha sem.

Nyolcadik idő:

Határozott előbbi múlt

Összetett idő mind az illető igének, mind a segédigének teljes múltjából, pl. *tudott volt, látott volt*, tehát *teljes múlt a teljes múltban*. Használtatik leginkább a távolabb s viszonyítás nélkül álló múltnál; külső ismertető jele pedig főképen abban fekszik, hogy a két múltat összefoglaló kötszók : midőn, miután, mihelyt, amint, alig, alighogy stb. épen magához az előbbi múlthoz fűtetnek, ellenkezőleg mint a viszonyos előbbi múltnál; pl. a fentebbi példák itten ily formán állanak : a mint *megírtam volt* a levelet, barátod akkor érkezett; mihelyt a magam levelét *elküldöttem volt*, azután kaptam a tiedet. Hasonlók a francia nyelv alatt előadott többi példák is : mihelyt *reggeliztem volt*, falura mentem, és a mint önről *hírt vettem volt*, a városba visszajöttem. Ha ezt viszonyos előbbi múlttá akarnók változtatni, így lenne : már *reggeliztem vala* midőn falura mentem, és önről már *vettem vala* hírt, midőn a városba visszajöttem; természetesen hogy az értelem is egészen más mindenütt, hisz különben nem is volna szükség a megkülönböztetésre s én épen ennek megértése végett alakítám át a példákat.

Kilencedik idő:

Hátározatlan előbbi múlt.

Szinte hasonló a franciához : ha a levelet délelőtt *elvégeztem volt vala* (*si j'avais eu fini* ma lettre avant midi). Magyarúl följegyezve találhatni Kalmár György Prodrómusában : *kerestem volt vala*, *kerestél volt vala* stb. mint plusquam perfectum 4-tum (nála 'keresék vala' plusquam perfectum primum levén).

Lehetetlen itt melesleg meg nem érintenem, hogy Kalmár Györgyöt, bár néha buzgalma elragadja, nem méltányoljuk eléggé. Ő már körülbelül száz évvel ezelőtt, jóval előbb mint Révai s mások, kezdette a török, persa, héber, arab, finn stb. nyelvekkel hasonlítást; önála olvashatjuk, hogy jelen tárgyamról szóljak, a 'keresék' alakban az imperfectum primumot, a 'keresék vala' alakban az imperfectum secundumot; már ő megkülönbözteti a 'keresém vala' továbbá a 'kerestem vala' és 'kerestem volt' előbbi múltakat, már ő hajtogatja újra minden időn keresztül mindkét jövőt; már ő érinti meg az 'e tevő vagyok — valék, — voltam, — leszek, és menendő vagyok, — valék, -- voltam' — alakokat, stb stb.

XXVIII.

Tizedik idő:

Föltételes jövő.

Képzője *and* vagy *end*, például látand, dicsérend.

Ezen jövőre erőnek erejével ráfogták a nyelvtanítók s köztök Révai is, hogy ez múlt jövő. Az mondják t. i. hogy ennek mindig a latin futurum exactum felel meg a régi nyelvemlékekben (pedig, mint alább látni fogjuk, ez sem áll). Hogy rendszerint ez felel meg, annál természetesebb dolog a világon sincsen. Miért? Mert föltételes jövő levén, rendszerint megelőz egy másik jövőt: emerre nézve tehát amaz mindig múltnak tekinthető; s így a latinban nem levén más föltételes, mint a futurum exactum, bajosan is lehet ezt mással mint ezzel kifejezni; úgy hogy a magyarban még jelen-

nel is fordul elő a latin föltételes jövő vagyis futurum exactum : „ha szeretetet *vallotok* egymáshoz“ (Jászay-Codex 224. lapon; latinul : si dilectionem *habueritis* ad invicem).

Elsőben is ezen hibás véleményt kell megdöntenünk s az ellenkezőt megmutatnunk, aztán térhetünk a származtatásra. Judith Könyve VIII. fejezetében olvassuk: „És megaláz minden nemzeteket, valamelyek *támadandnak* (insurgent) műellenünk“; továbbá : „És míglen *megüzenendem* (usque dum renuntiem) ¹⁾ tinéktek, semmi egyéb én értem ne legyen, hanem csak imádság mű urenkhöz istenönkhöz.“ Ezek a Révai-Codexből. „Ki *hiend* én belém (qui credit ²⁾ in me); Ki *veendi* (qui accipit), ha kit én eresztendek.“ „De valamelyeket *haland* (audiet), beszél“ — Jászay-Codexből : 208. 224 és 229. lapokon; „holott soha meg nem hal, kit a pokolnak tüze *benyeland* — Nádor-Codexből.

Ezek magára a mutató vagy valósági mód jövőjére.

A részesülői jövők pedig, melyeknek egész képzője : *andó, endő*, t. i. a föntebbi *and, end* csupán *ó, ő* részesülői raggal toldva (tehát tökéletesen ugyanaz a föntebbi képzőkel s melyeket Révai is egynek tart), soha, de soha elő nem fordulnak múlt jövő, hanem csak tiszta jövő ³⁾ értelmében, és ha múltat is akarnak általok kifejezni, a segédige múltjai (valának, voltak stb) állanak mellettök. Példák a Jászay-Codexből : „Ez az igaz próféta ki *jövendő* (venturus est) ez világba (203. lap); „hová *menendő* (iturus est) ez . . . minem (= nemde) pogányoknak himletibe *menendő* és *tanítandó* (docturus) pogányokat (208. lap); „*hiendők* ő bele“ (credentes in eum; ugyanott), Révai-Codexből : „kinél holnap is *ebélandó vagyok*“ (pransurus sum, 51. lap); az apostoli hit formájából : „onnan lészen eljövendő.“ Példák, midőn az más időkkel és módokkal köttetik össze : „hogy én *legyek* titeket *vádolandó*“; „mert ő tudja vala mit *volna teendő*“; „mert *jövendő* *valának* hogy ötet megfognák“; kik *volnának hiendők*

¹⁾ Kapcsoló mód jelene.

²⁾ Mutató mód jelene; tehát egyik sem múlt.

³⁾ Tiszta jövőnek nevezem, melyben nem foglaltatik a múlt fogalma.

és ki *elárulandó volna* ötet;“ „ezt kedig mondja vala a szent szelletről, kit *veendők valának*.“ mind a Jászay-Codexből.

Ezekből lehetetlen meg nem győződnünk hogy az *and*, *end* maga magában múltat semmiképen nem foglal. De még jobban megegyőzhet erről bennünket a török nyelv, melynek egészen hasonló föltételes jövője van, azon különbséggel, hogy a törökben a múlt jövő szokottabb és ismertebb levén, nem igen jut eszébe valakinek e tiszta jövőt itt futurum exactumnak tartani, holott itt sem lehet kikerülni, hogy, ha latinra fordítatjuk, a latin futurum exactum ne használtassék mellette, minthogy a latinban, mint érintém, tiszta föltételes jövő nincsen. A törökben tiszta föltételes jövő (Meninszky és Kollár szerint: *Conditionalis modi tempus praesens et futurum*), például a segédigében: *iszem* vagy *szem* (1-ső személy¹⁾), melyet Meninszky és Kollár latinúl így fordítanak: *si sim, ero, fuero*. Ennek imperfectuma és plusquamperfectuma: *isze-idüm*²⁾, latinúl ugyanazok szerint: *si essem* vel *fuissem*. Perfectum: *imis iszem*³⁾, latinúl: *si fui* vagy *fuerim*. És még mindezekén felül múlttal vegyes jövő (*futurum praeterito mixtum*): *imis olurüm*⁴⁾, *fuero* vel *factus fuero*. Íme minden időnél előfordúl, elő kell fordulnia a latin *fuero* futurum exactumnak, legalább *fuissem*, *fuerim* alakban, még pedig csak a föntebbi okból.

Meg van tehát döntve, hogy magában ezen jövőnek alakjában egyszersmind a múlt fogalma rejlenék; meg van döntve pedig a régi legjelesb nyelvemlékekből, meg — a föltételesség természetéből, meg — a rokon török föltételes módból. És így átmehetünk a származtatásra.

Révai véleménye röviden ez: „A héber, khaldeai és szyr nyelvekben közös ige עָתָד (átad) institit, imminebat, fu-

1) Magyarúl: ha *leszek* vagy *leendek*.

2) Magyarúl: ha *leendék*.

3) Magyarúl: ha *leendettem*.

4) Magyarúl talán: *leendek vala*. Ezekből az is megtetszik, hogy mi már azért sem kerülhetjük ki a jövőnek újabb hajtogatását, hogy a más még pedig rokon nyelvbéli alakokat a magunkéval, és pedig a magyarnak könnyen érthető jelentésben, visszaadhassuk.

turus fuit; ebből lett: *átd* s utóbb jobb hangzatossággal: *ánd*, mint *ött*-ből *önt* s kegyed-ből előbb *kegyd*, azután *kend* vagy *kënd*; a lapp *wadd-et* (ad) szót is az esztek *and-má-ra* s infinitivusi végzet nélkül *and-ra* változtatták (substituerunt). De létezik is a lap nyelvben *wânt* szó 'remény' és 'várás' értelemben, az eszteknél szinte létezik *oot-ma*, várni, mely szó a legrégibb közös eredetből a németbe is átment *ahnd-en* s *Ahnd-ung* alakjai s jelentéseiben.

Hunfalvy társunk szinte nyújt egy származtatást, de már azon képzőt (*ánd* vagy *énd*) nem is egy hanem több nyelvből rakja össze. Nem hozom itt fel tovább, nehogy cáfolatába kelletvén ereszkednem, vele csaknem mindig ellenkezni láttassam, csak annyit jegyzek meg hogy az *and*, *end* megnyújtása, melybe társunk nagy súlyt látszik helyezni, a magyarban csak tájdivat s a hangtorlatból — különösen *n* is jövőn közbe, mint: *innét*, *onnét* = *innend*, *onnand* — könnyen kimagyarázható.

A mi az én nézetemet illeti, ha már idegen nyelvekhez kellene folyamodnunk, ott van a persa *ámed* (jött), ennél egyszerűbbet, tökéletesebbet az ellenvéleményűek keresve sem kereshetnek, ú. m. csaknem ugyan azon hangok ($m=n$), elül hosszú hangzó (*á*), a rövid *e* az *m* vagy *n* után könnyen kieshetik (*ámd*), s jövő, még pedig múlt jövő értelmével bir. Valóban tarték tőle hogy, ha más valaki bukkan reá, ezen származtatástól soha meg nem menekszünk. De miután én magam fedeztem s magam is hoztam fel, de egyszersmind búcsút is veszek tőle, nem lesz mitől féljünk.

A rokonítási buzgalom itt is túlragadja honfitársainkat.

Köz ajakon forognak minden nap *inda*, *indúl*, *indít* szavak és senki nem látszik ügyelni a nyelvészek közül, mily nagy szerepet játszik ezen szók törzse: *ind* az igeidőkben.

Lássuk elsőben jelentéseiket: *indul* latin értelmezéssel *progreditur*, *egredi incipit* ('móvet se' nem egészen fejezi ki, mert ez általános jelentésű, az 'indúl' szóban pedig csak a tova menetel végetti megmozdulás értelme van); *indít*, *facit ut proficiscatur vel progrediatur*; *inda*, Kresznerics szerint: „*caulis*, a futó fünek szára,” mely t. i. a törzsből kiindúl, kifoly.

Ezen szók közös törzse *ind*. Már Kresznerics úgy jegyzi fel, mint régi szót és motívum, momentum, causa movens latin szókkal értelmezi. Ma ez nincs divatban, de van mint egyik alkotó rész az összetett *ind-ok* szóban, mely egészen megfelel a német „Beweggrund“-nak. Ez összetétel nem régi (leginkább én kezdém használni a hivatalos iratokban), de oly egyszerre érthető és oly közkedvességű, hogy alig lesz író, ki azt széltében nem használja, sőt már újabb származéka is van: *indokol*, ettől ismét *indokolás*. „Inda“ szó mutatja leginkább, hogy a törzs eredetileg ige, mint számtalan *a, e, ó, ő*-be végződő, és elvont vagy elavult törzstől eredő főneveink vannak, melyek a törzsnek ige voltát tüntetik elő. Ilyenek *rig-ó* mintegy *rig* hangon szóló, *rikoltó*; *tíl-ó* mintegy *tíltó* azaz távoztató, mely a kenderszál idegen részeit eltávoztatja; *csib-e* = *csib-ő* azaz csipegő; *káb-a* = *káb-ó* am. kábuló, s tőle származnak: *kábúl* és *kabít* is; *tel-e* = *tel-ő*; *em-e*, = *em-ő* azaz szopó vagy szoptató. Csek-e = *csek-ő* szónak (honnan „csekély“ is származik) törzse: *csek* valósággal is előfordul mint ige a régiségben „A Csekén ők *csekének*“, ez utolsó világosan „csek“ vagy „csekik“ igétől s jelentése: a csekély vizen átmenének, másképen és mai szokottabb szóval: *gázolának*.

Ind-a tehát annyi mint *ind-ó* vagy *ind* elavult igének részesülője, mely *ind* igének épen azon jelentése van, mint a származékoknak: *indúl*, *indít* (inda szóban annyi mint *induló*, önhatólag; *ind-ok* szóban annyi mint *indító ok*, áthatólag). Legújabban igen szerencsés tapintattal vagy nyelvérzéssel (lehető hogy öntudatosan, mit az alkotó tudna megmondani) alkottatott egy új szó: *indó-ház*, melynek első része semmi egyéb mint az *ind* igének részesülője, tehát hosszabban volna: *induló ház*. Ha azon szó nem öntudatosan készült, hanem csak nyelvérzés után, helyessége még inkább szól mellettem, s úgy tudom, hogy használata már általános is lön.

Ezekben eléggé igazoltam, hogy *ind* helyesen elvont vagy, ha jobban tetszik, elavult törzs, még pedig igitörzs.

Arra nézve, hogy ez tökéletesen azonos az *end* s alhangú ragozásnál a hangrendszernek megfelelő *and* jövői

képzővel ; hogy ennek tökéletesen jövő (proficiscitur) értelme van*), hogy ez magában tiszta jövő, de további ragozással, mint minden ige, minden múlt időket is elfogad, melyekből tehát múlt jövők lesznek, a mint ezeket, mondhatom a nyelvészek nagyobb része ellenére, az általános írói nyelvézés tökéletesen meg is állapítja, -- a további mutogatás fölösleges és szükségtelen.

Példákat föntebb már láttunk. S bár a föltételeesség eszméje sem egyik, sem másik származtatásban eredetileg nem foglaltatik, de két jövőnk levén s a föltételes mellett nagyobb részben a régi példák is harcolván, a szabatosság törvénye követeli, hogy e mellett maradjunk. Azonban a részesülőből segédigével történt összetételekben mint : onnan *leszen eljövendő*; „mert *jövendők valának*“ a régieknél sem találunk föltételeességet.

Magára a részesülőre alább még vissza fogunk térni.

Tizenegyedik idő:

Általános jövő

összetétetik az illető ige határtalan módjából (infinitivusából) és *fog* segédigéből, mely annyi mint : kezét rá teszi, vagyis *kezd*.

Nyelvemlékeink útmutatása szerint nem oly régi mint az előbbeni : azonban már a 16. század elején találjuk, például Pesti Gábornál „Wij Testamentum magijar nijelven“ Máté evangelioma 15. fejezetében : „Ha kegig vak vakot *fog vezérteni*, mindketten a verembe esnek“ (A Jászay-Codexben : „Ea kedig a vak a vakot *vezetendi*, monnaik a verembe esik). Különben eléggé ismeretes, példákra nincs szükségünk.

Csak azt kell emlékezetbe hoznom, mit már a jelen időnél megemlítettem, hogy ha a mondatban már valamely más szóval e jövő fogalma kifejezve van, a magyar takarékoság nem követel jövőt, hanem jelent (mintegy a jövőben jelent) alkalmaz. Tele van ezzel a két legjelesb nyelvemlék. Sőt ezekben sokszor nem is egy vagy más szóból, hanem csak az egész

*) Kalmárnál egyik jövő alak : *keresni indul*.

szerkezet tartalmából tűnik ki a jövő fogalma*), még a föltételesé is, például a Jászay-Codexből (224. és 225. lapokon) : „Ha Isten megfényeséjtetett ő benne, és Isten (=isten is) *megfényesejti* (clarificabit) őtet; (a múltban : *megfényesejtetett* a *ha* kötszó miatt jövő értelmé lappang és az utána következő *megfényesejti* valósággal jövőben jelen). „Fiaim ! méglen kevesenneiglen tüveletek vagyok, *kerestek* (quaeritis) engemet (ha t. i. elmegyek, a mi a következőben jön elő) és miképen mondtam a zsidóknak, hová én megyek, ti nem jöhettek Szeressétek egymást, miként én szerettelek tőtöket . . . mert ebben *esmernek meg* (cognoscent) mindenek, mert (= hogy) én tanítványim vagytok, *ha* szeretetet *valloatok* (habueritis) egymáshoz (*ha valloatok* föltételes mondat és jövő jelentésű, ezzel összeköttetésben : *megesmernek* jövőben jelen). Mondá neki Simon Péter : Uram hová mégy. Felele Jézus : Hová én megyek, te nem követhetsz engemet, *követsz* (sequeris) kedig *annakutána*. Mondá Péter ő neki : mire (= miért) nem követhetlek tégedet, *ma* én lelkemet te érted *vetem* (ponam — *ma* nincs is az eredetiben s világosan majdan értelemben vétetik —). Felele Jézus : Te lelkedet én értem *veted* (pones)? Bizony bizony mondom te néked, nem *énekel* (cantabit) kakás míg nem háromszor *tagadsz meg* engemet.“ (*Énekel* az egész utóbbi mondatra „míg nem háromszor tagadsz meg“, mely jövőt tartalmaz, vonatkozva lesz jövőben jelen).

XXIX.

Tizenkettedik idő egy egész család:

Múlt jövők családja.

A múlt jövők (természet szerint mind viszonyos idők) csak az újabb korban lettek divatozóbbakká és két fő osztályuk van :

1. *jövőben* (a beszélő jövőjében) *múltak*, melyek a be-

*) De valahonnan mégis kitűnik. A jelen egyesegyedül nem használtatik s nem használthatatik jövő értelmében. Ez a magyar nyelvben uralkodó szabatosságot sértené.

szélőre nézve következő időt — ezen időre vonatkozva pedig multat jelentenek; pl. ha *látandottam* (avagy tartósan : ha *látandom* vala, vagy *há látandám*), megismerem ; ez utóbbira nézve (megismerem) amazok múltak , s valamennyien a beszélőre nézve jövők.

Hasonló : midőn a nap fölkel (vagy fölkelend), már két mértföldet *fogtam haladni* , avagy tartósan : *fogok vala* vagy *fogék haladni* ; ezek is a beszélőre nézve szinte csak jövők, de a fölkelő (vagy fölkelendő) napra nézve múltak.

Az idők elméletét értve , ezek oly természetesen folynak , hogy bővebb ismertetését nem tartom szükségesnek, csak azt kívánván még emlékezetbe hozni , hogy ezekben, mint jövőkben mindig *némi kétesség rejlik* , s ebben különböznek a rendszerinti múltaktól.

A ki azt mondja , hogy ezeket mind kifejezheti rendszerinti múlttal — jó , hát fejezze ki ! Miattam akármennyi multat kifejezhet egyetlen egygyel. Az az ő dolga. Ha tetszik, csupán két idővel, jelennel és múlttal is beérheti. Hanem aztán, mit csinál a török, francia, latin , sőt még német múlt jövőkkel is ? Ezeket is elhagyja ? Vagy csak a magyart hagyja el ? Már minek eldobni a mink van ? Az sem áll, hogy a nép nem él velők. De ha különben volna is, minek akkor művelt nyelv, ha csak a nép nyelvén akarunk írni és beszélni ? Más nemzetek irodalma is beéri pusztán a nép nyelvével ? Egyébiránt a jövő múltakra nézve legyen szabad itt főképen a „Magyar Nyelv Rendszeré“-nek cáfolatába ereszkedni.

A Magyar Nyelv Rendszerében ugyan is az mondatik a 143. §-ban „Többsnyire mindazon példákat , melyeket bármily alakban is fel szoktak hozni, igéink régi, egyszerűbb és rövidebb időivel is pontosan kifejezhetjük, p. o. ezen újabbakat : *ha kérésemet teljesítendéd, hálás fogok lenni* ; *ha le fogtad írni*, vagy : *ha leírandottad, közöld velem* ; *ha el fogtad végezni* ; *ha észre fogtam venni* stb, a régiek rövidebben és épen azért helyesebben így ejtették : *ha kérésemet teljesítéd vala* , *hálás leszek*; *leírván*, vagy : *ha leírtad, közöld velem*; *elvégezvén*, vagy : *ha elvégeztéd* ; *észrevevén*, vagy : *ha észrevetted*.”

Elsőben is meg kell jegyeznem , hogy az utóbbiak szabatos értelemre nézve különböznek az előbbiektől. Az előb-

biektől. Az előbbieken vagy is a jövő múltakban, mint a francia szabályoknál is bővebben előadatott, némi kétség rejlik úgy hogy, *„ha kérésemet teljesítendéd“* azt jelenti : ha talán hajlandó leszesz kérésemet teljesíteni, és ez majdan meg is történt; ellenben *„ha kérésemet teljesítéd vala“* bizonyosságot fejez ki vagy is azt jelenti, *„hogy arról miszerint kérésemet teljesítéd nincs semmi kétségem és ez majdan meg is történt. Világosan kimutattam ezt a népies példában is: „mire oda mentünk, el fogott szaladni.“* Hasonlóképen értelmezendők : *„ha leírandottad, és : ha leírtad.“* Amaz azt jelenti : ha talán, vagy *„föltéve hogy majdan leírtad. Az utóbbiban (ha leírtad)“* bizonyosak vagyunk hogy a leírás megtörténik. Itt tehát a legelső nyelvészeti törvény, ú. m. a szabatosság nem pedig a rövidség határoz. Innen

Második észrevételem, hogy ha a szabatosságtól, vagy legalább ennek kisebb nagyobb árnyeklataitól a rövidség kedvéért eltérünk, akkor se előbbi multakat (*„látott vala“* vagy *„látott volt“*), se tartós multat (*„lát vala“*) ne használjunk, mert ezek nélkül is és pedig ama helyett rövidebben teljes multat (*„látott“*), eme helyett viszonyos multat (*„látá“*) még pedig legkisebb homály nélkül használhatunk. Hisz épen az egyik jelessége a nyelvművészetnek hogy, ha a nyelv kellő képességgel bír reá, a legkisebb árnyéklatokra is ügyeljen.

Harmadik észrevételem, hogy én sem mondom, miszerint minden lépten nyomon használjuk ezen árnyéklatokat, hanem, mint minden más szokatlanabb dolgokat, csak módjával. Itt az egyéni izlés vezérel mindenkit, mire nem létezik szabály semmi nyelvben. Ha értekezésben vagy nyelvtani munkában az ily példákat összehalmozzuk, ezek természet szerint már szokatlanságuknál fogva is sértik a fület; ellenben ha ezeket valamely leírásban vagy történeti előadásban harmadik, negyedik lapon még pedig illő helyen s mintegy csak ujságképen találjuk egyszer kétszer : akkor a figyelmet még jobban fölgerjesztik s az olvasót vagy hallgatót inkább vonzzák mint sértik.

A föntebbiekben tehát, hogy tulzóknak ne láttassunk, mellőzván a még lehető többi időt, csak hat jövő multat jelölék meg, ú. m. 1) *ha látandottam*, 2) *ha látandám*, 3) *ha lá-*

tandám vala, 4) fogtam haladni, 5) fogék haladni, 6) fogék vala haladni.

2-ik fő osztály : *múltban* (t. i. a beszélő múltjában) *jövők*. Példa : a bátyám, mint szándékozóék vala, tegnap már Londonba *fogott* (avagy tartósan : *fog vala* vagy *foga*) *érkezni*. Ezek a beszélőre nézve már múltak, de a ,szándékozóék vala,‘ múlt időre nézve *jövők*, tehát *múltban jövők*; alakban a föntebbi általános múlt *jövöktől* itt nem különbözök, ,*múltban jövő*‘ értelmök csak a szerkezetből tűnven ki.

Azonban ha részesülői *jövöket* alkalmazunk, akkor újabb alakok fognak előállni, ú. m. a bátyám . . . tegnap Londonba *rott* vagy *vala érkezendő*; sőt itt a *volt vala* előbbi múlttal összetétel is természetesen foly, pl. bátyám előbb *volt vala* Londonba *érkezendő*, mint ön barátja.

Itt tehát ismét három múlt *jövő* alakkal találkozunk : 1) *vala érkezendő*, 2) *volt érkezendő*, 3) *volt vala érkezendő*.

Ezek szerint a múlt *jövők* családjában van kilenc külön idő; ezeket a föntebbi tizenegy időhöz számítva a valósági módban van *öszvesen húsz*, értelemben mind tisztán különböző idő, melyek a magyar prosában nemesak mind használhatók, hanem némely nyelvészek ellenére számos és jeles írók által valósággal használtatnak is.

XXX.

Vannak ezeken kívül még a magyarban részint *kettőztetett* részint részesülőkkel *összetett* idők, melyeket már többször és több helyütt megemlíték s melyek újlag csaknem mind a húsz alakban előfordúlhatnak, ú. m.

1) jelenben : *várván várom, mondván mondom*, részint *erélyes*, részint *folytonos* cselekvés; viszonyos múltban : *várván várám*; tartós múltban : *várván várom vala*; együttes múltban : *várván várám vala*; teljes múltban : *várván vártam stb. stb.*

2) *nőttön nő, folyton foly, múlton múlik* igen tartós állapot vagy cselekvés, melyek szinte hajtogathatók.

3) *mondó vagyok, nyomatékos kifejezése a jelennek a*

különböző időkben ; tovább hajtogatva : *mondó valék, mondó voltam* stb. stb.

4) *Készülőben vagyok, indulóban vagyok, tartós jelen* a különböző időkben ; tovább hajtogatva : *készülőben valek, készülőben voltam* stb. stb.

A jövő részesülővel összetételeket már föntebb láttuk.

Mind ezek helylyel helylyel s alkalmas módon használva a nép szájában is élnek, pl. *várván vártalak* tegnap, *nőttön nő* az árvíz, mi *tevő legyek*, épen *menőben vagyok*. Ha már most mind a négy pont alatt érintett alakokat mind a húsz időben, legalább ezek nagyobb részében használjuk, — a mint annak helyén azok mind használhatók is — előáll a magyarnak egyedül valósági vagy mutató módjában mintegy nyolcvan idő.

Hol van még ilyen nyelv !

Azt mondhatná valaki, hogy ezen kettőztetett és összetett alakokat külön időknek nem vehetjük, mert együvé nem iratnak. — Hiszen — kérem szépen — nem a külső összeírás határoz, hanem az értelem különbsége, különben a francia, olasz, angol, német, persa és isten tudja hány nyelvnek sincs szenvedő hajtogatása, mert hiszen ezekben csak összetétel által kerülnek ki a szenvedő hajtogatások. Aztán azon összetételek csaknem ugyanazok, melyek a török nyelvben léteznek, melyek a török nyelvben is hol összeírtnak, hol nem. A franciában is a parfaits défini, parfaits indéfini, antérieur, antérieur défini, antérieur indéfini stb mind összetett, de külön iratni szokott idők. Ha mindezekben külön számítják az összetételeket, akkor nem látom által, miért nem volna szabad vagy illő a magyarban is külön számitatniok. S elvégre eredetileg a latin *audiveram* is csak annyi mint *audivi-eram*, és *audivero* annyi mint *audivi-ero*, sőt *audivi* sem más mint *audio-fui*. Mi a helyesírásban a kettőztetéseket és összetételeket nem húzzuk egybe — s jól teszszük, mert így a szemnek könnyebb a felfogás, bár a folyvásti kiejtésben a fül fenn nem akad rajta — de így jár-nak el az összetett időkre nézve számos esetben más nyelvek is, mégis külön számítják, külön nevezik azokat. S ezt tenni nekünk is szabad sőt kelletik.

XXXI.

A *szükségi* vagy *kapcsoló mód*, melynek jelene parancsoló mód helyett is szolgál, Révai szerint származik az ige-tőnek *ej* vagy *hej* indulatszóval összetételéből.

Lényeges észrevételem ugyan nincsen ellene, de én természetesen találok a *vajha* szóval összetételt. S valóban a régieknél mind a *j* mind a *h* hangokat együtt találjuk kivált magában a mód törzsében, pl. Irgalmaz*jh* minékük Dávidnak fia; ne akar*jh* félned; néz*jh* uram! műreánk; ítéletet őriz*jh*. Hogy ezen *jh* vagy mai szokás szerint csak *j* az *s* és *sz* után hasonúl, *t* után pedig *s*-sé változik, a nyelvtanokból tudjuk *).

Figyelmet érdemel, hogy a görögben az optativus és a szanszkritban az úgynevezett dubitativus képzője szinte *j* hang.

Kapcsoló vagy *szükségi mód* használtatik rendszerint:

1) A *jelenben* oly igékkel kapcsolatban vagyis összekötetésben, melyek általában *szükséget* vagy *kényszert*, különösen akarást, kívánást, követelést, kellést, kényszerítést, felszólítást, parancsolást, megengedést, tiltást, intést, akadályozást és hasonlókat jelentenek, pl. *kell*, *akarom* hogy *tanulj*; *nem engedi*, hogy valaki őt *gáncsolja*.

Továbbá ezen kötszők után: *azért* *hogy* (néha csak: *hogy*), pl. az apa *azért* fenyíti meg fiát, *hogy* *jóbbuljon*; elmegyek, *hogy* az álomból *felköltsem* őtet; menjünk mű is el, *hogy* *haljonk meg* ő vele (Jászay-Codex). Néha, kivált a parancsoló módban nem mondatik ki, hanem csak magában értetik a parancsolást, tiltást jelentő szó: *kelj fel!* *eredj!* *ne ölj*; oda értendő: *parancsolom*, *parancsolja*, *mondja* stb.

2) Mind a *jelenben*, mind a *múltban* ezen kötszők után: *akár*, *bár*, vagy a velők összetett: *bárki*, *bármí*, *bármely*, *bármínő*, *akárki*, *akármí*, *akármely* stb névmások után, pl. bár sokan más nézetben *legyenek*, *bármit mondjanak* mások; *akár*

*) A *h* magában szinte gyakran előfordul a régieknél, mire fentebb már több példát láthatánk.

mondottam legyen akár nem; bár tudta legyen, hogy várlak, még sem jöttél.

Ha ezek valósági móddal köttetnek össze, némi különbség érezhető, pl. ebben: *bár* sokan más nézetben *vannak*, tisztán értetik, hogy valósággal vannak más nézetűek; de ebben *bár* sokan más nézetben *legyenek*, nem mondjuk, legalább nem tudjuk: vannak-e mások valósággal más nézetben, hanem csak azt jelentjük ki, hogy saját véleményünket nem másítja meg, ha szükségesképen (belső meggyőződésből) volnának is más nézetűek.

Így ez: *akár mondottam legyen*, akár nem, különbözik ettől: *akár mondottam*. Amabban szükségesség rejlik, hogy t. i. azért mondottam, mert szükségesképen (okvetlenül) kellett vagy kellett volna mondanom, emez pedig valóságot fejez ki.

3) Kétkedő kérdésekben, pl. mit *tegyek* vagy mitevő *legyek* (körülírva: mit kell vagy szükség tennem?); mit *mondjak*? *hová legyek*?

A magyar szükségí mód elfogadja még egy másik múlt alakját is t. i. a jelennek 'vala' segédigével összetételét, melyet, a szükségí mód *tartós* vagy *késérő múltjának* nevezhetünk. Például Palmerstonnak mint angol miniszternek múlt év végén tartott egyik beszédéből ezeket olvastam német lapokban: „Ich brauche wohl kaum zu sagen, dass wir äusserst froh gewesen wären, wenn wir Gründe hätten finden können, die uns ein Recht dazu gegeben hätten von der neapolitanischen Regierung die Freilassung der beiden Engländer zu verlangen.“ Ezen többszörösen összetett mondatot én azonnal következőleg késértém meg magyarra fordítani: Alig kell mondanom, hogy mi fölötte *örültünk volna*, ha okokat *találánk*, melyek *jogosítandók voltak* bennünket, hogy a nápolyi kormánytól a két angol szabadon bocsáttatását *kívánjuk* *vala*. Jelen célunkra közelebb az utolsó mint szükségmódi összetett múlt vagyis 'kívánjuk *vala*' tartozik. Ha csak jelent használok: 'kívánjuk', akkor ennek kétségén kívül azon értelme volna, hogy 'mostan' történik a kívánás, az én kifejezésem szerint pedig már elmúlt a kívánás ideje, t. i. mintha így állana: akkor vagy legalább mindjárt azután kívántuk

volna, ha okokat találánk, melyek jogosítandók voltak bennünket. A németben s hihetőleg az angol eredetiben is a késő idő megjelölése nélkül infinitivus áll, de ez engem nem korlátol, hogy a magyarban az értelmet még szabatosabban adjam. Ezen idő alkalmasint oly sajátja a magyarnak, melyet egyedül igealakkal bajosan fejezhetnek ki más nyelvek.

Ezen szükségí módban még jövő idő is lehető. Maga, „a Magyar Nyelv Rendszere“ él ezen példával: „bár mit *mondandjának* is (t. i. jövendőben) az emberek rólunk,“ (melytől különbözik: bármit *mondjának* is, t. i. jelenben az emberek rólunk), rá semmit sem ügyelünk (jelenben), vagy semmit sem fogunk ügyelni (jövendőben ¹).

Más nyelvek több más esetekben is kapcsoló módot használnak, a hol a magyarban, midőn t. i. valamely valóság fejeztetik ki, az nem alkalmazható; mire nézve nem lesz fölösleges a két klasszikai nyelven kívül a köztünk legismertebbeket ú. m. a németet és franciát is felhozni.

A latinban ²) azt tanítják, hogy *ut, ne, quo, quod, quin, cum, si*, továbbá *quamquam, si, etsi, licet* stb. után sokszor conjunctivus használtatik valóságot kifejező mondatokban is, pl. *videtisne ut eos agent furiae* (nem látjátok, hogy a furiák zaklatják, nem: zaklassák vagy zaklatnák őket); *is nos sequaris* (ha bennünket követsz vagy követendesz, nem: kövess); *vereor ne non te juvet* (tartok tőle hogy nem segít rajtad, nem jó volna: segítsen vagy segítne rajtad); *quum Athenas tamquam ad mercaturam artium sis profectus, inanem redire turpissimum est* (miután Athenébe mint a művészségek vásárhelyére mentél [nem mentél legyen], üresen visszajönni nagy szégyen; *licet multa sint* (bár sokan vannak, nem: legyenek) stb. Néha a kötszők el is hagyatnak, pl. *nolo nunc dicere, quae fuerit tua in me impudentia* (most nem akarom mondani, mily szemtelenséggel *voltál* irányomban,

¹) Az óhajtó módban, mint alább fogjuk látni, a jövőre már régi példánk is van.

²) A latinban és németben az óhajtó vagy föltételes mód is csak a kapcsolónak egy része ú. m. az imperfectum és plusquamperfectum. Ezekről az óhajtó módban lesz szó.

nem : voltál legyen). A régi nyelvemlékekben s különösen a Révai- és Jászay-Codexben is sok ily latinismus találtatik, melyet nem kell követni, mert e részben szabatosabb az élő magyar nyelv, pl. „mert te jóllehet ember *légy* (e helyett : ember *vagy*), teszed tãmagadat istenné“ (Jászay-Codex); tudvátok hogy *elment légyen* (e helyett : *elment*) én tőlem a beszéd (Révai-Codex).

A görögben Curtius szerint félelmet és aggályt kifejező, mondatokban is élnek conjunctivussal, pl. *μὴ ἀγροικότερον ἢ το ἀλεθὲς εἶπειν* (ha nem gorombaság [elmarad : legyen] az igazat megmondani).

A franciában szinte kapcsoló mód áll a félelmet, aggodalmat jelentő szók után, pl. j'ai peur que vous ne vous *trompiez* (félek, hogy csalódik ön, nem jó volna : csalódjék ön).

Így a kétkedést, csodálkozást, hívést jelentő szók után is, pl. je doute que vous *aimiez* votre soeur (kétlem hogy ön szereti [nem : szeresse] nővérét); je m'étonne que vous *parliez* déjà si bien (csodálkozom, hogy ön már oly jól *beszél*, nem : beszéljen); je ne puis croire que vous *ayez* appris si peu de temps (nem hihetem, hogy ön oly kis ideig *tanult*, nem : tanult legyen).

Sokszor a visszahozó névmások után is: dites-moi un mortel, qui *ait* toujours été heureux (nevezz nekem egy halandót, a ki mindig boldog volt, nem: boldog volt legyen); c'est l'unique livre, que j'*aie* (ez az egyetlen könyv, melylyel *bírok*, nem : birjak); il n'y a presque rien, dont on ne *vienne* à bout avec des soins et de la constance (csaknem semmi sincs, melylyel gondosság és állhatatosság által célhoz nem *jutunk*, nem : célhoz nem jussunk, de igen : célhoz nem *jutnánk*, mert itt lehetőség fejeztetik ki, lásd alább a lehetőségi módot); c'est le plus bel enfant que j'*aie* vu (ez a legszebb gyermek, kit *lát-tam*, nem : *láttam* legyen) stb.

A német nyelvben is oly szók után, melyek nem valóságot jelentenek, szinte kapcsoló mód használtatik, pl. dem Kranken träumt, er *habe* Flügel und *könne* fliehen (a beteg azt álmodta, hogy szárnya *van* [nem : legyen], és röpülni *tud* (nem : tudjon; de lehetőségi módban helyes : azt álmodta, mintha szárnyai *volnának* és röpülni *tudna*).

Továbbá számos oly esetekben, melyekben habár valamely dolog valónak állítatik is, mindazáltal némi kétség mégis megengedhető, pl. Und wer ist, der solches nicht *wisse* (kicsoda az, a ki ezt nem tudja [valósági módban] vagy: tudná [óhajtó módban, minthogy itt lehetőségéről is van szó); *thue nichts was Gott missfalle* (semmit ne tégy, a mi Istennek nem tetszik, nem: tessék, de igen: tetszenék, mint lehetőség); *wozu nützt es, dass er viel Bücher habe und sie nicht lese* (mit ér, ha sok könyve van [nem: legyen] és nem olvassa; ez utolsó is valósági módban).

Különösen valamely mondat avagy vélemény pusztá tartalmának előadásánál, legyen azon mondat avagy vélemény saját, vagy idegen, s vétessék bár az helyésnek vagy nem helyesnek; pl. *er entschuldigte sich mit der Bemerkung, dass alle Menschen gebrechlich seyen, und dass andere dasselbe thäten* (azon észrevétellel mentette magát, hogy minden ember gyarló (elmarad: legyen) és hogy mások ugyan azt tennék; *ich war überzeugt, der sey ein Mensch, der ein menschliches Antlitz trüge* (meg voltam győződve, hogy azon egyén, ember [elmarad: légyen], a ki emberi ábrázattal bír, nem: bírjon).

XXXII.

A *lehetőségi* vagy *óhajtó mód* képzője *n* hang vagy *is na* szótag al-, és *ne* felhangú ragozásban. Eredete világosan: *no* indulatszó (németül: *nun!* wohlan! latinul: *age!* *agedum!* *age sis*); melytől *nódit*, *nódúl*, *nógat*, *nosza* szók is származnak.

Révai szinte megérinti igen röviden a *nosza*, régiesen *nojsza* magyar szót is, mindazáltal szokása szerint itt is inkább az idegen nyelvekre hivatkozik s felhozza mindenek előtt a finn: *nojan* szót, mely am. igyekszem, azután az eszt: *noud-ma* ígét hasonló jelentéssel, és a héber *hon* vagy a *hiphil* formában *héhin-t* szinte azon jelentéssel. Felhozza továbbá hogy a finnben a kapcsoló mód jelenének, mely az esztben egyszersmind kapcsoló mód imperfectuma is, képzője szinte meg egyezik a magyarral s így hangzik az egyes harmadik személyben: *ne-e*, például *sano-ne e*, am. szóljon vagy szólna. Végre előadja még hogy tulajdonképen a kapcsoló mód imperfectumának, mely különösen a magyar nyelvbéli óhajtó

módnak felel meg, képzője a finnben s az eszt dorpai szójárásában *es, as*, mely némely más szójárásokban *eks, aks*, vagy *its, ots*, vagy *iz, ez, az, idz, edz, odz*. Ezeknek, legalább az elsőnek eredete, úgymond, az eszt: *isso*, mely annyi mint kívánság, lappúl: *isto*, szírül: *szeva*, vagy *szva*, mely a piel formában *szarvi*, am. kívánt, melylyel megegyezik az arab: *saha* vagy *sahi*, mely utolsóval igen közel rokon a magyar *soha* vagy *soh* természetutánzó hang *sohajt* szóban, s talán — így szól — a magyar az eredeti. Megemlíti még a többek között a török nyelvet is, melynek, mint föntebb láttuk, a föltételese (conditionalis) *sza, sze* képzőket veszen fel, pl. *sze-sze, bak-sza*, de a melyek mint szinte láttuk maga a létige: *isze* (ha van v. volna, v. leend).

Figyelmet érdemlőnek tartom, hogy *nosza* összetett magyar szóban mindkét képző feltaláltatik (honnan *noszít, noszogat, noszol* igék); és hogy különösen az utóbbi (*sza*) némely szavainkban a kapcsoló mód jelenének vagy is a parancsoló módnak második személyéhez szokott toldatni, pl. *add-sza, mondd-sza, hordd-sza*; a gömöri szójárásban pedig (*sze* vagy *szi* alakban) a harmadik személyhez is, pl. *hallja-szi, mondja-szi, adja-szi*; különben *sza* vagy *sze* (ellenkezőleg mint *no*) magában önállólag nem használtatik.

Ha jelentésöket vesszszük, mind kettőben a *nó-gatás, ösztönzés* (Antreibung, Aufmunterung) értelme rejlik s az óhajtó mód fogalmának lényegben megfelel. Ugyanis

Óhajtó móddal élünk:

1) oly igékkel viszonyban, melyek óhajtást, kívánást, kérést, kérdést, kétkedést, vélekedést, jelentenek, pl. óhajtom, kívánom, kérlek, hogy *látogatnál meg*; (kérdlek) nem lennél oly szíves házambam meglátogatni? kétlem hogy *eljönnél*; nem hiszem, hogy a gőzhajó már *megérkezett volna*; úgy vélekedem hogy haza menni jobb *lenne*.

2) Az óhajtó indulatszók után, milyenek: bár, bárcsak, ó, ha, vajha, vajmi stb, pl. bár vagy *bárcsak* vagy vajha veled *találkoznám*; vajha *szólhatnék* ő Felségével! *vajmi* nagy boldogság *volna* csupa jók társaságában élni.

3) A tehető formában magának a lehetőségnek kifejezésére, pl. az *megtörténhetnék* (vagy megtörténhetik, mert már a

tehető formában is kifejeztetik a lehetőség); mi *lehetne* (vagy : mi lehet, v. mi volna) nagyobb szerencsétlenség mint a rossz barát!

4) Ezen kötszők után : *a nélkül hogy*, pl. soha se szóljunk, *a nélkül hogy ne gondolkodnánk*; csak mentünk, *a nélkül hogy tudtuk volna, hová*.

5) Föltételes mondatokban a mondatnak föltételezett részében, pl. ha pénzem van, könyveim is *volnának*; ha pénzem vala, könyveim is *voltak volna*. Erről bővebben lesz szó az összetett mondatokban.

Hogy ezen mód a jövő alakot is fölveszi, már láttuk a „Szentpéteriek végzésében” is : „Hogyha pedig történnék, hogy valaki ez mi végezésünknek ellene vakmerőképen idegen bort *hozandana* be.”

De fölveheti a tartós múlt alakját is, pl. ebben : *tudnám vala*, ha értesítettél volna, *a tudnám vala* alakban a múlt a jelennek mintegy összekapcsolatik s azt jelenti : tudtam volna és még most is tudnám; más volna akár csak : *tudnám* (jelenben), akár : *tudtam volna* (múltban).

Más nyelveket tekintőleg, itt leginkább a latin az, mely mind a régi mind néha a mostani írókat is tévedésbe viszi. T. i. a latin jelen és múlt conditionálisok (iskolai nyelven : a kapcsoló mód imperfectumá és plusquamperfectuma) igen gyakran használtatnak valósági értelemben, mit a magyarban kerülni kell, mert az élő népnyelv e tekintetben is oly gyönyörű szabatossgot követ, hogy azt semmi akár régi akár új tekintélynek föl nem áldozhatjuk. Példák : fuerunt qui *negarent* (voltak, kik *tagadák*, nem : tagadnák, mert valóságról és pedig múltban jelenről van szó); oratio tua ita placuit, ut omnes te *admirarentur* (.... hogy téged mindnyájan *csodálának*, nem : csodálnának, szinte a fenntebbi okból); res ita agebatur, ut nihil *praetermitteretur* (a dolgot úgy viszik vala, hogy semmi el nem *mulasztaték*, nem : mulasztatnék, szinte a főntebbi okból); ad quem cum legati *venissent* romani : adiit regem (kihez midőn a római követek *eljöttek* [nem : eljöttek volna, mert valóságról még pedig bevégezett múltból van szó], a királyhoz mene); qui posteaquam maximas *aedificasset, ornassetque* classes, legatos *misit* (a ki miután igen nagy hajókat épített és

fölszerelt [nem : épített és fölszerelt volna] követeket küld). Hemzsegnek az ily latinosságok a Révai-és Jászay-Codexben is.

Használtatik még az ohajtó mód jelene szelidebb modorú parancsoló helyett is; vagyis inkább a kérést, kívánást, ohajtást jelentő szók elmaradván, parancsoló helyett óhajtó móddal élünk, pl. *jönnél el hozzám*; *várnátok* meg, míg visszajövök; *hoznátok* el gyermekeiteket is stb mindenütt oda értendő : óhajtom, kérlek stb.

XXXIII.

Határtalan vagy *miségi* mód képzője *ni*, melynek eredetére nézve Révainál röviden egybe foglalva a következőket találjuk :

„A votjásoknál szinte feltaláltatik ezen képző : *vaszt-a-ni* (= a magyar : fosztani), *nyuit-ni* (=nyujtani) *tud-i-ni* (= *tudni*), *min-i-ni* (= menni).“

„A héberben megvan az mint előrag a **niph**al s az arabban az *inkabel* formában *lesz* vagy *lett* értelemben. A héberben úgy is előfordul mint névmás, pl. *binján* (építeni), *báná* (= épített) szótól.“

„Az eszteknel az infinitivus képzője : *ma*, *neel-ma* (nyelni), *tund-ma* (= *tudni*).“

„A szyrek és chaldéaiaknál *me* alakban mint előrag fordul elő, pl. **mektal** vagy **miktal** ölni, **mepkad** vagy **mi****pkad** nézni.“

„Jelentésére nézve a hébereknél gyakran előfordul mint igenév előképzője cselekvény értelemben, pl. **mi****smár** őrzés, szemlélés (annyi mint őrző v. szemlélő cselekvény), **mi****ktab** írás (író cselekvény). Hasonló neveket alkot ugyanazon képző mint utórag a lapoknál, pl. **taid-em** (tudás vagy tudam), **taid-et** (tudni) igétől; **tsabm-em** (csapás), **tsabm-et** (csapni) igétől; **él-em** (élés), **él-et** (él-ni) igétől; **menn-em** (menés), **menn-et** (menni) igétől. Vannak nálunk is ugyanazon alakulás szerint származott szók, mint **foly-am**, **kell-em**.“

„Az eredeti nyelv *ma*, *me*, *mi* képzőjének jelentő szónak s szinte a főtebbi értelműnek kellett lennie, mely is annyi

mint *cselekvés* vagy cselekvény (*actio* s a rokon *opus, factum, perfectio*). A magyar *mű* vagy *mív* szó is hasonló jelentésű és eredetű, melytől származik *mivel* íge is.“

„A héber infinitivusokról is, melyek csak hangzókbán különböznek a törzstől, azt tanítják a nyelvészek, hogy azok oly főnevek, melyek határos igének jelentését (cselekvését, szenvedését vagy benmaradó fogalmát elvontan, minden megszorítás nélkül az időre, számra és személyre) fejezik ki, pl. *pákad* inspexit (nézett); *pakod* v. *pekod*, inspicere, azaz *actio inspiciendi* (nézni, vagy nézés).“

„Ugyanilyen értelműek a magyar, továbbá az eszt és szyr infinitivusok is. Ezen mondatok: *írni akorok, tetszik írni* csak annyi mint *írást akarok, tetszik az írás*.“

A németek épen magát az infinitivust főnévileg is használják, pl. *das Schreiben, das Leben*.

„A török infinitivus képzője: *muk, mek* rokon a magyarral, mely közelebb a héber *gámar* (perfecit, absolvit, finivit) vagy arab *kamal* (effecit, perfecit) szókkal tartathatik egy eredetűnek. A persa *en* *) mely egészen egyező a némettel, alig különbözik a magyar *nítől*.“

„A lapp infinitivus képzője *et* vagy *edt* vagy *ed* közös a szlávokéval, s megyezik a magyar elvont nevekkal, melyek az igékről ugyanazon képzők által származnak, pl. *szeret-et, készül-et, akar-at, indul-at*. Ugyanezen képző a héberben előtét gyanánt tűnik fel, pl. *tikvah* (várás) erről *kávah* (vár-t).“

Ezek szerint bebizonyítottanak hiszi Révai, hogy az infinitivusok képzői jelentéssel bírnak és magok az infinitivusok igeneveket alkotnak.

Révai, mindezen képzőket valamely eredeti nyelvből származtatja (valamint szokása szerint több másokat is); és megéri ugyan a magyar *mű* vagy *mív* szót, de ezt is ugyanonnan származottnak véli.

Én pedig valamint másutt úgy itt sem megyek oda, hol vették más nyelvek a magok képzőit, hanem csak azt szere-

*) Tulajdonképen *iden*, vagy *áden* stb. Megemlíthetők itt a görög: *ai* és *vai* képzők is.

tem kutatni, hol vette a magyar a magáét; egyébiránt érdekesnek tartom megemlíteni, a mennyire tudom, a rokonságokat is.

Így a magyar infinitivus képzőjével (*ni*), kétségen kívül találunk számos rokonságokat, mint föntebb Révainál láttuk. Hol vették más nyelvek a magokét, nem tudom, valamint azt sem tudom: létezik vagy létezett-e valahol a Révai által számtalanszor emlegetett eredeti nyelv (*lingva primigenia*) és melyik az? De úgy hiszem, hogy mint magyar nyelvben buvárkodónak és magyarnak legelső kötelességem nyomozni: mi értelme lehet a magyar *ni* képzőnek, vagyis talál-tatik-e magyar szó, mely az infinitivus képzőjének megfelel. Mert hiszen azt alig fogja valaki kétségbe vonni, hogy a többi nem csak ige-, hanem valamennyi más magyar képzők is (szélesebb értelemben t. i. a nyelvtani képzőket vagy az úgy nevezett ragokat is ide számítva) tiszta jelentéssel bíró valamely szótól, legalább gyöktől eredtek, néha összeolvadással, néha egy vagy más hangnak is elhagyásával, például mint föntebb előadtam a mutatómód *imperfectum* képzője *ha* vagy *ó* szóból, múltjáé *to* gyöktől vagy *tova* szótól, a föltételes jövőjeé *ind* gyök vagy törzsöktől (*inda*, *indít*, *indúl* szókban), a kapcsoló mód képzője *no* szóból, az ohajtó módé *rajha* szóból.

Az infinitivusról kétségtelen egy részről, hogy számtalan nyelvben főnévül is szolgál, más részről, mint általában elfogadott neve is mutatja, az igéknél némi határozatlanság, különösen személytelenség jellemével bír.

Nem hiszem, hogy volna nyelv, melyben az infinitivus értelme hübben és szebben volna kifejezve, s hangban is rokonabb önálló szó felelne meg neki mint a magyarban. A magyar infinitivus képzője, mint tudjuk *ni*. Tökéletesen megfelel neki mind hangban, mind különböző jelentéseiben a *mi* névmás, valami' értelemben. Hangban az *m* és *n* igen közel rokonok egymáshoz. Jelentésére nézve pedig gyakran halljuk az *olyasmi*, *ilyesmi*, *mit sem hallottam*, kifejezéseket *olyas*, 'valami', 'valamit sem hallottam' értelemben. Tehát látni annyi mint *látmi* vagyis *lát valami*, *látó valami* (latinúl mintegy: *videns quid*, németül: *etwas Sehendes*), tehát főnév, még pedig némi határozatlan jelentésű főnév.

Innen *látni*, *írni* akarok' annyi mint : látó valami, író valami (mint látó lény, mint író lény), akarok, azt akarom, hogy látó vagy író valami legyek (hogy lássak v. írjak). Így : *tetszik* (nekem, önnek) *írni*' annyi mint : tetszik (nekem vagy önnek), hogy író valami vagyok vagy ön író valami, szokottabban : hogy én író lény vagyok, hogy ön író lény.

Kisértsük meg mind azon eseteknek, melyekben infinitivus használtatik, e szerinti értelmezését, úgy fogjuk találni, hogy ez mindenütt megfelel a fentebbi származtatásnak, még személyragozott (látnom, látnod, látnia stb.) állapotban is. Tudniillik :

Infinitivus használtatik a magyarban :

1) személytelen igék mellett, milyenek : kell, kelletik, illik, lehet, nincs, van (nekem, neked stb.); pl. még ma ezt el *kell* nekem *végezni* vagy el *kell* *végeznem*, annyi mint kell nekem, (hogy) ezt még ma elvégző valami (legyek); ifjúnak *illik* magát szerényül *viselni*, annyi mint : illik az ifjúnak, hogy magát szerényül viselő lény legyen; *nincs* mit *mondania*, annyi mint : nincs mit mondó valami lehessen; *van-e* mit *ennetek* annyi, mint : van-e mit evő valami lehessetek stb.

Ide tartozik midőn a szinte személytelenül használt *van* mint kapcsoló (copula) szóval *) összeköttetésben főnévileg alkalmazott melléknév áll a mondományban, pl. *szép* (vagyis szép dolog — *decorum est* —) a hazáért *meghalni*, annyi mint : szép dolog a hazáért meghaló valami, vagy meghaló lény; *hasznos vala tanulnunk*, annyi mint : hasznos dolog, hogy tanuló valami v. tanuló lény valánk, azaz, hogy olyas valami valánk, mely tanul; *gyalázni könnyebb mint jobbitni*, annyi mint : gyalázó valami (valami a mi gyaláz) könnyebb, mint jobbitó valami, valami a mi jobbit stb.

2) Mindazon igék mellett, melyek kapcsoló és ohajtó módot kívánnak, pl. *parancsold elmennie*, annyi mint *parancsold* (hogy ő) elmenő valami (elmenő lény legyen); *kéretik az olvasó figyelmeznie* annyi mint : kéretik az olvasó, hogy figyelmező lény legyen; *kinek adatott hatalom oldania és köt-*

*) De a melyet a jelen időben a magyar nem mond ki, hanem csak alatta ért.

nie, annyi mint kinek adatott hatalom, hogy oldó és kötő lény legyen; imádkozzunk, hogy úr birság napra jutva, jobb felől *igtatnia* éleszsze őt, 'igtatnia' annyi mint: a végett hogy ig-tató valami legyen stb.

3) Még következő igék mellett (ide értve más hason értelműeket is): *kezd*, *segít*, *igyekszik* (v. *szándékozik*), *tanít*, *tanul*, *megy*, *jön*, *lát*, *hall*, pl. *kezd dolgozni*, annyi mint: *kezd* (mint) dolgozó valami, mint dolgozó lény; *segítettem neki írni*, annyi mint: *segítettem neki* (mint) író valami, (mint) író lény; *láttam a napot leszállani*, annyi mint, *láttam a napot* (mint) leszálló valami(t); *hallottam ötet szónokolni* annyi mint: *hallottam ötet* (mint) szónokló lény(t); *rajzolni tanúlok*, annyi mint: *tanúlok* (mint) rajzoló valami, vagy rajzoló lény; *hasonlók: írni szándékozom; ebédelni megyek; látogatni jöttem* stb.

4) *Fog*, mint jövőt jelentő segédige mellett, pl. *írni fog*, *látni fog*, annyi mint: kezét rá teszi mint író valami, vagy író valami lesz jövőben, látó valami lesz jövőben*) stb.

Ezek szerint nem alap nélkül neveznök a magyar infinitívust *miségi* módnak.

Az eddig előadott infinitívus csak jelen idő alakja.

A magyar infinitívusnak nincs ugyan múltja, hanem a két régi nyelvelmében gyakran részesülő fordul elő mult infinitívus értelmében, pl. Jézus azért hogy látá őtet *síratta*; 'látá ő napát *fekette* és hideg *lelette*.' Jászay-Codex. Mik Pesti Gábornál így vannak: 'Jézus azért mikoron látná őtet *hogy sírna*'; 'látá az ő napát *hogy fekennék* és hideg *lelné*.' Mai nyelven ezek helyett szinte csak infinitívussal, mint föntebb, vagy pedig 'hogy' szóval pótolva mutató móddal is (múltban vagy jelenben) élünk: Jézus azért mikoron látá (vagy látván) őtet, *hogy sírt* vagy *hogy sír* (vagy: sírni); látá ő magát *hogy feküdt* vagy *hogy fekszik* (vagy: feküdni). Azonban

*) Csaknem valamennyi infinitívus kifejeztethetik, mint Révai is megjegyzi, az *ás* és vagy *at* et végezetű igenevekkal is, pl. ifjú-hoz a szerény *magaviselet* illik; szép a hazaért *meghalás*; kéretik az olvasó *figyelmzése* vagy *figyelme*; *dolgozáshoz* kezd; *segítettem neki az írásban*; *láttam a nap leszállását* v. *leszálltát*; *hallottam szónokla-tát*; *rajzolást tanúlok* stb. stb.

Az *ás* és valamint *at* et származtatása alább adatik elő.

egészen személytelenül szólva miségi móddal élünk, s ha a múlt jelölése is szükségesnek látszik, a magyar infinitivus, vala' szóval is összetétethetik, pl. e latin mondatot: *et voluisse* sat est magyarul így adhatjuk: *akarni vala' is elég*. 'Akarni' magában csak jelent fejezne ki; ha pedig a személy is kitétetik, s *hoggy* szóval pótolva mutató mód használtatik, pl. *hoggy akartál* (vagy akartad) is elég; *hoggy akará* is ön, elég, ez már kissé czifrább volna, s nem adná vissza a latint oly egyszerűen mint az általam javasolt mult infinitivus.

A jövőt az infinitivusban már többen megkisértették; talán helyesen alkalmazhatnók a görög aoristus infinitivusának kifejezésére, midőn ez jövő értelemmel bír, pl. nagy dolognak tartom uralmat *alapítandani* (*καταπαῖξι*), de sokkal nagyobbnak az elnyertett *megtartandani* (*διασωσασθαι*). Így ez is: igyekezem szívességedet *meghálálándani*, kétségtelenül különbözik ettől: igyekezem szívességedet *meghálálni*. A magyar ige könnyen elfogadja ez alakot, miért ne élénk vele módjával annak helyén?

XXXIV.

A részesülők

A magyarban három fő osztályba sorozhatók, ú. m. 1) *főnévi*, 2) *melléknévi*, 3) *határozói* részesülők.

Főnévi részesülők.

a) Jelenben *és és* képzővel, mely is származtathatik *esik* (azaz történik) igének *es* gyökétől, melyet tájdivatosan például Bihar megyében az Érmelléken *és*-nek még pedig *ik* nélkül is hallhatni, pl. *és az eső*, e helyett: *esik az eső*. Innen *es v. és* főnévnek vétetve annyi mint esemény, pl. *jövés* annyi mint azon esemény midőn valaki jön, *ítélés* azon esemény vagy cselekvény, midőn valaki itél stb.

'Esik' más nyelvekben is előfordul, 'történik' sőt, 'van' értelemben, p. o. a héberben *הָיָה*, a persában *uftáden* stb. E szerint a magyar *esem* (=történő vagyok) szónak hangban nagyon szépen megfelelne a szanszkrit *aszmi*, a latin: *sum* és több más nyelvbeli rokon létige, ha a nyelvészek vakmerő hasonlításomért meg nem neheztelnének.

Ezen főnévi részesülő használata oly általános, hogy példákra alig van szükség. Megfelel a német nyelvbeli infinitivusnak, midőn ez főnévül alkalmaztatik, pl. *dicsérés* das Loben, *kérés* das Bitten, *menés* das Gehen, *alvás* das Schlafen stb, így a görög infinitivusnak is, pl. τὸ φαγεῖν (das Thun) cselekvés. Még csak azt jegyzem meg, hogy egyikét esetben nem csak eseményt v. cselekvést, hanem tárgyat is jelent, pl. *tojás*, *rakás*, *kelés*, *forrás* stb.

Régibb nyelvelméleinkben ez igen gyakran *at*, *et* alakban fordul elő : *ő országlatának* (ma : országlásának) XII. esztendejében ; *születettel* (születéssel) nagyobbakat ; *szünjék meg te méltatlankodatod* (méltatlankodásod) ; és *menjetelek ki hirtelenkedettel*“ stb.

Az *at*, *et* képzők inkább a *te* eredetre (mint *tesz*, *tehet*, *tegyen* stb. szók gyökére) vezérelnek s a latin ‚factum‘ értelmét alkotják. Innen mintegy elvont jelentéssel bírnak, pl. *írás*, együtt gondoltatik az író egyénnel, *irat* pedig ettől elvontan.

b) Múltban *t* vagy *tt* múlti képzővel és személyragokkal, pl. *álltom*, *jöttöm*, *mentem* ; leginkább benmaradó rag kíséretében : *álltomban*, *jöttödben*, *mentökben*. A törökben is megvan : *bildüğim* kadar, *tudtomra* ; *geldüğüm*den szonra, *érkeztem* után.

c) Jövőben *andás*, *endés* képzőkkel, nem igen van szokásban, de az alak igen természetesen foly s megfelelne a török szándékos részesülői jövőnek, pl. *kéladasaghem*, cselekvendésem.

Melléknévi részesülők : a) Jelenben *ó* vagy *ő* képzővel. Származtatására nézve Révai véleményét elfogadhatjuk, mely szerint az nem egyéb mint az *ő* névmás : *dicsérő* annyi mint *laudat ille* vagy *qui laudat*, *lépő* am. *graditur ille* vagy *qui graditur* stb.

Főnévül is használtatik, pl. *Teremtő*, *Üdvözítő*, *író*, *szerző* stb.

b) múltban épen azon képzőkkel, melyeket a valósági mód múltjában láttunk, sőt ezek fölveszik a személyragokat is, úgy, hogy alakban tökéletesen összeütnek a valósági mód határozott ragozásával, pl. *ő imádta haza*, *imádtam haza*, *imád-*

tad haza, imádtuk haza stb. A török nyelvben egészen hasonló módon használtatik, pl. *gözler görmediük nergiszler*, szemek *nem látták* nárcisok; *babang szattugghi atleri kördüm*, az apád *vásárolta* lovakat láttam; *dokdükiing ádem kim dür*, a megverted ember kicsoda?

c) jövőben *andó, endő* képzőkkel, igen gyakori használatu mind cselekvő (alanyi) mind szenvedő (tárgyilagos) jelentéssel; pl. onnan leszen *eljövendő, tisztelendő atya*; amott cselekvőleg, itt szenvedőleg. Előfordúl a török szándékos jövő értelmében is, pl. *kéladsag-im, teendő* vagyok (franciául: je pense faire).

d) határozatlan időben *va, ve* képzőkkel. Révai ezeket egynek tartja a valósági mód viszonyos idejének *a, e* képzőivel, melyeket főntebb láttunk. Véleményemmel ezek nem mások mint *van* ige gyöke: *va*, tehát annyi mint *való*, a *mi van*, pl. *dicsérve* annyi mint *dicsérő való*, a *mi vagy a ki dicsér*; de vétetik szenvedő értelemben is, a *mi vagy a ki dicsértetik*.

Használata igen közönséges és ösmeretes. Régente általában ragoztatott, példák (Révai után): „hívsággal *rakvának* (ma: rakottnak) érze né minden javát e földnek“ (Pázmán); minden tévelygésekkel *rakvát* (ma: rakottat) neveti“ (Telegdi); „az úrnak irgalmasságával *rakvák* a vizek“ (Pétsi) stb. Ez utolsó többes harmadik személyben és szenvedőleg ma is divatozik. Ezen részesülő a két jeles nyelvemlékben személyragozva is előfordúl: „A mely föld tégedet *meghalvád* fogadand;“ „hogy *élvénk* dicsérjük te nevedet;“ „bűnhödtünk *eltávozvák* tetöled.“ (Révai-Codex) stb. Határozó (*ván, vén*) helyett, a két utóbbival nagyobb szabatosság végett ma is élhetnénk, pl. „hogy *élvénk* dicsérjük te nevedet“ szabatosabbnak látszik, mint: „*élvén* dicsérjük te nevedet.“

Határozói részesülők: a) Jelenben *ván, vén* képzőkkel; a főntebbi *va, ve* képzők, *an, en* határozói képzőkkel egybeolvadva.

Megfelel a francia részesülőnek, midőn az a németben *als, da, nachdem, indem* stb. kötszókkal iratik körül, pl. Voltaire *étant* en Prusse, un anglais, qui avait une mémoire prodigeuse, vint à passer, Voltaire Poroszországban *levén* (als Voltaire in Preussen war), egy angol utazott keresztül, ki csodaszerű emlékező tehetséggel bíra. De használtatik múlt (még

pedig előbbi múlt) alakjában és értelmében is, pl. *n'ayant pas encore fini ma lettre à trois heures, je ne pouvais sortir*, levelemet három órákor még be nem végezvén *vala* (da ich meinen Brief um drei Uhr noch nicht *geendigt hatte*), ki nem mehettem; a király mindig *akarván vala* (*ayant toujours voulu*) népének boldogságát, de hatalmát tapasztalatlan vagy hűtelen kezekre *bízáván*¹⁾ (*ayant confié*) jóakarátának áldozatává lön; egy gazdag fősvény *olvasván vala* (*ayant lu*) egy kert ajtaja felett ezen feliratot: „E kert annak fog adatni, a ki bebizonyítandja, hogy tökéletesen elégült“ a birtokoshoz futott; egy csillagjós *megjövendőlvén vala* (*ayant prédit*) egy asszony halálát, kit XI. Lajos szeretett, és a véletlen *igazolván*²⁾ (*ayant justifié*) a jövendőlést, a király őt hívatta... Ugyan ezen mult alakkal fejezhetjük ki a francia mult infinitivust is, midőn az *après* előljáróval tétetik össze; pl. sok ideig *hordozván vala* (*après avoir long-temps souffert*) a háború inségeit, kétszeresen érezzük a béke boldogságát és becsét.

b) Multban, a melléknévi részesülőnek mult képzőjéhez *an, on, en, ön* határozói képzőket függesztvén, pl. *határozottan, bizton, kedvelten, olvasottan* stb.

c) Jövőben *andván, endván* képzőkkel, melyek nincsenek ugyan divatban, de könnyen és természetyszerűn alkalmazhatók, pl. a jövő héten meglátogatlak, legújabb munkálatomat is magammal *viendván*.

XXXV.

Az összetett mondatokról.

Az összetett mondatok elméletére nézve szabad legyen Curtiust követnem rövid kivonatban s a magyar nyelvre alkalmazással.

Két egyszerű mondat háromképen tétethetik össze³⁾, t. i. vagy

1) Főntebb már kifejeztetvén a mult *vala* szóval, itt az ismétles kikerülése végett is nem látszik szükségesnek.

2) Másodszor elmarad *vala* mint főntebb.

3) Azonban bármely összetétel ismét elfogad újabb összetételt, mint főntebb a Palmerston beszédéből idézett mondatnál láttuk.

A) úgy hogy egyik a másik mellett függetlenül áll, ezen összetétel neve *egymásmellérendelés* (coordinatio); vagy

B) úgy hogy kölcsönösen egymásra vonatkoznak és csak ezen összeköttetésben tesznek egy egész gondolatot, ezen összetétel — *kölcsönös viszonyítás* (correlatio); vagy

C) úgy hogy egyik a másiknak alá van rendelve, amaz ettől függ, ezen összetétel — *alárendelés*.

Két egymás mellé rendelt mondatok közül mindenike főmondat s egyik a másiktól minden tekintetben független, pl. *azt se nem mondtam, se nem mondanám*.

A kölcsönösen viszonyított mondatok az egyik *elő*-, másik *utómondatnak* neveztetik; pl. *a mint látta azt, haragra gerjede; a milyen a szó, melyet szólasz, olyan lesz az is, a melyet hallani fogsz*.

Néha az utómondat elül is állhat, pl. *az lesz a legjobb, a ki a szerencsétlenséget legillőbben tudja tűrni*.

Az alárendelt mondat oly módon függ a másiktól, hogy ez ama nélkül is gondolható, de megfordítva nem. Innen egyik vonzó vagy *fő*, a másik vonzott v. *mellékmondat*, pl. *Tissaphernes elvádolja Kürost a bátyjánál, hogy utána leselkedik*. Egy főmondattól, mint fentebb megjegyzém, gyakran több mellékmondatok függenek. A mellékmondatok az ígemódra nézve sokképen föltételezvék a főmondat által.

Két mondat viszonyításából, és egyiknek a másik alá rendeléséből ered tulajdonképen az összetett mondat, mely ezen esetekben függő mondatnak neveztetik.

Ugyanazon gondolatot gyakran épen úgy lehet egymás mellé rendelt mondatok alakjában adni elő, mint összetett mondatéban, pl. *senkinek ne hányd szemére a szerencsétlenséget, mert a szerencse változékony*, vagy: *mivel a szerencse változékony, senkinek szemére ne hányd a szerencsétlenséget*; az első független, a másik függő mondatot tartalmaz.

A módok használatára nézve függő mondatokban megjegyzendő, miszerint más nyelvek az utó- és vonzott mondatokat függő módokkal szeretik kifejezni, de a magyarban mindenütt fentebb az ígemódoknál előadtam általános szabályok állanak. Így a magyarban a *valósági mód* függő mondatokban is széltire használtatik, a hol a latin nyelv a függő-

séget conjunctivussal vagy infinitivussal jelöli meg, pl. ne kérdezd ki *vagyok*, görögül : μή μ' αρεση, τις ειμι, (szinte indicativusban), latinul : ne me interrogēs quis *sim* (conjunctivusban).

Példák a mondatok nemei szerint.

A függő mondatoknak különösebben következő nemei vannak :

I. *Nyilvánító és kérdő mondatok* ; amazok ,hogy' (mely néha el is hagyatik), ezek ,vajon' ,ha — e' köt szócskával kapcsoltatnak egybe : mondd meg nekem, micsoda véleményben *vagy* (latinul : dic mihi, quam sententiam *habeas*) ; megmondtam, mily véleményben *vagyok* (latinul : dixi, quam sententiam haberem) ; azon hirrel jött valaki, hogy Elateát *bevették volt'* (németül : es kam einer mit der Nachricht, dass Elatea *genommen* sey) ; ha az utóbbi nem bizonyosságot, hanem még némi kétkedést, tehát csak lehetőséget fejez ki, lehetőség mód is használható : hogy Elatea *bevétetett volna*. Ebben : megfontolom, mi módon *szabaduljak* tőled, szükség mód ; ebben pedig : mi módon *szabadulnék* tőled, lehetőség értelme mutatkozik, tehát a magyar ezen értelmekhez alkalmazkodik. Ezt : sokan mondták, hogy ő figyelemre méltót *szól*, mert (hogy) tél *van*, és lehetetlen *) haza *hajózni*,^a a németben így fejezik ki : viele sagten, dass er etwas aller Beachtung werthes *spreche*, denn es *sey* (görögül ειη) Winter und es *sey* unmöglich nach Hause zu schiffen. E kérdő mondatot : ne kérdezd ki *vagyok*? már föntebb idéztük ; ebben : az epidamnusiak kérdék az Isten, ha *általadják-e* városukat a korinthusiaknak, szükségességet fejezünk ki, t. i. ha szükséges-e *általadni* városukat? németül : ob sie ihre Stadt übergeben sollten.

II. A *szándékos mondatokat*, melyek ,azért hogy' (vagy csak : ,hogy') szócskákkal köttetnek össze, már a szükségességi módban láttuk.

Curtius a görögben a félelmi mondatokat is ide számítja, de a melyeknél a magyarban csak valósági mód alkalmaztatik, mint szinte föntebb láttuk, pl. εφοβοῦντο μη τι πάθω

*) ,Van' a magyarban elmaradt.

(ohajtó mód), latinul : verebantur ne quid illi *accideret*, magyarul : féltek, hogy valami *történik* rajta.

III. A *föltételes mondatok* a legnevezetesebbek, s a kölcsönösen viszonyító mondatokhoz tartoznak. Az előmondatban valamely föltétel foglaltatik, mely alatt kell valaminek megtörténnie (föltételező mondat), s a magyarban *ha*, a németben *wenn*, a latinban : *si* a görögben : *ei, ei av* összehúzáva *éav*, vagy *ηv* stb kötszó alkalmazásával; az utómondatban az mondatik, hogy bizonyos föltétel alatt valami előáll (föltételezett mondat). Néha a föltétel csak gondolatban marad, pl. kiknek *megbocsátandjátok* bűnöket, megbocsátanak ö nekik (Jászay-Codex, 239. lapon), oda értendő : *ha* vagy *ha* lesznek'. Föltételt fejez ki a *ha* kötszóval összetételből álló *hanemha* is : *hanemha látandom* ö kezeiben a szegeknek gyakásit, nem hiszem (Jászay-Codex).

A föltételes mondatnak általában négy főbb esete s alakja van :

1) ha az elő- és utómondat közti viszony szükségbeli és egyszersmind *valósággal* [létező], a midőn tehát valósági mód használtatik, pl. ha Isten *van*, isteni munkásság is *van*; ha te más véleményben *vagy*, *szólj* és *értesíts* engemet (valósági jelenek); ha a törvények neked nem *tetszenek*, szabadságodban *állott* a városból elmenni (valósági múltak).

2) ha az elő- és utómondat közti viszony ugyan szükségbeli, azonban se egyik se másik mondat *nem valósággal létező* dolgot terjeszt elő. Az ily föltételes mondatokban az előmondathoz mindig hozzá lehet gondolni az azzal ellentétben álló mondatot.

Az előmondatnak itten következő alakjai lehetnek :

a) A *jelenben* nem létező föltétel adatik elő, a midőn az ige a lehetségi mód jelenében foglal helyet, még pedig mind két mondatban, pl. ha Fülöpöt igazságosnak *látnám*, csodálatra méltónak *tartanám* ötet. Itt az előmondatnak ezen gondolatot tehetjük ellenébe : de én nem látom öt igazságosnak. A latin és német nyelvben itt a kapcsoló mód imperfectuma áll: *si viderem*, — *putarem*, *wenn ich sähe*, — *würde ich halten*. A görögben pedig az indicativus imperfectuma: *ei éwqon*, *av ηγομην*. A magyarban is állhat valósági mód, de csak je-

lenben, kivált rövidebb mondatoknál : ha *szeretnél*, meglátogatnál, vagy : ha *szeretsz*, meglátogatsz; tudniillik a ,ha' szócska a föltételt már eléggé kifejezván, a magyar takarékoság, mint sok másban (pl. a jövőben, ha a jövőt, a többsben, ha a többséget már más szó kifejezi stb) már nem kíván lehetőségi módot. Én a két mondatban létező ugyanazon mód és idő elkerülése végett, de az első esettől megkülönböztetés végett is javaslatba hozom ez alakot : *ha szeretsz, meglátogatnál*, t. i. a föltételező mondatban az ige valósági, a föltételezettben pedig lehetőségi módban állana.

b) A *múltban* nem létezett föltétel adatik elő : *elvesztem volna*, ha a harmincak uralma meg nem *döntetik* ~~vala~~, vagy: meg nem *döntették**). Itt az újabb írói divat a föltételező mondatban igen szerencsés tapintattal tartós vagy viszonyos múltat használ, melyek, mint tudjuk, rokonok. Szerencsés tapintattal, mondom, mert itt valósággal oly múlt forog fenn, mely a másik múltban tartó, s bővebben ekként pótolthatatik ki : *akkor, v. abban az időben* (*elvesztem volna, ha. meg nem döntették*). Tehát ez valósággal annyi mint *jelen a múltban* s ekképen még jelen időt is használhatunk : ha meg nem *döntetik*. Némelyek az időket a két mondatban megfordítják : *elveszek* vagy *elveszék*, ha a harmincak uralma meg nem *döntetett volna*; de ha figyelembe vesszük, hogy föltételes mondatokban mindenkor az elő- vagy feltételező mondat alakja az, mely a rendes alakoktól más nyelvekben is eltér, akkor az elsőbb módot kell helyeselnünk, s inkább is a föltételező mondat viszonyul másik időre, pl. ha *tudám* (vagy *tudom vala*) szándékozat, *teljesítettem volna*, ellentétellel így áll : nem *teljesítettem* szándékozat, mert nem *tudám*. Így a föntebbiekben is : nem *vesztem* el, mert a harmincak uralma *megdöntették*. Látjuk hogy mindenütt az utóbbi mondat, mely a föltételes összetételben föltételező, és ebben levő idő vonatkozik az előbbeni-re.

c) *Előző múltban* nem létezett föltétel adatik elő : „ha azon pontban *meggyezénk vala*, azután (a többiekben) könnyen *vitatkoztunk volna*; ha kívánságozat (előbb) *tudám vala*,

*) El ne tévesszük a dolgot a miatt, hogy a mondatok megfordítvák, az előmondat utóbb, az utómondat pedig elül állván.

teljesítettem volna.“ Itt a ,tudám vala‘ alak olyan múlt értelmében vétetik, mely a másikat némileg megelőzi, s ellentétel által az egész így áll: nem teljesítettem kívánságodat, mert (előre) nem tudtam volt.

Egyébiránt a föltételezett mondat mind itt, mint fön-
tebb (b. alatt) lehetőségi múlttal fejeztetik ki.

Némelyek az utóbbi föltételes mondatot (c. alatt) szinte úgy fejezik ki, hogy a föltételező mondatban lehetőségi múltat, az utómondatban pedig múlt jövőt használnak: „ha (előbb) *tudtam volna* kívánságodat, *teljesítendtettem*, vagy *teljesíteni fogtam.*“ A mi ellen nyelvtanilag ugyan nem igen lehet észrevételt tennem, azonban itt is az ellentét tünteti ki jobban a fön-
tebbi eljárás helyességét; e helyett: ,nem *teljesítettem* kívánságodat, mert nem *tudtam volt*‘, nekem úgy látszik, ferdén állana: nem *teljesítendtettem* kívánságodat, mert nem *tudtam.*

Közbeszédben mindkét helyütt (b, és c alatt) mindkét mondatbeli időben lehetőségi múlt szokott használtatni: ,ha kívánságodat *tudtam volna*, *teljesítettem volna.*‘ De ezen mód se a széphangzatnak (a két ,volna‘ miatt), se a szabatoságnak nem annyira felel meg mint az előadottak.

Néha a föltételes mondat múlt időt, a föltételezett mondat pedig jelent fejez ki: ,ha ildomosan *cselekvétek vala* (vagy itt már lehetőségi módot is használhatván: *cselekedtetek volna*), most boldogabbak *volnátok.*‘

3) Ha az elő- és utómondat valamely *várt v. jövőben történhető* dolgot fejez ki, a föltételező mondatban rendszerint *föltételes jövő*, a föltételezettben a körülményekhez képest *jelen* (mint *jövőben jelen*) vagy *általános jövő* használtatik; ,ha kívánságomat *teljesítended*, *meghálálom*‘ (akkor, ugyan abban az időben), vagy: *meg fogom hálálni* (azután egy másik jövőben). Az utóbbi esetben értelemváltozás nélkül a föltételes mondatban *jövő múlt* is állhat, a midőn az utómondat *jelen* alakot ölt magára; ,ha kívánságomat *teljesítendtetted* (vagy tartósan: *teljesítendéd*, vagy: *teljesited vala*), *meghálálom*, fölösleges volna: *meg fogom hálálni*, mert már a múlt alak különben is ki-
fejezi, hogy a teljesítés a hálát megelőzte.

A *ha* szócskának a magyarban oly ereje van, hogy

mellette jövő helyett, sőt a főtebbiekben múltak helyettis *jelen* (még pedig valósági jelen) állhat, pl. ha kívánságomat *teljesíted*, meghálálom, vagy (a körülményhez képest) meg fogom hálálni. Ez pedig : ha *tudom*, kívánságodat *teljesítem*, mind jövő, mind múlt időt kifejezhet, a mint csak a beszéd vagy szerkezet többi tartalmából lehet tudni, azért szabatosb előadásban ezen eljárás csak módjával alkalmazható.

4) Van még egy föltételes mondat, mely kész akarva egészen bizonytalant, csak *lehető*t fejez ki ; itt tehát lehetőségi móddal élünk ; ,ha valaki nagy gazdagsággal *bírna* és nem *használná*, boldog *volna-e?* ; a latinban : si *possideat* vagy *possederit* num *beatus sit*, kapcsoló mód, de a görögben szinte lehetőségi vagy óhajtó mód alkalmaztatik.

A magyarban itt is állhat valósági jelen : ,ha valaki nagy gazdagsággal *bír* és nem *használja*, boldog-e ?

IV. *Visszahozó mondatok* azok, melyek az utómondatban visszahozó névmásokkal (ki, mely, mi), vagy visszahozó határozókkal (a hol, a hova, a honnan, hogy stb.) köttetnek össze. A magyarban az általános szabályoktól nem térnek el, azaz minden módok és idők azon értelemben vétetnek és használatnak, mint az egyes vagy önálló mondatokban s mint főtebb előadattak, pl. nem tudom *mint tegyek* (kétkedő mondat) ; oly irányt látlok követni, melyet vajha soha se *érvél* el (ohajtás) ; tik vagytok azok, kikről azt valaki legjobban *megtanulhatná* (lehetőség) ; nem akarnék nektek oly dolgot beszélni, melyeket hallanotok legkellemesebb *volna* (ohajtás) ; mindenkinek kell a maga módja szerint gondoskodnia, hogy mentől bölcsebb *legyen* (sükségesség) stb stb.

V. *Időhatározó mondatok* az előrészben ezen és hasonló jelentésű kötszókkal : *miután*, *midőn*, *mikor*, *a meddig*, *mióta*, *mialatt* stb. Ezek azok, melyekre nézve legjelesb nyelvemlékeink is latinosággal telvék : *midőn megszűnt volna* üvöltöni úrhoz, felkele a helyből ; és mikor ő orcájára *tekintett volna*, imádá őtet ; és mikoron ezeket *mondotta volna*, vépék (lépék) az oszlophoz ; és mikoron *kivette volna* azt (ő törét), ragadá ő fejének üstökét ; hogy (= midőn) kedig *kóstolta volna* a násznagy a borrá lőtt vizet és nem *tudná*, honnan *volna*, . . . hívá a násznagy a völegényt ; és mikor *alkotott volna* ostort

a kötelecskékből, kiveté mind a templomból a juhokat és a teheneket; mikor azért *felkölt volna* halottaiból, megemlékezének ő tanítványi stb stb, valamennyi ige óhajtó vagy lehetőségű módban (a latin nyelv után) magyar valósági mód helyett.

Z á r s z ó.

Ezennel befejezem a minden nyelvben, tehát a magyarban is legszövevényesb, legnevezetesb buvárlatot: az *ige-időkről*.

Számosabb évek óta sükerrel gondolkodtam-e, sükerrel buvárkodtam-e más nyelvek után is, végre sükerrel értekeztem-e ezen tárgyról? az idő fogja megbírálni. De legyen szabad némely dolgokat már most is, még pedig enmagamnak megérintenem.

Ez értekezésben előadott *elméletet* nem én állítottam fel. S elmélet nélkül, kezdve a mérnökön, ki a könnyű párának tengereket és messze földeket hódító erejét megméri, és a csillagászon, ki a roppant égi testek nagyságát, messzeségét, futását a legnagyobb pontossággal kiszámítja, a növényéhszig, ki a legutolsó fű szálcskát is valamely családba osztja és vezeti, — elmélet nélkül, mondom — nem érünk egy fadrombot sem.

Mennyiben *felelnek meg az elméletnek a legműveltebb nyelvek*, nem én állapítottam meg, hanem az illető egyes nyelveknek legjelesebb buvárai, legalább a legjelesbek közül valók.

A *fő elveket* (tulajdonságokat) és *kütföket* (szabályszerűségeket), a beszédre és nyelvbuvárlatra nézve nem én állítottam össze, hanem a leghíresebb római írók egyike Quintilián.

A *szófejtési forrást* a kétséges vagyis újabb korban kérdésbe hozott két múlt időre nézve nem úgy hozom fel mint magam fölfedezését, hanem mint hazai jelesb nyelvbuvárokét, Ballagiét az imperfectumban, és Hunfalviét a perfectumban.

A különösebb *példákat*, melyek értekezésemben azon két igeidőre felvilágosításul szolgálnak, nem én idéztem, hanem

a ,Magy. Nyelvészet'; csak hogy én azt mutattam meg általok, hogy azok a ,nem én általam' feltalált elvekkel legtökéletesebben összeütnek. Tehát magamnak a mondottakra nézve az egész egybeállításán kívül alig van érdemem s befolyásom, vagyis az itt előfordult nézeteket, minthogy azokat másoktól vettem volt által, senki mint enyéimet nem ostromolhatja.

Innen a kinek az elmélet nem tetszik, harcoljon Beckerrel, Schmithennerrel, Curtiussal, Noël és Chapsallal, Quintiliánnal stb.

A kinek a felhozott nyelvekben az idők tana nem tetszik, harcoljon az említetteken kívül Mozinnal, Czeh és Filippivel, Crabbal és Wagnerrel, Meninszkyvel és Kollárral, Pfizmaierrel, Vullerrel, Buttmannal, Geseniussal, nálunk Révaival, Ballagival stb stb.

És ha az eddig felhozott példák nem sikerültek, hozzon fel újabbakat, — mind nem bánom.

Csak azt sajnálnám, ha jeles és szorgalmas honfitársainknak, kik koruknál és szabad idejüknél fogva is még sok jó szolgálatot tehetnek nyelvünknek, egyike vagy másika továbbá is ellenkező irányban harcolna; mert e harc reájok s nyelvünkre nézve végkép elveszne; mert értekezésem nem az én értekezésem, hanem a kitünőbb nyelvészek értekezésének egybefoglalása; mert azon meggyőződés, hogy ez értekezés alapelvei megdönthetetlenek, nem az én meggyőződés, hanem a legműveltebb, legelterjedtebb nyelvekből a jelesbek által tisztán kimutatott, csalhatatlanul bebizonyított *nyelv-szellem*.

A kik csak a nyelvek történeti adatait vagyis anyagait gyűjtögetik, de azok belső szellemébe (a nyelvphilosophia segélyével) hatolni nem kívánnak, azokról nem állítom, hogy hibás úton járnak, hanem csak annyit mondok, hogy minden esetre kár oly tárgyról vél eményt nyilvánítani, melylyel nem foglalkodnak.

Bírok-e én a magyar nyelv szelleméről fogalommal, azt csak mások ítélik meg; mindazáltal kénytelen vagyok azok ellenében, kik netalán nyelvészkedési képességemet bármi tekintetben kétségbe vonnák, emlékezetbe hozni a következőket :

Eddig sikerült nekem a magyar szórendnek előttem senki által nem sejtett elveit a mondatsúly alapján fölfedezni, mit még Csató Pál is méltánylatra érdemesnek tartta.

Sikerült a magyar nyelvnek tősgyökeres buvárlatára egyik legszellemdúsabb hazánkfiát — Czuczort — megnyerni.

Sikerült a magyar nyelvet, 'Magyar Nyelv Szelleme' című munkám első kötetében az idegen nyelvek bilincseiből végképen megszabadítva önálló megalakúlhatásra képessé tenni, s ez által 'A magyar nyelv rendszerének' útát törni.

Sikerült a magyar nyelv saját rhythmusát a magyar népdalokból napfényre hozni, mi már eddig is nem csak jeles értekezésekre nyújta alkalmat, hanem kitünő költeményekre is.

Sikerült a magyar helyesírást, úgy a mint most csaknem általában elfogadva van, már húsz évvel ezelőtt megkísérteni, sőt megalapítani stb. stb.

Mik azonreményteljes hiedelemre bátorítanak, hogy ezen értekezésemben kifejtett allítások és elvek is kellő alappal bírnak s elhomályosulandott szemeimet, midőn az örök végzet úgy fog rendelkezni velem, nyugodtan hűnyhatom be, mert a magyar nyelvben e tekintetben is uralgó szellemet önálló és hasonlíthatlanúl fönséges szárnyalltából senki többé ki nem zavarhatja.

AKADEMIAI TÁRGYALÁSOK.

A mathem. és természettud. osztályok ülése
julus 5. 1858.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen voltak az illető osztályokból : Gebhardt, Győry, Kiss K. rr. tt. — Brassai, Csorba, Nendtvich ll. tt — Egyéb osztályokból : Balogh, Czuczor, Érdy, Horváth C., Szalay rr. tt. — Ballagi, Bertha, Csengery, Hunfalvy, Pauler, Peregriny, Tóth ll. tt — Toldy Ferenc titoknak.

— *Simonyi Antal úr mint vendég némely maga által tett javításait a photographiának ismertette.*

— *Nendtvich Károly lt. a szerves vegytan elméletéről értekezett általános, s a Gerhardt rendszeréről különösen.*

Anyelvtudományi osztály ülése július 12. 1858.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen voltak az osztályból : Balogh, Czuczor rr., Hunfalvy és Mátray ll. tt. *Egyéb osztályokból* : Érdy, Győry, Kiss K., Szalay László rr. tt. — Brassai, Csengery, Csorba, Tóth ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

Hunfalvy Pál lt. a magyar szenvedő ígeforma jogosultságát fejtegette.

— *Toldy Ferenc egy, régenten Rimay János, az ismeretes státus-férfi és költő birtokában volt, hártára írott, ékes magyar imacodexet mutatván be, a régi magyar protestáns imairódalom vázlatos ismertetése után, a jelen Codex becsét emelte ki, s annak megvételét javaslatba hozván, az ülés ezt a mélt. elnökségnek ajánlotta.*

A philos. és társad. tud. osztályai ülése jul. 19. 1858.

Zádor György rt. korelnöklete alatt jelen voltak az illető osztályokból : Horváth C. és Szalay rr., Bertha és Tóth ll. tt. — *Egyéb osztályokból* : Czuczor, Érdy, Kiss K. rr. tt, Ballagi, Kiss F. ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— Az elnöklő rendes tag felemlítván azon mély gyászt, mely a közönségesen tisztelt és szeretett másod Elnököt édesanyja váratlan halála által érte, ajánlotta, hogy a mai ülésből az akadémia részvételét kifejező küldöttség menjen a mélt. másod Elnök úrhoz ; mi köz részvételt azonnal el is rendeltetett.

— Olvastatott befejezőleg *Purgstaller József rt. értekezése* : *Németországban jelentkezett új világnézet, a bölcsészet feladatához mérve.*

— *Brassai Sámuel lt. folytatta előadását a logikáról, lélektani alapon fejtegetve.*

Összes ülés július 26. 1858.

Bugát Pál rt. korelnöklete alatt jelen voltak : Czuczor, Érdy, Szalay, Zádor rr. tt. — Ballagi, Bertha, Brassai, Csengery, Csorba, Hunfalvy, Mátray, Pauler, Pólya, Reguly ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Kiss Károly rr. a rigómezei ütközet birálatos történetét kezdte olvasni.*

— *Toldy Ferenc a magyar nemzeti muzeum könyvtárának egy most szerzett XVII. századbéli magyar énekes Codexét ismertette meg, melynek külföldről megnyertéért az irodalom Mátray Gábor úrnak levén lekötelve, Mátray úrnak régi irodalmunk körüli érdemei emlékeztére az M á t r a y - C o d e x-nek neveztetett el.*

— Olvastatott *a nyelvtudományi osztály jelentése a Nádasdy-féle eposi pályázatról, az osztályilag kinevezett bírálók — kettejük vidéki*

levén — külön adott véleményeik kíséretében*), melyek alapján a „Nándor“ című II. sz. alatti költeménynek tulajdoníttatik ugyan a viszonylagos elsőség; minthogy azonban az alapítványlevél világos kikötése szerint a jutalom csak azon esetben kiadandó, ha a legjobbnak ítélendő mű egyszersmind absolut becsé szerint is érdemel koszorút, a fenn említett II. számú pedig a művészet követelmeinek egyáltalában meg nem felel: a jutalmat ezúttal ki nem adatni, a jövő évit pedig száz aranyban kihirdettetni ajánlotta az osztály. Mely véleményben az öszves ülés is megnyugodván, a jeligés levelek elégettetni, a jövő évi pályázat határnapjául pedig 1859. oct. 31-ke kitűzetni határozottatott.

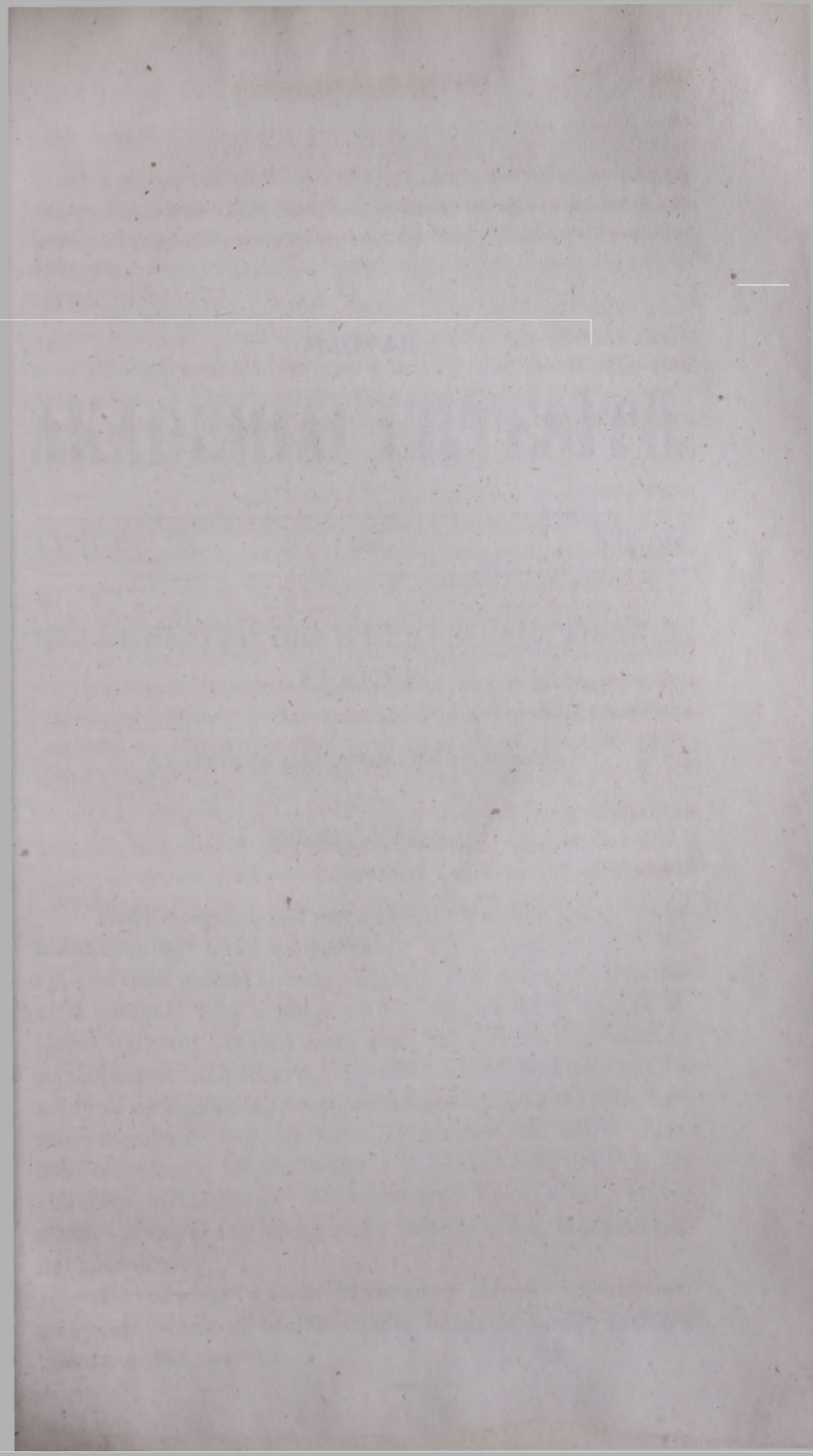
— Ezek után a titoknak a következő tudományos intézetektől adott be küldeményeket: 1. *A belga kir. akademiától*: Bulletin de l'Académie Roy. de Belgique 1856. 2 parties. — 1857. 3 parties. Mémoires couronnées. Tome VII. Brux, 1858. — *Annuaire de l'Acad. R.* 1857—1858. — 2. *A londoni kir. geogr. társaságtól*: Proceedings of the R. Geographical Society of London. Vol. II. N. 3. 1858. — 3. *A morva rendek országos levéltárától*: Bericht über das mähr. ständ. Landesarchiv f. d. J. 1857. Brünn 1858.

— Ugyanaz magányosoktól: *Csacskó Imre* Ittől: Sasku Károly: A többszörözés és többosztás és sorszámok alapjai táblája; Összeadás és kivonás táblája; A Pythagoras szorozás- és osztás-táblája. — *Domján úrtól*: *Honvédelmi kötelesség mint államerő és családi s egyéni teher, ford. Győr, 1856. — *Kohn Májer úrtól*: *Tabnit ha-Bajit, ein Lehrgedicht, aus d. Hebr. Wien, 1858. — *Simonyi Antal úrtól*: *Tanulmányok az egyetemes világ ipartemplomából. Pest, 1856. — *Szokolay István úrtól*: *Községi Tanácsadó, I. 4. 5. Pest, 1858. — *Török János* Ittől: *Hazánk, 4. 5. Pest, 1858.

— *A kéziratár számára Czettler Lajos úrtól* 33 darab oklevelet és okmányt.

— Végre kötelmi példányokban: a komáromi nyomdából 2, a budai egyetemiből 1, a pesti Trattner-féléből 12 dbot.

*) Ezek a jövő füzetben egész kiterjedésekben közöltetnek.

MAGYAR

AKADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XVIII. Év.

1858.

VIII. Sz.

EMLÉKBESZÉD BENE FERENC AK. TISZT. T. FELETT.

Az akademia 1858. october 4-dikei ülésében

tartotta

CSORBA JÓZSEF.

Hogy mozgalommal tele s érzéki élvezések után sovargó korunkban egy férfiú koporsójára, kinek sem bölesője fényes családi palotában nem ringott, sem pályáján hőstettek által feltűnni, vagy a polgárzatban államférfikép magas álláshoz juthatni alkalma nem volt, ki a külfény és hatalom varázsszereit nélkülözve, egyedül a szelid erkölcs, a tudomány és az emberiség térén csendesesen működött ereje fogytáig : mondom, hogy ily férfiúnak koporsójára annyi különböző helyeken s idegen kezek is pálmakoszorút fonjanak, és elhintvén sírhalmát az emlékezet öröklő virágaival, körüle a hála szavaival tömjénezzenek, valóban ritka, csaknem példátlan dolog.

Ily meglepő s méltó bánatunkat szendén enyhítő eseménynek valánk mi ezelőtt három hónappal tanúi, midőn a

vidéki német lapokban Nesztor Bene Ferencz halálát, mint a tudományos élet egyik vezérsillagának letűntét, ismét az egész magyar irodalomban Bene hosszú életében gyűjtött érdemének illő hálával említését olvastuk. — De különösen avatott tollal megírva vettük s bírjuk ezen tevékeny férfi életének szabatosan hű képét a bécsi orvosi Hetilapokban, hol a cikkiró Bene Ferencről, mint tudósról, tanítóról, orvorról és hű polgárról oly méltányosan emlékezik, és hálás keze éppen az érdem nemes, igazságos becsülésének tiszta érzetétől ihletve a gyászfátyolt oly módon lebegteti, hogy ezen szószéken nekem megjelenni szinte felesleg lenne, ha ezen Akademiában dicséretes szokás sőt törvény nem léteznék, mely az elhunyt tagok érdemeit valamint hála s kegyelet, úgy jó példa tekintetéből is tüzetesen kiemeltetni, s elősoroltatni rendeli. És különös, hogy az idő forgása, az akadémiai ülések sora éppen ma a boldogult nevenapján hozza ez alkalmat, mely emlékezés összejövételünket ünnepelyesebbé teszi. — Vajha ez úttal, midőn e komoly kötelesség közepszerűségemre szállított, méltó tolmácsa lehetnék az elhunyt férfiú egymásba fűződő érdemeinek! s egyszermind szembetünő tanubizonyosságát nyújthatnám annak is, miszerint sem a nagy s dicső iránt érzéketlenek, sem a vett jók- és szolgálatokra nézve feledékenyek nem vagyunk, hogy így bár erőnk s hivatásunk szerint elkülönözöttek, mindnyájan tiszteljük egymást még is Minerva aegise alatt, mintha szinte minket illetnének Tacitusnak e szavai: „Akkor méltányoltatnak az erények legjobban, mikor legkönnyebben keletkeznek*)." Tehát tüzetesen s így körülményesen kell emlékeznem és szólanom néhai Bene Ferenc orvos doktor, a tudományok magy. kir. egyetemében tanító, orvosi kar igazgatója, királyi tanácsos, és a Leopold-rend lovagáról, hogy gyermek korától fogva növelése, s későbbben egyéniségére hatott mind azon szálak, melyek élte szövetét alkoták, lélektanilag is előnkbe tükrözzék azon férfiú egész valóját, kiről ama bécsi cikk állítja, hogy *életleirása, mint minden erőteljes férfiúé, bizonyítja, miképen a*

*) Virtutes iisdem temporibus optime aestimantur, quibus facillime gignuntur.

belerő (energia) és következetesség, derekasság és jogosság a kornak hibás irányain s tévesztett vállalatain végre még is győz; s elvitázhatatlan igaz ez azon egyénre nézve, ki gyermekkorától fogva megszokta a munkát, a küzdést és kitartást, minek eredeti hajlamunkkal egyezményes párosulása szüli az említett erőnyt, — s igaz általában, hogy csak munkássághoz szokott ifju nem ássa el talentomát, és csak ez válik derék hazafivá!

Én tehát, ki magam is éltem alkonyatán vagyok, s annyi eltűnt évek és küzdelmek emlékét őrzöm keblemben, kegyeletteljesen tekintek által az elhunynak I. Születésétől fogva *növelésén* s ez által szerzett képességén; II. Tudományos és polgári hosszas érdemei során, melyeket a sírba szállása után is, mint nyárban a leáldozott napot fényes sugárai előnkbe tüntetnek; III. Ügyekszem megemlíteni azon elismerést, jutalmat, melyben a közönség, a magas kormány, s fels. királyunk öt részeltették.

I. Bene Ferenc született Mindszenten Csongrád vármegyében 1775-dik év october 12-ik napján, hová édes atyja Ferenc Röjtökről Sopron vármegyéből, ama valóságos magyar közbirtokos nemesek lakta földjéről költözött, hogy tudományos készületéhez képest alkalmazást nyerhessen, és igénytelen, de becsületben álló községi jegyző hivatait viselt; nőtársul vette a sorsához képest jeles tulajdonokkal bírt, és tiszta erkölcsű Thuri Annát, kivel első szülöttjét a mi Ferencünket nemzette. Innen mint megyei aladószedő Algyőre, majd Szegedre jutott, hol lelkiismeretes hivatazkodása által a táblabírói rangot is, a magyar alkotmányos életben ezen mindig jeles polgári megkülönböztetést kiérdemlette. Ezt azért kelle említnem, hogy érthessük Ferencünk életírásában, mikép jutott ő az algyői elemi iskolába, s aztán Szegeden a kegyes rend már akkor virágzó gymnasiumába? Innen a német nyelv kedvéért Budán és Pesten folytatta tanulását, kinek közép értékű s több gyermekei nevelésével elfoglalt atyja szándékosan is csak a legszüksége ebb költséget adta, önmagára hagyván a jeles tehetségű, és kitűnő szorgalmu ifjat, hogy élelmét s további kifejlődésének eszközeit saját erejével megszerezze. Így lön, hogy ő igen kora ifjúságában már házi oktatással szerzett pénzen pótolta

mérsékelt szükségeit, mi által egyszersmind szellemileg is nyert, és iskolai tárgyaiban alaposabb lön. *Tizenhét* éves volt, midőn a magyar királyi egyetemen Pesten (hová az II-dik József cs. által Budáról 1784-ben áttétetett) az ekkor 3 éves bölcsészeti pályára lépett, s ez alatt is magán oktatás által fedezvén szükségeit, még a feleslegből egyik most is élő barátjával ¹⁾ a rajzolásban, francia és olasz nyelvben órákat vett, az angol nyelvet már ekkor, kitüzött orvosi pályájára halasztván. — 1794-ben ősszel már az orvosi pályán találjuk, ámbár atyja őtet papságra szánta volt, s egy fényes hivatalu atyafia ²⁾ pedig, ki az orvostudományt szűk kebellet s balítélettel tekintette, törvénytudók pályájára kívánta édesgetni. Túlemelkedett fiatal lelke a törpe mellékes nézeteken, túl a rómaiaknál kivált eleinte, s még az újabb korban nálunk is, míg József cs. világosságot nem árasztott e tekintetben — igen is uralkodott balítéleten : Plátó görög szelleme ihlette az ő bensőjét : „*Medicina vix praeterquam a viris principibus pridem exercebatur, servis illiberalem tantum tractantibus.*“ De LL. L. l. — és nemtője sugallata után határozottan követte belmissióját : lelkiismeretes munkásága által a szenvedő emberiség fájdalmait enyhíteni, polgártársait a haláltól menteni indúlt, — mintha sejdítette sőt tudta volna, hogy reá dicső pálya vár. „*Disciplina medici exaltabit caput illius, et in conspectu magnorum collaudabitur.*“

Az első évbeli rendes tanulmányokat, nevezetesen a *vegytant* oly jelesen magáévá tette, hogy abból a gyógyszereszeknek magán oktatást adott, és ez által esztendő végéig oly pénzüszletet takaríthatott meg, melylyel tudományszomjas lelkét kielégíteni Bécsbe mehetett, hová őt Prochaszkan a physiologia rendes professzorán kívül még Jaquin, Leber, Boer, s a világszerte híres praktikus, az orvosi gyakorlat és orvosi rendőrség mestere Frank édesgették. Noha még rendszeresen Frankot hallgatni köteles ez évben nem volt, mindazáltal leckéire szorgalmasan eljár, sőt a kórágynálai oktatásait is megkóstolta : így a nagy ideált lelkébe fogadva

¹⁾ Vághy.

²⁾ Nagy József kir. személynök.

lángra hevült kebeilel jött vissza Pestre a 3-ik évre, melyet mint az utána következett is kettős szorgalommal végezvén (akkor az orvosi pálya csak négy éves volt) majd csaknem rögtönözve mindakét szigorlati próbatételt letette, és már szeptember 4-dikén (1798) az orvosdoktori címet megnyerte. — Nem szolgált pedig a tudós oklevél az ő kezében, mint sok másokéban azon hiedelemre, hogy ő már eleget tud, — óh nem, csak nemes ösztönül volt az nála arra, hogy minden, de főkép az orvostudományhoz tartozó ismeretekben élte végéig tökéletesítse magát: ugyan azért még azon ősszel Bécsbe ment, s ott egész évben több híres oktatók leckéit hallgatta, s ezen túl az akkori világhírű kórodában, a már előképül választott Frank Péter vezénylete alatt feszült erővel foglalkozott, sőt a híres Nordnak elmebeteg gyakorlati oktatásában is méltó buzgóssággal részt vett. — A betegek ápolásában, a kórtörténetek leírásában, feddhetetlen életmódjában kitűnt jeles fiatal férfit nemcsak *nagy mestere* megkülönböztette, hanem szaktársai is figyelemmel, szeretettel kísérték, s jó híre neve a nagy városban majd úgy elterjedt, hogy tudományos gyakorlatát a híres Quarinhoz segédül, és a gróf Károlyi fényes házhoz orvosul lett felszólítása által csaknem itt ezen előtte kedvezőleg nyílt mezőn kezdé meg; — de erről honszeretete, és gyengébbnek ismert testi alkotásához képest a magas lépcsőköni ártalmassá válható járás megfontolása Pestre visszavonták, hol az akkori leghíresb orvosok, Glosius és Szombathy, s a korosb Stáhly — atyja a nem rég elhunyt jeles tanító, és ország főorvosának, tárt karral fogadták, s a vénkornak az ifjabbak iránt közönséges balítéletét legyőzve, ifjú szaktársukat betegeikhez tanácsba meghívták, és így tehetsége megismertetésére nékie útát, alkalmat nyitottak. Legdrágább kincsnek ismert idejét úgy osztotta fel, hogy télben 5, nyárban 4 órakor elhagyván ágyát, a mindenható istenhez vallásos érzéssel fohászkodott naponként, s azután részint orvosi gyakorlattal, részint a legjobb könyvek olvasásával, tanulással foglalkozott; mulatságot, vigadozó társaságot soha sem keresett, egy-két szabad óráját egészsége fenntartására inkább a szabad levegőn, többnyire a dunaparton sétálva töltötte; *mint* hiteles férfiaktól tudom, ábrázatjában

már akkor is azon komoly tartózkodás, s mellette mégis nyájasság, a nagyobbak iránt tisztelet, a kisebbek iránt szelíd leereszkedés uralkodott, mely őt később is csaknem végső napjaiig sajátságosan jellemezte; *öltözetében* mindig egyszerű volt, gyűrűket ujjain, mint sokan a nyegleségig teszik, soha sem hordott, sőt, itt mellesleg említve, később az elharapózni indúlt hiúság gátlására annak idején hallgatóit is figyelmeztette; egyik iskolai év végével ama főmester példájára tanítványait szétbocsátván, midőn őket kötelességek lelkiismeretes teljesítésére, egyszersmind a világban szükséges il-domosságra intette, legelsőben az ő szájából hallottam ime deák verseket:

Non multum est igitur tutum his committere se se,
Quorum doctrina est pretiosa in veste videri
Gemmatoque auro digitos ornare cynaedos.

Pallag.

II. Említett ily tudományos készüllete, rendes életemódja, feddhetetlen önyiselete nem kerülték el az egyetemi professzorok figyelmét, és már 1799. augusztus hónapjában dr. Rumbach helyébe a sebészek előkészítési oktatását reá bízák. 1800-ban Sening professzor a felkelő magyar sereggel eltávozván, a bonctani széket helyetteskép átvette; ugyan ez időben az angol Jenner, és a bécsi De Carro példájára ama jótékony tehénhimlő-oltással foglalkozott, s üdvös voltáról meggyőződve annak általános terjesztését magának feladatul kitűzte, s lön honunkban a tehénhimlő beoltásának szóval, tettel és irataival alapítója. Elsőben ugyanis több orvosok jelenlétében, figyelemémbresztes végett 23 különbféle sorsu gyermekekbe sikerrel oltott; majd (1801) a természetes himlő, variola — veszedelmességéről, később 1802-ben annak óvószeréről t. i. a tehénhimlőnek eredetéről, természetéről és beoltásáról irt könyvecskét, melyet a nagy mélt. kir. helytartótanács latin, tót és szerb nyelvre lefordíttatott, s az egész országban kiosztatott, hogy azon üdvös ismeretek népiesen terjedjenek. — A derék Schraud tanítói székéből ország főorvosáva Budára áttétetvén, ennek helyébe 1802-ben az orvosi kar által a tanítással megbízott, s azon székre ajánltatott, és csak hamar 1803 elején az illető helyről meg-

erősítése érkezvén, Schönbauer dékán által a *törvényszéki és orvosrendőri tanítószekbe* mint rendes királyi professor iktattott, melyet nagy sikerrel töltött be, míg azt dr. Böhm az ő más-hová történt alkalmazásával, mint mindjárt mondom, át nem vette ; e mellett azonban folytatta a sebészek oktatását, miglen az 1813-ban Stulfára nem ruhaztatott. Ertem pedig azon alkalmazását, melynél fogva 1815 és 1816 fél évében Prandtot az elaggodt tanárt ama legfontosabb kór- és gyógytan (pathologia, és ther. spec.) s ugyan a kórágyaknálí gyakorlat oktatásában mint helyettes, aztán 1816. martius első napjától fogva mint rendes tanár felváltotta, mely fényes hivatalát 1841-ik aprilis végéig viselte : így különbféle tudományokat 15, a legközelebb említett gyakorlati tudományt pedig, mely díszes hivataloskodásának fénypontja vala, s honunkra az egészség dolgában áldott haladást derített, 26 — öszvesen tehát 41 év folyta alatt tanított.

Mind ezen többfelé ágazó, sok erőt és szorgalmat igénylő iskolai foglalatossága mellett 1804-től fogva az épület küszöbén túl, közvetlen a néptömegre hatni és a népies legszükségeseb ismereteket terjeszteni kívánván, vasárnapokon az életet hirtelen veszélyeztető esetekről, a tetszhalálról, úgy az óvó-módokról, ébresztőszerekről épületes leckéket adott ingyen. Egyébiránt mint gondos oktató azon szaktudományokra nézve, melyeknek előadása hivatala kezdetével reá bízatek, e következő munkáiban vezetékül szolgáló kézi könyveket is nyújtott :

Kurzer Inbegriff der nöthigsten Grundsätze zur Kenntniss der Heilung der gewöhnlichsten inneren Krankheiten der Menschen für angeh. Wundärzte. Pest, 1801.

Elementa politiae medicae. Budae 1807, a dicső nádornak, Jó-zsefnek ajánlva.

Elementa medicinae forensis. Budae 1811.

Az orvosi tudománynak rövid rajzolata. 1. kötet. Budán 1812. 2. köt. 1813.

melyek közrebocsátásánál magyar és német ajku tanítványairól egyenlő figyelemmel gondoskodott. Mi utóbbi tanszékét illeti, hosszas orvosi gyakorlata, minden egyes betegéről vezetett naplója által practicus tapintata s gyógyítási elvei oly világosak, mesteriek voltak, hogy azokat tanítványai az ő

halkkal, érthetőleg, következetességgel tartott előadása után dús sikerrel jegyezhatték, míg későbbben azok ömaga által rendszeresen összeírva köröztettek, aztán pedig háladatos fia Bene Ferenc által öt kötetben világ elé bocsáttattak: Francisci Bene Elementa Medicinae Practicae e praelectionibus illius publicis edita per Franciscum Bene Jun Med. Doctorem. E munkát az angol tudományos lapok nagy figyelemre méltaták s arról hosszasan értekezve, mint orvostudományunknak a száraz földöni tükrözését tekintették; az orosz birodalomban pedig a pétervárad, vilnai, dörpati egyetemek vezérkönyvül fölvelték. — *Gyászbeszédet tartott* vala 1806-ban aug. 7-kén Schraud prot. felett, ki országos kiküldetésében az akkor uralkodott typhus áldozata lön, s kinek sírja hg. Eszterházy által emlékkövel megbecsülve Kismartonban fekszik; — 1807. július 22-ikén Rác, 1808-ban sept. 28-kán Schönbauer professzorok, és végre 1825-ben protomedicus Pfisterer felett tartott nekrológot, s mind ebben az *érdemet* sírjában is tisztelni kész lelkülete tűnik előnkbe. — Ugyan ő tartott 1809-ben első szónoklatot a tudományok egyeteme felállítása emlékezetére, s ezen ünnepély az ő példájára évenként rendszeren most is megtartatik. Eddig előadott törekvése, a tudománytéren sokféle ágazott tevékenysége őt a műveltségnek valóban azon fokára emelték, hová kevesen jutnak; de a csupa olvasással, saját tapasztalataival ömaga kételkedve elégedvén meg, forrón vágyott honunkat különlegesen ismerni, s a külföldet is beútatni, hogy mint szorgalmatos méh több több ismeretekkel megrakodva térjen vissza műhelyére. Igen, a közlekedést tartván ő ismereteink fő eszközének, mint mondtam, több évekig szívében hordta vágyát az utazásra; de ebben a politikai viszonyok, különösen a francia hadjáratok őt gátolták, míg végre elsőben az 1816-iki szünnapokat Bécsben a kórházak, s tudományos intézetek, és nagyférfiak látogatásával töltötte, különösen a még akkor élt Frankkal hajdani tanítójával társalkodhatni kellemes élvezése volt; innen Máriacellbe ment, és Sopronon keresztül atyáit is meglátogatva haza utazott.

1817-ben Bécs, Prága, Drezda és különösen Berlin foglalta el; ez időtájban az állati magnetismus, mesmeri-

smus már előbb Bécsből Párizsban találván menhelyét, Franciaországból a német földre is elterjedt, s igen divatban volt: ugyanazért e tekintetben Wohlfart dr. kísérleteit több ideig észlelte, sőt további tulajdon tapasztalatai által óhajtván orvosi hatásáról meggyőződni, amazéhoz hasonló négyszög alakú gépet készíttetett, és azt kívül belül annak mintájára, mint az könyvekben is le van írva, felruházván, tágas szobájában a közönség számára, de mindig orvos-növendékek jelenlétében készen tartotta. Jöttek is számosan kisebb nagyobb, éles és idült betegek; ő az eredményt minden egyes esetről tanítványai által híven naplóba vezettette, az észlelést és puhatólást csüggedetlenül ama nagy tanács szerint: omnia probate et quae sunt bona retinete, szinte tíz hónapig folytatta, — végre meggyőződött, hogy ezen foglalkozás az öncsalódnak tág mezeje, és a képzelődésre ugyan nagy, de a valóságos betegség gyógyulására semmi eredményt nem szül.

Ugyan ekkor ragadta vala el egyszerűsége, s a természet gyógyerejére utaló modora által a Hahneman gyógy-módja, a homoeopathia valamint a közönséget, úgy sok orvosainkat is. Benénk a természet méltóságát, fentartásunkra, gyógyulásunkra örökösét mindig ismerte, vallotta; de az ébresztő okok és szervezetünk közötti viszonyt, így a betegség egyénültségét tekintve soha sem felejtette, hogy a nagy minden-ség hatálya alatt bármelyikünk is porlik, ha az életerő gyarló, téved, nem elégséges, v. némelykor túlfeszültsége által ellobog, elhal. Ugyan azért ezen elvek és nézetek szerint rendelte orvoslását, és a homoeopathiát egyoldalúnak, öszves orvosi tudományunkban csak egyik várakozó gyógy-módnak, még pedig a várakozás által gyakran kipótolhatatlan idő-vesztés miatt károsnak tekintvén, tiszta maradt *keble* az emberi nyomor enyhítésében, következetes elméje, s a hippokratési összes tudományt egyes nézetekkel, nebelgésekkel össze nem zavarta.

Meg kell említnem még azon fontos és valódi sikert, melyhez Berlinben tartózkodása juttatta, t. i. Hufelanddali személyes társalkodásában megismerte azon human intézetét, mely polyclinicum nevet viselt, és hazajövetelével megnyitotta házát naponként bizonyos órákon azon minden sorsu

betegeknek, kiknek a személyes megjelenést betegségek súlyos engedte. Ezen terhes órákban mindig két tanítványa páronként felváltva segíté a betegnek fogadásában, kik a napijegyzőt szigoruan tudományos renddel vezetni tartoztak, s aztán az ily betegeket házuknál, ha szükség volt, látogatták, és mesteröknek jelentést hoztak, ki a szegényeknek saját költségén orvosságot is juttatott. Óh követésre méltó példa!! így eljuthatott könnyen a *szegény* is fájdalmai enyhítőjéhez; így jelenhetett meg a nagy nevű s híres orvos színe előtt, hová a beteget különben is többiek felett a hír, s bizodalma vonni szokta, még pedig az ádáz környezők mesterkedése nélkül, kik inkább pénzhajhász, mint hű szolga szerepét viselve a beteget az emberiség sujtásával, s urok jónevének, méltán vagy méltatlanul — homályosításával válogatni, elutasítani szokták.

Innen kezdve néhány éveket folyvást honn töltött, könyvtárát szüntelen gazdagítván, és tanszékével, nagy és fényes orvosi praxisával, számos gyermekei nevelésével foglalkozván, míg 1825-ben maga mellé vévén már ekkor orvos dr. fiát Ferencet, Bécsben, Párisban töltötte szünnapjait.

Majd 1828-ban most említett fián kívül még kettőt maga mellé véve, Németország nevezetességeit, úgy Angliában Londont, Edinburghot, Dublint szabadon szemlélte s tanulmányozta, kikerülve családjá környezetében a honvágyat, nostalgia, mely idegzetünk sajátsága által már sok útast megzavart.

1832-ben a német orvosok gyűlésén Bécsben jelen volt, 1835-ben Bonnba készült, sőt indult, de ebben részt önnél hosszassá vált betegsége, részt György fia halála gátolta, és csak a következett szünnapokon, tehát 1836-ban létesíthette Ferenc fiával azon utazását, melytől elgyengült egészségének helyreállítását is reménylette. Ekkor járta meg Bécsen, Linzen keresztül, Ischl és Salzburg regényes vidékeit, később néhány nap Gasteinban, Tyrolison keresztülutazva meglátogatta a nagyszerű Innspruckot, Hallt, hol a tébolyda különösen érdekelte. Svajzban Zürichet kereste fel, hová a nagy hírű, később berlini professornak meghívás útján alkalmazott Schönlein miatt vágyott, kivel mint szaktársával

ismeretséget kötött; innen Genf felé a Montblanc magasztos némely vidékeit részint gyalog, részint öszvér háton megjárván, Martigny felé a szent Bernát hegyet választva Olaszországban Turinba, Genuába, s innen az akkor Lombardiában és Piemontban uralkodott kolera tekintetéből megrendelt veszteglési elzárás miatt visszasietván, Milanón, Velencén, Trieszten keresztül hű kísérőjével együtt egyenesen haza érkezett.

1838-ban a német orvosok gyűlését Rudolf fiával Freiburgban látogatta meg.

1843-ban még egyszer ohajtván a külföldet látni, ismét Rudolf fiával ápril 30-ikán útnak indult, és mulatott Bécsben, Párisban, Londonban, Edinburghban, hol mindenütt a természettudományi nevezetességek, és orvosi intézetek voltak figyelme s buvárkodása tárgyai, s valahol megfordult, szíves fogadtatásban részesült; ezen útazása kellemét nevelte az is, hogy a derék dr. Sigmund, előbb tanítványa, a magas kormány költségén azon városokban utazván hozzá csatlakozott, s úgy sejdítem, hogy az említett bécsi orvosi Hetilapban lévő szép emlékeszmék itt gyökereznek.

Azt mondám feljebb, hogy Bene Ferenc úr hazánkat beútaztta; igen az években, melyeket külföldi útazásai sorában nem látunk, többnyire honn utazott, v. Pesten a honi közlekedési intézet életbehozásával foglalkozott; nevezetesen 1825-ben szeptemberben említett párisi útja előtt szülőföldjét, s e vidéken erejében már hanyatlott édes atyját látogatta.

1834-ben a felső-magyarországi vidéket járta meg: a szalatnyai, lipthózi, tátra-füredi, lublói, bártfai, ranki, szobránci, tapolcai, diósgyőri, egri és parádi fürdőket szemlélte.

1835-ben Orsován át Mehádiába, s onnan az almási és hátszegi kies völgyek látogatása után a budziási fürdőben, s innen Temesváron és Aradon keresztül Úsongrád és Torontál megyékben járt, és itt lakozó atyafiait látogatta György fiával együtt; s épen ez azon út, mely az idővel felette gazdálkodás, és a vidék sajátsága által a fiúnak halálos, az atyának hosszas betegséget okozott vala.

1841-ben nála született azon szép, és nemzeti eszme, miszerint a két hazában lévő orvosokat, s más, a természet-

tudomány barátit összehívta, és az első ünnepélyes szervezést itt Pesten megtévén, a magyar orvosok és természetvizsgálóknak jövődjére tartandó gyűlését kitűzte, oly formán, hogy az évenként önmagának a két testvérhon különbféle vidékein helyt s időt határozzon.

1842-ben Besztercebányán a három nap tartott gyűlést vezénylette, s a szép vidék kellemeiben, és több mint 200 társnak megkülönböztető szives fogadásában, barátságában részesült.

1844-ben Kolosváratt tartotta ezen gyűlés üléseit, hol valóban korához, érdemeihez illően fogadták őt.

1846. Kassára s Eperjesre vonzotta ugyanazon lélek, mely e közlekedést alkotta vala, s végre 1847-ben Sopronban jelent meg, hogy élvezhesse azon nemes örömet, melyet azon mindinkább népiessé, sőt hazánk nagyjainál is kedvessé, virágzóvá vált gyűlés nékie készített, midőn régi ismerősei őtet nem felejtették, s ezekkel együtt, kik előbb személyesen nem látták is, tárt karokkal fogadták. Különösen nevezetes az nemzeti fejlődésünk évkönyvében, hogy valamint Benénk kezdette s nyitotta meg 1841-ben ezen öszvejövetelt, úgy ő végezte azt be jeles magyar szónoklatával Kismartonban, hová Magyarország egyik oszlopa, herceg Eszterházy, mint azon gyűlés elnöke az egész társaságot vendégszeretettel meghívta volt.

III. Ily tevékenysége, fáradhatatlan szorgalma s buzgósága mi gyümölcsöt hozott neki?? Mellőzöm, hogy a tanítói hivatalt viselhetni, s így az emberiség javára, a tudományok mezején jó magot vetni, már magában is jutalom; de kiemelem azon különbféle megtiszteltetést, melyet szaktársai között kiérdemlett, kik szellemi felsőbbségét, jólétét irigység nélkül örömet nézték; megemlítem azon bizodalmat, mely a városi, sőt országos nagy közönségtől, a magas kormánytól, és felséges királyunktól is önként nyujtva őt méltán boldogítja. Így lön, hogy egyszerre két tanító-szék is bizatván reá, vállain kettős terhet viselt; s még e mellett, midőn a francia hadjárat után itt is nagy mértékben uralkodott a typhus, és a városi kórház igazgatója dr. Hafner annak martalékul esett, a városi tisztviselőség azon igen fontossá vált hivatalt felsőbb helybenhagyással reá ruházta; noha pedig az ily

bizodalom a nemes kebelbe új erőt szokott önteni, mindazáltal a reá halmozott terhek alatt az ő ereje is tikkadt, sőt belé esett azon ideglázba, hagymázba, melyből csaknem két hónap mulva következett jobbulásával ezen kórházi hivatalról lemondott.

A közbizodalom iránta mind inkább növekedvén, valamint számtalan szülőknek gyermekeiket, s a gyermekeknek szülőiket visszaadni alkalma volt, úgy a hálás tisztelet mellett anyagi állapotja időről időre erősödött, jövedelme növekedett, pedig díjazását soha semmi alakban sem sürgette, és én tudom, s biztosan mondhatom, hogy jutalmazását, *névszerint* kitől jött, fel sem jegyezte, hogy így készségében, buzgóságában tovább is csak a kötelesség tiszta érzése vezesse, és az anyagiak reménysége el ne tántorítsa. Tudta ő azt, hogy az emberi szívbe vastollal van írva a hála érzete, míg az meg nem romlik, s ha megromlott, a többség, a jók kipótolják azt. Oh! én is hiszem, hogy a *számla*, az előre alacsony alkukép kikötött jutalom, a látogatási v. napi díjt rendőrileg meghatározó mód által szerzett pénzüszleten nincs áldás, és unokákra nem megy az által!! *árszabály* minek tudományos szolgálatunkban? Kivéven az árvákat vagy tisztviseléségi eljárást, ennek helyt adni soha se kellene: *árszabály* lealacsonyítja azon mennyei tudományt, mely ha nem templomot, mint Isisnek és Ozirisnak, vagy Aeskulápnak, de még is jólétet, becsületet, és hogy házáinkra alkalmazva szóljak, a felséges uralkodók elismerése által is nemességre, tanácsosi rangra emeltetést szerzett számosaknak, kik sorsmutatta helyöket, rendeltetésöket buzgó szívvel, emberi szeretettel betöltik; ellenben egy Molière, egy Rousseau gúnyja méltán sujtja azokat, kik nem birván ellenállani korunk pénzszomjas jellemének, s nem lévén képesek takarékosan nélkülözni, futó homokhalmon állanak. Ím ezek okozták, mint azt a történelem bizonyítja, szaktudományunknak az idő sebes folyamán sülyedését, s amazok a választottak tartották, s tarthatják azt meg zsibbasztó helyzetünkben, míg az idők ura törekvéseinkre tisztább eget derítvén, kedvezőbb jövődöt hozand!!

Nem használta pedig Benénk szép jövedelmét fény-

üzésre; derék, egyforma hangulatu, rendes házat tartott udvari, vagy egyenruhás cselédek nélkül; a mellett legdrágább könyvek megszerzése, szegény ifjak fölsegéllése táplálták lelkét örömmel. Midőn tanítványai közül valamelyik állomásra jutott, önmaga ajánlotta a segedelmet, s visszafizetésekor kamatot el nem fogadott; sőt tudok esetet, hogy a kezdő orvos mostoha körülményekbe jutván, 600—1200 frtól szóló adóslevele még most is fizetetlen, s ő azt soha sem sürgette, és alig hiszem, hogy örökösei is tisztába hozhassák. Hogy Bene úr a pénzt társasági életünkben nem célnak, és csak eszköznek tekintette, megmutatja már 1845-ben készült végrendelete is, melyben Pest-Budán lévő csaknem minden intézetekről, azok között akademiánkról is megemlékezett; de különösen megmutatják azt végrendeletéből kivett ezen sorai: „Mióta az orvostudományt és mesterséget tanultam, tanítottam és gyakoroltam, annak méltóságáról, és az emberi társaságra elterjedő hasznáról mindinkább meg voltam győződve. — — — Midőn a legszebb tudományt, a legnehezebb és leghasznosabb mesterséget minden erőmmel műveltem, igyekeztem szent kötelességeimet a teremtőhöz, a nagy istenhez, embertársaimhoz, édes magyar hazámhoz és a legjobb királyomhoz betölteni. Hálát adok istennek, kinek nagy kegyelmét meg nem érdemlettem, hálát adok polgártársaimnak, tanuló-, tanító- és orvostársaimnak, kik szíves barátságuk által fáradozásaimat édesítették, hálát adok legkegyelmesebb királyunknak, ki érdemeim felett megjutalmazott. Ezen háladás érzése kényszerít arra, hogy tudományom és mesterségem gyakorlatában nagy fáradsággal szerzett vagyonomnak egy részével *magyar ifju orvostársaimnak* további kimívelődését egy három esztendei utazásra rendelt stipendiummal elősegítsem.“ Valamint ezen szavai, úgy további intézkedése azon két ezer darab arany évenkénti kamatai felett, melyek a boldogult határozata szerint egyik, erkölcséről és tudmányszeretetéről az orvosi kar által *vallásbeli különbség nélkül* három évenként, megválasztandó ifjúnak fölsegéllésére, külföldi utazásainak eszközlésére fordítandók, örök tanúbizonysága annak, hogy Bene Ferenc nagy tudós, és jó hazafi volt, mert oda célozott, mikép a pesti orvosi kar ez által a

külföld munkálatjával, haladásával kapcsolatba jöjjön, s világszertei tudományunk honunk tulajdonságaihoz képest műveltséget, sajtóságos virágzást nyerjen, mintha éppen maga előtt tartotta volna ama nagy államférfi gr. Dessewffy szavait :

Csak mindig honi diszt, és honékességet
 Buzogjunk, eredvén a mély jövődönnek,
 S ha ültetünk olykor szőlőtöt vagy ágat,
 Hagyjuk meg nyirokját a magyar szőlőnek.

Óh! ha a természet kérlelhetetlen törvénye, mely 70 éven túl a legerősebb embert is bomlásnak indítja, e nagy férfira nézve kivételt tett volna : úgy s akkor ő, ki, midőn még körülmények által rendkívül felszólítva, égető szükségöt kényszerítve nem vala s mégis a honszeretettöt lelkesítve az anyanyelvről, a magyar ifjúság műveltségéről bőkezűleg ily előlátással gondoskodott; ki pedig, mint láttuk, annak idejében tanítványaihoz a lélektan s oktatás igényei, a politikai igazság és jogosság tekintetéből három nyelven szólott, mint azoknak nevelése, nyelvképessége, s műveltsége kívánta. S ha öt munkássága, hivataloskodása körében érnék oly lépések, melyek nemzeti életerőnk, a nyelvnek orvosi iskoláinkban gyengítésére, mellözésére hatnának, jobbagyi hűségével paizsolva, felséges fejedelmünknek, kinek ajakáról szépen zeng a magyar nyelv, malasztjával élesztve, biztatva, ildomosan keresne azok ellen orvoslást, és az előgördölő akadályok Benénket lelkiismeretes útján vissza sem ijesztenék, mert igaz az, mit róla az említett bécsi orvosi Hetilap ír : „Nagyobb alkalmaknál kedélye oly módon nyilatkozott, mely annak mély érzelmű gazdagságát legmelegebb világban tüntette az egyének, körülmények, és a nemzet s ennek történeteiránt. Irland sivatag tavainál, a keleti és éjszaki tenger csendes partjain, s majd a magasztos Alpeseiken is tartott beszélgetéseinkben annak érzékenyítő tanuságait értük.“ *)

De talán azt kérdi valaki, mikép nevezhetem én mindazt, a mit mondék, élvezésnek, fáradhatatlan szorgalom gyü-

*) „An den verlassenen Seen Erins, und auf den stillsten Küsten der Ost- und Nordsee, und wieder auf den grossartigen Alpen haben wir in eingehenden Zwiegespräche rührende Proben davon erlebt.“

mölcségnek?? Igen is, oly állapotban lenni anyagilag, oly lelki erőt sajátjává tenni szellemileg, hogy ilyeket tehessen, eredményezhessen valaki, a legnagyobb jutalom, azon boldogság, melynél nagyobbbat ember a földszinén nem élvezhet, s mely a földet mennyynyé alkotja! Sőt többeket is tett, melyek közül még csak az egyet emelem ki, hogy midőn 1831-ben a kolera megrémítette a népet, az orvosi kar épületében biztatással, a járvány természetéből merített jeles vigasztalással teljes értekezést tartván, mely a külföldi lapokban is igen korszerűnek, dicséretesnek hirdettetett, a dologhoz tettelegesen járult, és hogy itt Pesten az ez esetre felállítandó kórház minél előbb rendeztessék, két orvosdoctorra, két sebészre, egy gyógyszerészre két hónapi fizetést erszényéből rögtön letett nemcsak, hanem a kolera legjobb leírását száz arany díjjal pályakérdésül kitűzte.

Említém, hogy a magas kormánytól, és felséges királyunktól, s tudós társaitól elismerést, jutalmat aratott, mi nehéz tanítói foglalkozását, sok küzdéssel járó orvosi gyakorlatát fűszerezte. Nevezetesen már 1807-ben az orvoskar dékánjának, 1809-ben egyetemi rectornak választatott, 1825-ben ő felsége által királyi tanácsosnak, 1841-ben az orvosi kar igazgatójának kineveztetett, mely hivatalának fontosságát ismérven, minden szigorlatoknál ő személyesen jelen volt, mi által egészsége gyengülni kezdett, és ezen szép hivatalnál is nyugalmozást kért, mit meg is nyert, ismét érdemkoszorúval, a Leopold vitézrend kis keresztjével diszesítettven. — Még a politikai átalakulási időszakban is kísérte őt figyelmével a kormány, és 1851-ben a helytartósági orvosi tanácsossággal becsülte meg, mit azonban már hanyatlani indúlt ereje miatt el nem fogadhatott.

Itt van még helyén említnem, hogy ő a dicső nádor József által az akadémiai alapszabályok készítésére rendelt 22 tudósból állott küldöttségben a természettudományt képviselte, s 1831-ben febr. 15-kén tiszteleti tagnak megválasztatott.

Végre a tudós társainál élvezett figyelemnek, tiszteletnek eleven tanubizonysága azon innepély, melyet félszázados doktorsága emlékezetéül az egyetem, és különösen az orvosi

kar 1848-ik évi sept. 7-kén nekie rendezett, midőn új oklevél átadása mellett az akkori vallás-és közoktatási minister báró Eötvös akademiánk egyik tisztelt fáradhatatlan elnöke vezénylete alatt ez iratot vette kezéhez :

Dicső pályádnak, melyet mint honpolgár, mint egyetemi igazgató, az orvoskar dékánja és igazgatója, mint tudós tanár az orvosi irodalom fáradhatlan és kitünő munkása, mint magyar Jenner, és Hazánk Okene fényesillagként tündöklél előttünk, félszázados orvosi ünnepén a legbensőbb elismerés és tisztelet érzetével tüzi fel a magyar királyi egyetem homlokodra az orvostudorság új borostyánját.

Jelen oklevélben e ritka nap emlékét kívántuk örökíteni, átadandók azt az unokáknak, hogy a késő kor is bírhasssa benned az erény példaképét.

Fogadd azt jeléül ama kegyeletnek és tiszteletnek, melylyel fényes érdemeid előtt meghajólunk. Pesten, 1848. sept. 7-kén.

Balassa m. k.
orvoskari igazgató.

B. Eötvös József
vallás-és közoktatási minister stb.

Schmidt János m. k.
orvoskari dékán.

Csausz Márton m. k.
tanár és egyetemi alelnök.

Kovács Sebestyén Endre
mint jegyző.

Degen János s. k.
távollévő

Szabó János
az idei egyetemigazgató helyett.

Emelé ez ünnepélyt még azon album, mely a Pinduson szedett virágokból készült koszorúval a boldogúlt könyvtárában most is látható :

Idősb Bene Ferencnek
Félszázados orvosi ünnepére
Emlékül az orvoskar.

E könyvet egyes levelekből fűzve
Úgy nézzük mi mint egy zöld koszorút,
Mely kegyelettel homlokodra tűzve
A tölgy galyain fut.
A tölgy Te vagy, a repkény mi vagyunk
Kik tisztelettel általkulcsulunk.

De nem! Te tölgye nem vagy • hazának,
Te mint a palma állasz egy magad;
Galyad, gyümölcsöd nemesebb valának
Magasra nyult fel gazdag sudarad,
Felette egy félszázad dicssugára
Hint fényt az ember s orvos homlokára.

Beszédemnek kiegészítő részecskéjéül szolgáljon még a régi írók példájára testi alkotását s külső alakját megemlíteni, hogy lássuk, mily testben lakott a szép lelkület; s bár szózattal bírnék, hogy márványszobor örökítse a nemében egyetlen férfit! vagy lenne Pantheonunk, hová családjánál lévő jól talált képét tisztelettel felfüggeszthetném!! Magasszál hosszú nyakkal, közép korában teljes testtel, de izmos, és hizékony soha sem volt; mellkosara szűk, válla sem széles; középszerű nagy fejét kiálló homlok, tüzelő, s mégis szende kék szemek, — derült ábrázatját gyenge, fehér, piros bőr, ugyan mindig piros keskeny ajakak díszesítették: gesztenyeszín lágy hajai korán őszültek, s majd ritkulván korán kopaszodott; keze s lába csendes mozdulata, s egész testének tartása mérséklett csendes, és ünnepélyes jelenet volt. — Mint önmaga is ismerte, erős testalkotást tehát nem nyert vala a természettől, s leginkább önmagára jó idején fordított okos figyelme s rendes élete tartották meg 83 éves koráig, mely öntartási üdvös kötelességben őt hathatósan, állandó tiszta hűséggel segítette tiszteletre méltó hitvestársa született Paschgall Mária asszony, kivel 56 évekig tartott boldog házasságukat számos gyermekekkel áldotta meg az ég, kik közül még most is élő hét önálló férfi búsan könyezve látta atyjokat sirba szállani.

Igen: mindezen jeles testi és lelki tulajdonságai, említett tevékenysége, érdemei, az élőknek hozzáragaszkodása Bene Ferenc urat sem mentheték meg a haláltól; ereje már néhány évektől fogva időről időre süllyedett, míg folyó évi július hó 2-ik napján csendesen elhunyt, közöttünk élni megszűnt, s testét más nap *alkonyatkor* kegyeletteljes sokaság kísérte a kerepesi út mellett lévő sirkertbe. — Kik őt tiszteljük azon nyugalmat érezzük, hogy ő a mindennapiságon tülemelkedett nemes céljának megfelelően, mint előbb a növekedés, állapot, fénylés, úgy a hanyatlás szokott stádiumait rendszeren futotta meg, s itt is lélek- és élettani példányképet mutat; továbbá valamint nékie balzsam volt szeretett hitvesétől, s gyermekeitől éldelni hanyatlásában az ápolást, úgy mi is érezzük, mely keveseknek jut azon szerencse, hogy hervadásukban önötteik által teljesíttessenek kívánságaik, s látásukkal, öle-

lősökkel enyhíttessenek az eltávozás, megválás fájdalmai; végre a számtalan classikus írókon kívül, még a tisztúlt philosophia, sőt Hartmann, Humboldt, Frauendstadt, Schopenhauer irányában haladó természet-tudományunk is nyújtja azon vigasztalást, melyet kivált mi a keresztyén vallás üdvözítő karjain nyugvók bírunk: A por földdé legyen, mint azelőtt volt, a lélek pedig megtérjen az istenhez, a ki adta volt azt. Préd. Sal. XII. r. 9. vers.

Én pedig belső meggyőződéssel alkalmazom méltán magasztalt Bene Ferencünkre Tacitus e szavait:

„Ha van jó emberek árnyai számára hely; ha, mint a bölcsek állítják, nem hűnynak el testeikkel a nagy lelkek: nyugodjál békén; minket pedig, a tiéidet, szólíts föl a csüggeteg sovárgás és férfiatlan veszékeléstől erényeid szemléletére, mik fölött sírni v. szomorogni nem szabad. Hadd, — csudálattal inkább, és soha el nem hangzó dicséretekkel, s ha erőnktől kitelik, vetélyvágygyal dicsőítsünk tégedet. Ez a valódi tisztelet, ez a veled rokonútlak jámbor szerelme *).“

A NÉMETORSZÁGBAN JELENTKEZETT ÚJ VILÁGNÉZETRŐL

A BÖLCSÉSZET FÖLADATÁHOZ MÉRVE.

PURGSTALLER JÓZSEFTŐL

Olvastatott az akademiában junius 21. és julius 19. 1858.

I.

Legjelentékenyebb, de egyszersmind legbajosabb a bölcsészetben ama viszony meghatározása, mely a világi jelene-
tek s ezeknek végső alapja közt létezik. E szövevényes feladatnak kielégítő megfejtésén a bölcselő ész századok lefolyásán át fáradozott, és e tárgy mai nap is a bölcsészet sarkpontját képezi.

Ki a legújabb kornak bölcsészeti törekvését közelebb ismeri, tudja, hogy bár jeles férfiak jelentkeztek, kikben sem

*) Szenczy, Tac. Agric.

tehetség, sem akarat nem hiányzott mély nyomozásra a bölcsészet terén, egyiknek sem sikerült az említett rejtélyt egyetemileg érvényes módon megoldani. E tárgyra vonatkozólag felhoztam 1854-ki értekezésemben [lásd : Új Magyar Muzeum. 1855. februári füzet. 15. lap] a legújabb bölcsészek elméleteit a feltétlen lényről (das Unbedingte, Absolute), melyeknek bírálatából folyt, hogy a világi jeleneteknek végső alapját illető kérdés jelenleg is csak függő és megoldásra vár. E leverő nyilatkozathoz azon bátorító reményt csatoltam, hogy az emberi ész, bár sikertelen volt nyomozása eddigelé, a lélektan terén oly fölfedezéseket teend, melyek lassan ugyan, de biztosan fogják a feltétlen és végtelen azaz legfőbb lénynak emberileg lehető felfogásához vezetni.

Örvendetes jelenségül tekintem azt, hogy folyó évtizedben nem csak a bölcsészek, hanem a természettudósok is nagy erélylyel nyomozzák a lelki jeleneteket. Tudom ugyan, hogy e lélektani buvárlatot heves elmei harc kíséri, oly harc, melyben némelyek túlságra és szélsőségre ragadtatnak, s egyfelül a szellemi működéseket egyedül physikai és chemiai folyamatból, másfelül az anyagi jeleneteket a szellem tevékenységéből akarják származtatni. Ezen elmei surlódás nem nyugtalanítja kedélyemet, mert a történelem arról értesít, hogy már előkerült e vitatárgy több ízben is, s bár az elmei harc túlságoskodásává fajult többnyire, mindazáltal az észnek s evvel együtt a bölcsészetnek fejlődését nemcsak nem gátolta, sőt még hatalmasabban mozdította elő.

Ennél jobban aggaszt az, hogy legújabban oly bölcsész jelentkezett, ki elmellőzve a lélektani alapot, ugynevezett logikai lehozással (logische Deduction) törekedett a legszövevényesebb feladatot, t. i. a világi jelenetek és végalapja közti viszonyt megfejteni. E férfiú mindenek előtt támadólag lépett fel, ítéset (kritika) alá vevén az istenfogalmat s erre vonatkozólag a két divatozó rendszernek, a pantheismus és theismus gyengéit tárta fel minden tartózkodás nélkül. Munkája e címet viseli : „Kritik des Gottesbegriffes in den gegenwärtigen Weltansichten. Nördlingen, 1857.“ Szerzője névtelen, ki az élők sorából kimúlt, mielőtt saját világnézetét közzé tehetné volna; ezt azonban tisztelő barátai eszközlék e cím alatt :

„Gott und seine Schöpfung. Vom Autor der Kritik des Gottesbegriffes. Nördlingen, 1857.“ Nem rég pedig hirdettetett: „Der natürliche Weg des Menschen zu Gott vom Autor: Gott und seine Schöpfung. Nördlingen. 1858.“ Bölcsészünk szigorúan ítelt mások nézetei fölött, ennél fogva fölteszszük róla, hogy saját világnézetét is latra vetette. Lássuk tehát.

II.

A mit e névtelen bölcsész a pantheismus és theismus ellen sorol elő, mind ismert dolog. Ellenvetését e következő tételben foglalja össze: A pantheismus az emberi kedélyt, a theismus az emberi értelmet nem volt képes eddigelé kielégíteni.

Bölcsészünk szerint a pantheismus két alakban terjedt el az emberek közt, mint keleti és mint nyugati.

A keleti pantheismus, azaz buddhismus úgy nézi a világot mint istenek fejlődését és átmenetét való létre. Szerinte az anyag jeleneteinek sokaságával, az egyedi lényekkel együtt, nem egyéb mint mulandó alak, melyben a lényeknek igazi lényege, a szellem, teljesedése felé megy. Az egyedi lények összesége, a világ, igazán véges azaz végét fogja érni, fejlődvén belőle az anyagnak széteszlatása által az egy végtelen és tiszta szellemi lét (Seyn). E bölcsélet (Philosophem) szerint az egyénnek nincs más hivatása mint életfolyamán át a külvilágtól visszavonulni, önmagába szállani és átalakulását gondolóra venni.

Elfásult kedélyi lemondás, buta elmei mélézás, társaséleti megállapodás, politikai rabszolgaság, sőt testi elpuhultság is azon gyümölcsök, miket ezen pantheismus Azsia buddhaisztikai népei közt hozott létre.

A vázolt pantheismustól különbözik az európai, a görög bölcsészettől kezdve le egészen mai napig. Ennek nézete szerint a világ, mint a jelenetek sokasága, vég nélkül keletkezik önmagából. Az egyes jelenetek változnak, a jelenetek sokasága ugyanaz marad. A világ tehát nem valami látszat, hanem a feltétlen lénynek jelenete, mely egyesekben mulandó, egészben öröklétű. A világ az isten, ki vég nélkül fejlődik.

E tan szerint nincs oly isten, minőt a közhit, a népvallás

követel. Isten alatt a nép, de a tudósok legnagyobb része is oly szellemi lényt ért, mely önálló, öntudatos, végtelen és legtökéletesebb. Ilyenmő lény a pantheismus elvével ellenkezik; mert noha az ő istene az egyes lényeknek végalapja, de mivel ezen alap egyedül a véges lényekbe foglaltatik, ezek által fejlődik és jön öntudatra, ennél fogva ha őszinte akar lenni a pantheista, el kell ismernie, hogy istene nem önálló, nem öntudatos, nem egyéb tehát mint elvont fogalom, puszta név.

Az európai pantheismus alantabb áll a keletinél. Ez utóbbi a világ végén olyat láttat velünk, a mi az emberi elmének legmagasabb eszménye (Ideal) minden időben, t. i. egyesegy végtelen, tökéletes, boldog létet, és ez az isten. Az új pantheismus erről mitsem tud, az ő istene most és mindenkor vég nélkül fejlődik, mi által mitsem nyerek. Ha látni akarom, milyen ő, úgy nem kell egyéb rá mint pillantani a jelen világra, e világra, mely tele van vészszel, meghasonlás és igazságtalansággal: és ezen világ az isten.

E pantheistikai tan nem csak vallástalan, de erkölcsetlen is. Minthogy az embert az isteni létnek élére helyezi, ennél fogva nem képes oly erkölcsi törvényt alapítani, mely az emberi önkényt fékezhetné; mert nincs az emberiségen kívül más értelmi hatalom, mely törvényt szabhatna, nincs rajta kívül eszes lény, mely az ember tettei fölött ellenőrködhetnék, következőleg az ember egyéni természetére s hajlamaira, szóval, önkényére van hagyatva, s így mind az erkölcsi, mind a politikai anarchiának tág kapu nyitva.

Hasztalan tiltakozik a pantheista tanainak ezen erkölcsrontó eredményei ellen; mert, miután az ő istene a világi lényeken kívül nem bír önálló léttel, kénytelen e kettős eset (alternativa) közt választani, vagy istenének, vagy az embernek tulajdonítani öntudatot, mindkettőnek nem lehet öntudata, különben önálló volna mind a kettő s így fő elve lerontva. Ha a pantheista istene mellett szólván, neki tulajdonítja az öntudatot, ezt következetesen tagadnia kell az embertől s ennél fogva az emberiség közmeggyőződésével harcolnia. Ha pedig hitet ad belső szózatának és elismeri, hogy az ember öntudattal bíró lény, akkor a másik végletbe (Extrem) kell esnie és az isteni öntudatot tagadnia, minek eredménye a felebbvázolt emberi önkénynek korlátlansága.

Ily erős védvekkal (argumentum) küzd bölcsészünk a pantheismus ellen és e védveit helyeseknek itélem. Nézzük most, mikép támadja meg a theismust.

III.

Bölcsészünk állítása szerint a theismus az emberi értelmét meg nem nyugtatta mostanáig. Mindenek előtt azon bizonyítékokat (Beweis) veszi ítészet alá, miket a theisták szoktak felhozni az isten létének megismerésére, s azon észrevételével mellőzi el, hogy azok a pantheisticus istenfogalomra is illenek. Ezek után elősorolja azon pontokat, melyekről hiszi, hogy az észszel ellenkeznek.

A theismus az istent a térben és időben jelentkező világon kívül helyezi. Ez lehetetlen, mert tér és idő határtalanok s nincs lét, mely tér és idő nélkül volna. Ezen okoskodása a végtelen bölcsésznek meg nem rendíti a theismust. Előtte nem lehet ismeretlen, hogy a tér és idő is azon vitatárgyakhoz tartoznak, melyeknek tisztába hozása eddigelé nem sikerült. Istent illetőleg, vannak bölcsészek, még a római katholika egyházban is, kik nem átallják a tért és időt istenre alkalmazni. Elég lesz e helyen Ubaghs Gellértre, a híres lováni bölcsészettanárra hivatkozni. Ennek állítása szerint a tér és idő a létezőktől különböző léttel nem birnak, hanem ugyanazon tulajdonságaik a létezőkkel. A tér a létezőnek nagysága, az idő annak tartóssága. A végtelen lénynek nagysága és tartóssága végtelen: a végtelen tér az isteni létnek mérhetetlensége (immensitas Dei), a végtelen idő az ő örökléte (aeternitas). A véges lények nagysága és tartóssága véges, változó és mérhető, úgy hogy egyik véges lénynek nagysága és tartóssága mértékül szolgál a másiknak. Ez a véges, érzékileg jelentkező tér és idő, ama végtelen nagyság és tartósság pedig a tiszta, eszményi tér és idő. Ez Ubaghs tana [Theodiceae seu Theologiae naturalis elementa. Lovanii 1841. — Ontologiae elementa. Lovanii 1839]. — Osztom vele e tant, csak hogy mélyebb alapját törekszem fölfedezni. Én azon bölcsészeti rendszerhez állok, mely elvül tüzi ki, hogy a létezőnek külseje belsejének nyilatkozata s ezek közt egyezés, összhangzás van: ez, gondolom, egyik elve az egyezményes phi-

losophiának is. Minthogy a tér és idő a létezőknek külső összeköttetését szemléltetik, ennél fogva ezt a belső összeköttetésre, az önállóságra és okságra (Substanzialität und Causalität) alapítom. Erre nézve a tér az önállóságot, a különletet, az idő az okságot, a tevékenységet nyilatkoztatja. Igaz tehát, a mit Ubaghs allít, hogy a tér és idő a létezőktől különböző léttel nem birnak, hanem bent foglaltatnak a létben és ezen lét a tárgylagos alapjok. De van alanyi alapjok is és ezen alap ismerő tehetségünk eredeti alkotása, t. i. mi úgy vagyunk alkotva, hogy az önálló lények többségét egymáson kívül és egymás mellett kell szemlélnünk; nem különben a tevékenység nyilatkozatát, a hatást és változást csak egymásután foghatjuk föl. A való tér és időtől az elvont, gondolati, matematikai különbözik. Ugyanis ha a valóban jelentkező lények többségétől gondolunk el, úgy elménkben valamely üres kiterjedés képzeete marad meg és ez az elvont, gondolati, matematikai tér, melyet képzel-münk határtalanul terjeszt és véghetetlenig oszt el. Hasonlóan az egymást követők szemléletéből értelmi elvonás által az üres, gondolati időt képezzük, melyet vég nélkül folyó tartósságnak gondolunk és véghetetlenig osztunk el. E gondolati tér és idő csak lehetőségét ábrázolja a való létnek; hogy e lehetőség képzeete szükségkép marad meg elménkben, ennek oka az, hogy a lét már magába foglalja a lehetőség képzetét, már pedig, míg léteünk és öntudattal bírunk, a létnek képzetét ki nem törölhetjük végkép elménkbel.

Ezen értelmezésből világos, hogy a végtelen lény, dacára a tér- és időbeli határtalanságnak, a véges lényeken kívül létezhetik. Bölcsészünk azon okoskodása „hogy, ha a végtelenen kívül más való lény léteznék, ez amazt korlátozná“ ez ügyben mit sem bizonyít; mert a végtelen lény korlátoztatnék, ha rajta kívül oly lény léteznék, mely létre nézve nem függne tőle. Mi a végtelének létét illeti, ez a végesek létét ki nem zárja, ha csak azt meddő kiterjedésnek, minő a testeké, nem tekintjük. A kiterjedés istenben erőnyi, és azon nagyságát teszi, miszerint annál nagyobbbat gondolni sem lehet.

A másik súlyos ellenvetése e férfiúnak az isten személyiségére vonatkozik. Helyesli azon theisticus állítást, hogy a személyiség fogalmához a korlátoltság szükségképen nem tar-

tozik, mert a személyiséget az öntudat (Selbstbewusstseyn) teszi, már pedig végtelen öntudatot is lehet gondolni. De semmi lény nem bírhat öntudattal, így nyilatkozik e bölcész, hacsak nincs valami, vagy rajta kívül, vagy őbenne, a mire tekinthet, eszmélhet (reflectiren). Az első esetnek nincs helye istennél mint egyetlen öslénynél, ennél fogva a másodiknak kell előfordulnia. Mi is, úgy mond, az által jövőnk öntudatunkra, hogy elménk magát a testtől megkülönbözteti s vele együtt egynek tekinti. Eszerint a személyiség két alkatrésznek ellentétén alapszik : ezen ellentétnek meg kell lennie istenben is, különben nincs öntudata. -- Bölcészünk, mint látszik, ellentétet keres az isteni természetben is, ellentétet anyag és szellen közt, milyent emberben találunk s ezen ellentétből akarja származtatni az öntudatot. De megfejtkezett arról, hogy az isteni öntudatnak sokkal fönségesebbnek kell lennie az emberinél ; pedig abból, hogy a véges emberi személyiség és öntudat természetében létező ellentétéhez van kötve, okszerűleg nem foly, hogy az isten, a végtelen és feltétlen lény is ilyenmü feltétltől és korlátozástól függ. Sőt mivel az emberben is a szellem a test ellenhatása által soha sem vergődne öntudatára, hacsak eleve és eredetileg nem volna ellátva az öntudat tehetségével : azt kell állítnunk, hogy az isten mint feltétlen, független lény öröktől fogva bír öntudattal.

Miket az előadottakon kívül felhoz e névtelen bölcész, nem új ellenvetések; rég óta hallották azokat a theisták, s azért, mivel ismerik a megfejtendő bölcészeti föladatnak bonyolódásait, őszintén vallják, hogy fogalmuk a legfőbb lényről nem tudást, hanem észhitet képez.

Az emberi észre nézve legmélyebb rejtély a világ teremtése semmiből : ezt tekinti a névtelen bölcész s vele együtt a pantheisták és naturalisták ama sebhető sarknak, melyen halálra döfhetik a theismust. Ez ellen intézi csapását a névtelen bölcész is, és miután szemére lobbantotta a theistának, hogy a semminek lételt (existentia, Daseyn) adat istene által, számot kér tőle azért, hogy mi végett teremtette az ő istene az anyagot, miután anyag nélkül is létezhetik szellemi lény, milyen az isten maga is és pedig öntudatos személy. Vagy talán azért teremtette isten az anyagot, így szól ő, hogy legyen valami a

világon, a mi minden bajnak kútfeje? Ha ez úgy van, akkor vég elemzésben maga az isten a rosznak okozója és azért őt illeti a vád.

Bölcsészünk itt oly tárgyat feszeget, melyről megvallja a theista, hogy rejtélyes, már annál fogva, mivel nincsen még végkép meghatározva, mi tulajdonkép az anyag önmagában. A theista azon okszerű meggyőződéshez ragaszkodik, hogy az isten mint végtelen lény végtelen erővel és hatalommal bír. Védvén a teremtést, nem állítja a theista, hogy az isten létének ellenkezőjét, a semmit valósította, hanem azt vallja, hogy teremtés előtt az isten létén kívül más nem volt s hogy a világot mindenható ereje által hozta létre.

A mi a világi bajoknak háramlását istenre és a többi vádakat illeti, miket bölcsészünk a theisticus istenre szór, ezek már számtalanszor voltak ismételve és meg is cáfolva, s azért a névtelen bölcsésznek „Kritik des Gottesbegriffes“ című munkájától ezennel elbucsúzó.

IV.

Lássuk most új világnézetét s vizsgáljuk komolyan: igazolva van-e helyes módszer és ingatlan elvek által? továbbá: mennyiben fejtette meg a bölcsészlet föladatát?

Bölcsészünk ama munkájában, melynek címe „Isten és teremtése (Gott und seine Schöpfung)“ előszörül az ősalapról (Urgrund) értekezik. Nézzük, mikép fűzi gondolatait e bölcsész.

Ha mindennek, a mi van, alapját keressük, így okoskodik ő, úgy elgondolunk (wegdenken) e mindentől. Az alap (Grund) megelőzi azt, a minek alapja. E függelék az első tételnek bizonyítéka (Beweis).

Ha elgondolunk mindentől, a mitől lehet elgondolni, úgy egyvalamely határtalanra (Unbegrenztes) akadunk, melytől nem lehet elgondolni többé s melyet az ember gondolatmenete szerint különféle nevekkal törekszik megjelölni. E második tételéhez csak bővebb felvilágosítást függeszt, de be nem bizonyítja tulajdonképen. Említi, hogy az ember minden nehézség nélkül elgondolhat mindentől, a miről tudja, hogy teremtvé van,

vagy létesült, mert ezt megelőzte az alap, miből teremtetett és létesült. Figyelmeztet végre arra, hogy a határtalan csak egy lehet, mert ha kettő volna, vagy több is, ezek egymást korlátoznák.

A következő tételekben elősorolja azon különféle neveket, melyekkel szokták ama határtalan alapot megjelölni.

Az egyik úgy következtet: Ha elgondolok mindentől, nem marad egyéb mint a semmi (das Nichts), a nemlétező. A semmi, mond e bölcsész, nem ellenkezése a létnek, hanem előfeltétele (Voraussetzung).

Egy másik mindattól gondol el, a mi létesült, s elméjével a határtalan betöltetlen térbe azaz ürbe (vacuum) merül, melytől el nem gondolhat. Hozzászoktunk, így szól ő, nevezetesen Kant óta, a tért testi korlátozásnak (Beschränkung) gondolni: e megszokás következtében a végtelent túl a téren helyezzük valahová. Az innenső és tulsó (Diesseits und Jenseits) egyképen van térben, mely határtalanul terjed. Tér nélkül nincs semmi lét. A tér azonfölül üres kiterjedés, mely teljesen anyagtalan.

A harmadik mindattól gondol el, a mi valaha mozgott, és rá akad az örök nyugvásra, mint a mozgásnak szükséges feltétele. Ahol mozgást veszünk észre, ott a térben jelentkező mozgó részeket különböztetnünk kell magától a tértől, mely mozgatlan.

A negyedik mondja: Ha mind attól gondolok el, a mi világosságra jött, magával a világossággal együtt, úgy nem marad egyéb mint a sötétség, melyből a világosság keletkezett.

Az ötödik minden különbözettől (Differenz) gondol el és a különbözetlenségre (Indifferenz) akad, mely megelőzi a különbözetet.

A hatodik úgy következtet: Ha minden tulajdonságtól (Eigenschaft) elgondolok, nem marad egyéb mint egyesegy végtelen alapzat (Unterlage). Ahol tulajdonságot veszünk észre, ott alanynak is kell lennie. A mindenség alapzata vagyis alanya (Subject) csak egy lehet.

A mi tehát szükségkép marad, tudniillik: a semmi, a tér, a nyugvás, a sötétség, a különbözetlenség, az egyetlen alapzat, az teszi a mindenségnek örök alapját.

Ezen alapot anyagnak (Materie) lehet nevezni, a mennyiben anyag alatt ama kiterjedést értjük, mely alakítva nincsen, de képes alakulni. De nem szabad azt anyagnak nevezni ama közönséges érteményben (Bedeutung), miszerint az anyag valami szemlélhető.

Azon alapot továbbá erőnek, vagy szellemnek lehet nevezni, a mennyiben erőnek, vagy szellemnek ama láthatatlan okot nevezzük, mely csak hatása által jelentkezik. De nem szabad azt erőnek, vagy szellemnek nevezni, ha ezen nevezet alatt tevékenységet (Thätigkeit), mozgást, életet, öntudatot értünk.

A határtalan alapot nem lehet istennek nevezni, mert azon alap magában véve nem bír léttel; azonban örök alapzata az istennek, a mennyiben ez valóban létezik.

Ezek teszik bölcsészünknek új nézetét az ősalapról (Urgrund). Következik a létnek (Seyn) meghatározása a kategoriák által.

V.

Felfödöttünk, úgy mond, egyesegy határtalant és feltétlent (das Absolute), mely minden létnek (Seyn) szükséges feltéte. Ennek következtében kell, hogy az emberi értelem a létet az ellentettek egybekötésének gondolja. Az ellentettek pedig először, a létnek nemlétező feltéte, és ez az első hatvány (Potenz); másodszor, a való lét, mely ama feltétből következik, és ez a második hatvány.

A hatványok külön véve valótlanok. Az alap magában véve nem létezik, különben nem volna a létnek alapja; a következő (Folge) magában véve szinte valótlan, mert nem lehet alap (Grund) nélkül. A létben tehát következő ellentétek egyesülnek, úgymint: alap és következő, semmi és létesülés (Werden), tér és idő, nyugalom és mozgás, sötétség és világosság, különbözatlenség és különbözet, alany és tulajdonság (Subject und Praedicat). Mindazon nevek, melyek ugyanazon hatványt jelölik, lényegileg véve ugyanazt jelentik. Evvel be van bizonyítva egyszersmind, hogy a létnek tős tulajdonságai, vagyis eredeti határozományai (Ur-Bestimmungen, Ur-Categorien) jelentésre nézve egyenlők, mi által a tudomány javára

termékeny igazságot (fruchtbringende Wahrheit) földöz-tünk fel.

Minthogy a határtalan alap csak egy, ennél fogva a tulajdonság is, mely abból szükségképen és vég nélkül következik, csak egy lehet. E szerint a nemlétező alap a vég nélkül következő tulajdonságnak hajlama (Anlage), melyből a tulajdonság keletkezik, fejlődik. A tulajdonság fejlődése végtelen, mert határtalan alapból keletkezik. Sohasem lesz képes a mozgás az örök nyugvást egészen megmozgatni, sohasem a világosság a sötétséget teljesen felvilágítani, sohasem a különbözet a különbözetlenséget mint alapját megsemmítni.

A végtelen létnek tulajdonsága végtelen előhaladás, sohasem leendő bevégeztség (Vollendung), mert csak az alany határtalan és bevégezett, a tulajdonság pedig az alanyból vég nélkül keletkezik, fejlődik és tökéletesedik.

A bevégezett alanyban az erőnek, a szellemnek hajlama fekszik: ezen örök hajlam (Anlage) magát időben, világosságban és különbözetben nyilvánítja, s mint önmagát mozgató erő és szellem azaz eszme jelentkezik.

A lét a nyugvó és mozgó szellemnek egyesülése: e szellem örök hajlamából keletkezik szintűgy, mint a világosság a sötétségből.

Az által, hogy az alanyhoz a tulajdonság, a különbözetlenséghez a különbözet járul, hogy a világosság a sötétséget felvilágítja, s hogy a szellem, az eszme, örök alapját nyilvánítja, ezek által az öröklétü és végtelen alap öntudatára jön. E szerint a létnek végtelen élete szüntelen fejlődő öntudat.

A végtelen eszme, mely mint idő a mérhetetlen térből keletkezik, a végtelen minőséget (Qualität) teszi; a mérhetetlen tér pedig, mely ezen minőség által folytonosan korlátoztatik és betöltetik, de sohasem töltetik be egészen, a határtalan mennyiséget képezi (Quantität).

Az által, hogy az eszme a sötét térben jelentkezik és a minőség a határtalan mennyiséget részenként betölti, a tevékeny szellem a végtelen létnek testét hozza elő.

Az anyag közönséges értelményében, azaz mint sokasága a korlátozott és betöltött térrészekeskéknek (erfüllte Raumtheilchen), semmi alkatrésze a végtelen létnek; mert a vég-

telen létnek ősrészei (Ur-Theile) magokban véve valótlanok, a betöltött térrészecskék pedig kézzel fogható valósággal bírnak.

Minthogy az anyag, mint érzékileg észrevehető tárgy, korlátozott és alakított térrészecskékből (Molecule) áll, ennél fogva ezen anyag a tér és idő, nyugalom és mozgás, különbözethetőség és különbözet egyesüléséből keletkezett. Ezen betöltött térrészecskék sokasága csak egyik részét teszi a betölthetetlen örök térnek.

Nincs oly anyag, mely teljesen holt volna; mert minden betöltött térrészecske az örök anyagból és végtelen szellemből keletkezett, nincs tehát való anyag eszme nélkül, nincs jelentkező létező szellem nélkül. Ennek következtében érthető, hogy nincsen szervetlen (unorganisch) anyag és nincsenek önálló elemek; mert mind azon anyag, mind ezen elemek csak az egy végtelen lét egyesegy testének részei, a rész pedig az egészben foglaltatik és ez által bír valósággal. Az egyesegy végtelen lét tehát, mely test és szellemből áll, szerves lény. Ebből világos, hogy helytelen amaz évezredek óta elfogadott szétválasztása az anyagnak és szellemnek, mintha ezek különálló és egymással küzdő öslények volnának.

Ezek után bölcsészünk a makrokosmos és mikrokosmos fejtegetésével és közelebbi meghatározásával foglalkodik.

Ha az egy határtalan és végtelen szerves létől minmagunkhoz fordulunk, azonnal lényünk korlátoltsága és végesége ötlük szemünkbe. De mikép létezhetik az egy határtalan és végtelen lét mellett sok határozott és véges szerves lény? A kis szerves lényeket a növények, állatok és emberek képezik; ezeknek létele (Daseyn) nem lehet családkozás. Nem gondolhattuk volna a határtalan és végtelen létet, ha nem volnánk igazán; de nem is bírnánk öntudattal, ha nem léteznénk.

A határozott és véges szerves lények nem lehetnek részei a határtalan és végtelen szerves létnek; mert ez esetben a végtelen létnek végtelen életében vennének részt, már pedig nem bírnak azok végtelen élettel. Nem létezhetnek továbbá függetlenül; mert csak korlátozott tért és időt foglalnak el, azonfölül a határtalan tér és időtől föltételeztetnek és

attól körül vannak véve. Végre nem foglalhatják önmagokban létöknek eredeti okát; mert alanyuk korlátozva van szükségképen, a mindenségnek eredeti alapja pedig szükségképen határtalan.

Az egy nagyvilágon és a sok kisvilágon kívül nincs más harmadik lényeg (Wesenheit). A nagyvilág és kisvilág közti ellentét nem olynemű kategória, mint a tér és idő, különbözethetlenség és különbözet; amaz ellentét nem vonatkozik az egyesegy létnek ösrészeire, hanem a létezésnek (Existenz) különböző módjára, valamint e következő ellentétek, úgy-mint: teremtő és teremtmény, istenség és emberiség és a többi. Az egy nagyvilág az isten. A sok korlátozott kisvilágnak alapja istenbe foglaltatik, e kisvilágok tehát istennek teremtményei.

Ezek azok, miket a névtelen bölcész új világnézete alapjául tűzött ki. Következik azután az ezen alaptanban fölállított elveknek alkalmazása istenre és a teremtményekre, vagyis e részletes tárgyaknak bővebb fejtegetése. Célszerűnek gondolom e tárgyak ismertetésével e helyen egészen fölhagyni, úgyis azok az alaptan elveiből közvetlenül folynak.

VI.

Megvallom, e tárgyalt világnézet ujsága által meglepett. Nem ismerek bölcseletet, mely az istenfogalmat oly élesen és egyszersmind oly világosan fejtegetné, mint az előttünk fekvő világnézet: e tekintetben fölülmulja a híres Spinoza bölcseletét is. Már e jelessége miatt igényli, hogy higadt elmével fogjunk vizsgálatához.

A módszert illetőleg, ezt ugyan seholsem ismerteti meg tüzetesen a névtelen bölcész; azonban minthogy alaptanának homlokára e címet tűzte „logikai lehozás (logische Deduction)“, ez által kijenté, hogy az úgynevezett logikai módszert követte, mely bizonyos fogalmak, vagy eszmék értelmezéséből keletkeztet igazságokat. Ezen eljárás Spinozára emlékeztet; s valóban e két férfiúnak bölcselete külalakra nézve szembetűnőleg rokon egymással. Tudjuk a történelemből, hogy Spinoza rendszere alapításában némely

lényteni (ontologiai) eszmék fejtegetéséből indult ki és azokra építette istenre és világra vonatkozó tanítmányait. E névtelen bölcsész is a lényteni eszmék fölhasználásával állítja föl új világnézetét.

Az első tételből e bölcsésznek módszerét és rendszere alapelvét olvashatjuk ki; azért én e tételt bölcselate tudósítványának (Programm) tekintem. Értelménye ez: A mindenségnek, tehát istennek és világnak, alapját az által fedezzük föl, hogy elgondolunk e mindenség lételetétől (Existenz). Az alap azon előfeltételt (Voraussetzung) teszi, melyből a létező lett. Látni világosan, hogy e bölcsész gondolkodási elvonással (abstractio logica) emelkedik a világi jeleneteknek végső alapjához vagyis a feltétlen lényhez, ezen gondolkodási elvonás tehát az ő módszere. Ez egyik fő pontja tudósítványának. A másik az: hogy a mindenséget, tehát istent és világot, némi alaptól keletkezteti. Ezen keletkezése istennek és világnak, sőt a létnek (Seyn) is, rendszerének sarkfogalma.

A mi a gondolkodási elvonást illeti, ezt már bölcsészünk előtt Fichte, Schelling és Hegel használták a feltétlen lény értelmezésére, noha mindegyiknek eljárása valamint fő elve is, sajátos nevet visel. Fichte módszere transzcendentális lehozásnak, Schellingé értelmi szemlélésnek (intellectuelle Anschauung), Hegelé vitatkozási folyamatnak (dialektischer Process) nevezetik. Azonban mind ezen különféle nevezetek nem egyebet mint gondolkodási elvonást jelentenek, s irányuk ugyanaz, vagyis mindegyiknek útja ugyanazon cél felé vezet. Minthogy értelmi elvonással csak elvont, gondolati dolgot érhetünk el, nem csuda, hogy ezen bölcsészek rendszerök élére valami teljesen határozatlant állítanak, s elhitetik magokkal, hogy a kutató ész nyomán a feltétlen lényt fedezték föl. De csalódnak, mert a feltétlen lénynak tárgylagos eszmének kell lennie, nem pedig elvont, gondolati dolognak, mely egyéni gondolkodásunktól függ és nem bír egyetemes érvényességgel.

De lássuk, mikép határozza meg e névtelen bölcsész a feltétlen lényt. Az első tételben azt mondá: hogyha a mindenségnek alapját keressük, úgy el kell gondolnunk e min-

denségtől. Ezen állítást azon nyilatkozattal indokolja, hogy az alap megelőzi azt, a minek alapja az, és a mi belőle lett. Már ezen első tétele szenved kétséget. Főlebb említém, hogy míg léteünk és öntudattal bírunk, a létnek képzetét ki nem törölhetjük elménkből. Ha elgondolunk is a létől, megmarad elménkben a létnek képzete (*Bild*, *Vorstellung*), mely a való létnek lehetőségét ábrázolja. Ezeket előre bocsátva, vizsgáljuk már bölcsészünk okoskodását. Ha a mindenségnek alapját keressük, úgy e mindenségtől el kell gondolnunk. Ezen okoskodásban ámitás rejlik. Ha a mindenségtől gondolok el, akkor csak lehetősége marad meg, nem pedig való és tárgyilagos alapja, mert ez is a való mindenséghez tartozik. A mit indokolásúl (*Motivirung*) hoz fel, t. i. hogy az az alap megelőzi azt, a minek alapját képezi, az nem áll egyetemileg véve, hacsak föl nem tesszük előre, hogy a mindenség, tehát isten és világ, létre jött; de ezen föltevés (*hypothesis*) csak úgy oda vetve nem egyéb mint *petitio principii*. Igaz ugyan, hogy a termékek kész anyagból keletkeznek, mely időre nézve megelőzte azokat, s mely mintegy alapjokat képezi; de ezen keletkezés csak az egyes lényekre, a létező egyedekre vonatkozik. Keletkezett-e a mindenség is? van-e a létnek egyetemileg véve alapja és eredete? Ez oly kérdés, melynek megfejtését pusztá gondolkodási elvonás, az egyes létezők és alapjok közti különböztetés nem viheti végre. — Nincsen tehát bebizonyítva az első tétel, s így előre láthatjuk, hogy ezen új világnézet nem fogja magát az ész törvényszéke előtt igazolhatni. Spinoza bölcsélete is azon bajban szenvedett, hogy ingó alapra volt fektetve, tudniillik az állomány (*substantia*) önkényes értelmezésére, s e miatt dőlnie kellett.

A második tételében oda nyilatkozik: hogy ha mindentől gondolunk el, a mi van, úgy valami határtalan marad, melytől nem lehet elgondolni s mely a mindenségnek alapját teszi. Minthogy e tételt nem indokolta a bölcsész különösen, ezt első tétele folyományának (*corollarium*) kell tekintenünk. Már Kant okoskodott ily módon a tér és időről, de ő ezen gondolkodási elvonásból mást, mintsem bölcsészünk, sőt vele ellenkezőt következtetett, tudniillik, hogy a határ-

talán nem lehet valami tárgyilagossá, mert ettől elgondolt, hanem pusztán alanyi szemlélésmód. Ennek ellenében bölcsészünk határozottan állítja, hogy ha elgondolunk is a létből, annak határtalan alapja szükségkép marad, miből világos, hogy ő azt valami tárgyilagossáknak gondolja. Erre csak azt ismétlem, a mit főleg az első tételnél kimondottam, hogy a lét elgondolásával csak annak lehetsége marad meg, a lehetőség pedig valami pusztán gondolati, alanyi gondolkodásmód (Denkform), üres alaknak képze, ily gondolati alak a tárgyilagossá létnek alapja nem lehet. Látszik, hogy bölcsészünk a lehetőséget teszi alapjául a létnek; de a lehetőségnek egyedül a létező egyedekre van alkalmazása, melyek erednek és elenyésznek; a határtalan létnél tehát csak úgy volna helye, ha ennek eredete volna, ezen eredetét a létnek pedig bebizonyítani lehetetlen. De ha megengedjük is, hogy a lehetőség egyáltalában megelőzi a létezést (Existenz), hogy tehát a mindenség léteire is alkalmazható, akkor is csak pusztán gondolati alapja volna, ily alaphoz tárgyilagossá lét nem keletkezik. A mindenség létét származtatni igazán főnök dolog.

Ezek után szorosabban törekszik ama határtalant megjelölni (bezeichnen). Nézete szerint a mindenségnek határtalan alapja a semmi, a tér, a nyugalom, a sötétség, a különbözetlenség, az egy alany: ezen határtalan alap a feltétlen lény (das Absolute), mely minden létezőnek szükséges előfeltétele (Voraussetzung). E nézet a feltétlen lényről eltér minden más bölcsészétől. Kant szerint a feltétlen lény eszme (Idee), melyhez az elméleti ész az által emelkedik, hogy az érzékileg jelentkező feltételes lényeknek feltétlen egységét keresi; e feltétlen lény tehát érzékfölötti lény, tiszta egység. Hynemü lényt hármal különböztetett meg, úgymint: feltétlen alanyt azaz lelket, feltétlen tárgyat azaz világot és oly feltétlent, mely amaz alany és tárgy fölött áll, tudniillik istent. Ettől különbözöleg fogták fel ama eszmét Fichte, Schelling, Hegel, Herbart. A három előbbi a feltétlent tiszta egységnek, de egyetlenné tekintik: ezen egységre értelmünk gondolkodási elvonással jön, elgondolván tudniillik a létezőknek minden határozottságától (Bestimmtheit) és tulajdon-

ságától. E határozatlanságot különféle szempontból tekintették eme bölcészek és így különféleképp jelölték meg, úgy-mint: Fichte végtelen „én“nek azaz öntevékenységnek, Schelling különbözetlenségnek, Hegel tiszta létnek (das reine Seyn) nevezte. Herbart, úgy mint Kant, a feltétlen alatt a létezőknek való alapját, a lényt önmagában (das Ding an sich) értette, s Leibnitzhoz visszatérvén, a világi jeleneteket tiszta egységekre azaz teljesen egyszerű lényekre (monades, einfache Realén) alapította, ezektől megkülönböztetvén a feltétlen okságot, az istent, kitől azon egyszerű lények teremés által származnak.

Az idézett bölcészek a feltétlent, mint láttuk, igazán tárgyilagosságnak tekintették. Nem úgy a névtelen bölcész: ennek tana szerint a feltétlen lény a semmi, az üres, nyugvó, sötét tér, egy valamely alany, mely a való létnek alapját képezi. Elöttem ez tulajdonképi képtelenség (Absurdität); megvallom őszintén, én meg nem foghatom, mikép lehetne a semmi, a nemlétező a létezőnek alapja, előfeltétele. Hogy a határozott létező némi létből és semmiből áll, mint Hegel állítja, azt némiképp értem, mert tudom, hogy a határ a lét hiánya, a hol tehát határ van, ott a léthez, a valósághoz (Realität) fogatkozás azaz nemlét (Negation) tapad. Maga Kant is, ki higgadtan gondolkodott, az előleges fogalmak (kategoriák) osztályozásában oda nyilatkozott, hogy minden osztályban a harmadik fogalom a két elsőnek egyesülése; e szerint a minőség (Qualität) osztályában három fogalmat különböztetett meg, ugymint: valóságot, fogatkozást és korlátozást, s állítja, hogy a korlátozás a valóságnak fogatkozása. Így tehát a határozottság a létnek hiánya azaz a léttel járó nemlét. Bölcészünk a nemlétet a lét alapjának, előfeltételének teszi; ezen nézete által nem hogy előhaladna a bölcészeti pályán, hanem vissza a bölcészet első kiindulása felé, az indiai bölcelethez tér, melyben a semmi játszik némi kétséges szerepet.

Erős meggyőződésem az, hogy bármely éles értelmi elvonást használjon a komolyan gondolkodó, a létből ki nem vergődhetik soha; mert ha elmélkedésben valami teljesen határozatlanhoz jött is, ezt némiképp létezőnek kell gondol-

nia, különben nem lesz való gondolata, hanem pusztá képzelete, jöllehet a képzelet (Einbildung) is létezhető tárgyra vonatkozik, a létnek ellentéte, a semmi, nem is létezhetik. Ellenvetésül azt említhetné itt a névtelen bölcsész, hogy a theista is a világot semmiből teremteti. Erre válaszom az: hogy midőn a theista a világot semmiből teremtettnek vallja, azt érti, hogy a világot nem valamely kész anyagból alakította az isten, hogy nem szorúlt rajta kívüli dologra, hanem saját gondolatát a világról mindenható ereje által valósította, más szavakkal, isten a világ teremtése által öneszméit létesítette. A világ tehát nem lett oly semmiből, minőt a névtelen bölcsész tűz ki a mindenség alapjául, hanem lett az isten gondolatából és erejéből.

Ha már a mindenség létét nem előzhette meg semmi sem, úgy nem áll az, a mit bölcsészünk állít, hogy a létben, egyetemiileg véve, két hatvány van egyesülve, tudniillik: a létnek nem létező alapja, előfeltétele, és a való lét, mely amaz alapból keletkezik. Hogy ezen hatványok különvéve valótlanok, ekkép törekedik bebizonyítani: Az alap, úgy mond, nem létezik, különben nem volna a létnek alapja, a következés (Folge) pedig magában véve valótlan, mert nem lehet alap (Grund) nélkül. Ezt ha nem álokoskodásnak, legalább csalatkozásnak kelt neveznem. A létet magában azaz különvéve valótlanoknak tartja e bölcsész, de csak azért, mivel azt második hatványnya teszi, első hatványúl tűzvén ki a semmit. Én pedig és hiszem, velem más is, a feltétlen és végtelen létet gondolom első hatványnak s ekkép magában véve is állhat.

Mind a két hatványt különféle nevekkal jelöli meg e bölcsész s azt mondja róluk, hogy ugyanazon hatványnak nevei ugyanazon jelentéssel bírnak, mire nézve dicsekedik, hogy a tudományt új termékeny igazsággal gazdagította. E szerint a tér, nyugvás, sötétség, különbözetlenség, alany nem egyebek mint semmi; a létesülés, idő, mozgás, világozottság, különbözet, tulajdonság, mint a semminek következtetései, ugyanazon értelményűek, Miután gondolkodási elvonással a mindenség létét fenekétől fosztotta meg e bölcsész, a mindenségnek az egyes létezőknek ezerféle sajátságaival

és ellentéteivel együtt össze kellett roskadnia és semmivé válnia.

Bölcsészünk, mint látszik, alaptanában oda célzott, hogy amaz új világnézetét alapíthassa, miszerint a mindenség, tehát isten és világ keletkezik, fejlődik. A fejlődés elmélete (theoria) már jóval előbb jött ugyan napvilágra és Schelling az istent is beléfoglalta; azonban Schelling valóban létező alaptól indult ki, holott az új világnézet szerzője semmiből keletkeztet mindent. Ez egyik jellemvonása az új világnézetnek. A második az: hogy Schelling a lét-alapot istenbe helyezte, úgy hogy e feltétlen lényben szellem és természet különbözetlenek, teljesen azonosak; bölcsészünk pedig oda nyilatkozik, hogy az alap megelőzi a létet s hogy ama alapot nem lehet istennek nevezni. A harmadik pont a világ keletkezésére vonatkozik, melyet másképp értelmez Schelling, mintsem a névtelen bölcsész. Schelling szerint a világ az isten lényegéből az által keletkezik, hogy a különbözetlenség, mely az isteni lényegben foglaltatik, elkülönözi magát sarkaira (Pole), minélfogva a világi lényekben a szellem és természet közti ellentét jelentkezik. E nézettől eltérőleg bölcsészünk az összes létet, az istent és világot keletkezteti, s a különbséget e kettő közt egyedül abban leli, hogy az isten a nagyvilág, a növények, állatok és emberek pedig a kisvilágot képezik, s hogy e kisvilág a nagyvilágnak teremtménye, vagy helyesebben mondva szüleménye, s végre hogy a nagyvilág, azaz isten, a fejlődés egyetemes törvényének szüntűgy van alávetve mint a kisvilág. — Minthogy Hegel bölcséletét sajátos vitatkozási módszere különbözteti meg főképen Schelling bölcséletétől, könnyen érthetni, hogy az előttünk fekvő új világnézet Hegelével is rokon.

VII.

Miután az új világnézetet már részletesen vizsgáltuk, nincs egyéb hátra, mint itélni a felett: megfejtette-e a bölcsészetnek legfőbb föladatát? és ha nem fejtette meg: elősegítette-e ama föladat megfejtését?

Láttuk, hogy bölcsészünk a logikai módszert, neve-

zetesen a gondolkodási elvonást használta, s hogy ennek segédelmével nem jött egyébhez, mint valami határozatlanhoz. Nem is lehetett másképp; mert pusztá gondolkodás által nem képes az ember a feltétlen és végtelen létről való ismeretet szerezni. Mélyebb lélektani nyomozás azon fölfedezést eszközölte, hogy az értelem az észrevett tárgyak körében marad, s hogy tiszte abban áll, hogy ama tárgyakat tisztába hozza, elemezvén és egybekötvé azokat (analysis et synthesis). E szerint a logikai módszer a már szerzett ismeretek fejtegetésére és rendezésére szorítkozik. Az emberi tudás alapítására a logikai eljárás elégtelen; mert kétséget nem szenved, hogy való és tárgyilagos ismeret szerzésére a gondolkodáson kívül észrevevés szükségeltetik, legyen azon észrevevés (Wahrnehmung) akár külső, akár belső. A történelem oly bölceleteket mutat föl, melyekre a logikai módszer pontosan alkalmaztatott, s mégis az azokban föllállított nézetek tárgyilagos igazság hiányában szenvednek azaz alaptalanok, példa erre Spinoza bölcelete.

A mai bölcsészek közt növekedve terjed azon meggyőződés, hogy a bölcsészeti föladatok megfejtésére a lélektani út vezet legbiztosabban. E végre az emberi észnek mindenek előtt önmagával kell tisztába jönnie, hogy tudhassa, mily eljárás által ismerheti meg a létezőket s meddig terjednek ismerete határai. Ez ügyet tűzte maga elébe Kant, és bölcelete, mely criticismus név alatt ismeretes, nem csak utat tört, hanem jó messze is előhaladott a kitűzött cél felé. Sajnos, hogy utódai közül némelyek fölhalgyván a lélektani nyomozásnak fárasztó munkájával, rövidebb uton, logikai elemzés és szerkesztéssel, tehát pusztá gondolkodással kívántak célhoz jutni. Vannak azonban, kik a criticismus ösvényén tovább haladva jó sikerrel folytatják a lélektani nyomozásokat. Törekvésöknek köszönhetjük ama nagybecsű fölfedezéseket, melyekkel a lélektan napról napra gazdagodik. Legjelentékenyebbnek tartom a tiszta ész körüli buvárlatot. Napfényre jött, hogy az ész szintoly észrevevő tehetség (Wahrnehmungsvermögen), mint az érzék, azon különbséggel, hogy az érzék a külvilág jeleneit szemlélteti velünk, az ész pedig a szellemi, az érzékfölötti létet tünteti ki.

Ezek közt az értelem mintegy közép helyet foglalván, a már észrevett tárgyakat tisztába hozni szándékozik, miért is fogalmakat képez, ítél és következtet, szóval, gondolkodik. Világos tehát, hogy az értelem az észrevett tárgyak köréből ki nem vergődhetik, következöleg önmagára hagyatva a feltétlen és végtelen lény eszméjére nem emelkedhetik. Miután a névtelen bölcsész a tiszta észet nem méltatván figyelmére, egyedül az értelem vezetésére bízta magát, a bölcselési eljárása célhoz vezető nem volt.

A mi a tárgyalt új világnézet alapeszméjét illeti, evvel szerzője nemcsak nem haladott előre, sőt hátrált és ama időszakba tért vissza, midőn tudományunk bölcsőben feküdt. Nézetete szerint a létezők összesége, isten és világ, némi határtalan, üres, sötét alapból keletkezik, a nagyvilág a fő lénynek, istennek teste, ki a fejlődés törvényének úgy hódol mint az ember. Bölcsészünk az európai pantheismusról azt állította, hogy alantabb áll a keletinél, mert az utóbbi a világ fejlődésének végén eszményt (Ideal) láttat velünk, t. i. egy végtelen, tökéletes, boldog létet, holott az európai pantheismus szerint isten a világgal egyesülve fejlődik ugyan szüntelen, de evvel mitsem nyerünk. Azonban az ő világnézete sem kerülte ki ezen örvényt. Nagyvilága, melyet istennek címezett, szintúgy véget nem ér tökéletesedésében, mint a pantheisticus isten, sőt istenét az által, hogy semmiből keletkezteti, álszinbe helyezte. Sokkal fönségesebben gondolkodtak az ókori görög bölcsészek a legfőbb lényről, mintsem e névtelen bölcsész; mert jóllehet ők öröklött anyagot védtek az öröklött észen kívül és e mellett, mindazáltal az istent a testi világ alkotójának tekintették, s többen közölök, nevezetesen Plató, oda nyilatkoztak, hogy az isten mint észlény (Vernunftwesen, nous) örök eszméi szerint alakította az anyagot. Az új világnézet öröklött észlényt nem ismer, hanem istene mint nagyvilág keletkezik, fejlődik, de bevégzett tökélyre nem emelkedhetik soha. Az ily fő lényt istennek címezni nem más mint ámitás; az őszinte természet-tudós magáénak vallván e világnézetet, az isten nevet a természet névvel cserélné föl, mi által nem csak őszinteséget, hanem egyszersmind gondolkodási következetességet tanusítna.

AKADEMIAI TÁRGYALÁSOK.

— Összeköttetésben a július 26-dikai ülés tárgyaival közöltetek itt :

Bíráló Jelentések

a Nádasdy-jutalomra bejött pályaművek felett.

- I. *Az utolsó Zrínyi.* Jelige : „Nem is tudnak vala hová szaladni.“ *Cserei.*
- II. *Nandor.* Jelige : „Szilaj paripákon“ stb. *Székely József.*
- III. *Gróf Nádasdi Tamás és arája.* Jelige : „Adjon isten több ily Nádasdit hazánknak.“
- IV. *Füzér s a keresztesi vérlakoma.* Jelige : „Turpe senilis amor.“
- V. *Temesvár ostroma.* Jelige : „Élj a hazának.“

I.

Legelőször is megjegyzem, hogy az előszámlált pályaművek közül a III. és IV. sz. alattiakról nem szólok, mert azok minden kritikán alúl vannak. — Észrevételeim csak az I., II., és V. számúakat érdeklik; ezeket egymáshoz, azután a *jelen* költői állapotokhoz, végre a *művészet örök szabályaihoz* fogom mérni. Lehet, hogy egyik a másikhoz képest koszorút fog érdemelni s talán rájok is mutatni a mai költői állapotokra, de a művészet szempontjából elesni. Ha a jutalom szükségkép kiadandó, a két első szempont figyelembe vétele már dönt; ha ki nem adandó, legalább meg lesz mondva: miért nem, a harmadik szempont alatt.

Az I. szám alatti: *Az utolsó Zrínyi* meséje következő folyamú: A dunaparton török tábor, melyben Kara Musztafa és Tökölyi Imre tanácsot tartanak Zrínyi Ilona kérésére az iránt: mikép szabadítsák ki Bécsből ennek testvérbátyját. Musztafa sereget ígér a fogoly kiszabadítására Bécs ellen; Tökölyi pedig levelet írat a fogoly Zrínyi Jánosnak Ilonával, hogy tudósítsa őt e tervről: mikép Ilona (asszonytestvére) egy kuruc-csapat fedezése alatt fog reá várni a „dunaszögön.“
1— A evelet elviszi „Rettegi Dávid.“ — 1. ének,

Bécsnek nyugati oldalán egy kerti ház, mely körül rejtélyesen lappang, leskelődik — Rettegi Dávid. A házacskában Zrínyi János és Adél : szerető pár. — Midőn a találkozási órának vége, és Zrínyi a fák alatt távozik, elibe kerül Rettegi s átadja neki a hozott levelet s egy úttal megmondja tartalmát. Z. a levelet átvevén, mond : holnap éjre ismét megjelenj; maga titkos ajtón eltűnik. — 2. ének.

Más nap reggel Bécs alatt tábor. Borongva jár fel s alá szobájában Zrínyi, tudván, hogy érte megvívatik Bécs. Elhagyja-e „rabkegyencét“ (11. lap.) vagy siessen hazájába? Legjobb mindakettőt egyesíteni; azért

„Gyorsan leül és gyorsan ír (11. l.)“ s a levél Adélhoz jut. De hol leljen egy „hű sorsost?“ és imé azt is meglesi *Körner Edmundban*, kivel titkos tervre fog kezét. — Most a király nem látván biztosnak Bécsset, magához veszi Eszterházit, Zrínyit és fedező haddal megy Gréc felé. Bécsset védi Lotharing. — 3. ének.

A mint épen megy a király és kísérete Gréc felé, szemközt jön és tör reájok *Körner Edmund*; zavar; a zavarban Zrínyi vele elillan. Üldöztetnek. Körner marad feltartani az üldözőket, mondván :

„Fuss, Zrínyi, fuss, ott várnak, ott“ — 16. l., egyszerűs mind hogy Zrínyiről elfordíthassa a figyelmet, másfelé fut. Leveretik. Zrínyi Adélhoz siet és ér, ott van Rettegi Dávid is. Adél lóra kap; elfutnak mind; de új csapat jő; Zrínyi marad küzdeni és elfogatik, Adélt elküldvén előre. — 4. ének.

Ilona a dunaparton várja testvérét; és lát hullákat Bécs alatt elesteket. Végre jő a rossz hírrel Rettegi. Ilona indulna testvére után, de hová? A török tábor vissza van verve; és meg kell elégednie a keserű panaszszal :

„Oh én igaz vérem!
Oh édes testvérem!“ (19. l.)

„Komor csapatával elrobog az éjbe.“
Fogva Zrínyi János a tyróli hegyek közt. Fogságának magános óráiból s ábrándiból élénk leírások. Különösen a „fehér lovon“ menekült Adélra való visszaemlékezések ismételtet-

nek. — Végre, a mint tudatik, „megbomlott elméje a lángoló főnek.“ Majd elveszti szóló tehetségét; meghal. — 5. ének.

Ez a tartalom. — Ellene legelsőbb is fölemlíthető, hogy az a roppant nagy készüllet Bécs ellen Zrínyi Jánosért, fölösleges *először* : mert azt esel, álruha is megteheti, legalább azon úton, melyen Rettegi és Adél kijöhettek Bécsből, Zrínyi is kijöhet vala; *másodszor*, mert épen a nagyján kezdeni a szabadság művét, és nyomát sem láttatni annak, hogy kiszöktetés, stb. módok által már megkisérlették azt, olyan horáci amphora — urceus.

Ki volt Körner Edmund, micsoda érdekek csatlák Zrínyihez, hogy oly nagy, feláldozó hűséggel viselteték iránta? ki volt Adél, kihez meg Zrínyi ragaszkodott annyira, de nem tudni, miért? nincs kivilágosítva. Elég az, hogy Körner Zrínyiért, ez Adélért mindenre kész. Tények, lélektani alapvetés nélkül. A mi megesik, semmi egyéb, mint esemény, mely költői akar lenni mégis, az emberi kebel föstése nélkül. Különösen hivatlanul szövődik a mesébe Adél. Ki ő? Mondatik: *félfogoly* (6. lap); mondatik: rabkegyencnek is (11. lap); tudunk róla annyit még, hogy alkalmasint apja ellenére szeretette Zrínyit, mondván: „Zúzzon bár össze az apa átka, Vétkezzek bár az ég ellen nagyot, Éretted mindenekre kész vagyok, De válni tőled nem soha, soha!“ (7. lap.). Ki az, a ki így beszél, ily szépen? Ezt annál inkább ohajtanók tudni, mert a költemény utolján egész szeretettel tartja fel képét a szerző, midőn Zrínyinek senkire sincs emlékezete, gondja ez egyetlen alakon kívül, ki most is a menekülés pillanatából, fehér lovon ülve, jelen meg ismét meg ismét képzelődésében, magános órái folytán:

„A holott leszáll a

Gyér sugár egy szála

Tömlőce mélyére:

A keskeny nyílásnál ülve éjről éjre —

Megdőbben fölötte hangosan a várfal. . . .

Légalak repül át *fehér* paripával.“ (22. lap).

A viszonzosság, a magas lelkek természete inkább hozta volna magával, hogy Zrínyi János a bátya, senki más felé ne ábrándozott volna, mint az érte, annyi áldozatra kész hűg,

Ilona, felé. Itt a testvériség fogott volna feldicsőíttetni, és méltán; míg most Ilona helyét inkább a fehér paripára, mint arra, a ki rajta ült, szögezett emlékezések foglalják el az olvasó szemében. Adél, igaz, szerető; de hogyan, mint, mi okból? Ágyas-e vagy szabad öntetszésből feláldozó szerető, vagy szükségből kisegített szegény leány, nagyvárosi szép szerencsétlen? stb. Lelke rajzához hiányzik az alapszín. — Ez mondható Körnerre, sőt magára Zrínyi Jánosra is.

Előadása eléggé élénk; olykor szép föstések, de hasonlatai keresettek, például: „A keskeny hold, mint egy ezüst káva, mely a vasrostárul körül le van vágva,” (1. lap. a kezdet). A II. ének kezdetén szertelen nagy kép: „Bécs, éjjel, mint talpon álló óriás, ki ujját mozdít néha, és egy mozgó őrt sejtet a bástyarés.” Ez a tömeges hatás vadászata. — De aztán mit fest az ilyen: *homálysetét* a messzetáj? — Nem szokott szójárás: „*látkört* vetnek sűrű hegyek,” e. h. *határt* vetnek. „Lenn pásztortűz, fön csillagég *Kölcsöntükkörben játszva* rég;” „a völgyben gyér *köd lohad*”; a IV. ének első versében. — „Nem *vet fényt* rájuk a *derengő lámpa hályoga* (talán hólyaga?)” (17. lap.); „S mint hattyu a rengő habon Adél a hófehér lovon” (17. l.). Most nem tudni, hogy vegyük a képet; mert fehér a hattyu, a *mely* ül a habon, és fehér a ló, a *melyen* ül Adél. Tehát meg vannak cserélve az elemek; a kép zavart, elvétett.

A II. szám alatti pályamű „Nandor” meséje röviden ez: Nandor vidékén török had (ennek leírása 7—10. lap). Bent Nandorban is készülődik Szilágyi, vinni, azután meghalni, mert győzelemre nincs remény. De ott van még Hunyadi is Zalánkemény táján (13. l.), tervet szöve, mely egyszerű (15. l.), a Dunán menteni meg Nandort, mert szárazon lehetlen, vizen meg nem vár támadást a török (16. l.). Ezt tudtúl adja Szilágyinak (17. l.): álljon készen néhány hajóval s intézzen támadást hátulról. — Ezen tervezgetés mellett ugyanazon sátor egy részében Hunyadi László és Gara Mária, jegyese (17—18. ll.), kit azért bocsátott el az atyja, hogy rajta mint csalétken tartsa a Hunyadi-házat. Ők ezt nem tudják, de annál inkább szeretik egymást (19. l.). Elválás. Az öreg

Hunyadi meglepi őket a legérzékenyebb pillanatban. Fiát elviszi, lányától azaz majd menyétől elbucúzuk; Mária egyedül marad. De hírnök jő, ki őt haza hívja a zord apához. Mária „boldog, ha már nem él.“ — *I. ének.*

A következő vagy második énekben leíratik Nandor fekvése, megint a török had sokasága némi részletességgel: a völgyben Mahomed sátra, közel a sok hadi készség; aztán leíratik, mi van balra, jobbra, part mellett, hátul s végre vizen a hajók — 31. l. — Mahomed hadi tanácsot gyűjt, 23. l. Vezérei, különösen Khazán, jancsárok vezére óvatosságra inti, a mire természetesen nem hajt, mondván:

„Félelemtől kérjen tanácsot a gyáva.“ 34. l. Hasonlóul int Karacsi basa, és tervez, 36. l., — neki épen úgy nincs tekintélye. — Míg ezek ily folynak, azalatt megindul Hunyadi a Dunán, túl és innen, 37. l. A jobb parton Kapisztrán. Leíratik „kósza, zila serge“ 38. l. Balon Hunyadi és fia; leíratik mindkettő, és a főbb emberek is 41—5. ll. — A két part között a hajók. — *II. ének.*

Közelg a magyar hajóhad. Támadás a törökre, 49. lap. A harc leírása, 50—51., melyben egy magyar gálya vesz, 52. l. — de annál nagyobb a lelkesedés. Mikor lankadna már a magyar hajósnép, „Nandor felől is jő vagy negyven vitorla“ 53., a töröknek „elül viz, hátul tűz“, nem futhat; végső elszántsággal keresztülvágja magát a magyar hajósergen, de „kétszáz hajójából az övé csak negyven“ 55. l. — Ekkor a parthoz mozdítja seregét Hunyadi, s érzi a török, hogy „jó volna most, ha Viddinnél lenne“, 56. l. Azonban még ez nem minden, mert a menekülőre a táborszigeten leső keresztiesek egyesülve Kapisztránnal, 58. l., törnek most, övék a győzelem, 59. l. Mindenki örül, csak László bús, talán tudja, hogy Mária körül László, a király forog, 60—65. l., és csak szaporítja a hü leány aggodalmait, végre Mária hűsége győz, meggyőzi az ifju királyt, ki értesülvén kettejük frigyéről, írja Garának, hogy siessen Máriával Hunyadi Lászlóhoz, mondván: „Tedd le a virágot hive kebelére.“ 66. l. — *III. ének.*

Mahomed érzi a veszteséget, hajói vesztét, ám de ott van még serge; tehát ostrom a szárazról, löveti a várat, 69. l., aztán támadja, 71. l. Karacsi basa elesik, mert a magyar nem

lő hiába, hanem csak a vezéreket lesi. A vívó török mind feljebb hatol, 73. l., a magyar már nem véd sem falat sem bástyát; utána vonúl menten a török, 74. l. Hunyadi a felső erődbe vonúl; csel van készülöben. A török mindegyre tovább a várba, 78. l., ekkor leereszteti Hunyadi a felvonó hidat, seregével kitör. Harc künn ismét meg ismét, 79—90. l. A kéztusa leírásába beszövetik a híres nandori ör, állítólag Dugovics Titus, 86. lap. — Nandor mentve. — IV. ének.

Mentve, de csak pillanatra. A keresztések még nem is harcoltak. Tréfából, lopózkodva megy ki egy öreg a visszavonuló török ellen, lő, talál; erre többen is követik. A mi előbb csak játék volt, most szörnyű harc: Kapisztrán nyugodt népe többé vissza nem tartóztatható — 96. l. — mind össze hét ezer; a győzelem itt is a magyaroké. Mahomed szégyentől verve saját testőreit szedi össze, 100. l.; azonban Nandorból ismét trombita harsan, s alig öt-hat órái pihenés után, 101. l., Hunyadi serge rohan megint. Hunyadi és a szultán egymással szembe, László az anatóli basával, 102—105. l. Mahomed földre zuhan, de nem hal meg; sebénél égetőbb a szégyen: fut. Reggelre Hunyadi és Kapisztrán „győztünk“ örömszóval üdvözik egymást. László, az ifju hős találkozik Máriával „lombok sátra alatt, harcot felejtve, a jövőt nem sejtve.“ — V. ének.

Jelen történeti elbeszélésben híre sincs annak, mit költői beszély alatt érteni szoktunk, azaz történeti, de nem költői, hanem annál inkább *hadi*, vagy *katonai* pusztán. Csak elvétele igen mellékesen jő belé egy kevés általános *emberi* elem; azt a nemzeti adalékot pedig, mely főleg magyar és török között oly régi már és elköptatott, megúntuk. Körner Zrinyije, Szapáry Péter stb. már tulságosan adák eme lelkesedett hazai vitézséget; s a költőkre nézve megjöttek látشان az idő, hogy mélyebben is buvárkodjanak. — Egyébiránt költői szólama erőteljes, eleven, képzetdús. Csak az kár, hogy a költemény alapja nem a költőben hanem a külső történetben van vetve, csálhatlan bizonyosságául a tárgy tulajdonságának a költői önállás, független uralkodás felett és helyett.

A történeti mozzanatok tisztába helyezése után, mi a

külső események tanulmányozásának köszönhető, még kiemelek két elsőseget, ú. m. a versalak szerkezetét. Minden strófa *nyolc* sor, melyben rímel az 1. 2. 4, aztán 3. 5. 6. sor, végre együtt a 7. és 8. sorok. Ez nagyon szép elbeszélési alak, *tizenkét tagu* sorokkal. Továbbá meglepők a szerző leírásai, természetrajzai, hadi színezései. Például 6. lapon Mahomed sergének rajza: *Idomtalan* kezdetű strófával. — A harcoló két nap közti hajnal e szavakban:

„A tegnapot, a mát, egy perc sincsen közte,
Nem a szelid hajnal, vér ragasztja össze.“ (87. l.)

Végre például Kapisztrán sergének leírása a 38. lapon:

„ „ „ egy kósza, s zila sereg,
Tökétől, kohótól elzüllött emberek,
Szent düh vagy prédavágy által összevonva
Kezökben nem harci jól készült fegyverek,
Ásó, kapa, kasza, hadaró; otromba
Bot, dorong fenyeget, szívöket azonba
Szent vagy eszeveszett halálkészség lakja
Elül a Kapisztrán apostol alakja stb.“

A verselés a régi krónikás, melyben a mértékes nyelv csak mellék. A rímek szerencsések főleg az asszonancokban, hanem olykor túlozva is, p. ezek mind rímek: *gályákra, bátran, hátra*, 54. l. Ez a gyakorlat aztán igen szívós és rugalmas, mikor rímmé válnak az ilyek is: *mellett, mellnek, felelnek*, és a kivétel lép verselésünkbe a szabály helyére. Úgy látszik: a rímek keresése, mesterséges kicsinálása előjele a szép prózairásnak, s ígykvés megszabadulni a rímeléstől.

Az V. szám alatti pályamű, *Temesvár Ostroma* költői beszély négy énekben. — Előadatik benne Losonczy hős védelme. *Első ének*: Magyarországot pusztítja a török, s esküszik, hogy népének híre sem lesz többé; — megy Temesvárnak (2. l.). Titelnél Amhád, Szokoli Mahomed és több bég egyesül. Tenger nép! Losonczyt a hír nem találja készületlen; de mégis küld levelet háromfelé segítségért.

„Háromfelől irták vissza a levélre:
Még csak ne is várjon ez úttal segélyre.“ (5. l.)

Most elgondolja, mi vár reá, mit tartson Bátoriról, végre megállapodik Csejte váránál, hol tőle távol él kedves neje

Pekry Anna. Parancsot ad tehát Milák vitéz hadnagynak, s maga elmegy nejéhez, kíséri apródja Tomori.

Második ének. Leiratik a váró nő és gyermekei; Losonczy köztök:

„Megjöttél, itthon vagy hű lovagom, férjem,
Hogy bátor nyílt arcod még egyszer szemléljem.
Hogy megöleljelek és meghaljak érted,
Oh mert nagyon bús vagy, beszélj, beszélj, kérlek!” 10. lap.

De Losonczy nem beszél, hanem inkább elfordítja Temesvár-ról a beszédet:

„Jertek ide hozzám, öleljetek által,
Nézz reám, édes nóm, szerető ábránddal.
Jertek jó gyermekim, csókoljatok össze,
Hogy az öröm könye arcom megfüröszsze,
Most láttok tán engem úgy is utoljára,
Mert vissza kell mennem holnap Temesvárra.” 11. lap.

Ez a része a költeménynek igen becses. Sajnálom, hogy le nem írhatom. Elég az hozzá: Losonczy nyergeltet, hogy induljon, de mondja ismét hű apródjának:

„Megállj hű apródom, megállj! ne nyergeltess,
Még nem vagyok erős, még a szemem nedves.” 12. l.

Losonczy visszamegy Temesvárba, s félrevonulván, hogy terveket szőjön, a „nagy ősök képei” határozatra bírják, mely ennyi: „*harcolunk, még birunk*” (16. lap.).

Harmadik ének. Hiveit zászlójához fölesketteti Losonczy, aztán a várat ünnepélyesen megkerüli háromszor. Amhád látva, hogy tőle nem félnek, negyed nap múlva kezdi az ostromot. Temesváron hallgatnak az ágyuk, mert nincs vesztegetni való készlet. Az ellenség felkéri a várat hiába; küzdés, vívás, melyben mind nem győz Amhád. Eleség; készlet fogy a várban. Losonczy még ekkor is egyedül magától kérve tanácsot és segílyt Annának írja, hogy minden ősi vagyonát vesse zálogba, és árán küldjön fegyvert és segítséget Tóth Mihálylyal.

Negyedik ének. Ezalatt künn is készüllet, még hozzá Szendrőből erősítést vesz Amhád. Más nap reggel ég a vár (27. l.) és város. Vívás. Találkozik Kubád és Balázs (30. l.). Már csak néhány száz a várőrség; segítség sehonnan; erre

még apródja, Tomori, jelenti Losonczynak, hogy a város népe már megúnta a játékot, még a törökhöz áll, aztán az is hirre ment, hogy Tóth Mihály segítő hada szétverve; jobb lenne feladni a várat. Épen követség jő (31. l.) felkérni oly biztositással Amhádtól, hogy szabad kivonulást enged Losonczynak. Ez kétli: vajjon áll-e szavának a török; de rágondol Annára, s vevén a rossz hírt is Tóth Mihályról, határoz: holnap reggel kimegy a várból. — Amhád szavát nem tartá; „ez a török hűség?” Losonczy utolszor fegyverre kap, s élve kerül Amhád kezébe. „Átok a törökre, mely őt meg is fogá Egernél.”

Eme pályairat is a török időből; csakugyan ez hát a mi hőskorunk! Ám legyen! Losonczy tette igen nagy momentum gyanánt csatlakozik Temesvár történetéhez. Mégis ő nem kapott fel annyira, mint a szigeti hős, mint Dobó; talán nem is kaphatott, mert hitt a török adott szavának, de, a mi nem csekélység, nem is akadt még eddig Zrinyie, Vörösmartya. Valóban a jelen költemény nem ad Losonczy hazafiuságához, férfilelkéhez semmit is, a mi által emeltetnék alakja. A régi históriás énekek legalább a kifejezés erőtetett voltában láttatták, hogy akarnak valamit kifejezni s költőileg szólani a tárgyról. Jelen pályaművekben könnyen meg van találva minden szó, s különösen ez V. szám alatti pályamű egész előadása tanúsítja, hogy egy kis gond, egy kevés ujdon színezet oda lehellése mennyire emelheté a némely szép momentumú költeményt. De ha ez megvan is, a költemény mindamellett sem mondathatik egésznek. Es ez a fő hiba mindegyikben; ezen állításom indokolását ezután nem sokára hagyván.

Vég ítéletem tehát következőleg formulázom: A három pályamű között legjobb a II. sz. alatti: *Nándor*; a magyar költői irodalomban, *a jelen állapotokhoz képest*, nem tesz mindamellett sem valami lényeges mozzanatot, sőt épen alantjáró korszerűsége, értem a közrendűséget költészetünkben, melynek illő divatneve *népiesség*, van legtöbb ártalmára. Ám nézze meg bárki a 21. lapon Hunyadi László és Gara Mária bucsúbeszédét, a naivnak és ennek ellentétének összevegyítésével:

„ Elmegyek édes, de visszajövök még !
 Ugyan mit is gondolsz, hogy vissza ne jönnék.
 Ne hullasd, kicsinykém ! könyvedet hiába. “

A mi legutóbbra teendő észrevételeimet illeti, ezek a *művészet szabályaihoz* viszonyítják a jelen pályaműveket, s különösen a II. alattit, melyet mégis a három között legtöbbnek ítéltek. E költeményben szerkezetül nem látok egyebet, mint hadi jelenetek kiosztályozását, melyeknek *annyi idő* alatt és *teren* kellett megtörténni. Ez jó kiszámítása az időnek. Így az egész költemény is az időben történik inkább, mint a lélekben, kedélyünkben, azaz leírása Nandor ostromának és védelmének Teleki által prózában és leírása ilyen költői beszélyben talán éppen egyformán fognak értesíthetni bennünket a történetről, de azon megjegyzéssel, hogy Telekinél vagy általában a történetírónál, azt leljük, a mit akarunk : lettdologot, történetet, ily költői elbeszélésben pedig a lettdolog, mint olyan, nem fő, következképp más valami, azaz *költői* elemek, után vágyakozunk ; és így a mi a történetíróban becs, a költeményben csaknem hátrány ; s amannak igaz mondása hitelességet szül, buzdít, emel ; emennek történeti hűsége hidegen hagy, elkedvetlenít, lever. Minek azt versben végig forgatni, mi sokkal szebb prózában ?

De egy kissé megdöbbenő az is, hogy Hunyadi László későbbi gyászos végére annyiszor van célzás e költeményben, p. 44. lapon :

„ Oh ! hogy ez a szép fő oly korán leessék !
 Oh ! hogy ezt a hóhér bárdja alá vessék,
 S vértől feketülve gördüljön a porba ! “

Erről a költemény nem tud semmit, sőt éppen ezen a gondolon is végződik 112. lapon, mely szerint László

„ A harcot felejtí, a jöröt nem sejtí. “

Mondom, ez a célzás csak feszítése a figyelemnek oly tárgy felé, melynek a költeménnyel s melylyel a költeménynek semmi köze ; vagyis a költeménynek bizonyos érdekes része a költeményen kívül eső körülmények s eseményekben alapszik, még jobban : a költemény egy *része* mindegyre kívül esik az *egészen*, kifityeg belőle.

Ugyan e vádat tudnám igazolni *Losonczyra* is, mit csak azért jegyzek meg, mert úgy tetszik nekem legalább, hogy a két dolgozat, erényben, hibában rokon, alkalmasint egy kéz műve.

Apró hibákat, szemszűrő esetlenségeket mellőzök.

Jutalomra, ha ez okvetlenül kiadandó, a II. szám alattit (Nandor) itélném; de ha nem, annál jobb.

Erdélyi János.

II.

A Nádasdy-jutalomért versenyző öt költemény közt: az I-ső számú, melynek címe: *Az utolsó Zrínyi*, nem megvetendő művecske; van benne költői szellem, de inkább lyrai hangulatú, mely tárgyát, nem, mint a hősköltészet szabálya kívánja, szem előtt festi ki, hanem a már készet gondolat- és érzés-villámlások szaggatott fényénél töredékekben hagyja láttatni. E sajátsága és a keresett tömötséggű szerkezet, a különben tiszta nyelv mellett, a művet több helyt homályossá s akadémikus olvasatúvá teszi. Azért, ha más téren sort foglalhatna is, a kijelölt pályán, szerintem, a feladatnak meg nem felel.

A II. számú, *Nandor* című darab magát több oldalról ajánlja. Szerzője a hősköltészet régiójában avatottságot, annak elismert classicus példányaival ismeretséget tanúsít; látszik tudni, mi szép, mi követendő azoknál e nemben. Tárnya, személyei, melyek már magokban elég érdekesek, ügyesen választvák. A darab meséjét nyíltan szövi végig; alakjait szemlátomást ecseteli; hangja folyvást komoly, higgadt, méltóságos, minő az epicust illeti. Természeti költőere nem hiányzik; képei jól találtak, festései elevenek; utánzásai nagy részt sikerültek; különösen, kedvelt digressióiban szerencsés, melyek többnyire talpraesettek. Nyelve hibátlan. Mindez, valamint a műnek nem kis érdekét ad, úgy az olvasónak nem kis élvezetül szolgál. Különb darab hiányában neki adnám a jutalmat.

A III. számú dolgozat, mely *Gróf Nádasdy Tamás és arája* címet visel, az eposzi pályán nem elég jártas, gyenge

költő-erű s erejű újoncot árul el. A mű szokatlan, rendetlen szerkezetéből, a tárgyúl vett történet alkatrészeinek következetes összefüggése nem világosan tűnik ki, sőt hézagokat is vetet észre. A benne uralgó lyrai hang, erőtetett ünnepies-sége s gondos jambusai mellett is, itt-ott igen prózaivá lapúl. Nyelvét soloecismusok, katachresisek, idéltlen epithetonok, néhol grammatikai hibák is dísztelenítik. Az egészben a Nádasdy név iránt tanusítani akart kegyelet-érzeten kívül mást dicsérni alig lehet.

A IV. számú pályamű, *Füzér s a keresztesi vérlakoma* címmel, oly szerzőre mutat, kiben, ha a 25-dik lapon saját vallomása nem volna is, hogy „vére számos év terhétől lankadt“, az ő kor emberét fel lehetne ismerni; miután néhai ypsilonistáink egyik fenmaradt aggastyánjául mutatja be magát. Ugy orthographiája, mint stílje az újabb kor haladásaival ismeretlen; mindeniken az óság penésze érzik. Versificatioja is gondatlan és szabálytalan. Előadásában rend, világosság, csín és ízlés hiányzanak; érdeket sehol nem gerjeszt; mulattatás helyett folytonos unalmat okoz, mely mellett a végig olvasáshoz alig jut türelem elég. Az egész majdnem minden kritikán alúlnak mondható.

Az V. számú költemény: *Temesvár ostroma* cím alatt, legjobban megüti a mértéket. Ez egy takarosán kikerekített szép egész — *in se ipso totus teres atque rotundus*. Schemája, a Zrinyi-nemű, helyesen választott; az a műnek némi ószerű hangzást ad, mi hőskölteménynél igenis helyén van. Az ezen schemához alkalmazott mesterkéletlen, természetes egyszerűség s erőteljes kifejezések, a mindenütt tiszta, szabatos, sehol nem halmozott előadást egyszersmind méltóságossá s folytonos érdekűvé teszik. A költemény hőse s eseménye, mint történelmi nevezetességek, melyek a kitűzött feladathoz jól illenek, ez érdeket csak nevelik. Szerzőnek, ki e művében született költőnek s különösen az eposzi szakra hivatottnak látszik, nem utolsó érdeme az is, hogy stíljében az óval az újat ügyesen egyesíteni tudja s nyelvében az ő hangoknak az újabb kor correctsége secundál mindenütt. E tulajdonainál fogva én e nem csak relativ, de önálló beccsel is bíró művet az öt között legsikerültebbnek s mint ilyent a kitűzött jutalomra méltónak ítélem; a II. számút pedig, mely töle főleg csak kevesebb egyszerűsége s több mesterkéltisége miatt marad hátra, megdicsérendőnek véleményezem.

Fábián Gábor.

III.

Az öt pályamű elolvasása azon nyommasztó érzést hagyja hátra, miszerint eposzi költészetünk, legfelsőbb fajában, a hőskölteményében, jóformán befejezettnek tekinthető; a regényes költői beszély művelői pedig sem tárgyválasztás és conceptio, sem elrendelés s az elbeszélő előadás körül tiszta fogalmakkal nem bírnak.

Nem szólva a III. számúró, mely gyermekes kísérlet, nem a IV. számúró, mely agg gyengeség műkedvelői eredménye; az I-ben a motivumaiban gyenge alkotást lyrai helyekkel kívánja szerző eltakarni; az V-ben ugyanolyanért a népies, ódon és könnyű elbeszélés egyáltalában nem kártalanít; de a III-ban (Nandor) az események eleven leírása, a költői szép nyelv és saját báju verselés sem pótolja azt, mi a hőskölteményt — mert ez az volna — azzá teszi. Hiányzik ugyan is a költői belső érdek a szerepvivőkben, a csodást pótolható vallásos elem, mely itt mindkét részről motivum gyanánt használva, a nagyszerű történetet az epopöia magasaira emelné, s az epizód szorosabb beszövése a fő történetbe, mi által az csak ékesítvényynyé süljed. Bármint mondjunk is az epopöia korszerűtlenségéről, e magasztos tárgy, egy meghivatott költő által annyi érintkező pontokkal ruházathat fel, hogy a magyar kebelt az még mindig a legmeghatóbb motívumokkal ragadhatja meg: de akkor az, ily öt ének határaiba be nem fér, mert itt az öszves keresztyénség vallásos és polgárisodási érdeke képviselőjeként kell a magyart felmutatni, de fel a török hódító és szabadság-nyügző státuseszmét is: s a kettőnek ellentétében azon öszves emberiségi érdeket, mely a két nemzet akkori küzdelmének, s különösen a nandori történetnek is világjelentőségét, s így eposiságát, biztosítja. De ebben rejlik egyszersmind az epopöiai szélesség szüksége is e tárgynál, mely nélkül „Nandor“ elveszti jelentőségét, s beszélylyé törpül, mint itt; s ha a jutalomhirdetés szavai értelméhez ragaszkodott a versenyző, egész szerencsétlensége a tárgy választásában van.

Nem felelvén meg tehát e mű a jutalomhirdetésnek: törpe epopöiát adva költői beszély helyett; azt az előadás számos szépségei sem menthetik meg; valamint „Zrínyit“ nem a lyrai helyek, „Losonczyt“ nem a nyelv. Mihez képest alulírt egy műben sem látván létesítve a kitűzött feladást, a jutalmazást ez úttal egyáltalában elmaradandónak véleményzi.

Toldy Ferenc.

Felelős szerkesztő: **Toldy Ferenc**, titoknak.

MAGYAR

AKADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XVIII. Év.

1858.

IX. Sz.

AZ

1588-IK ÉVI DECEMBER 8—23.

MEGGYESEN TARTOTT ORSZÁGGYŰLÉS

TÖRTÉNETE ÉS ARTIKULUSAI.

Az akad. elibe terjesztette october 25. 1858.

SZILÁGYI SÁNDOR tanár.

Báthory Kristóf testvére a lengyel király mellett már öt év óta bölesen és szeretettel kormányozta Erdélyt. De erejének gyöngülése s folytonos betegeskedése inté a család híveit, hogy utódról gondoskodjanak. Míg a király és vajda élnek, könnyű lesz, úgy hívék, a trónkövetkezést a családban biztosítani. Különösen Gálfi János, ez időben már tanácsúr, Kristóf egyetlen fiát Zsigmondot kezdte emlegetni. De az atyja nem helyeslé a tervet, nem a lengyel király, kitől e tárgyban külön követség által kérdetek tanácsot. „Mert, válaszóla ez utóbbi, jajt kiált isten annak az országnak, melynek gyermek fejedelme vagyon.*)“ Gálfi most a főurakhoz fordult aján-

*) L. Gálfi János önéletírását Erdélyország Történetei Tárában. V. ö. Bethlen Farkas II. 444.

latával, melytől ezek nagy része nem is volt idegen. Csak hamar a családfők gondolkodásmódja is változott, hihetőleg azon csapás következtében, mely őket érte : Bocskai Erzsébet a Kristóf nejének halála által.

Most a vajda 1581. május elsőjére Kolosvárra országgyűlést hirdetett. Megtört erővel, betegen érkezett a városba : látni lehele, hogy napjai meg vannak számlálva. Épen ezért élénkül sürgette a trónkövetkezés megállapítását. De a korosabb főurak jól emlékeztek még a János Zsigmond gyermekkori uralma alatt kiállott viszontagságokra, s az országgyűlés kitűzött célját, a választást elhalasztani ohajták. Az ellenzék fejei, Apafi Gergely, még Izabella királyasszony korában tanácsúr, és Kendi Ferenc e tervök létesítését egy jól kigondolt okoskodás által akarták elérni, melynek lényegét Gyulaffi Lestár*) fentartá. „Ne adja isten, hogy ők fejedelmök életében fejedelmet válaszszanak magoknak, hanem sokáig éltesse isten ő Nagyságát. A mikor a lenne, kit isten eltávoztasson, hogy ő Nagysága megszűnne élni e világon, akkor gondja lészen az országnak, kit emeljenek fel arra a méltóságra.“

Azonban Gálfinak sikerült Kendi Ferencet is megnyerni, s most a vajda elérkezettnek hitte az időt, hogy a viták bezárásával a kérdést szavazatra bocsássa. Csak az egy Apafi Gergely mondott ellent. Nem látott garanciát egy gyermekben, a kihez kötött remények annyiszor csalók, bal sejtelmektől kínozva megjósolá, hogy e választás legbuzgóbb barátai fogják azt leginkább megbánni. Véleménye nem talált viszhangra. A vajda és a király iránti tekintet minden szózatot elnémított, s midőn május 10-én az Articulusokat felterjeszték, a 2-ik, Zsigmondot jelölte ki utódául : „Minthogy, mondja az, ennekelőtte való időkben Nagyságodra s Nagyságod nemzetségére néztünk, most is sem országunk kívül sem köztünk nem nézünk, hanem látván Nagyságod egyetlen kis fiacskája Báthory Zsigmond urunkat, kinek indolesiben gyermeki ideje az mennyire szenved, nyilván tapasztaljuk futuram amicitiam et majorum virtutem választjuk három nemzetül, magyarországbeli ide

*) Kulcsár kiad. Krónika 46-ik lapján.

tartozó atyáinkfiaival öszve Nagyságod successorának az házánknak vajdájának segedelmének.“

A vajda visszatért Fehérvárra, s még azon hó 27-kén szombaton 51 éves korában meghalt. Zsigmondot a szultán athnaméja még azon évben fejdelemmé erősíté.

István királyt ez idők alatt a muszkákkal folytatott háború foglalkodtatta, mialatt a gyermek fejdelem helyett a kormányzást a tanácsurak s különösen a véghagyományilag kinevezett Csáki Dénes, Bocskai István, Kovachóczy korlátnok és Kendi Sándor intézték. E bizottmány csakhamar elégtelennek mutatta magát, s a szeretett Erdély iránt mélyen érdeklett uralkodó 1583-ban mart. 6-kán kelt leiratában a köz ügyek vezetését három tanácsurra: Kendi Sándor, Kovachóczy Farkas korlátnok és Zombori Lászlóra bízta. Mindnyájok szavazata egyenlő jogerővel bír, de a határozatot Kendi Sándor mondja ki. Gyűléseiket Fehérvárt tartják a fejedelmi palotában, s azon a tanácsurak jelen lehetnek és véleményt is nyilváníthatnak a nélkül, hogy szavazattal bírnának. Ugyan e leirat Sigér Jánost kincstárnokká, Gálfit pedig udvarnagygyá nevezte ki, ez utóbbira bízván a fejdelem erkölcsére való felügyeletet, de a legfontosabb erősségek kapitányainak kinevezését magának a királynak tartá fen. A három tagú választmány hivatalos működését még azon hó 28-án megkezdé ¹⁾.

Uralkodása csak 1585-ig tartott. „Ezek, mondja Gálfi, nem úgy viselték magokat, mint az bölcс lengyel király rendelete vala; elhívék magokat csak az magok hasznát keresvén ²⁾.“ Épen ezért az ország rendei még a megelőzőtt évben Apafi Istvánt, Kornis Farkast és Literáti Istvánt, mint követeket, István királyhoz küldék oly kérelemmel, hogy a kormányzást csak egyetlen emberre bizza. Ennek folytán ama fontos hivatalt Géczy Jánosra ruházta, kit az 1585. aprilisi országgyűlés be is igtatott. De a lengyel királynak 1586-ban bekövetkezett halála e részben új változást tett kilátásba.

Zsigmondnak nevelését atyja Leleszi János jezsuitára

¹⁾ Bethlen Farkas II. 464. közli e leiratot. V. ö. Gyulafival Kulcsárnál 51. l.

²⁾ V. ö. Bethlen Farkas II. 479.

bízta. E szerzet már 1579-ben befészkelte magát Erdélybe, midőn István király Possevin tanácsából tizenkét jezsuitát küldte ez országba, kik Monostoron, Kolosvárt és Fehérvárt gyermekek tanításával foglalkodtak. Ugyanazon országgyűlés, mely Zsigmondot fejdelemmé tette, utólagosan beléegyezett ebbe, oly kikötéssel, hogy „ő Nagysága ez nevezett helyeken megelégedvén újabb helyekre vagy városokra vagy falukra akárhol ez országba eféle tanítókat se erővel, se fenytékkal ne szállítson, ne plántáljon.“

E föltétel nem tartaték meg. Nem csak vagyoniilag terjeszkedett e szerzet, egész faluk birtokát szerezvén meg¹⁾; hanem a gyöngé és erély nélküli Géczi mellett az ifjú fejdelem személyét is hatalmukba keríték, kire különösen Cariglia Alfonz gyakorolt nagy befolyást²⁾. Olaszokkal tölték meg udvarát, egész csapat jezsuitát hívtak az országba. „Zenészeket, énekeseket tartottak, írja Oltard³⁾, roppant költséggel színi előadásokat rendeztek, mindent elkövettek, a mivel csak az ifjú fejdelem lelkét elfoglalhatták.“

Mind ez türhetlennnek tetszett az ország rendei előtt. Aggódtek a jövőért, hogy utoljára is hová fog ez vezetni, féltették a török frígyet, melynek felbontására épen nem voltak alkalmasok az idők. Enyeden oct. 29-én⁴⁾ ez okból részgyűlést (com. partialia) tartottak, melyen élénkül sürgették a jezsuiták kitiltását. A tárgy fontosabbnak tetszett, hogysem akkor eldönthették volna; dec. 8-ára Medgyesre új országgyűlés hirdetteték, akkorra halasztván a vég elhatározást és annyival inkább, mert az öreg Géczi a kormányzóságról lemondani, és a fejdelem az uralkodást átvenni készült. A pártok tehát fegyverkeztek, mert a bekövetkezendő eseményt mindenik fél saját terveinek kivitelére akarta felhasználni.

Ily körülmények közt a jezsuiták jónak látták megelőzni, s ha lehet, elfordítani a vihar kitörését. November 4-én, tehát röviddel az enyedi országgyűlés után a fejedelmi tanács-

1) Szegedi, Decr. et Vitae Regum Hungariae. 383—4.

2) Somogyi Ambrus II. k. 118.

3) Trauschnál. Chronicon I. k. 81. l.

4) Oltard ugyanott, de ő országgyűlésnek nevezi. Azonban a rendek dec. 10-iki folyamodványa részgyűlésnek említi.

ban s magának a fejedelemnek jelenlétében egy erős hangon irt nyilatkozványukat olvasák ¹⁾ fel. Hivatkoztak ebben a társaság Erdélyben levő atyái historiai jogaikra, s ügyöket magával a kath. vallással azonosítván, hivatkoztak a törvényesen megállapított vallásszabadságra. Ha Erdélyben mindenki tarthat vallásán levő papot udvarában, miért tiltják ezt meg magának a fejedelemnek? S ha neki egyeseket szabadalmi és vallásában védni kötelessége, nem sokkal inkább tartozik-e ezt tenni udvari papjai és tanítóival? De e társaság 9 éven át, mióta e hazában van, semmi botrányra nem adott okot. A fejedelmet isteni félelemben nevelte, az ifjúságot oktatta, híveit vigasztalta. S kitiltásukra semmi ok. Ha van, hozzák fel, s adjanak alkalmat azok megcáfolására. Bálványimádással vádolják őket? magok azok a vádlók s félő, hogy a szentháromság káromlása Erdélyt semmivé teszi. A társaság roppant kiadásokat tett templomok építése s az egyetem fölszerelése körül: de ha távozni kénytetnék, sem vesztené semmit, mert nem mulandó javakat vadász. Hanem a fejedelem jó hírét vesztene el, s könnyelmű és kegyetlennek bélyegezné magát Európa fejedelmei előtt. Végül tiltakoznak hogy, miután a fejedelmet a király és vajda egyaránt gondjaikba ajánlák, semmi áron sem akarják ily gyöngé korában elhagyni.

Az országgyűlés a kitűzött időben (dec. 8.) megnyílt ²⁾. Az első napokat a szokásos megnyitási ünnepélyek, előkészületek vették igénybe. Az országgyűlésnek egyik kitűzött, legalább célba vett fő tárgya, a jezsuiták kitiltása csak dec. 11-kén jött szóba. A tárgy fontosságához képest a rendek két felé oszlottak. Néhányan a fejedelmi tanácsosok közül: Báthory István, Ifjú János, Zombori László, Géczi Ferenc, Bánffy Farkas, a főispánok s néhány zászlós úr, mint Bocskay István, Báthory Boldizsár, Csáki a szebeni polgármester, beszüntetési bíró

¹⁾ Közölve Lampe Hist. Eccl. 314—8. 1.

²⁾ Az ezután következő dolgoknak fő forrása: AHJR (Albertus Huet Jud. Reg.) Medwischer Landtags-Prozess című irománya a Kurz Nachlese-je 2-dik szállítmányában. De nevezetes részleteket s különösen okleveleket tartottak fen Miles, Sieb. Würgengel. 1670. 143—150. Lehmann, Historia Diplomatica Continuata. 1710. 8—11. Lampe, Hist. Eccl. Ref. 318—328.

a tanácssteremben tartottak ülést, míg a követek, a székely bírák, beszercei, segesvári, medgyesi esküttek megmaradtak rendes állomásukon a templomban. Itt Bánffi Boldizsár, Wesselényi Ferenc, Bornemisza János és Boldizsár, Alárd Ferenc, Wass György, Forró János, Gerendi János, Erdélyi Miklós, a székelyek közül Pernyeszi István, Sigér János voltak az irányadók a gyűlés szellemére, mely a jezsuiták irányában igen ingerült hangot ölté magára. Erős felszólalások történtek különösen a papság részéről, s Hunyadi Demeter az egység hívók s Toronyai Máté a reformáltak püspöke, továbbá a kolosvári és váradi követek is hangosan kiemelték sérelmeiket. A szászok superintendense Ungler Lukács, bár jelen volt, nem nyilatkozott.

Közepette e vitáknak hozta le a korlátnok és Géczi Ferenc a fejedelmi propositiókat, melyek szerint ő nagysága ajánlá a fenálló békében a hadi eszközökre, törvényszerű jog kiszolgáltatásra ügyelettel lenni, kért gondoskodást udvartartása és a nagyváradi várra, a szökevény jobbágyok ügyében újabb terminus kitűzését s mindennek fölött, hogy szükség esetében a nép ne nyomorgattassék, tartaléktökének szervezését, melyhez volna csatolandó II. János király hagyománya is. Az ország rendei is készen voltak felterjesztésekkel, de azt még nem vették elő, most fontosabb tárgyat ohajtván szőnyegre hozni: a jezsuiták ügyét.

E célból egy folyamodványt készítettek *) benyújtandót a fejedelemnek. „Először azon tanácskoztak, a mi isten dicsőségére tartozik; az úrnak karjai megrövidültek, fülei bedugultak, mert nincs, ki ítéleteit végrehajtsa. Kérik ő Nagyságát, hogy akkép vezesse a dolgokat, a mint istennek kedves lesz s a hazát a fenyegető veszélytől megmenti. Emlékezzék vissza ő Nagysága, hogy az enyedi részgyűlésen oct. 29-kén mások veszélyein okúlva már kérték, hogy a jezsuitákat, mint a haza ellenségeit, s isten és emberek előtt utálat tárgyait, tiltsa ki. Az égés már közelökben van, s a szomszéd nemzetek sorsa, s a veszély, mely azok letelepülését követi, inti őket. Ő Nagysága azt a közelebbi országos ülésre ígérte,

*) Lampe egész terjedelmében közölte.

s most várják teljesítését. Mivel fontosabb ügyekben a tanácsosok véleményét kell kikérni, reménylik, hogy ő Nagysága ezt most sem mellőzi, s kik atyja és nagybátyja szolgálatában öszültek meg, parancsára most is készen állanak. Ne tegyen úgy ő Nagysága, mint Roboám, Salamon fia, ki elfordult az öregektől s kitől ezért a nép is elfordult. S reménylik is, hogy ő Nagysága igazságos fejedelemhez illőleg fog határozni, ki a haza békéjét keresi, s nem a viszály magvát hinti el.“

E fölterjesztést a rendek a főurak és tanácsosok gyűlésébe küldték a tanácsházba felolvasás és hozzájárulásuk kikérése végett. Ott azonban a vélemények elágaztak. A tanácsurak nem akarák a fejedelemhez fölterjeszteni, mert ennek, mint fiatal és fel nem eskütnék még nincs hatalma valósággyekben rendezkedni, mire még a kormányzónak sem ad jogot útasítása. De föl kellene, mondák azok, kik a lakság (azaz követek, mint abban az időben őket nevezék) véleményét akarák elfogadni, ez egyetlen esetre külön hatalmazni

Nem tudván ekkép egyező véleményre jutni, a főrendek a tanácsházból a templomba mentek közös gyűlésre, hol köztök hosszas és zajos vita keletkezett. E közben a fejedelem négy jezsuitája a lakságtól kihallgattatást kért, mit megnyervén, Jakab atya hoszas szónoklatban fejté ki, hogy: „Ők magokviselésével ez ingerültségre nem adtak okot, s hogy ez országban létezési jogukat és javadalmaikat az elhalt fejedelmektől nyerék, s azokban megoltalmaztatásukat, mint az ország többi kiváltságosai, ők is kérik.“ Egyező véleményt e szónoklat sem eszközölhetett, s a rendek 3 órakor, a tárgy folytatását holnapra halasztva, eloszlottak. A nap többi részét mindenik fél pártja növelésére használta. Különösen a szász követeket óhajtotta volna magának a Báthory-párt megnyerni, hogy ekkép elvonva őket a lakságtól, meggyöngítse ezt. A szászok újabb útasításért haza folyamodva, egyik fél mellett sem nyilatkoztak.

Más nap dec. 12-én korán reggel megtiltá ugyan a fejedelem a templom ajtajának tudta nélküli kinyitását, erre azonban már 8 órakor engedélyt adott. A gyűlésben ujólag részt vettek a fejedelmi tanácsosok is, és az ország szószólója Bánffi Boldizsár szavazatra következő kérdést tűzött ki: „Fel

kell-e a jezsuiták kiűzése ügyében készített kérelmet terjeszteni ő Nagysága elibe, vagy nem?“ Néhányan a tanácsosok közül nemmel szavaztak, s Báthory István az ország színe előtt protestátiót nyujta be. Azonban a követek egyező akarattal s a főurak nagy része a kérvény fölterjesztését sürgette. Mintegy 20 tagból álló követséget, ezek közt Szentegyedi Deák Gergely közügyigazgatót, Sigér Jánost, Pernyeszi Istvánt, Forró Jánost, Bodoni Balázst, Huer Albertet stb nevezék ki a kérvény benyújtására, mimég azon nap 11 órakor megistörtént.

A fejedelem szállásán ülve fogadta a követeket, jobbja mellett Kendi Sándor és Kovachóczy Farkas, baljánál Báthory Boldizsár, Gálfi János és Deák Péter aludvarmester állott. A követek a fen kivonatilag közöltt folyamodványt felolvassván távoztak, mire három, addig a kályha mellett állott jezsuita lépett elő, s egy padon, melyet két bejáró hozott elő, helyet foglalván, felolvasák óvásukat, s kérelmököt pártfogolásért. Ezalatt a lakság a templomban marad, mignem Deák Péter 12 óra után tudatta a rendekkel a fejedelem nevében, hogy ő nagysága megfontolandja tanácsosival a dolgot s válaszát más nap adja ki.“

S e választ dec. 13-án korán reggel a rendekkel közölte is Gálfi János és a korlátnok. „Megnézte ő Nagysága a folyamodványt, s úgy találta, hogy az nem időszerű, a propositiótól eltérő, melynél fontosabbak az ország jelenlegi állapotára tartozó dolgok is vannak. A jezsuitákat Báthory István király ő felsége küldte az országba s atyja Kristóf vajda őket, mint gyermekek nevelőit, kiváltságokkal látta el, ezenkívül 1581-ben az ország is befogadta őket; inti tehát ő Nagysága a rendeket, hogy a jezsuiták ügyét máskorra halasztva most foglalkozzék a köz dolgokkal.“ E fejedelmi üzenetre az országgyűlés szószólója válaszolt: „Megértette a lakság ő Nagysága akaratát, jelentsék meg a követ urak ő Nagyságának szolgálatra készségüket, s hogy ők egymás közt tanácskozzanak s kérelmököt viszont ő Nagysága elibe fogják terjeszteni.“ A követek ezzel távoztak. Az országgyűlés most tanakodott a tovább teendők felett, s megegyezett, hogy kérelme sürgetésétől ne álljon el. E célból egy 25 tagból álló bizottmányt nevezett ki a három nemzetből, mely a tanács-

házba menvén, készítsen egy ő Nagysága elibe terjesztendő újabb és kimerítőbb folyamodványt. A választmány összeült s fölterjesztésével más nap reggel készen volt.

Dec. 14-kén felolvasták azt az országgyűlés előtt. „Megértettük, irák ebben, Nagyságod akaratját s mivel látjuk, hogy a haza és nemesség szabadsága meg van támadva, kénytelenek vagyunk némely dolgokat Nagyságod elibe terjeszteni. Kiváltsága volt ez országnak eleitől fogva, hogy uralkodóit szabadon, megszorítás nélkül választhatá, kik az ország megegyezése nélkül semmi állandót sem hozhattak létre, míg a rendeknek az intézményeken mindig joga volt változtatni. E jogot ők minden időben féltékenyül védelmezték. Az országnak tehát most is szabad a jezsuitákat illető határozatot módosítani s annyiival inkább, mert e szerzet tudta nélkül hozatott az országba s ellenére annak, hogy Izabella királyné korában a kath. vallás minden szerzeteivel, rendeivel együtt kitiltatott. Már az 1585-i ki országgyűlés is kimondá, hogy a vallás ügyében az eddigi rend megtartassék, s mi annyiival inkább ohajtjuk módosítani azt, mi a jezsuitákról föltételelesen határoztatott, mert ezek épen nem tartották magokat illő határok közt. Tisztöket, a nevelést, túllépve vallásukat erőszakkal terjeszték utcán, templomokban, processiók által oly helyeken is, hol ez nekik meg volt tiltva. Váradon elfoglalták a reformáltak templomát, s a keresztnak fegyveres kézzel való körülhordozása által csaknem nyilvános mozgalomra adtak okot. Kozmáson a papra rohantak, kikergették lakából, könyveit széttépték. A Székelyföldet, Vásárhely és Káransebes környékét bebarangolták senkitől sem hivatva oda, nem nevelés, hanem vallásuk terjesztése végett. Egy 1556-ki törvény arról is intézkedett, hogy püspöki, káptalani s egyházi javadalmak annak, kitől elvették, vissza nem adhatók. Ebből mindenki láthatja, hogy a nekik tett adományozások mennyire érvénytelenek. És ők mégis nemcsak Monostort foglalták el, hanem Szentmihálykövét is a körüle fekvő falvakkal, s a fiscusnak a váradi kerületben fekvő javait. Sőt Törökországba s a hávasalföldi tartományokba is berontottak, mi még nagy veszélyeknek lehet okozója. Példát vehetünk a szomszéd népektől, mert a hova csak betették

a lábokat, mindjárt veszélyt húztak magok után. Példa a franciaországi háború, hol vérrokon fejedelmeket ingereltek egymás ellen, a portugalli király (Sebestyén), kit a mórokali frigy felbontására bírtak s ki ezért életével lakolt. Azt pedig saját szemeinkkel láttuk, hogy a jezsuiták nemcsak hivatalból, hanem minden időben Nagyságod körül vannak; ha ellenök szólunk, ezt úgy állítják elő, mintha felségsértés volna, Nagyságod személyét tőlünk elfordítják, s mi miattok nem vagyunk bátorságban. Hiszen Rómában egy szónoklatban el is árulák szándékjokat: meg akarnak fosztani nevelés színe alatt gyermekeinktől s azzal mintegy hálóba keríteni. Ilyen ellenünk intézett várunk a kolosvári seminarium, melynek tanítványait már nyilvános fegyverfogásra ingerelték, valamint Krakóban kath. tanulók kálvinista növendékekre gyújtottak egy házat. Egy ízben, midőn a pápaság uralkodott Erdélyben, a birtokok jelentékeny része egyházivá vált, most is hasonlótól tarthatunk, midőn az ifjúságot esküvel magokhoz csatolják, azoknak javait magoknak megszerzik, s az országot kimerítik, míg mi, kik két hatalmas fejedelem közt egyiket haddal, másikat ajándékkal kénytetvén elfordítani, majd egyikre sem leszünk képesek. Sokat elhallgatunk, mert nem tartozik ránk, hogyan rántanak 12 forintot olyan hívőkön, ki böjtnapon húst evett. Tekintélyes urak panaszkodnak vallásuk elnyomásáért, mert nem türhetjük, hogy külön universitást képezzenek, mikor törvényeink vannak, hogy töredék soha, csak az ország jelentékeny része lehet universitas. Ezenkívül a lelkiismeret szabadságának megsértéséért nem panaszkodhatnak. Nagyságod int bennünket, hogy köz dolgokkal foglalkozzunk. De Nagyságod emlékezhetik, hogy 1586-ban s máskor is mennyire sürgettük ez ügyet. Most az ország ügyeiben összehívatván, őseink példájára azt akarjuk mindenek előtt eldönteni, mi isten dicsőségére tartozik. Kérjük Nagyságot, tartsa a lengyel király ő Felsége példáját szem előtt, ki midőn fejedelemmé lett, bár katolikus volt, misézőket nem bocsáta az országba, hanem a tisztított vallás papját (Károlyi Pétert) nyilvánosan hallgatta, mutassa ki jó indulatját kérelmünk teljesítése által, hogy a lelkiismeretünk megnyughassék. Mert az a mi célunk, hogy lelkiismeret

sértése nélkül védjük hazánk szabadságait, s fordítsuk el a fenyegető veszélyeket *).“

E folyamodvány megnyerte a lakság tetszését. A fejedelem elibe terjesztés végett ujólag egy követséget választának, melynek vezetője és szónoka Gerendi János volt. A követség délben visszatért a fejedelemtől s jelentést tett, hogy ő Nagysága majd megkérdi tanácsosait s a szerint válaszoland. A lakság a dolog fontoságához képest válasz nyerése előtt nem akart eloszlani, mely csak 3 óra után érkezett meg, midőn Deák Péter tudatta a rendekkel, hogy ő Nagysága azt csak más nap fogja kiadni.

A rendek ekkor (dec. 15.) korán összeültek s 9 óráig vára-koztak, midőn a korlátnok Bocskai Istvánnal elhozta a választ: „Mivel a rendek oly sürgetőleg kérik a jezsuiták elűzését, kiknek terjeszkedésétől tartanak, ő Nagysága hajlandó őket Fehérvár, Miháلكő, Nagyvárad és Kolosvárról eltávolítani, s egy helyen Monostoron telepíteni le. Legyenek a rendek e végzéssel megelégedve, s e tárgyban ne keressék meg ő Nagyságát, hanem térjenek más szükséges dolgokra, nehogy az idővesztésből az országnak valami kára származzék.“

„Megértettük a választ, felelé az országgyűlés szószólója, a lakság majd fog tanácskozni s határozatát fogja ő Nagyságával tudatni.“ E válasz készítésével Gerendi Jánost bízták meg, ki azt még ott a gyűlésben megírja: „Köszönik ő Nagysága kegyességét, hogy a nevezett helyeket meg akarja a jezsuitáktól tisztítani. De épen oly kevésbé nyughatnak meg abban, hogy azok egy helyben legyenek, mert onnan is kiterjeszkedhetnek s az országot veszélybe dönthetik, és abban nem is látnak biztosságot. Kérik ő Nagyságát, vizsgálja meg bővebben kifejtett okaikat a rend biztosítása s lelkiismeretök megnyughatása végett. Ők ezért hűséggel fognak adózni, de míg az ügy eldöntve nem lesz, máshoz nem nyúlhatnak.“ E fölterjesztést még azon dél előtt Wass György vezetése alatt egy követség mutatta be a fejedelemnek, kitől azon választ nyeré, hogy „tanácsosaival közleni s válaszát a laksággal tudatni fogja.“ S valóban a tanácsot összehívta Zsigmond, s még azo-

*) Lehmann és Lampe latin, Miles német nyelven csaknem teljesen egyezőleg közlik e folyamodványt. Csak egyes szavakban térnek el. Legcorrektebb a Lehmanné.

kat is, kik a templomban az országgal szavaztak, mint Ifjú János, Bánffi Farkas, Bethlen Farkas és Géczi Ferencet. Ezek gyűlése hosszan tartott ; 3 órakor izenék meg a válaszra váró rendeknek : „Csak legyenek türelemmel, mert ő Nagysága utolsó ítéletét holnap reggel előtt nem közölheti.“ S valóban a rendeknek e kitaratása megdöbbsenheté Zsigmondot és tanácsosait. Nyilvános megtagadása volt ez a fejedelem nagykorúsításának addig, míg az ország ohajtását nem teljesíti. S midőn a tanácsülés bevégeztével is még mindig habozott a fejedelem az ezektől is ajánlott lépésre, az öreg kormányzó figyelmezteté : „Ne húzzon ujjat az országgal, mert ez könnyebben talál magának uralkodót, mint ő országot.“ *)

Az ígért nap (dec. 16.) reggelén 9 órakor a fejedelmi választ meghozák a templomba Kovachóczy Farkas korlátnok és Géczi Ferenc : „Megforgattuk elménkben, hogy Erdélynek megerősített fejedelmei vagyunk s ezért hiszszük, hogy tegnapi válaszungkat örömmel fogadtátok s megnyugodtatok abban, mi nekem és tanácsosaimnak legjobbnak tetszett, megemlékezőn azon fölül, hogy kiknek akaratából s indítására jöttek a jezsuiták Erdélybe ? a felséges lengyel királyéból tudniillik s boldog emlékezetű atyáméból, kiknek tekintélyét ti bizonynyal fogjátok méltányolni. E mellett nagy fontosságú lehet előttetek azon körülmény is, hogy a jezsuiták engem, mintegy anyám öléből kiragadva, becsületesen növeltek fel, nagy szorgalommal s előmenetelemre tanítottak a szép mesterségekre, a bölcsészet szabályaira, ítélni és szónokolni, magamat a philosophiai szabályokhoz alkalmazni saját javunk s az ország hasznára. Midőn e dolgokat eszemben forgatom, úgy tetszik nekem, hogy nemcsaknem szabad őket oldalam mellől eltávolítani, sőt inkább hálával tartozom nekik, mint életem védelmezői, megtartóinak, mint tanácsadóimnak. De midőn látom, hogy e dologban csaknem az egész ország megnyugodott, mely méltóságomhoz illetlen ugyan, mindazáltal meggyőződén jó akaratotokról mind azokban, mi ohajtásaim teljesítését, előmeneteletemet s az ország boldogulását nézi, és a haza szükségeire megkívántató adónak nagy készséggeli

*) Oltard Trauschnál 82-ik l.

megszavazását illeti, nem tagadhattam meg, hogy kívánságok szerint ne válaszoljak, s jogomról lemondván, ki ne mondjam, hogy a jezsuiták összesen és egyenként egész országból úgy Erdélyben mint a magyarországi részekben 25 nap lefolyása alatt tartoznak örökre eltávozni“*). E válasz felolvasását szünni nem akaró éljen, éljen, éljen a fejedelem! s kardcsörgetés követte.

A fejedelmi követség távozása után a rendek Gerendi János vezénylete alatt a három nemzet előkelői közül egy 24 tagú választmányt neveztek ki, s írásba foglalt köszönet és hálálkodással a fejedelemhez küldék. E követségnek Kendi Sándor felelt Zsigmond nevében: „Hajlandó ő Nagysága a rendek óhajtását s kérelmeit minden időben teljesíteni, s e célból arany és ezüstjét sem fogja kimélni, mint az ország atyja, mert mi más volna egy jó fejedelem?“ Midőn ezek a válaszzsal visszatértek, a reformált és egységihívő püspökök állották fel s köszönetet mondtak: istennek jótéteményei, a fejedelemnek kegyelmes határozata, a rendeknek buzgalmuk és kitartásukért, mit e fontos ügyre fordítottak, s mindnyájokra mennyei áldást kívántak. E szónoklatok végeztével Bánffi Boldizsár, az ország szószólója figyelmezteté a rendeket, hogy a kinek sérelmei, vagy valamely szüksége ügyében kérelme volna, azt írásba foglalva más nap reggel mutassa be, hogy mindnyája együtt küldessék a fejedelemhez.

Dec. 17-én reggel a rendek a templomban összeülvén, tudatták az ország szószólója Bánffi Boldizsárral, mint a gyűlés elnökével, hogy Géczi János kormányzó személyesen jön a templomba, ez 12 tagú követséget: Bocskai István, Wes-selényi Ferenc, Pernyeszi István, Bornemisza János, Sigér János, Kálnoki Bálint, Forró Jánost két székely, továbbá a szebeni és besztercei királybirákat elibe küldé elfogadására, kik szállása kapujában várták meg őt. A kormányzó bár gyöngé és beteg volt, keményen ült magas barna török lován, barna cobolymentében, darutollas coboly kalapban, kísérve hasonlóan: Bánffi Farkas, Ifjú János és Gyulai Páltól. A templomba érkezve, a kormányzó parancsára Gyulai har-

*) Lampe, Miles, Lehmann fordítmányaik összevetése nyomán.

sány hangon felolvasá az útasítást, melyet kinevezésekor a lengyel király adott neki.

Most Géczi egy nagy fontosságu indítványt terjesztett a rendek elébe : Kristóf vajda halálakor Zsigmond ő Nagysága még csak 8 éves volt. Fejedelemmé választása óta nevében különböző helyettességek uralkodtak, mígnem ő Felsége a lengyel király őt, Géczit akarátja ellen ruházta fel e hivatallal, melyet ő, habár külföldi és nem is deákos ember, a tanácsurak segítségével akkép folytatott, hogy az országnak nem volt kárára, sőt az igazságot úrnak és pórnak egyaránt kiszolgáltatták. Azt nem tagadja, hogy némely oly kívánságot, mely sem az ország, sem a fejedelem tekintélyével nem volt meg-egyeztethető, visszaútasított. Ezért némelyek neheztelnek rá, sőt nyilván ásitoznak hivatalára s ez esetre már a tanács tudta nélkül hivatalokat is osztogattak. Ő tudja hivatalának korlátait, s az igazgatást sem fogja könnyelműen lerázni. A lakság tehát két dolgot fontoljon meg: meg tudna-e ő Nagysága a nehéz időknek felelni s jó volna-e az önálló kormányzást ő Nagysága kezeibe bocsátani? Csak egy közönséges nemes is halálakor gyámot rendel kiskorú örököseinek, nehogy a jószág könnyelműen elpredáltassék. A lakság is gondoskodjék ily gyámságról, mely mind ő Nagyságának kényelmes, mind az országnak hasznos és a kormányzó által is elfogadható legyen. Ilyenhez ő is szívesen hozzájárul, de addig a kormányzást kezeiből nem bocsátja ki. Beszédje végeztével távozott a rendek által a templom ajtajáig kísértetve. De a tárgy fontosságához képest s előkészületek végett ez napra ezek is felfüggeszték a gyűlést.

E tárgy felett két nap (dec. 18. és 19.) s mindig kora reggeltől esti 4 óráig tartott a tanácskozás. A rendek ekkor is kétfelé oszlottak, a tanácsházban a főurak, a templomban a lakság. Sőt első nap egy ízben a fejedelmi tanácsnok néhány tanácsúrral külön vált, mígnem véleményeiknek egymással gyakori közlése által s többszörös követváltás után egyező véleményre jutottak. „A kormányzó beteg és elgyöngült lévén, nyugalomra van szüksége. Ily körülmények közt, hogy az ország fenmaradása biztosíttassék, szükség ő Nagyságát esküvel lekötelezni az ország kiváltságai és szabadalmai

fenntartására, mint absolutus princeps a levelek aláírására felhatalmazván. Mivel a fejedelem tanácsosok nélkül nem lehet, Báthory Boldizsár, Gálfi János és Kovachóczy Farkas ily minőségben mellé rendeltetnek. De a portai s követségi ügyekre ő Nagysága tetszése szerint többet kevesebbet tartson mindig maga mellett a tizenkét tanácsos közül. Azonban azon tanácsurak is, kik nincsenek ő Nagysága személye körül, amazokkal hasonló reputációval bírjanak, kik az udvarban laknak. A kormányzói cím fölöslegessé vált ugyan, de a kormányzó irányában hasznos szolgálataiért hálára lévén az ország kötelezve, akarja, hogy a tanácsban ő legyen az első s Generalis Regni Capitaneus címet viseljen. Mivel a pénztár is szorgos felügyeletet kíván, azt nem kincstárnokra, hanem csak egy perceptorra bizzák, ki mellett két exactor legyen, kik a nyugtatóványokat kiállítják, s a kamara és sóbánya jövedelemre is fölügyelnek, de mindent a fejedelmi tanács tudtával tesznek.

E határozatot egy 29 tagból álló követség, köztük Bornemisza János, Forró János, Sigér János, Kálnoki Bálint, Haller Gábor vitte a kormányzóhoz, ki azt, míg nem Gerendi János olvasta, állva hallgatta s ekkép is nyilvánítá köszönetét és ohajtását, hogy a még nagyon is ifjú fejedelem körében legyen egy, ki erkölcsére ügyeljen.

A kormányzó ez ajánlatát dec. 20-kán a fejedelmi tanács az országtanáccsal fontolóra vette, s e részbeni ohajtása a rendekével találkozáskor megegyeztek, hogy az udvarmester legyen mindig a fejedelem közelében s ügyeljen föl tetteire. Most egy követség a kormányzónak hozzájárulását kérte ki, míg egy más 23 tagból álló a fejedelemhez küldetett, hol ezek nevében Báthory István vitte a szót. „Miután ő Nagysága még gyöngé korában választatott fejedelemmé s azóta az országot hűséggel és szeretettel szolgálta, az ország három rendi a magyarországi atyafiakkal elhatározzák, hogy ő Nagysága absolutus princeps legyen, s ezért eskügyék meg az ország szabadságai és kiváltságai megtartására, fegyveres kézzel védelmére, miért is az ország neki hűségét s vére és javávali szolgálatát ajánlja, kérvén istent, hogy uralkodása hosszan tartó és boldogító legyen — nemcsak az ország, ha-

nem az egész keresztyénségre nézve. Készüljön tehát ő Nagysága a régi fejedelmek módja és írása szerint megeskünni, valamint erre az ország is készül.“ A fejedelem nevében Kendi Sándor felelt : „Istennek hálát adván, kitől jön minden uralkodás, biztosítá az országot az uralkodó nevében annak kegyelmessége s jóakarataról, s hogy kész az országot minden időben vérével, vagyonával védelmezni. Mostan pedig készül az eskületételhez s mint Salamon fiatalságában uralkodásához istentől erőt és bölcseséget kér.“ E választ először a tanácsházba s az itteniekkel egyesülten a templomba vitték meg, hol azalatt a kérelmeket gyűjték össze, s küldték a fejedelemhez, és azután néhány törvénycikket olvastak fel.

Dec. 21-én délelőtt és délután is folyt a gyűlés. A fejedelemválasztó törvénycikket fölterjeszték, s vitatkoztak, hogy az uralkodó jövendő címe „vajda“-e vagy „fejedelem“ legyen. A következő nap vasárnap lévén, az ország rendei istenitisztetel végeztével gyűltek a templomba, hol a fejedelemtől a törvénycikkek visszaküldését várták, melyek némi módosítási ajánlatokkal érkeztek vissza. Az erre tett észrevételeket Forró János vitte vissza a fejedelemhez. Ezután a kormányzótól két kérelmet terjesztettek elő : hogy miután Gyalut a boldogult király neki 32,000 forintért inscribálta oly módon, hogy ő, ha gyermekei nem lesznek, másokra ruházhassa, kéri az országot kieszközölni a fejedelemnél, hogy ő ezt más három barátjának adományozhassa, továbbá azt is kéri kieszközöltetni, hogy a jezsuitáktól elvett Tótlak és Kérrel Sibrik Péter ajándékoztassék meg. A lakság az első kérelemhez szívesen, az utóbbihoz csak nehezen járult. Ennek végeztével a cím fölött megkezdett vitákat folytatták. Egy rész ohajtá, hogy fejedelemnek címezze magát, mert a vajdát még régebben a királyok nevezték ki, az ispányság pedig hivatalt jelent. De, vélekedtek többen, Zsigmondnak atyja s nagybátyja is csak vajda volt. Aztán, kérdés, megadják-e a külhatalmak s mindenek fölött nem fogja-e a török ellenzeni? Ez utóbbi okok döntöttek, a rendek, már dél lévén, eloszlottak. Délután 3 órakor újra összeültek. Géczi Ferenc s a korlátnok lehozták az elkészült törvénycikkeket s az esküformát, melyek helyben hagyatván, leíratásuk s megpecsételtetésük elrendel-

tetett. Az elkészült ugyan, de más nap (dec. 23.) reggel is tettek az összegyűlt rendek rajta némi módosításokat, míg nem következő alakban a rendeknek bemutatott s azoktól helyben hagyott:

„Én Báthory Zsigmond Erdélyországnak választott fejedelme, Magyarország részeinek ura és a székelyeknek ispánja stb esküszöm az élő Istenre, atyára, fiúra és szentlélek Istenre, teljes szent háromságra, hogy a megmondott birodalomban és országban lévő nagyságos urakat, nemeseket, székelyeket kerített városokat és mezővárasokat és in genere minden nemzetségeket, rendeket és státusokat religiójokban, fejedelemségre való libera electiójokban, suffragiumoknak és voxoknak pronuntiációjokban, szabadságokban, törvényekben és approbata consuetudójokban megtartok: szent András király dekretumát és Magyarország kiírt dekretumát és előttem való fejedelmeknek donációit, inscriptióit, privilegiumait, annuentiáit, assecurációit és consensusit salvo jure alieno s az mostani Medgyesen végzett artikulusokat, azelőtt valókat, mostaniakat és azután valókat in quantum per contrarias constitutiones nem kassáltattak, vel in posterum nem kassálatnak, erejiben tartok és mással is megtartatok, a dekretum és artikulusok tartása szerint mindenkinek személyválogatás nélkül, az én tehetségem szerint igaz törvényt szolgáltatok, és méltó executiókat tétetek; senkit sem személyekben, sem jószágokban, sem marhájokban törvény nélkül meg nem bántok, mással sem bántatok, mással sem engedek bántatni és semmi újítást ez országnak szokása és régi szabadsága ellen be nem hozok, sőt mindeneket, valamit a szegény hazának és minden benne valóknak közönséges javára, hasznára és törvény szerint való szabadságára mívelhetek, az én erőm szerint azon leszek; Isten engem úgy segéljen.“

„Nos Sigismundus Bathory de Somlyó, Vajvoda Transilvaniae et Siculorum Comes etc. Memoriae commendamus tenore praesentium significantes quibus expedit universis, quod Spectabiles ac Magnifici Domini Nobiles, ceterique status, et ordines trium Nationum Regni nostri Transilvaniae, et Partium Regni Hungariae, ditioni nostrae subditarum, in Generalibus eorum Comitibus ad Dominicam proximam post festum

Sancti Nicolai Episcopi, hoc est : octavum diem mensis Decembris proxime elapsam, anno 1588 in Civitate nostra Medgyes ex edicto nostro celebratis congregati, exhibuerunt Nobis, et praesentaverunt infrascriptos articulos in eisdem Comitibus paribus ipsorum votis, et unanimi consensu conclusos. Supplices nobis humillime : ut Nos universos, et singulos, omniaque et singula in eisdem contenta ratos, gratos et accepta habentes nostrum consensum illis praebentes benevole acceptare, approbare et confirmare et tam nos ipsi observare, quam per alios observari facere dignaremur. — Quorum quidem Articulorum tenor talis est :

Articuli Dominorum Regnicolarum trium Nationum Regni Transilvaniae, et partium Regni Hungariae, ditioni nostrae subjectarum, in Generalibus eorum Comitibus ad diem Dominicam proximam post festum Sancti Nicolai Episcopi proxime elapsam, hoc est : octavam diem mensis Decembris Anni 1588 in Civitate Medgyes celebratis conclusi :

Nagy hálaadással tartozunk kegyelmes urunk, Fejedelmünk az mi kegyelmes istenünknek nem csak azért, hogy Nekünk nemzetségünk közül és nem idegen nemzetet adott előttünk Járónak, hanem azért is, hogy elvevén előlünk az mi boldog emlékeztető kegyelmes Fejedelmünket, te Nagyságodat menten helyébe adá, és noha ő Felsége Nagyságodat szinte akkor tenera aetasban mutatta vala, de azon kegyelmességéből ilyen gyenge állapotban is te Nagyságod árnyéka alatt ez óráig nagy békével, nagy csendességben megtartott országúl mind fejenként, ennyi sok hatalmas gonoszakaróink ellen, és az mai napot adta urunknak, melyen te Nagyságodnak magától való kegyelmes gondviselését láthassuk, és érezhessük rajtunk, mely Nagyságod gondviselése és Imperiuma et faustum et felix sit non modo Nobis, sed et universo Christiano orbi, nagy szívvvel ohajtjuk „a Rege illo Regnum qui stabilit, et transfert Regna“ és ez mellett communibus votis, et felicibus auspiciis végeztük ezt elsőben : hogy te Nagyságod régi fejedelmeknek módja és írása szerint solemniter in publico loco megeskügyék az mi szabadságinknak és régi királyoktól adatott törvényeknek és az mostani gyűlésben való végzéseinknek épen való megtartására, kinek utána Nagysá-

god azon móddal és tehetséggel, authoritással és hatalommal praesit, melylyel te Nagyságod előtt való beatae memoriae Fejedelmek.

Miért penig, hogy az elmúlt esztendőekben te Nagyságodnak és országának gubernator vala gondviselésére, látván ő kegyelmének sok üdötől fogva való betegeskedését naponként, és hogy az úr isten Nagyságodat is mind idejében mind egyéb áldásával megnövelte, Gubernator uramot kívánása szerint az gubernátorságból megszabadítjuk, és ezután, hogy te Nagyságod körül supremus consiliáriusnak hivatassék és az mellett Generalis Regni Capitaneusnak, kinek azért jurisdictiója csak háborúidőben közönséges értelemből reserváltassék, végeztük és statuáltuk.

Te Nagyságod mellett penig szükségesnek ítéljük az dicséretes fejedelmeknek példájok szerint, kik etiam adulti et maturi ezt követték, valakik et sapienter et suorum commodo praefuerunt imperiis, hogy jámbor istenfélő tanácsurakat, főfő népeket tartson szüntelen mellette, kik azelőtt való fejedelmek idejétől fogva az országnak dolgait vezették, tudták és moderálták, kiknek jó egyenes egyaránt való értelmekből kövesse azokat Nagyságod, valamelyek először az úr istennek tisztességére, azután penig közönséges hazánknak javára, és az igazságnak szolgáltatására nézendők és illendők volnának.

Ez mellé megértettük kegyelmes urunk és természet szerint való fejedelmünk ez mostani generalis gyűlésen, melyet te Nagyságod a mi gyakorta való instantiánkra celebráltatott, közünkbe beküldött propositióit, kikben minthogy világosan látjuk, minemű nagy szeretettel való gondviseléssel és hazánkra való szorgalmatossággal legyen Nagyságod; illendő hálákat adunk az mi istenünknek reánk való kegyelmes gondviseléséért, főképen hogy ő Felsége Nagyságodat ez ideig minden dolgaiban úgy viselte, hogy mind az ő nevének tiszteletében s mind reánk és hazánkra való gondviselésében immár is azon időbeli igyekezetünknek, tanácsunknak, kiben Nagyságodat fejedelemmé választottuk, hasznát látjuk, és veluti fructuum primitias degustamus, mely dolgon való örömünket szájunkkal, nyelvünkkel ki nem mondhatjuk.

Könyörgünk az irgalmasságnak istenének, hogy Nagyságodat naponként az jó igyekezetben öregbítse és mind végig éljen hozzánk való kegyelmességében, és hazánkhoz való szeretetében megtartsa; azon isten minket is igazgasson országúl, hogy soha semmi időben te Nagyságodhoz háladatlanoknak ne találtassunk, sőt minden engedelmességgel, hívességgel Nagyságodhoz holtig szolgáljunk, és hazánknek megmaradására se magunkat, se életünket se marhánkat ne szánjuk.

Noha penig kegyelmes urunk az Nagyságod közinkbe küldött propositiói is olyak, hogy az minémű dolgok az hazának dolgát, javát és megmaradását nézik, in eo potissimum ordine versentur, mindazáltal minthogy minden időben az mi eleink minden gyűléseket az isten tiszteletére nézendő dolgokon kezdték el, mi is azoknak dicséretes példájokat követvén, azt itéltük országúl elsőbben lenni, kiről Nagyságoddal együtt végeznénk.

Occurált penig először az jezsuita szerzet, kiért, hogy Nagyságodat instantissimis nobis precibus bántanunk kellett, mozdított (praeter alias innumeras rationes, melyeket Nagyságod előtt proponáltunk, és hogy ez az szerzet hazánknek romlására és posteritásunknak veszedelmére tendálna, bőségesen megmutattuk) az mi eleinknek dicséretes cselekedeti és végezése, melynek általa Izabella királyné asszonynek bejövetelének előtte ez az pontificia religio minden professorival és szerzetesivel, communibus votis et paribus suffragiis mind az mi hazánkából, mind penig Magyarországból kiigazított volt, sőt következő időkben, királyné asszonynek tudniillik bejövetelének utána, in generalibus Regni Comitibus, az mint akkor 1556. esztendőben költ artikulusok megmutatják, azoknak megtérésökre, vagy az országba visszahozásokra minden utat elrekesztettek azzal is, hogy jószágokat konfiskálták, és sub gravi interdicto aféle szerzettől in perpetuum elszakasztották.

Ilyen méltó okokból való könyörgésünket azért, melylyel Nagyságodat megtaláltuk, hogy Nagyságod a szerzetes jezsuitákat birodalmából kiküldené, hogy te Nagyságod szemei eleiben vévén, szívébe bebocsátta, és kegyelmességét és hoz-

zánk való szeretetét azzal deklarálta, hogy kedvünk szerint való választ tött, Nagyságodtól nagy hálaadással vesszük, mint kegyelmes urunktól, Fejedelmünktől.

Végeztük azért országúl, három nemzetül, magyarországi atyánkfiaival egyetemben, hogy a data computando 25 nap alatt ezek a szerzetes jezsuiták mindenünnen az Nagyságod birodalmából mindenestül kimenjenek, és soha ez az szerzet, minthogy még florente pontificia religione in Regno Hungariae soha hírrel sem hallottatott, többé ez országba be ne jöhessen, sőt még ugyan eféle római religiön való szerzeteseknek is klaustrumok, collegiumok és közönséges helyen templomok ne lehessen, se penig a régi ország konstitutiója ellen eféle religiön valók, se egyéb ecclesiastica persónák köztünk donationis titulo, aut alio quaesito sub valore nemes jószágot és örökséget ne bír hassanak.

Miért penig, hogy ezek, uti promittitur, mindenünnen ammoveáltattak sub amissione bonorum proprie ipsum concernentium, eféle szerzetes jezsuitákat se házánál, se jószágában senki ne tarthasson. — Ha valaki temeritate ductus ez ellen cselekednék, citatus per Directorem Causarum convinktáltassék juridice és megbüntetessék.

Hogy penig mind az mi kegyelmes urunknak ő Nagyságának és mind egyéb római religiön való főurainknak, atyánkfiainak conscientiájok quieskáltassék és contentáltassék, urunk ő Nagysága maga szükségére magyar nemzetből való jámbor prédikátort, papot avagy barátot tartson, kinek tárházából fizessen. Hasonlóképen az több uraimék és nemes atyánkfiai is azon rendbeli tanítókat tarthassanak magoknak egyet-egyet, ne többet, házoknál, de senkinek se szegény subditusnak, se egyebeknek conscientiájokat senki per vim ne kényszerítse, hogy ekképen in recepta religione, az régi artikulusok tartása szerint religionis libertas megmaradjon.

Végeztük továbbá ezt is, hogy az mostan exprobalatott Jesuitarum Secta, ez hazában nullo unquam temporum in successu admitáltassék, sőt ha vocatióra is ezen végzésünk ellen ez országba bejönni merészelne, mindeniknek szabad legyen őket persequálni, és marhájokban zsákmányt tenni.

Azonképen egyéb szerzetek is azonkivül, az mint fe-

lyül meg vagy on írva, ha bejönnének, azon büntetés alatt legyenek.

Az mely jószágok pedig az mi régi szabadságunk és konstitutiónk ellen nekik konferáltattak volt mind Erdélyben és mind Magyarországon, azokról országúl így deliberáltunk: hogy Nagyságod azokat az felyül megírt régi artikulusoknak kontinentiája szerint az fiscushoz foglaltassa, és a jezsuitáknak azokat se pénzen se alia quacunque sub conditione, aut quovis modo eladni avagy idegeníteni az fiscustól szabad ne legyen. Ha pedig valakik töllök megvennék, avagy vötték volna is, pénzek belé veszszen, és az fiscushoz ugyan elfogaltassék.

Az váradi városnak az szent Egyed egyháza minden pertinentiájával, a kivel occupálták volt, restituáltassék, hogy mint ezelőtt ezután is prédikátiót tarthassanak az város számára benne, de nem a római valláson való. Ha mit pedig a jezsuiták ujonnan tettek vagy vettek volna, az fiscusé legyen.

Az religio dolgában pedig végeztük országúl, hogy az két rendbeli religio az augustana confessiön kívül való, miképen ez eddig observáltatott, azonképen ennekutánna is az előbbi artikulusok tartása szerint megtartassék, és senki abban meg ne háborítassék. Innovatio pedig ne engedessék, sub poena antehac edita.

Azonképen az minemű régi statutumok az oláh papok és püspökök felől voltak, helyen maradjanak, és a görög hiten való püspökek az patronusok hire nélkül visitálni senki jószágába ne mehessenek.

Az mi nézi pedig az Nagyságod propositióját, holott in minket Nagyságod, hogy az szökött jobbágyoknak haza vitele felől való terminust közélben hoznók, végeztük: hogy azt az terminust, ki királyné asszonyunk bejövetelének idejében volt, közélben hozzuk, és azután az mi boldog emlékezetű kegyelmes urunknak István királynak Erdély vajdaságra választásának idejétől fogva vitessenek haza az házas emberek és özvegyek, az kik pedig immár processusban vannak, azok prosequáltassanak az előbbi konstitutiók szerint.

Végeztük pedig, hogy az ilyen elszökött jobbágyok egy-néhányszor elvégezett régi artikulusok tartása szerint minden

helyekről, várakból, városokból, azoknak tartományiból, kamarákról, aknákról, aknahelyekről, minden exceptio nélkül megadassanak, nominanter penig Fehérvárról és ahhoz tartozó jóságokból is. Azonképen Sajóról és tartományából is, kiváltképen penig az 1571. generális gyűlésben végzett artikulus tartása szerint Görgényből és ahhoz tartozó jóságból.

Továbbá, minthogy gyakorta történik, hogy szegény atyáncfiai aféle szökött jobbágyokat kiváltképen kamara-ispányoktól megkérnek, megadják ugyan, de másfelől vagy az ő magok kommissiójokból vagy csak magok indulatjából a só-vágót erővel hatalommal elveszik. Tetszett azért, hogy mikor a kamara-ispányok kézbe adják, tartozzanak a határból ki is kísérni, és sub poena Ducentorum florenorum békével bocsátani. Ha pedig akár kamara-ispányok, akár egyéb tisztartók, vagy városbeli biráktól eféle szökött jobbágyokat megkérnek, tartozzanak az ő tisztek alatt megkeresni, és kézbe adni; kit ha nem mívelnének excusálván magokat, hogy birtokok alatt nem volna, megbizonyítassék, és az felyül megmondott poenán maradjon. — Özvegy asszonyok is, kik még férjhez nem mentenek, jobbágy gyanánt komputáltassanak, és haza vitessenek, ha szolgálatra nem mentenek ki. Váradról penig és Tasnádról az mostani gyűléstől fogva az mely jobbágyok oda szöknének, megadassanak, de az kik azelőtt oda mentenek, azoknak békesség adassék.

Magyarországban az Nagyságod birodalmában az szökött jobbágyoknak megadásában és hazavitelében az Nagyságod kegyelmes tetszése és engedelme szerint így végeztük: hogy minden helyekről, városokból, falukból és kastélyok tartományiból megadassanak a felyül megírt terminus szerint. De az váradi vár tartományába az kik mentenek, avagy mennének, azokat szolgabírák által meg ne köthessék; hanem minthogy ordinarie az Nagyságod birodalmában esztendőben kétszer leszen gyűlés, Nagyságod az Bihar vármegye vice-ispányit több nemes atyáncfiaival egyetemben mikor behívatja, akkor eféle szökött jobbágyokat, az kiknek jobbágyi az váradi várhoz való jóságba mentenek, azoknak instantiájokra megcirkáltassa; és megszámlálják azoknak neveiket, és mely helyen találtnak, Nagyságodnak írva hozzák, kik-

től Nagyságod megértvén és komperiálván, kegyelmes ígérete szerint az váradi kapitánynak, és udvarbírónak parancsoljon, hogy az ő földesuraiknak tartozzanak restituálni. Debrecenbe ha mely jobbágyok szöknének, azokat senki haza ne vihesse, de az mely adó rajtok vagyon, utánok iratassék és exequáltassék tollók az exactorok által.

Könyörgünk Nagyságodnak, mint kegyelmes urunknak, hogy az mi Hazánknak dolgaiban a portára, nisi summa urgente necessitate, idegen nemzetet ne jártasson.

Tetszett az is, hogy a törvény szolgáltatására Nagyságod viselhessen szorgalmatos gondot, és törvénytudó assessorokkal az táblát meg bővítvén, azoknak saláriumokat az régi fejedelmek szokások szerint adassa meg, hogy lehessenek elegek a szolgálatra, és Nagyságod válaszszon egy fő törvénytudó embert közikbe, az ki cum auctoritate praesideáljon az törvényben, és dirigálja úgy a törvény processusát az régi consuetudo és az decretum tartása szerint, hogy senkinek feje, jószága, tisztessége ítéletében méltó panaszzkodása ne lehessen.

Az direktor pedig úgymint Nagyságod gondviselője járjon proprie az ő tisztiben az Nagyságod dolgainak viselésében, privilegiumok pedig és aféle derék levelek, kiket benn az táblán exhibeálnak, az ő kezébe ne járjanak. Végeztük azt is, hogy senkinek instantiájára az régi dekretumok continentiája ellen prorogatoria ne adassék, és ha valakiknek adatnék is törvény ellen, ne observáltassék.

Sok időtől fogva panaszkodtunk egynéhány gyűlésünkben sok atyánkfiainak injuriájokról, kiket Görgény allyaiaktól szenvednek. Tetszett azért minekünk, és így végeztük az Nagyságod kegyelmes engedelmeiből, hogy ennekutánna mind szökött jobbágyoknak megkeresésében, latrok kergetésében és egyéb causáknak praesentiájiban az vármegye törvényhez tartsák magokat, és az ispányok ott is minden dologban exequálhassanak. Minthogy nem a szük, hanem a bő marha teszen olcsóságot, végeztük az görög és egyébféle árusokról, hogy az országban az szász városoknak privilegiumoknak tartása*) minden helyeken, mind mezőn mind

*) Olvashatlan.

kolcsos városokban szabadon járhasanak, de ők is büntetés alatt aranyat, tallért, ennek előtte való büntetés szerint ki ne vigyenek az országból, aranyokat is ráuk ne drágítsák, hanem képes áron adják. Hogy te Nagyságod az ispányságokat főfő urainknak konferálja, kiknek auctoritása vagyon közöttünk, akarjuk; de minthogy vagyon oly ő kegyelmek közül, hogy vagy soha, vagy igen vélten jő be az vármegyébe, tetszett, hogy ő kegyelmek tisztekben szorgalmazatosan eljárjanak, és az szokott törvénytételt kontinuálják. — Ha hol pedig nem akarják, Nagyságod az ispányságot konferálja olyaknak, kik az ő tisztekben eljárjanak.

Mértékekről, tudniillik: köbőlről, ejtelről végeztük, hogy az országban minden vármegyében és székeken az kolosvári köből és ejtel legyen, az kik az ellen cselekednek, az ispányok és királybírák az ő tisztek alatt valókat fl. 12 büntessék. Az városbeli bírákat direktor uram citálja és 200 fl. maradjanak. Az szászság és székelység között az szebeni köből és kolosvári ejtel legyen. Magyarországon Kraszna és Közép-Szolnok vármegyékben azon büntetés alatt az kolosvári köből és ejtel tartassék.

Várad tartományában és Bihar vármegyében az váradi*) és pint tartassék.

Miképen ennekelötte, azonképen most is reguláztuk, hogy az arendátorok az szegény közönségen bárány és méz, bor és búza dézmát szent Márton napjánál tovább ne Ha mézet és bárányt addig el nem vívének, azután a szegénység ne tartozzék az gondjaviselésével.

Minthogy urunk ő Nagysága jószágában és az szászság között pénzen dézmát veszen, végeztük: hogy valahol urak avagy nemesség jószágában azféle dézmák vagynak, kiket az papok integre bírnak, az patronusok meghagyván az papoknak egyik quartáját, az többit kiki mind letévén az ő része szerint árendáját magoknak vehessék, és az pap is tartozzék felvenni az árát.

Az szegődött dolgok dolgáról, az 1556. esztendőbeli artikulus tartása szerint procedáljanak.

*) Elkopott.

Az elpusztult városok felől az 1587. esztendőbeli artikulus tartassék meg. Magyarorszában is a mely faluk török miatt teljességgel praediummá löttek, ő Nagysága missilis leveleivel az exactorokat tegyék¹⁾ és az mi adó rajtok vagyon, szállitassék be, megtelepedvén az föld ujonnan vitessék.

Minthogy az ötvösök között találtatik ilyen mesterséges álnokság, hogy noha gyrajától szerződnek az műnek velek, mindazonáltal valamennyi pondussa az aranynak vagyon, kit aranyozni adnak reá, annyi ezüstöt maraszt magának, végeztük azért: hogy ennek utánra mind az ezüstnek, aranynak értékét összetudván ba²⁾, ezeket ki is úgy adják.

Vannak olyanok is, kik az törvénynyel nem gondolnak, szegény emberek földére küldenek, jobbágyát erőhatalommal felragadják, és elviszik és vitetik. Tetszett ennél, hogy az szegény nemes népeken eféle hatalom ne cselekedtessék. Ha kik penig contemnaliter ezt cselekednék, Nagyságod az elvett jobbágyat restituáltassa de facto, az potentiáért penig keressék törvénynyel.

Végeztük azt is, hogy Nagyságod senki köteles jobbágyát földesura híre és akarata ellen meg ne nobilitálja, és ha nobilitáltatnék is, az törvényben helye ne legyen, mint ennekelötte is volt constitutio.

Tetszett az is, hogy mind az országba és mind Magyarországba minden helyeken való városbeli és falukbeli bírák az ő városokban, falujokban és határookban való sárokra, gonosz útakra, vizekre hidakat csináljanak, kiknek az ispányok, bírák egyéb helyeken való falukat rendeljenek segítségnek. Ha meg nem csinálják, az vármegye ispányok az ő székeken eféle negligenseket fl. 12 büntessék meg. Az városbelieket penig a direktor citálja, és 200 forinton maradjanak.

Az új vámok dolgáról úgy szólottunk, hogy semmi helyeken új vámokat, réveket ő Nagysága annunciatiója nélkül ne csinálhassanak. Az kik penig erigálnának, az direktor reá citálja, és az decretum tartása szerint való poenán maradjanak.

^{1) 2)} Kiszakadt.

Szegény nemes népek pedig egy házhelylyel, vámmal, révpénzzel sehol ne tartozzanak, ha maga kereskednének.

Hogy te Nagyságod kegyelmes urunk az szegény nyomorúlt cigány nemzetségen könyörülvén, az cigány vajdának minden jurisdictiójok ellen eximálta őket, és aféle vajdaságot ennek utánra nem akar, hogy legyen, adójokat is Nagyságod teljességgel leszállította, megszolgáljuk Nagyságodnak mint kegyelmes urunknak.

Továbbá kondemnálta az deliberatum homicidiumnak büntetésével, mikor nemes ember nemes embert öl meg, végeztetett egy akarattal, hogy ha aféle gyilkos az vérrel elszalad, az mely vármegyében fő háza és jószága vagyon, ott az első székre az ispányok eleibe citáltassék peremptorie. Ha compareál, s magát menteni akarja, servatis de jure servandis mentség engedtessek neki, és ha megszabadíthatja törvény szerint magát, jó; ha pedig succumbál, annak módja szerint, mint gyilkos, megbüntetessék, ha pedig appellál, elbocsátassék az fejedelem eleibe, de az appellációt ő Nagysága extraordinarie et continue meglátassa. Az appellatio alatt vagy fogva tartassék, vagy jó kezesség alatt legyen. Az appellatio mihelyt meglátatik, azonnal finaliter az ispányok által exequáltassék.

Ha pedig nem compareál, az széken az citatoria sententia adassék ellene, kivel mindenütt kergethessék szabadon, és megbüntetessék nullo juris remedio obstante. Ha pedig nemes ember paraszt embert öl meg, abban az régi mód tartassék.

Végeztetett az is, hogy az mely nemes embert azelőtt való artikulusok tartása szerint fertelmes, gonosz cselekedetiért kiadnának, az ispányok azt az vármegyére bevigyék törvény szerint, és ott a vármegye törvényt tegyen aféle nemes emberre, ha méltán-e vagy méltatlan adták ki? Ha mentheti magát, jó; ha pedig nem, ott törvényt mondjanak reá. De ha aféle nemes ember Nagyságodra appellál, Nagyságodnak híven megírják az ő tettek törvényt, addig fogva tartassék, azután valamiben Nagyságod hagyja, és valamint deliberál az törvény, abban maradjon.

Az ispány uraim, királybírák és egyéb tisztartók, kiki

az ő tisztek szerint kimenjenek circálni , és a gonosztevőkről inquiráljanak szorgalmatossan, kergessék és büntessék őket, hogy az gonoszság megszűnjék. Az mely gonosztevők pedig az megholt kegyelmes urunk Báthory Kristóf halála után bűnben nem találtattanak, azoknak kegyelem legyen.

A mely szegény nemes uramék és atyámfiai in pacifico dominio bonorum suorum vannak , sed literis et literalibus instrumentis forte destituuntur, azokat könyörgünk Nagyságának nem hogy ante illorum defectum in semine jure regiummal megháborítaná, de sőt inkább Nagyságod őket salvo jure fisci kegyelmesen azokba építse , és necessariis instrumentis konfirmálja benne.

Hogy pedig kegyelmes urunk Nagyságod az mi hazánk-gondviselésére elég lehessen, ígértük Nagyságodnak kapuszám szerint den. 99 ad festum Fabiani et Sebastiani és ismeg den. 50 ad festum Petri Cathedrati minden fogytkozás nélkül. Az székely uraink azon terehviselésre ígérk magokat Nagyságodnak , az szász uraim is azonképen az ő módjok szerint.

Az magyarországi uraink kapuszám szerint az megmondott napra egy forintot és ugyanazon felyül mondott ötven pénzt Nagyságodnak beszolgáltatják.

Tetszett az is, hogy az magyarországi uraimék az előbbi végeztések szerint a mit házok szükségére visznek, attól harmincadot ne adjanak.

Történtek ilyen dolgok, hogy Nagyságodtól missilis levelet vivén kapitányokra avagy vice-ispányokra, királybírákra avagy egyéb tisztbelierekre (kiknek vigorával minden törvény ellen jószágot, örökséget elfoglaltak) különb különb dolgokban exequáltattak. Könyörgünk Nagyságodnak mint kegyelmes urunknak, hogy Nagyságod ennek utánra sem ez országban, sem Magyarországbán eféle missilist ne adasson, hanem ha mely jószágot sequester kézhez kell adni, törvény discussiójából menjen ki.

Ha mely jószágat pedig aféle missilis levélnek erejével eddig elfoglaltak volna, az restituáltassék.

Az fehérvári tartományában való nemes népeknek, atyámfiaiknak , kik panaszkodnak , hogy az fehérvári udvarbíró potentiát exerceáltatott rajtok , dolgokért könyör-

günk Nagyságodnak, igazítsa el Nagyságod, és ennekutánna rajtok hatalmaskodni ne engedje.

Azonképen Bihar vármegyében is Nagyságod parancsoljon az kapitányoknak, hogy aféle potentiát ne exerceáljanak szegény nemes népeken. Könyörögnek mégis Nagyságodnak az magyarországi három vármegyebéliek, hogy az mely várasokat kapuszám szerint pusztulás miatt leszállítottanak, azokról az várműre, köhordásra és gyalog műre ne kényszerítessenek.

Nagyságodnak könyörögnek az magyarországi uraink, hogy az latrok kergetésére az kapitányokkal adasson segítséget, kik ha dulást tennének az urak avagy nemesek jószágában, az ispányok jószágokból tartozzanak refundálni ¹⁾.“

Nos igitur praemissa supplicatione Dominorum Regnicolarum trium Nationum et Partium Regni Hungariae nobis subditarum faventer et audita et admissa praescriptos universos articulos, modo praemisso nobis praesentatos, praesentibus literis nostris de verbo ad verbum inscribi et inseri fecimus, eosdemque ac omnia et singula in iisdem contenta ratos gratos et accepta habentes acceptavimus, approbavimus, ratificavimus et confirmavimus. Offerentes nos benevole, quod praemissa omnia in omnibus punctis, clausulis et articulis, tam nos ipsi observabimus, quam per alios quospiam quorum interest, seu intererit, observari faciemus. Imo acceptamus, approbamus, ratificamus et confirmamus harum nostrarum vigore et testimonio literarum mediante. Datum in Civitate nostra Medgyes vigesima tertia die mensis Decembris. Anno Domini millesimo quingentesimo, octagesimo octavo.

Sigismundus Báthori de Somlyó mpr. ²⁾.

Ugyan ez nap a fejedelmi beigtatás ünnepélyéhez készületek tétettek. A templomi kar fő székét fehér szőnyeggel

¹⁾ Itt, úgy látszik, még néhány cikk elmaradt.

²⁾ A példány, melyről e másolat vétetett, a károlyfehérvári tanács levéltárában őriztetik, honnan azt a fáradhatlan nyomozó dr. Ötvös Ágoston úr írta le, és szíveskedett velem közölni. E nevezetes okmány fölfedezése írt tudós barátomnak annyival nagyobb érdeme, mert az sem a fehérvári püspöki, sem a kolosmonostori konventi levéltárban nincs meg, s ez ideig lappangott.

borították be, a földre zöld szőnyeget terítettek. Intézkedtek, hogy a meggyesi pap énekeseit a templomba rendelje a Te Deum laudamus s más darabok elénekelésére s ugyanott a Báthory István*) zenészei és trombitásai jelenjenek meg. Kendi Sándor pedig a fejedelem legidősb tanácsosaival elrendezé az ünnepélyt, díszmenetet s a szónoklatokat, melyek az eskületétel előtt a templomban tartandók lesznek. Nyolc trombitást néhány dobossal a városház tornyán helyeztettek el, a fejedelem kék hacérit (a drabantokat) két sorban és két rendben annak lakától a templom ajtajáig állíták fel. Mikor minden el volt rendezve, dél felé a főurak a templomból a fejedelem szállására mentek, hogy őt a templomba kísérjék, hova a kormányzó már megérkezett, lábai gyöngesége miatt nem akarván a díszmenettel menni.

Végre megindult a díszmenet a fejedelem szállásáról.

Elül mentek az országgyűlési urak, utánok a fejedelmi tanács és Gálfi János udvarmester a fejedelmi bottal.

Ezután a fejedelem ment s közvetlen utána két unokatestvére Báthory István és Boldizsár, valamint az egész udvari személyzet. A menetet néhány tiszt és lövész zárta be, melynek megindulásakor a város trombitása a templom tornyáról, majd a 8 trombitás a városház tornyán fűtta hangszerét, azután a dobos verte dobját s újlag és hasonló renddel a trombitások játsztak, míg csak a fejedelem a templomba nem érkezett.

Mindnyája pedig e napon díszöltönyét vette fel. A fejedelmen cobolymente, veres karmazsin bársonydolmány, kalpagján atyjának fekete forgója s oldalán aranyos kard volt. Lehető látni a főurakon is díszes fekete coboly, nyusztprém, skárlát és gránát posztó mentéket, damasz bársony s arany fonallal szőtt anyagú mentéket, szebbnél szebb kardokat s pompás gyöngy-és drágakövekkel kirakott forgókat s fekete darutollakat, kócsagokat.

*) Ez időben két Báthory István élt: az ecsedi, ki Magyarországon lakott s bármit mondjanak néhányan az Istváni szájával, kitűnő ember volt; a másik a somlyai ágból Zsigmonddal első unoka s atyja Báthory Gábor fejedelemnek, ki magát István király oldala mellett képezte ki. Itt ez utóbbiról van szó.

A templomban a fejedelem az oltártól jobbra foglalt helyet, mögötte mintegy ölnyi távolságra Báthory István és Boldizsár s ezek mögött közvetlenül a kormányzó állott. A lakság és urak részint a másik oldalon részint középen az oltár mellett a karban, a tanácsurak pedig a fejedelem előtt a zöld szőnyegen állottak.

Midőn minden el volt helyezve, az ország szószólója Bánffi Boldizsár egy magyar szónoklatot olvasott fel, melyet Ézsaiás (I. 9.) következő szavaival nyitott meg: „Ha a seregeknek ura valami keveset meg nem hagyott volna bennünk, úgy jártunk volna, mint a sodomabéliek, lettünk volna hasonlatosok a Gomorához.“ „Miután isten, folytatá, e hazát kegyelmesen megtartá s védelmezé a boldog emlékezetű István király Nagyságod nagybátyja s Kristóf, Nagyságod atya alatt, most ugyanazon isten kegyelmessége Nagyságoddal, mintegy fénylő csillaggal ajándékozott meg, kihez fordítsuk tekintetünket s gondolatinkat, kinél keressünk vigasztalást és menedéket, s kinek tisztelet, engedelmesség és szolgálattal tartozunk. Miután dicséretre méltó szokás az, hogy a fejedelmek esküvel kötelezik le magokat országaiknak, a lakság most Nagyságodat ilyen eskületételre kéri fel oly meggyőződéssel, hogy Nagyságod azt megtagadni nem fogja.“

E beszédre a fejedelem nevében a mellette álló Kendi Sándor felelt: „Ő Nagysága is hálával adózik istennek gondoskodásáért, hogy a hazát ősei alatt békében megtartá ez ideig s mivel isten és a becsületes lakság úgy akarják, hogy ő Nagysága megelőzött választás után letegye az esküt, ő Nagysága szívesen belégyezik, hogy ez is mint a többi tisztas rendtartás és dicséretes szokás el ne maradjon. Tehetsége szerint atyai gondját, oltalmát és kegyelmét ajánlja a mindenható isten segítségével, kihez nem szünendik meg fohászkodni s kinek áldását várja.“

Most Bánffi Boldizsár Kendi Sándor elibe lépett, előkérte a törvénycikkeket és esküformát, melyet kezébe vévén, szavonként olvasott fel s a fejedelem födetlen fővel utána mondott.

Az eskü végeztével Géczi János kormányzó elmondá, mikép útasítását felolvastatta az ország előtt és saját véleményé-

nyét is tudatta velök. Miután az ország a kormányzást urára a fejedelemeire ruházta, ő is belényugszik, nem mintha a hivatalt és terhet akarná kerülni, hanem mivel az ország akaratjához tartja magát. Felajánlja jövőre is szolgálatát ereje s tehetsége szerint, ha a szükség s ő Nagysága kívánandják. A mellett kész pontosan számolni, mindent s a mi csak rá volt bízva, azt tartozó helyére átadni. Ő nagyságának végül szerencsét, boldogságot s hosszú életet kíván.

Választ az agg szónoknak a fejedelem nevében Kendi Sándor adott, biztosítván őt urának hálája és kegyelméről.

Ezek végeztével az énekesek a karban egy moteta figurativet énekeltek egy vonogató sípos s egy olasz hegedűs finom zenéje kíséretében. Azután a Te Deumot zenekíséret nélkül s majd ismét egy moteta figurativet énekeltek. Ezalatt a fejedelem felállott s kísérete s az országgyűléssel oly renddel, mint a templomba jött, távozott, mi közben mindkét toronyon trombitáltak s minden harangot húztak. Midőn a főurak a fejedelmi szállás kapujába érkeztek, két sorba állottak a bemenetelnél. Gálfi János udvarmester midőn Zsigmond előtt belépett, a sorban álló Huet Albert szebeni királybírónak mondá: „Sit felix et faustus!“ — „Amen“ viszonzá a királybíró. A fejedelem pedig szokott üdvözlését kalapja levevésével mutatta ki.

Most megkezdődött a nagy ebéd, melyre az országgyűlés hivatalos volt: mintegy tizenkét asztalra. A kék darabantok a kerek piacon körbe járva háromszor löttek egymásután, míg a vár faláról ágyukkal és mozsarakkal durrogtattak. Az ebéd félkettőtől esti tíz óráig tartott, mi közben a ház előtt a trombitások és dobosok, fenn az asztalnál pedig Báthory István olasz zenészei játsztak.

Más nap reggel a fejedelem és rendek elhagyták Meggyest.

Géczi János a pénztárban 42,000 aranyat, két ezer talért s tizenhárom ezer apró pénzt hagyott. A fejedelem felszabadítása nem volt ingyére, s híven az országgyűlés folyama alatt kifejtett ellenzéséhez mondá az ünnepély napján: „Kezébe adtátok a gyeplőt, megbánjátok!“ *) De ő ezt nem érte

*) Gyulafi Kulesárnál 52.

meg, a következő (1589) elején Fehérvárt meghalt, s ugyanott ünnepélyesen eltemettetett.

A jezsuiták az artikulus értelmében jószágaiktól megfosztattak s távoznak Meggyesről a fejedelem mellől, ki az ablakból nézett utánok és ez alkalommal el is hagyták az országot. A fejedelem őket következő bizonyítvánnyal ereszté útnak*): „Zsigmond, isten kegyelméből stb tudtúl adjuk mindeneknek, kiket illet, hogy a Jézus társasága atyái akaratumk ellenére saját vétkökön kívül meg nem érdemelve üzettek el; midőn mind Mi irt atyákat s azoknak tiszteletre méltó társodáját mindig kitünő szeretettel öleltük s öleljük; mind ök bárkinek is sérelme nélkül alattvalóink ifjai s másoknak tanítása s más kegyes és keresztyén hivatalok körül békésen, zúgolódás nélkül, szorgalmasan és folytonosan eljárak; de más okokból akaratumk ellen kényszerítettünk, kényszerítve voltunk elbocsátni őket. Miért is kiadtuk e levelet, mint az irt atyák ártatlanságának bizonyosságát, hogy értsék meg mindenek, hogy az irt atyák nálunk és birodalmunkban mind tudományok, mind életökre nézve igazak voltak s azok ma is, milyenek mint halljuk és tudjuk minden tartományokban és birodalmakban. De hogy nem csak ártatlanságok s igaz voltok inkább kitünjék, hanem irántoki jó indulatumk is.... stb stb.“ A bizonyítványát némely az ő javokra szolgáló intézkedésekkel zárja be. A pápa mindamellett Zsigmondot országostúl egyházi átok alá vetette, melytől csak követe Bodoni István közbenjárására menté föl.

Följegyezve találjuk Bethlen Farkasnál, hogy a fejedelem a meggyesi gyűlés végzésein, miután ez ott nem pecsételtetett le, változtatásokat tett, hogy minden korlát mellözésével önállóan uralkodhassék. S ez első lépés megnyitá azon zsarnoki erőszakoskodások sorát, melyeknek néhány év alatt Gálfi János, Gyulai Pál, a tizenhárom fejedelmi tanácsos és főúr s végre egész Erdély áldozatul esett.

*) Szegedi: *Deer. et Vitae R. Hungariae*, 385. és 385. l.

AZ ALFÖLDI Ő HANGRÓL.

REGNER TIVADARTÓL.

Olvastatott az akademiában martius 8. 1858.

Kecskemétre jövén, először hallottam az *e* helyett használt alföldi *ő* hang kiejtését; egy ismerősöm pedig figyelmeztetett arra, hogy azon *ő* hang a közönséges magyar *ö*-től eltérő, s inkább a francia néma *e*-hez hasonló hang; valamint arra is, hogy ezen alföldi *ő* nem tudom kinek állítása szerint a nyelvtudomány szabályaihoz képest helyesebb volna az *e* hangnál.

Meg levén győződve arról, hogy a nyelvek és nyelvjáráások kiejtése nem tetszés szerint képeztetett, hanem biztos törvényeken alapúl, azon törvénynek, melyen az alföldi *ő* hang használása alapszik, s egy úttal a fent említett állítás igazságának nyomába jöni akarván, a magyar akademia által kiadott „Magyar Nyelv Rendszerének“ második kiadását forgattam át, melyből csak annyit vehettem ki, hogy az *e* hangnak a magyar nyelvben előforduló kétféle kiejtésére nézve nem állittathatnak fel szabályok, és csak gyakorlatból tudhatni, vajjon az *e* zártan (péld. meg) vagy nyíltan (p. o. kecs) ejtendő-e; hogy pedig mindazonáltal tájékozásúl két adat szolgálhat, mely szerint 1) az alhangú szókban előforduló *a*-nak felhanguakban a nyílt *e* (látlak, nézlek), hasonlóképen az *o*-nak a zárt *e* (látok, nézek) felel meg; 2) zárt *e* ott ejtendő, hol nyelvjárásilag *ő* használtatik.

Ebből tehát világos, hogy az alföldi *ő* csak a zárt *e* helyett az *o*-nak megfelelőleg használtatik, úgy mint a nyílt *e* az *a*-nak felel meg, miből azt következtettem, hogy az egymásnak megfelelő hangoknak kellő arányát a tájbeszéd más-hol keresi, mint az általános nyelv, s azon gondolatra jöttem, hogy a magyar rövid *a*-nak alkalmasint a magyar nyelvben elő nem forduló nyílt rövid *a* és *o* közötti hangjának, vagy helyesebben mondva éppen a nyílt rövid *a* hiányának tulajdo-

nítandó ama hang-aránynak bizonytalansága, melynek alapján a tájbeszéd az általános nyelvtől eltérő módon képezi az egymásnak megfelelő hangokat.

Hogy világos legyen a dolog, a hangokat a megszokottaktól különböző jelek által kell előadnom, nevezetesen a nyílt rövid *a*-t (mint ez olasz szóban „alta“) *a* által fogom kifejezni, a magyar rövid *a*-t (mint e magyar szóban „alma“) *ä* által, a zárt *e*-t ugyan *e*, a nyílt *e*-t pedig *ä* által, mely jel az illető hangnak legjobban megfelel; az alföldi *ö*-t végre *ö* által. Továbbá előre bocsátom azt is, hogy természetesen az *a*-nak az *ä* felelne meg, az *ä*-nak pedig az *ä*, valamint az *o*-nak az *ö*, vagy táblaképen összeállítva így :

<i>a</i>	—	<i>ä</i>
		}
		<i>ö</i>
<i>ä</i>	—	<i>ä</i>
		}
		<i>ö</i>
<i>o</i>	—	<i>ö</i>

A magyar nyelvben nem az *a*-nak, mely ebben a nyelvben nem létezik, hanem az *ä*-nak megfelelő hangnak vétetik az *ä*, a változás tehát a táblában nem egyenesen vízirányosan, hanem rézsutt felfelé megy ekkép :

<i>a</i>	/	<i>ä</i>
		}
<i>ä</i>		<i>ö</i>
		}
<i>o</i>		<i>ö</i>

Az alföldi ember tehát az *o*-nál ugyanazon elvet követvén, nem egyenesen, *ö* felé hanem szinte rézsutt felfelé fordul úgy, hogy a két változás két párhuzamos vonalt képez így :

<i>a</i>	/	<i>ä</i>
		}
<i>ä</i>		<i>ö</i>
		}
<i>o</i>	/	<i>ö</i>

Az említett ismerősömmnek tehát csakugyan igaza van-e, hogy az alföldi *ö* helyesebb mint az *e*?

Eddig csak azon törvényt kerestem, melyen az alföldi *ö* alapúl; nézzük: talán az *e* hang forrására is rá akadunk.

Először azt vesszük észre, hogy az *e* a táblánkban nincsen, minél fogva a táblát ki kell egészíteni. Bizonyos az, hogy az *ö* az *o* és *e* közötti hang, az *e* tehát az *ö* mellé való következőkép:

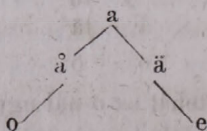
a	ä	
	ö	
ä	ä	
o	ö	e;

de nem csak az utolsó, hanem az első és második sort is kell

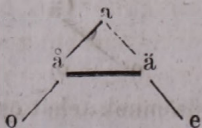
e-vel bezárni, mert az *ä*, *a* és *e* közötti, } *ö* pedig *ä* és *e* közötti hang, a tökéletes tábla tehát ilyen lesz:

a	ä	e
	ö	
ä	ä	e
o	ö	e

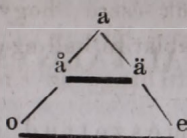
Feltűnik most előttünk az, hogy valamint az *a* az *ä*-n megy keresztül *e*-be, épen úgy az *ä*-n keresztül *o*-ba megy át, s úgy szólván azon hangoknak hegyét képezi, a mit ilyformán lehetne táblailag kimutatni:

Hogy a magyar nyelvben az *ä* az *ä*-nek megfelelő hangnak használtatik, az tény; mi végett köztük húzást vonok ekép:

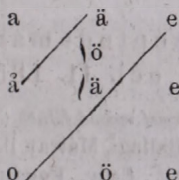
Az általános nyelv párhuzamos vonalt tévén *o* és *e* között, ezeket is egymásnak megfelelő hangoknak ismeri el:

Ha pedig az általános táblát vesszük

a	ä	e
	ö	
ä	ä	e
o	ö	e

akkor azt mondhatjuk, hogy úgy, mint az ä -tól egy húzást teszünk az ä felé a hangok határszéleig, a melyen túl már nincsen hang, épen úgy az o -tól is egy párhuzamos vonalt tévén, nem állunk meg a közepében mint az alföldi, hanem végig megyünk az e -ig így :

a miből egyszersmind az is kiderül, hogy a magyar nyelvben a rövid nyílt a hiánya az ä -nek hiányát, az alföldi nyelvjárásban pedig az e -nek hiányát vonja maga után.

Az alföldi ö tehát és az e mindaketten bizonyos törvényeken alapúlnak; azt pedig hogy az egyik helyesebb volna mint a másik, nem lehet mondani, s így ebből a szempontból nincsen ok arra, hogy a mívelt nyelv az eddig elfogadott törvényt mellőzve a másikat kövesse. Azt pedig hogy — mint amaz ismerősöm beszédéből kivenni gondoltam — széphangzás tekintetéből kellene elfogadni az alföldi ö -t, megcáfolni szükségesnek nem vélem; ha pedig ahhoz a véleményhez ragaszkodnék valaki, annak ellenkezője bebizonyítását mindenkor szívesen elvállalom.

AKADEMIAI TÁRGYALÁSOK.

A mathem. és természettud. osztályok ülése
oct. 4. 1858.

Mélt. B. Eötvös József másod Elnök úr elnöklete alatt jelen voltak az illető osztályokból : Frivaldszky, Gebhardt, Győry, Kiss K. rt. tt., Brassai, Csorba, Nendtvich, Pólya, Török József ll. tt. — Egyéb osztályokból : Balogh, Czuczor, Fogarasi, Szalay rr. tt. — Ballagi, Bertha, Csengery, Hunfalvy, Pauler, Peregriny, Szőnyi, Tóth L. ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— Csorba József lt. emlékbeszédet mondott Bene Ferenc tiszt. tag felett. — S ugyanannak indítványára az elhunynak arcképe titkos voksolás után kilenc szavazattal a teremben felfüggesztetni rendeltetett.

— Győry Sándor rt. folytatólag a bűvös négysszögről értekezett.

— Kruspér István úr budai műegyetemi tanár a papíron kicsinyített mértékben adatott sokszögek területének meghatározására szolgáló készületekről értekezett, előmutatások kíséretében.

A nyelv- és széptudományi osztály ülése
oct. 11. 1858.

Mélt. B. Eötvös József másod Elnök úr elnöklete alatt jelen voltak az osztályból : Czuczor rt., Ballagi, Mátray ll. tt. — Egyéb osztályokból : Kubinyi Ágost tt. — Bugát, Erdy, Fogarasi, Kiss K., Szalay L. rr. tt. — Brassai, Csengery, Csorba, Henszlmann, Kiss Ferenc, Pauler, Pólya, Tóth L. ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— Czuczor Gergely rt. következő jelentésével a nagy szótár első kidolgozása befejeztetéséről nyitotta meg az ülést :

Tek. Akademia! Midőn az 1844-diki év végén a magyar nagyszótár szerkesztésére nagygyűlésileg hivatam volt, őszintén megvallom, azt némi tünődés után és tartózkodással vállaltam el, nem csupán az illető munka tömérdek nagysága és nehéz volta, hanem éppen akkor súlyosan megromcsolt egészségi állapotom miatt is, főleg pedig, mert végrehajtására oly rövid idő volt kitűzve, mely azon esetben is kevés, ha nem kellene egyebet tenni, mint a már előre összevegyűjtött, s kélőleg kidolgozott cikkeket sorozni, rendszerezni, vagyis, szoros értelemben, csak szerkeszteni.

Mindazáltal elvállaltam a feladatot, mert mindenek előtt a t. Akademia akaratát, melynek ügye mindig szívenemen fekvék, teljesíteni kötelességnek, s bizodalmát tetteleg valósítani

becsületnek tartottam ; mert ilyféle munkára csak az szánhatja magát egészen , ki családi gondoktól s egyéb foglalatosságtól ment lévén, idejével és erejével folyvást szabadon rendelkezhetik ; mert szerkesztő társamúl Fogarasi János r. tag úrban oly munkarészeszt választott a t. Akademia, ki nek sok oldalú szakképzettségét, különösen nyelvtudományi alapos és többféle működéseit ismeri s élvezi a nagy közönség, s kivel, a nyelvészeti nézeteket illetőleg, elvekben osztozom ; végre, mért annyi képességet és előkészületet éreztem magamban, mennyivel nyelvtudományunk azonkori állásához képest, valamint több másnak, úgy énnekem is birnom lehetett, s mint a nyelvtudományi osztály r. tagjának birnom illett is. Mindezen indokokhoz azon öntudat járult, hogy zsenge ifjúságomtól kezdve ösztönszerű hajlammal és vonzalommal viseltetém anyai nyelvem iránt, melynél fogva észrevevék, megfigyelék, s emlékezetembe jegyzék mind oly szókat, kifejezéseket, mondatokat, melyek sajátosságuk vagy ritkaságuk miatt feltűnőleg megleptek, s melyeket szótárokban, vagy más könyvekben is aligha lelünk, s egyedül a szájról szájra adott hagyományos élő népszótárból meríthetünk, milyenek a magyar dajkanyelv sajátnemű szavai, a gyermekek játékversei, pillehívó, gólyaszólitó rímek, lovak, ökrök, ebek nevei, különféle állatokat hívogató, vagy üző ős eredetiségű indulatszók, népmesékben divatos kifejezések, babonás mondatok, népies üdvözlési módok, szertartások, szójátékok, tájejtések, gúny- és csúfnevek, gúnydalok, a magyar vitézek szójárásai, kalandos fillentései, a toborzók dévaj és pajkos kedélyű fölrikkantásai, a szegénylegények képes kifejezései, tájadoromák és példabeszédek, stb. Kiváltképen lekötötték ifjúkori figyelmemet a születésem vidékén, Mátyusföldén, divatozott, s eddig jobbára már feledésbe ment népdalok, és az akkori ponyvairodalom művei, melyek közül többet mind maiglan emlékezetemben őrzök. Altalán minden előadott alkalmat fölhasználni szerettem, hogy a némelyek előtt talán érdektelennek látszó, de valóban sok kincset rejtő népnyelv sajátosságait kikutassam, s mennyiben különféle vidéki magyarokkal érintkezőm, mind kiejtéseiket, mind tájszavaikat ellessem.

Ily ösztönszerű hajlammál fogva, mondhatom, némi kedélyes szeretettel fogtam volt föladdott munkámhoz, s félretevén minden egyebet, sőt ifjabb korom legkedvesebb, leghívebb barátját is, a nemzeti lantot, mintegy hűtlenül mellőzván, egész erőmet és időmet új vállalatomra szántam.

Mennyi nehézséggel és akadálylyal kell egy szótárírónak küzdenie, azt már annyian és annyiszor emlegették, hogy elmondanom fölösleges stb, Akademiának újra hallania untató volna: annyit mindazáltal némi igazolásomúl — kérdés vagy panasz nélkül szólva — szabad legyen bevallanom, hogy nekem az első értelmező magyar nagyszótár szerzésével újdönúj útat kelle törnöm, az úttörésnek pedig azon bökkenője van, hogy, habár bizonyos irányfonalat követ is, a feltorlott rögöket egyhamar el nem háríthatja és simíthatja, s hogy az úttörőnek erejét mód nélkül igénybe veszi és megviseli.

T. Akademia! Immár 13 éve múlt, hogy helyben megtelepedvén, az *A* bötűn munkámat megkezdtem volt, s istennek hála! folyó évi nyárderékon a *Zs* bötűn, illetőleg a „Zsuzsok“ szóval befejeztem. Valóban nagy idő, majd félnemzedeki korszak, melynél talán más valaki hamarabban, vagy mely alatt többet bírt volna végezni, mint én tevék. De bármint áll a dolog, azt tiszta öntudattal mondhatom, hogy részemről a szilárd akarat s türelmes kitartás nem hiányzott, de a lélek munkálkodásának nélkülözhetlen szerve, s a végrehajtó akarat eszköze a test, bizony mondom, gyarló vala, s az évről évre kísérő nyavalyák, gyöngélkedések, s más viszontagságok, ha nem hiusíták is, de időnként akadályozgatók, s le-lekötve tarták az akaratot. Ez okozá, hogy egyes cikkeket talán nem oly terjedelmesen, nem oly kimerítőleg fejtettem ki, mint tehetém, vagyis képes valék tenni, ha húzamosb időt fordíthatok rájuk, mert kiváltkép arra kelle törekednem, hogy a munka zömét bevégezhessem, s ha nem tökéleteset is, de legalább egyöntetű egészet állítsak elé, melyen, ha az ég nem engedné hogy utolsó vonalig végét érjem, szerkesztő utódom eligazodhassék.

Tehát nagyjában az értelmező magyar nagyszótár készen állana, mennyire a magyar nyelvben hajdan dív atozott

de kiavúlt, vagy mind maiglan divatos, részint köz, részint tájbeli gyökszók, törzsszók, és származékaik a t. Akademia útásításában kitüzött szótárok nyomán, s egyéb kútforrások után benne özvegyűjtvék, értelmezvék, elemezvék, illetőleg származtatvák.

De van a nyelvnek egy lényeges alkatrésze, mely annak lelkét, szellemét teszi, t. i. a szóképzók, és szómódosító ragok. Ezeket, szerkesztő társammal egyetértve, a munka folyamatán készantag elmellőztem, s utóljára hagytam, mert úgy vélekedém, hogy rólok biztosabban, okszerűleg és alaposan csak akkor szólhatnak, ha az egész nyelv tömegét értelmezve egymáshoz való viszonyaikat s minden árnyéklataikat az analogia, inductio, s belhasonlítás utján által meg általvizsgáltam.

Továbbá tudnivaló, hogy valamint a közmondás szerint a bírák is okosabbak, midőn a tanácsból kijönnek, mint mikor bementek: hasonlóan az én nyelvismereteimnek is, annyi idő folytán, terjedniök, tisztábbulniök, s alaposbodniök kellett, miszerint a miről munkám kezdetén csak homályos sejtelmeim, vagy azok sem voltak, az jelennen derültebben, világosan vagy legalább féltisztában áll előttem, s ennélfogva némelyeket itt-ott részint pótolnom, részint igazítanom, és özshangzásba hoznom kell.

Végre, hogy mind értelmezési, mind szóelemzési és származtatási eljárásomat okadatoljam, szükségesnek tartom, azon kérdésekről, melyek fejtegetése akármely nyelv, tehát a magyar, szervezetének is alapos ismerésére s ismertetésére okvetetlenül megkivántatik, tüzetesen, s mennyire tölem telik, kimerítőleg értekezni, s ezek: a) a hangok rendszere, mindennemű változataikkal, b) a gyökszók lehető meghatározása, c) a szóképzés rendszere, cs) a szómódosító ragok rendszere, d) a tájszók, e) a szócsaládosítás és belhasonlítás, f) külhasonlítás az idegen nyelvekkel, g) a kölcsönözött szók. E kérdések részletes megfejtése, s talám tisztába hozása volna eddigi tanulmányaim eredménye, melyekről elveimet, nézeteimet s kutatásaimat időnként előterjeszteni földadatúl tűztem ki, azon bizodalommal, hogy a t. Akademia illető előadásaimat türelmes figyelmére méltatja.

— Az ülés az évenkénti bizottmányi jelentések, a színe előtt több ízben felolvasott cikkek után, valamint a nagyérdemű megbízott szerző jelen számadása nyomán teljes megnyugvását jelentette ki az ügy állásában; s örömmel tekintett a munka második stádiumában készülendők elibe, mikhez a szerkesztőknek erőt és egészséget kívánt.

— *Henszlmann Imre* lt egy pillantást vetvén a gót egyházi stílnak keletkezésére és fejlődésére, legújabbban nyert adatok nyomán a kassai székesegyház alaptervének francia eredetét mutatta ki, s legközelebb Kassán tett újabb vizsgálatai eredményeit előterjesztette.

— *Toldy Ferenc* a Debreceni Codex legendárium nyelv tudományi sajátosságait ismertette.

A philosophiai és társad. tud. osztályai ülése oct. 18. 1858.

— *Kubinyi Ágost* tisz. tag helyettes elnökle alatt jelen voltak az illető osztályokból: Szalay László r., Bertha, Pauler, Peregriny ll. tt. — *Egyéb osztályokból*: Balogh, Bugát, Czuczor, Érdy, Győry, Kiss K. rr. tt. — Ballagi, Brassai, Csengery, Henszlmann, Pólya ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— Olvastatott *Kállay Ferenc* rt. értekezése a scytha törzs hiánytalan teletéről, adalékul a scytha népek vallásphilosophiájához.

— *Brassai Sámuel* lt. befejezte előadásait a lélektani alapon fejtegetett logikáról.

A történelmi osztály ülése oct. 25. 1858.

Mélt. b. Eötvös József másod Elnök úr elnökle alatt jelen voltak az osztályból: Csengery, Henszlmann, Kiss Ferenc ll. tt. — *Egyéb osztályokból*: Kubinyi Ágost tt. — Balogh, Bugát, Czuczor, Fogarasi, Győry, Kiss K., Szalay rt. tt. — Ballagi, Brassai, Bertha, Hunfalvy, Peregriny, Tóth L. ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— Olvastattak *Szilágyi Sándor* úr nagykorösi tanártól: Az 1588-ki dec. 8—23. tartott megyesi országgyűlés története és artikulusai.

Összes ülésé

alakulván a gyülekezet, némely a közelítő nagygyűlésre tartozó előintézkedések után, a titoknok a következő tudományos testületektől a következő küldeményeket adta be:

1. *A tud. cs. akademiájától*: 1. Denkschriften d. k. Akad. d. W. Mathem. Naturwiss. Classe. XIV. Bd. Wien 1858. — 2. Sitzungsber. d. Math. Naturwiss. Classe. 1858. XXVIII. 5. 6. XIX: 7—10. — 3. Sitzungsber. der Phil. Hist. Classe. XXV: 3. XXVI: 1. 2. XXVII: 1.—4. Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen. XIX: 1. 1858. — 5. Fontes rerum Austriacarum. II. Abthlg. XVII: 2, 1858. — 6. Jahr-

bücher d. kk. Central-Anstalt für Meteorologie u. Erdmagnetismus. V Bd. 1858.

2. *A cs. k. földtani Intézettől* : Jahrb. d. kk. Geol. Reichsanstalt. 1858. Nro. 1. 2.

3. *A cs. k. földirati Társaságtól* : Mittheilungen d. kk. Geogr. Gesellschaft. II. Jahrgang 2. Heft. Wien 1858.

4. *A tudd. porosz kir. Akademiájától* : 1. Abhandll. d. kön. Akad. d. Wiss. zu Berlin. Aus d. J. 1857. Berl. 1858. — 2. Monatsberichte Sept. — Dez. 1857. — 3. Monatsb. 1858. Jan — Mai.

5. *A londoni kir. Társaságtól* : 1. Philos. Transactions of the R. Soc. of London. 1857. Part. III. — 2. Proceedings of the R. Soc. No. 31. — 3. Astronomical and Magnetical and Meteorological Observations made at the R. Observatory Greenwich in the year 1856. Lond. 1858.

6. *A britt geologiai museum részéről* : 1. Memoirs of Economic Geology in London. Vol. I. II : 1. 2. Lond. 1846—48. — 2. Memoirs of the Geol. Survey of the United Kingdom. Figures and Descriptions illustrative of british organic remains. Decade I—IX. Lond. 1849—58. 4r. — 3. Memoirs of the Geol. S. of Gr. Britain and of the Museum of practical Geology. Mining Records. 3 Voll. Lond. 1855, 56, 57. — 4. Memoirs etc. The Iron ores of great Br. Part. I. — On the tertiary fluvio-marine formation of the Isle of Wight. 1856. The Geology of the country around Cheltenham. 1857. — 5. Report on the Geology of Cornwall, Devon and West-Somerset. Lond. 1839. — 6. Figures and Descriptions of the palaeozoic fossils of Cornwall, Devon and West Somerset. Lond. 1841. — 7. Records of the School of Mines. Vol. I. part. I. III. IV. Lond. 1852—3. — 8. Prospectus of the metropolitan School of science applied to mining and the arts. Lond. 1857. — 9. Annual Report of the Director-General of the Geol. Survey of the united kingdom 1857. — 10. 97 geologiai abrosz atlanti placátban, és 78 abrosz közöns. ív-rétben.

7. *A londoni kir. földirati Társaságtól* : 1. The Journal of the R. Geogr. Soc. of Lond. Voll. XX : 1. 2. XXI.—XXVII. Lond. 1850—57. — 2. Proceedings of the R. Geogr. Soc. of L. Vol II. 1858. No. 1. 2. 3.

8. *A portugal kir. Akademiától* : 1. Historia e Memorias da Academia R. das Sciencias de Lisboa. 2-a Serie, tomo I. parte 1. 2. T. II. p. 1. 2. T. III : 2. Lisb. 1843—56. fol. — 2. Memorias da Academia Real das Sciencias de Lisboa. Classe de Sc. Moraes, Politicas e bellas Lettras. Nova Serie, To. I. p. 1. 2. To. II. p. 1. Lisb. 1854—7. 4r. — 3. Memorias da Acad. Real das Sc. de Lisboa. Classe de Sci. Matematicas, physicas e naturaes. Nova Serie, To. I. p. 1. 2. Lisb. 1854, 5. 4-o. — 4. Annaes das Sciencias e lettras. Classe I. Sc. Matem. physicas. Tomo I. 1, 2, 3, 4, 6, 7. — Classe II. Sc. Moraes, Politicas, To. I. 1, 2, 3, 4, 5. Lisb. 1857. — 5. Portugaliae Monumenta Historica a saec. VIII. post Christ. usque ad XV. iussu Acad. Sc. Olisiponensis edita.

Scriptores : Vol. I. fasc. I. — Leges et Consuetudines, Vol. I. fasc. I. Olisipone 1856. fol.

9. *Az orosz cs. földirati Társaságtól* : 1. Compte-rendu de la Soc. Imp. Geogr. de Russie pour l'année 1857. traduit de russe. St. Pétersb. 1858. — 2. Procès-verbal de l'Assemblée gén. du 10. fevr. — 10. mart. 1858.

10. *A dán kir. éjszaki régész Társaságtól* : 1. Antiquités de l'orient, monumens runographiques interprétés par C. C. Rafn. Copenhague 1856. — 2. Sur la Construction des Salles des Géants par Sa M. le roi Frédéric de Danemark. Copenh. 1857.

11. *Az erdélyi országismeí egylettől* : Jahresbericht d. Vereines f. Siebenb. Landeskunde f. d. J. 1857-8. Hermanst. 1858.

12. *A krakai cs. k. tud. társaságtól* Kuczynski Lajos titoknok levelével, melyben az akademia csereviszonyra kérik : 1. Statuten der kk. Gelehrten-Gesellsch. in Krakau. 2. Rocznik Ces. kr. Towarzystwa Naukowego Krakowskiego. Poczet Trzeci Tom. I. Kr. 1858.

— Ugyanaz *magányosoktól* a következő könyvajándékokat nyújtotta be : Csengery Antal ltól : *Budapesti Szemle. XI. füz. Pest 1858. — Liphay Endre prépost és kanonok úrtól : Lubellei és Kisfaludi Liphay család nemzékrendje és oklevelei, Nagy Iván által. Pest 1858. 4r. — Mátray Gábor ltól : *Magyar Népdalok egyetemes gyűjteménye. 3. füz. Pest 1858. — Ugyanaz, m-német kiad. — és Mátray G. arcképe. — Nagy J. és Láng Ad. Nyitrán : *Magyarhoni Természetbarát. II. foly. 3. füz. M. és Német külön. — Nagy János úrtól : *Weinhoffer József Egyházi Beszédei, megmagy. Nagy János. Pest 1856. — Pesty Frigyes úrtól a Jahresbericht d. Handels u. Gewerbekammer in Temesvár v. d. J. 1853—6. Temesv. 1858. — Révész Imre debreceni ref. pred-tól : *Közütatás ügye Németföldön. Patak 1858. — Schwartz Ferenc úrtól : *A lelki betegségek általános kór-és gyógytana, törvényszéki lélektan. Pest 1858. — Szabóky Adolf úrtól : A szegedi nagy gymn. Évkönyve 1857/8. — Viertes Programm d. staedt. Ober-Realschule in Pesth 1857/8. — Szenczy Imre ltól : *Philothea, Szalézi sz. Ferenc ut. franciából. Szombath. 1858. — Szokolay István úrtól : *A Magyarországra behozott közjegyzőség. 2. füz. Pest 1859. és : *Községi Tanácsadó, 6. füz. Pest 1858. — Vámbéry Armin úrtól : *Deutsch-Türkisches Taschenwörterbuch. Constantinopel 1858. — Csaplár Benedek úrtól Ipolyi Arnold arcképét.

— Ugyanaz bemutatott *kötelmi példányokban* : 1. A budapesti rendőri igazgatónak küldeményéből 179 dbot. 2. A pozsonyi rendőri igazgatóéből 17 dbot. 3. A besztercei nyomdából 6 dbot. 4. A budai egyetemi nyomdától 10 dbot. 5. A kecskemétiből 6 dbot. 6. A Bucsánszky-nomdából Pesten 30 dbot. 7. A Herz-nomdából Pesten 2 dbot. 8. A sárospatakiából 10 dbot, és 9. a szombathelyiből 1 dbot.

— Ugyanaz a kéziratár számára l. Gróf Gyulay Lajos úr ajánlókából benyújtott 15 eredeti levelet Kazinczy Ferencetől gr. Gyulay

Zsuzsánnához. 2. Gr. Zichy Edmund úrtól egy ékes drák breviáriumot, XV. századi hártya-cod.

— Olvastatott id. *Mándy Péter* úrnak Pesten oct. 13. költ levele, mely mellett a könyvtár számára küldi e munkáját: *A m. nyelv eredete és előnyei*, Szatm. 1858, s azonkívül 800 példányt az akad. rendelkezése alá oly szándékkal, hogy azok az akad. által meghatározandó áron és úton eladatván, a bejövendő összeg kamatja három évenként összesítettven, egy nevén álló alapítvány címe alatt akár a m. nyelvészet terén, akár bármely műipari ágon, p. festészet, vegyészet, gazdaszat, kertészet, kézi mesterség stb útján magyar, és azon nyelvet bíró honfi által fölfedezendő új találmánynak jutalmazására három évenként fordíttassék, s az illető bírálók odaitelésénél fogva az akademia által kiadassék.

Az ülés szíves méltánylással fogadta a beküldő hazafias szándékát, s a könyvecske árát 50 új krajcárban állapítván meg, azt kihirdettetni s a fentebbi célra árultatni rendelte; a pénztárhivatalt oda utasítván, hogy évenként jelentést tegyen a kérdésben levő könyvecske jövedelméből összegyűlt s egy külön könyvecske mellett a Takarékpénztárba beteendő összegekről. Ha azután ezek oly számra nevekednének, hogy a beküldő szándéka létesíthető legyen, az akademia annak mikép kezelését részletesen meghatározandja.

A mathem. és természettud. osztályok ülése nov. 8. 1858.

Mélt. b. *Eötvös József* másod Elnök úr elnöklete alatt jelen az illető osztályokból: Kubinyi Ágost tt. — Bugát, Gebhardt, Győry, Kiss K. rr. tt., Kubinyi Ferenc, Pólya, Török János ll. tt. — *Egyéb osztályokból*: Balogh, Érdy, Fogarasi, Szalay rr. tt. — Bertha, Csengery, Hunfalvy, Pauler, Peregriny, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— Olvastatott *Dörner József* úr szarvasi tanár értekezése ily cím alatt: *Elmélkedések a növénysejt életműködése felett, I.*

— *Pólya József* lt. az emésztés körüli jelen nézetekről általában, s különösen a máj összehasonlító physiológiájáról értekezett.

A nyelv- és széptudományi osztály ülése nov. 15. 1858.

Mélt. b. *Eötvös József* másod Elnök úr elnöklete alatt jelen az osztályból: Balogh, Czuczor rr. tt., Ballagi, Hunfalvy, Mátray ll. tt. — *Egyéb osztályokból*: Bugát, Érdy, Gebhardt, Kiss K. rr. tt. — Bertha, Brassai, Csengery, Lukács, Pauler, Peregriny, Szőnyi, Tóth L., Wenzel ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Czuczor Gergely* rt. az önhangzók rendszerességéről a gyököszókban értekezett.

— *Hunfalvy Pál* lt. a magyar szóbeli hangsúly alogizóját adta elő.

Igazgatósági ülés nov. 20. és 21. 1858.

Mélt. gr. Dessewffy Emél Elnök úr elnöklete alatt jelen voltak: gr. Andrássy György, gr. Cziráky János, Deák Ferenc, b. Eötvös József, Fáy András, Kubinyi Ágost, b. Prónay Albert igazg. tt. — Fogarasi János helyettesítve. — Toldy Ferenc titoknok, Tóth L. pénztárnok.

— A második Elnök úr, mint vezére azon küldöttségnek, mely az igazgató tanács májusi gyűlése által az ország generál-kormányzója Ő Fensége és Ő Cs. K. Ap. Felségénél az Alapszabályok ügyében megjelenni kéretett, s mely nmélt. gr. Andrássy György, nmélt. gr. Cziráky János és mélt. gr. Károlyi György urakból állott, *jelentést tett e küldöttség eljárásáról.* Az igazgató tanács mind Ő Fensége a Főhg generál-kormányzó, mind Ő Cs. K. Ap. Felsége kegyes és legkegyesebb biztató nyilatkozásai, úgy a nm. belügyminister úrnak ez ügyben költ s felolvasott nyugtató tartalmú levele nyomán is, a legfelsőbb helyen megerősített reformált *Alapszabályokat*, magát ahoz tartás végett, egész bizodalommal az akademiához áttétetni rendelte, melyeknek szövege így következik.

A

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA

ALAPSZABÁLYAI.

I.

AZ AKADEMIA CÉLJA ÉS HATÁSKÖRE.

1. §.

A magyar Tudományos Akadémia egy, Ő Cs. K. Felsége különös oltalma alatt álló tudományos intézet.

Célja annak a tudomány és szépirodalom művelése és terjesztése, s egyszersmind a magyar nyelvnek egész gonddal csinosbitása és gazdagítása.

2. §.

Ezen célra mind *tudományos vizsgálatok és kísérletek* tétele, mind eredeti munkák iratása, s régi és új remekírók s egyéb jeles művek fordítása által törekszik.

3. §.

Hasonlókép a történet, nyelv, irodalom s művészet emlékeit gondosan felkeresi, s a tudomány gyarapodására szolgálókat köz ismeretbe hozza.

4. §.

Jutalomtétélek által úgy a tudományos, mint a szépirodalmi, különösen a drámai, munkásság élesztésére és táplálására igyekszik hatni.

A kormány által hasonló végre kiirandó jutalmakra érkező pályamunkákról az akademia ad bíráló véleményt.

5. §.

Az évenként nyomtatásban megjelenő magyar munkákat osztályonként szoros vizsgálat alá veszi, a legjelesbeket megjutalmazza, s a jutalmazás indító okait közzé teszi.

6. §.

Az akademia, munkálkodásai eredményeit nyomtatásban terjeszti el, és pedig ülési tárgyalásait havonkénti füzetekben megjelenő Értesítője által; történeteit, emlékbeszédeit és értekezéseit Évkönyveiben bocsátja közre.

7. §.

A beadandó kéziratokat az akademia megvizsgálja, s ha helybenhagyást nyertek, azokat vagy tiszteletdíj mellett ki nyomatja, vagy kijövetelöket illő segedelmezéssel támogatja.

8. §.

Tudományos célok végett, különösen a haza minden tekintetbeni bővebb megismertetésére, benn és a külföldön utazásokat tétet vagy pártol.

9. §.

A tagok ovakodni fognak a vallást, az ország polgári állapotját és polgári kormányát illető, vagy akármely más politikai tárgyak vitatásától.

10. §.

Mindennemű akadémiai nyomtatványok a *sajtószabály* kívánalmai szerint kezelendők.

II.

AZ AKADEMIA SZERVEZETE.

T a g o k é s t i s z t v i s e l ő k.

11. §.

Az akadémia szervezetét alkotják : az elnök, egy alelnök, 25 igazgatósági tag, továbbá tiszteleti tagok, kiknek száma a 24-et meg nem haladhatja, rendes tagok, kiknek száma 42-re van meghatározva, levelező tagok, egy titoknok, egy jegyző, s a szükséges tiszti és szolgáló személyzet.

12. §.

Az akadémia munkássága *minden tudományokra kiterjed*, ide nem számítva mégis a hittudományt; s azoknak következő hat osztálya van megállapítva :

1. *A nyelv- és széptudományok,*

2. *A philosophia,*

3. *A törvénytudomány,*

4. *A történettudomány,*

5. *A matematikai, és*

6. *A természeti tudományok,*

melyek művelésével mindenik osztály terjedelméhez és fontosságához arányzott számú tiszteleti, rendes és levelező tagok foglalkodnak.

13. §.

Az *igazgató tanácsot* huszonöt tag képezi, kik az ország előkelő és tudományoszerető férfiai közül választatnak (25. §.), s kiknek kötelessége az akadémia vagyonára ügyelni.

14. §.

Az akadémia közvetlen vezérlete az *elnököt* illeti, ki az ülésekben elnököl, s az akademiát a hatóságok s mások irá-

nyában képviseli. Távolléte vagy másnemű gátoltatása esetében helyét az *alelnök* pótolja.

Mindkettőjüket illeti legközelebről az alapszabályok pontos megtartása iránti felelősség.

Osztályülésekben a jelenlevő legidősb tiszteleti, s ilyenek jelen nem létében a legidősb rendes tag is elnökölhet.

15. §.

A *tiszteleti tagok* száma, kik az osztályok által hozatnak javaslatba, a huszonnégyet meg nem haladhatja.

Ezek az öszves és az illető osztályülésekben székkal és szavazattal, az utóbbiakban s a bizottmányokban elnöklési joggal bírnak a 14. §. intézkedése szerint; s osztályuk munkálkodásaiban részt véve, a tudomány javát s az akadémia díszét előmozdítani törekcszenek.

16. §.

A *rendes tagoknak*, kiknek száma negyvenkettőt nem haladhat meg, a nagy gyűlés, úgy az öszves s az illető osztályülésekben székkal és szavazattal bírnak. Köteleességek az illető szakokat önálló, tudományos vizsgálatok és dolgozatok által előbbre vinni, s az akadémia mindennemű, alapszabályilag elébe tűzött, céljai létesítésére reájok bízott dolgokban társas munkásság, véleményzések és tudósítások adása által buzgón eljárni.

17. §.

A *levelező tagok*, kiknek száma meghatározva nincsen, az akadémia mindennemű üléseiben székkal és tanácskozó szavazattal bírnak; s mind önálló tudományos vizsgálatok és dolgozatok által szakjokat előbbre vinni, mind az alapszabályilag kitzűzött célok létesítésére reájok bízott dolgokban segédrészt venni köteleztetnek.

18. §.

A *titoknak* az igazgató tanács, úgy az akadémia mindennemű üléseiben előterjesztői hivatalt visel; azok határozatainak végrehajtásáról gondoskodik, a jegyzőkönyvet viszi,

melyet az elnöklővel együtt aláír, az akademia levelezéseit folytatja, történetét s mindennemű tudósításait írja, Évkönyveit és Értesítőjét szerkeszti, s könyvkiadásaira felügyel.

A titoknoki hivatal *tiszti személyzete* közvetlenül neki van alárendelve.

19. §.

A titoknok gondjaiban osztozik a *jegyző*, ki annak akadályoztatása esetében tisztét is viseli, s a levéltárra saját felelőssége alatt ügyel.

20. §.

Az akademia tagjai jogosítva vannak a kineveztetések szerint őket megillető, igazgató, tiszteleti, rendes vagy levelező tag *címét* viselni.

21. §.

A *taggá választatást* még a legérdemesb tudósnak is tehetségei elismertetésétől kell várnia; esedezőlevéllel s utánajárással *keresni* azt *nem engedtetik*.

22. §.

A *fő- és alkönyvtárnok*; valamint netán egyéb *gyűjteményőrök*, a reájok bízott ügyeket külön utasításaik szerint, hit alatt végzik.

23. §.

Pénztárnok és *ellenőr* a pénztárt utasításaik s az igazgató tanács határozataihoz képest, szinte hit alatt, kezelik, s a bevétel és kiadás felől az igazgatóságnak szorosán számolnak.

Az okmányozott pénztári számadás minden év letöltével az elnöknek benyújtandó.

Az igazgató tanács tisztehez tartozik a pénztári számadásnak utasításilag végzett könyvvivői és bizottmányi megvizsgálata, s a vizsgálatban netán felmerülő észrevételeknek a számadó pénztártisztek általi felvilágosíttatása után, annak végletes jóváhagyása, s a szokott felmentő levél kiadása.

24. §.

Az *ügyész* az akademia jogait védi, s a számadásokat vizsgálja.

III.

VÁLASZTÁSOK.

25. §.

Az *igazgató tanács*, üresség támadván kebelében, választással egészíti ki magát, mely Magyarország cs. k. generál-kormányzója, mint Ő. Cs. Kir. Ap. Felsége helytartója, megerősítése alá terjesztendő.

26. §.

Az *elnöki s alelnöki helyre* az igazgató tanács minden három évben, vagy egyébkénti hivatal-üresülés esetében, három-három tagját hozza ajánlatba, kiknek kinevezése Ő. Cs. Kir. Ap. Felségének van fentartva.

Az elnökök legalább egyikének rendesen Budapesten kell laknia.

27. §.

Tiszteleti tagok, az illető osztályok javaslatai alapján a szavazható tagok özszeiségének (50. §.) egyszerű többsége által vagy oly magas állású férfiak közül ajánltatnak, kiknek megnyerése által az akademia dísze és java öregbedését várja, vagy oly jeles tudósok közül, kik a tudomány előbbrevitele, vagy az akademia körül magoknak érdemet szereztek.

A *belföldi tiszteleti tagok* kinevezése a generál-kormányzóra bízott.

28. §.

Az akademia szavazatos tagjai egyszerű többsége (51. §.) az illető osztályok javaslatára oly tudósokat ajánl mindenik megürült helyre *rendes tagokul*, kik egy vagy több szaki munka által a tudomány és irodalom körül érdemet s ez által magoknak kitünő nevet és tekintetet szereztek.

Kinevezésök a generál-kormányzóra bízott.

29. §.

Levelező tagokul hasonlókép az osztályok javaslatára a szavazatos tagok (50. §.) oly tudósokat ajánlanak, kik osztálybeli jeles munkálkodásuk által a tudományok terjeszté

sére sikeresen hatottak, s ekkép az akadémiai célok előmozdítására képességet bizonyítottak.

Kinevezésök a generál-kormányzóra bízott.

30. §.

Külső levelező tagok, ugyanazon módon, oly *nem magyarok* sorából választatnak, kik vagy a tudományosság körül érdemeik által elterjedt hírt szereztek magoknak a tudós világban, vagy Magyarországot vagy az akademiát közelebbről érdeklő munkával az akadémia különös kedvezéseire méltókká lettek.

Külföldi csak levelező vagy tiszteleti taggá nevezhető. Ily kinevezés Magyarország generál-kormányzója megerősítése alá terjesztendő.

31. §.

A *titoknok* és *jegyző* a rendes tagok sorából az igazgató, tiszt. és rendes tagok elegyes ülésében választatnak.

A véghez ment választás mindannyiszor a cs. k. magyar generál-kormányzóságnak megerősítés végett felterjesztendő.

32. §.

Minden ujonnan választott tag, a külsők kivételével, osztályába tartozó dolgozat felolvasásával, vagy személyes meg nem jelenhetés esetén beküldésével, legfeljebb egy év alatt, *széket foglal*, különben megválasztatása megsemmisülven.

33. §.

Mindennemű akadémiai tag a székfoglalási előadás megtartása után (32. §.) egy, az elnök és titoknok által aláírt *oklevéllel* tiszteletik meg.

34. §.

A *főkönyvtárnokot* a gróf Teleki-nemzetség alapító ága, az *alkönyvtárnokot*, *könyvtártisztet*, úgy a *gyűjteményőröket* is, az akadémia, szinte tagjai sorából, öszves ülésben, szavazatok többsége által választja.

35. §.

Pénztárnokot, ellenőrt, ügyészt az igazgató tanács nevez, s azok neki vannak kizárólag alárendelve.

36. §.

Irnokokat az elnök nevez, ki egyszersmind *cselédek*et is fogad, a kiszolgált katonai egyének elhelyezése iránt 1853. dec. 19. költ legfelsőbb rendeletre való tekintettel.

Számukat az igazgató tanács határozza meg.

IV.

FIZETÉSEK ÉS JUTALMAK.

37. §.

Elnök, alelnök, igazgató és tiszteleti tagoknak a nekik utott kitünő méltóság és állás szolgál fáradozásaik díjául.

38. §.

A *rendes tagok* az akadémiai pénzalap erejéhez képest, vonnak *munkáikért*, fizetéseket; névszerint 800, 500 vagy 300 forintot convp., még pedig oly arányban, hogy egy hatoda a fizetett rendes tagoknak a legmagasb, két hatoda közép, három hatoda az alsóbb *évdíjfokon* álljon.

Hány fizetési rendestagi hely létezzék idő szerint, azt az igazgató tanács javaslatára a generál-kormányzó határozza el, ki, szinte az igazgató tanács javaslatára, a különböző évdíjfokokba léptetendő rendes tagokat is megnevezi. A többi rendes tagok, munkáikért, a pénzerőhöz képest, illő tiszteletdíjakra bírnak igényt, melyeket, valamint a tisztviselők fizetéseit és tiszteletdíjait is, az igazgató tanács állapítja meg.

39. §.

A *cselédek* számára is, szolgálataikhoz képest, az igazgató tanács szab bért.

40. §.

A jutalomra érdemesített könyvek s pályairatok szerzőinek jutalmuk az akadémia javaslata szerint folyó vagy emlékpénzben adatik ki.

41. §.

Tiszteleti és rendes tag *jutalomkérdésekre* nem felelhet kivévén az államkormány által kitűzöttekre.

V.

Ü L É S E K.

42. §.

Az akademia *székhelye* Pest városa.

43. §.

Az *igazgató tanács*, valahányszor szükséges, az elnök meghívására *összegyűll*, ki annak napját és óráját is meghatározza.

Arra, hogy az igazgató tanács végzéseinek érvényök legyen, legalább kilenc tag jelenléte kívántatik.

44. §.

Ezen gyűlés, minden harmadik évben, vagy valamegyik elnöki hely megürülésével, tagjai közül hármat hoz javaslatba az elnöki, és hármat az alelnöki helyre; kebelében támadt üresség esetén kiegészíti magát (25. §.); az akademia által javaslatba hozott költségek iránt végez, s az özsves gazdasági ügyet intézi.

Az igazgató tanács tisztéhez tartozik a pénztári számadásnak utasításilag végzett könyvvivői és bizottmányi megvizsgálása s a vizsgálatban netán felmerülő észrevételeknek a számadó pénztártisztek általi felvilágosíttatása után annak végletes jóváhagyása s a szokott felmentő levél kiadása.

45. §.

Az *osztályok* egyenként vagy célszerűen egyesülve *havonként* egy-egy, vagy a tárgyak úgy kívánván, több, az elnök által bizonyos napra kirendelt, *ülést* tartanak.

Ezen *osztályülésekre* az illető tiszteleti és levelező tagok hivatalosak, a Budapesten lakó *rendestagok* ellenben megjelenni szorosan *köteleztetnek*; gátoltatások esetében az utóbbiak az elnöktől felmentetést kérvén.

46. §.

Az *osztályülések tárgyai*: mindennemű tudományos előadás és értekeződés, a tagok vagy nem-tagoknak is az akadémia elébe terjesztett dolgozásai s egyéb közlemények olvasása, tudományos indítványok s vállalatok tárgyalása, úgy a jutalomügyi s választási előkészületek.

47. §.

Hogy valamely osztályülés végzéseinek érvényök legyen, legalább öt *szavazható tag* jelenléte (15, 16. §.) kívántatik.

48. §.

Oly ügyek, melyek bővebb átvizsgálást kívánnak, előleges tárgyalás végett *bizottmányokhoz* utasítatnak. Ilyek vagy

a) *állandók*, melyekre bizonyos folyó munkák vagy kiadások bizattak, s melyek az illető osztály által elégséges számú rendes és, ha szükséges, levelező, sőt tiszteleti tagokból is állíttatnak össze s egészítettnek ki; vagy

b) *ideiglenesek*, melyek bizonyos munkák, pályairatok, fontos indítványok stb megvizsgálásával, minden külön alkalommal külön bizatnak meg, az illető tárgy kívánalmai szerint több vagy kevesebb, azon vagy más osztályi tagokból állíttatnak össze. Teendőik elvégzésével megbízások megszűnik.

Ily bizottmányi ülésekben tiszteleti, s ha olyan belé nevezve nincsen, a legidősb rendes tag elnököl.

49. §.

Az *öszves akadémia* havonként az elnök által előre ki-rendelt napon legalább egy *öszves ülést* tart, melyben a tiszteleti és rendes tagok döntő, a levelező tagok értesítő szavazattal vesznek részt.

Tárgyaik: az ülési jegyzőkönyvek olvasása, gyász- és emlékbeszédek tartása elhunyt tagok felett, az öszves akadémiaát illető indítványok, úgy az osztályülések által ajánlott vállalatok, jutalmazások, s minden, az igazgatóság intézkedését kívánó dolgok tárgyalása.

50. §.

Hogy az öszves ülések végzéseinek érvényök legyen, legalább *kilenc szavazatos tag* jelenléte kívántatik.

51. §.

Az akademia minden évben rendszeren egy *nagy gyűlést* tart az elnök vagy alelnök személyes vezetése alatt, melyben a Budapesten kívül lakó rendes tagok is megjelenni *tar-
toznak*, de fontos okokból az elnök által a megjelenéstől fölmentethetnek.

Ezen gyűlés, melyben minden rendes és tiszteleti tag szavazattal bír, *új tagokat* hoz javaslatba kinevezés véget, s választ azon helyekre, melyek megerősítés alá terjesztendők; az osztályok által *jutalomra* ajánlott munkák és megfejtett *pályakérdéseknek* a jutalmat oda ítéli, s az osztályok ajánlására *új jutalomtárgyakat állapít meg*.

52. §.

Az akademia minden évben a nagy gyűlés után egy *ünnepélyes közülést* tart, melybe az igazgató tanács s az akademia tiszteleti, rendes és levelező tagjai hivatalosak.

Ezen ülésben a titoknok évi jelentése az akademia munkásságáról olvastatik, emlékbeszédek tartatnak elhunyt tagok felett, tudományos és költői művek adatnak elő, kiosztatnak a jutalmak, az új jutalomfeladások s az új kinevezések és választások kihirdettetnek, emezek, a mennyiben a generál-kormányzó megerősítésétől függvén, ez bekövetkezett.

53. §.

Minden, a mi az elsorolt különféle ülések és gyűlésekben tárgyalatik és végeztetik, a *jegyzőkönyvekbe* pontosan és teljesen felveendő.

Minden ülési jegyzőkönyvek különbség nélkül, minden ülés vagy gyűlés megtartása után nyolc nap alatt a cs. k. generál-kormányzósághoz felküldendők tudomás és megvizsgálás végett.

54. §.

Az akademiának évenként kéthavi *szünidő* engedtetik

VI.

P É N Z T Á R.

55. §.

A *pénztárróli intézkedés* az alapszabályok értelmében az igazgató tanácsnál van; a közvetlen felügyelést arra az elnök viszi, ki azt gyakrabban véletlenül megvizsgálván, annak mibenlétéről az igazgató tanácsot tudósítja.

56. §.

A jövedelem *hatodrésze* évenként tőkésítettik.

57. §.

Alapítóknak a tőkepénzt magoknál megtartani szabad, úgy mindazáltal, hogy ez a törvények értelmében bátorságba helyeztetve legyen, és törvényes kamatai pontosan befizetessenek.

58. §.

A pénztárba befizetett s gyümölcsözés végett kölcsön kiadott tőkepénzekről, az alapítók szándékához képest, *külön-külön számolás* vitetik.

59. §.

Igazgató tanács tagja az akademia tőkepénzeiből kölcsön nem vehet.

60. §.

A közigazgatás az alapszabályok és a közönséges egyleti rendeletek pontos megtartása, úgy az akademia céljaira nézve vont határok figyelembe vétele felett a felügyelést az erre meghivatott budai cs. k. helytartósági osztály, — s a generál-kormányzóság által e helytartósági osztály javaslatára kiküldött *országfejedelmi biztos* által, gyakorolja. Az országfejedelmi biztos jogosítva van az intézet ügyvezetésébe betekinteni, az erre vonatkozó számadásokat s egyéb okmányokat megsejmlélni, s az igazgatóság ülései s a nagy gyűlésekben jelen lenni.

Az országfejedelmi biztosnak jogában áll az igazgató tanács vagy a nagy gyűlés minden oly végzése ellen tiltakozni, mely által a legmagasb kormány céljait vagy az alapszabályokat megsértve, vagy átlépve látja.

Ilyennemű végzés teljesítése iránt a cs. k. generál-kormányzóság útján a belügy-ministerium elhatározása kérendő, melynek megérkezteig azon végzés életbe léptetése függőben marad.

Azon gyűlések jegyzőkönyvei, mikben az országfejedelmi biztos jelen volt, általa is aláírandók.

Az akadémiai gyűlések bejelentésére, s azok előrajzának bemutatására nézve a magyarországi cs. k. generál-kormányzóságnak 1854. jun. 11. 9142. sz. alatti (Kormánylap, 15. sz. II. r.) rendelete szabályozó marad.

— Következett a bizottmányilag kidolgozott új *pénztárutasítás* felolvasása és megállapítása; a *rendestagi fizetési fokozatok dolgában* felterjesztés iránt intézkedés; a *pénzügy* tárgyalása, mely alkalommal a következő *új alapítványok* bekerülte is jelentetett, ú. m.: *Kiss Pálné*, szül. Csapó Ida assz. hagyománya 200 aranyb.; *Haczell Márton* nyíregyházi lakosé, u. m. első m. biztosító társasági öt részvény, melyekre már 1025 ft. van befizetve; s a néh. gr. *Teleki József* „Hunyadiak kora“ című munkája újabbán eladott példányai jövedelmében 3471 ft. 39 kr. Végre a Császár Ferenc halálával megüresült akadémiai ügyészi hivatalra *Hlinka József* ügyvéd neveztetett ki.

Ö s z v e s ü l é s n o v. 22. 1858.

Mélt. gr. Desseoffy Emil Elnök úr elnöklete alatt jelen voltak: Kubinyi Ágost tt. — Balogh, Bugát, Czuczor, Erdy, Fogarasi, Gebhardt, Purgstaller, Szalay rr. tt. — Ballagi, Bertha, Brassai, Csengery, Hunfalvy, Kubinyi Ferenc, Lukács, Nagy Márton, Pauler, Peregriny, Pólya, Szőnyi, Tóth L., Wenzel ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— A mélt. Elnök úr kijelentette, hogy az akadémiai *alapszabályok* ügye a most tartott igazgatósági gyűlésben befejezettnek levén nyilatkoztatva, az Alapszabályok legközelebb az akademiához magát azokhoz tartás végett, át fognak tétetni; decemb. 15-dikén pedig *nagy gyűlés* tartatni. Mi öröndetes és megnyugtató tudomásul szolgált.

— Ezután a *titoknok* a következő szavakkal indítványozta *Kazinczy Ferencnek*, mint az új irodalom megalapítójának, születése százados ünnepe akadémiai megünnelését:

Tekintetes Akademia!

Jövő évi october 27-dikén telik be századik éve annak, hogy *Kazinczy Ferenc*, az új magyar irodalom megalapítója, született.

Midőn e nagy férfiú emlékezetének a Tek. Akademia által egy százados ünnep üllésével megtiszteltetését indítványozom, oly dolgot javaslok, melyet az igazság, a hála, sőt a kötelesség is egyiránt parancsolnak. Az igazság, mert ha van íróink közt ki hűzamos munkásság, a maga és övéi földi szerencsájének az irodalomért feláldozása, s e munkásság hatása által megérdemli, hogy a nemzet irodalmi intézete ünnepies nyilatkozattal dicsőítse emlékezetét, úgy Kazinczy Ferenc első sorban, sőt azok élén, áll. A hála, mert ha van kit azon ügy teremőjének tarthatni, mely nélkül nem volt volna miért ez intézetet felállítani: úgy Kazinczy Ferenc az. A kötelesség, mert az igazság és hála törvényül szabja ki e téteményt épen az akademiának, nem lévén e nemzetnek más organuma, mely által erkölcsi adóját, a nemzeti elismerést, a haza, sőt az egész mívelt világ előtt leróhassa.

Mert egy szinte két emberivadékon átterjedő munkásság az, melyre a Tek. Akademia figyelmét fordítani bátorodom, s melyhez irodalmunk történetében sem fényesebbet, sem sikeresbet nem ismerünk. Fényesebbet nem, akár Kazinczy Ferenc költői műveit tekintjük — mik azon nemekben, melyeket ő képvisel, meg nem haladva állanak e napig, s művészi átképzettségökkel minta és példányképekül maradnak míg magyar irodalom lesz; — akár prózai dolgozásait, melyekben, különösen a tanszerű és levélírói előadásban, mind eddig utólérve sincsen! De sikeresbet sem. Más nemzetek nagy írói lettek elődöket, kiknek vállain emelkedhettek oda, hol vakító fényben állapodtak meg: Kazinczy Ferenc előzők és soká segédtársak nélkül, egyedül ön geniusa erejéből lépett oda, hol meg nem haladva, de nagy írók díszkoszorújától körülvéve áll, *kiket oda Ő emelt.* Mert bármint dicsőítse is őmaga Rádayt, Bessenyeit, Báróczyt — vett ő tőlök buzdulatot és eszmét — de mik ők hozzá mérve még pályája kezdetén is egyebek, mint korai derű a déli naphoz képest? Érintenem elég ezt, mert Önök közül mindenki emlékezni fog első kísérleteire, melyek épen úgy az ő szépérzékének kiváltságos alakításai, mint utóbbi művei koruknak kúptetői lettek. A nyelvet, melyet szegény-

nek, idegen részekről tisztátalannak, egyszínűnek, s azért művészi alakításra szinte képtelennek talált: ő gazdaggá, tisztává, változatossá, minden hang és forma iránt fogékonyrá tette; a költészetet dadogó gyermekből lelkes ifjuvá, a prózai előadást görög szépséggel, római méltósággal, francia finomsággal ruházván fel, szolgálóból Múzává nevelte, s ekép az öszves irodalmat köznapiságából kirántva, művészetté avatta.

Nagy szavak ezek; Tisztelt Akademia, de igazak. Így lehetett hogy öszves irodalmunk fejlődési menete két nagy szakaszt mutat fel: egyet mely előtte volt, és azt melyet ő teremtet. A mi mögötte van, a historiáé lett: az eddigiből csak az él örökíjű életet, mit ő, s az általa nevelt ivadékok alkottak. Legújabb irodalmi történelmünk documentálja, hogy nincs Kazinczy Ferenc feltünése óta jelesség irodalmunkban, mely nem tőle vette közvetlenül az avatást; de nincs halála óta sem, mely öntudatlanul bár, ne az ő öröksége kamatait forgatná; még a költészetben érezhető egészen más, és hadd mondjam ki, retrográd, irány mellett is az őáltala kiképzett nyelvényagból épül minden mű: lehetetlen levén már nyelvileg visszasülyedni oda, ahonnan az irodalmat ő emelte ki.

Fejenként szellemi gyermekei, utódai vagyunk tehát Kazinczy Ferencnek, s e testület is csak úgy foglalhatta el hasznosan állását az irodalom másik, t. i. tudományos, szakaszában, mert azon tért, melyen egy akademia sem működött szerencsésen, sőt kár nélkül, a szépirodalomét, azon karban vevé át tőle, mely őt tetteleges befolyásra többé fel nem hívta; ama másikon pedig — ki lévén Kazinczy Ferenc által a nyelvujítás nagy elve viva — annyira egyengetve találta az utat, hogy rajta tétova és akadály nélkül haladhata.

Elég volt volna kétségkívül azon egyszerű adatot hivonom emlékezetébe a Tiszt. Akademiának, hogy Kazinczy Ferenc születése százados évnapja közelít; s be fogott volna következni azon határozat, melynek meghozatalára bátor vagyok Önöket ünnepélyesen felkérni. Ha többet mondtam

ennél, a tárgynak méltóztassanak tulajdonítani, mely magamat, a nagy emberhez kötött s míg élek kötendő vonatkozásaimnál fogva is, elragadott. Megszünöm tehát a nem szükséges indokolástól, s indítványom alakításához térek, mely így következik:

„Az akademia Kazinczy Ferenc születése százados ünnepét ülli

1. egy *rendkívüli köz üléssel*, melynek tárgyai a) egy a dicsőült öszves pályaképét felmutató magasztaló beszéd; b) egy széptani emlékirat olvasása, mely Kazinczy Ferencet mint költőt; — c) egy más, mely őt mint prózairót és nyelvművészt méltassa; d) a Kazinczy Ferenc Fáy András úr útján az akademia birtokába jutott s az akademia teremében felállítandó márvány mellszobrának leleplezése, s egy őt dicsőítő költemény elszavaltatása; e) egy az akademia által bizottmányi javaslat szerint készítettendő emlepénz kiosztása.

2. egy *emlékkönyvvel*, mely a közülési előadásokat tartalmazza, díszesítve a mellszobor acélba metszett rajzával.“

A felolvasandó négy művet jutalomtétel útján gondolnám előállítandónak, mind azért hogy az öszves írói kar bármely tagjának alkalom nyíljk munkás részt vehetni e nemzeti ünnepben; mind azért, hogy több erő gerjesztessék fe ily széptani s történeti dolgozatok készítésére, melyek közül ne csak a jutalmazandók, hanem más sikerültebb dolgozatok is bemelessenek az emlékkönyvbe.

A költségre nézve: ha a Tisztelt Akademia indítványomat, bár módosítva, elfogadni méltóztatnék: a mélt. Elnököt vélném kérendőnek, miszerint e rendkívüli ugyan, de nem csak a nemzet becsületét hanem az irodalomét, sőt ennek becses művekkel gazdagítását is néző célra a lefolyt tíz évben a nyelvtudományi osztály rendelkezése alá esendett háromszáz aranynak utalványoztatását a Tek. Igazgatóságnál kieszközölni méltóztatnék.

Ekép az akademia mind erkölcsi köteleességének, mind kétség kívül a nemzet ohajtásának felelne meg, mely nagy embereiben és irodalmában maga magát becsüli meg.

Egyetemes felkeléssel és hangos helyesléssel fogadtatván az indítvány, a mélt. Elnök úr érzékeny és lelkes szavakban fejezte ki ez

akademia hálás tiszteletét, melylyel az elhunyt nagy ember emlékezete iránt viseltetik; s biztosította az öszves ülést, hogy az indítványt, a mennyiben költséget kíván, az igazgató tanácsnak dec. 18. tartandó ülésében ajánlani fogja. Egyszersmind a százados ünnep s a vele járó pályázatok s egyéb részletek előrajza kidolgozására bizottmányt nevezett ki, mely tudósítását előleg az öszves ülés, s vég megállapítás végett a nagy gyűlés és illetőleg az igaz. tanács elébe terjeszse.

— Következett két előadás :

Kubinyi Ferenc ltage : A *Nógrád vármegyei ördögölgyi kőbánya* közelében, a lázi pusztán, úgy a terbelédi határban előforduló *bazaltképzéseket ismertette*, mind azoknak *Markó Ferenc* által készített tájrajzait, mind számos onnan vett ásványpéldányokat mutatván elő.

Wenzel Gusztáv ltage : ki a *boszorkánykérdés és boszorkányperekről* értekezett a magyar jog szempontjából, vonatkozva különösen az 1729-ki révkomáromi boszorkányperre.

Felelős szerkesztő : **Toldy Ferenc**, titoknok.

Pest, 1858. Nyomatott Emich Gusztávnál.

AKADEMIAH ENTENHO

AKADEMIAH ENTENHO

AKADEMIAH ENTENHO

AKADEMIAH ENTENHO

AKADEMIAH ENTENHO

MAGYAR

AKADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XVIII. ÉV.

1858.

X. Sz.

NÉMELY ALGEBRAI FOGALMAKRÓL,

ÉS GEOMETRIAI ALKALMAZÁSUKRÓL.

III.

Előadta az akademiában martius 28. 1858.

BRASSAI SAMUEL lt.

81. §. Littrow egykori budai csillagászunk, nem utolsó azon matematikusok gyér sorában, kiknél a mathematicum ingenium másnemű ingeniumot nem fojtott el; de utolsó idő szerint azok közt, kik a magyarországi csillagdat európai, mert tudományos, jelentőségre emelték vala, ezen általam különben tisztelt férfi Littrow, mondom, mindig neheztelésre fakadt, valahányszor a matematika alapelveit feszegette valaki. Tudományunkkal, azt tartá ő, erőben és biztosságban egyik sem mérközhetvén, mire gyengíteni alapjait hasztalan kopogatással? Csak azért mondom ezt, mert jelen s ezt megelőző két értekezésemet átpillantva, eszembe juta, minő kevéssé találtam volna előtte kedvet puhatólódzásaimmal. Mivel pedig a mit Littrow gondolt, azt más is gondolhatná, s ezen gondolat nyomán értekezésem az Értesítőbeli kiadásra

méltatlannak ítélt lehetne, legyen szabad eljárásomat egy pár szóval igazolni.

Nem lesz ez nehéz, válogathatok az erősségekben. Elsőben is, természetében rejlik az emberi észnek a puhatólódzás; mert egy és ugyanazon lélek az, mely a tudomány épületét a fellegekig emelte, de egyszersmind az alap erejéről is, mely a roppant terhet megbírja, gondoskodott, és nem teheti, hogy folyvást ne gondoskodjék. Senki sem kételkedik a parallel vonalok viszonyaiból folyó igazságok csálhatlanságán, s azért még sem szűnik meg a matematikus világ syllogistikus vagy genetikus támaszokat keresni ezen, mondhatni, alanyi csálhatlansághoz. Hasonló esetben vagyunk az úgynevezett „erőparallelogrammal”, melyet, ámbár a gyakorlatban tétovázás nélkül alkalmaz mindenki s élethalál van gyakran felfüggesztve érvényességétől, még alapelvben senki be nem bizonyított s minden mechanikus maig is megpróbálkozik vele. A differentiális és integrális calculus fő alapelve mind e mai napig kérdés alatt van; pedig másfél száz éve, hogy módszereiket széltiben és biztosan használják. De másodszor szükséges is az alapok körüli tapogatódzás; mert bármily hasznosoknak és biztosoknak mutatta is ki a gyakorlat és tapasztalás a tudomány eredményeit, az alkalmazás módszereit, ha ottan-ottan elméleti szemlét nem tartunk fölöttek, rideg, halt formulákká válnak, elvesztik egymásközi rokonságokat s még a gyakorlatban is jöhetnek oly esetek elő, midőn a csupán eltanult kész fogással felsülünk, mivel lehozásával ismeretlenek levén s érvényességét megítélni nem tudván, az előbukkant, szokatlan vagy új körülményhez szabni nem bírjuk. Így jártak a hajdan művelt India benszült tudósai, kik ugyan a nap- és holdfogyatkozásokat eleiktől kapott számvetési fogások nyomán kiszámítani képesek, de a legkevesebb köz, melylyel az igazsághoz közelíteni tudnak, félórát tesz; holott az európai matematikusnál, a ki nem csak gyakorlatian, hanem elméletesen is birtokában van formuláinak, másodpercek mérik a még kikerülhetlen hibákat. Sőt, harmadszor, a már nyert fogások és módszerek elméleti kopogatása képes, mint Vulkánus bárdja Jupiter fejéből Minervát, újabb, tökélyesebb és fontosabb módszereket

ugratni elő. Kérdés : bírnánk-e ma is a felsőbb analysis könnyítő fogásaival, ha Roberval, Barrow és Cavalleri tökéletlenebb módszereiket elméletileg nem puhatolgtatják vala a nyomaikba lépő nagy elmék, egy Newton és egy Leibnitz? Nincs egy haszontalanabb, pepecslőbb, eredménytelenebb tudomány, mint az úgynevezett „számok elmélete“, s mégis meddő fogásai vizsgálata sugallá a „legkisebb négyzetek módszerét“, egyikét a természettant tökélyesítő leghasznosabb fogásoknak. De mind ezeken kívül, vagy, ha kell, nélkülök is, azt mondjuk, negyedszer, hogy minden tudomány, mint minden művészet, maga osztogatja okleveleit; minden tudományos művelet, mint minden művészi teremtmény, magában és magával hordja érvényességét. A mathesisben már egyszer be van véve, hogy bizonyítás nélkül csak az egy „evidentiá“nak hódoljunk; minden egyéb bizonyítást, a lehetőségig szigorú bizonyítást, igényel. Úgy de, hogy hol kezdődik vagy végződik az evidencia, annak megítélése oly egyéni, vagy legalább alanyi dolog, hogy tárgyiisan bizony alig dönthetni el, s tettelegesen, minden tárgyban eldöntve nincs is. Lám, hogy még egyszer visszatérjünk a parallelákra, Euclides híres XI axiomája némely embernek valóban az; más elismeri ugyan helyességét, de bebizonyíthatatlannak vallja; egy harmadik felekezet végre meg is próbálkozik bebizonyításával. Ki merne bírónak vállalkozni felettök?

Én ugyan nem; de aztán

— hanc veniam petimusque damusque vicissim —

mi is igényt tartunk, hogy vizsgálataink úgy látszó meddőségiért, akár hivatalos, akár nem hivatalos olvasónk a pálcát felettünk el ne törje; ámbár teljes jogát elismerjük erre, ha vizsgálataink folyamának a matematika és logika nem adnának irányt, vagy magunk ügyetlenül bánnánk amaz örök becsü iránytükkel. És már most jobb karunkat imígy megerősítve, neki foghatunk a dolognak.

82. §. A szorzás-, osztás fogalma lényeges vonásának az ismétlést nyervén korábbi vizsgálódásainkban, két tényezőnél megállánk. De semmi sem gátol, hogy a származott szorzatot ismétlendő egynek, vagy is szorzandónak véve, új szorzóval új szorzatot ne alakítsunk.

Ha ezen kísérletünkben az új szorzó, szám, — legyen bár „tört szám,“ nem csak ezen új művelet lehetsége, hanem további fokozatokban való folytatása is, egyenesen az evidentiák uradalmába tartozik. Mindazáltal, mivel magam érintém feljebb, hogy az evidentia, legalább olykor-olykor, nagyon alanyi dolog, nem árt egy kis fejtegetés e tárgyban.

Láttuk II. értekezésem nyomán, hogy ily kifejezés: $\frac{m}{n}$, melyet bévett névvel törtszámnak mondanak, tulajdonkép a számműveletek összefoglalt sorának symboluma. Feltesz 1) valami terjedelemmel, vagy minden esetre az egészszel egyenmű részekkel bíró valamit; azt mondja 2) hogy ezen valaminek képzeljük n -ed részét, és végre 3) gondoljuk ezen n -ed részt m -szer ismételve. Röviden, mindig

$$\frac{m}{n} = m \times \frac{1}{n}.$$

Tehát $\frac{m}{n}$ is csak azon terjedelmes vagy részekkel bíró valamivel egyenmű valami: ha a feltett egység, pl. bizonyos mennyiségű víz, úgy annak $\frac{m}{n}$ -e is bizonyos mennyiségű víz, több vagy kevesebb amaz egységnél ahhoz képest, a mint $m > n$. Ha az egység hosszmérték, $\frac{m}{n}$ is hosszmérték stb. A mely állított törtszámot imígy felfejteni s értelmezni nem lehet, az mérő képtelenség s nem hogy reális, de még fogalmi léte sincs. Ez az eset áll elő mindig, valamikor egyénekre, mint a melyeknek egészőkkel egyenmű részeik nincsenek, alkalmaznak „törtszám“-okat. Minket ezen visszásság azonban most nem illetvén, térjünk vissza a szorzatra.

Miután hát láttuk, hogy $\frac{m}{n}$ mindig a felvett egységgel egyenmű más (kisebb vagy nagyobb) egységet jelent, világos hogy ez: $\frac{p}{q} \times \frac{m}{n}$ épen úgy lehető és érthető mint maga az $\frac{m}{n}$. T. i. emezt mint egységet q egyenlő részre osztva s egy ily részt p -szer ismételve gondolunk; miszerint hát $\frac{p}{q} \times \frac{m}{n}$ megint csak az eredeti egységgel egyenmű új egységet jelent. De szintoly világos az is, hogy ezen műveletet végetlenül folytathatni.

83. §. De vajjon tehetni-e ezt a geometriai alkalmazás-

ban? Erre csak óvatos fejtegetés adhat kielégítő feleletet. Fejtegetésünk alapjául elismerhetjük azon tényt, hogy a felszín, jelesen a derékszögű lap a szorzatnak megfelelő származék, a mint már ezt II. értekezésünkben bőven tárgyaltuk. Ha már egy ily lapot szorzandónak, azaz származtatónak veszünk s egy nem azon lapban fekvő vonalat irányzónak: szorzatnemű új származék, teljes három méretű űralak áll elő, épen azon nyomon mint a pont haladásával vonal, a vonal haladásával lap. És ha a származtató lapot pontokból, vagy helyesben differentiál-tekecsből állónak gondoljuk, szintúgy mint az 52. §-ban a lapra nézve megmutathatni, hogy az irányzónak a származtató lapra függősen kell állani, hogy a származott teljes űralak nagysága a felvett tényezők legnagyobb, mert hiány nélküli, szorzata legyen.

Hanem itt már megszűnik a tovább folytathatás, azon egyszerű okból, hogy nincs, hová tegyünk új irányzót. Ugyanis, midőn egy pont indul haladni, az irányzó maga a származott vonal (mint a számoknál az ismételt egyek sora és az ismétlést jelölő szám mindegy), és ez a vonal az egész világon végig vagy végetlenig mehet, de csak oly formán foglal helyet abban, mint vastag kép gyanánt, egy nagy terem közepén egyik faltól a másikig húzott pókfonal. Van hát még elég helyünk, hová még egy másik irányzót állítsunk. A világot áterő ama vonalat hát származtatónak vevén, állítsunk keresztbe rajta egy hasonló vonalat irányzónak. A származtató elő s hátra haladtával egy felszín származik, mely az egész világot két kamarára osztja, úgy hogy egyik ama végetlen olaszfal egyik, a másik a másik oldala felől lesz. Úgyde a két kamara megint helyet ad egy harmadik irányzónak, mely az iménti laphoz mint származtatóhoz keresztben áll. És már most a mi származtató lapunkat haladásba indítjuk, ez a világ végetlen ürének minden pontját söpri; vagy más szóval mi ez által az egész világürt származtattuk, mint szorzatot s kérdem, hol van már többé új irányzó „számára hely?”

Ne mondja senki, hogy nem minden háromméretű űr végtelen s tehát volna rajta kívül irányzónak hely. Mert egy az, hogy azon korlátolt mekkoraságu űr csak azért olyan, mivel nem vettünk végtelen származtatót és irányzót neki; ellen-

ben a felszínnek vagy kétméretű ürnemnek, ha végtelen származtatót és irányzót veszek is, nem tölthetem meg vele a világot, hanem csak kétfelé választom vele és szükségkép helyet kell hagynom még egy új harmadik irányzónak. Másodszor, azon felszín a magához függösen álló irányzó mentén haladván, mindig új-új ürt söpör; de hát lehetséges-e ez egy teljes üralakkal? Midőn ez akár merre indulna, csak egyik felszínével söpörne új helyet, s a többi, hogy ismét durva képbe öltetessük a gondolatot, felszín rétegei már csak a vezérfelszín nyomát söpörnék és így új mekkoraságot nem állítanának elő. Épen úgy, mint nem állítna elő új nemű mekkoraságot egy oly egyenes vonal, mely csak a maga irányában haladna; vagy oly lap, mely megint a maga lapjában haladna.

Geometriai alkalmazásban hát a szorzás a harmadik iránynyal, és, ha a pontot mint első származtatót első tényezőnek vesszük, a negyedik tényezővel teljesen ki van merítve, s a több tényezőü számszorzatoknak megfelelő ürnemek *nincsenek*.

Mint tudománytörténelmi tényt jegyzem meg, hogy egy francia matematikus, inkább műkedvelő, mint szakembere, Pankoucke, egy *negyedik méretet* velt fellelni, az *időben*. Képzeldetését magunkéval kísérni könnyebb, mint elméletét eszünkkel helyeselni, és csak azt kérdelem, hogy van-e a mekkoraságnak oly neme, a melyhez hasonlítani szükség legyen az egyiptomi pyramisokat *azért*, hogy 4000 év óta állanak? Avagy egy 200 köbölnyi tömeg, mely 100 év óta áll, egyenlő mekkoraságu-e bármi tekintetben egy 400 köbölnyi de 50 év óta álló tömeggel?

84. §. A számoknál ellenben a tényezők számára nézve, semmi határ sincs, és vég nélkül járulhatnak újabbak meg újabbak az egyszer alakult szorzathoz. Azon kikötéssel történhetik ez azonban, hogy az eredeti egységen, mint szorzandón kívül, minden hozzájáruló további tényező csupa szorzó, azaz ismétlési actus kifejezése, vagy más szóval pusztá szám legyen. S ha az ily miveletcsoportokat mint $\frac{m}{n}$ fel tetszik venni a számok közé, úgy nincs miért jogosítsuk külön fel ezeket, hogy helyet foglaljanak a bár hány izig folytatandó szorzók közt.

De feljogosítjuk ám az osztót, hogy a *szorzó* nevet viselje, épen úgy, mint fel van jogositva a *kivonandó*, hogy *összeveendő* nevet viseljen. Igaz, hogy megkülönböztetésül *negatív* összeveendőnek hívják; de hiszen ezt a különböztetést itt is megtehetjük, és *visszás* (reciproque) szorzónak nevezzük. Valamint hát $+a$ -nak a negatívja $-a$; úgy $1 \times m$ -nek vagy $m \times 1$ -nek is a reciproqueja (visszása) $\frac{1}{m}$. Nem én találtam azt a nevet; már rég divatos a tankönyvekben; de analogiája a *negatív*-val szintoly kevéssé volt valaha kitüntetve, mint a $+$ és $-$ jegyek s a \times és $:$ jegyek közti viszonyok hasonlósága, a mint azt én II. értekezésemben kimutattam.

Már pedig mindkét körülmény, ú. m. egyik a feljebb érintett mindenkori jelenléte az 1-nek a számban, s az osztónak szorzói természete igen fontos és végetlenül megkönnyíti a hatványok ügyét, melyre rögtön átmenendők vagyunk.

85. §. A *hatvány* semmi nem egyéb, mint a *szorzat*-nak általában egy külön esete, az t. i., melyben a tényezők (amaz eredeti *egyen*, a szorzandón, kívül), mind egyenlők. Mint feljebb látók, a szorzat az eredeti szorzandó egyen kívül egy, két, három n tényezőkből, azaz szorzókból állván, a hatványok erőltetlenül oszolnak egy, két, három n szorzó csoportokra s ahhoz képest kapnak ezen osztályok első, másod, harmad- n -ed rangu hatvány nevet. Mivel pedig itt a szorzók egyszersmind egyenlők is, tehát újra beáll a számlálás vagyis ismétlés actusa és állithatunk össze az 59. §-ban adotthoz hasonló táblácskát, melyből egyszerre kitűnik, hogy minő symbolummal szokták szembetüntetni az egyenlő tényezők megszámlálása eredményét:

$$\begin{aligned}
 m \times 1 &= m^1 \times 1 = m \\
 m \times m \times 1 &= m^2 \times 1 = m^2 \\
 m \times m \times m \times 1 &= m^3 \times 1 = m^3 \\
 m \times m \times m \times m \times 1 &= m^4 \times 1 = m^4 \\
 m \times m \times m \times m \times m \times 1 &= m^5 \times 1 = m^5 \\
 m \times m \times m \times m \times m \times m \times 1 &= m^6 \times 1 = m^6 \\
 m \times m \times m \times m \times m \times m \times m \times 1 &= m^7 \times 1 = m^7 \\
 m \times m \times m \times m \times m \times m \times m \times m \times 1 &= m^8 \times 1 = m^8 \\
 m \times m \times m \times m \times m \times m \times m \times m \times m \times 1 &= m^9 \times 1 = m^9 \\
 m \times m \times m \times m \times m \times m \times m \times m \times m \times m \times 1 &= m^{10} \times 1 = m^{10}
 \end{aligned}$$

Nem akarok én ide egy algebrai tankönyvi fejezetet átírni, sőt inkább felteszem olvasóimnál az ide tartozó viszonyok és fogások tudását. Hanem igen is szándékom eszméket fejtegetni s értelmezéseket vizsgálni, hogy aztán deductióink s bizonyítmányaink a tudomány szigorának megfelelőek legyenek.

86. §. Elsőben is megjegyzem, hogy az általam mindig gondosan oda tett *egyről* az értelmezéseknél rendesen megfelelkeznek tankönyveink, ámbár későbbi bebizonyításaikban kénytelenek elővenni, a gondolkodó s igazán figyelő tanítvány bámultára, a ki természetesen nem foghatja meg, honnan jöjjön elő egyszerre az az *egy*? s még kevesebbé bírja megegyeztetni a hatvány értelmezésével, azzal t. i. melyet tankönyve ada elébe.

Ilyen például az a kifejezés, hogy a hatványban bizonyos szám „maga magával van szorozva.” Nem említem azt, hogy maga magát a szám szintoly kevéssé szorozhatja, mint nem szolgálhat egy vonal magának irányzóul és származtatóul egyszersmind. Tegyük, hogy lehet; és szorozzunk 5-öt maga magával, 5-tel; szembetűnő hogy, midőn ezt mondjuk 5-ször 5, csak *egyszer* szoroztunk; miért jelöljük ezt mégis így 5^2 ? Vagy tán azt a semmivel sem indokolt szabályt adjuk neki hogy, mikor *egyszer* szoroz, *kettőt* írjon rangjelül; mikor *kétszer*, akkor 3-at s így tovább? Mégis ha kénytelenek volnánk vele; de imé már az a jobb értelmezés is, hogy a hatvány, *egyenlő tényezőkből álló szorzat*, s a rangjel az egyenlő tényezők számát jelenti; minél fogva $5 \times 5 \times 5$ igazán $= 5^3$, döntőleg segít e bajon. Hanem elő áll egy más, az t. i., hogy ezen értelmezés a semmikép ki nem maradható 1-et tudatlanná teszi; holott, mint már mondtam, későbbre kénytelen az ember előhozni rejtekéből. Jobb hát mindjárt előre tenni ezt, hanem akkor aztán nem lesz igaz, hogy a hatvány csupa egyenlő tényezőkből áll; mint kitetszik ebből $5 \times 5 \times 5 \times 1 = 5^3$! Gyökeresen csak az orvosolja a bajt, ha tisztán kimondjuk, hogy a hatvány oly szám, melyben az egység, legyen ez akármi, egyenlő *szorzókkal* van szorozva, s a rangjel ezen *szorzók* számát jelenti. Így aztán nem akadunk fel azon, hogy miért $a^0 = 1$?

Ezen óvatos értelmezés következtében aztán megmondhatjuk röviden a tanítványnak, hogy amaz ismételt szorzók *szigoruan egyneműek kell hogy legyenek*; tehát vagy mind *positívek*, vagy mind *negatívek*, aztán vagy mind *egyenes*, vagy mind *reciproque* szorzók legyenek. Megmondhatjuk, hogy az egyenlő szorzók, *gyökök* pozitív vagy negatív voltát a gyök elébe tett $+$ vagy $-$ jel; egyenes vagy reciproque minőségöket ellenben ugyanazon $+$ és $-$ jegyek, de a rangjel elébe helyezve jelölik. És természetesen jelölik, mert pl. ebben a^4+2 , $+2$ azt teszi, hogy az előbbi 4 szorzóhoz, melyeknek mindenike $= a$, ragaszszunk még két új ($=a$) szorzót, vagyis ebben:

$$a^6 = 1 \times aaaaaa$$

négy meg két ($=a$) szorzóval van szorozva az eredeti egység. Ellenben itt: a^{5-2} , azt teszi $a-2$, hogy az öt ($=a$) szorzó közül 2-től töröljünk ki, de mivel a tényező kitörlése lényegesen maga az osztás; tehát két reciproque ($=a$) szorzót ragasztunk az 5 szorzóból álló hatványhoz, így:

$$1 \times aaaaa. \frac{1}{a} \cdot \frac{1}{a} = \frac{1 \times aaaaa}{aa} = 1 \times aaa = a^3.$$

Ha pedig ismét valaki ezt netalán tán haszontalan pepecslésnek s aprólékosságokon kapásnak nézné, azt arra figyeltetem, hogy a humanisták a formális észfejtést emelvén ki módszerök kétségbe vonhatlan előnye gyanánt, s ezt főkép a latin és görög nyelvtannak tulajdonítván, a réalisták a nyelvtannal csak a matematikát állíthatják szembe, mint észfejtő formális eszközt. Ha hát azt akarjuk, hogy versenytársa előtt meg ne szégyelje magát, azon kell igyekeznünk, hogy az ész legnemesb egyik tehetségét, a józan ítéletet, növendékeinkben ha előteremteni képesek nem lennénk is, legalább meg ne rontsuk logikátlanságunkkal.

87. §. Mihelyt egyszer valamit számlálni jogunk van, ezzel azt a másik jogot is megszereztük, hogy a számlálásból s a számok természetéből folyó minden fogásokat reá alkalmazunk. Az egyenlő szorzók számlálását megkezdvén a hatványban, láttuk: minő önkint jön vele az összeadás és kivonás alkalmazása. Nem kevésbbé világos a szorzásé és osztásé is. Lássuk előbb a szorzást. Ez, a^{mn} azt teszi, hogy ir-

juk az a -t m n -szer szorzónak. De ha előbb csak m -szer írjuk, és ezt (a^m) n -szer, akkor is m n -szer írtuk szorzónak az a -t; tehát a hatvány rangjelét valami számmal szorozva, az által azon hatványt egy felsőbb hatványnyá emeltük. Általában hát: $a^{mn} = (a^m)^n = (a^n)^m$. Az osztás pedig csak a szorzás megfordítása lévén, az előbbi képletből az is következik, hogy $a^{\frac{mn}{n}} = a^m$; azaz hogy, ha az előbbi képletet is megtekintjük, a hányados mint rangjel az mn számú szorzók n -edét teszi, vagy más szóval a^m n -szer van szorzónak írva a^{mn} -ben, és így a tudomány műszavai szerint a^m , a^{mn} -nek n -ed gyöke. A rangjelek szorzása tehát hatványozás, osztása gyökvonás.

Oly példát vevénk fel, hol az osztandó az osztónak szorzata lévén, bizonyos hányadost kapunk; de hát ellenkező esetben mi történik? — Az, a mi más ily esetekben; t. i. gondolunk az osztandónak oly egységet, mely a kívánt részekre osztható legyen, erre vonatkozik a rangjel osztója. Pl. $a^{\frac{m}{n}}$ -ben feltéve, hogy m és n viszonyosan egyszerűek (relative Primzahlen), m n -el nem osztható, tehát a szorzók ezen hatványban létező számának n -ed része nincsen. De mi tilt minket azt is felvenni, hogy $a^m = b^n$; minek következtében aztán $a^{\frac{m}{n}} = b^{\frac{rn}{n}} = b^r$; és ha $r = 1$, akkor $a^{\frac{m}{n}} = b$.

Az utóbbi felvétel lehetőségében általán semmi kétség nincs; mert hiszen egy példa erre mindjárt ez, $2^6 = 4^3 = 8^2 = 64$. $8^{\frac{2}{3}}$ végrehajthatlan; de $4^{\frac{3}{3}}$ és $2^{\frac{6}{3}}$ egyik sem az, és mindenik 4et ad 64nek 3ad gyökéül. De csakis általán lehetséges ezen fogás, és igen igen kevés számú esetekre szorítkozó. Nem hogy többféleképp lehetne egyenlő szorzókra bontani általán fogva a számokat, de legeslegnagyobb részöket egykép sem lehet. Ilyenkor hát $a^{\frac{m}{n}}$ csak algebrai jelképnek, a gyökvonás pium desideriumának marad.

88. §. A matematikusok mesterséges és szövevényes bizonyításokkal igyekeztek kimutatni, hogy egy szám, mely két más számot külön-külön nem oszt, a belőlök alkotott szorzatot sem osztja. Ezen bizonyítmányok helyessége s ereje ellen semmi kifogásom; de egy hiányt látok bennök, mit matematikában nem szeretek látni, azt t. i. hogy nem szó-

lanak a képzelődéshez, s ennél fogva nem oly győzők — alanyilag értem — mint joggal várhatni a matematikában. Sőt azt vélem, nélkülözhetni is őket, t. i. ha csak az osztás értelméhez híven és állhatatosan ragaszkodunk, — mi megintszigorú kötelessége a matematikusnak, — egészen nélkülözhetőnek leljük a mesterséges bizonyítmányt. Az osztás értelmezése pedig arra tanít, hogy az osztandó mindig az osztó és részes szorzata s önkint következik hogy, ha nem az, akkor nem is osztandó tettelegesen. Mikor pedig azt mondjuk, hogy két szám egymás ellenében egyszerű (prim), azzal épen azt mondtuk ki, hogy az állított osztandó nem szorzata sem követelt osztójának, sem ennek semmi tényezőjének; tehát ezeken kívül bármely más tényezővel való szorzása az osztandónak, a származott szorzatot osztathatóvá nem teszi. Q. E. D.

Ezen igazságból következik az a másik felettébb fontos igazság, hogy egy lehetőleg egyszerűsített áltörtnek *) akár hányadik hatványa sem lehet egész szám; miből megfordítva aztán következik ismét, hogy bizonyos hatványnak, ha n szorzóból egész számokban nincs alkotva, n -dik gyökét törtszámban sem lehet kifejezni, mert hiszem ennek hatványa nem lehet az adott egész szám. Ebből természetesen ama közemberi józan okosság szerint az következőnek, hogy az oly állítólagos hatványnak n -dik gyöke nincs, vagy is hogy pl. ez, $\sqrt{2}$, lehetlen mennyiség. De a matematikusnak sikerülven onnan is elvenni valamit a hol nincs miből; sikerülven neki ott is osztani a hol nincs mit, nem rettene vissza ezen újabb lehetlenségtől is. Feltévé hát $\sqrt[n]{a}$ lehetőségét azon esetben is, midőn a nem $= b^n$ -el s a feltett gyököt *aránytalan* (irrationalis) számnak nevezé. Ez, igaz, hogy épen úgy nem szám, mint az úgy nevezett tört; de én a nevezetével nem vésződve, lényegét igyekszem megmagyarázni.

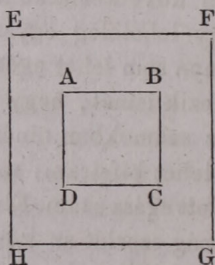
Valamint a negatív mennyiségek, törtek önálló létezésére, úgy az *aránytalanok*éra is a geometria segít, minél fogva a hatvány eszméjének geometriai alkalmazhatóságát általában kell mindenek előtt szemügyre vennünk.

*) E kifejezéssel élek, mint a csillagász, a ki a nap útjáról stb beszél.

89. §. A hatvány a szorzat alsóbb fogalma lévén, minden, a mi emerről általában áll, arról is igaz. A már mondottak szerint hát geometriai vagy ürképletben állíthatjuk elő: jelesen az *első* hatványnak (hol gyök és hatvány összehalálkoznak) a vonal felel meg, a *másodiknak* a négyszeg (quadratum), a *harmadiknak* a *köb*. A negyedik s további hatványok csak számok vagy arányaik maradnak.

Ugyanazon analogia szerint a négyszeg gyöke az oldal vonala; a köb gyöke az él vonala.

Hanem itt mindjárt egy nagy különbséget lelünk a hasonlóság közepett. Itt t. i. nincs oly négyszeg, melynek valódi és látható 2od, és nincs köb, melynek ugyan olyan 3ad gyöke nem volna. A számoknál előforduló lehetlenségnek itt hát semmi nyoma. Vessük össze, hadd lássuk, hol válik el a különbség a hasonlóságtól.

Képzeljünk két négyszéget, egy kisebbet és egy nagyobb, s a kisebbet gondoljuk belé a nagyobbba, mint az ide tett ábra mutatja.

Látnivaló hogy, ha ABCD négyszéget lassankint szélesedve gondoljuk, úgy mindazáltal, hogy négyszegalakját soha se veszesse, egykor el fogja érni EFGH négyszéget, s ha tovább is növekedni gondoljuk, túl is szárnyalja. Ezen növekedésében hát minden lehető arányokon keresztülmegy, a miket csak e kifejezés $ABCD : EFGH$ jelenthet s ezek közt előjöhetnek ezek: $1 : 2$, $1 : 1$, $2 : 1$, $3 : 1$, $4 : 1$, stb. Ezen négyszégek területei tehát egymáshoz arányosak. Különben az úgy nevezett Pythagoras tételénél fogva tetszésünk szerint állíthatunk össze négyszégek sorát, melyekben a négyszegterületek arányai $1 : 2 : 3 : 5 : 6 : 7$ stb legyenek.

Oldalaik tehát a szorzatok és téglalapok hasonlósági viszonyánál fogva ezen arányban lesznek : $\sqrt{1} : \sqrt{2} : \sqrt{3} : \sqrt{4} : \sqrt{5} : \sqrt{6} : \sqrt{7}$ stb, melyek közül csak kettőt, egymástól távol állót ú. m. $\sqrt{1}$ és $\sqrt{4}$ lehet számokban kifejezni; s így hát egymáshoz való arányukról szabatosan számot adni nem tudván, méltán lehete *aránytalanoknak* nevezni. Ez ugyan viszonyos nevezet eredetére nézve, de a szokás és használat viszonytalanná tette annyira, hogy minden ily kifejezést $\sqrt[n]{a}$, hol a oly (egész) számot jelent, melynek gyöke számokban kifejezhetlen, minden társára, vagy vonalra való gondolás nélkül aránytalan számnak neveznek. Ezeket, mint láttuk, bizonyos esetekben ki tudja mutatni vonalak hosszában a geometria, de az a képesség is csak a 2-od gyökökig terjed; mert a 3-ad gyöknél constructióbeli nehézség, a fentebbieknél megint az gátol, hogy, mint láttuk, a szorzatok és üralakok analogiája csak három tényezőig, következőleg a harmadik hatványig terjed.

90. §. Még mindig hátra azon kérdés megfejtése, miért nem követheti a hosszúságok kijelölésében a szám a vonalat? A feleletre már meg van vetve az alap a feljebbiekben. A szám törzse, mint láttuk, az egység, s a számok ennek ismétlései. A vonalé megint, a mennyiben törzsről szólhatni, az utazó pont; de ennek semmi terjedelme nem lévén, tehát egymás mellé sem eshetvén, helyetteséül a véghetlen kicsinyt vagy a differentiálét vevők fel, vagyis a dx -et (77. §.). Úgyde ezeknek felfogására nemhogy érzékeink volnának képesek, de még képzeletünk sem az, csak gondolatunk eszmél rólunk. De még ha felfognók is, eltelnék egy örökkévalóság, míg dx -ekből a legparányibb vonalat is összeraknók, vagy, a mi mindegy, dx -ekkel a legrövidebb látható vonalat is megmérnők. Végtelen lévén ezen mértékek, vagy helyesben ismétlésök száma, a mi véges elménk csak a sor elejébe bírna belékezdni, mely még semmi sem; mert egy milliószor dx , még mindig a végtelen kicsinyek sorába tartozik. Hogy mondhatnók már számmal ki azon különbséget, mely pl. x vonal és $x + dx$ vonal közt van? Már pedig ily különbség a vonalok közt valóban létezik, de határozott kitüntetésére a számnyelv (ha szabad így nevezni) nem képes.

ezen számot 2, tevő, a két egyenlő tényező egyike, melyet: $\sqrt{2}$ jelöl. Most már a kétszeres területű négyszéget a négyes területével összeadva, azaz oldalait katetusoknak téve, az új hypotenusa $= \sqrt{2} + 1 = \sqrt{3}$ lesz, s a tovább folytatás a végetlenig világos.

A geometria e szerint felvevén egy bizonyos vonalat, kimutata egy másikat (legelső például a négyszeg oldalát és átlóját), melyet az elsőnek semmi részei számával kifejezni nem lehet; de megmutatá a számvetés is, hogy ő ezen kifejezéshez a maga nyelvén és fogásainál fogva vég nélkül *közeledni* bír.

Mi pedig ezekben az úgy nevezett *aránytalan* számok eszméjét s ennek geometriai alkalmazását tehetségünk szerint tisztába hoztuk.

Mielőtt azonban a még hátralevő utolsó eszmére, melyet ezuttal tárgyalni szándékozunk, átlépnénk, egy kis figyeltetést hozok, mint erősítő példát Bölcs Salamon azon sajnálkozására, hogy „hétszer esik el az igaz.“ Arra t. i., hogy a csalhatlanságáról híres és méltán híres matematikában is minő logikai bakokat lehet löni. Hisz ezen ugyan, emberi gyarlóságunkat tekintve, nincs miért bámulni; de van ám azért, hogy a második, harmadik stb puskás, mind a mellett hogy látta, mi pórul járt az első, ugyanazon bakokat vette és veszi mind e mai napiglan célba. Hanem a tárgy megérdemli, hogy új cikket kezdjünk vele.

92. §. *Áránytalan* mennyiség (quantitas irrationalis) neve, ereje szerint az, a mi nincsen arányban más, vele egyébiránt egynemű mennyiséggel. És láttuk is valóban, hogy $\sqrt{2}$ sem egygyel, sem pl. $\sqrt{3}$ -mal, $\sqrt{5}$ -tel sat számmal kifejezhető arányban nincsen. És ennek dacára, alig van vagy egy matematikus, a ki a \sqrt{a} -forma mennyiséget egymás közt és számokkal arányba nem tenné s az *aránytalan* mennyiségek *arányáról* nem beszélne*). Ha valaki tarokot

*) Bizonyítékul a kezembe akadó legelső könyvet nyitom ki, s olvasom: „Ist das Verhältniss zweier Linien oder Flächen für irgend ein Mass rational, so ist es für jedes Mass rational. Und ist ihr Ver-

játszva egy színt megtagadna, s mindjárt az utána való ütésben azt a színt híná, méltán kinevetnék nem csak, hanem meg is büntetnék. És a logika iskolájában, mint némelyek nevezik s nem is méltatlanul a mathesist, azon tudományban, melyben annyiszor bizonyítanak apagogice, azaz a következtetés képtelensége kimutatásával, ott, mondom, szabadjon, pirulás nélkül, beszélni az aránytalan mennyiségek arányosságáról? Tehát szabadjon a képtelent, az „absurdum“ot igazságnak adni ki? Csudálatos, de úgy van.

Vették ezt észre némelyek, s azt hitték, segítve lesz a dolgon, hogyha az „aránytalan“ nevezetet mégis kikerülik, s „összemérhetlen“nel (*incommensurabilis*) élnek helyette. De bizony csak olyan ez, mintha a kecskebak szőrét, szarvát megkurtítnák s barnára festenék, hogy aztán gondolja özne, a kinek tetszik. S ime tetszett, mert hiszen hiába írta meg Phaedrus ezelőtt majd 2000 évvel az „ignotos fallit, notis est derisui“-ját, ma is csak oly alkalmazható az, mint az ő idejében. Mert, ime! az ő értelmezések szerint az arányról és egyarányról (*proportio*), az össze nem mérhető egyzersmind aránytalan is. Ezen értelmezés szerint, egynemű két mennyiség arányát (*ratio*) azon kérdésre való felelet mondja még: „hányszor akkora az egyik mennyiség mint a másik?“*) Algebrai jelképben tehát ez a kifejezés $a : aq$, minden arány képét viseli. Jegyezzük meg, hogy q csak szám, még pedig véges (egyébíránt egész vagy tört) szám lehet, mert erre a kérdésre: *hány?* csupán csak számmal

hüllniß für irgend ein Mass irrational, so ist es für jedes Mass irrational. Miután *ratio* = *Verhältniß*, nyíltan képtelenség ezen kifejezés, és csak azt teszi, hogy „ist ihr *Verhältniß* kein *Verhältniß*“ stb. C. Meyer's Lehrb. d. Geometrie. I. 116. Aztán *irrational* két vonal vagy felszín egymáshoz, ha közös mértékek nincsen; mit tesz ennél fogva: „valami mértékre nézve nincsen közös mértékek“? Tehát két *absurdum* egy helyett!

*) Hadd erősítem ezt is egy idézettel: „Fragt man, wie vielmal die Zahl b in der Zahl a enthalten sey, so muss man die Zahl a durch die Zahl b dividiren; der Quotient ($\frac{a}{b}$ oder $a : b$) beantwortet alsdann die gestellte Frage. Also ist das geometrische Verhältniß der beiden Zahlen a und b , nichts anderes als ihr Quotient.“ C. Meyer's Lehrb. d. Geometrie. I. 96—97. lap.

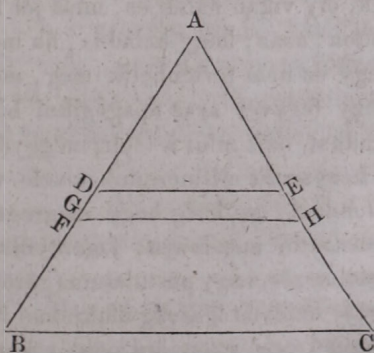
felelhetni. Ezen állítás és illetőleg erősség, ámbár magában is elég világos, mindazáltal nem árt, még jobban is összegyűjteni reá a világot. E végre legyen q úgy nevezett törtszám, még pedig $q = \frac{m}{n}$. Most hát a feljebbi képlet azt te-

szi, hogy az utótag (aq) akkora, mint az előtag $\frac{m}{n}$ -ed része.

Ha hát q aránytalan mennyiség volna, azaz oly tört, melynek számlálója és nevezője mindketten végtelenek, mikép lehetne felelni e kérdésre: hányszor akkora az utótag (aq), mint az előtag (a)?

92. §. És ime ezen alap ürességét nem csak meg nem ismerik, hanem még mernek is építeni reá egy apagogikai (kénytelenítő) bizonyítékot azon igazság megmutatására, hogy „ha egy háromszeg talpával párhuzamos vonalat húznak, ez a háromszeg oldalait proportionális darabokra vágja.“ Halljuk:

„Első eset, úgymond, midőn a párhuzamos vonal az oldalakat összemérhető darabokra vágja“. Ez ellen legkisebb kifogás sincs; minden a maga rendén és teljes szigorral megy.

„Második eset, midőn a darabok összemérhetlenek (azaz nincs közös mértékek). Ekkor is: $\frac{AB}{AC} = \frac{AD}{AE}$. Mert ha nem, úgy $\frac{AB}{AC} > \frac{AD}{AE}$. Legyen elébb $\frac{AB}{AC} > \frac{AD}{AE}$. Ezt feltéve, a második törtszám számlálóját meg lehet annyival (pl. DF-fel) nagyobbítani, hogy az elsővel egyenlő legyen. Ekkor hát

$$\frac{AB}{AC} = \frac{AF}{AE} \dots\dots\dots (I)$$

De most már mérhető lenne AB egy oly mértékkel, mely DF-nél kisebb lenne. Ezen mértéknek semmi végpontja nem eshetnék D-be, mert úgy AB és AD a feltét ellenére összemérhetők volnának; hanem D és F közé esnék valamelyik ilyes végpont. Legyen ez G. AB és AG tehát összemérhetők és ha G-n át a \triangle talpával párhuzamost vonunk, ez EC-tis valahol E és C közt (tegyük H-ban) vágja, még pedig úgy, hogy AH és AC összemérhetők. Ekkor az első eset szerint:

$$\frac{AB}{AC} = \frac{AG}{AH} \dots\dots\dots (\text{II.})$$

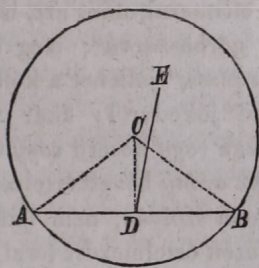
De ha két arány egy harmadikkal egyenlő, egymás közt is egyenlő, tehát $\frac{AF}{AE} = \frac{AG}{AH}$ volna. De ez képtelenség; mert $AF > AG$ és így AE-nek és nagyobbnak kellene lenni AH-nál, már pedig kisebb. Tehát $\frac{A}{B}$ nem lehet nagyobb, mint $\frac{AD}{AE}$. Hasonló módon bizonyíthatni be, hogy kisebb sem lehet. Tehát egyenlő vele.“

Mint látjuk, oly vígan halad ez, mint jól kent tengelyű waggon jó vasúton; azaz, hogy haladna, ha megindulhatna. De az a baj, hogy ez nem történhetik meg, mert mozdonya nincs. Gonosz egy fegyver azaz apagogikai bizonyíték; ha egyszer megragadhat, hajt mint a tatár; meggyőződést ritkán szerez és mégis kényszerít elismernünk a vele védett igazságot. De mint mondtam, szükség hogy megragadhasson. Az apagogica demonstratio mozdonya, fogantyúja egy elismert elv; legyen ez értelmezés, vagy postulatum (görögül: axioma), vagy valamely más evidens igazság alakjában letéve.

Legyen szabad egy gyönyörű példát hoznom fel erre az ó geometriából.

„A húr középre állított függő a kör középpontján megy át.“ Ez a bebizonyítandó tétel. Mert ha nem, valahol másutt megy el, természetesen a körben belül. Íme az első fogantyú, mely oly hatalmasan megragad, mint a középkor kinzó eszköze, a „spanyol szüz.“ Egy vonalnak, ha egyszer létét megengedjük, vagy egy ponton, vagy azonkívül kell átmennie; ezen dilemmából nincs menekülés. Ne menjen tehát a középponton át, hanem mellette akárhol, mint DE az ábrában.

Úgy de DE függő levén AB húrra, EDB és EDA szegletek derékek és így (Euclides 10 köz elve szerint) egyenlők. Itt a második fogantyú. Most már az igazi középpontból C-ből húzzuk CA CD CB vonalakat. Ezek a húrral két \triangle -et alkotnak, ú. m. ACD-t, és ABD-t és ezek a \triangle -ek oldalaik egyen-

lőségénél fogva hasonlóak és egyenlők; tehát $\triangle ADC = \triangle BDC$; s mivel egyenlő mellékszögek egyezsersmind derékszögek: tehát ADC és BDC is azok. De mint láttuk, ADE és BDE is derékszögek és ennél fogva BDC is $=$ BDC-vel, kisebb a nagyobbal, mi képtelenség; tehát DE nem mehet másutt, mint a középponton át. És valóban, ha DE-t DC hosszában képzeljük, akkor igazán egyenlők és derékszögek lesznek BDC és BDE, mert összeesnek. Q.E.D.

Hol van az ebben foglalthoz hasonló fogantyú az előbbi bizonyításban? „Ha $\frac{AB}{AC}$ és $\frac{AD}{AE}$ nem egyenlők, azt mondja, hát egy más pár hányadosnak $\frac{AB}{AC}$ és $\frac{AF}{AE}$ -nek *kell* egyenlőknek lenni.“ Igen, ha tagadnám, hogy $\frac{AB}{AC} = \frac{AD}{AE}$! De én sem egyiket, sem másikat nem állítom; csak azt, hogy *nem lehet tudni!* Nem lehet pedig azért, mivel AB és AD összemérhetetlenek levén, végtelen számokkal kellene meghatározni, mi nincs emberi hatalomban, még képzelődésben is. Ugyan ez lehetlenné teszi a második kíváнатot, hogy t. i. „pótoljuk $\frac{AD}{AE}$ -et annyira, a mennyi $\frac{AB}{AC}$.“ Hogy pótoljam ki, a mit nem tudok, arra a mit megint nem tudok? Végre, miért legyen a felvett, vagy inkább feltett közös mérték kisebb mint DF? Hol itt a kénytelenység? Mindezen fogantyúk, mint látni való,

a markába szakadnak a bizonyítónak. A dilemmát s általában a „*principium exclusi tertii*“-t csak olyankor lehet alkalmazni, midőn az állító vagy tagadó minőség az alany vagy szóban forgó tárgy jegyei közé tartozik. Azt, hogy „*két vonal vagy arányos vagy nem arányos*,“ szintoly kevésbé vagyunk kénytelenek elismerni, mint azt, hogy „a ló *vagy* görbeszarvú *vagy* nem görbeszarvú“; meg azt, hogy „az ész *vagy* piros vagy nem *piros*,“ jóllehet a költők és költői elmék beszélnek rózsaszínű jókedvről; akár végre azt, hogy a „háromszeg magassága *vagy* keserű *vagy* nem keserű“ s ilyen ezeret meg ezeret. Az *arány* bévett értelmezése pedig a vonalakról teljességgel nem szólván, nem láthatni át, mi joggal szoríthatna az, a ki ezen értelmezést teszi alapúl, dilemmája szarvai közé bárkit is. Es így a bármily mesterséggel kihozott absurdum sem állítás, sem tagadás következménye nem levén, semmi mellett és semmi ellen nem is bizonyít.

93. §. És ez a béna bizonyítás senkitől, mondhatni, észre nem véve, senki által meg nem róva, így vonúl keresztül tankönyvek százain, s mi több, nagy neveket számlál pártolói közé. Egy vivó mestert, ki csalfa vagy bátorságtalan finte-t tanítna, oda hagynák tanítványai; egy táncmester, ki hibás vagy csak kellemtelen lépésre oktatna, hírét s tán kenyerét vesztené; s hát kevésbbé fontos, kevésbbé szent-e a tudomány ügye? Gondolom hát, hogy nem teszek hálátlan dolgot, ha a mathesis díszes épülete harmoniáját rontó e botránykövet kilökní igyekszem. Annál inkább pedig, mivel még üres helye sem marad, csak az oda illő régiebbet és méltatlanúl kiküszöböltet kell helyébe tenni.

Euclidesnél, kihez menhely gyanánt kell folyamodnunk mindennemű elakadásainkban, kinek neve nem csak az ő egyéniségének, nem csak az alexandriai iskolának, hanem általában a hajdankor szintoly higgadt, mint rendíthetetlenül erős okoskodásának képét viseli, két értelmezésben leljük fel az aránytannak egyedül biztos alapját.

Az első ez: *Egymáshoz arányban levőknek* mondják azon mekkoraságokat, melyek, sokasítva, meghaladhatják egymást. (Eucl. El. V. 4. Ért.).

A második ez: *Ugyanazon arányban levőknek* monda-

nak mekkorásokat, ú. m. az első a másodikhoz s a harmadikat a negyedikhez, valahányszor az elsőnek és harmadiknak egyenlő sokasai, a másodiknak és negyediknek egyenlő sokasainál, bárminő sokasítással, és páronként véve, vagy egyszerre nagyobbak, vagy egyszerre egyenlők, vagy egyszerre kisebbek. (Eucl. El. V. 5. Ért.).

Ezek nem csak alakilag és a logika legszigorúbb szabályai szerint felruházták az értelmezések minden kellékeivel, de a legszilárdabb alapot is adják, melyre az arányokat és egyarányokat illető egész elméletünket építhetjük. Lehetőségük első tekintetre világos és nincsenek mathesisi kezelés alávehető oly mennyiségek, melyek vonakodnának azon két értelmezés könnyű igájától és gyönyörűséges terhétől. Az első szerint a geometriai ürformák, vonalak, lapok vagy tömörségek erőltetlenül, minden későbbi igazítás vagy illesztgetés nélkül, arányosak lehetnek, és ki van benne befoglaltan (implicit), ha nem külön szóval is, mondva az arányulható mennyiségek *egyneműsége*, mi nélkül t. i. hasonlíthatók nem lévén, nem szenvednék, hogy egyiket a másiknál *nagyobbnak* vagy *kisebbsnek* mondassuk. Kitétszik hát belőle, hogy a különböző ürnemek, mint ilyek, egymással nem arányulhatók. A második értelmezés megint az összemérhetőségtől vagy mérhetlenségtől függetlenné tévén az egyarányt, emezt hasonlóképp minden nyügtől megmenti s az egyarányokat illető minden tételt a legszigorúabban bebizonyíthatóvá tesz. Midőn mindezek nem csak így vannak, hanem minden matematikustól, ki azon jeles és egyedül idves rendszert ismeri, bevallják, méltán kérdésbe jöhet, mikép történt mégis kiküszöbölésök? mikép foglalta el a rossz a jó helyét?

Gyermekek, naív kérdés, mondhatják némelyek; hiszen ez már egyszer a világ folyása. De, uraim, ez nem ment és nem magyaráz semmit. A világ folyásában igen igen sok különbféle, egymástól gyakran független elem vesz részt; egy kézi- vagy tankönyv írója ellenben teljes hatalmu kényúr, tudományán s a logikán kívül más korlátot nem ismer. Ha hát hibáz, csak saját felelősségére hibáz, és mivel mindennek, még a tévedésnek is, van oka, itt is vizsgálhatni: minő kecsesgató vagy szédítő ok vezethette őt félre az egyenes útból.

Én is hát puhatoláshoz fogék, s íme egyéni gyarlóság helyett, kor gyarlóságára bukkanék, olyanra, t. i. mely nem csak a fejtegettem balságra, hanem sok más hasonlóra ad ösztönt és alkalmat.

Ezen gyarlóság a tudományok határainak vagy el nem ismerése, vagy önkényes, vétkes tulhágása. Midőn a kémia belészánt a physiologia földébe, a physiologia a philosophia vetését próbálgatja learatni; a metaphysika a nyelvészet házában akar parancsolgatni, a theologia, mint emberi tudományt értem, a geológiát vagy astronomiát saját uradalmában leckézi s több ilyesek történnek, annak a tudomány világában szintoly kevésbé lehetnek jótékony eredményei, mint hasonló communismusnak a testi, üzleti vagy társalmi világban. Már pedig ez történt a matematikában, jelesen a geometriában: egy merőben idegen tudomány, a methodika tulajdonítá magának azt a törvényadó szózatot benne, melyet legfeljebb a logika igényelhetett s ez is csak alaki befolyással magának, s így silányult tönkre a sok bába közt a jóreményü szülött, az arány fogalma. Szegény Euclides azt találá egyszer az ő tudós büszkeségében mondani, hogy „nincs királyi út a geometriára.“

Nem kellett egyéb azon kornak, mely a tudományokat cukrosgesztenye adagokban akarta belopni a fiatal nemzedék gyomrába, hogy Euclidest azon pedansok számába sorozzák, kik vagy ügyetlenségök miatt tudományukat tanulhatóvá s élvezhetővé tenni nem bírják, vagy épen készakarva burkolják győzhetlen nehézség nimbusába, hogy aztán maguk vagy csak néhányuk egyedáruskodhassék velök. Ezen kormethodikus hősei, Basedowjaistb megakarák mutatni, hogy van „királyi út a geometriára“ s így támadának azon geometriai tanrendszerek, melyekben mily fénylő világban jelen meg a methodika, azt nem akarom bolygatni; de hogy a logikának minél kevesebb a belészólója, merem állítani, merném még akkor is, ha Kästner tekintélye nem szólana is mellettem. Nos, hogy az imént jellemzett „ragout“-kba az egyarányuakról való euclidesi értelmezés szilárd marhahús-szelete minden állományias tápláló ereje dacára be nem fért, az magában világos; ki kelle hát küszöbölni, s felvenni he-

lyette azt, hogy az „egyarány, két hányados egyenlősége”; ezt könnyebb volt, mind megtanulni, mind elmondani, mind pedig — semmit sem gondolni mellette.

93. §. Nem akarván azonban észrevételem bármi csekély hasznát vagy sikerét lehető félreértés által még csekélyebbé válni hagyni, két megjegyzést teszek. Egy az, hogy legkisebbé sem szándéksom megrendíteni a methodika azon kétségbe hozhatlan jogát, miszerint szabad neki bármely tudomány adatait és tételeit, az alaki s anyagi igazság sérelme nélkül, úgy válogatni, alkalmazni, rendezni és öltöztetni, a mint azt az oktató egének szükségei, céljai, készségei és körülményei kívánják. Humboldt „Kosmosa”, Arago „Astronomie populaire”-ja és Biot „Traité d’astronomie”-ja mind különböző formákban írvák s mindenik jó és helyes a maga nemében. De ha már most Arago vagy Humboldt a Biot rendszerét mint igen pedantikust és nehezen érthetőt kárhoznának s a csillagászatot magát az ő előadásuk módjára kívánják húzni, akkor bizony már túllépnének azon határokon :

„Quos ultra nequit consistere rectum“

mint Horatius mondja, kit ugyancsak hasonló útavesztett aesthetika, mint a milyen a megrótt methodika, kiküszöbölt a költők sorából, de ez aphorismái időállapította igazságát nem csökkenti. Mindazáltal, hogy én is utamat ne veszesse, sietek megmondani, hogy a XVIII. évszáz tengelykenegető módszere nem elégvék meg azzal, hogy a geometriát saját miniature ráadására aprózza, hanem egyszersmind a szigort követelő komolyabb tudományt is, mint korszerűtlent és haszonvehetlent ki akarja dobni. Ezen elbánásból húzott szép logikai eredmények egyikét vala szerencsém a feljebbiekben ismertetni. Tehát : „ne sutor ultra crepidam.” És különösen, midőn herostratusi szövétneket ragad a varga, hogy az alkalmazott logika páratlan emléképületét felgyujtsa, ezen merénnyel soha sem lehet elég erélylyel szállani szembe.

Második megjegyzésem az, hogy tiltakozzam azon rideg conservativismussal való vád ellen, mintha én a geometriában is lehető haladás lehetőségét tagadnám azzal, hogy a jogtalan követeléseket azon hiúságba, honnan keltek, visszaútasítom. Igenis van és kell lenni haladásnak, még újításnak is

a tudományban; az alexandriai akademia nem vakoltatta be babyloni Beluskiint az ismeretek s igazságok kincstárát, és jelesen a geometria mellé a legújabb időben egy oly testvér tudomány keletkezett „új geometria“ vagy „helyzetek geometriája“ címe alatt, melynek maga Euclides is örvendene, ha feltámadhatna. Tehetünk hozzá az övéhez is, változtatunk is rajta, csakhogy adványunk vagy igazításunk állja meg a sarat.

94. §. Nem tudom, vajjon az én kísérletem megállja-e a sarat, de már csak nekiindulok, s a véghetlen kicsinynek vagy a differentiále-nak értekezésem előbbi részeiben megragadott eszméjét alkalmazva viszem át az arány általános értelmezését (II. 74. §.) a vonalak arányára. Szabadjon azt itt ismételnem. Ez

$$\frac{e}{s},$$

(e és s vonalakat jelentvén) azt teszi, hogy s -nek valamennyid része, mint mérték, megvan e -ben valamennyiszer. Más szókkal, ha $e = mr$ és $s = nr$, így fejezhetjük ki: a mi s -ben m -szer van, az e -ben n -szer van meg. Világos, hogy r az e -nek és s -nek közös mértéke.

Most már két eset lehet: vagy van a két vonalnak *véges közös mértéke*, vagy a *végeetlen kicsinyig* kell mennünk, hogy közös mértéket leljünk. Az első esetben az m és n , számokban megmondhatók, a másodikban pedig csak végeetlenül közelíthetők. Az elsőben *összemérhetőeknek*, a másodikban *összemérhetleneknek*, nevezzük a vonalakat, azaz véges közös mértékkel nem mérhetőeknek. Az *incommensurabilitást* hát nem viszonytalanúl, hanem csak *véges* és határozottan bevégezett számu közös mértékre vonatkozva kell érteni. De semmi esetre az „aránytalan“ szóval képtelen ellenmondás nélkül nem élhetünk, ha lehet a feljebb mondottak után még annál kevésbbé, mivel a „rationális“ és „irrationális“ kifejezések nem kisebb philologiai mint logikai botlás útján kaptak be. A görög *λόγος* két fő értelmet foglal magába, melyeknek kifejezésére más nyelvek két külön szóval élnek (ratio és verbum, Vernunft és Rede, okosság vagy okoskodás és ige). Euclides a X könyvébe vezető értelmezéseiben mindkét ér-

telemben használá e szót, mihez teljes joga volt, épen úgy, mint mi használhatjuk a „nap“-ot, „hal“-at, „nem“-et stb. Mint „λόγος“ (főnév) arányt tesz nála az első fő jelentés nyomán; mint névmellék: „ἄλογος“ igétlen-t, szavatlant, szavakban, azaz számnevekben kifejezhetlent. Kitetszik ez még azon négy propositiójából is (X. 5—8.), melyekben bebizonyítja, hogy a mely mekkorásokok úgy vannak egymáshoz, mint szám számhoz, azok összemérhetők; a melyek nincsenek úgy, mint szám számhoz, azok összemérhetlenek és megfordítva. Kitetszik végre abból is, hogy az ἄλογος ellenkezője Euclidesnél „ῥητός“, azaz megmondható, szóval kifejezhető. Hanem latin fordítói nem törődven sokat a két nyelv különbségével, mind két esetben a „ratió“-t ránták elő, és így lett az „alogos“-ból irracionális és ezen gyönyörű következetességet tovább üzendők, a „ῥητος“-t merőben kivetkeztetvén értelméből: „racionális“-nak fordíták.

Térjünk árunkba vissza.

Összemérhetlenség esetében a feljebbiből már ismeretes m -nek és n -nek véghetlen és így megmondhatlan nagy számoknak kellvén lenni, helyettök közelítő véges számokat alkalmazunk s ezen közelítésnek két módja van: egy általános és egy különös. Az általános a közös mértékek keresésének a számvetésben szintűgy mint a geometriában ismeretes módja; a különös meg akkor áll elő, midőn a vonalak hosszai valamely algebrai képletben advák, mely képleteket azonban véges számokban kifejteni nem, de megközelíteni minden adott esetben egy vagy más módon lehet. Az elsőnek gyakorlati alkalmazása a geometriában, mondhatni, semmi; de annál fontosabb a mindjárt kimutatandó elméleti; a másodiknak minden lépten nyomon sűrű használata van. Így közelítjük meg a téglalapok, négyszgek átlóinak hosszát ezen képleteknél fogva: $\sqrt{2}$, $\sqrt{a^2+b^2}$, így a körkerülete arányát a sugárhoz, az ellipszisét a fél tengelyekéhez stb végetlen, de összefutó sorok segédével. Mindezek ismeretes dolgok.

Nem mondhatnám ellenben ezt az első mód elméleti jelentősége felől. Ez adja ugyanis az arány feljebb adott értelmezéséről az átmenetet az egyarány (proportio) értelmezésére, olyanra t. i., mely az összemérhetőségtől vagy ellen-

kezőjétől független legyen. Azt mondom hát hogy, ha $a b c d$ mekkorásokok közül a és b egyfelül, c és d másfelül egyne-műek és ha kimutathatni, hogy $a b$ és c és d közös mértékek keresésében szükségkép mindkét párnál ugyanazon számok-nak kell műveletről műveletre kijönni, a mondott négy mek-koróság egyarányban van, ú. m. $a : b = c : d$. Ha hát a ke-reset az egyik párnál megszakad azon okból, hogy valame-lyik *maradék* az előbbi *maradékban* egészen felmegy, meg-szakad a másikban is, és m és n véges számokban megmond-hatók; ha pedig az egyik párnál végetlenül folytatható a ke-reset, folytatható a másiknál is, és mindkét pár az összemér-hetlenek rovatába tartozik.

95. §. Ezen értelmezésnél fogva, csupán azon elméletre támaszkodva, hogy az egyenlő talpu és magasságu egyközények egyenlők, igen könnyen kimutathatni, hogy egyenlő magas-ságu és különböző talpu egyközények illető talpai és terei az említett eset alá esnek és — (t -vel a talpakat, T -vel a terüle-teket jelölván), $t_1 : t_2 = T_1 : T_2$. Feltéve ugyanis, hogy $t_1 > t_2$, valahányszor t_2 -öt reámérhetni t_1 -re, *ugyanannyiszor* megy mindig T_2 is T_1 -re; továbbá a hányszor $(t_1 - p t_2)$ maradék t_2 -re, annyszor $(T_2 - p T_1)$ maradék is T_2 -re, s így foly ez végetlenül, miből a nevezett mekkorásokok egyarányúsága világosan következik. De világos az is, hogy az euclidesi ér-telmezés szintügy, mint a szóban forgó alapelmélet bebizo-nyítása ezen módon könnyebbeckén felfoghatóvá lesz és még sem vesz szigoruságából semmit.

És így az értekezésem II. szakaszában fenhagyott kérdés is, vajjon $\frac{e}{r} = \frac{s}{s'}$ mindig lehető-e, úgyhogy s és s' számokat tegyenek, el van döntve, oly formán, hogy lehetséges, azon kikötéssel, hogy s és s' a végtelenig szaporodva, bármely ha-tárig közelíthetők legyenek.

96. §. Eddigelő, t. ak., oly országúton jártunk, hol legfel-jebb egy-egy kijárt vagy kimosott gödröcskét kelle kitölte-nünk, vagy egy nehezen hágható meredeken kanyargással segítenünk. Hanem most oly helyre érkeztünk, hol megszű-nik a rakott-út, hol kiki csak úgy közeledik a célhoz, mint Pesthez közeledünk vala hajdanában a Rákoson át, úgy t. i.

hogy minden út maga vert utat magának. Azaz a szám és vonal vagy általában ürfogalmak egymáshoz való közelítésében, a mint azt utoljára fejtegetők, az ürfomáknak csupán mekkoraságát vevők tekintetbe, nem hajtva a vonalak helyzetére, vagyis a mint I. értekezésemben vevém fel, phasisaira. Most már ezeket s a belölők keletkező positiv és negativ fogalmakat is vizsgálatunkba húzva, egy új eszmére, az úgynevezett „képzetes“-re akadunk s ennek is még kell kísértenünk a geometriai alkalmazását. Erről mondtam én már, hogy nem járatlan ugyan, de nagyon töretlen út.

A „képzetes“ eszméjét a számokra nézve ismeretesnek tehetem fel, legfeljebb annyit érintvén róla, hogy a nemleges, páros hatványok ellőállíthatlan és megközelíthetlen gyökeiket értjük azon kifejezés alatt. A latin s vele minden román népek *imaginarius* gyököknek vagy számoknak (!), az elméletben hívő német a kölcsönzött „imaginär“-en kívül még „unmögliche Grössen“-nek is nevezi. Im mindjárt egy rögtönzött út, de a mely nem az ohajtott vagy célzott helységbe, hanem — posványba viszen, mint egy bolygó tűz. Ezen csalóka fény a „képzetes“-nek a lehetlennel való párosítása, minek hiúságát könnyű kimutatni.

97. §. Pedig első tekintetre oly épnek, oly tévedhetlennek látszik az okoskodás! Hogy ne látszanék? midőn elanynyira minden ellentállás sőt vonakodás nélkül fogadta el a matematikusok eddigi nagy többsége. Miért? Csak azért, mivel akkor, midőn elfogadták, eleget tett a szükségnek. A szükség pedig csak abban állott, hogy adott egyenletben az ismeretlen (x) értékét keresve, megtudják, kifejezhető-e ez az érték a számok eddigelé ismeretes, ú. m. igenleges vagy nemleges, egész vagy tört, arányos vagy aránytalan fajaiban (helyesben : bevégzett vagy közelítő számokban)? S ha a keresett érték „képzetes“ alakban jelent meg, ez az iménti kérdésre döntő nemmel felelt s a szükség ki vala elégítve. Ámde a tudomány szintoly kapzsi és telhetlen mint az élet; minden szükség kielégítése újabb szükségeket szül, s ez történt a képzetesssel is. Kezdték gyanítani, aztán rebesgetni, végre fenszóval mondani, hogy annak a „képzetes“-nek több hasznát is lehet venni, mintsem csupán a lehetlenség jelképét

látni benne; mi több, ezen hasznokat tettelegesen ki is mutatak, és igen sikerült műveleteket hajtottak végre vele.

Es már most, a tárgyba mélyebb ereszkedés nélkül mondjuk meg csupa köz emberi észszel, mikép lehessen egy gyakorlatias, használható eszköz és az általános lehetlenség eszméjét ugyanazon egy tárgyra vonatkozva és egymással összeférkeztetni? Ha lehetlenséget jelent a képzetes, úgy mikép kezeljük? Ha pedig tettelegesen kezeljük s előmutatható eredményeket húzunk belőle, nemde „ab esse ad posse valet consequentia?” S így hát alapos a gyanú, hogy a „lehetlen mennyiség” kifejezése talán nem nyugszik szilárd logikai alapon s a reá vezető okoskodás hihetőkép csak sodomai alma. Nálam e gyanú meggyőződéssé vált, és megkísértem másoknál is azzá tenni. Hogy pedig magam ne jöjjek azon gyanú alá, mintha azon erősséget, mely ellen harcolok, magam magamnak építem kártyavár alakjában, hogy aztán könnyen lefúhassam, a lehetlenség eszméje legbuzgóbb védőjének néhai *Kerekes* tanárnak, saját szavaiban állítom ki a megcáfolandó tant.

98. §. „Minthogy az *egynek*, így szól K., Négyes Kistükre’ 7. lapján, valamint minden hatványa, úgy gyökere is *egy*, kétségtől $\sqrt{\quad}$ — 1-nek is *egynek* kell lennie. De milyen *egynek*? Felelet, olyan *egynek*, mely ha 2-dik hatalomra emeltetik, a hatvány $= -1$ legyen. Úgy de több *lehetséges egy* nincsen, mint e kettő: $+1$ és -1 , e kettő közül pedig mindeniknek második hatványa $+1$, és -1 egyiké sem lehet. A honnan következik, hogy annak az *egynek*, mely ha 2-dik hatalomra emeltetik, a hatvány -1 lesz, olyan *egynek* kell lennie, mely nem *lehetséges*, nem létezhető*), és így olyannak, melyről két egymással együtt egy számban meg nem állható tulajdonságai nem levén és nem lehetvén a célirányosságon és célellenességen (positivumon, negativumon) kívül: látnivaló, hogy a *nem létezhető egy* nem lehet más, mint olyan *egy*, melynek e két ellenkező tulajdonság együtt

*) „Kell lenni valaminek, a mi *nem létezhető* !!! Hogy lehet ilyes valamit leírni, hogy belé ne törjék a toll hegye?

tulajdoníttatik; olyan egy, melyről az állíttatik, hogy az $+1$ is -1 is egyszersmind.“

Ezen bizonyítmány két részből áll. Az első azt mutatja meg, hogy negatív páros hatványnak általában gyöke, és ennek: $-1^2 = -1$, különösen másodgyöke nem létezik, mert sem pozitív, sem negatív gyök nem ad negatív páros hatványt. Ennek ereje tehát abban feködnék, hogy minden szám *vagy* pozitív *vagy* negatív; azaz, hogy a pozitív és negatív ellenmondó (contradictorius) fogalmak és így egy *harmadiknak* létezését kirekesztik. Eddig elő semmit sem mond K. többet, mint elődei s korbelt társai, de ő tovább akara menni s nem elégvék meg a „principium exclusi tertiível.“ Megengedi hát, hogy létezzék a „nem létező“ s még azt is meghatározza, hogy az *egy* legyen, de aztán *olyan* egy, a mi még se létezhessék, minek kedviért a „principium contradictionis“-ra megy vissza. Nyert-e ezáltal erőt a bizonyítmány, vagy tán azt is elvesztette a mi volt? eldöntését a t. ak. logikai belátására bizom, csupán azt jegyezvén meg, hogy az Isten Mózesst nem engedé bemenni az ígért földére mivel, midőn azt parancsolta neki, hogy csupán szóval fakaszszon vizet, ő ezt nem tartván elégnek, vesszejével is megüté a kősziklát. Kerekcs bizalmatlanságának azonban volt oka. Egyik célja ugyanis a „képzetes“ geometriai alkalmazhatóságának tagadása lévén, félt, hogy bizonyítmányának amaz első része csak a számokat fogná majd a létezők sorából kirekeszteni; az ő fogalmazása szerint pedig a vonal is ki lesz rekesztve, mert igenis oly fogalom, melynek egyszerre egymással ellenbe tett jegyeket tulajdonítnánk, képtelen vagy lehetetlen. Másfelül megint szerette a „képzetes“-t, mint symbolumot az algebrában megtartani s azért kelle neki egy oly lényt teremteni, melynek életre-valósága legalább is felettébb kétséges. Mi ugyan a lehetőségig igyekszünk bebizonyítani, hogy a logika tűzpróbáját a követelt bizonyítmánynak sem egyik sem másik szerkesztése nem állja ki.

99. §. Nem az első, mert föltételei a „principium exclusi tertií“-nek, melyre támaszkodnék, nem felelnek meg. A pozitív és negatív fogalmai ellentétesek ugyan (contraria), de nem ellenmondók (contradictoria); már pedig a többször idé-

zett elv csak ezekre nézve áll. Azért, hogy egy számot nem adok valamihez, még nem lesz negatív, s azzal, hogy nem vonok ki egy mennyiséget valamiből, még nem adtam hozzá valamihez. Hisz ismeretes neutral-terrain a matematikusok előtt az úgynevezett viszonytalan (absolut) számok fogalma, melylyel éppen azt mondják, hogy bizonyos mennyiséget nem akarnak sem a pozitív sem a negatív rovatba soroztatni.

Hasonló eset van a vonalakra nézve is, melyekről, már feljebb (II. ért. 54. §.) megjegyeztük, hogy az algebro-geometriai kifejezésekben kétkép fordulnak elő, ú. m. helyezetőkre való tekintettel, és a nélkül: az utóbbi esetben hát csupán arányos hosszuk levén felvéve. Az ellipsis azon képzetében p. o., mely a tengelyeket veszi coordináták tengelyeinek, a coordináták $+$ vagy $-$ jegyet viselnek szükségkép; de nem ám a radius, mint a melynek csak a számvetési vagy algebrai fogások tulajdoníthatják egyikét vagy másikat ama jegyeknek.

De mire részletezzük? Hisz azt, hogy minden számnak vagy vonalnak $+$ vagy $-$ jegyet kell okvetlenül viselni csak oly forma okoskodással állíthatnók, mint p. o. azt, hogy minden embert vagy papnak, vagy katonának, nemes embernek vagy parasztnak stb kell gondolnunk. Köz felvétel szerint $+$ a számoknál összeadást, $-$ kivonást jelent: hát már ne gondolhassak én p. o. 7-et, akár elvontan, akár alkalmazottan úgy, hogy szükségkép valamihez ne adjam, vagy valamiből ki ne vonjam? Meg a vonalat ne képzelhessek-e más-kép, mint bizonyos ponttól jobbra vagy balra fekvőt? Szerintem, mint I. értekezésemben törekedtem kimutatni, mindakét eszmét befoglalja az a felvétel, hogy $+$ a , $+$ b valamely egésznek társas részei, $+$ a és $-$ b ellenben azon viszonyban vannak, hogy b , a -nak a része. De hát már nem gondolhatom-e én vagy akárki az a -t és b -t is úgy, hogy az egész vagy rész categoriáját éppen ne alkalmazzam reájok?

Mind ezekből, gondolom, világosan kitűnik, hogy a principium exclusi tertii ide nem alkalmazható, és, hogy így szerkesztve legalább a $\sqrt{-1}$ lehetlensége bebizonyítva nincs.

A második szerkezetet még sokkal rövidebb tárgyalással elítélhetjük. Egy fogalmat egyfelül a létezők sorából

a principium contradictionisnál fogva kirekeszteni, s aztán a halva született gyermeket, mivel szükségünk lenne reá, életre galvanizálni akarni, megtagadása ugyan azon logikai elvnek, melyre fektettük bizonyítmányunkat. Ezen blasphemia távol legyen tőlünk! De nem fohászkodott bezzeg így K. tanár úr; mert a „képzetes mennyiség“ lehetlenségét bebizonyítván, sületlen, képtelen nem-lénynek állítván s végül a fa-vaskarika metaphorájával egyénítván, mégis azzal a fa-vaskarikával játszik, köt, abrinesoz, láncot fűz belőle — vagy a mathesis komoly kifejezéseivel élve: összevezendőnek, kivonandónak, tényezőnek, rangjelnek használja a *lehetetlen* mennyiséget. Mi joggal? ne kérdjük, mert Kistükre erre nem ad feleletet. De biz a mi logikánk sem.

100. §. Felette hebehurgyán következtetne, a ki az elébb mondottak nyomán K. úrnál akár értelmességnak, akár matematikai tudománynak nem hogy létét, de nagy mértékét is kétségbe hozná. Csak egy intő példa arra, minő tévedésekre csábíthatja az éles elmét és eszet is az elfogultság s főkép azon hiedelem, hogy valami újat találtunk fel. A maga gerendája azonban nem akadályoztatá K. urat, hogy a más szemében a szálkát meg ne lássa. Azaz azon könyvecskében, melyet: Négyes Kis-Tükörnek *) nevezte, több nyomos és találós észrevételei közt, azt is kimutatja győzőleg K. úr, hogy az akademia által a képzetes mennyiségek megfajtására tűzött jutalom után futó versenytársai sem valának szerencsésbek, mint ő, kinek felelete oly megvetéssel lön mellőzve. Hogy mellőzve lön, az természetes következése vala a feljebb fejtegettem roppant logikai tévedésnek, mit az akkori egyik bíráló Vállas A. tagtársunk is, röviden de nyomosan megemlíte. Abban pedig, hogy az akkor versenyző feleletek egyike sem érdemlette a jutalmat, miután egyike sem vitte a kérdést még egy szűnyognyommal is közelebb a felfejtéséhez, tökélyesen kezet fogok Kerekessel; de más szempontból mint ő. K. az Arenstein bizonyítmányait, me-

*) Négyes Kis-Tükör, mely világosan megmutatja, mikép jártak el a m. tudós Társaság hivatalos bírálói 1846. mind a pályadíj, mind a nagy-jutalom elítélésében; vagyis stb stb. Irta Kerekes Ferencz. Debreczenben 1848. 8adr.

lyekkel a képzetesek geometriai alkalmazását törekszik meg-
alapítani, veszi bonckése alá, cáfolja, erőltetni. Én azt mon-
dom hogy, ha azon bizonyítmányok a kérdést tárgyalják,
forma szerint helyesek és a *szerző tulajdonai*: úgy megfelel
a pályairat minden kívánságnak, és igényelheti a jutalmat;
de ha a három kellékből csak egy is hiányzik, a díjra két-
ségen kívül nem érdemes; ha csak nálunk azon hamis elvet
nem követik, hogy absolut kérdésre adott feleletet relativ
becsénél fogva méltányoljanak. Ezen elvet pedig én csak úgy
helyeselném, ha a pályakérdések kitűzésében nem a tudo-
mány vagy művészet emelése, hanem a versenyzőknek osz-
tandó segély vagy alamizsna volna a fő cél! Ettől megválva,
compilatiókra sem akademiák sem más tudományos társula-
tok díjat nem szoktak kitűzni. Már pedig merem állítani, hogy
az akademia által koszorúzott felelet compilatio, még pedig
oly szerencsétlen compilatio, melynek forrásai egymással
homlok egyenest ellenkező elvnek hódolnak. A képzetesek
analytikai alkalmazása mint kikerekített rendszer, egészen
Cauchy tulajdona, ki a képzetest csupá symbolumnak nézi,
mely egyenletek alkotására szolgál ugyan, de mihelyt ezen
szolgálatát megtette, eldobjuk mint a kisajtolt citromot. A
geometriai alkalmazás megint merőben a Gaussé, a ki a
 $+\sqrt{-1}$ és $-\sqrt{-1}$ kifejezéseket a $+$ és $-$ jegyek párjai-
nak nézi, kinek a $+$ a directa, a $-$ a inversa, a $+\alpha\sqrt{-1}$
és $-\alpha\sqrt{-1}$ pedig transversalis quantitások, miről megint
Cauchy nem akar tudni semmit. E két nézet épen úgy nem
vegyül, mint víz az olajjal, s merem mondani, hogy a jutal-
mazott felelet szerzője még az „emulsió“-ig sem vitte.

Ezeket közbeszöni szükségesnek tartám, részint az aka-
demia tekintélye iránti buzgalomból, melyet az ily esetekben
helyes elvek követése csak öregbíthet; részint azért, hogy
kitűnjék, mennyire nem vert még azon út, melyen indulni
gyöngye erőmmel én is próbálkozom.

101. §. Ambár az akadémiai jutalom-kérdés kihirdetése
(1844) óta, a képzetes mennyiségek geometriai alkalmazásá-
ban, a mi a gyakorlati kezelést illeti, sok haladás történt;
de a fő kérdés, min az egész tan nyugszik, tudniillik, mi
jogosítja a képzetes jegyet $\sqrt{-1}$, vagy, a mint most rövi-

dítve szokták írni : az i -t, hogy a függő vonal jegyének álljon bé, az most is épen úgy felelet nélkül van, mint volt ezelőtt 18 évvel. Meglehet, hogy tán örökre az is marad; meglehet hogy olyan természetű, mint az általam már említett két elmélet, ú. m. a parallelaké és az erők szerkesztésié (*compositio virium*); t. i., hogy ámbár az alap el van rejtve szemeink előtt, de a reá épített alkotmány rendithetlenné látszik, ha a legerősebb meggyőződést mégis csak *látszás*-nak nevezhetjük, sőt neveznünk kell, míg a tökélyes tárgyiasságot meg nem adhatjuk neki. Meglehet, mondom, de azért a további kísérletektől még sem állunk el, míg valaki, mint a paralleláknál, be nem bizonyítja, hogy a keresett alapelv keresése hasztalan és sikertelen fáradság. Ez pedig még eddig bebizonyítva nincs; tehát a dologra.

Elsőben is megjegyzem hogy, ámbár a képzetes mennyiséget azon ráfogástól, mintha az a teljes lehetlenség symboluma, mintegy a principium contradictionis látható képe lenne, megmentettük; de azért mégis igaz marad az, hogy igen is ennek $x\sqrt{-1}$ bizonyos esetekben megfelelő számot lelmi lehetetlen. De ehhez hasonló tulajdonsága nem egy más kifejezésnek is megvan. Mert a negatív mennyiségnek szintűgy nem lehet néha értékét adni. Például, mennyit kell 30 szem cseresznyéhez adni, hogy 29 szem legyen? Egyenletbe téve: $30 + x = 29$, miből kijön, hogy $x = -1$. Algebraista ugyan nem ijed meg tőle, mert már megszokta, hogy $30 + (-1) = 29$; de más mindennapi eszű ember azt kérdené vissza: „Hát megbomlott az úr? Azt kívánja, hogy adjak hozzá? pedig már most is több van mint kellene!” De magát azt az algebraistát is szeretném látni, a ki nekem -1 cseresznyét birna mutatni. „Igen de, a -1 csak azt teszi, hogy a kérdés nem jól volt feltéve, hanem meg kell igazítani így: „Hány szem cseresznyét kell 30-ból *elvenni*, hogy 29 legyen.” Tökélyesen helyes; csak hogy ezen vallomásba az is be van foglalva, hogy úgy, a mint fel van téve, az x értékét képzelni lehetetlen. Hasonlókép világos, hogy $\frac{x}{2}$, $\frac{x}{3}$, $\frac{x}{4}$ stb lehetlen értékű kifejezések, mihelyt a számláló kisebb a nevezőnél s egyszersmind részekre oszthatlan egyéneket

jelent. Hiszen tán nincs miért felhozom azon tekintetes tanács határozatát, mely megengedte kegyesen a mészárosoknak, hogy csak fél marhát vágjanak napjában? Továbbá $\sqrt{2}$, $\sqrt{3}$, $\sqrt{5}$, $\sqrt{6}$ stb. szintoly képzelhetlen mennyiségek, mint $\sqrt{-1}$, mert végetlen sorszámot csakugyan nem képzelhet véges elme. „De közelíthetünk hozzá, még pedig biztosan.” Az igaz, de elérés-e a közelítés? És a véghetlen közelítés, nem épen az elérés lehetlenségét teszi-e? És ismét ha \sqrt{x} egyénekre vonatkoznék, x nem levén négyszegszám, vajjon pl. $\sqrt{3}$ ember megmondható-e? Ime hát alkalmilag három lehetlenségi symbolum egy helyett; s bíz épen ily alkalmilag teszen ez is: $\sqrt{-1} = i$, lehetetlent. Lássuk: mikép?

102. §. Ennek $\sqrt{-a^2}$, számokban megmondható értéke nincs. Csupán mennyiségét nézve az igaz, hogy $= a$ volna, mert $a \times a = a^2$; úgy de sem $+ a \times + a$, sem $- a \times - a$ nem $= - a^2$? Más a -t pedig, mely vagy $+$ vagy $-$ nem volna, a számok sorában nem lelünk. Azt vethetné valaki ellenem, hogy feljebb magam hivatkoztam arra, hogy a positiv és negativ számokon kívül még van lehetőség. Igaz, de ez a lehetőség itt semmit sem segít; mert egyfelül ha a -t absolut számnak veszem is, $a \times a$ még sem lesz $= - a$? Más oldalról megint az által, hogy ebben $\sqrt{-a^2}$, már egyszer használtuk a $-$ jegyet, mintegy köteleztük magunkat, a keresett gyököt is vagy a positiv vagy a negativ számok sorába helyezni. Általában hát a $\sqrt{-a^2}$ -nak megfelelő számot mondani lehetlen, és így azon esetben is, ha $a^2 = 1$, lehetlen levén, ezen sorsban osztozik a $\sqrt{-1}$ is. Sőt ez az utolsó a képzetes mennyiségek általános képviselőjévé, vagy helyesben *jelölőjévé* is vált a következő egyenleteknél fogva:

$$\sqrt{-a^2} = \sqrt{(-1)a^2} = \sqrt{-1} \times \sqrt{a^2} = \pm a \sqrt{-1}$$

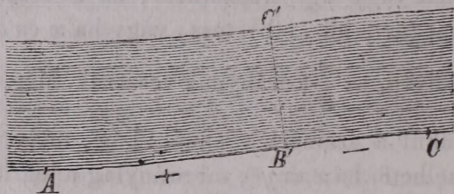
Mielőtt tovább mennénk, vessünk vissza egy pillantást az algebrai rovatok sorára és nézzük, mikép szaporodik az érték számokkal való kifejezésének nehézsége, ahhoz képest, a mint a műveletekben feljebb hágunk, Elsőben is jellemezzük meg, hogy ez a nehézség az úgy nevezett egyenes műveletekben (operatio directa) ú. m. összeadás, szorzás és hatványozás, soha sem fordul elő. Ezek: $+ x$, ax és x^m mindig megmondhatók mind neves, mind nevetlen számok-

ban. Már $-x$ értéke elvont számban ugyan mindig megmondható, de neves számokban némely tárgyakra nézve csupa képtelenség. Ennek: $\frac{x}{a}$, azon esetre, ha $a > x$, vagy ha x nem $= ma$, úgy hogy m egész szám legyen, számokban képzelhető értéke nincsen, mert a csupasz *egy*et kétfelé, vagy *kettő*t háromfelé stb. nem oszthatni. Az $\frac{x}{a}$ a mondott esetekben tehát vagy úgy képzelhető, ha x részekre osztható tárgyakat (űr, idő, stb) tesz, vagy ha x és a egynemű tárgyakat jelölván, az $\frac{x}{a}$ -t aránynak vesszszük. Még sokkal inkább megszükül a számérték ennél: $\sqrt[m]{x}$, mely csak azon esetben képzelhető, ha $x = y^m$, mi aránylag a legritkább eset. Ilyenek ezek is $a^x = b$, vagy $x = \log. b$, $\log. x = c$. Teljesen elfogy a megvékonyult vízfolyam végre a képzetes mennyiségeknél, melyeket hogy számban meg lehessen mondani, arra egy eset sincs és így a számokra nézve valóban a lehetlenség jelképének lehet mondani ezen oly sokat nyaggatott kifejezést: $\sqrt{-1}$.

103. §. De csakis a számokra nézve; mert itt is, mint az előbbieknél mindnyájában, segítségünkre jön a geometria, az ő megbecsülhetlen két saját vonásánál, a *folytonosságnál* és a *helyzetességnél* fogva. Itt az utóbbi játszása főképp, ámbár nem egyedül, a szerepet.

Midőn az algebrai fogalmakat kezdők fejtegetni, egy vonalat, még pedig több mint egy okból, egyenes vonalat adánk a képzelődésnek, melyen mint alapon megnyughassék. Vegyük elő most is a mi egyenes vonalunkat s lássuk: minő segítséget nyújt a képzetesre. Feljebb meg vala mondva, hogy ebben: $\sqrt{-a^2}$, nem az a gyök a baj, mint a mit mindig meg lehetni vagy közelíthetni hozzá, hanem a jegy, mit neki nem adhatánk, csak a $+$ és $-$ közt kellvén választani. De az ürben, jelesen a lapon lelünk olyan vonalat, mely azon föltételnek, hogy se $+$, se $-$ ne legyen, teljesen megfelel. I. értekezésemre hivatkozva emlékezetbe hozom hogy, midőn az ott úgy nevezett határpont a végpontba esik, akkor se pozitív se negatív nem létezik többé. Az igaz, hogy ez az

o -ra nézve is igaz a számokban, de éppen azért nem is vehettük hasznát, mivel $o \times o = o$ és nem adja a $-a^2$ ot. Az is igaz, hogy a vonalon is még eddig elé csak egy neutral pontot és nem vonalat lelünk az ismeretlen a mennyiség kifejezésére; de gondoljunk csak a mi vonalunk mellé parallel vonalakat véghetlen számmal és differentiális távulságokra, durva képen így:

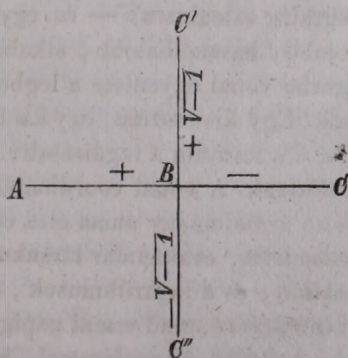

Az idézett helybeli s általánosan bevett jelölés szerint a B-től balra a positiv, jobbra a negativ irány levén, s a B maga közben az o helye, mely egyik sem, a szomszéd vonalaknak is mind ezen helyei és azon módon vannak, s jelesen a B-nek megfelelő pontok sora egy, az AB-hez keresztben álló BC vonalat képez, mely mind neutralis pontokból állván, eleget tesz azon kívánságnak, hogy se positiv, se negativ ne legyen, s ha hossza $= a$, akkor szolgálhat $(-a^2)$ gyökéül, vagy is $BC' = \sqrt{-a^2} = a\sqrt{-1}$; és így az a mellett levő $\sqrt{-1}$ jel azt jelenti, hogy az az eredeti és alapul vett vonalhoz keresztben, még pedig derékszögletre vagy is függőn álló vonal.

Mindezeknek megván az ő elégséges okuk. A párhuzamosságot s a parallel vonalaknak megfelelő $+$ és $-$ phasisait az analytica geometria ismerőinek — azaz: mathematicusnak — nincs miért bizonyítsam vagy magyarázzam, mert hiszen az bevett és ismeretes dolog. Az megint, hogy a vonal differentiál pontokból álljon, a felsőbb mathesis kikerülhetlen postulatuma; hogy az $a\sqrt{-1}$ vonalnak az alapvonal végpontján túl egészen kívül kell esni az alapvonalon, világos abból, hogy beléeső része szükségkép vagy $+$ vagy $-$ lenne, s aztán mint egyenes vonal, nem eshetik részint belé, részint kívülre. Csupán csak a függősséget kell kimutatnunk, mit és még egy mást összekapcsolva teszünk meg.

104. §. Ez a más azon kérdés megfejtésében áll, vajjon az általunk felvett segéd vagy képviselő vonal és ennek helyzetét jelölő $\sqrt{-1}$ jegy közt van-e valami szükséges és természetes kapcsolat? Azt hiszem, van; mert ime $\sqrt{-a^2}$ geometriai alkalmazásban egy négyszeg valamelyik oldalát jelenti; nem jelentheti pedig sem $+a$ sem $-a$ oldalát, mert ezeknek egyike sem adná négyszegnek a $(-a^2)$ -t, és csak azok eshetnének az alapvonalba. Tehát egy más oldalát kell vennünk és jelölnünk a négyszegnek, ez pedig az alapvonalon (a kezdő pontját kivéve) egészen kívül esik és szükségkép *függősen*. A $\sqrt{-1}$ jegy tehát az alapvonalától függően álló egyenes vonalt jelenti, és *csak* azt jelentheti; minél fogva a képzetes mennyiség fogalma geometriára alkalmazva a legtermészetesebb képét lelé, és meg van szünve nála ezen alkalmazásban a lehetetlenségnek még csak sejtelve is.

Ez meg levén állítva, a BC' vonalat alá felé is megnyújthatjuk (BC''), és a $+ -$ jegyek helyzetbeli értelmével kapcsolatba hozva egyfelül pozitív, másfelül negatív ágnak határozhatjuk. Ennélfogva a négy jegy négy irányt jelöl a következő képlet szerint :

Minél fogva a B (vég) pont előbb nyomulásával vagy hátrahúzódtával a felvett végetlen lapnak, melyre esnek t. i. AC és $C'C''$ vonalak — minden pontjára eljuthatunk : azaz a lap bármely pontja helyzetét algebrai (vagy, ha tetszik, analitikai) kifejezésben meghatározhatjuk.

Úgy de minden matematikai művelet vég célja egy pont

helyzetének a vonalon, lapon, űrben való meghatározása. Mint az emberről van mondva, hogy „porból van és porrá kell lennie”: úgy a mathesisről is elmondhatjuk, hogy pontból indul ki és pontban végzi pályáját; igen is, végzi, mert ott éri célját. A görbe vonal egyenlete nem egyéb, mint *egy* (akármelyik) pontja abscissája és ordináta-ja közti viszony általánosítása; a görbe felszíné ugyan az, csak hogy pontjának nem két, hanem három koordinátája (x, y, z) van. Az erőmütan, fénytán szintoly fényes mint fontos elméletei, a csillagászat magasztos feladatai mindnyájan a pont helyzete kikeresésén mint sarkon fordulnak meg. Nem folytatom tovább a részletezést, mert így a mathesis és physika egész tudománya tételeit kellene lajstromoznom.

105. §. De vajjon ezen már kivivott fényes eredmények nem azt bizonyítják-e, hogy a pont helyzete kikeresésének és meghatározásának minden *szükséges* módszerei már megelévék, és a továbbiak kutatása legalább is hálátlan munka. Ezen „cui bono“ szagu*) ellenvetésre elsőben is azt mondom, hogy mód és módszer soha sem lehet igen sok — (ámbar igen sokszor elégtelen kevés: gondoljunk csak a felsőbb egyenletekre s az integralis calculusra) — és egyik egy esetben, másik másban jobb, használhatóbb, alkalmasabb, kényelmesebb. Egy görbe vonal egyenlete a legbonyoltabbnak, zülaltabbnak látszik. Egy kis tasztítás, egy kis fordítás a koordináták tengelyein, s a formula a legdiszesb, symmetriás egyszerűségben áll előttünk. A vonal koordinátáknak, melyekkel kezdé Cartesius az új tudomány amaz éles és erős fegyverét, az analytica geometriát, csakhamar társakul kelle fogadni a polaris koordinátákat; és a logarithmusok, a körfüggvények stb számokbeli kifejtésére mind e mai napig tevődnek újabb újabb kísérletek, hol több kényelemmel, hol nagyobb biztossággal kecsegtetők, hol végre egymásnak ellenörködők. Hogy egy más tudományból is vegyünk példát, ime a galvaniféle villámerő kifejtésére unosuntalan újabb meg újabb sze-

*) Linné egy dissertatiót írt vala „Cui bono?“ cím alatt azok ellen, kik e vagy ama tudomány becsét anyagi hasznossága mérve szerint méregetik.

reket és készülményeket kísértenek meg, 'olott mily fényes eredmények — említsem-e a galvanoplastikát, a telegraphot? — vannak kivíva a már eddig találtak segítségével! De aztán, ha nem volna is semmi előnye az új módnak, mégis megvan és sokszor nagy mértékben az ő tudományos érdeke. Hanem ezen általános tekinteteken kívül lelünk még egy külön szempontot is, melyből nézve, a pont helyzetének a képzetes mennyiségek által eszközlött meghatározása kedvező színben tűnik fel. És ez abban áll, hogy a képzetesek geometriai alkalmazása az algebrai fogalmak alkalmazásának egyenes és szakadatlan folytatása, minden újabb felvétel közbejötté nélkül; legalább ezt kimutatni vala jelen értekezéseim sorának állandó célja és vég feladata, s ha meggyőződést nem tudtam kelteni ez iránt hallgatóim- s olvasóimban, csak kifejtésem tökélytelensége viseli a hibát, mivel a tény maga rendíthetetlenül áll. De szintoly rendíthetetlenül, egyszersmind pedig tisztán és köztudomás szerint áll amaz ellenkező tény is, hogy a pont helyzete meghatározásának minden más algebro-geometriai módjai új és járulék fölvételeket, külön egyezményeket (*conventio**) igényelnek, melyek ugyan az eredeti fölvétellel nem incompatibilisek, de abból egyenesen és szükségesképp nem is folynak. Így példának okaért a szokott coordináták rendszerében, mind az abscissáknak, mind az ordinátáknak saját $+$ és $-$ kell *felvenni*, valamint az egymással keresztben álló két o -vonalat (a két tengelyt) is. Ebből az következik, hogy az x -re és y -ra vonatkozó $+$ ok két külön s egymástól nem függő irányt jelentvén, ezen határozatlansággal a geometriai jelentés szabatossága is elvesz. Így is van ez, és minden ide tartozó formulákban az x -ek és y -ok csupán az illető vonalak hosszát jelölő arányos számokká válnak és a $+$ és $-$ jelek csupán összeadás és kivonás mutatóivá, úgy-hogy az irány fogalma és nézlete csupán az x és y betűkhöz tapad s egyedül a vég constructióban lehet mindenikre nézve külön használni amaz algebrai jegyeket iránymutatóul. A képzetesek használatával ezen felvételek mind nem szüksé-

*) Az „egyezmény“-nyel harmoniát csak nyelvbeli járatlanság fordíttathatja.

gesek a határozottság legkisebb csorbája nélkül : mint ezt a 104. §-nál béigtatott alakzat mutatja.

106. §. Elégnek tartok ennyit mondani fejtegetéseim minden oldalról lehető igazolására. De szükségesnek is véltém, miután általom s megelőző egész deductióm által van alapja vetve Gauss híres mondatának, melynek eddigelé csak az ő személyes tekintélye szolgált vala igazi támaszul: annak t. i. hogy, ha a $+$ mennyiségeket *directá*-knak, a $-$ okat *inversá*-knak, s a képzetéseket *transversalis*oknak nevezik vala, minden ide vonatkozó nehézség rég elenyészett volna. A két első nevezet ellen nincs kifogás és geometriai tekintetben a „positio,” és „negatio” felett óriási előnyeik vannak; de azon kérdésre, hogy a képzetések mi jogon viseljék a *transversalis*-ok képét, felelni elmulatta Gauss, hihetőleg azt a mathematicai intuitió-t tévén fel másnál is, a mi nála oly kitűnő fokon megvolt s a melynek feltevése munkáit ezen tudomány irodalmában majdnem a legbajosban hozzájárulhatókká tették. Vajjon sikerült-e nekem ezen kérdés feloldásához bár egy közítő lépést tennem, a felett természetesen csak competens közönségem lehet ítélő bíró. Elöttem még csak egy pont van, lehozatalom kiegészítése végett tisztába hozni való, az t. i., hogy a *valódi* és képzetes mennyiségek minő viszonyban vannak egymáshoz algebrailag és geometriailag.

107. §. Minden algebrai műveletnek az öszvezés levén a törzse, melyből ágak gyanánt hajtanak ki a többiek, ezen kifejezésnek

$$\pm x \pm y \sqrt{-1}$$

magyarázata implicite magában foglalja utolsó feladatunk megfejtését.

Szemünk előtt tartva a 104. §-beli ábrát, egy pillantásra kitűnik, hogy az x értékei mindnyájan a fekvő vonalban és csak ott; az y -éi ellenben a lapnak azon kívül eső részeiben, és itt a fekvővel keresztben és derékszögletre helyezett vonalban keresendők. Az utóbbinak kiinduló pontja, mint már előlegesen megjegyezhetjük, az x végpontjánál van. Ezen végpontnak itt is azon jelentése levén, melyet értekezéseim sorában mindenütt megtartottam. Rögtön látnivaló, hogy a két vonalnak az egymás átszelésén kívül több közös pontja

nem levén, a két vonal egymástól merőben el van különözve és, hogy (mindig az említett egy pont kivételével) a $\pm x$ -nek semmi pontját a $\pm y\sqrt{-1}$ -ben, s emezét amabban keresni soha sem lehet. A \pm egyfelül tehát és a $\pm \sqrt{-1}$ másfelül egészen külön álló és egymással soha sem vegyülhető mennyiségeket jelölnek. További következés az, hogy ezen formulának $\pm x \pm y\sqrt{-1}$ algebrai, vagy, határozottabban kifejezve, számvetési értelme nincs, mivel öszvege vagy különbsége csak egynemű (homogen) mennyiségeknek lehet, x és $y\sqrt{-1}$ pedig, mint az imént mondottakból világos, különeműek (heterogenek), azaz egymással sem részben sem egészen fel nem cserélhetők. Ezen igazságot az analysis tudománya bevett módon úgy fejezi ki, hogy: $\pm x \pm y\sqrt{-1}$ sem valódi, sem képzetes (imaginarius) számot nem teszen, hanem egy harmadik valamit, a mit az újabb analitikai nyelv Gauss javaslatára *complex* számnak (numeri complexi) nevez. Magyarul tán *kapcsolt* számoknak nevezhetnők. Ezeknek sajátzerű, hogy úgy mondjam elszigetelt volta, egy oldalról hátrány ugyan, de másról felette nagy előnyt nyújt, melyet, mint temérdek hasznút és dús eredményüt ezennel ki-fejtek.

108. §. Complex számok sem valódiakkal, sem képzetesekkel homogének nem levén, még annál kevésbbé lehetnek *egyenlők*. Kapcsolt szám tehát csak kapcsolt számmal lehet egyenlő, s az ily egyenlet mindig következő alakú (a ket-tős jegyet egyszerűség kedviért elhagyom):

$$x + y\sqrt{-1} = z + w\sqrt{-1},$$

mely egyenlet, hogy megállhasson, további szigorú követke-zéssel a következő kettőt foglalja magába:

$$x = z \text{ és}$$

$$y\sqrt{-1} = w\sqrt{-1}, \text{ vagyis a képzetest mindkét felől } -\sqrt{-1}\text{-gyel szorozva}$$

$$y = w.$$

Az analysis ezt szókbán így fejezi ki: kapcsolt számok egyenletében a valódi rész a valódival, a képzetes a képze-tessel (s e szerint a $\sqrt{-1}$ coefficientsei egymással) egyenlők. Könnyű már ebből látni, miben áll az emlegetett nagy előny.

Valahányszor t. i. analitikai vizsgálataink complex számok egyenletét nyeretik eredményül, ezen *egy* egyenlet mindig *kettőt* ér, mivel a legtermészetesebb úton kettőt lehet belőle alkotni. Tovább nincs dolgom vele, csak azt jegyzem meg, hogy az iménti elv, melyből ez a nyeresemény egyenesen foly, minden lehozatal vagy megalapítás nélkül csak mint valami „deus ex machina“ van az analitikus munkákban kiállítva*); holott a képzetesek geometriai alkalmazásából tökélyes biztossággal következik feljebbi fejtegetésem folytán annak igazsága.

Biztosságát nem, de a dolog világosságát neveli, ha egy tekintetet vetünk vissza, mikép hangzik össze a geometriai alkalmazásból húzott minősége a $+$ és $-$ mennyiségek egymáshoz való viszonyának, az algebra elveiből ismértekkel. Íme ebből, hogy

$$a - b = c$$

menten következik a legegyszerűbb egyenleti fogással, hogy

$$a = c + b;$$

miszerint $a - b$ egyszerre $+b$ -vé vált. De ugyan azzá válik a geometriai constructio nyomán is, csupán azáltal, hogy (I. Ért. 37. §. b)) a határ- és végpontot egymással felcseréljük. Ennél s hasonlóknál fogva a $+$ és $-$ mennyiségek egymással vegyülhetnek, egymássá átváltozhatnak, egymással fölcserélődhetnek és így tökélyesen egyneműek; minek következtében soha sem is lehet állítani, hogy adva levén ezen egyenlet:

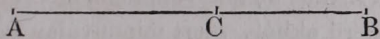
$$a - b = m - n$$

a -nak m -mel, b -nek n -nel egyenlőknek *kell* lenni, jöllehet beállhat történetesen ez az eset is.

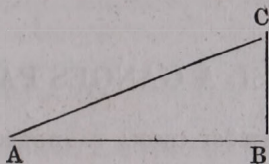
109. §. Vizsgáljuk már most ezen formulának: $x + y\sqrt{-1}$

*) Hogy ne láttassam rágalmozni, íme a képzetesek tűzetes értekezője Kerekes, mit ír „Négyes Kistükrében, a 21. lapon: „A képzetes mennyiségekkel számvetés tudománya nem pusztá ábrándozás, hanem ennek gyakorlati haszna is van; *m i v e l* általa sokszor a legszebb mathesis igazságokhoz juthatunk s e nélkül a számvetés nagyon csonka és hiányos volna.“ Ennyi az egész megalapítás. Alig mond ennél többet a nagy Cauchy is, kinek munkája éppen nincs kezemnél, hogy idézettel bizonyíthassak.

geometriai értelmét, és mindenek felett igyekezzünk kimutatni, hogy ennek meghatározására semmi új felvétel nélkül nem szükölködünk. Térjünk hát vissza a valódi mennyiségekre, és lássuk, hogy feltéve ezeket: $AB=a$, $BC=b$ és $AC=c$, mit tesz: $a-b=c$,

mint úgynevezett algebrai summa, a geometriai alkalmazásban? Teszi egy pont ismétlés-nélküli egyenes útját A-tól C-ig, vagyis a C távolságát A-tól. Alkalmazzuk ezen értelmezést a következő alakzatra, hol megint $AB=a$, $BC=b\sqrt{-1}$ és $AC=c$:

látnivaló, hogy itt is az utazó pont kétkép mehet A-ból C-be, mint az előbbi képletben, ú. m. vagy a B-n át ($A\dots B\dots C$), vagy a B mellőztével egyenes irányban ($A\dots C$). De valaminth ott az algebrai összeg nem a B-n át vett utat, hanem az utóbbit teszi, úgy ebben is:

$$a + b\sqrt{-1} = c$$

épen az történik, s a kapcsolt (complex) számok azon háromszeg átfogóját jelölik, melynek AB és BC a befogói. És valóban ez is a complex számok geometriai és, a mennyiben hosszúságot számmal kifejezhetni, számvetési értelme is.

105. §. A képzetesek mind algebrai mind geometriai használatának algorithmusát előadni e helyen szükségtelen. Hisz az már nem volna egyéb, mint a matematika történelméből vagy egy analitikai tankönyvből kiszakított lap. Magyar olvasót az analitikai alkalmazásra nézve Kerekes „Négyes Kistükréhez” és Arenstein koszorúzott feleletéhez utasítok, a geometriai nálunk még egészen parlagon hever, s e helyen nem is pótolható, miután jelen tisztem csak a geometriai alkalmazás elvének igazolásában és megalapításában állott. El is bucsúznám ez úttal olvasó székeimtől legott, ha még

egy felelettel nem tartoznám annak, a ki netalán azt kérdené, hová lett a képzetesek állított lehetetlensége? Ne aggódjunk rajta, megmarad ez is, de nem mint általános, hanem csak mint viszonyos lehetetlenség, t. i. hogy az $y\sqrt{-1}$ által határozott helyzetű pontot ne keressük hasztalan a $+$ és $-$ jelű mennyiségeket szállásoló alapvonalban, mert ott lenniök *lehetlen*, azon egyszerű okból, mert mindnyájan *rajta kívül* vannak. De minthogy a geometriára alkalmazott képzetesek éppen a *kívül* eső pontok helyzetét határozzák meg, ezek pedig magokban szintoly lehető pontok, mint az alapvonalbeliek; világos, hogy a geometriában a képzetes kifejezéseket a viszonytalan lehetlenség symbolumainak nem tarthatjuk.

KÉT LEVÉL A GANGES PARTJAIRÓL

KÖRÖSI CSOMA SÁNDORRÓL.

DUKA TIVADORTÓL.

I.

Monghyrvár, dec. 18. 1857.

Csoma Sándort 1824. év végével-Sabathooban, Britt-India legéjszakaiabb városai egyikében találjuk, hol az ismeretlen idegen a kormányhivatalnokok figyelmét magára vonta, a mint azt következő levele Kennedy százados politikai tisztviselő s helybeli parancsnokhoz meg fogja magyarázni. 1825. évi jan. 19-ről kelt ezen levél, mely annál fogva is érdekes ránk nézve, mivel Csomának saját tollából bírjuk érdekes élete egyik részének leírását. A kérdéses levél így kezdődik:

„Sir! Kegyes engedelmevel van szerencsém tudtára adni Ön közleményének vételét, mely a kormány titkárának válasza Ön levelére Kalkuttából 1824. évi december 24-ről, mivel a kormány parancsa folytán megkivántatik tőlem, hogy írásban adjam múltamnak teljes és érthető leírását s jövőre való kilátásaimat s tervezeteimet, és hogy mennyi ideig lenne kívánságom utazni s kutatásaimat folytatni: a következőket vagyok bátor India főkormányzója tudomása végett tiszteletteljesen előterjeszteni.

Születésemre nézve székely nemzetű, a magyaroknak azon ágához tartozom, mely a keresztyén időszak IV. századában az ősi Daciában Erdély nagyfejedelemségben letelepedett, s ő Felségét az osztrák császárt ismeri el uralkodójának.

Philosophiai s hittani tanulmányaimnak a nagyenyedi Bethlen-féle kollegiumban végeztével 1815. évi augustus havától fogva 1818. évi szeptemberig Németországban mulattam, s ő Felsége a császár engedelmével, a göttingai egyetemen több előadásokat hallgattam 1816. évi ápril 11-től fogva 1818. évi július végéig, s a hannoverai kormányhoz folyamodásom folytán egy egész évig valék szerencsés részesülni a libera mensa regiában.

Mivel Erdélyben tót nép nem létezik, és azon ország tanultjai rend szerint nem értik a tót nyelvet, ámbár az kívánatos volna azért, hogy a régi magyarok történetét írt szláv szerzőknek munkáit felhasználhassák, ismerős levén több régi s élő nyelvekkel, kíváncsi volt megtanulni a szlávot is. Annak okáért Németországból visszatértem után Temesvárra mentem, hol 1819. évi február 11-től november elsőjeig azon nyelvvel foglalkodtam, s beutaztam Zágrábot is a különféle beszédmódokkal való megismerkedés végett. A liberalis tanulmányok között a nyelv-, tér- s történettan valának kedvenccfoglalkodásaim, és bár hittani neveltetésem hazámban tiszteletteljes hívatásra képezett, a főlebb említett tanulmányok iránti vonzalmaim azonban arra határoztak, hogy terjedelmesebb tért keressek azoknak művelésére. Szülőim elhaltak s egyetlen fitestvérem nem volt rászorúlva segedelmemre, föltevém tehát magamban, hogy elhagyva hazámat, keletnek menjek s a mint lehetend, élelmi módot szerezve, egész életemet oly kutatásokra szenteljem, melyek egykor hasznára lehetnek az európai tudós világnak általában, és különösen saját történelmünk némely homályos tényeinek felvilágosítására szolgálhatnak. Ily célra azonban császári útlevelet kapni nem remélheték, nem is folyamodtam tehát azért. Nagy-Enyeden magyar útlevelet vevék bizonyos dolgok ürügye alatt, Bukarestbe Oláhországba menni; ezen okmányt a brassói főparancsnok által aláíratam, s november végével a határon átlépve Oláhországba értem. Midőn Bukarestbe érkezém, tervem volt, hogy a török nyelvvel való némű ismerettségemnél fogva Konstantinápolyig utazzam; de mivel további képezésemre ott kilátás nem nyílt, s módom sem vala egyenesen odaútni, tehát 1820. év első napján Bukarestet elhagyám s január 3. Ruszesuknál a Duna jobb partjára érve, bolgár kereskedőkkel indulék útnak, kik Makedoniából gyapotot hozva, lovaikkal üresen térének hazájok felé. Nyolcnapi sebes utazás után Zsófiába Bulgária fővárosába érkezénk, honnan egy más bolgár csapattal öt nap alatt Philippopolisba Rumániába érkezém. Innen Adrinápolynak mentem volna Konstantinápoly felé; de az ottani pestis kényszerite az Archipelagus partjain levő Enosba utazni, mely helyet február 7. elhagyván Chios és Rhodus szigetek mellett, egy görög hajón elvitorlázva, február végével Alexandriába, Égyiptom fővárosába értem.“

Csomának szándoka volt egy ideig vagy Kairóban mulatnia a végett, hogy az arab nyelvben, melylyel már némileg isméretes volt, magát tökéletesítse; de a pestisnek véletlenül kiütése miatt tervével

fölhagyott s egy syriai hajón Larnikába Cyprus szigetére s aztán a syriai tengerparton fekvő Seidon, Beirutba s onnan ismét egy más vitorlással Tripolis és Latakiába utazott, innen aztán gyalog Syria belsejébe Aleppóba ért ápril 13. Ezen várost május 17. hagyta el s több karavánokkal gyalog s egyszerű ázsiai öltönyben Orfa, Mardin s Mosoul városokat elhagyva, csónakon a Tigris folyón július 22. Bagdadot érte el. Ezen városból augusztusban latin levelet írt az angol képviselő Mr. Richhez, ki éppen akkor Kurdisztánban nyolc napi távolságnyra volt; ebben tudósítá őt megérkeztéről, céljairól s esedezett pártfogásáért. Titoknoka Mr. Bellino ruházattal látta el Csomát s pénzbeli segélyt nyújtott barátja a magyarszülétű Swoboda által, kihez Aleppóból ajánló levelei is voltak s a kínél Csoma szállásozott. Bagdadot sept. 4. hagyta el s európai ruhában s lóháton egy karavánnal Kermanshah és Hamadan városokon keresztül october 14. Persia mostani fővárosába Teheránba érkezett meg; ez időben, a persa király Futeh Ally Shah legidősb fia Mohamed Ally Mirzának szolgálatában Kermanshahban több európai katonatisztek valának.

Teheránba megérkeztekor Csoma semmi európaira nem talált, de az angol követség házánál egy persa szülétű szolga szívesen fogadta, szállást adott neki s egyebeket szerzett számára. November 8. 1820. Mr. Henry Willock, angol képviselő, Taurisból visszatért a fővárosba, s hozzá intézé Csoma angol nyelven írott levelét, melyben leírta helyzetét s megismerteté körülményei s tervezeteivel s egyszersmind segélyét kérte ki. Ezen tárgyról dicsőült honfitársunk így szól: „Én véghetlennül le vagyok kötelezve Willock uréknak szíves fogadásukért és elutazásomkor tanusított nagylelkűségökért, s hozzájok vagyok bátor Önt (Kennedy századost) utasítani tudakozódás végett; ezen urak kegyességének kell köszönnöm, hogy a persa fővárosban négy havig mulathattam, mely alatt az angol nyelvben némi előmenetelt tevék s átolvastam több érdekes dolgozatokat céломra vonatkozólag s megvizsgáltam számos régi ezüstpénzeket a Parthus dynastia idejéből.“ Teheránt elhagyva, Csoma persa ruhába öltözködött s jöltévőinél hagyá minden papirjait, könyveit s a többiek között göttingai bizonyítványait, erdélyi útlevelét s a szláv nyelvbeni előhaladási bizonyítványát; ezen felül Willock uraknak egy magyarúl írt levelet adott Kovács József nagyenyedi tanár úrhoz címezve, azon kérelemmel, hogy Bokhára feléi útjában történhető halálozása esetére, az hazájába küldessék.

1821. évi martius 1. vette búcsúját zarándokunk „nemes jöltévőitől“ s ápril 18. érkezett meg Meshedbe Khoratsán tartományban. Az orosz és persa hatalmasságok ez időben háborút viseltek, s ez okból oct. 20. előtt nem sikerült útját folytathatni; november 18. azonban szerencsésen Bokharába ért, hol a telet tölteni volt szándoka; de azon hírre, hogy egy hatalmas orosz haderő a város felé tart, öt napi ott tartózkodása után Bokharát elhagyá s egy karavánhoz csatlakozva Balkh, Kkoulun, Bamian, városokon keresztül 1822. évi január 6. Kabulba ér-

kezett meg. De az e helyeni mulatás utazónknak céljában nem volt s azonkívül értesülvén arról is, hogy Mahomed Azim Khan fejedelemmel Kabool és Peshawar között két európai tiszt vagyón, s kedvező alkalom adatván biztos tovább utazásra, egy karavánhoz csatlakozott s január 19. Kabult elhagyá. Január 26. Decha városában két franciára talált, neveik: Allard és Ventura, társaságukban Lahórba utazott, mivel az időszak nem volt kedvező arra, hogy az éjszaknyugatra fekvő Kashmérba menjen vagy Tibetnek hóval fedett hegysorain át utazzék. Martius 11. Lahórba értek utazóink s e hó 23. Csoma Kashmér felé indult, a mely helyen, a Jommoo hegyszoroson keresztülutazva, ápril 14. megérkezett. Itten hazánkfia májusig időzött, várván a kedvezőbb időszak beálltát, s ezen hó 19. négy utitárssal elindult és június 9. Lehbe, Ladak fővárosába érkezett meg. Innen, szándoka volt, Tibet belsejét meglátogatni; de az esvén tudtára, hogy a Yarkund feléi út költséges, sok akadálylyal, s életveszélylyel járó keresztyén emberre nézve, Leh városából 25 napi ottmulatás után Lahórba visszatérni elhatározta. Ezen útjában azonban Kashmér határainál kedves meglepetésére Mr. Moorcroft-tal találkozott; az angol egyedül volt és Csoma megismertetvén őt kilétével, a két európai együtt maradott s utazott vissza Lehre, a hova aug. 26. mindakettő épségben megérkezett. Mr. Trebeck Pilteről visszatért a következő hónap folytán, midőn Moorcroft az „alphabetum Tibetanum“ (Georgii) nagy kötetét Csoma kezébe adá, melyben tudósunk sok újat s érdekést talált Tibetről s annak literatúrájáról. September végével Moorcroft Kashmérba visszaszándékozott, Csoma azonban Trebeckkel Lehben maradt, ki tanult s a tibeti és persa nyelvekben járatos egyént szerzett számára s így tanulmányaiban előmenetelére nem csekély szolgálatot tett. Mielőtt Moorcroft elutazott volna, Meer Izzut-ullah nevű segéde, persa nyelven és betűkkel írt levelet hozott elő, kelte Pétervárárt 1820. évi január 17-ke, melyet Csoma latin nyelvre fordított le. Ezen levél Punjab uralkodójához Runjeet Singhhez szólt, s Moorcroft a fordítást Kalkuttába küldötte el.

Trebeck és Csoma rövid idő múlva szinte Kashmérba tért; honfitársunk némileg már is bírta Tibetnek nyelvét, melyet azonban oly tökélyre akart vinni, hogy azon nagyérdekű művekbe, melyek minden nagyobb tibeti monostorban találhatók, teljes belátást szerezhessen. E részbeni terveit közölte Moorcrofttal, ki érett megfontolás után azokat helybenhagyá, hazánk fiát a megkívántató pénzsegélylyel ellátta és szabadságot adott neki Ladakbai utazásra, s azonfelül a Lehen lakó főhivatalnoknak s a zounskari lámának ajánlotta; így ellátva kedves bűvárunk 1823. május 2. ismét Kashmérba indult, miután jó barátja Moorcrofttal öt hónapot és hat napot mulatott volna.

1823. évi június 1. utazónk Lehbe Ladak fővárosába érkezett meg ajánlólevelei s ajándékaival a ministerhez, a ki viszont útlevéllel, ajánlásokkal s mintegy nyolc fontnyi teával látta el. — Lehtől délnyugati irányban utazva kilencedik napra Flanglába ért, s azon év júniusa

20-tól a jövő évi 1824. octob. 22-ig Ladaknak legszélsőbb délnyugati tartományában Zounskarban időzött, és a tudós lámának vezetése alatt tanulta Tibet nyelvét. Ezen idő alatt alkalma volt bétékintenie azon számos literaturai kincsekbe, melyek, mint az összes tibeti tanultság és vallásnak alapjai, 320 nagy nyomtatott kötetben le vannak zárva. Ezen kötetek két osztályuak, minden osztály ismét szakaszokkal bír, s az egész, indiai szanszkritből van véve s tibetre lefordítva. Ezen óriási munkákat Csoma lemásoltatta azon rendben, a mint a nyomtatott indexben állanak. Minden egyes műnek címe van, szanszkrit és tibeti nyelven, s végén az író s fordító neve olvasható a hely megnevezésével, a hol a mű iratott vagy lefordított; a legterjedelmesebb, 154 levélből álló kötetet hat sorral minden lapon, Csoma magával elhozta, s kétségkívül az volt iratai között, melyeket Kalkuttában találtam.

Ezentúl Csomának Zounskar-bani mulatása sükertelen leendett s azért elhagyá a buddhista monostort, melyben több mint tizenhat hónapot annyi türés, nélkülözés és munka között töltött.

Képzeltük, mily fájdalmas volt azon perce Csomának, midőn a lámától, kinek annyira le volt kötelezve, búcsút kellett vennie; alapos reménye volt azonban, hogy a telet Szultanporban a lámával tölteni, hol az utóbbinak rokonai laktak, feltett szándoka lévén egyszerűs mind az összegyűjtött anyagot egy tibet-angol szótárra ott elrendeznie. A lámát ügyei néhány napra visszatartották, s azért ajánlotta Csomának, hogy né késsék, mivel a tél mindennap közeledett s a hegyeken keresztüli utak hóval megtelhetnének. Zarándokunk elfogadta a láma tanácsát és Szultanporba szerencsésen megérkezett, s innen Mundeenuggur, Sooket, Belaspooron át, november 26. Sabathoot elérte, hol őt e közlemény kezdetén találjuk. Barátja, a láma azonban, elkésett útjával, s itt mulatása után néhány nappal le kelle minden reményről mondania, hogy a telet vele tölthesse, mivel a Himaláyakoni utak el voltak zárva előle.

Ha a térképeket előnkbe tesszük, s Bukarestből kiindulva ez érdekes vonalat a végpontig figyelemmel kísérjük: gyakran a legzordonabb, a legveszélyesebb úton s mostoha körülmények között látjuk dicső honfitársunkat vándorolni, s bár mindenütt küzdenie kellett, mégis legyőzte az akadályokat páratlan vasakarátja, egy „hatalmasb kar“ vezetése alatt. Ez alkalommal Sabathooban fájdalmas hangulatban találjuk őt; hadd mondja el saját szavaival, miként érezett akkor, midőn Kennedy századoshoz írt levelét fogalmazta. — „Britt-Indiába jövetelemkor, így ír Csoma, erős hiedelemben valék, hogy barátként fogok fogadtatni, mivel úgy reméltem, hogy nevem, szándokom s a tibeti literatura érdekébeni fáradozásaim Mr. Moorcroft ajánló levelei után a kormány előtt tudva vannak. Nagybritanniának a világ sok fölfedezések s találmányokért hálával tartozik; az orientalis literatura Ázsiában még egy óriási *terra incognita*, s mivel 4 évi munkálataim alatt egyedül angolok nagylelkűségének köszönhetem előmeneteletem, ennél fogva

szerecsésnek tartandom magamat, ha a kalkuttai „Ázsiai Társulatnak“ munkáim első kísérleteivel szolgálhatok. Ha a kormány ezt nem helyeselné, arra kérek engedelmet, hogy Moorcroft úrhoz visszatérhessek, a kinek szívessége jelenleg minder em, vagy a míg pártfogóm bokharai útjából visszajön, a főkormányzó meg fogja tán engedni, hogy Önnek védelme alatt itt maradhassak. Bár idejövetelem óta szíves fogadtatásban volt szerecsém részesülni, a kormánynak rendelete azonban Önnek hivatalos jelentésére reám mélyen hatott s nem kevésbé zavart meg, attól tartván, hogy reményeim hiusuló félben vannak.“ Csoma félelme azonban nem valósult, angolul írt eme levelét Kennedy százados a főkormányzónak átküldötte, s a legközelebbi közlemény részletesebben tudtunkra adandja, hogyan viselte magát az angol kormány a vándor magyar irányában.

Jegy. *Allard* és *Ventura* a lahori uralkodó szolgálatában volt francia tisztok, kik hadait az angolok ellen sok ideig sikerrel vezérelték. — *Mr. Moorcroft*, híres angol utazó. — *Mr. Trebeck*, Moorcroft társa.

II.

Monghyrvár, dec. 28. 1857.

Csomának 1825. évi január 28. kelt levele, mely az utóbbi közlemény tárgya volt, Kalkuttába megérkezett, s a főkormányzói válasz martius 25-kén Sabathooba, utazónk tartózkodási helyére, a hatóságoknak megküldetett; tartalmára vonatkozólag ugyanazon évi május 5. Csoma így ír: „Mivel ő lordsága a főkormányzó kegyeskedett fölmenteni azon gyanútól, mely, véleményem szerint, reám vettetett idejövetelemtől, és helyben hagyni Tibetnek nyelve s literatúrája körülötte fáradozásaimat, s ezenfelül pénzsegélylyel is ellátni: az így nyújtott segedelmet legmélyebb tisztelet- és hódolattal elfogadva, a kormányi rendelet értelmében bátor vagyok a birtokomban lévő tibeti munkák tartalmát a következőkben előadni.

Hat hónap óta, sajnálatomra, a tibeti nyelvben előhaladást nem tehettem, el lévén választva azon tudós lámától, a ki Moorcroft ajánlatára tanulmányaimban elősegített. Ily körülmények között magamra hagyva tanácsadó nélkül, ki kétes esetekben kisegítsen, módomban nem volt, az összeszedett anyagot akkép elrendezni, a mint szándékoztam. Kezdetben, a mint a tibeti nyelv tanulására adtam magamat, elhatároztam összeszedni mindazt, a mi egy nyelvtan és szótár szerkesztetésére, s a literatura általános megismerésére szükséges. Hogy mennyire sikerült szándokom, szabadjon mindenekelőtt rövid vázlatát adnom azon anyagoknak, melyekkel már is bírok —, s aztán a tibeti tanulmányokbani eddigi előhaladásom s jövőrei szándékomat előterjeszteni.

Először is megjegyzem, hogy persza nyelven tanultam a tibetit, mely képessé tett Ladakba érkeztemkor, gondolataimat a lámával közölni s őt arra bírni, hogy szándokom elérésében segítsen. Ő igen

szabatosan írja a nagy és a kis alphabetumot, s ismeri nem csak nyelvnek grammatikai szerkezetét, hanem a számtant, szónoklatot, költészetet s adialektikát is. Szaktudományai az orvostan, a csillagászat s a csillagjósolás. Húsz év előtt, hat év alatt utazta be Tibet nagy részét, Tesét, Lunpót, Lasszát, Butánt és Nepál országot művelődése érdekében. Vallásának egész rendszerével ismeretes és a tibeti könyvek tartalmáról általános ismerettel bír; tudja a szokásokat, modort és a finom nyelvet, mint az a főrangúaknál s a szent iratokban találtatik, s végre sokat tud a Tibethez tartozó országoknak története s tértanából. Ő jelenleg (1825.) körülbelül 52 éves és monostorban nem lakik, mivel 12 év előtt feléségül vette a flanglai rajahnak özvegyét; ő Ladaknak főorvosa s olykor a kormány főtítkára, ha szükség van Tesé, Lunpó, vagy Lasszába írni. Ez volt azon férfiú, ki, három hónapi mulatásom után Ladakban, kérelmemre több ezer szót írt le s rendezett el bizonyos osztályozás szerint; s mivelhogy nem csak önmaga sok szókönyvvvel bírt, de a szomszédságban lévő monostorok könyvtárai is szolgálatára állottak, oly ismeretet adott nekem a műszavakban, a mint azok a művészet s tudományokban használtatnak, hogy elég érdek költetett fel bennem a tibeti literaturát egész hévvel folytatni.

Mindenek előtt a buddhista háromság első személye, a mindent tudó lénynek attributumait 110-nél több névvel jellemezte, a mint azok a vallási könyvekben előfordúlnak, és kitünőleg kifejezik a legfelsőbb lény tökélyit leírásában, s hasonlók azokhoz, melyeket minmagunk használunk hittani systemáinkban; vagy a mint azokat a régi görög és római költőknél találjuk. Továbbá, ezen legfőbb lénynek hat megtestesüléséről vagyon szó, melyek közönségesen *Buddháknak* neveztetnek, s azok között Sekya volt a legutolsó, ki e földön megjelent, s hihetőleg a régi Zoroasterrel, a ki századokkal Ninus, a nagy assyriai király kora előtt élt, ugyanazon személy. Sekya 12 névvel bír a szent könyvekben s a brahmánok által gyakran Gotamának neveztetik.

Ezután a háromság második személyét írta le, s ez az „erkölcsiség főnökének“ hivatik, s a láma által 30 nevezettel jellemeztetett.

A harmadik személy a tibeti háromságban „az erény fő előmozdítója“, a szentlélek a mi hitünk szerint. A morál s vallás tanító, erényelőmozdítóknak tekintetnek; ezek között a legtökéletesebbek tibeti nyelven: „Csang csup szempa“, szanszkritban: „bodi szatva“ vagyis „szenteknek“ neveztetnek. Ezek a tökély tíz különféle fokán állanak, s nincsenek a passiv metempsychosis alá vetve, s hogy a világ javát előmozdíthassák, nagy lelki erő s tulajdonokkal bírnak. Sok név van ezen képzelt lények meghatározására, s mindnyája az erény s kitünő tulajdonoknak értelmével bír. Van továbbá egy más lajstrom is, mely az „alsóbb rangú szenteket“ tartalmazza. Ezek után elősorolvák a buddhista hittan további részleteire, mythológiájára úgy mint a csillagászat, orvostan, az állat- s növényországok s mesterségek, hadviselet s a hierarchiára vonatkozó nevek; „szóval, így szól Csoma, ezen szó-

tárból semmi sincs kihagyva, mi az elemek s a lélek világához tartozik.“

Ezenkívül a láma szíves volt egy rövid nyelvtant s egyéb tudományokról értekezéseket írni; hanem az összes tibeti tanultságnak alapja le van téve két könyvben, melyeknek címe a Kahgiúr és a Sztangiúr; eredetileg szanszkrit nyelven írva s tibetire lefordítva.

A Kahgiúrba Szakiának ¹⁾, az utolsó Buddhának tanai s a morál törvényei foglaltatnak, melyek az erkölcsi szabályok szigorú megtartását, buzgó cselekedetek gyakorlatát, az ember vágyai és szenvedélyeinek tökéletes féken tartását parancsolák, addehhez, hogy az *élethez* nyúlni, bár mi alakban, kivétel nélküli tilalom volt. A Sztangiúr az első mű fölötti commentárokat tartalmazza, írva Sína s Hindosztán tudósai által. Minő óriási ezen két munka, következtethetjük abból, hogy az első, kilencven nyomtatott kötetből áll, a Sztangiúr pedig 224-ből, mely 76,409 levelet foglal; minden levél két lábnyi terjedelmű, s minden oldalán hét sor van írva.“

Ezen két műből részletek már 1825-ben Csoma birtokában voltak, tárgyalásuk felette érdekes; de az oly közleménynek, mint a jelen, határain kívül áll.

Az angol kormány pénzsegélyvel látván el hazánkfiát, ő viszont azt ígérte, hogy egy év lefolyta alatt a következő munkákat fogja elkészíteni: a) egy teljes nyelvtant, b) 30,000 szónál többet foglaló szótárt, c) a tibeti literatura rövid vázlatát, d) a tibeti nyelv történetét, rövid történet- s tértant, s végre e) ígérte, hogy néhány mutatványt fog közölni a tibeti irodalom mezejéről. — Ily arányban volt szokása dolgozni dicső Csománknak!!

„S hogy ezen feladatot, így szól ő, véghez vinni hatalmamban van, bátor vagyok megemlíteni, hogy én több régi s élő nyelvekkel ismeretes vagyok, s hogy anyanyelvem a magyar, rokonságban van, ha nem is szavakban, de szerkezetben a török, indiai, sinai, mongol és tibet nyelvekkel, s a magyar nyelv nem áll a szanszkrit s arab nyelveknek mögötte.“

Dicsőült bűvárunk munkás életének, úgy látszik, két fő feladott tűzött ki: először eljutni *nemzete* bölcséjéhez, s azzal kapcsolatban megismertetni Európát Buddha vallásával, mely kétségkívül egykoron őseinké is volt némi részben. Ezen vallás a nemzeti vándorlások idejében az emberi nem felét s még ma is egy egész negyedét sorozza hívei közé²⁾.

¹⁾ Szakia, Sekya, Shekya, Shekhia ugyanazon egy név.

²⁾ A legújabb adatok szerint az emberi nem *vallásra* nézve megközelítőleg így osztályoztathatik el:

Krisztus követőinek száma	279 millió
Buddhaé	222 „
Bráhmaé majdnem	200 „
Mahomedé	140 „
Mózsésé	3 „

„Régi időkben, így ír Csoma, nem csak Ázsiában, de Európa sok részében, a gothok s germánoknál Buddha (Woden) imádtatott; de későbbben a „pagan“ *) szobrok a keresztyén s mahomedánusok által leromboltattak. Az utolsó Buddha földi életének 80. évét érte el, s korának geniusa volt (a VI. században Krisztus urunk születése előtt); tanítványai későbbben törvényeit s tanait egy ideális systemába foglalták, s követői úgy imádták, mint mi az üdvezítőt. Mindezt én azért említem, hogy a tudós világnak kíváncsiságát fölbresszem a buddhisták régiségei iránt s hogy becsben tartassék azon ős vallás, mely saját magunkéval ugyan azon morális alapon, t. i. a felebaráti szereteten alapszik. Íme itt közlök egy strophát a Sztangiúrból:

Tibetül: Tam cset csasz in nian parcsa
Tos nos raptu zuncia hi:
„Kang rhik dakniil midot pa
Tetak rhanla micsacso.“

Magyarul: Halljátok ti mind e törvényt
S tartsátok, ha hallottátok:
A mit magadnak nem kívánsz,
Azt másnak soha nem teended.

A mongolok, kik Tchen-Khis-Khan alatt a világ rettegése valának, Buddha vallására tértök óta békés, hű és vallásos néppé váltak.

A buddhismus fő helye Lassza Tibetben, melyet elérni Csoma anyyira esengett. Szakia vallása, kivált tudós hazánkfia ideje óta, Európa tudósai figyelmét magára vonta, s már csak Csoma neveért is, úgy hiszem, érdekes fog lenni ezen tárgy a magyar irodalomban is.

Ezen levele vagyis inkább munkája Csomának kinyomtatva nincsen, másolata azonban előttem van, s azt gyűjteményeim egyik kincsének tekintem. A midőn azt kedves tudósunk írta, Európa majdnem egészen homályban volt azon tárgy fölött, s a szerzőnek magának is csak távoli sejtelve lehetett azon fényről, melyet későbbi munkálatai reá vetettek.

a kevésbé ismert secták s egyéb pogányhitűeké bizonytalan.

Buddha vallása el van terjedve és számít:

<i>Sinában</i> , ide értve Tartariát, Mongoliát s Tibetet,	170 milliót.
<i>Japánországban</i>	25 „
<i>Anamban</i>	14 „
<i>Avában</i>	8 „
<i>Siamban</i>	3 „
<i>Nepálban és Ceylon szigetén</i>	2 „

*) *Pagán*, *pogány*, szók kétségkívül onnan származnak, hogy Buddha, hívei által gyakran „Bhagwan“nak hivatik s a keresztyének vallási túlbuzgóságukban a nevet gyűlölet tárgyává tevék.

Bámulni szorgalmát s fáradaimait, melyek képessé tették megmagyarázni azon művek tartalmait, mikről ezen munkájában említést teszen, s összehasonlítani későbbi munkálatait, a tibeti literatúrában ezen kezdeményével: kedves megelégedésére fog szolgálni páratlan tanultsága bámulóinak s hasznos buzdítására leszen azoknak, kik egy terhes feladat küszöbén saját erejük felett kételkednek!!

Visszavonuló modora s önzéstelensége több pótolhatlan hiányt okozott életrajzában ¹⁾. Nincs egyén egész Indiában, ki róla most kime-
rítő tudósítást adhatna; legjobb munkatársai sírba követték vagy el-
hagyták Indiát; adataimból azonban úgy tűnik ki, hogy Sabatooból
nyugati Tibetbe utazott, s monostoraiban a legszegényebb módra
1831-ig élt, nem mintha segélyzési ajánlatok nem tétettek volna szá-
mára, de mivel büszkeségének tartotta, testi szükségére a lehető leg-
kevesebb gondot fordítani. Lépteit az „ázsiai Társulat“ Kalkuttában a
legélénkebb érdekléssel kísérte, és Csomának munkálataira mint *sajátjaira*
büszkeséggel tekintett, a midőn béjenlenté a tudós világnak, egy sze-
gény vándor magyar tettleges fáradozásait azon téren, melyen „sükere-
sen munkálkodhatni“ Klaproth az angolokat képteleneknek híresz-
telte ²⁾.

1829. év elején Csomát dr. Gerard angol utazó a kanumi mono-
storban találta.

A mint Csoma Britt-Indiát elhagyta, 1825 végével vagy 1826. ele-
jén Zonnskar vagyis Zangskar monostorában telepedett le, a hol egy
évig lakott, s egy tanult lámát ³⁾ annyira magához csatolt, hogy az őt a
kanumi monostorba kísérte, s itt Csoma négy évig 1830-ig mulatva,
híres nyelvtanát és szótárát a láma segítségével elkészítette, mely, a
legszigorúbb bírálók egyhangú ítélete szerint, mindenkorra classicus
mű fog maradni.

Dr. Gerard Csomávali találkozását Mr. Frazerhez intézett leve-
lében leírja, mely a „Társulat“ előtt felolvastattott, s minő meleg ér-
dekre talált honfitársunk e tudós testületnél, következtethetni abból,
hogy nem csak a szükséges könyvek megszerzése, de havonkénti rendes
pénzsegély határozottatott el számára; mit azonban ő, elveihez híven,
elfogadni nem akart ⁴⁾. A társulatnak ezen határozataira azonban min-
dig büszke volt s ez volt egyike azon cikkeknek, melyeket halála előtt,
úgy mondva, néhány órával, Campbell orvostanárnak oly meglepült-
séggel mutatott meg. Íme itt következik a „Társulat“ üléséről jelentés.

„Gerárd úr levelének kivonatai, melyekben Csoma úr munkálko-
dásairól említés tétetik, a legnagyobb érdekűek, nem csak mivel eleven

¹⁾ Egy rövid életrajz saját tollából megjelent a londoni Asiatic So-
ciety's Journálban, Kennedy századoshoz írt első levele alapján.

²⁾ Calcutta Government Gazette. Sept. 10. 1827.

³⁾ A láma neve: Bandé Szangsz, Rgyas Thun-Tshogs.

⁴⁾ Lásd, Government Gazette. 12. nov. 1829.

színekben festik — bámulatos — mondhatnók, *heroicus* áldozatkészségét a literatura érdekében, azon rendkívülileg önzéstelen s munkára kész egyénnek, oly nehézségek között is, melyek egy kevésbbé elhatározott embert elriasztanának; hanem tekintetbe véve a tudomány azon rak-tárait, melyek századokon át egy elkülönzött nemzethez voltak kor-látolva s melynek nyelve s intézvényeiről Európa oly fölötté keveset tudott, de a mi Csomának s társa, a tudós lámának szerencsés eszkö-zete következtében, úgy hiszszük, nem fognak soká zárt forrás ma-radni.“ Gerard úr kevés hónap előtt utazásából visszatért, Csomát meglátogatta Kanum helységében, a hol őt egy kis kunyhóban, köny-vei közepett jó egészségben találta. Lelke egészen el volt merülve tanulmányaiba, egyébkint körülményei, melyekbe helyezve volt s kü-lönösen az éghajlat mostohasága akadályúl szolgáltak működéseinek. Egy telet a tengerszine fölött tíz ezer lábnyi magasságban íróasztalá-nál töltött, tetőtől talpig gyapjuruhába burkolva pihenés nélkül reg-geltől estig dolgozott; szabad időt csak annyit engedett magának, a mennyi egyszerű ebédje elköltésére szükséges volt, mely rendesen zsi-ros teából állott, mivel azon országban a tea, leveshez hasonlít s ké-szítettetik nem a levelekből egyedül, hanem a teanövényből vegyítve víz-, vaj- és sóval. Kanumban a tél szigorúsága, úgy látszik, igen csekély, hasonlítva azon vidékhez, a hol Zangskar monostora áll, s melyben Csoma egész évig mulatott, s ott, harmad magával, t. i. a láma és szolgáljával egy kilenc lábnyi négyszegű szobában lakott. Négy hónapnál tovább az idő nem engedte, hogy szobájokat elhagyják, a hideg, Fahrenheit hevmérőjén zérus alatt lévén. Ott ült bundájába takarózva, karjait testéhez illesztve s ily helyzetben reggeltől estig olvasott, nappal melegítő tűz s alkonyat után világ nélkül; a föld ké-pezte ágyát s a négy fal védelmezte a hideg szigorúsága ellen. A tél oly kegyetlen volt, hogy nagy bajjal járt a kezét kitenni a bundából a könyvlevelek forgatása végett, s mind ennek dacára Csoma 40,000 szót szedett és rendezett össze Tibet nyelvéből. Úgy látszik, hogy ekkor már majdnem be is végezte a szótárt s a nyelvtanban jó módon előre-haladott, s mindkettő dr. Gerard ítélete szerint bélyegét viselte a rend-kivüli szorgalom s belátásnak.

Tudós társa a láma, hír szerint, terjedelmes ismeretekkel bíró férfi, rendkívüli szerény modorú, s egyszerű, tiszteletteljes viseletű. Csomának vizsgálatai magokba foglalják azon országok vallását, s históriáját. A philosophiai rendszerek, melyek Tibetnek roppant mű-veibe vannak foglalva, nagyon számosak, s olyanok, melyek hiede-lem szerint, meg fogják lepni Európát. Az orvostan 5 kötetbe foglalta-tik, s dr. Gerard maga látta a lajstromot, melyben 400 betegség neve s természete le van írva, s a láma azt állította, hogy a tesúi, lulpói mo-nostorban az emberi bonetanhoz 60 ábra van nyomtatva, s végre azt is állította, hogy a könyvnyomtatás sok század óta használatban volt a tibetieknél, s hogy Lasszában a tudományok igen régtől virágoztak.

Csomának kunyhója a regényesen helyezett láma-épületekkel van körülvéve, s a láma-papság vallási szertartásai rendkívül hasonlítanak a római katholika egyházéihoz ¹⁾; alább van a monostor, melyben a tibeti encyclopaediának egy példánya van meg. Vannak ott asszonyi zárdák is, de fegyelmök nem szigorú. Tesú, Lunpó és Lassza városok könyvtáraiban hír szerint sok becses művek vannak, melyek tartalmával a világ csak Csoma lángesze által fog megismerkedni. Ő nagyon óhajtja, hogy Mongoliába érhesse, hogy azon ország története s intézményeit is megvizsgálhassa.

Befolyás nélkül s pénzszüke mellett küzdenie kell nem csak az éghajlat szigorúsága ellen, de alá kell magát vetnie sok kegytelen akadályoknak, melyeket a monostor lakosai részint vallási túlbuzgóságból, részint saját tanaikbani tudatlanság következtében útjába gördítenek.

A személyes függetlenség ideáit azonban Csoma oly féltékeny szélsőségig viszi, hogy magán egyéntől a legcsekélyebb adományt sem akarja elfogadni, azon okból, hogy hatalmában ninesen azt viszonzni; de a nyilvános testületektől jövő segedelmezésnek nincs ellene, mivel azon meggyőződésben él, hogy munkája gyümölcseivel adóját lerovandja. Dr. Gerard úrtól néhány apróságot sem akart elfogadni, mely felette hasznos lett volna körülményei között, s avval angol barátjának is nagy örömet okozott volna. Meg kell vallani, hogy a függetlenség eszméjének ez túlszigázása; mivel az általános elv minden lelki-isméretessége mellett, vannak a barátság viszonyai körében oly csekély szívességek, melyek elfogadhatók, a nélkül, hogy a fő elv sérülést szenvedne, s melyeknek visszautasítása nem használ egyik félnek sem ²⁾.

1831. végével Csoma Britt-Indiába visszatért, s octoberben dr. Campbell vele, Szimlában Kennedy százados hazánál, úgy látszik, először találkozott. Ruházatja, melyet soha nem változtatott, egy hosszú kékposztóú, bokáig érő kabátból állott, s hasonló anyagból készült sapka fődte fejét, szakála kissé szürke (grizzly). Az európaiak társaságát kerülte s egész idejét könyvei között töltötte.

Teheránbani mulatása alatt alkalma volt néhány tibeti szót hal-

¹⁾ Igen illőleg fognak ezen helyen állani Hue francia térítő szavai, ki 1846-ban Sinán s Tartarián át Lasszába ért :

„A kereszt, a püspöki süveg, a dalmatica, a copa, melyet a főlámák viselnek utazásaikban vagy ha a templomokon kívül visznek véghez szertartásokat; kettős chorus az isteni tiszteletnél, továbbá az éneklés, az exorcismus, a tömjénző, mely öt lánczon függ, az áldások, melyeket a lámák kitárt kezekkel mondanak el a hívek fejei fölött; az olvasó, a papi nőtlenség, a remeteélet, a szentek imádása, böjtölések, processiók, litaniák, a szentelt víz: — mind ezek, így szól Hue, feltűnő hasonlatosságok a buddhisták s a katholika egyház szertartásaiban.“

²⁾ Lásd: Government Gazette. Julius 9-ről 1829.

lani, melyek hangjai annyira meglepték, hogy azt kezdé hinni, mikép a nyelvet s nemzetet, melyet keresett, a Himalayák bércein túl találja meg. Ladak, Zangszkar s Kanumbani mulatása alatt tanulmányai folytán azonban egy fölfedezést tett, mely saját vallomása szerint, élteinek legkeserűbb perceit okozta. Csakhamar átlátta ugyanis, hogy a tibeti s a magyar nyelv között valódi rokonság nem létezik, de mindamellett buvárkodásait szakadatlan buzgalommal folytatta azon reményben, hogy Tibet irodalma napvilágot fog vethetni azon nemzet históriájára, melyet keleten meglenni hitt.

Összehalmozott irodalmi kincseivel 1832-ben Kalkuttába ért, s itt azt tanulta, hogy Tibetnek egész irodalma egyedül szanszkrit nyelvből való fordításokból áll, s a szanszkrit nyelvet Európában is könnyen megtanúlhatta. Ily váratlan csalódás kegyetlen csapás volt egy nagy lélekre is, és Csomát kórágyára terítette; de mindamellett vigasz is jutott osztályrészeül abban, hogy a buddhisták tanaival tökéletesen ismeretes lévén, ezen tárgyra nézve Csoma oraculummá vált *). Prinsep a híres orientalista s Wilson a „Társulat“ titkára rendkívüli szivességgel viseltettek iránta, általok könyvtárnokká lett s a Társulat épületében lakással ellátatott; angolul írt cikkeit az utóbbi javíttatta meg kinyomtatásuk előtt, s mindnyája az „Asiatic Researches“ s az „Asiatic Society's Journal“ nevű folyóiratokban megjelent. Nyelvtana s a szótár a kormány költségén készült el.

1836. elején januárban Titalya felé utazott azon reményben, hogy Butan-Szikim vagy Nepálon át céljához, Tibetbe érhetend. Titalyában Lloyd ezredes szívesen fogadta, kinek ajánlatára Julpigoriba utazott a bengáli nyelv megtanulása végett; de azon hely kedvére nem lévén, Titalyába visszatért. Itt azonban az ezredessel lakni nem akart, attól tartott ugyanis, hogy ezen körülmény akadályúl szolgáland a benszülöttekkel társalgásában, kiknek nyelvével alaposan kívánt megismerkedni; e végett az ezredes egy közönséges indus kunyhót szerzett számára s azt oly kényelmesen, a mint lehetett, fölszereltette, de mindamellett az felette szegény hajlék volt; egy szolgát is bérelt havonként 3–4 rupiért s ugyan annyinál élelme többbe nem került. Hogy valamely európai ez országban ily kevéssel beérhesse, az előttem eddig hihetetlennek látszott.

Titalyábani mulatása alatt Csoma el volt merülve a szanszkrit, mahratta és bengáli nyelvek tanulásába; ezen időtájban Hodgson az angol követ a nepáli udvarnál magához hívta, de mivel reménye nem volt Nepál fővárosából, Katmandúból Tibetbe jutni, a meghívást el nem fogadta. Ezen időtől haláláig a szanszkrit nyelvben buvárkodott; és sajnálattal emlegette, hogy sok drága időt vesztett el, mivel ezen nyelvet a tibeti előtt nem tanulta; de hogyha ezután Lasszába érhetend,

*) Lásd : Knight's Cyclopoedia. Ezen műben báró Eötvös József Csoma fölötti beszédjének rövid kivonatára válek szerencsés akadni.

a könyvtárak nyitva fognak előtte állani, melyekből a húnoknak ősi históriáját megtudandja; „és Csoma előtt, úgymond Campbell, ez volt a tudománynak véghatára, valamint az volt azon vezéresillag is, mely öt gondolatai s tanulmányainak fáradhatlan útain 24 éven át vezette.“

1837. végével Kalkuttába akart visszatérni, de aztán Dekkánba szándékozott; 1838-ban Pemberton százados felszólítja, hogy öt Butanbai követségében kísérje, de mivel ezen út sem adott kilátást Tibetbe juthatni, Kalkuttában maradt 1842 elejéig, a midőn Lassza felé indulva, Britt-India fővárosát s munkatársait örökre elhagyá.

Csoma sírja, a mint már említők, Darjeelingben van; dr. Campbell, kinek tollából oly érdekes jegyzetekkel bírunk, kevésssel ezelőtt Indiába visszatért, és kérelmem következtében, talán képes lesz még némely pótlékadatot közölni az elhunytól. Igaz, hogy életében az idegenek bámulatát kivívta s az ázsiai társulat emlékszbrot is emeltetett hantjai felett; emléke azonban a testvéri kegyelet malasztjaiban nem részesült, s Campbell érzékenyen panaszkodik *), hogy Csoma halála óta nem találtatott senki, ki élettrajzát elkészítse.

Csoma a következő nyelveket tudta: a héber, arab, szanszkrit, pusztú, görög, latin, szláv, német, angol, török, persa, francia, orosz, tibeti, hindostan, mahratta és a bengálit, s így anyanyelvével együtt, összesen tizennyolcat; Campbell állítása szerint, halála alkalmával mindenikből volt egy szótára, s mindnyájába saját kezével jegyzeteket tett.

Nem marad most egyéb hátra, mint egy-két jegyzést tenni hagyományairól.

Tudva van, hogy azon összeget, melyet az erdélyi főurak 1836-ban tettek össze számára, a nagy-enyedi kollegiumnak alapítványozta; azt pedig, a mit fizetéséből mint „társulati“ könyvtárnok megtakarított, a „Társulatnak“ hagyományozta; fájdalom! végrendelete hiányos volt s a pénz ügyvédek kezeibe került.

Könyveinek egy részét Campbell orvostanárnak ajándékozta, a többi Kalkuttába küldetett, némi része kétségkívül megvan a Társulat könyvtárában, a többi hová lett, nem tudatik; munkáit mind angol nyelven írta s néhány még mindig csak kéziratban van meg; ezekhez tartozik egy 800 lapra menő, szanszkrit, tibeti s angol szótár, a „Társulat“ birtokában; továbbá Kennedy századoshoz írt levelei, keltők 1825. évi január 28. és május 5. Az utóbbi, értekezés inkább a tibeti literaturáról, másolatban mindkettő kezemben van, valamint a 34 két-hasábú lapból álló, magyar-tibeti-szanszkrit szótár töredéke is, Csoma saját kezével írva.

A következő munkák s értekezések jelentek meg neve alatt:

a) Tibetan Grammar, b) Tibetan Dictionary, c) Analysis of Sher, Chin etc. being the several divisions of the Tibetan work entitled the Kah-Gyur, d) Analysis of the Dulva, a portion of the Tibetan work

*) Lásd, Journal Asiatic Society XIVth Vol. pag. 823.

entitled the Kah-Gyur, e) Abstract of the contents of the Botan Stan-Gyur, f) Notices of the life of Shekia extracted from Tibetan authors, g) Note on the white Satin embroidered scarfs of the Tibetan priests by Major Lloyd, with translation of the motto on the margin of one presented to the Asiatic Society, h) Analysis of a Tibetan Medical work, i) Translation of a Tibetan passport, k) Note on the origin of the Kala Chakna and Adi Buddha Systems; l) Geographical notice of Tibet, m) Origin of the Shakia race, [translated from the La or the 26th volume of the MDo class in the Kah-Gyur commencing on the 161 leaf, n) Extracts from Tibetan works translated, o) Interpretation of the Thibetan inscription on a Bhotian banner taken in Assam, p) Mode of expressing numerals in Tibetan language, q) Enumeration of historical and grammatical works to be met with in Tibet.

Csomának megjelenése az orientális literatura terén meteorhoz hasonlítható, mely annak idejében annyi érdeket költött a tudósok világában; rendkívüli kitartása, vas akaratja, példanélküli önzéstelensége s fáradhatatlan buzgalma, minden akadálylyal megküzdött, mely az emberi nem legdrágább kincse, a tudomány azon útjában állott, melyet Csoma magának kitűzött. Életének utóbbi korában pályáját simábbnak látjuk, honfitársai is versenyeztek aláírásaikkal segédelmet nyújtani; s Döbrentei Gábor 1835-ben írott leveléből látjuk, hogy a magyar Akademia is morális befolyását ajánlotta; de akkor már Csoma többel bírt mint szükségelt s birt főleg egy kormány gyámolító pártfogásával, mit hazája nem adhatott; mindazonáltal a részvét oly őszinte nyilatkozata szives meglegedésére szolgált.

Lángeszének első gyümölcseit élvezni osztályrészül jutott azon nagy nemzetnek, melynek tudósai magok soraiba számítják Körösit; a magyarnak szánt ezen dicsőség más általi élvezetét irigyenünk kellene, hahogy az *angol név*, a civilizáció s népszabadság ezen dicső képviselője nem állana előttünk; marad azonban a magyarnak is oka, Körösi Csoma Sándor nevére büszke lenni, s kérdezheti a világ bár mely népétől, *hogy a türes és önzéstelen cselekvés terén, a tudomány érdekében*, felmutathatja-e párját Körösinek? És ha kérdenéd a dicső halott geniusát, hogy mi volt azon bájos talizmán, mely annyi szenvedést e hü kebelben élvezetté toda varázsolni: válasza leend: *Nemzetem!!*

ADALÉK A KABA-DEBRECENI LEBKÖRÖLI ÉRTESÍTÉSHEZ.

TÖRÖK JÓZSEF ltagtól.

Egy rendkívül nevezetes eseményről s a természettudományok terén eddigelé páratlan fölfedezésről sietek a tiszt-

telt Akademiát ez alkalommal tudósítani. E nevezetes fölfedezésre a kaba-debreceni lebkő szolgáltatott alkalmat, melyre vonatkozólag az Akademia f. évi jun. 7-diki kis gyűlésében tartott előadásomban kimutatám, hogy az természettani sajátságait tekintve minden eddigelé ismeretes lebkövektől több tekintetekben lényegesen különbözik. A következés bebizonyította, hogy ezen eltérő természettani sajátságok, az eddigelé ismeretes lebkövek vegyszerkezetétől különböző vegyalkat által föltételeztettek. A fölfedezés nevezetessége tehát abból áll, *hogy a kaba-debreceni lebkő vegyalkatát tekintve is, minden eddigelé ismeretes lebkövektől különbözik.*

E nevezetes fölfedezést lebkövünkre vonatkozólag, jelenkorunk legnagyobb vegyész tekintélye, göttingai tanár s udvari tanácsos *Wöhler* úr tette. — A f. évi jun. 7-diki értesítésemben nyilvánítottam volt, hogy a kaba-debreceni lebkő vegyelemzését, közbenjárásomra, tisztelt tagtársunk *Nendtvich* úr vállalta magára. Azonban ez ügyre vonatkozólag a bécsi cs. kir. udvari ásványgyűjtemény igazgatója *dr. Hörnes Mór* úr lépett föl fötisztelendő superintendentiánk irányában azon kérelemmel, hogy a szóban, különös sajátságokkal fölruházott lebkő vegybontása, göttingai tanár *Wöhler* úr által eszközöltessék, miután ő több évektől fogva szenvedélyesen üzi a lebkövek vegyelemzését s ennél fogva ez eljárásban oly gyakorlati ügyességet szerzett magának, milyennel jelenleg Európában egy vegyész sem dicsekedhetik. E kérelemnek engedve superintendentiánk engem bízott meg, hogy körülbelül 2 latnyi mennyiséget óvatosan fűrészeltessek le a szóban lebköböl s azt *dr. Hörnes Mór* úr útján Göttingába utasítsam. — Én a reám bízottakban eljárván, a vegybontás eddigi eredményéről épen a napokban vettem a meglepő tudósítást, mely is abból áll, hogy *Wöhler* úr a kaba-debreceni lebkőben szemet fedezett föl, mely a szerves testeket oly kiválólag jellemzi, sőt még ezen fölül egy más szerves vegyületet is, de a melyet a rendelkezésére álló anyag csekély mennyiségénél fogva kikutatni és szabatosan meghatározni nem sikerült. — Fölkértem ennél fogva sürgetőleg, hogy a kérdéses szerves anyag tovább nyomozhatása tekintetéből, még egy pár latnyi mennyiséget küldenék *Wöhler* úr rendelkezése alá, mit én,

legkevesebbé sem vonva kétségbe egyházkerületünk áldozatkészségét ott, hol tudományosságot kell előmozdítani, előleges engedélyezés nélkül, magamra vállalva e tekintetben a felelősséget, rögtön teljesítettem is. — Ha ezen második, utólagos vegyelemzés eredményei tudomásomra jutandnak, ismét nem fogok késedelmezni annak bejelentésével.

De miért oly rendkívül nevezetes fölfedezés tehát a *szénnek* és egy más szerves anyagnak jelenléte a kaba-debreceni lebkőben? Kétségkívül azért, mivel jelenleg nincs már természetvizsgáló, ki a lebkőveket világüri eredetűeknek s így égi testeknek ne tekintené, s ekként ezen tény által ellenmondhatlanul meg van oldva azon kérdés, hogy tartalmaznak-e az égi testek szerves anyagokat? s oly alkotásuak-e mint a mi földünk? Mit gyanítani lehetett ugyan, de arra nézve ily kétségbevonhatlan adat birtokában eddigelé egyáltalában nem voltunk.

Fölösleges említenem, hogy e fölfedezés által a kaba-debreceni lebkő fő fontosságu nevezetességgé lett.

AKADEMIAI TÁRGYALÁSOK.

Öszves ülés november 29. 1858.

Mélt. b. Eötvös József másod Elnök úr elnöklete alatt jelen voltak:
b. Kemény Zs. és Kubinyi Ágoston tt. tt. — Balogh, Bugát, Érdy, Fogarasi, Frivaldszky, Gebhardt, Kiss K., Purgstaller, Szalay rr. tt. — Bertha, Brassai, Csengery, Gorove, Hunfalvy, Karvasy, Kiss Ferenc, Kubinyi Ferenc, Lukács, Nagy Márton, Pauler, Peregríni, Pólya, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferenc titoknak.

— A legkegy. megerősített *Alapszabályok* elnöki levél mellett az akademiához magát azokhoz tartás végett áttétetvén, az akademia, bár ohajtotta volna hogy az igazgatóság lépései ez ügyben szerencsés sikerrel koronáztassanak, még is azon bizodalommal fogadta, hogy ezek alapján is az eredetileg elibe tűzött célnak megfelelnie lehetséges leszen.

— A *titoknak* a következő tudományos *testületektől* a követk. küldeményeket mutatta be: 1. a washingtoni *Smithson-Intézet*től: Annual Report of the board of regents of the Smithsonian Institution, and the

Proceedings for the year 1856. Wash. 1857. — Meteorology in its connection with agriculture, by prof. J. Henry. Wash. 1858. — 2. *A st. louisi tudom. akademiától*: The Transactions of the Academy of Science of St. Louis. Vol. I. No. 2. St. L. 1858. — 3. *A philadelphiai természettudományi akademiától*: Proceedings of the Academy of natural sciences of Philadelphia. Vol. IX. 1857. p. 101—fin. Vol. X. p. 1—128. és: Notice of some remarks by the late Mr. Hugh Miller. Philad. 1857. — 4. *Az Ohio állami gazdasági társaságtól*: Eleventh annual report of the board of Agriculture of the state of Ohio, for the year 1856. Columbia 1857. — 5. *Az amerikai philos. társaságtól*: Proceedings of the American Philos. Society. Vol. VI. No. 57. 58. 1857.

— Ugyanaz magányosoktól a követk. ajándékokat mutatta be: Csengery Antal ltól: *Budapesti Szemle, XII. XIII. — Girókuti Pinzkeri Ferenc úrtól: *Girókuti Erdélyi Naptára. Kolosv. 1859. — Szilágyi István ltól: *A Marmaros-szigeti ref. tanoda történeti vázlat. Sziget, 1858. és ugyanazt németül. — Vandrak András ltól két alkalmi dbot. — Kötelmi példányban 1 dbot a besztercebányai nyomdából.

— Wenzel Gusztáv lt. az elébbi ülésben megkezdett előadását a boszorkánykérdésről befejezte.

A mathem. és természettud. osztályok ülése decemb. 6. 1858.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnökle alatt jelen voltak az illető osztályokból: Kubinyi Ágoston tt., Bugát, Frivaldszky, Gebhardt, Győry, Kiss K. rr. tt.; Brassai, Kubinyi Ferenc, Nendtvich, Pólya II. tt. — Egyéb osztályokból: b. Kemény Zs. tt. — Balogh, Czuczor, Érdy, Fogarasi, Purgstaller, Szalay rr. tt., Ballagi, Bertha, Csengery, Kiss Ferenc, Lukács, Pauler, Peregriny, Szőnyi, Wenzel II. tt. — Toldy Ferenc titkok.

— Brassai Sámuel lt. az árnyékórák egy új egyszerű készítmódját terjesztette elő.

— Kubinyi F. lt. a tevéről és lóról, őslénytani s — a magyarok keletről kijövetelére vonatkozólag — történeti tekintetben értekezett.

— Olvastatott Török József lt. pótló tudósítása a kaba-debreceeni lebkő vegytani vizsgálatáról.

Összes ülés dec. 13. 1858.

Mélt. gr. Desevffy Emil Elnök úr elnökle alatt jelen voltak: b. Eötvös József m. Elnök úr; Deák, b. Kemény, Kubinyi Ágoston tt. — Balogh, Bugát, Czuczor, Érdy, Fábíán, Fogarasi, Frivaldszky, Gebhardt, Győry, Kiss K.; Purgstaller, Szalay rr. tt. — Ballagi, Bertha, Brassai, Csengery, Hunfalvy, Karvasy, Kiss Ferenc, Kubinyi Ferenc,

Lukács, Mátray, Nagy Márton, Nendtvich, Pauler, Peregríny, Pólya, Szönyi, Tóth, Török József, Wenzel II. tt. — Toldy Ferenc titoknak.

— Olvastatott a budai cs. k. helytartósági osztály alelnökének leírata, melyben jelenti, hogy 1848-ban elhalt kamarai ügyész *Fekesházy Mihály*, a másolatban közlött végintézeti 7. pt. szerint, legátumai letudása után fenmaradandó vagyonát a magyar nyelv terjesztésére szolgáló alapítványkép a magyar kir. ministerium rendelkezése alá adta olykép, hogy azon összeg kamatait testvérei húzzák éltök napjáig, elhalásuk után pedig azok az általa kitűzött célra fordíttassanak. Miután már most az alapító testvérei halálával, mely azóta bekövetkezett, amaz összeg jelenleg 7720 ftot teszen, s így 446 ftot kamatoz, s tanácsosnak látszik az évenként e célra költendő sommát 400 ftban állapítani meg, hogy az ekkép fenmaradandó kamatfölösleg a tőkéhez csatoltatván, idővel amaz évi jutalék is növekedjék: azon kérdés merül fel: mily módon lehetne az évenkénti 400 ftot az elibe szabott célra leghelyesben fordítani? Minthogy pedig a magyar akademia egyik fő feladása a magyar nyelvtudomány előbbre vitele: a cs. k. helytartósági osztály ezt tartja legközelebb arra hivatottnak, hogy az alapító célzata miképen valóstításáról véleményt adjon; s ehhez képest fel is szólítja ezt egy e tárgyban javaslatnak a cs. k. helytartósági osztály elibe terjesztésre: melynek tervezésére az ülés a nyelvtudományi bizottmányt hívta fel.

— Olvastatott a *jutalomügy* iránt javaslatadással megbízott választmány jelentése, melyben ajánltatik, hogy a) a XVIII. nagy gyűlés azaz 1847. óta lefolyt években elmaradt osztálybeli jutalomkérdések kitűzése a múltra elhagyatván, azoknak kihirdetése csak a folyó 1858. évről indíttassék meg, még pedig úgy, hogy az osztályok közt oly sor tartassék, miszerint az egyik kérdés mindig a nyelv-, v. philosophia, v. történelem, a másik pedig az exact tudományok köréből vétessék, jelenleg pedig a kezdet a történelmi és természettudományi körből vétessék. — b) Hogy a *Marczibányi-féle* nyelvtudományi, úgy c) a *Vitéz-féle* vegyes pályázat a múlttól szinte elhagyatván, az így fenmaradt 150 – 150 arany a tőkét nevelje, a jutalmak 30 aranyról 40-re emeltessenek, az így fenmaradó kamatfölösleg s netán koronként ki nem adandó jutalmak is újból a tőke nevelésére fordíttatván, a jutalom idővel 50 s több aranyra emeltessék; jelenleg pedig a Marczibányi-jutalomra egy 1859-k. junius végeig megoldható nyelvtudományi, a Vitézjutalomra pedig egy 1860. mart. végeig megoldandó irodalomtörténeti kérdés hirdettessék ki. — d) Hogy a *Gorove-jutalom* a múltra elhagyatván, ennek bonyolultsága miatt az úgy alakíttassék át, miszerint a kétszer elmaradt s jövő évben kiadandó két-két száz, együtt 600 ft. a tőkéhez csatoltatván, annak kamataiból egy 30 aranyos pályadíj alkottassék, melynek tárgya váltva az erkölestudomány, széptan és magyar műveltségtörténetből vétessék, miben az alapítvány képviselője Gorove István úr is külön beadott nyilatkozatában meg-

egyezett. — e) Hogy az *Újváry-féle* rendkiv. jutalom 15 aranyban Hunyadi János életrajzára mint ifjusági és családi olvasmányra hirdettesék ki. E javaslat minden részeiben elfogadtatván, a nagy gyűlésnek terjesztetik fel.

— Olvastatott a mélt. gr. Elnöknek Pozsonyban dec. 5. kelt levele, melyben a *tudományos kézikönyvek nélkülözhetlen voltára* fordítván az akadémia figyelmét, javaslatba hozza, hogy ez ügy mikép létesítésére bizottmány neveztessek. Mely ügy fontosságáról az ülés át levén hatva, a jutalomügyben működött bizottmánynak hagyatott meg arról javaslatot készíteni.

— A titoknok az *Erdélyi Országismeí Egyesülettől* beadta az Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde új folyama III. kötete 2. füzetét és nyolc db szebeni és szászsebesi tanodai programot. — Továbbá *Grunert János Ágost* greifswaldi tanártól: *Analytische Geometrie der Ebene und des Raumes für polare Coordinatensysteme. Greifsw. u. Lpzg. 1857; *Allstadt Méric* úrtól: *Szegedin als Winteraufenthalt f. Brustleidende Szeged 1859.; *Arenstein József* ltól 12 db újabb munkáját; *Szokolay István* úrtól a *Községi Tanácsadó I. foly. 7. 8. füz.; *Weninger Vince* úrtól: *Számítan reál- és gazdaszáti isk. részére I. Pest 1859 és: *Anweisung zur mathematischen Begründung einiger kaufmaennischen Rechnungs-Operationen f. höhere Handelsschulen, Pest, 1858. — Végre a *kézirattár* számára *Czettler Lajos* úrtól 2 db hártya oklevelet; *gróf Kuun Gyéza* úrtól: Kenntniss v. Siebenbürgen, állítólag Engel Keresztely Jánostól, és *Szilágyi István* ltól egy német oklevelet 1395-ből.

Nagy gyűlés dec. 15–20. 1858.

Első ülés dec. 15. 1858.

Mélt gr. Desseoffy Emil Elnök úr elnöklete alatt jelen voltak mélt. b. Eötvös József Alelnök úr; Deák, Fáy, gr. Károlyi György, b. Kemény Zsigmond, Kubinyi Ágoston lt. tt. — Balogh, Bugát, Czuczor, Érdy, Fábian, Fogarasi, Frivaldszky, Gebhardt, Győry, Horváth Cyrill, Kiss K., Nagy János, Purgstaller, Szalay, Tarczy rr. tt. — Ballagi, Erdélyi, Kubinyi Ferenc, Lukács, Peregriny, Podhradczky, Tóth Lőrinc, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— Az Elnök üdvözlőlvén az akademiát élte új stádiuma kezdetén, legott a nagy gyűlés hatóságához tartozó ügyeket vétette tárgyalás alá, és pedig először

a *tudományos pályázatokét*. — A titoknok a *nyelvtudományi osztály* nevében jelentést tett, mely szerint az 1847-ben kihirdetett *nyelvhasonlítás*i kérdésre érkezett két pályairat közül *Hunfalay* és *Lugossy* megbízott lev. tagoknak a nagygyűlésen is felolvasott egyező véleményeikhez képest, a száz arany jutalmat a II. számú, ily jelmondatú pályairatnak: „Verd a vasat még meleg“ ajánlja adatni. A nagy gyűlés az osz-

tály véleménye alapján a jutalmat e pályairatnak rendelve, s azt nyomtatni határozván, a jeligés levél felbontatott, melyből kitetszett, hogy a szerző

REPICKY JÁNOS,

az akademia elhunyt I. tagja és alkönyvtárnoka.

Ugyanazon osztály jelentése alapján, *Vörösmarty Mihály* és *Nagy Ján.* rr. tt. egyező véleményeik szerint, az 1847. Marczibányi-jutalomra 30 aranyban kihirdetett *nyelvjárási* kérdésre érkezett egyetlen pályairatnak ama jutalom kiadatni s a munka nyomtatni rendeltetvén, a jeligés levél felbontatott, melyből

VASS JÓZSEF

kegyes szerzetbeli tanár neve tűnt ki.

A *természettudományi osztály* jelentése alapján *Balásházy János* és *Török János* egyező véleményeik szerint az 1847-beli Vitéz-jutalomra 30 aranyban kitűzött kérdésre (hazánk kopár vidékei hasznosításáról) érkezett egyetlen pályairatnak rendeltetett kiadatni a jutalom, a munka pedig nyomtatni. A felbontott jeligés levél szerint szerzője

PÁVAI ELEK vegytudor.

— Előadván a titoknak, hogy mióta az akademia a jutalmazott pályairatok tulajdonjogát a szerzőkre ruházta, a jutalmazott munkák nagyobb része nyomatlanul maradt, mert a kiadás rendszerint nem jutalmazó; minél fogva tehát mind a tudomány, mind a közönség elesik e munkák gyümüléseitől: kérte tehát az akademiát, hogy vállalná fel ismét azok kiadási terhét. Erre azon határozat költ, hogy miután az akademia nincsen még azon állapotban, miszerint valamennyi pályairatot azonnal kiadhasson, esztendeig a koszorús szerzők szabadságában álljon pályaműveiket kinyomatni; azontúl a lehetőségig gondoskodni fog a jelesbek kiadásáról.

— Következett a *nagyjutalmi ügy* tárgyalása. Az illető osztályok előadásai alapján az 1848 óta elmaradt jutalmak a következő munkáknak rendeltettek kiadatni:

Az 1842-től 1847-ig megjelent *törvény- és államtudományiak* közül a 200 ar. nagy jutalom *Szalay László* munkájának: *Státusférfiak és Szónokok Könyve*, Pest 1846., az 50 ar. Marczibányi-jutalom pedig *Frank Ignác* munkájának: *A Közigazság Törvénye Magyarhonban*, 3 köt. Buda, 1845—7;

Az 1843-tól 1848-ig megjelent *szeptudományi és szépirodalmiak* közül a nagy jutalom *Petőfi Sándor* *Összes Költeményeinek*, Pest, 1847.; a Marczibányi-jutalom *Fogarasi János* munkájának: *A magyar nyelv szeleme*, Pest, 1844.;

1844-től 1849-ig megjelent *történelmiek* közül a nagy jutalom *Jászay Pál* munkájának: *A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után*, Pest, 1846.; a Marczibányi-jutalom gr. *Kemény József* és *Nagyajtai Kovács István* munkájoknak: *Erdélyország Története Tára*, 2 köt. Kolosvár, 18(37—)45.;

Az 1845-től 1850-ig megjelent *természettudományiak* közül a nagy jutalom Jedlik Ányos munkájának: *Súlyos testek Természettana*. Pest, 1850.; a Marczibányi-jutalom Berde Áron e munkájának: *Légtüneménytan*, s a két magyar hon égaljviszonyai, s ezek befolyása a növényekre és állatokra. Kolosv. 1847.;

Az 1846-tól 1851-ig megjelent *mathem.* munkák közt jutalomra egy sem érdemesíthetett; a *mathem.* osztályhoz csatolt architekturai szakból azonban a Marczibányi-jutalom Henszlmann Imre következő munkájának rendeltetett kiadatni: *Kassa városának ónémet stílú Templomai*. Pest, 1856. fol.;

Az 1847-től 1852-ig megjelent *philosophiai* munkák közül nagy jutalomra méltatható első rangú munka nem találtatott; a Marczibányi-jutalom Greguss Ágost követk. munkájának jutott: *A Szépészet alapvonalai*. Budapest, 1849.;

Az 1848-tól 1853-ig megjelent *törvény- és államtudományiak* közül a nagy jutalom b. Eötvös József e munkájának: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az állodalomra*. I. Bécs, 1851.; a Marczibányi-jutalmat pedig Pau'ér Tivador e munkájának: *Jog- és államtudományok Encyclopaediája*. Pest, 1851.;

Az 1849-től 1854-ig megjelent *nyelvtudományi és szépirodalmiak* közül a nagy jutalom Toldy Ferenc e munkájának: *A Magyar Nemzeti Irodalom Története*, 2 köt. Pest, 1851.; a Marczibányi-jutalom Arany János e munkájának: Toldi Estvéje, Pest, 1854.;

Az 1850-től 1855-ig megjelent *történelmiek* közül a nagy jutalom Szalay László: *Magyarország Története*, I—IV. Lipcse, 1852—54. és gróf Teleki József: *Hunyadi akkora Magyarországon*, I—IV, X, XI. Pest, 1852—55. című hason rangú munkák közül Szalay Lászlónak íteltetett; a Marczibányi-jutalom Ipolyi Arnoldnak e munkájának: *Magyar Mythologia*. Pest, 1854.;

Az 1851-től 1856-ig megjelent *természettudományiak* közül a nagy jutalom a horizmics László, Benkő Dániel és Morócz István által Stephens után dolgozott *Mezei Gazdaság Könyvének*, I—IV. köt. Pest, 1855.; a Marczibányi-jutalom Nendtvich Károlynak e munkájáért: *Magyarország legjelesebb községei* vegytani és műipari tekintetben. Pest, 1851.;

Végre az 1852-től 1857-ig megjelent *természettudományiak* közül a nagy jutalom Petzval Ottó *Elemi Mennyiségtanának*. Pest, 1856., a Marczibányi-jutalom pedig Hollán Ernő munkájának: *Mértan alapvonalai*. Bécs, 1854.

— A kitüzendő új jutalomkérdések tárgyában az öszves ülés javaslata (l. a dec. 13-kai ülést) elfogadtatván, az illető osztályok kérdésjavaslatok beadására utasítottak.

— A tagválasztási ügy; miután az osztályok ebbeli javaslatai felolvastattak, a következő ülésre tétetett által.

Második ülés, dec. 15. 5 ór. 1858.

Mélt. b. Eötvös József Alelnök úr elnöklete alatt jelen ugyanazon tisztt. és rendes tt.; a levelezők közül: Kiss Ferenc, Mátray, Szőnyi, Tóth L., Török János. — Toldy Ferenc titkoknok.

— A mélt. Alelnök úr titkos szavazás alá bocsátván az osztályok által javasoltakat, többséget nyertek:

1. *A nyelv- és széplud. osztály részére tiszteleti tagokul:* Deáki Zsigmond és Lukács Móric lev. tt.

Levelező tagokul: Arany János, Fábíán István, Finály Henrik, Gyulai Pál, Jókai Mór, Mátyás Flórián, Podhorszky Lajos, Riedl Szende, Szász Károly, Szepesi Imre, Tárkányi József, Tompa Mihály, Vass József, Zsarnay Lajos;

Rendes tagokul: Arany János, Ballagi Móric, Hunfalvy Pál, Lugossy József;

2. *A philosophiai osztály részére: tiszteleti tagokul:* Szilasy János rt., Danielik János, Hoványi Ferenc;

Rendes tagul: Erdélyi János;

Levelező tagokul: Balogh Sámuel, Greguss Ágost, Mészáros Imre, Ney Ferenc, Somogyi Károly, Szalai István;

3. *A törvénytudományi osztály részére tiszteleti tagokul:* Bartal György, gróf Desewffy Emíl;

Rendes tagokul: Pauler Tivadar, Tóth Lőrinc ll. tt.;

Levelező tagokul: Lónyai Menyhért, Récsi Emíl, Udvardy Ignác;

4. *A történelmi osztály részére tiszteleti tagul:* gróf Mike Imre;

Rendes tagokul: Csengery Antal, Fényes Elek, Podhradczky József, Wenzel Gusztáv ll. tt.;

Levelező tagokul: gr. Andrassy Manó, Czinár Mór, Hunfalvy János, Ipolyi-Stummer Arnold, Kazinczy Gábor, Knauz Nándor, Konek Sándor, Magyar László, Nagy Iván, Pauer János, Páur Iván, Ráth Károly, Schröck Ferenc, Szabó Károly, Szalay Ágoston, Szilágyi Sándor;

5. *A matematikai osztály részére lev. tagokul:* Hollán Ernő, Kruspér István, Petzval Ottó, Tomori Anasztáz, Weisz Armín;

Rendes tagul: Petzval Ottó lt.;

6. *A természettudományi osztály részére tiszteleti tagokul:* Kubinyi Ferenc lt., Balassa János, Korizmicz László;

Levelező tagokul: Arányi Lajos, Berde Áron, Dorner József, Entz Ferenc, Galgóczy Károly, Gönczy Pál, Jedlik Ányos, Kéri (Bittner) Imre, Kovács Gyula, Kovács-Sebestyén Endre, Láng Adolf, Morócz István, Nagy József, Schirhuber Móric, Szabó József, Sztoczek József ll. tt.

Rendes tagokul: Jedlik Ányos, Nendtvich Károly, Pólya József, Török József ll. tt.

E névsor Ö Cs. Kir. Fenségehez az Ország Generál-Kormányzójához határoztatott, az ajánlottak kinevezése végett, terjesztetni.

Harmadik ülés dec. 16. 1858.

Mélt. gr. *Deseffy Emil* Elnök úr elnöklete alatt ugyanazon tisztt. és rend. tt.; a levelezők közül : Ballagi, Erdélyi, Kubinyi F., Lukács, Mátyás, Pauler, Peregriny, Szőnyi, Török János. — Toldy Ferenc titoknok.

— Megállapították a dec. 20-kára határozott *ünnepélyes köz ülés előrajza*.

— Tárgyaltatott a *Kazinczy-Bizottmány* jelentése, melynek alapján, miután ez iránt Ő. Cs. K. Fensége az Ország Generál-Kormányzójának kegyelmes beleegyezése is megérkezett, a *Kazinczy Ferenc százados ünnepének* az akademia által 1859. oct. 27-kén egy *ünnepélyes nyilvános üléssel* megülvése végkép megállapították. Ennek tárgyai lesznek : 1. egy magasztaló beszéd az ünnepeltről, melynek megtartását a mélt. Alelnök úr sziveskedett elvállalni; 2. felolvasás *Kazinczy Ferenc* munkáiból; 3. egy, pályázat útján előállítandó dicsőítő költemény elszavaltatása; 4. a *Kazinczy Ferenc* működéseit tárgyzó pályázat eredményének kihirdetése; 5. elnöki zárbeszéd. — Ezekkel összefüggésben *jutalom-feladatok* szerkesztettek, a nagy író márvány mellszobrának elkészíttetése s egy emlékérem veretése ajánlatot az igazgatóságnak. Ez utóbbit illetőleg felolvastatott *Tomori Anasztáz* úr következő levele :

„Tek. Titkár Úr! Engedje meg Ön s a tisztelt Akademia, hogy *Kazinczy Ferenc* százados emlékünnepeinek szer-tartási költségei fedezéséhez kétszáz pfttal én is hozzá járul-hassak. Kérem, kegyeskedjék az intézkedő bizottmány ezen összeget az emlékpénz veretésére fordítani.

E csekély adomány följajlására azon remény bátorít, hogy majd mások méltóbban kijelenthetik ama kegyeletet, melylyel különösen mi magyarok irodalmi nagyaink iránt tartozunk. Fogadja stb. Pest, nov. 26. 1858. *Tomori Anaszt.*“

— A *tagválasztások* folytatásához térvén a gyűlés, először is a mélt. Alelnök úr jelentette, hogy *Vállas Antal* matematikai osztályi rendestag Éjszak-Amerikába vándorolván ki, magát a külső tagok közé soroltatni kéri; mi is teljesíttetni határozottatott.

Továbbá, minthogy az új Alapszabályok 30. §-a külföldieknek tiszteleti tagul választását is megengedi, szavazás útján döntetett el, miszerint ez úttal külföldi tiszteleti tag nem választatik.

Ezek után a *külső levelező tagok* választásához fogván a gyűlés, szinte az illető osztályok javaslatai alapján, s tekintettel részint az egyetemes, részint a magyar tudományosság v. az akademia körül tett érdemekre, a következő jeles férfiak választattak meg :

1. *A nyelvtudományi osztály részére* : Bopp Ferenc, Gabelentz János, Grimm Jakab, Pott F. A., Rawlinson Henrik, Schott Vilmos, Watts Tamás;

2. *A törvénytudományi osztály részére* : Laboulaye Edvárd , Lord Overstone, Rau Henrik, Tocqueville Elek, Vangerow Adolf ;

3. *A történelmi osztály részére* : Cantu Caesar, Chlumezky lovag, hg Demidoff Anatól , Fallmerayer J. Fülöp , Flegler Sándor , Guizot Ferenc , Macaulay Tamás , Mignet Ferenc , gr. Montalembert Károly, Rafn K., Ranke Ferenc Lipót, Raumer Frigyes, Ritter Károly, Theiner Ágoston, Thierry Amade, Valentinelli József ;

4. *A matematikai osztály részére* : Ettingshausen András, Herschel János, Quetelet Lám্পért ;

5. *A természettudományi osztály részére* : b. Baumgartner András, Bell Tamás , Bunsen Róbert , Dumas Iván , Faraday Mihály , Flourens Péter, Geoffroy-St.-Hilaire Izidór, b. Humboldt Sándor, b. Liebig Gyula, Milne-Edwards Henrik.

E választások , megerősítés végett Ő Cs. Kir. Fenségéhez , az Ország Generál-Kormányzójához megerősítés végett felterjesztetni határozattak.

Negyedik ülés dec. 17. 1858.

Mélt. gr. Descowffy Emil Elnök úr elnöklete alatt jelen voltak : b. Eötvös József Alelnök úr , Deák , b. Kemény , Kubinyi Ágoston tt. tt. — Balogh, Bugát, Érdy, Fábian, Fogarasi, Frivaldszky, Gebhardt, Győry, Horváth C., Kiss K., Nagy János, Purgstaller, Szalay, Tarczy rr. tt. — Erdélyi, Gorove, Lukács, Podbradezky, Tóth L. ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— Az új jutalomtételek ügye tárgyalatván, a következőkben történt a megállapodás :

1. *A nyelv- és széptud. oszt. részéről* : a) 40db arany jutalom mellett a Marczibányi-alapítványból : Kivántatik a magyar nyelvújítás története és bírálata, a magyar irodalom kezdetétől az újítási harcig. Figyelembe veendők tehát az irodalmi szóképzés első kísérletei a régi bibliafordításban s a többi középkori emlékekben ; továbbá a XVI. és XVII. századbeli igyekvések különösen egy hittudományi, bölcsészeti és jogi műnyelv megalkotásában ; végre a XVIII. század abbéli élénk mozgalmai , s a kérdés állása , midőn Kazinczy Ferenc a nyelv-átalakító küzdelmeket megindította. Határnap junius 30. 1859. — b) Kivántatik a magyar eposi költészet főbb formáinak történeti és szépészeti méltatása, különösb tekintettel Zrínyi, Gyöngyösi, Vörösmarty és Arany iskoláikra, s azon befolyásra , melyet reájok az ó és újabb-kori epos gyakorlott. Határnap martius 31. 1860.

2. *A történettud. osztály részéről* : a) az osztály száz arany jutalma mellett : Adassék vázlata a magyar nemzet műveltségi állásának az első fejedelmek korszakában ; jeleltessenek ki a kapcsolatok , melyek öseinket fokról fokra közelebb hozták a keresztyénséghez ; s terjesztéssékk elő a keresztyénség behozatala mind történelmi momentumaira , mind állam-alapítási első következményeire nézve. Határnap martius 31. 1860.

—b) Újváry Mihály úr ajánlatából 15 db arany jutalom mellett. Kiváncsinosítik Hunyadi János életrajza, ifjúsági és családi olvasókönyvül. Határnap június 30. 1859.

3. A természettudományi osztály részéről, az osztály száz arany jutalma mellett: Adassék a Balatonnak leírása föld- és természettani, úgy természetrajzi tekintetben; és fejtsék ki azon befolyás, mely a Balaton vízszíneinek szándéklott lejjebb szállításától egészség- és természettani, úgy egyéb tekintetekben is várható az állam- és közgazdászatra; végre állíttassanak pontos és számokra visszavitt adatok alapján egymással szembe annak jó és rossz következtetései. Határnap mártius 31. 1860.

— Bemutattatván a régenten szokásban volt jutalombillikomok helyébe adatni rendelt jutalomérmek egy nagyobb s egy kisebb példánya, a reájok metszendő feliratok szerkezete eképp állapított meg a) a nagy jutalommal koszorúzandók részére: NNnek 200 arannyal a *Magy. Tud. Akadémia* 18.; b) a Marczibányi-jutalmat nyerendők részére: NNnek Marczibányi-jutalommal a *M. Tud. Akadémia* 18.; c) a pályázók részére: NNnek arannyal a *M. Tud. Akadémia* 18.

— Az 1857. márt. 2. tartott öszves ülés határozata az egyszerű c jövődre való használatát a nagy gyűléstől függesztvén fel, a kérdés, tárgyalás nélkül, szavazat többségével a c használatát mellett döntetett el.

Elegyes ülés dec. 18. 1858.

Mélt. gr. Desseoffy Emil Elnök úr elnöklése alatt jelen az igazgató tanácsból: gr. Cziráky János, Deák F., b. Eötvös, Fáy, gr. Károlyi György, Kubinyi Ágost, Szögyényi László, póttagul b. Kemény Zs. — Rendes tagok: Balogh, Bugát, Erdy, Fábián, Fogarasi, Frivaldszky, Gebhardt, Györy, Horváth C., Kiss K., Nagy J., Purgstaller, Szalay, Tarczy. — Levél. tt.: Ballagi, Lukács. — Toldy Ferenc titkok.

— Mindenek előtt Ő Cs. Kir. Fensége az Ország Generál-Kormányzója Budán dec. 18. költ kegyelmes leirata hirdettetvén ki, melyben az akadémia által f. h. 15. tisztt., rendes és lev. tagokul ajánlott tudósokat kivétel nélkül mind, a felterjesztett kategóriákba, kinevezni méltóztatott; az Utasító Határozatok 5. pontjának jövőre épségben hagyása mellett, ez esetben, hogy az akadémia most mindjárt igénybe vehesse új tagjai munkálkodásait, azoknak névsora mielőbb kinyomatni, s azok újévtől kezdve az ülések látogatására meghívati rendeltettek; míg másfelül az akadémia az új Alapszabályok 32. §-a értelmében a székfoglaló értekezések beküldését v. személyes előadását esztendő alatt minden esetre megvárja.

— Kijelentvén az Elnök, hogy a jelen elegyes ülés az Alapszabályok 31. §-a szerint különösen a végre rendeltetett, hogy a tíz év óta üresültségben levő jegyzői hivatal betöltsék, titkos szavazás útján kitűnő egy értelemmel Csengery Antal rt. választatott, s e választás

azon §. értelmében megerősítés végett a cs. kir. magyar generál-kormányzóságnak felterjesztetni rendeltetett.

— A mélt. Alelnök úr benyújtotta *b. Sina Simon* úrnak Bécsben aug. 14. költ levelét, mely mellett alapítványlevelet küld ugyanazon kelettel *nyolcvanezer pgő stról*, melynek tőkéjét kamatostul az akadémiai épületekre fordíttatni kívánja. Hazafiúi mély hálával fogadtatván e nagszerű áldozat, a nemes bárónak e hála levél által, s midőn körünkben lesz, igazgatósági küldöttség által kijelentetni rendeltetett.

Igazgatósági gyűlés dec. 18. és 19. 1858.

Ugyanazon ig. tt. jelenlétében.

— A nagy gyűlés által utalványozás végett feljelentett valamennyi *nagy* és *Marczibányi-jutalmak*, úgy *pályadíjak*, az élő szerzőknek kiadatni rendeltettek; a megholtakra nézve az igazgatóság mindenkorra fentartván magának a külön intézkedést, a) a Petőfi Sándor munkáját illető jutalom az elhunyt jeles költő Zsolt fia részére, a Kemény-Kovács-féle munkának oda ítelt Marczibányi-jutalom Nagyajtai Kovács István úrnak, a Szalay-Teleki munkáknak ítelt nagy jutalom Szalay L. úrnak, a Repicky János pályamunkájának oda ítelt pályadíj, özvegyének kifizettetni rendeltettek; ellenben Jászay és Frank urak egyenes örökösök nélkül halván el, a munkáiknak szánt jutalmak kiadatlanok maradtak.

— A *pályadíjak* rendezése, úgy a pályairatok kiadása iránti javaslata a nagy gyűlésnek helyben hagyatott, valamint az új jutalomfeladatokra kért összegek is megajánlottak.

— A *Kazinczy Ferenc százados ünnepére* vonatkozó nagygyűlési javaslatok szinte elfogadtattak, úgy még is hogy a két történeti-széptani pályakérdés egybe vonatott ekép:

„Kivántatik egy történeti és széptani emlékirat Kazinczy Ferencről mint költőről, prózairóról és műfordítóról, tekintve a nyelv átalakítására gyakorlott hatását is.“ Jutalma 50 db arany; határnap aug. 20. 1859.

Az ugyanez alkalomra javasolt költői pályázat feladata így hangzik: „Költemény kivántatik, melynek tárgya: Kazinczy Ferenc emlékezete“; jutalma 50 ar., határnap aug. 20. 1859.

Továbbá a mélt. Alelnök úr előadására s a Kazinczy-Bizottmány javaslatára *Toldy Ferenc* által készítendő élet- és korrajznak: „*Kazinczy Ferenc és kora*“ az Évkönyvek alakjában a százados ünnepig megjelenhetésére a szükséges költség megajánlott.

— Következett az *akadémiai épület* ügyének, s egyéb pénztári ügyek tárgyalása. Ezek közt volt az *újabb alapítványok és adományok* bejelentése is, ú. m.

Id. Bene Ferenc hagyománya	200 ft
Börzsönyi János alapítványa	200 „
Schechovics Ferenc, egri kanonok hagyománya	500 „
Továbbá házépítésre :	
Pelbári Illés ajándéka	5 „
A Pázmány-növelde ifjai	25 „
Szeredy János jogász	2 „
Nyíry Ferenc	10 „
Udvarhelyi Károly	20 „
Hegymeghy N.	10 „
Bodnár Gábor	20 „
Farkas Boldizsár	10 „
Névtelen	10 „
Nemes Pál	10 „
Jármy Imre	20 „
Iványi István	25 „
Péchy Pál	30 „
Csuha Tamás	50 „
Vay Dénesné assz.	40 „

Végre *Jancsovics István* ev. pred. úrtól ennek „Új kimerítő Magyar-Szláv és Szláv-Magyar Szótára“ (2 köt. Gyula 1848) munkájából 95 péld., s külön a Szláv-Magyar Részből 59 péld. az akadémiai pénztár nevelésére eladandók; és *id. Mándy Pétertől* „A magyar nyelv eredete és előnyei“ (Szatm. 1858) című munka 800 példánya, melynek (50 új kr.-ban meghatározott) árából egy külön rendeltetésű jutalom alkotandó, midőn azok el fogtak kelni (l. az oct. 25-dikei ülés alatt).

— Az Elnök felszólítására az ülés a maga kiegészítéséhez térvén, az igazgatóságban megürit két helyre *gróf Apponyi György* és *b. Sina Simon* urak választattak meg, s határozattak Ő Fensége elibe terjesztetni helybenhagyás végett; az elnöki és alelnöki helyekre pedig szinte titkos szavazás útján, az elsőre ugyan is *gr. Desseffy Emil*, *b. Eötvös József* és *b. Prónay Albert* urak, az alelnökségre pedig *b. Eötvös József*, *Bartal György* és *gr. Teleki Domokos* urak tűzettek ki, s határozattak Ő Cs. K. Ap. Fensége elibe terjesztetni legkegy. kinevezés végett.

Ünnepélyes köz ülés dec. 20. 1858.

a m. nemz. muzeum díszteremében.

Jelen az akad. helyben levő igazgató, tisztt., rendes és lev. tagjai.

Az Elnök megnyitó beszéde után következtek :

A titoknoki előterjesztés az akadémia történeteiről 1848—1858-ig.

Hazánk faunájára vonatkozó adatok, és a puszta-peszéri erdő,

Frivaldsky Imre r. tag által;

Emlékbeszéd *Vörösmarty Mihály* akad. rendes tag felett, *b. Eötvös József* tisztt. tag által;

Jutalmazások és új jutalomtételek kihirdetése ;

Elnöki zárbeszéd.

— Az ülés alatt osztogatott : A Magyar Tudományos Akadémia Munkálkodásairól s pénztára műveléséről 1848—1858. Jelentése az Igazgató Tanácsnak. Pest, Emich G. nyomt. 1858. N8r. 61 l.

Öszves ülés dec. 27. 1858.

Mélt. *b. Eötvös József* úr elnöklete alatt jelen voltak : Deák, Fogarasi, Kubinyi, Lukács tt. tt. — Ballagi, Balogh, Bugát, Czuczor, Erdy, Fri-

valdszky, Gebhardt, Győry, Hunfalvy, Kiss K., Pauler, Pólya, Purgstaller, Szalay, Tóth L., Wenzel rr. tt. — Barabás, Greguss, Karvasy, Kiss F., Kovács Gyula, Mátray, Ney, Peregriny, Szabó József, Szőnyi, Török János ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok, Csengery Antal jegyző.

— Olvastatott *Ő Cs. Kir Fensége* az Ország General-Kormányzó-jának Budán dec. 19. költ leirata, mely által a nagy gyűlés által választott negyvenegy külső lev. tagot — ; valamint *Ő Fensége* dec. 24. kelt leirata is, melyben az igazgató tanácsba beválasztott gr. Apponyi György és b. Sina Simon urakat hasonlóképp kegyelmesen megerősíteni méltóztatik.

— Az új Alapszabályok, valamint az utóbbi tizenegy évi tapasztalatok és fejlemények következtén az eddigi *Ügyrend* számos pontjaiban változtatásokat és pótlásokat követelven, annak revisiója elhatároztatott, s e végre bizottmány neveztetett a mélt. Alelnök elnöksége alatt Deák, Kubinyi Ag. és Lukács tt., Balogh, Purgstaller, Szalay, Erdy, Győry, Gebhardt rr. tt. s a titoknokból álló.

— A jövő évi *Üléssor* megállapítása tekintetéből a mélt. Alelnök úr az osztályok miképi összeállítását tevéen kérdésbe, a philos., törvény- és történelmi, másfelül a mathem. és természettud., együtt, a nyelv- és széptudományi osztály külön, rendeltettek ezentúl ülésezní, még pedig oly renddel, hogy a hármas osztálynak minden második ülés jussón, ekép:

Jan. 3. *Öszves akadémiai ülés.*
 — — Nyelv- és széptud. oszt.
 — 10. Philos. Törv. és Tört. oszt.
 — 17. Mathem. és Term. oszt.
 — 24. Phil. Törv. és Tört. oszt.
 — 31. Nyelv- és széptud. oszt.
 — — *Öszves akadémiai ülés.*
 Febr. 7. Phil. Törv. és Tört. oszt.
 — 14. Mathem. és Term. oszt.
 — 21. Phil. Törv. és Tört. oszt.
 — 28. Nyelv- és széptud. oszt.
 — — *Öszves akadémiai ülés.*
 Mart. 7. Phil. Törv. és Tört. oszt.
 — 14. Mathem. és Term. oszt.
 — 19. Phil. Törv. és Tört. oszt.
 — — *Öszves akadémiai ülés.* (Teleki-jutalom kiadása).
 — 28. Nyelv- és széptud. oszt.
 — 30. *Öszves akadémiai ülés* (Kárátsonyi-jutalom kiadása).

Apr. 4. Phil. Törv. és Tört. oszt.
 — 11. Mathem. és Term. oszt.
 — 18. Phil. Törv. és Tört. oszt.
 — — *Öszves akadémiai ülés.*
 Máj. 2. Nyelv- és széptud. oszt.
 — 9. Phil. Törv. és Tört. oszt.
 — 16. Mathem. és Term. oszt.
 — 23. Phil. Törv. és Tört. oszt.
 — 31. Nyelv- és széptud. oszt.
 — — *Öszves akadémiai ülés.*
 Jun. 6. Phil. Törv. és Tört. oszt.
 — 20. Mathem. és Term. oszt.
 — 27. Phil. Törv. és Tört. oszt.
 — — *Öszves akadémiai ülés.*
 Jul. 4. Nyelv- és széptud. oszt.
 — 11. Phil. Törv. és Tört. oszt.
 — 18. Mathem. és Term. oszt.
 — 25. Phil. Törv. és Tört. oszt.
 — — *Öszves akadémiai ülés.*

S Z Ü N I D Ő.

Oct. 3. Nyelv- és széptud. oszt.
 — 10. Phil. Törv. és Tört. oszt.
 — 17. Mathem. és Term. oszt.
 — 24. Phil. Törv. és Tört. oszt.
 — 31. Nyelv- és széptud. oszt.
 — — *Öszves akadémiai ülés.*
 Nov. 7. Phil. Törv. és Tört. oszt.
 — 14. Mathem. és Term. oszt.

Nov. 21. Phil. Törv. és Term. oszt.
 — 28. Nyelv- és széptud. oszt.
 — — *Öszves akadémiai ülés.*
 Dec. 5. Phil. Törv. és Tört. oszt.
 — 12. Mathem. és Term. oszt.
 — 19. Phil. Törv. és Tört. oszt.
 — — *Öszves akadémiai ülés.*

— A titoknok végül az orosz cs. földirati társaságtól ennek Értesítője oct. és novemberi számait adta be.

Felelős szerkesztő: **Toldy Ferenc**, titoknok.

Pest, 1858. Nyomatott Emich Gusztávnál.

TARTALOM.

A k a d e m i a i t á r g y a l á s o k.	Lap
Januárban	67
Februárban	98
Martiusban	143, 214
April, májusban	214, 276
Május, júniusban	319, 322
Juliusban	448, 490
October, novemberben	540, 547
Decemberben	624

ÉRTEKEZÉSEK.

Nyelv- és széptudományi osztály.

A lapp nyelv, <i>Hunfalvy Páltól</i>	3
A magyar ígeidőkről, <i>Fogarasi Jánostól</i>	165, 217, 334
A magyar hangsúlyról, <i>Ballagi Mérietől</i>	286
Az alföldi ő hangról, <i>Regner Tivadortól</i>	536

Philosophiai és társadalmi tud. osztályai.

Az egyezményes elv alkalmazása a philosophia külön tanaira, <i>Szontagh Gusztávtól</i> . IV.	83
A positiv és negativ philosophiáról, <i>Horváth Cyrilltől</i> . VII.	120
A Németországban jelentkezett új világnézetről a bölcse- sészet fogal- mához mérve, <i>Purgstaller Józseftől</i>	469

Történettudományi osztály.

Emlékbeszéd Szlemenics Pál rt. fölött, <i>Pauler Tivadortól</i>	102
Stiria mint magyar vezérség, és érmei, <i>Érdy Jánostól</i>	201

TARTALOM.

	Lap
Igazítás, <i>Walther Lászlótól</i>	210
Emlékbeszéd Bene Ferenc tisztfőlött, <i>Csorba Józseftől</i>	451
A megyeyesi országgyűlés (1588. dec. 8—23) története és articulusai	503
Levelek Körösi Csoma Sándorról, <i>Duka Tivadortól</i>	608

Mathematikai és természettudományi osztályok.

Henszlmann Imre építészettapi fölfedezése	60
D. Guggenbül J. levele a m. Akademiához a cretinismus és tom-paelműség tárgyában	70
A háromél leirati feloldása, <i>Weisz János Arméntól</i>	73
Az adott számból annak természetes logarithmusát, és viszont logarithmusi táblák nélkül kiszámítani, <i>Spiegler Gyulától</i> . .	299
A kaba-debreceni lebköröl, <i>Török Józseftől</i>	313
Egy nehéz feladat megoldásáról, <i>Györy Sándor</i>	325
Némely algebrai fogalmak s ezeknek geometriai alkalmazása, <i>Bra: sai Sámuel</i> től. III.	565
Adalék a kaba-debreceni lebköröli értesítéshez. <i>Török Józseftől</i> .	622